This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google books

https://books.google.com

Det här är en digital kopia av en bok som har bevarats i generationer på bibliotekens hyllor innan Google omsorgsfullt skannade in den. Det är en del av ett projekt för att göra all världens böcker möjliga att upptäcka på nätet.

Den har överlevt så länge att upphovsrätten har utgått och boken har blivit allmän egendom. En bok i allmän egendom är en bok som aldrig har varit belagd med upphovsrätt eller vars skyddstid har löpt ut. Huruvida en bok har blivit allmän egendom eller inte varierar från land till land. Sådana böcker är portar till det förflutna och representerar ett överflöd av historia, kultur och kunskap som många gånger är svårt att upptäcka.

Markeringar, noteringar och andra marginalanteckningar i den ursprungliga boken finns med i filen. Det är en påminnelse om bokens långa färd från förlaget till ett bibliotek och slutligen till dig.

Riktlinjer för användning

Google är stolt över att digitalisera böcker som har blivit allmän egendom i samarbete med bibliotek och göra dem tillgängliga för alla. Dessa böcker tillhör mänskligheten, och vi förvaltar bara kulturarvet. Men det här arbetet kostar mycket pengar, så för att vi ska kunna fortsätta att tillhandahålla denna resurs, har vi vidtagit åtgärder för att förhindra kommersiella företags missbruk. Vi har bland annat infört tekniska inskränkningar för automatiserade frågor.

Vi ber dig även att:

- Endast använda filerna utan ekonomisk vinning i åtanke
  Vi har tagit fram Google boksökning för att det ska användas av enskilda personer, och vi vill att du använder dessa filer för enskilt, ideellt bruk.
- Avstå från automatiska frågor
  Skicka inte automatiska frågor av något slag till Googles system. Om du forskar i maskinöversättning, textigenkänning eller andra områden där det är intressant att få tillgång till stora mängder text, ta då kontakt med oss. Vi ser gärna att material som är allmän egendom används för dessa syften och kan kanske hjälpa till om du har ytterligare behov.
- Bibehålla upphovsmärket
  Googles "vattenstämpel" som finns i varje fil är nödvändig för att informera allmänheten om det här projektet och att hjälpa dem att hitta ytterligare material på Google boksökning. Ta inte bort den.
- Håll dig på rätt sida om lagen
  Oavsett vad du gör ska du komma ihåg att du bär ansvaret för att se till att det du gör är lagligt. Förutsätt inte att en bok har blivit allmän egendom i andra länder bara för att vi tror att den har blivit det för läsare i USA. Huruvida en bok skyddas av upphovsrätt skiljer sig åt från land till land, och vi kan inte ge dig några råd om det är tillåtet att använda en viss bok på ett särskilt sätt. Förutsätt inte att en bok går att använda på vilket sätt som helst var som helst i världen bara för att den dyker upp i Google boksökning. Skadeståndet för upphovsrättsbrott kan vara mycket högt.

Om Google boksökning

Googles mål är att ordna världens information och göra den användbar och tillgänglig överallt. Google boksökning hjälper läsare att upptäcka världens böcker och författare och förläggare att nå nya målgrupper. Du kan söka igenom all text i den här boken på webben på följande länk http://books.google.com/

isk
rg,
sk
istoria

Fl. lit. P. 341 is 8°

Schück

Digitized by Google

Bayerische Staatsbibliothek
<36645238810018
Digitized by Google

Digitized by Google

H. lit. I. 341 LS

Illustrerad Svensk Litteraturhistoria

1

af

Henrik Schück
Professor vid Lunds Universitet.

och

Karl Warburg
Professor vid Göteborgs Högskola.

Scen ur »upptåget» vid Karl XI:s kröning. (Ur Certamen equestre.)

Stockholm
Hugo Gebers förlag.
(1897)

Afdelning I Häft. 8 (dubbel- och sluthäfte). II 2/8 F Pris 2 kronor.

Med andra afdelningens sista häfte följer fullständigt register, omfattande båda delarne.

Digitized by Google

BIBLIOTHECA
REGIA
MONACENSIS

Digitized by Google

ILLUSTRERAD
SVENSK LITTERATURHISTORIA

Digitized by Google

Digitized by Google

Illustrerad

Svensk Litteraturhistoria

af

Henrik Schück och Karl Warburg
Professor vid Lunds Universitet — Professor vid Göteborgs Högskola

Första Delen

Sveriges Litteratur till Frihetstidens början

af

Henrik Schück

Stockholm
Hugo Gebers förlag

Digitized by Google

BIBLIOTHECA
REGIA
MONACENSIS

STOCKHOLM
CENTRAL-TRYCKERIET
1896

Digitized by Google

FÖRSTA DELENS INNEHÅLL.

Sid.

Forntiden .... 1—54

Inledning. Runor. Versifierade inskrifter. Rökstenen. Beowulf. Den isländska litteraturens förhållande till den svenska. Skaldepoesien. Ynglingasagan. Svenska historiska traditioner. Hervararsagan. Eddadikterna. Bildristningar i Sverige.

Medeltiden .... 55—164

Inledning. Den svenska nationalitetens framträdande .... 55—66

Den religiösa litteraturen .... 66—117

Universitetsstudier. Skolastiker. Magister Matthias. Mystiken. Petrus de Dacia. Birgitta. Birgittinerordens litterära värksamhet. Legender. Predikan och predikoexempel. Officier. Dramat.

Den världsliga litteraturen .... 118—164

Riddardikter. Sagor. Ballader. Historisk-politisk diktning. Historia. Konungastyrelsen. Lagar.

Renässans och Reformation .... 165—225

Inledning. Spår af renässans före reformationen. Bröderna Magni .... 165—172

Den religiösa litteraturen .... 173—200

Reformationen i Sverige. Olavus Petri. Den teologiska litteraturen efter Olavus Petri. Bibelöfversättningar. Predikan. Laurentius Paulinus Gothus. Johannes Rudbeckius. Psalmen.

Den världsliga litteraturen .... 201—225

Historia. Messenius. Didaktisk litteratur. Prosaberättelser. Ballader. Lyrik. Wivallius. Latinsk diktning. Dramat.

Stormaktstidens litteratur .... 226—437

Inledning .... 226—253

Språk och fornforskning .... 254—294

Bureus. Stiernhielm. Wexionius. Loccenius. Schefferus. Den isländska litteraturens renässans. Verelius. Olaus Rudbeck. Antikvitetskollegiet. Hadorph. Örnhielm. Dahlberg. Peringskiöld. Heysig. Sparfwenfeldt. Palmskiöld.

Digitized by Google

Lagstudier. Stiernhöök .... 295—299

Historia .... 300—302

Nyare språk och klassisk filologi .... 303—307

Filosofi och naturvetenskap .... 308—315

Stormaktstidens diktning .... 316—373

Skogekär Bärgbo. Stiernhielm. Columbus. Didaktiker. Rosenfelt. Lagerlöf. Fru Brenner. Humorister och realister. Lucidor. Runius. von Borneman. Marinismen. Rudeen. Leyoncrona. Lillienstedt. Dalstierna. Den franskt klassiska litteraturens inflytande. Lindschöld. Holmström. Werwing. Triewald.

Romanen .... 374—386

Herderomanen. Hiärne. Öfrig skönlitterär prosa.

Dramat .... 387—409

Dramatiska hoffester och balletter. Resande trupper. Teatrar. Hjärnes trupp. Svenska teatern i lejonkulan.

Den religiösa litteraturen .... 410—436

Kyrkolag. Handbok. Psalmbok. Katekes. Bibelöfversättning. Det religiösa lifvet. Svedberg. Pietismens framträdande. Den religiösa diktningen. Columbus. Spegel. Pietisternas psalmbok. Frese.

Digitized by Google

FÖRTECKNING ÖFVER ILLUSTRATIONERNA.

Bilagor.

Sid.

Träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga af 1492 100
Sångstilen i det svenska Gradualet (tryckt omkr. 1490) 111
Titelblad af Manuale Aboense 1522 111
Ett blad ur Missale Upsalense (tryckt troligen 1483) 111
Initialer ur Magnus Erikssons Landslag med Uplands-Lagens Kyrkobalk. Från midten af 1400-talet 128
Spelande änglar med olika musikinstrument. Från målningar i Häfverö kyrka ... 140
Bågdans, Elddans, »Hormus»-dans, Lapparnes dans och Musikanter (från Olaus Magni) 140
Takmålning från Floda kyrka, Södermanland 148
En sida ur Den Äldre Västgötalagen, handskrift från slutet af 1200-talet, efter original i Kongl. Biblioteket 160
Ett blad ur den äldsta kända handskriften af Stadslagen. Från senare hälften af 1300-talet. Detta faksimile är från Uplandslagens Kyrkobalk, hvarmed denna handskrift af Stadslagen börjar 164
Titelbladet i Gustaf Vasas Bibel 190
Johannes Messenius, efter porträtt å Gripsholm 202
Titelbladet af Reyneke Fosz 1621 206
Johannes Bureus, efter original på Gripsholm 256
Ol. Rudbeck, efter original i Upsala Universitetshus 268
Faksimile af en skrifvelse från Antikvitetskollegiet, innehållande autografer af Stiernhielm, Axehielm, Loccenius, Schefferus, Verelius, Magnus Celsius och Hadorph 284
Faksimile af Titelbladet till Suecia Antiqua 290
Georg Stiernhielm, efter porträtt på Gripsholm, måladt af D. von Ehrenstrahl ... 322
Titelbladet i Karl XII:s Bibel af 1703 414

Illustrationer i texten.

En sida ur en med runor skrifven dikt, kallad Mariaklagan. Originalet tillhör Kongl. Biblioteket 4
Den äldre runraden 5
Den yngre runraden 6
Rökstenen 12
Hällristning vid Lökebärg i Bohuslän 38
Träportal från Hyllestads kyrka i Norge 40

Digitized by Google

Sid.
Del af en träportal från Osstads kyrka i Norge ... 41
» » » » » » ... 42
Baksidan af en brudgumsstol från Hiterdals kyrka i Norge ... 43
Sigurdsristning å Ramsundsbärget ... 43
Sigurdsristning å Gökstenen ... 44
Dräfle-stenen ... 45
Ramsjö-stenen ... 46
Ockelbo-stenen ... 48
Levede-stenen (Gotland) ... 49
Hablingbo-stenen (Gotland) ... 49
Tjängvide-stenen (Gotland) ... 50
Bronsplåtar, funna på Öland 1870 ... 52 53
Bronsplåt funnen i en Vendelgraf ... 53
Magister Mathias, träsnitt från Gothans Birgitta-upplaga 1492 ... 69
Sista sidan i Vita Catharine (1483) ... 72
Sista sidan i Dyalogus Creaturarum moralizatus (1483) ... 73
Början af Vita Brynolphi (omkr. 1490) ... 75
Slutet af Breviarium Upsalense (1496) ... 77
Slutskriften i Gersons bok om Djäfvulens frestelse (1495) ... 79
Sista sidan af Ars Moriendi, tryckt i Upsala 1514 ... 80
Birger Perssons grafsten i Upsala Domkyrka ... 85
Birgitta, träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga ... 92
Petrus Olavi, prior i Alvastra, träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga ... 95
Början af en af Birgitta egenhändigt skrifven revelation, efter original i Kongl. Biblioteket ... 96
Första sidan i den Svenska Tideboken ... 112
Strid mellan majgrefven och vintergrefven, efter ett träsnitt i Olaus Magnis Historia 117
En sida af en pappershandskrift af Herra Ivan (från 1430-talet) ... 121
Från en dopfunt från Skälfvums kyrka ... 126
Dopfunt från Norums kyrka ... 126
Roglösa kyrkodörr (Österg.) ... 127
Relief från Sånghusdörren till Fardhems kyrka ... 127
Kyrkomålningar i Tolfta ... 128
Räfven fångar kräftor och befriar sig från ohyra, efter ett träsnitt i Olaus Magnis Historia ... 129
Målning i Råda kyrka ... 130
Målning i Ösmo kyrka ... 130
Dans, målning i Husby Sjutolfts kyrka ... 138
Dans kring den gyllene kalfven, målning i Herkebärga kyrka ... 139
Dans, målning i Örslevs kyrka ... 140
Lekare (3 afbildningar) från Herkebärga kyrka ... 148
Narr, från Olaus Magni ... 149
Träsnitt ur Confessio Fidei 1594, skuret af J. T. Bureus ... 172
Titelbladet af »Een skön nyttugh vnderwisningh», tryckt 1526 ... 176
Sista sidan ur Nya Testamentet 1526 ... 177
Titelbladet till 1536 års Psalmbok ... 180
Titelbladet till Olavus Petris kröningspredikan 1528 ... 185
Olavus Petris autograf, efter original i Riksarkivet ... 190
Laurentius Paulinus Gothus ... 192
Johannes Rudbeckius, efter original i teologiska fakultetens rum i Upsala ... 193
Vignett ur Handboken 1586 ... 200

Digitized by Google

Sid.
Ett blad ur en af 1500-talets handskrifna visböcker 208
Titelbladet af vårt äldsta »folkvise»-tryck 209
Handskrifven dikt af Wivallius 217
Ur Messenius' Disa, gravyrer af Eimart efter Ehrenstrahl 224, 225
Vignetter ur Suecia Antiqua 226, 253, 254, 307, 308
Johannes Loccenius, efter kopparstick i Kongl. Biblioteket 261
Johannes Schefferus, efter original på Gripsholm 264
Olof Verelius, efter original på Gripsholm 265
Den af Rudbeck byggda anatomiska teatern, från ett träsnitt i Atlantican 272
Rudbecks förslag till universitetshus, från ett träsnitt i Atlantican 273
Johan Hadorph, efter original på Gripsholm 285
Erik Dahlberg, efter ett kopparstick i Suecia Antiqua 289
Joh. Peringskiöld, från ett kopparstick i Kongl. Biblioteket 292
Joh. Gabr. Sparfwenfeldt, efter porträtt, tillhörigt Upsala Universitet 293
Vignett ur Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis 294
Johan Stiernhöök, efter porträtt, tillhörigt Upsala Universitet 297
Vignetter ur Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis 299, 303
Samuel von Pufendorf, från ett kopparstick i »De rebus suecicis» 313
Vignett ur »Certanem equestri» 315
Vignett ur Pufendorfs »De rebus suecicis» 316
Det kopparstuckna titelbladet till originalupplagan af Hercules (1658) 327
Kopparstick från titelbladet till Columbus: »Den bibliske Werlden» 331
Sophia Elisabeth Brenner, efter original på Gripsholm 336
Johan Runius, efter ett kopparstick i Kongl. Biblioteket 347
Kristoffer Leyoncrona, efter porträttmedalj af R. Faltz. Nationalmuseum 355
J. P. Lillienstedt, efter kopparstick af P. Drevet. 1710 357
Gunno Dalstierna, efter original i Landtmäterikontoret 358
Vignett ur Frese: »Werldslige Dikter» 374
Urban Hiärne (självporträtt i kopparstick) 379
Scen ur »upptåget» vid Karl XI:s kröning (ur Certamen equestre) 387
Plan af Slottsbacken, Bollhusen och Lejonkulan på 1600-talet 395
»Lejonkulans» Proscenium, ur Löberödshandskriften i Lunds universitetsbibliotek. 396
Finska kyrkan, fordom det lilla eller gamla Bollhuset 397
Urban Hiärnes autograf, ur Kongl. Bibliotekets samlingar 401
Scen ur »upptåget» vid Karl XI:s kröning (ur Certamen equestre) 409
Vignett ur »Certamen equestre» 410
J. Svedberg, efter Olaus Thelott, Upsala 1700 419
Haquin Spegel, efter kopparstick af E. Brenner 427
Slutvignett ur 1697 års psalmbok 436

Initialerna, med hvilka de olika kapitlen börja, äro hämtade ur samtida svenska arbeten.

Digitized by Google

Forntiden.

Inledning.

Mot slutet af 700-talet landade de första vikingaskeppen på Brittanniens kust, och därmed inleddes en ny och viktig period inom nordens historia. Den ena folkfloden efter den andra strömmade ut från norden för att med sina brusande och förhärjande vågor öfversvämma det västra Europa. Att fatta dessa vikingafärder blott såsom tillfälliga plundringståg, är att misskänna deras betydelse. Snarare äro de att betrakta såsom skandinavernas insats i den stora germanska folkvandringen, som först genom nordmännen erhöll sin värkliga afslutning. Det är sant, att dessa vikingatåg till en början blott hade en tillfällig karaktär och voro strandhugg af samma art som de, hvilka omtalas redan från femhundratalet, men snart fingo de ett mera bestämdt syfte och en mera omfattande politisk innebörd. Fasta vikingakolonier upprättades längs Nordsjöns kuster, och dessa tjänade icke blott till utfallsportar för nordmännens vikingaskaror, utan ägde betydelse äfven för den fredliga samfärdseln mellan nordens och det västra Europas folkslag. Vid ett ännu längre framskridet skede i nordmannatidens historia öfvergingo dessa kolonier till mer eller mindre omfattande vikingariken, hvilka visserligen icke — med undantag af Normandie — blefvo beståndande äfven efter vikingatidens slut, men hvilkas betydelse för nordens kultur icke dess mindre är af den mest ingripande art.

Vikingatågens betydelse för nationalitetens utbildning.

För att välja en modern — ehuru visserligen ganska haltande — jämförelse kan man sammanställa dessa tåg med engelsmännens resor till Indien i våra dagar. Yngre söner, hvilka vid arfskiftet af familjehänsyn blifvit lottlöse, vandrade ut till främmande land för att där förvärfva sig uppehälle och ägodelar. En del af dem stupade väl

Digitized by Google

på utlandets slagfält, en annan del stannade kvar i de engelska eller iriska vikingarikena, men andra vände tillbaka till hemlandet icke blott med de skatter, som de på dessa tåg förvärfvat, utan äfven påvärkade af den nya och i flera fall främmande kultur, med hvilken de råkat i beröring, och de blefvo sålunda de kanaler, genom hvilka det västerländska åskådningssättet nådde våra bygder.

De folk, med hvilka nordmännen i Frisland, Frankrike och Brittannien sammanstötte, voro kristna, och om än de vilda vikingarne själfva först sent bekvämade sig till att antaga den hvite Krists milda lära, så kunde de likväl icke undgå att mottaga intryck från den öfverlägsna kultur, med hvilken de råkat i kontakt — intryck, hvilka de måste omdana och ombilda för att bringa i öfverensstämmelse med sin världsåskådning i öfrigt. Det är tydligt, att denna sammanstötning mellan tvänne så olika idékretsar måste alstra en ny och egenartad kultur.

I själfva värket beteckna vikingatågen den kanske viktigaste brytningen inom nordens historia. De beteckna nämligen den tid, under hvilken de nordiska folkens nationella enhet spränges och tre skilda nationaliteter börja framträda.

Förutsättningen för detta sprängningsarbete fanns naturligen redan förut. Det är tydligt, att ett folk som norrmännen, innebyggare i ett af väldiga fjorder genomskuret oländigt fjälland, hvilket till större delen utgöres af en smal kustremsa, förr eller senare måste utveckla sig på ett annat sätt än svearne, hvilkas bygd utgjordes af den jämförelsevis bördiga Mälardalen. De olika afdelningarna af den norska stammen voro skilda från hvarandra genom väldiga bärgkomplexer, och innebyggarne i de olika fjordområdena kommo således att bilda samhällen, hvilka hade föga beröring med hvarandra, under det att Mälardalen däremot erbjöd tillfälle till en lätt och obehindrad samfärdsel de olika bygderna emellan. Det ena landet var nästan blott kustland, och innebyggarne voro därför i öfvervägande grad hänvisade till de förvärf, som hafvet erbjöd; det andra var företrädesvis ett inland, hvars bebyggare hämtade sitt förnämsta uppehälle af åkerbruket. Det ena var ett vildt bärglandskap, det andra en slättbygd, ännu genomdragen af kraftiga skogsbälten. Det är klart, att dylika olikheter hos den omgifvande naturen måste framkalla olika folklynnen hos bebyggarne i de respektiva landen. På samma sätt voro äfven svear och norrmän skilda från de båda andra hufvudstammarne i norden, danskar och götar. Danskarne, hvilkas land låg längst i söder och som därför tidigast utsattes för påvärkningar från den frankiska kulturen, ägde såväl ett ypperligt, odlingsbart slättland som en ut-

Digitized by Google

bredd kust, götarne däremot, hvilka antagligen under äldre tider äfven varit herrar öfver kustlandet i väster, synas redan före 800-talets början hafva varit inskränkta till slättlandet samt den mindre betydande östersjökusten, och deras välde kom således i likhet med svearnes att koncentrera sig kring tvänne vidsträckta insjöar. Ehuru de ännu voro skilda från sina norra grannar genom milsvida skogsbygder, närmade sig dock deras natur således mera den svenska än den danska eller norska, och sannolikt bildade de båda stammarne svear och götar redan vid 800-talets början en enda federativstat.

Förutsättningar för uppkomsten af olika nordiska folklynnen funnos således redan sedan uråldriga tider tillbaka, men däraf följer icke nödvändigt, att dessa förutsättningar måste hafva framkallat tre skarpt bestämda och skilda nationaliteter. Liksom dialekterna inom ett visst språkområde kunna utvecklas till skilda tungomål, men äfven kunna fortfara att existera blott såsom olika munarter af samma, så kunna äfven ganska olika folklynnen rymmas inom samma nationella enhet. I regeln bestämmes samhörigheten eller sprängningen af yttre omständigheter, och så var det äfven här. Ännu till medeltidens slut var det en oafgjord fråga, om nordens trenne främsta stammar skulle bilda tre skilda folk eller ett enda, hvars olika afdelningar väl till sysselsättningar och skaplynnen kunde vara skilda från hvarandra, men detta dock icke mera än att de — såsom västgöten och uppländingen — kunde känna sig såsom söner af samma folk.

Med 800-talet börjar emellertid differentieringsarbetet för att på 1500-talet blifva ett fullbordadt faktum. Den drifvande kraften i detta arbete var en serie af yttre omständigheter, af hvilka vikingatågen voro den första.

På grund af de tre hufvudstammarnes olika boplatser var det tydligt, att den krigiska emigration, som vi kalla vikingatågen, skulle rikta sig åt olika håll. Danskar och norrmän voro hänvisade till väster, svenskarne till öster. Men denna vikingatågens olika riktning måste nödvändigtvis utöfva ett afgörande inflytande på de trenne stammarnes kultur. Danskar och norrmän råkade i beröring med folkslag, hvilka i kultur stodo öfver sina besegrare, svenskarne blandade sig däremot med hedniska stammar, som i odling voro dem betydligt underlägsna, och i följd däraf blefvo de den gifvande parten, medan danskar och norrmän blefvo den mottagande. Under det att de sistnämnda således starkt påvärkades af kristna föreställningssätt och västerländsk bildning öfver hufvud, kommo svenskarne att i det hela stå kvar på samma ståndpunkt, som före

Digitized by Google

vikingatågens början var den gemensamt nordiska. Hos de förra uppstod en ny och rik litteratur, framkallad genom vikingatågens väckande inflytande, och genom en serie af lyckliga omständigheter har denna litteratur blifvit bevarad till våra dagar — Norges genom isländarnes försorg, Danmarks, om än i ojämförligt mindre grad, genom Saxos sagohistoria. Men i denna litteratur äga svenskarne ingen del.

* * * * * * * * * *
* * * * *
* *
*

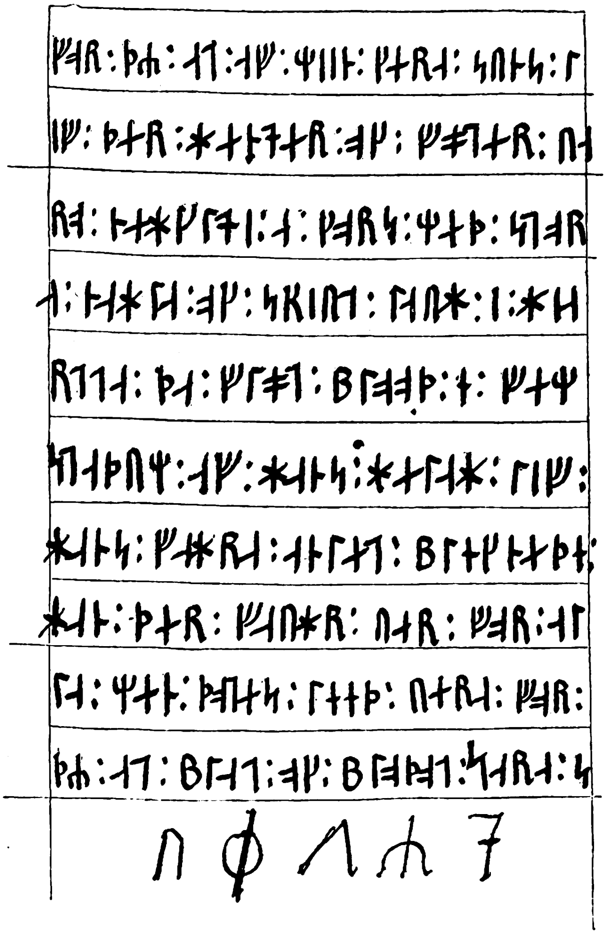

En sida ur en med runor skrifven dikt, kallad Mariaklagan.
Originalet tillhör Kongl. Biblioteket.

Digitized by Google

Forntidens litteratur.

Den svenska litteraturen i forntiden.

För den svenska litteraturen från 800-talets början, då vi först kunna tala om ett svenskt språk och en svensk nationalitet, till omkring 1250, då vårt land blir delaktigt af medeltidens europeiska kultur, och då katolicismens världsåskådning blir den härskande — för den svenska litteraturen under denna tid flyta källorna nästan mer än sparsamt, och af de få man trott sig hafva, är en icke ringa del vetenskapligt obrukbar. Så har man i några på 1600-talet och senare upptecknade folkvisor trott sig träffa rester af sånger, hvilka i redan heden tid ljudit i våra bygder. Men ehuru dessa folkvisor säkerligen återgå till äldre dikter, hafva de med all sannolikhet först i senare tid införts i vårt land från Norge eller Färöarna, och de visa således intet för vår egen äldre litteratur.

Att Sverige varit utan all litteratur under denna tid, är naturligtvis ett antagande, som vi ej skulle kunna göra, äfven om vi saknade alla antydningar om en dylik, ty hvarje någorlunda utvecklad kultur måste taga sig ett uttryck i litterär värksamhet, och då den svenska kulturen under denna tid ingalunda kan sägas hafva varit låg, bör äfven den hafva afsatt sig i dikt och saga. Lyckligtvis sakna vi dock icke alla hjälpmedel att bilda oss en föreställning om det litterära lifvet i Sverige under hednatiden.

	1	2	3	4	5	6	7	8	
1:	ᚠ	ᚢ	ᚦᚦ	ᚨ	ᚱᚱ	ᚲ	ᚷ	ᚹᚹ	:
	f	u	þ	a	r	k	g	w	
	9	10	11	12	13	14	15	16	
2.	ᚺᚺ	ᚾᚾ	ᛁ	..	..	..	ᛉ(ᛣ)	ᛊᛊ	:
	h	n	i				R	s	
	17	18	19	20	21	22	23	24	
3.	ᛏ	ᛒᛒ	ᛖ	ᛗᛗ	ᛚ	ᛜᛜ	ᛟ	ᛞᛞ	:
	t	b	e	m	l	ng	o	d	

Den äldre runraden.

Digitized by Google

	1	2	3	4	5	6
1.	ᚠ f	ᚢ u	ᚦ þ	ᚬ (ᚭ) ą (o)	ᚱ r	ᚴ k
	fé	*úr*	*þurs, þorn*	*óss*	*reið*	*kaun*
	7	8	9	10	11	
2.	ᚼ h	ᚾ n	ᛁ i	ᛅ a	ᛋ s	
	hagl, hagall	*nauð*	*iss*	*ár*	*sól*	
	12	13	14	15	16	
3.	ᛏ t	ᛒ b	ᛚ l	ᛘ m	ᛦ R (y)	
	týr	*bjarkan*	*lögr*	*maðr*	*ýr*	

Den yngre runraden.

Runorna.

De skriftecken, som våra förfäder använde, voro som bekant **runor**, och dessa runor föreligga i tvänne skilda alfabet. Det äldre, hvilket uppstått ur det italiska eller grekiska alfabetet, består af 24 typer och var gemensamt för alla folkslag af germansk stam; det yngre, som utvecklats ur detta äldre, består däremot blott af 16 och är egendomligt för de skandinaviska folken. Det vanligaste material, i hvilket dessa typer inristades, var trästafvar eller träskifvor — en ståndpunkt i skrifkonstens historia, om hvilken vi ännu erinras genom orden *bok* och *bokstaf* — och det är detta materials egendomliga beskaffenhet, som orsakat runornas form. På den grund försvunno alla runda typer, som voro svåra att rista, och ersattes af raka och kantiga, vid hvilka man endast hade att följa eller tvärt afskära trädfibrerna. Så t. ex. blef R förvandlad till runan ᚱ, C till ᚲ o. s. v. Redan den på 500-talet lefvande senlatinske författaren Venantius Fortunatus omtalar germanernas sed att skrifva sina bref på taflor af ask, och på detta bruk anspelas ofta hos Saxo och i de isländska sagorna. Då bruket af pergament sedermera införts i norden, följde därmed det latinska alfabetet, men runorna blefvo därför icke med ens aflysta, utan hafva sporadiskt användts såsom skriftecken ända in i vårt århundrade. Från medeltiden äga vi underrättelser om flera runhandskrifter. Så utgaf Peringskiöld 1721 en Mariaklagan, skrifven med runor i början af 1400-talet (se sid. 4),* 1626 meddelade Wormius en — numera dock förlorad — forngutnisk runkalender, skrifven 1328; äldre är den s. k. Codex Runicus eller en med runor skrifven Skånelag, och Olaus Magni, hvars ord vi ej hafva någon anledning att betvifla, säger sig i Upsala och Skara domkyrkor samt äfven annorstädes hafva sett böcker skrifna med runor. Denna uppgift bestyrkes fullkomligt af den bekante fornforskaren Bureus, som omtalar »en gammal svensk krönika i Upsala domkyrkas Libri mest med runske bokstäfver». Mindre anteckningar med runor finnas från nästan hvarje århundrade, hvilket visar, att förmågan att begagna dessa skriftecken aldrig varit helt utdöd. Så t. ex. har den danske amiralen Mogens Gyllenstierne i sin dagbok från 1543 skrifvit ej mindre än fem sidor fulla med runor, och ännu 1773 använde Älfdalens befolkning ett slags modifieradt runalfabet för »enskilda anteckningar och budskap».

Men dessa runhandskrifter och trätaflor äro oåterkalleligen förlorade — så när som på de nämnda undantagen och en stor mängd runstafvar, hvilka ända in i vårt århundrade användts såsom almanackor — och endast de runinskrifter, hvilka tecknats på ett varaktigare material än trä och papper, hafva öfverlefvat för-

* Dock är möjligt, att denna är dansk, i hvilket fall den torde tillhöra 1300-talet.

Digitized by Google

gängelsen. Dessa, hvilka vanligtvis förekomma på minnesstenar, men äfven på föremål af metall såsom kyrkklockor o. d., äro mycket talrika; endast i Sverige torde man hafva närmare 2,000, och de bevarade utgöra naturligtvis blott ett fåtal mot dem, som gått förlorade. Antalet runskrifter bör således under forntiden hafva varit högst betydligt, isynnerhet när vi betänka, att det ojämförligt vanligaste materialet icke var sten utan trä. Det öfvervägande flertalet dylika inskriptioner härrör från perioden 1000—1200, men inskrifter förekomma äfven från föregående århundraden.

De flesta och viktigaste runinskrifterna återfinnas på minnesstenar, som rests öfver aflidne. Af dessa inskrifter äro icke få eller omkring 160 antingen helt eller delvis affattade på vers. Dessa senare, hvilka för oss naturligen äga det största intresset, kunna vi ur litteraturhistorisk synpunkt indela i tre grupper. Den första gruppen omfattar sådana inskrifter, som göra intryck af att vara för tillfället affattade och endast innehålla ett nyktert tillkännagifvande om den eller de personer, som rest vården samt om den eller dem, öfver hvilka den rests, t. ex. Versifierade runinskrifter.

Kó lét ræisa
kumbl eftir sun
miǫk ný́tan dreng
merki þessi.

[Ko lät resa ett kummel efter sin son, en mycket duktig karl, och detta minnesmärke.]

Den andra gruppen utgöres af sådana inskrifter, hvilka visserligen förefalla att vara för tillfället affattade, men hvilka jämte det nyktra, prosaiska tillkännagifvandet om stenens syfte äfven innehålla några reminiscenser af fordom ryktbara, men nu förlorade dikter. Dylika reminiscenser hafva vi i rent poetiska uttryck såsom »fólks grimr», »hér man standa stæinn nær brautu»,* »mildar matar auk máls risinn,» »erja barđi», o. s. v. En och samma versrad möter oss i tre olika inskrifter. Så säges på en småländsk sten:

Hann var manna
mæstr óniđingr,
var intr matar
ok ómunaster.

[Han var af män minst en niding, var icke karg på kost eller girig.]

---

* Detta uttryck återvänder i varierad form på en mängd stenar och erinrar ej otydligt om Hávamáls:

Sialdan bautasteinar
Standa brautu nær,
nema reisi niđr at niđ.

Digitized by Google

På en annan småländsk sten läses:

Hann var manna
mæstr óniđingr.

Och på en sten i Östergötland har man ristat:

Vas hann manna
mæstr óniđingr.

Uttrycket är i versform, men har smugit sig in i det för öfrigt prosaiska tillkännagifvandet, och sannolikt är väl, att runristaren lånat det från någon dikt, som på hans tid varit populär i Småland och Östergötland. Några stenar äro särskildt märkvärdiga. Så finnes en sten i Uppland, hvilken rests till minne af en Gunnleifr, som stupat tillsammans med Ingvarr på en vikingafärd österut. Den egentliga inskriften är på prosa, men nederst på stenen har man ristat den rent poetiska frasen:

es kunni val
knarri styra.
[Han förstod förträffligt att styra fartyget.]

Den Ingvarr, i hvars följe Gunnleifr dräptes, var en på uppsvenska runstenar ofta omtalad man, hvilken omkring 1040 företog ett stort krigståg till Ryssland, hvarvid en mängd svenska krigare stupade. Om detta tåg utbildade det sig sedermera en poetisk tradition, som vi tyvärr dock endast känna genom en sen och mycket fantastisk isländsk saga, som 1762 utgafs af Brocman (»Sagan om Ingwar Widtfarne»). Säkerligen funnos fornsvenska dikter om hans tåg, och det är ej osannolikt, att det fristående, rent poetiska uttrycket »es kunni val knarri styra» är ett citat ur ett dylikt kväde.

På samma sätt är det möjligt, att tvänne skånska stenar innehålla en reminiscens ur en dikt, som författats med anledning af Styrbjörns bekanta tåg till Upsala och slaget vid Fyrisvall. Stenarne äro resta till minne af tvänne skåningar, som vid detta tillfälle stupade. På den ena läses:

sár fló æigi
at Uppsalum,
en vá, međ hann
vápn hafđi.

De två första halfraderna återvända på den andra stenen, som rests till minne af vapenbrodern.

Den tredje gruppen är den viktigaste och utgöres af sådana inskrifter, som sannolikt innehålla utdrag ur större, förlorade forn-

Digitized by Google

dikter, hvilka särskildt diktats öfver den aflidne eller hans släkt. Att författa dylika jordefärdskväden tyckes hafva varit en gemensamt germansk, kanske rent af indoeuropeisk sed. Åtminstone omtalas Threnoi redan inom den äldsta grekiska litteraturen, och Homerus skildrar på detta sätt troernes dödsklagan vid Hektors lik:

Men då till stolta palatset de ländt, den döde de lade
ned på en bildprydd säng, kring hvilken de sångare stälde,
hvilka i sorgliga ljud uppstämde den stupades dödssång.
Så de gräto där högt, men kvinnorna suckade rundtom.
Först i klagan bland dem armhvita Andromake utbröt,
under det Hektors hufvud hon höll i händerna slutet.

Skalden anför därefter Andromakes klagosång, och efter hennes följa Hekubas och Helenas, alla prisande den aflidnes bragdrika lif och klagande öfver den sorg han genom sin död vållat.*

Ungefär på samma sätt skildras i Eddan likvakan öfver Sigurd Fafnesbane. Kring båren, där den fallne hvilar, sitta gårdens kvinnor. Alla söka de trösta den öfvergifna Gudrun genom att anföra de sorger, som drabbat dem själfva. Men till slut reser Gudrun sig upp och kväder öfver den mördade fursten den härliga lofsång, som börjar:

Så var min Sigurd
bland söner af Gjuke
som glänsande liljan,
bland gräset vuxen,
som klara stenen,
stungen på pärlband,
ädelstenen
öfver furstar.

De latinska författare, som skildrat germanernas seder, hafva äfven berört deras bruk att hedra de aflidna med högtidliga sånger. En dylik sång uppstämde goterna öfver sin i slaget vid Châlons fallne konung Teodorik. Attilas begrafning, som förrättades enligt gotisk ritual, skedde på så sätt, att liket lades på en praktbädd midt på fältet, och kring denna redo sedermera de förnämsta af hunnerna, under det att de till den fallnes ära uppstämde en sång, af hvilken den gotiske historieskrifvaren Jordanes gör en latinsk omskrifning. Äfven hjälten i den angelsaksiska dikten Beowulf lades i högen, under det att hans följe sjöng ett kväde, i hvilket den dödes bragdrika lif förhärligades.

* Äfven i den äldsta romerska poesien omtalas »neniæ» eller sånger till den aflidnes ära.

Digitized by Google

Bruket var således allmänt germanskt, och enligt min mening återfinna vi äfven på våra runstenar spridda rester af våra förfäders förlorade threniska poesi. Enligt nordisk sed hölls dock det egentliga begrafningsgillet en tämligen rund tid efter själfva dödsfallet, och tillfälle fanns således — åtminstone för den förmögne — att anskaffa mera utförliga och konstnärligt utarbetade minnesdikter.

De runinskrifter, hvilka enligt min mening stå i ett visst förhållande till dessa utförligare minnesdikter, äro icke få, men jag vill här blott beröra några, som synas mig karaktäristiska.

I Östergötland finnes en sten med följande inskrift:

»þukir ræisþi stæin þansi æfter Assur sæinn, móđurbróđur sinn, er ændađis austr í Grikkum.

Góđr karl Gulli
gat femm syni,
fiall á furi
frøkn dræengs Ásmundr,
ændađis Assurr
austr í Grikkum,
varđ á holmi
Halfdan drepinn,
Kári varđ at Dundi
auk dauđr Bui.»

[þukir reste denna sten efter Assurr den sene sin morbroder, som omkom österut i Grekland.

Söner fick Gulli,
en god bonde, fem,
på Furi (vid Fyris?) föll Ásmundr,
orädde kämpen,
Assurr omkom
österut i Grekland,
Halfdan blef
på Holm (Bornholm) dräpt,
Kári vid Dundee,
och död är Bui.]

Det prosaiska tillkännagifvandet meddelar den upplysningen, att þukir rest stenen blott öfver en enda person, morbrodern Assurr, hvilken aflidit — väl såsom väring — i Grekland. Den strof, som därefter anföres, handlar dock icke om denne Assurr, utan om Gulli och dennes fem söner, af hvilka Assurr var en. Redan häraf är det troligt, att vi här hafva framför oss ett fragment af en dikt, som skrifvits icke direkt med anledning af Assurs död, utan för att förhärliga Gulli och dennes släkt. Detta antagande styrkes däraf, att prosan — eller den delen af inskriften, som handlar blott om Assurr — gör ett citat från versen; som man märker upptager

Digitized by Google

den ur strofen just den passus, som handlat om Assurr. Runristaren själf kan icke hafva författat inskriftens metriska del, ty — såsom Bugge visat — har han missförstått ett skrifvet original; han har nämligen den oriktiga formen *drængs* i st. f. *drængr*.

Dylika citat ur längre minnesdikter hafva vi troligen ock på en vid Gripsholm rest sten, på hvilken det — efter det prosaiska tillkännagifvandet — står:

þæir fóru drængila
fiarri at kuli
auk austarla
ærni gáfu
dou sunnarla
í Særklandi.

[De foro manligen fjärran efter guld och matade örnen österut, dogo söderut i Särkland.]

och på en annan södermanländsk sten, hvilken bär följande inskrift:

»Alríkr ræisti stæin, sun Sigriđar, at sinn fađur Spiút.
Sár vestarla
um varit hafđi,
burg um brutna,
hǫggum barđa
fǽrd; hann karsar
kunni allar.

[Alríkr, son af Sigrid, reste stenen efter sin fader Spiútr, som västerut hade brutit borg och borgmän slagit; vikingafärder väl han kände.]

Den viktigaste inskrift af alla, som bevarats till vår tid, är dock den, hvilken finnes å en vid Röks kyrka i Östergötland upprest sten. Rökstenen har länge trotsat våra språkforskares tolkningskonst, bland annat därför att den icke blott är ristad med vanliga runor, utan äfven med s. k. kvistrunor och lönnrunor, men tack vare Bugges snille torde dess gåtor nu dock vara väsentligen lösta. Inskriften, hvilken härrör från tiden kort före år 900, har följande innehåll. Rökstenen.

Æft Wámóđ standa runar þǽr; en Warinn
fáđi fađir
æft fæigjan sunu.

Sagum mógmenni þat, hwærjar walraubar wǽrin twær þǽr, swáđ twalf sinnum wǽrin numnar twǽr (?) walraubar báđar saman a ýmissum mannum.

þat sagum annart, hwærr fyr niu aldum an yrđi fiaru mer Hræiđgutum, auk dó mer ann ub sakar.

Digitized by Google

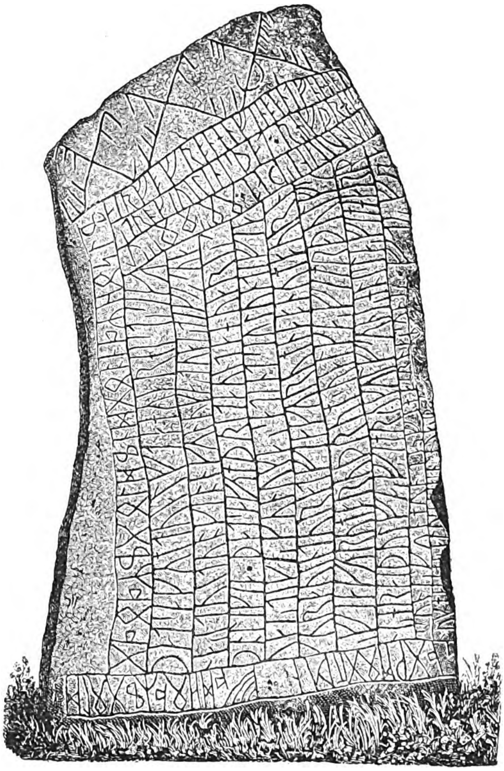

Rökstenen.

Ræid þiaurikr
hinn þormóði
stillir flutna
strandu Hræiðmarar;
sitir nú garur
a Guta sinum
skialdi ub fatlaðr
skati Mǽringa.

þat sagum twalfta, hwar hestr sei Gunnar etu wétt-wangi an, kunungar twæir tigir swáð á liggja.

þat sagum þrettaunda, hwærir twæir tigir kunungar sǽtin Siólund í fiagura wintur at fiagurum nabnum, bornir fiagurum brǿðrum: Walkar fimm Ráðulfs synir, Hræiðulfar fimm Rugulfs synir, Haislar fimm Haruðs synir, Gunnmundar fimm Æirnar-Synir. Æftir frá nóg maga mer allu .... æin-hwærr ......

Sagum mógmenni, hwæim sei borinn niðr drængi: Wilinn es þat. Knya knátti ai unn; Wilinn es þat.

Sagum mógmenni það, hwærr ýgold gawar, ýgold ynd goanar hǫsli nú (?)ryði(?); [nemr flya.]

Biari [hiau wii?]
wíss rýnimaðr.

Efter Wámóðr stå dessa runor, men Varinn
fadern skref dem
efter dödsmärkt son.

Vi berätta för allt folket, hvilka två valrof* de voro, som blefvo tagna tolf gånger bägge på en gång från olika män.**

Det berätta vi för det andra, hvilken för nio åldrar sedan kom till världen bland Reidgoterna och dog bland dem, därför att han hade förbrutit sig.

Didrik den dristige,
sjökämpars drott,
red öfver
Reidhafvets kust.

---

* Motsvarar latinets »spolia» d. v. s. rof (rustningar) tagna från en i strid nedlagd fiende.

** D. v. s. den, om hvilken det här berättas, hade vid tolf olika tillfällen kämpat mot två fiender på en gång och besegrat dem.

Digitized by Google

På gotiske fålen
Märingars furste
nu sitter rustad,
skölden i rem.

Det berätta vi för det tolfte, hvar valkyrians häst (= ulfven) skådar föda på stridsfältet, där tjugo konungar hvila.

Det berätta vi för det trettonde, hvilka tjugo konungar sutto på Seland under fyra vintrar med fyra namn, söner af fyra bröder: fem Valkar (med namnet Valke), Ráđulfs söner, fem Reiđulfvar, Rugulfs söner, fem Haislar, Hǫrđs söner, fem Gunnmundar, Eirns söner. [.....]

Vi berätta för allt folket, för hvilken hjälte det är födt en ättling; Vilenn är det. Oldfadern kunde plöja vågen: Vilenn är det.

Vi berätta för allt folket, hvilken nu (?) lät de bistra krigarne i landet, de bistra krigarne under jordens hasselträd (d. v. s. öfverallt inom jordens gränser) signa i sitt blod. [.....]*

Biare [prest ristade]
en vis runomästare.

Först hafva vi här att observera, att denna inskrift handlar om flera olika personer. I inledningen berättas, att Varinn låtit uppsätta detta minnesmärke öfver sin aflidne son Vámóđr, men återstoden af inskriften handlar ej om honom, utan rör sig tydligen inom folktraditionens fantastiska värld. Först berättas om en icke namngifven kämpe, att han tolf gånger å rad ensam öfvervunnit två motståndare — en bragd, som svårligen den värklige Vámóđr utfört. Därefter följer en afdelning, som handlar om den från historien och den germanska folkdikten välbekante konung Didrik af Bern. Men när Biare anfört den strof, som handlat om denne, gör han plötsligt ett hopp från den andra afdelningen till den tolfte och antyder nu, att den man, hvilken är hjälten inom denna afdelning, nedlagt icke mindre än tjugo konungar. Sannolikt är det dessa samma tjugo konungar, som ånyo omtalas i den där näst följande trettonde afdelningen. Att dessa konungar tillhört sagans och icke värklighetens värld är emellertid tydligt, ty i värkligheten har det nog aldrig inträffat, att fem bröder haft samma namn. Vilenn, på hvars bragder ristaren därefter ingår, kallas *ái* eller farfars far — väl till Vámóđr — och denne Vilenn har säkerligen varit en värklig person, äfven om det, som berättas om honom, redan röjer invärkan af folkfantasiens öfverdrifter.

Vi finna således, att inskriften, ehuru rest till minne af Vámóđr, dock egentligen prisar en serie af andra hjältar. En annan egendomlighet hos denna märkliga inskrift är dess form. Denna är i allmänhet prosaisk, utom det att en hel strof — om Didrik af Bern

* ..... och parentes angifva, att inskriften antingen är skadad eller ej säkert tydbar.

Digitized by Google

— anföres. Den klara, lättflytande folkliga stilen i detta diktfragment visar, att denna strof icke kan vara författad af samme man, som komponerat inskriftens tillkonstlade och nästan obegripliga prosaiska del, och det är således tydligt, att Biare här åtminstone endast citerat en annans arbete. Men detta kan naturligen icke blott hafva bestått af denna enstaka strof, som i och för sig ju icke säger någonting, och vi hafva därför alla skäl att antaga, att strofen utgjort ett fragment af en större dikt. Men i så fall bör den prosaiska inledningen till denna andra afdelning betraktas såsom ett kortfattadt prosaiskt sammandrag af åtminstone en del af denna dikt, och undersöka vi prosan, finna vi utan svårighet spåren af det poetiska originalet icke blott i uppgiften, att konungen för »nio åldrar» sedan kom till världen, utan ock i ordställningen, som är versens, icke prosans; så hette det på prosa *yrđi an fiaru* i st. f. såsom här *an yrđi fiaru.* Men icke blott denna utan äfven de öfriga prosaafdelningarna visa sig genom de poetiska vändningarna och den poetiska ordföljden hafva blifvit ristade med ett versifieradt original såsom grundlag.

Huru skola vi nu förstå detta: dels att stenen är rest öfver Vámóđr och således måste hafva afseende på honom, men likväl handlar om flera andra personer, hvilkas bragder mer eller mindre tillhöra diktens område; dels att prosan visar sig vara en omskrifning af ett versifieradt original; dels att ristaren gör ett språng i uppräkningen och från den andra afdelningen öfvergår till den tolfte; dels att samme man, som författat prosan, ej diktat den meddelade versstrofen? Härpå finnes svårligen mer än en enda förklaring. Vámóđr tillhörde en berömd östgötasläkt, hvilken — såsom sedermera Norges och Islands ryktbara släkter — ansåg sig härstamma från en följd af i dikt och saga firade hjältar. Om denna släkts lysande anor hade någon skald diktat ett genealogiskt kväde, som i följd uppräknat ättens berömda medlemmar. Dylika kväden äro de något senare författade norska dikterna Ynglingatal och Háleygjatal, och liknande släktdikter omtalas äfven hos andra germanska folk. Så veta vi genom Jordanes, att det funnits dikter, som besjungit de gotiska furstarnes anor ända upp till den mytiske stamfadern Gapt, och att döma af Cassiodorus tyckas dessa släktdikter hafva innehållit korta karaktäristiker öfver hvar och en af dessa förfäder. Af de olika leden i dessa dikter tillhörde naturligen blott de sista den värkligt historiska traditionen. De äldre däremot utgjordes af landets och stammens populära sagohjältar, hvilka af den smickrande skalden och af den okritiska släkttraditionen gjordes till den lefvande stormannens förfäder.

Digitized by Google

Enligt hvad Rökstenen antyder, fanns det en dylik dikt äfven öfver Vámóðs släkt. Då denne, som det synes, aflidit ung och själf icke ägde några stora bragder att åberopa, kunde man icke hedra honom på något mera lämpligt sätt än genom att antyda hans lysande börd, och detta skedde därigenom, att man på stenen hänvisade till släktdikten.* Men hela dikten var för stor att rymmas på en runsten, och därför företog sig Biare, som själf kallar sig en vis runmästare och tyckes hafva hyst höga tankar om sin lärdom, att göra ett prosaiskt sammandrag af dikten, hvarvid han in extenso anförde den strof, som slagit mest an på honom eller hvilken han ansåg mest hedrande för den aflidne — denne gjordes ju där till en ättling af den berömde Didrik af Bern. För att än ytterligare förkorta dikten hoppade han öfver åtskilliga led och öfvergick från den andra afdelningen till den tolfte, hvilket han naturligtvis kunde göra, då den publik, till hvilken han vände sig, ju fullkomligt kände till dikten och af hans antydningar utan svårighet kunde förstå meningen.

Den betydelse, som dessa nu berörda inskrifter — särskildt den på Rökstenen — hafva för kännedomen om vår äldsta litteratur, bör icke underskattas, äfven om resterna förefalla torftiga. För det första finna vi af dem, att de versformer och poetiska uttryckssätt, som tillhöra den bättre bevarade isländska poesien, äfven hos oss förekommit, och en dylik utvecklad poetisk stil kan naturligen blott uppkomma under förutsättning af en någorlunda liflig litterär värksamhet. För det andra gifva oss dessa rester antydningar om en serie förlorade minnes- och släktdikter, och hvad särskildt Rökstenen beträffar, finna vi af denna, att det i Östergötland i slutet af 800-talet funnits en mängd sagohjältar, hvilka förhärligats i folkliga dikter. Dessa sagohjältar äro oss för öfrigt obekanta, så när som på Didrik af Bern. Dennes värkliga motsvarighet är som bekant den mäktige östgotakonungen Teodorik den store, hvars väldiga personlighet länge fortlefde i de germanska stammarnes minne, och hvars lif af folkfantasien så utsmyckades genom att förbindas med andra då populära mytiska och heroiska sagostoff, att det snart om honom uppstod en hel cykel af sagor, hvilka äro oss bekanta bl. a. genom en norsk prosaroman, som vid midten af 1200-talet nedskrefs på grund af nedertyska berättelser. Det äldsta diktfragment vi äga om Didrik är emellertid den strof, som förekommer i Rökinskriften, och, så vidt man vågar döma af detta obetydliga frag-

* Dikten kom således att motsvara den serie af vapensköldar, som i senare tid inhöggos på högättade mäns grafstenar och genom hvilka deras härstamning åskådliggjordes.

Digitized by Google

ment, häntyder detta på ett skede inom Didrikssagans historia, som är äldre än något annat nu kändt.

Beowulf. Lyckligtvis äro dessa inskrifter icke den enda källa vi hafva för kännedomen om vår äldsta litteratur, och rester af denna hafva om ock i betydligt förändradt skick bevarats i andra folks litteratur. Vi vända oss först till den fornengelska dikten *Beowulf*.

Denna dikt sönderfaller i två bestämdt skilda afdelningar. I den första skildras, huru danskarnes konung Hrodgar låter åt sig uppbygga en präktig gästabudssal. Detta förbittrar emellertid ett troll Grendel, som om natten smyger sig in i salen och bortröfvar trettio af konungens män, och dessa röfverier fortfara utan att man lyckas att sätta en gräns för dem. Ryktet härom spred sig till geáternes land, och geáternes främste kämpe Beowulf beslöt då att hjälpa danakonungen. Med några utvalda kämpar inskeppar han sig och framkommer till det danska hofvet, där han mottages med stora hedersbetygelser. Efter ett präktigt gästabud stanna han och hans män ensamme kvar öfver natten i den stora gästabudssalen. Efter vanan infinner Grendel sig, griper en af geáterne och rifver denne i stycken. Men då uppstår det en väldig strid mellan Beowulf och trollet, hvilken slutar därmed, att den geátiske kämpen hugger den högra armen af trollet, som besegradt flyr sina färde.

Beowulf mottager nu danskarnes lyckönskningar, men natten därefter, medan alla sofva, kommer Grendels moder att hämnas sin son. En strid uppstår, och trollet lyckas att släpa med sig Äskere, konung Hrodgars bäste vän. Beowulf besluter då att uppsöka henne i den håla, där hon dväljes, för att göra ett slut på hennes illdåd. Följd af Hrodgar och dennes män begifver han sig till det träsk, där dessa väsen hålla till. Detta är så djupt, att Beowulf först efter ett helt dygn når dess botten, där Grendel och hans moder bo i en hög och luftig håla. I den strid, som nu uppstår mellan Grendels moder och Beowulf, vill den senares svärd ej bita, men han får då syn på ett i hålan hängande jättesvärd, och med detta dräper han odjuret. Emellertid har Hrodgar trott honom vara död och aflägsnat sig från kärret. Stor var därför danskarnes glädje, när Beowulf åter uppträdde bland dem såsom segrare.

Mellan denna första afdelning af dikten och den andra hafva mer än femtio år förflutit. Beowulf har blifvit geáternes konung och står nu vid sin lefnads afton. Då börjar en väldig drake att förhärja hans land, Beowulf kämpar mot denne, fäller odjuret, men dör själf af sina sår.

Jämte dessa diktens bägge hufvudhandlingar finnas äfven episoder, som i form af berättelser inlagts i dikten. En sådan är berättelsen om danskarnes och bardernes strid samt om ett härjningståg, som geáterne under sin konung Hygilak företog mot friserna. Vid detta tåg stupade Hygilak, men Beowulf räddade sig.

Utförligare äro berättelserna om geáternes förhållande till svearne. Under den geátiske konung Hädkyns tid ofredades dennes land af den svenske konung Ongenþeovs (Angantyrs) söner. Hädkyn infaller då i Sverige och bortröfvar Ongenþeovs drottning, men upphinnes af denne, som dräper röfvaren och återtager sin maka. Innan geáterne fullständigt dukat under, inträffar dock Hädkyns broder Hygilak på slagfältet, nederlaget förbytes till seger och Ongenþeov faller.

På den svenska tronen efterträdes han af sin son Ohtere (Ottar), men efter dennes död bemäktigar sig brodern Onela (Åle) tronen och förjagar Ohteres

Digitized by Google

båda söner Eadgils (Adils) och Eanmund, hvilka fly till geáterne, öfver hvilka konung Härdred då regerar. Förbittrad öfver det skydd, som denne skänkte de landsflyktige, öfverföll Onela Härdred och dödade honom. Men efter dennes fall blef Beowulf geáternes konung, och med hans hjälp lyckades Eadgils fälla sin farbroder och eröfra den svenska kronan.

Detta är det hufvudsakliga innehållet i denna märkliga på västsaksisk dialekt författade dikt, hvilken föreligger i en enda handskrift från slutet af 900-talet. På språkliga skäl har man dock hänfört själfva dikten till 700-talets början, och till tiden före vikingatågen hänvisas man ock genom frånvaron af allt danskhat.

Beowulf själf är en konstdikt, författad af en enskild man, men till grund för dennes arbete ligger tydligen en serie af folkliga dikter eller berättelser. Den svåra och ifrigt diskuterade frågan om Beowulfs närmare eller fjärmare förhållande till dessa är för vårt syfte af underordnad betydelse. Viktigare är att bestämma dessa föregående kvädens eller berättelsers ålder, och därvid hafva vi lyckligtvis en fast historisk hållpunkt. Det härjningståg till Frisland, hvarvid konung Hygilak stupade, omtalas nämligen ock af den frankiske historieskrifvaren Gregorius af Tours, och af hans berättelse veta vi, att det ägt rum mellan åren 512 och 520. Då Beowulf sedan säges hafva lefvat i öfver femtio år, och då i dessa dikter den historiske Beowulf redan sammanvuxit med en mytisk, kan sagobildningen svårligen hafva varit afslutad före 600-talets midt.

Men dessa äldre kväden, hvilka man ännu anser sig kunna urskilja i Beowulf, voro de nordiska eller — såsom en framstående tysk författare nyligen förfäktat — angliska? Att sagan om Beowulf uppstått hos det folk, hvars nationelle hjälte han var, är så tydligt, att man icke skulle hafva kommit fram med den sistnämnda åsikten, så vida man ej hade trott, att anglerna, som vid 500-talets början koloniserade England, varit ett i viss mån nordiskt folkslag, som haft sin ursprungliga boplats i det slesvigska landskapet Angeln, men sedan nu starka skäl framstälts för, att anglerna utvandrat från landet vid Elbes och Saales sammanflöde och aldrig stått i någon beröring med de skandinaviska folken, förfaller denna åsikt af sig själf. I stället kunna vi fråga: hvilket nordiskt folk tillhörde Beowulfsagan eller — med andra ord — hvad menas med »geátas», hvilkas hjälte Beowulf var? I allmänhet förstod man därmed de svenska götarne i Västergötland, och först på den senaste tiden hafva några forskare sökt förfäkta den meningen, att därmed afsetts de danska jutarne. Hvad namnet »geátas» beträffar, kan därmed likaväl menas götar som jutar, och fäster man sig därvid, att

Digitized by Google

geátas i dikten tänkas boende nära hafvet, så passar diktens geografi bättre in på Jutland än på det nuvarande Västergötland. Men dels är det troligt, att Västergötland i äldre tider omfattat äfven det nuvarande Bohuslän, dels kan dikten lika väl afse Östergötlands kust som Västergötlands, dels är det slutligen ganska sannolikt, att de geografiska uppgifterna i den fornengelska dikten icke äro alldeles desamma som i de äldre nordiska dikter, som legat till grund för den angelsaksiske skaldens kväde. Det säkraste kriteriet man har för att bestämma geáternas nationalitet, är deras i dikten skildrade förhållande till andra folk, och enligt detta kriterium är det tydligt, att geátas bott icke på Jutland utan i de svenska götalandskapen. Deras närmaste grannar, med hvilka de ligga i oupphörliga fejder, voro svearne, och de tyska folk, till hvilka jutarne voro grannar, nämnas ej ens i dikten.

Jag tror således i likhet med de flesta forskare, som yttrat sig härom, att det folk, hvars hjälte Beowulf är, varit innevånarne i de svenska götalandskapen, och då en nationell folkdikt af denna art alltid är en skapelse af den stam, hvars hjälte där förhärligas, måste dikterna om Beowulf först hafva uppstått hos och skapats af det svenska götafolket. I likhet med de nationella hjältedikter, som ungefär samtidigt uppstodo i Tyskland, har äfven Beowulf en såväl mytisk som historisk kärna. Den egentlige Beowulf, som strider mot Grendel och dennes trollska moder, är blott en annan hypostas af den hos germanerna och särskildt hos skandinaverna så besjungne Freyr eller solguden, hvars kamp mot mörkrets makter och hvars välsignelsebringande värksamhet för nordbon ägde en större betydelse än för andra folk. Dessa sånger och berättelser, af hvilka flera funnos kvar under medeltiden i form af nordiska folksagor, råkade snart i kontakt med andra sånger, som diktats för att förhärliga en historisk hjälte, och genom beröringen mellan dessa båda kretsar uppstodo nya dikter, i hvilka myt och historisk tradition ingingo en oupplöslig förening med hvarandra. Dessa dikter vandrade sedermera antagligen till Danmark, där då ännu talades samma språk som i de svenska götalanden, och med köpmansskutorna fördes de sedermera öfver till England, ungefär på samma sätt som några århundraden senare en hel följd af sagor om Didrik af Bern af nedertyske köpmän fördes öfver till Norge. Dessa sagor tilltalade engelsmännens smak, och inom kort lades de af en engelsk skald till grund för den dikt, som genom en lycklig slump blifvit — om ock i blott en enda handskrift — bevarad till våra dagar. I norden fortlefde dessa sagor länge, de mytiska först såsom folksagor samt sedermera såsom folkvisor, de

Digitized by Google

historiska såsom dikter, hvilka satte spår efter sig i medeltidens historiska litteratur. Så återvända sägnerna om bardernas och danskarnes strider icke blott hos Saxo utan äfven i den isländska Skjoldungasagan, och ännu i slutet af 900-talet hörde Tiodolf från Hvin svenska sagor om den kamp mellan Adils och Ale, som Beowulfkvädet skildrar. Den fornengelska dikten ger oss således antydningar om en hel följd af fornsvenska, mytiska och heroiska, kväden, och äfven om vi ej kunna räkna den fornengelska dikten såsom svensk, så ger denna dikt oss dock en föreställning om innehållet i de fornsvenska kväden, som gått förlorade. Närmast är väl deras förhållande till Beowulf att jämföra med de isländska eddadikternas förhållande till Nibelungenlied.

Den isländska litteraturen i förhållande till den svenska.

Ett annat litteraturområde af stor betydelse för oss är det isländska. Den bevarade isländsk-norska litteraturen uppstod som bekant på 800-talet och nådde vid den egentliga medeltidens början en nästan enastående blomstring, för hvars orsaker jag i ett annat sammanhang skall redogöra. Denna så sällspordt rika litteratur består företrädesvis af lärda skaldedikter, »sagor» samt mytiska och heroiska kväden.

Skaldepoesien.

Vi vända oss först till den s. k. skaldepoesien. Det som egentligen skiljer denna poesi från den mera folkliga eddadikten är de till öfverdrift använda och ytterst förkonstlade poetiska omskrifningarna eller »kenningarne», hvilka visserligen ännu — egendomligt nog — tilltala moderne isländske författare, men som i andras ögon endast kunna gälla såsom tecken på en allt längre gående stilförskämning; dessutom voro »reglerna» för en dikt så stränga, att ett friskt, poetiskt lif måste förkväfvas inom deras tvångströja. När denna diktning uppstått, är en omtvistad fråga. Visserligen erkännes tämligen allmänt, att denna förkonstlade, poetiska stil utvecklats ur den, som utbildats inom den folkliga dikten, hvilken också, ehuru sparsamt, använder dylika kenningar, men därmed hafva vi ej nått någon fast tidsgräns, ty ehuru de nordiska folkdikter, som nu finnas bevarade, ej nå längre tillbaka än 800-talets början, fanns naturligen också före denna tid en äldre, ehuru nu förlorad folkpoesi, ur hvilken skaldedikten kan hafva utvecklats. Såsom Bugge sökt göra troligt, är det dock sannolikt, att denna stilförskämning först uppkommit under intrycket af den angelsaksiska dikten, med hvilken skandinaverna gjorde bekantskap i England, och för denna mening talar den omständigheten, att det just under denna brytningstid — men icke senare — omtalas tvänne olika slag af diktare, hvilka tyckas stå såsom representanter för de tvänne riktningar, hvilka då korsa hvarandra. Anhängarne af den

Digitized by Google

äldre, enklare och mera folkliga riktningen kallades þulir, under det att den nya, lärdare riktningens företrädare upptogo benämningen »skáld». Þulir synas hafva funnits i hela norden,* och det var de, som voro den folkliga diktningens bärare. Men med 800-talet försvinna de och aflösas af »skalderna». Äfven dessa voro under den första tiden icke uteslutande norrmän eller isländare, åtminstone så vida den på Island upprättade förteckningen »skáldatal» skall äga något vitsord.**

Norska och isländska skalder i Sverige.

Den äldste skald, som där nämnes — om man frånser Starkaðr hinn gamli och Ragnar Lodbrok — är **Brage den gamle**, hvilken säges hafva varit hirdskald dels hos Ragnar Lodbrok,*** dels hos den svenske konung Björn at Haugi, i hvilken man velat igenkänna en i Ansgarius' biografi omtalad svensk konung Björn, som regerat omkring 830. Att det i början af 800-talet funnits en berömd skald vid namn Brage, är ganska troligt, och möjligen bar han med rätta namnet »den nordiska skaldekonstens fader», så till vida som han kanske var den förste, mera betydande förkämpen för den nya, lärda riktningen inom den nordiska poesien, men näppeligen äro de dikter äkta, hvilka af den senare isländska traditionen tillskrefvos honom. Enligt samma tradition skulle han hafva varit hirdskald äfven hos en annan svensk konung, Eysteinn Beli, som utom Brage haft ett helt hof af skalder kring sig; af dessa namngifvas ej mindre än tio i Skáldatal. Eysteinn Belis historiska existens är väl lindrigt sagdt tvifvelaktig, men traditionen är dock för oss af en viss vikt, så till vida som den häntyder på, att skaldepoesien odlats lika väl vid det svenska hofvet som vid de norska. Detta blir än tydligare däraf, att skalder sedermera anföras vid de flesta af följande svenska monarkernas hof.

I den så kallade Skáldasaga omtalas, att Harald Hårfager sände tre af sina skalder nämligen Auðun illskælda, Þorbjörn hornklofi och Ölvir hnúfa, till det svenska hofvet, där de »visade en stor färdighet i ordets konst och diktade lofkväden både om konungen och många andra stormän». Särskildt tyckes Olof Skötkonung hafva varit en varm vän af den lärda skaldepoesien. Under hans tid uppehöll sig den berömde **Hallfreðr Vandræðaskáld** i tre år i Sverige och diktade därunder en Olofsdrapa till ära för den svenske konungen samt ett kväde om den svenske jarlen Ragnvald. Vid Olofs hof vistades för öfrigt de flesta af

---

* En af de dikter, som ingå i Hávamál, sjunges af en dylik þulr. Den danska Snoldelevstenen är rest af en man, som säger sig vara son af »Ruhaltr, þulr á Salhaugum».

** Förteckningen är från tiden omkring 1265 och uppräknar skalderna i tidsföljd. Först nämnas de, som besjungit svenska konungar och stormän, därefter de, som besjungit norska och slutligen de, som besjungit danska (och engelska) furstar.

*** Ragnar Lodbrok är väl en historisk personlighet, men hans lefnad är så inväfd med sagor, att hvarje uppgift om honom bör mottagas med den yttersta försiktighet. Af den isländska, senare traditionen gjordes han till sagokonungen Sigurd Rings son, och äfven i Brages dikt kallas han Sigurds son. Den värklige Ragnar Lodbroks fader hette dock Halfdan, och redan af detta skäl är det tydligt, att den dikt, som Brage skulle hafva skrifvit till honom och hvilken delvis finnes i behåll, härrör från en senare skald.

Digitized by Google

den tidens mera berömda skalder. Särskildt berättas det, att **Gizurr svarte** och **Óttar svarte** stodo i stor gunst hos Olof, och den senare uppehöll sig åtminstone i fem år hos den svenske konungen, till hvilken han diktade flera kvad och hvars dotter Astriðr han skall hafva besjungit i en mansǫngsdrapa, som ansågs nästan öfverskrida hyllningskvädets gräns och närma sig den erotiska diktens; äfven till Astriðs broder Anund Jacob skall han hafva skrifvit ett kväde. Om det sätt, på hvilket en isländsk skald mottogs och uppträdde vid det svenska hofvet, få vi en ganska tydlig föreställning genom Gunnlaug Ormstungas saga.

> »På den tiden härskade öfver Svitjod konung Olof, af normännen kallad »svenske» och af sitt eget folk »skötkonung». Denne Olof var son af konung Erik segersäll och Sigrid storråda, Skǫglar-Tostes dotter. Han var en mäktig och namnkunnig konung och en mycket praktlysten herre.
>
> Gunnlaug kom till Upsala kort före svearnes vårting och hälsade konungen vördnadsfullt, så snart han träffade honom. Konungen mottog Gunnlaug väl och sporde honom, hvem han var. Denne svarade då, att han var en isländing. Då vände sig konungen till Hrafn Anundsson från Mossfjäll på Island, om hvilken förut är omtaladt, att han, hunnen till mogen ålder, dragit ut på handelsresor i främmande land; och honom sporde nu konung Olof, från hvilken släkt på Island Gunnlaug härstammade. Hrafn steg upp från gästernas bänk, högvuxen och rask att se, steg fram till konungen och svarade: »Herre!» säger han, »denne isländare är af den yppersta härkomst och själf en den mest raske och oförfärade man.» »Må han då få säte vid din sida», sade konungen. Sedan sade Gunnlaug: »Jag har ett kvad att frambära för Eder, herre konung, och ville gärna, att I lyssnaden därtill och äskaden ljud i salen åt mig.»

En annan berömd skald, som under åtskilliga år uppehöll sig i Sverige var **Sigvatr Þórdarson**, hvilken därunder skref dikter både till Anund Jacobs och Astriðs ära. Redan dessförinnan hade han gjort ett besök i Västergötland, och denna färd har han beskrifvit i en mängd smådikter, som för oss svenskar äro af viss kulturhistorisk betydelse. De utmärka sig för en eljes ej vanlig realism och åskådlighet; så gör det ett ganska egendomligt intryck på en modern läsare att i en dikt från 1000-talets början läsa en beskrifning på, huru Sigvatr och hans följe rida genom köpstaden Skaras gator, under det att kvinnorna vid hästtrampet skynda ut ur sina portar för att skåda främlingarne.

Äfven hos konungarne Inge d. ä., Sverker d. ä., Knut Eriksson, Sverker d. y. Karlson, Erik Knutsson, Johan Sverkerson och Erik Eriksson samt hos Birger Jarl Brosa uppehöllo sig berömda skalder såsom **Einarr Skúlason, Óláfr Þórðarson och Sturla Þórðarson**, och först då den egentliga medeltiden bryter in i vårt land och därmed en annan smak gör sig gällande, tystnar den isländska skaldepoesien vid de svenske stormännens hof.

Inom skaldepoesien kan man urskilja tvänne perioder. Under den senare voro isländarne de enda skalderna och dessa reste kring till de olika nordiska hofven för att hylla stormännen och mottaga »sångarens lön». Under den första däremot tyckes skaldskapet hafva haft utöfvare inom alla de tre nordiska folken, churu den

Digitized by Google

isländsk-norska traditionen naturligen endast bevarat namnen på de isländsk-norska skalderna. Af samma anledning äro endast obetydliga fragment bevarade af de dikter, som skrifvits till ära för svenska stormän. I skrift synas skaldekväden först hafva upptecknats i början af 1100-talet, och syftet var väl företrädesvis att i dessa dikter samla dokument för Islands släkthistoria. De dikter, som rörde svenska, till större delen obekanta stormän, erbjödo i detta fall föga af intresse och glömdes därför bort utan att fixeras i skrift. De svenska skaldernas dikter kände man i allmänhet icke på Island, och i Sverige vårdade sig kyrkans män ej om att uppteckna dem. Antydningar om danska och svenska skalder saknas dock ej alldeles. Så omtalas på en uppländsk sten en Torbjörn skald samt på en västgötasten en Odd skald. Men hvarken i det östra Skandinavien eller i Norge blef skaldediktningen långvarig; redan i slutet af 900-talet tystna de norska skalderna, och efter denna tid blifva isländarne den lärda poesiens så godt som ende utöfvare.

Mycket utvecklad kan den svenska skaldepoesien ej hafva varit, isynnerhet om hela denna litteraturriktning, som troligt är, uppstått under intrycket af den angelsaksiska dikten, och våra runverser antyda, att man i allmänhet ännu stod kvar på den äldre, folkliga þulir-diktningens ståndpunkt. Mera än i Danmark och Norge blef skaldediktningen hos oss en litteratur blott för samhällets öfre lager. Men liksom den franska upplysningslitteraturen, ehuru strängt taget af aktuell betydelse endast för ett fåtal bildade i vårt land, likväl medelbart invärkade äfven på samhällets mindre bildade klasser, så hade helt visst äfven denna skaldepoesi medelbart ett visst inflytande på den litterära bildningen i Sverige.

Skaldernas dikter förutsätta nämligen en ganska omfattande mytologisk och litterär bildning för att kunna förstås. Så t. ex. berättas det om Brage, att han i en till Björn at Haugi ständ dikt skall hafva yttrat: »Jag mottog af fursten hafvets eld för fjällkonungens dryck». Om den ifrågavarande dikten är äkta eller icke, är i detta sammanhang likgiltigt, ty af samma *art* var all skaldepoesi. En modern läsare, hvilken icke är van vid dessa förkonstlade omskrifningar, förstår säkerligen icke tankegången i detta uttryck, men vid det svenska hofvet på 800-talet måste man dock hafva uppfattat skaldens mening, och i annat fall var skalden naturligen genast redo att utlägga den. Med »hafvets eld» menade han guldet, och med »fjällkonungens dryck» poesien. Men då han kunde begagna denna senare omskrifning, förutsatte han, att hans auditorium fullkomligt kände till den isländska myten om skaldemjödets uppkomst. Att skaldedikten öfverhufvud taget varit populär

Digitized by Google

vid de svenska stormännens hof, utgör således ett bevis för, att den lärda, isländska mytologien icke varit alldeles okänd i vårt land, och ägde vi kvar alla dikter, som af isländska skalder föredragits inför ett svenskt auditiorium, skulle vi i dessa säkerligen finna hänsyftningar på de flesta isländska myter och hjältedikter. Endast ett fåtal af dessa kunna hafva varit gemensamma för hela den nordiska folkstammen, men då, såsom vi veta, skalden tillika var sagoberättare, ingick det tydligen i hans yrke att underhålla hofkretsen med muntliga berättelser, i hvilka dessa sagor och myter vidare utlades, och på så sätt spredos dessa. Möjligt är, att ordet »skáld» — liksom äfven begreppet — är ett lån från det iriska »scelid», som betyder sagoberättare,* och om så är, har man häri en ökad anledning att se skaldens egentliga uppgift på prosalitteraturens område. Han var den, som genom sina berättelser spred kännedomen icke blott om viktigare tilldragelser i nordens historia, utan ock om samtidens episka och mytiska diktning, visserligen närmast blott till fromma för konungens och stormännens hird, men medelbart genom denna äfven till öfriga hem i landet, och liksom medeltidens ballad från riddarsalen, där den först uppstått, sedan vandrade ned till menige mans koja, så fortplantade sig säkerligen ock skaldens berättelser till vida kretsar här i landet. Häri torde skaldepoesiens förnämsta betydelse för oss svenskar ligga. Skalden var den tidens press; en berättelse, som han hört vid ett nordiskt hof, föredrog han några år därefter vid ett annat, och på så sätt sörjde han för hvad vi på vårt mera lärda språk kalla: den litterära samfärdseln mellan de nordiska rikena.

I Sverige finnas tyvärr inga uppteckningar af dylika skaldeberättelser, men en lycklig tillfällighet sätter oss dock i stånd att något så när bedöma arten af den litteratur, som genom dessa resande sagoförtäljare kom oss till del. Vid Valdemar den stores hof i Danmark vistades under en längre tid en isländing Arnold Torvaldson, hvilken författade ett numera dock förloradt drottkväde öfver konungen. Under sitt uppehåll i Danmark råkade han i beröring med ärkebiskop Absalons klerk Saxo, som berömmer honom för hans kunskap om forntiden och för hans historiska berättarkonst. Som den danske litteraturhistorikern Olrik visat, äro Saxos danska konungasagor till en stor del nedskrifna efter den isländske skaldens berättelser. Olrik gifver äfven en ganska god förklaring, huru Arnold själf förvärfvat sig denna skatt af sagor. Från hemlandsön seglade isländingarne vanligen öfver till Nidaros, och när de sedermera skulle söderut, följde de med de skutor, hvilka skötte handeln längs den norska västkusten. För att förkorta tiden för de resande berättade skepparne då de sagor, som anknöto sig till de orter, som passerades, och det var med dessa sagor, som Arnold sedermera

* Den iriska hjältedikten är på prosa med inströdda verser, och så är äfven den isländska sagan. Den episka dikten i öfriga europeiska länder var — med några få undantag — endast på vers.

Digitized by Google

roade Absalons äfventyrslystne klerk. Hos Saxo återvände således icke blott isländarnes och normännens historiska sagor, utan äfven några af deras myter, ehuru dessa iklädt sig en historisk gestalt.

Ett annat i sig själft visserligen vida mindre betydande, men för oss svenskar viktigare exempel på de isländska skaldernas iakttagelseförmåga och lust att berätta hafva vi i en liten svensk krönika, som fogats efter den isländska Hervararsagan. Denna krönika skildrar i korthet Sveriges eller rättare sagdt dess konungars historia från den fabulöse Ivar Vidfadme ned till Filip Hallstanssons död 1118. Såsom jag på ett annat ställe sökt visa, utgör denna krönika en del af de »konungabiografier», som författades af Islands förste historieskrifvare Are Fróðe, och den lefvande källa han för detta parti af sitt arbete använde var en isländare Markús Skeggjason, hvilken såsom skald vistats vid Inge den äldres hof och där inhämtat hvad man vid detta visste om landets äldre historia. Vid sin återkomst till Island berättade han detta för sin yngre vän Are, som fixerade hans berättelse i skrift. Dess intresse för oss svenskar ligger däri, att den återgifver den svenska traditionen vid Inge den äldres hof.

Ynglingasagan. Jag öfvergår nu till ett arbete, som sammanhänger både med den isländska skaldediktningen och den isländska historieskrifningen, nämligen den så bekanta *Ynglingasagan*, hvilken inleder Snorre Sturlosons norska konungasagor eller Heimskringla.

Till grund för själfva den prosaiska framställningen ligger i yttersta hand ett genealogiskt poem, *Ynglingatal*, af hvilket Snorre i sitt arbete meddelar längre citat. Detta poem begagnades först af Are Fróðe för de nu förlorade norska konungasagor, som denne Islands äldste historiker författade, och med all säkerhet har Snorre äfven flitigt begagnat detta arbete. Ett kort utdrag ur Ares förlorade arbete finnes i en latinsk krönika, den s. k. Historia Norwegiæ, nedskrifven omkring 1180. Enligt Snorre hade Ynglingatal författats af Harald Hårfagers samtida, skalden Tiodolf från Hvin, till ära för konungens syskonbarn Ragnvald Heiðumhárr. Såvida denna uppgift vore sann, skulle kvädet vara skrifvet omkring 850, men af flera skäl är det omöjligt att antaga, att dikten är så gammal. Någon nödvändighet att tro på Snorres uppgift föreligger ej häller, ty Snorres arbete skrefs närmare fyrahundra år efter den här angifna tidpunkten, och en så gammal, blott muntlig tradition kan ej göra anspråk på att anses säker. Enligt en nyare och enligt min mening riktigare åsikt är dikten öfver hundra år senare — eller från tiden omkring 975 — och författad icke till ära för Harald Hårfagers syskonbarn Ragnvald, hvilken sannolikt aldrig existerat, utan för en af de skandinaviska vikingakonungarne på Irland — hvilken kunna vi icke med bestämdhet säga. Författaren var möjligen en yngre Tiodolf, sonson till Harald Hårfagers ofvan omtalade samtida, och hans arbete kan icke antagas hvila på någon fast norsk hoftradition, utan bör snarare uppfattas såsom ett lärdt

Digitized by Google

arbete, närmast i samma stil som Saxos danska krönika. Då skalden anlände till det iriska hofvet och där mottog uppdraget att författa en genealogisk hyllningsdikt, vände han sig naturligen till de män i konungens hird, hvilka han ansåg bäst känna traditionen om konungahusets härstamning. Från en sagesman erhöll han en följd af släktled med åtföljande konungasagor, från en annan en annan o. s. v., och dessa olika släktrader fogade han därefter tillsammans efter den tidens genealogiska principer.

Dikten sönderfaller i två bestämdt skilda afdelningar. Ätten, som börjar med Yngve Freyr,* fortsätter med en längre rad af sagokonungar, hvilka tydligen af författaren fattades såsom svenska monarker, men med Olof Trätälja sker ett bestämdt afbrott, och de följande ansågos med säkerhet icke längre såsom svenskar. Redan Are och efter honom Snorre hyste den åsikten, att ätten med Olof Trätälja upphört att regera i det egentliga Sverige och därefter vandrat ut till Norge, i hvilket land således ynglingaätten fortsatte att regera, sedan den upphört att härska i hemlandet. Såsom jag på ett annat ställe sökt visa, berodde denna deras uppfattning på en felaktig tolkning af några ortsnamn i den senare delen af kvädet, och författaren af Ynglingatal hade tänkt sig saken på ett annat sätt. Enligt hans mening hade ätten visserligen också utvandrat från Sverige, men icke till Norge, utan till Danmark, och i hvarje fall är det säkert, att dessa senare »ynglingar» regerat icke i Norge, utan i Danmark, ty ehuru framställningen i denna senare del af dikten visserligen icke är historisk, har man dock i de där nämnda konungarne igenkänt en följd af danska konungar. Anledningen att svenska och danska konungalängder på detta sätt sammanblandades, var antagligen den, att i slutet af 800-talet eröfrades Danmark af en svensk konung Olof, hvars ätt under närmare ett halft århundrade bibehöll sig åtminstone i vissa delar af den danska monarkien, och måhända var det från denne Olof, som den Ragnvald ansåg sig härstamma, till hvars ära Ynglingatal diktades. Genom detta antagande förklaras ock, hvarför ätten med en Olof upphör att regera i Sverige.

Hvad den föregående raden af konungar beträffar, förklaras denna uttryckligen hafva varit svensk, och då Ynglingatals författare upprepade gånger säger sig rörande denna sak hafva åtsport kunnige män, få vi väl ock antaga, att han åtminstone sökt att återgifva en sagotradition, som han själf trodde vara svensk. Att denna i ett fall äfven var det, därpå gifver Beowulf oss ett

* De strofer, som handlat om denne, finnas ej längre kvar, men hafva af Snorre omskrifvits på prosa i de 12:te och 13:de kapitlen af Ynglingasagan.

Digitized by Google

exempel; en rad af de konungar, som i Ynglingatal uppföras såsom svenska, återfinnes nämligen såsom svensk äfven i den fornengelska dikten. Första delen af Ynglingatal gifver oss således en serie af antydningar om svenska myter, släktsagor och historiska traditioner, hvilka fortlefde ännu i slutet af 900-talet och då berättades för Tiodolf. Af dessa gjorde den norske skalden ett utdrag d. v. s. af dem skapade han en konungalängd, i de utförligare släktsagorna infogade han enskilda lösa sagor, ändrade möjligen om ordningsföljden i några fall för att få denna att passa i stycke med de historiska kombinationer han i öfrigt hade och häktade olika genealogiska släktföljder vid hvarandra.

Egentligen var det två större släktsagor han hörde, af hvilka den ena var en rent mytisk släktsaga, den andra en heroiskt-historisk. Vi vända oss först till den mytiska.

Sagorna om de mytiska ynglingarne.

Tyvärr är våra förfäders gudatro oss ganska litet känd. Hvad vi känna är egentligen den aldra sista fasen af denna, då en mängd kristna föreställningar redan hunnit arbeta sig in bland de hedniska och då äfven dessa omtydts och utlagts i skaldernas lärda, halft teologiska spekulationer. Men äfven om man frånser dessa element, hvilka om än med svårighet kunna skiljas bort från de ursprungligt hedniska, så är det dock tydligt, att äfven det rent hedniska föreställningssättet icke under alla tider varit detsamma, utan att också detta genomlupit en utveckling liksom sedermera det kristna. Uråldriga föreställningar böra således dröjt kvar vid sidan af jämförelsevis moderna, och nya kulter arbetat sig fram jämte de äldre. Om en dylik ny, närmast från Danmark, men ursprungligen från norra Tyskland införd kult gifver oss Ynglingasagan en antydan.

Redan den i slutet af det första århundradet lefvande romerske författaren Tacitus omtalar, att Tysklands stammar vanligen indelades i tre stora grupper: Herminoner, Istevoner och Ingveoner, af hvilka de sistnämnda bodde vid nordkusten. Säkerligen afsåg han — liksom Plinius, hvilken äfven om än något olika omnämner dessa grupper — icke någon politisk eller etnografisk indelning, utan snarast en religiös. Denna ingveoniska kult måste sedermera hafva spridt sig äfven till Danmark, ty i Beowulf omtalas danskarne såsom »ingwine» d. v. s. ingveoner eller Ingdyrkare. Denna ingveoniska kult var en fruktbarhetskult och torde allt efter olika klimatiska förhållanden hafva framträdt under något olika former, liksom äfven de dyrkade gudomligheterna, ehuru i grunden endast tvänne, en manlig och en kvinlig, tyckas hafva dyrkats under en mångfald af olika namn. Ett bland de mest betecknande för den ingveoniska kultens manliga gud var Inguna árfreyr (sedan sammandraget till Ingunarfreyr) eller »äringens herre hos inguinerne». Från Danmark fördes sedermera, antagligen redan mycket tidigt, denna kult till Mälardalen, där den synes hafva tagit en synnerligen kraftig utveckling; särskildt ansågs det stora fröblotet i Upsala såsom det förnämsta i norden. Ett bevis på den ifver, med hvilken denna ingveoniska Freyskult omfattades hafva vi däri, att den regerande konungaätten sökte leda sina anor upp till den i Upsalatemplet dyrkade guden Frö eller Ingunarfreyr och med anledning däraf kallade sig ynglingar.

De äldsta leden i denna genealogi utgöras blott af en serie Frösagor, i hvilka några andra lösa sagor sedermera infogats af Tiodolf. I stroferna om

Digitized by Google

Domaldi hade säkerligen behandlats sagan om Fröblotets instiftande och den ingveoniska kultens införande i Sverige, i de strofer, som handlat om Yngve Freys regering, hade sagan skildrat den gyllene tiden, då fridens, rikedomens och äringens herre härskat i våra bygder, men i Vanlandi-sagan hade mytens tragiska innebörd tagit sig ett uttryck. De gyllene skördarna voro för det mytologiska uppfattningssättet en frukt af jordens äktenskapliga förbindelse med solen. Men öfver jorden härskade mörkrets och köldens fientliga makter, och det var af dessa solguden enligt germanskt skick köpte sin brud genom att gifva brudens fränder sitt oöfvervinneliga svärd, solstrålen, och bruden själf solens strålande krans. Men då han bortgifvit dessa skatter, hade han beröfvat sig själf sin makt, och vapenlös föll han i striden mot mörkrets och köldens makter. Detta är innebörden af den isländska myten om Freys kärlek till jättedottern Gerðr, och samma myt fanns äfven i vårt land, ehuru den på 900-talet redan tagit gestalt af en svensk konungasaga. Vanlandi eller den vanländske är blott ett annat namn på Freyr, hvilken ju tillhörde vanerne, icke asarne. På sina härfärder kom han om vintern till det snöhöljda Finland, där han förälskade sig i konungadottern Drifva, som blef hans brud och af honom erhöll ett dyrbart smycke eller men. På våren öfvergaf han henne åter och kom icke tillbaka. Då vände sig den bedragna till en trollkvinna, som häksade nattmaran på Vanlandi, och under ledkrampen dog konungen.

I en något olika gestalt återvänder samma myt i sagan om Visburr. Äfven han förälskar sig i en konungadotter från det isiga Finland och får med henne tvänne söner, Gisl och Ǫndur, hvilkas namn betyda skidstaf och skida, och af dessa frostväsen mördas han sedermera. Äfven här spelar menet eller smycket en roll: Visburr gifver nämligen bort detta åt sin brud, men återtager det, och vid smycket fästa sönerna då den förbannelsen, att det skall vålla den yppersta ättemannens bane. Till ätten knytes ock den nya förbannelsen, att brödratvist ständigt skall råda inom densamma. Denna uppgift förekommer väl blott i Snorres prosa, ej i de nu bevarade fragmenten af dikten, och man kunde därför tänka sig, att detta blott vore Snorres konstruktion. Men då profetian knapt kan sägas blifva uppfyld i den Ynglingasaga, som Snorre meddelar, är det väl snarare sannolikt, att denna spådom värkligen förekommit i den släktsaga, som berättades för Tiodolf. Till denna hörde då antagligen ock de båda sagorna om de fientliga brödraparen, Alrik och Erik samt Alf och Yngve, af hvilka den förra, om än i något afvikande form, berättas hos Saxo, äfven där såsom en svensk konungasaga. Också här hafva vi säkerligen att göra med en gammal germansk myt, som i växlande former uppträder både i norden och i Tyskland.

Såsom afslutning på denna släktsaga hafva vi slutligen berättelsen om Agne, hvilken af Tiodolf placerats före sagan om de fientliga bröderna. Agnes historia är en ny variation af den gamla Frösagan. Också han begifver sig — en sommar — till Finland, där han besegrar konung Froste, hvars namn säger oss, att vi här hafva en personifikation af köldens makt. Då han vid återkomsten firar sitt bröllop med den fallne konungens härtagna dotter Skiálf, dräpa hon och hennes broder den druckne fursten genom att hänga upp honom med den ödesdigra kedjan, som på detta sätt blef till bane för den yppersta i ynglingaätten.

Sådana voro antagligen grunddragen till den ena af de svenska släktsagor, som Tiodolf hörde, men i denna fogade han in an-

Digitized by Google

dra lösa sagor, hvilkas karaktär han ansåg bäst passa för denna del af genealogien; dylika fristående sagor äro de, som handla om Fjolner, Svegder, Dag den vise, Dómarr och Dyggve.

Den heroiska Ynglingasagan.

Men utom denna sist anförda släktsaga hörde han äfven en annan, hvilken han på sitt genealogiska manér helt enkelt häktade vid den förra. Denna saga började med den egendomliga stamfaderstypen Aun den gamle, hvilken uppnådde en så hög ålder, att han såsom ett barn ånyo diade ur horn, och hvilken köpte sig förlängdt lif genom att offra sina söner. Återstoden af denna saga, som sannolikt hade ett mera historiskt underlag, handlade antagligen — snarare att döma af Beowulf än af Ynglingasagan — om fejder, till en stor del mellan ättens egna medlemmar, och dessa släktfejder kulminerade slutligen i Ingiald Illrådes bekanta dåd, som säkerligen innehåller en historisk kärna: de svenska landskapens politiska sammanslutning. Särskildt tyckes en af hjältarne i denna släktsaga eller Aðils hafva varit en i folktraditionen mycket populär figur, och hänsyftningar på honom förekomma talrikt både i den nordiska och i den angelsaksiska litteraturen. Också i denna släktsaga skymtar en mytisk släktklenod fram, ringen Svíagríss, men hvilken roll detta smycke spelat i sagans historia, veta vi icke. I poetisk koncentration står denna släktsaga gifvet tillbaka för den förra. De olika elementen hafva ännu icke hunnit blifva sammanarbetade, och någon klar, genomgående grundtanke har ännu icke utvecklats. Den förra däremot erinrar om de stora germanska ättsagorna, särskildt om Vǫlsungasagan, som också utvecklats ur samma mytiska förutsättningar. Vi finna i denna svenska släktsaga en genomgående tanke, och vi spåra, hurusom så småningom en etisk åskådning utvecklar sig ur naturmyten: i stället att kämpa mot mörkrets och köldens dystra makter ingå ljusets söner förbindelser med dessa, och dessa förbindelser vålla ättens undergång.

Sådana voro de båda svenska släktsagor Tiodolf hörde, och af dessa utdrog han det torra genealogiska poem, som är kändt under namn af Ynglingatal. Ordningen mellan de olika leden kastade han någon gång om; lösa, ej hithörande sagor äro här och hvar infogade — men det oaktadt lyckades han ej utplåna alla spåren af de gamla hjältesagorna; trots det vanställande höljet skimrar den episka dikten dock fram.

Den historiska traditionen i Sverige.

Med Ynglingasagan hafva vi nått fram till en annan afdelning af den isländska litteraturen eller den så rika isländska sagan. Denna är af flera slag, norska konungasagor, isländska släktsagor, mytiskt-heroiska sagor samt slutligen riddarsagor och rena äfventyrssagor. I allmänhet beröras icke svenska förhållanden i dessa

Digitized by Google

sagor, hvilka måste betraktas såsom en uteslutande isländsk litteraturprodukt, som knapt, åtminstone hvad de historiska sagorna beträffar, kan sägas hafva haft någon motsvarighet i Sverige. Den rent historiska traditionen kan aldrig sträcka sig synnerligen långt tillbaka i tiden, så vida den ej stödes af några litterära minnesmärken; en borgerlig släkttradition i våra dagar omfattar i regeln ej mer än hundra år, och längre tillbaka gick ej häller den svenska historiska traditionen före rimkrönikornas tid. Detta visar sig lätt, om vi undersöka de historiska traditioner, hvilka upptecknats före 1250.

Den äldsta af dessa finnes i den Hamburgiske historieskrifvaren **Adams af Bremen** kyrkohistoria, som skrefs 1075. De underrättelser han har rörande Sverige härröra dels från Ansgarius' biografi, dels från den danske konung Sven Estridsson, hvilken var hans förnämsta källa rörande nordiska förhållanden. Sven Estridsson lefde såsom ung i tolf års tid vid Anund Jacobs hof och representerar således den tradition, som under 1000-talets andra fjärdedel fortlefde vid det svenska hofvet rörande landets föregående öden. Denna tradition sträckte sig emellertid ej längre tillbaka än till 930-talet; om konungarne före denna tid säger sig Adam ej hafva något bekant annat än hvad som kunde hämtas ur Ansgarius' biografi.

Den nästa tradition, som finnes upptecknad, är den af mig förut omtalade, hvilken fogats till *Hervararsagan* och slutar med året 1118. Denna tradition sträcker sig visserligen ända tillbaka till Ragnar Lodbroks dagar, men någorlunda säker är den först från 1000-talets början; den föregående konungaraden är t. o. m. bevisligen oriktig.

Från början af 1200-talet äro de konunga-, biskops- och lagmanslängder, hvilka förekomma i en handskrift af *Västgötalagen*. För 1100-talet äro dessa riktiga, men för den föregående tiden dels förvirrade, dels bevisligen felaktiga. Vid 1300-talets början hade man redan så godt som förlorat all hågkomst af det hedniska Sveriges historia. Man hade ett dunkelt minne af, att den förste svenske konungen hetat Inge, man hade några sägner om en mytisk Erik Väderhatt, några orediga föreställningar om en konung med binamnet Årsäll, man erinrade sig namnet Erik Segersäll, och om Sigrid Storrådas rikedom och stolthet hade några traditioner bevarats; en gammal germansk vandringssaga, som återfinnes i flera folks stamsagor, tyckes också i Sverige hafva fortlefvat genom medeltiden för att vid dess slut dyka upp i Olaus Magnis etnografiska arbete, sagan om den kloka drottning Disa, — men för öfrigt låg det hedniska Sverige insvept i ett fullständigt dunkel. Endast rörande ön Gottland äro vi mera lyckligt lottade. Till den äldsta handskriften af Guta-lagen finnes nämligen fogad en s. k. *Guta-saga,* hvilken visserligen synes vara nedskrifven först efter 1318, men som dock bevarat några traditioner från heden- och gammalkristen tid. Sagan rör öns äldsta historia och innehåller ganska många kulturhistoriska uppgifter af stort värde.

Detta hvad de historiska sagorna beträffar. De mytiskt-heroiska syssla antingen med rent norska ämnen och hafva således intet att skaffa med Sverige eller också — såsom Vǫlsungasagan Hervararsagan.

Digitized by Google

— behandla de en ursprungligen från Tyskland stammande sagokrets, till hvilken jag strax skall återkomma. Det egentligen enda undantaget, på hvilket denna indelning icke passar, är *Hervararsagan.* Denna saga består af en mängd olika, ursprungligen själfständiga episoder, hvilka på den tid sagan nedskrefs, ännu icke hunnit blifva fullt sammanarbetade. En del af dessa stamma väl från Tyskland, men en del torde vara af nordiskt ursprung och återgå till en tid, som ligger före den nordiska språk- och nationalitetsklyfningen. Särskildt är det en episod, hvilken tyckes vara af svenskt upphof, nämligen den vackra sagan om Hjalmar och Ingeborg. Denna var vida bekant i norden och förekommer äfven på andra ställen än i Hervararsagan, hvilket också talar för, att episoden varit en ursprungligen själfständig saga, som endast inkorporerats i den större. Den förekommer nämligen i Ǫrvar-Odds saga, hos Saxo (på två ställen) samt i en på Färöarna, i Danmark och Sverige gängse folkvisa, men i alla dessa olika versioner äro hufvudpersonerna svenska, och det vill häraf synas, som om sagan också betraktats såsom en svensk saga. Hervararsagan stöder sin framställning på en delvis citerad forndikt i samma stil som eddadikterna. Denna forndikt är väl isländsk, men säkerligen fanns det en motsvarande svensk om samma ämne.

Eddadikterna. Härmed hafva vi nått fram till de folkliga isländska dikterna eller de s. k. eddakvaden. Att dylika i stor mängd funnits på Island, kunna vi med full säkerhet påstå, ehuru tydligen endast jämförelsevis obetydliga rester, nästan genom en slump, blifvit bevarade till vår tid. Denna litteratur var tydligen — såsom all folkdikt öfverhufvud — mindre beaktad och ansedd än den lärda skaldediktningen, och uppteckningen af eddakvaden skedde först vid en tidpunkt, då denna folkdiktning redan var i utdöende och höll på att bortglömmas. Men öfverallt inom den isländska litteraturen stöter man på anspelningar och hänsyftningar på folkdikter, hvilka nu äro förlorade, t. o. m. på hela cykler, hvilka nu icke längre finnas i behåll. Lyckligtvis äro dock de bevarade tillräckligt många, för att vi kunna bilda oss en föreställning om denna i rikedom nästan enastående litteratur. Den viktigaste samling af isländska folkdikter, som bevarats till vår tid, är den, som finnes införd i den s. k. *Codex Regius*, en samling som genom en serie af missförstånd fått namnet »*Sæmunds Edda*». Codex Regius innehåller intet afslutadt arbete, värkställdt af någon viss, bestämd författare, utan den samling af guda- och hjältesånger, som där förekommer, är närmast att jämföra med 1500-talets visböcker, i hvilka ägaren tämligen utan ordning införde sådana dikter, hvilka tilltalat honom

Digitized by Google

och hvilka han händelsevis kommit öfver. De här införda dikterna äro nämligen på långt när ej de enda, hvilka kunna göra anspråk på namnet »eddasånger». I de vanliga »eddaupplagorna» har man med dessa från Codex Regius stammande dikter också förenat Rígþula, Vegtamskviđa, Hyndluljóđ, Svipdagsmál och Grottasǫngr, som hämtats från andra handskrifter, och Snorre citerar andra, nu icke längre kända eddadikter. Så har han upptagit fragment ur en Heimdallargaldr, ur en lärodikt i samma stil som Hávamál, ur ett kväde om Niǫrđr och Skađi, ur en dikt om Balders färd till Hel och ur en annan om Tors färd till Geirrǫđr. Andra dikter förekomma inströdda i Hervararsagan, i Hálfs saga m. fl. arbeten, hvilka tillkommit på så sätt, att författaren på prosa omskrifvit gamla kväden, som varit af en lika fornåldrig och folklig karaktär som de, hvilka finnas upptagna i Codex Regius.

Äfven dikterna i Codex Regius häntyda på, att samma ämne behandlats icke blott i dessa dikter utan i en hel serie af parallellsånger. Två finnas fullständigt bevarade, nämligen Atlamál och Atlakviđa; andra dikter såsom Fáfnesmál och Reginsmál äro konglomerat af flera kväden, som behandlat samma ämne, åter andra såsom Vafþrúđnismál och den första sången om Helge Hundingsbane äro omarbetningar af äldre, nu förlorade kväden, af hvilka dock några strofer bevarats i de senare omarbetningarna. Redan på grund häraf är det tydligt, att dessa i Codex Regius upptagna kväden icke voro till sin affattning alldeles bestämda dikter, hvilka just i denna form voro kända inom hela det isländskt-norska språkområdet; snarare böra vi betrakta dem såsom en senare tids folkvisor, hvilka ju föreligga i en mångfald af mer eller mindre varierande uppteckningar.

Voro eddadikterna kända i Sverige?

Denna sistnämnda synpunkt böra vi fasthålla, då vi skola besvara den för oss svenskar viktiga frågan: hafva dessa isländska folkdikter varit kända äfven i forntidens Sverige? Hvad först de mytiska gudasångerna beträffar, så är det visserligen ingenting, som direkt förbjuder oss att antaga, att flere af dem eller åtminstone liknande kväden varit bekanta äfven i Sverige, men å den andra sidan är det häller inga skäl, som tala för ett dylikt antagande. Nästan alla äro författade under perioden 900—1000, således på en tid, då den nordiska folkenheten redan var sprängd i sär, och de aldra flesta af dessa dikter torde redan bära den norskt-isländska nationalitetens prägel. I några af dem framträder en religiös skepticism, som är väl förklarlig hos ett folk, som genom en liflig beröring med de kristna innevånarne i Brittannien redan förlorat tron på de gamla hedniska gudarne, men som däremot knappast kan förutsättas hos

Gudasånger.

Digitized by Google

forntidens svenskar, hvilka just utmärkte sig för sin religiösa konservatism och hos hvilka hedendomen slagit djupare rötter än hos stamfränderna. Andra af dessa gudasånger förefalla på grund af sitt lärdt mytologiska innehåll aldrig hafva varit folkdikter i egentlig mening, och icke så få kväden bära slutligen prägeln af tämligen bestämda författarindividualiteter. Sannolikheten talar således snarare mot, att dessa isländskt-norska gudasånger varit under en eller annan form kända äfven i Sverige. Visserligen röra sig de flesta af dem med mytologiska föreställningar, som härröra från en gemensamt nordisk kulturperiod, men af detta faktum kunna vi ej draga några slutsatser rörande dikterna själfva. Att vi ägt sånger, hvilka såsom Vǫluspá handlat om världens upphof och undergång, är väl mycket troligt, ty dylika sånger förekomma hos alla folk, men att dessa sånger haft samma form och ungefär samma innehåll som Vǫluspá, är däremot knappast sannolikt. Vid sidan af föreställningar, som stamma från en långt aflägsen hednisk forntid, möta vi i denna dikt afgjordt kristna element, och man har därför svårt att anse dikten i dess helhet såsom ett uttryck för en öfver hela norden utbredd kultur. Ett stöd för en dylik mening trodde man sig en tid hafva i den obestridliga likhet, som finnes mellan vissa strofer i Vǫluspá och Vafþrúđnismál samt några forntyska dikter (såsom Wessobrunnerbönen, Muspilli, en fornfrisisk katekes o. s. v.), men denna öfverensstämmelse beror, såsom man nu funnit, icke därpå, att de föreställningar, som här erhållit ett poetiskt uttryck, äro gemensamt germanska och hedniska, utan därpå att de äro kristna. För Sveriges vidkommande visa dessa likheter således intet, och ej häller kan man hämta något stöd från en ofta anförd folkvisa, hvilken behandlar samma ämne som den isländska eddadikten Hamarsheimt samt väl ock härstammar från en variant af detta kväde. Folkvisan upptecknades först i slutet af 1600-talet och stammar antagligen närmast från en Färö-visa; i hvarje fall är det på intet sätt bevisligt och knapt troligt, att den utvecklats ur ett stafrimmadt fornsvenskt kväde. Härmed vill jag naturligen ej hafva sagt, att icke svenskarne ägt några Torssånger. Att dylika funnits är tydligt. Tor var åtminstone i äldre tider svenskarnes populäraste gud och tyckes i den egentliga folkreligionen hafva bibehållit denna plats under hela den hedniska tiden. Det är således självklart, att han firats både i dikt och saga, och ganska möjligt är äfven, att den friska, kraftigt burleska Hamarsheimt i en eller annan variant förekommit i Sverige; hvad jag velat säga är blott, att den senare folkvisan icke lämnar något stöd åt denna mening.

Digitized by Google

Man har äfven trott sig äga en rest af ett fornsvenskt gudakväde i den gamla visan om »Staffan stalledräng», men något samband mellan denna visa och den hedniska Freyskulten torde näppeligen existera, och troligare är, att vi här hafva att göra blott med en vida spridd gammalkristen legend, hvilken förekommer äfven inom Tysklands och Englands folklitteratur.

Äfven torde man med försiktighet böra upptaga vissa svenska sägner, som erbjuda någon likhet med de fornisländska myterna. Så omtalar Snorre en myt om Asgårds uppbyggande, och en liknande tradition har anknutits till Lunds domkyrka, hvilken enligt sagan skulle hafva uppbygts af jätten Finn, som i lön betingat sig sol och måne samt S:t Lars ögon — således ungefär samma arvode Asgårds byggmästare fordrat. Men hvarken den isländska berättelsen eller den skånska folktraditionen torde återgå till någon germansk myt, utan båda härstamma sannolikt från en kristen sägen, som berättas icke blott om Lunds domkyrka utan äfven om flera andra kristna katedraler.

Ett bättre vittnesbörd om fornsvenska gudasångers existens äga vi däremot i Ynglingasagans berättelser om vissa där förekommande konungar. Såsom jag förut sökt visa, äro flera af dessa konungasagor egentligen myter, hvilka dock på Tiodolfs tid redan hunnit historiseras. Dessa myter voro naturligen svenska myter och hade helt visst framträdt både i sagor och i dikter, hvilka böra hafva ägt åtminstone något släkttycke med de kväden och sagor, som på Island sjöngos eller berättades om Freyr. Om dylika Freysånger hafva vi ock en antydan i några af de s. k. klosterrofsvisor, med hvilka jag får tillfälle att i det följande sysselsätta mig. Dessa visor äro visserligen historiska, så till vida som de uppträdande personerna äro värkliga och själfva händelserna tilldragit sig på ett i det hela liknande sätt, men ursprungligen synas dessa visor hafva utgått från ett äldre kväde, hvilket varit en variant af den isländska Svipdagsmál. De där uppträdande personerna identifierade man med de historiska och själfva handlingen ändrade man om, så att man bringade den i närmare öfverensstämmelse med den historiska tilldragelse, på hvilken man ansåg den syfta.

Slutligen kan anföras ett yttrande af den medeltida historieskrifvaren Adam af Bremen, hvilken då han beskrifvit Fröblotet i Upsala, tillägger följande för oss viktiga upplysningar: »dessutom äro de sånger, hvilka pläga föredragas under dessa offermåltider, många och skamliga samt därför bäst att förtiga». Det är möjligt, att Adam afgifver detta förklenande omdöme endast af kristen

Digitized by Google

ovilja mot den hedniska kulten, men sannolikare är, att han värkligen syftar på burleska gudasånger af ett osedligt innehåll. Freykulten var åtminstone ursprungligen en priapkult, och i dylika kulter ingingo såväl allvarliga som komiska element; den grekiske Dionysos var både en lidandets gud, ur hvars mytiska lefnadssaga den höga, tragiska dikten utvecklats, och en berusningens och lifsglädjens gud, hvars fest firades med phallus-tåg, obscena sånger och skämtsamma upptåg, hvilka så småningom togo en konstnärlig gestalt i den grofkorniga attiska komedien. Så var det väl ock med Freyr. Hans lif besjöngs i allvarliga sånger af en nästan tragisk innebörd — jag tänker på de sånger, hvilka föregingo konungasagorna om Vanlandi och Visburr — men när den allvarliga religiösa festen var förbi, när offermåltiden närmade sig sitt slut och mjödhornen hade gjort sin rund kring lagen, bröt äfven nordbons tunga lifsglädje fram, och i plumpt komiska sånger och folklekar firade man fruktbarhetens och — kärlekens gud. Att vilja jämföra dessa sånger, på hvilka Adam anspelar, med burleska kväden af samma art som den isländska Lokasenna, torde vara orätt. Lokasenna är en frukt af de västnordiska folkens religiösa skepticism och författad af någon okänd nordisk Lukianos; en dylik rationalism fanns säkerligen icke i forntidens Sverige, där man väl kunde skämta med gudarne och deras erotiska äfventyr, men där man helt visst drog sig för att håna dem. Det burleska skämtet trifves godt samman med en allvarlig kult, men det skeptiska hånet betecknar kultens upplösning, och dit hade man ej kommit i Sverige, där hedendomen föll icke för den religiösa tvifvelsjukan, men för eld och svärd.

Hávamál. Codex Regius innehåller utom guda- och hjältesånger ock en bekant, gnomisk dikt, Hávamál, hvilken egentligen består af flera kväden, som först af en afskrifvare sammanförts till ett helt. Innehållet af de moraliska maximer, som meddelas i de flesta af dessa dikter, är tydligen från hednisk tid, och i det hela taget kunna dessa, senare tillägg frånsedda, betraktas såsom ett uttryck för en gemensamt nordisk världsåskådning. Själfva den poetiska sammanställningen af dessa gemensamt nordiska vishetsregler torde dock vara norsk samt härröra från en tid, då den norska nationaliteten redan börjat utpräglas till skillnad från svensk och dansk. Att just dessa gnomiska sånger reciterats äfven i forntidens Sverige, kan man således ej påstå, men vissa gamla, versifierade ordspråk, hvilka redan förekomma på våra runstenar, göra det dock troligt, att äfven vi i Sverige haft gnomiska dikter liknande dem, hvilka förekomma i Hávamál. Dylika dikter, i hvilka ett folk så att säga

Digitized by Google

kodificerar sin lefnadsvishet, hafva säkerligen funnits i hvarje folks äldsta litteratur samt således äfven hos oss.

I Hávamál ingår ock en hel s. k. runsång samt dessutom fragment af åtskilliga andra, och runsånger förekomma äfven i andra eddadikter. Dylika besvärjelseformulär återgå helt visst till en mycket gammal tid, och icke så få torde rent af härstamma från en urindoeuropeisk tid. I Sverige, där den hedniska vidskepelsen och tron på naturens hemliga makter tyckas hafva varit fastare rotade än i andra nordiska land, funnos naturligen dylika versifierade besvärjelser i mängd, och några, hvilka blifvit upptecknade i senare tid, förete omisskänneliga likheter med flera, hvilka förekomma i eddasångerna. En dylik, af hvilken åtskilliga varianter uppteckna ts i Sverige — den äldsta förekommer i en dombok af 1672 — afser att bota ledvrickade hästar. Samma formulär förekommer redan i den indiska samlingen Atharvaveda, i en forntysk trollformel från Merseburg, hvilken härrör från 900-talet, i England samt annorstädes. Huruvida dessa trollformler någonsin varit i Sverige sammanförda till hela runsånger liksom på Island och i Norge, är väl ej säkert, men i och för sig mycket troligt, ty att döma af Ansgarius' biografi samt Adams af Bremen krönika tyckas forntidens svenskar särskildt hafva varit lagda för denna art af poesi.

Vi vända oss nu till Eddans hjältesånger. Eddans hjältesånger.

De aldra flesta af dessa stamma från Tyskland; endast dikterna om Helge Hiǫrvarđsson och Helge Hundingsbane torde hafva uppstått i Norge eller de skandinaviska vikingakolonierna i väster. I Codex Regius inledas hjältesångerna af Vǫlundarkviđa eller sången om den konstfärdige smeden, hvilken, Vǫlundarkviđa. sedan hans fotsenor afskurits af konung Níđuđr, våldtog dennes dotter och undflydde tyrannen i en flygdräkt, hvilken han själf förfärdigat. Såsom jag på ett annat ställe sökt visa, uppstod denna dikt i det frankiska riket, där de romerska retorskolorna fortforo att lefva ett om ock tynande lif äfven efter den germanska eröfringen af Gallien. Kvädet är nämligen en frukt af de klassiska studier, som drefvos i dessa skolor, och själfva sagan är en, säkerligen redan af frankerna gjord kontamination af tvänne antika myter: den om den halte smeden Vulcanus, hvilken våldtog Minerva, och den om konstnären Dædalus, hvilken med tillhjälp af sin flygdräkt undkom tyrannen Minos. Denna saga vandrade från frankerna dels till engelsmännen, dels till saksarne samt — antagligen öfver Frisland — till norden. I norden diktades den om samt sammankopplades med en annan folksaga — om svanjungfrun, hvilken tvingades att blifva en jordisk ungersvens brud. Huruvida denna sammankoppling är gemensamt nordisk eller blott tillhör den isländsk-norska dikten, kan icke afgöras, men att dikten i en eller annan form varit bekant öfver hela norden, torde dock vara så godt som säkert. Dels äro versen och språket i den isländskt-norska dikten så gamla, att de nästan nå upp till språkklyfningstiden, dels hafva vi, som i det följande skall visas, ett bestämdt och pålitligt vittnes-

Digitized by Google

börd om, att denna dikt varit känd äfven af forntidens svenskar och danskar. Förmodligen har den öfver Danmark och Sverige vandrat till Norge och Island.

De öfriga hjältesångerna i Codex Regius handla alla om Sigurd Fafnesbane samt om Nibelungarnes undergång, och samma sånger förekomma i prosaisk omskrifning i den isländska Vǫlsungasagan och dessutom på några andra ställen inom den isländska litteraturen. De sagor, som ligga till grund för dessa dikter, äro oss kända äfven från andra litteraturområden — den nordtyska formen genom den efter saksiske köpmäns berättelser nedskrifna þiđriks saga af Bern, den högtyska genom medeltidens skönaste hjältedikt Nibelungenlied, och dessutom möter oss sagan i nordiska och tyska folkvisor. Huru har nu denna saga uppstått och huru har den vandrat till norden?

Den germanska hjältediktens uppkomst.

Den germanska hjältedikten hämtar sitt flöde från tvänne olika källor, från den äldre, episkt-mytiska dikten och från den yngre, episkt-historiska dikten. De äldsta sånger, i hvilka de ariska folken firade sina gudar, voro hymner af en öfvervägande lyrisk karaktär. Men så småningom inträngde i dessa ett episkt element, först svagt, sedan allt starkare och starkare. Guden ägde nämligen en lefnadssaga, och denna föredrogs vid de stora religiösa festerna af presten för församlingen. Äldst var föredraget väl prosaiskt, men snart trängde de episka elementen in i den lyriska hymnen, och åtminstone hos några ariska folk gjordes därjämte en mimisk framställning af gudasagorna; så uppstod i Grekland tragedien ur Dionysosdityramben, liksom antagligen det homeriska epos utvecklats ur den religiösa hymnen. Så skedde ock hos germanerna: de lyriska hymnerna blefvo episkt-mytiska sånger, till en början ännu blandade med en prosa, som först vid de mera lyriska ställena öfvergick till vers — en form som äfven i norden tyckes hafva varit vanlig och lemnat spår efter sig i de s. k. lausavisor eller diktfragment (exempelvis en dialog mellan Niǫrđr och Skađi), hvilka icke förefalla att vara delar af en enda större dikt, utan i stället synas hafva varit lyriska partier i ett delvis versifieradt, delvis prosaiskt mytiskt epos.

Innan jag går vidare, vill jag inskjuta en parentes. Mytens episka del kunde äfven meddelas kultmenigheten på ett annat, så att säga kateketiskt sätt eller i form af en dialog mellan en frågare och en vis þulr. Frågaren framställde den ena gåtan efter den andra rörande gudens lefnadsöden och betydelse, och den vise löste dem alla. Dylika gåtdikter af mytologiskt samt äfven etiskt innehåll, hvilka förekomma ganska talrikt inom den isländska litteraturen, voro säkerligen gemensamma för alla ariska folk, och möjligen torde en eller annan rest af denna diktning hafva dröjt sig kvar i några ännu hos oss öfliga gåtor.

Digitized by Google

Men jag återvänder till det mytiska epos. De äldsta hithörande dikterna voro tydligtvis strängt religiösa, men därigenom att myten antog diktens gestalt, förmänskligades naturligen guden allt mer och mer, skalden lade in hos honom mänskliga bevekelsegrunder och lidelser, och guden bleknade så småningom bort i en heros, hvilken, ehuru af gudomligt ursprung och ännu delvis sammanhörande med gudavärlden, dock bar mänskliga drag och ingrep i jordelifvets förvecklingar än såsom en mäktig konung, än såsom en oöfvervinnelig hjälte. På detta stadium står ännu t. ex. sagan om Visburr; ursprungligen handlade denna om en nordisk gud, men denne har här redan blifvit förmänskligad till en svensk konung. På samma sätt kom också i Tyskland en Freysmyt att utbildas till sagan om drakdödaren Sigurd och dennes tragiska undergång. På detta utvecklingsstadium bör sagan hafva haft ungefär följande innehåll. Utan att känna sina föräldrar uppväxer hjälten i skogen hos en konstfärdig, demonisk smed, hvilken åt honom smider ett oöfvervinneligt svärd. Med detta vapen befriar han Brynhildr samt nedlägger den drake, i hvars våld hon befinner sig. Men jungfruns fränder — de demoniska nibelungarne — få honom genom trollkonster i sitt våld, bemäktiga sig jungfrun, mörda honom samt göra sig till herrar öfver de omätliga skatter, som hjälten eröfrat från draken.

I denna saga befinna vi oss ännu blott på mytisk-heroisk, icke på historisk mark. Men då myten närmat sig den heroiska sagan, råkade den i beröring med den nära besläktade historiska dikten, och det är till denna vi nu vända oss. Det torde knapt vara riktigt att antaga, att den historiska sagan uppstått så sent, att skandinaverne redan då afsöndrat sig från den germanska folkenheten. Redan det homeriska epos utgår till en stor del från historiska sagor, som uppstått under en för det helleniska folket märklig brytningstid, och ehuru dessa sagor äro de äldsta, som bevarats, äro de väl därför ej de första. Romarne med deras nyktra, historiska sinne tyckas redan i äldsta tider snarare hafva varit lagda för den historiska sagan än för den mytiska, och irernas hjältesaga, hvilken väl i hufvudsak är af historiskt ursprung, når tillbaka redan till det tredje århundradet efter Kristus. Äfven våra egna hällristningar, hvilka tillhöra bronsåldern — således en ännu äldre tid — afbilda tydligen historiska tilldragelser och äro väl snarast att betrakta som krönikor i bilder. Att samma händelser, som ansågos värdiga att förevigas genom dylika om egyptiernas hieroglyfskrift erinrande bildserier, äfven firats i dikt och saga, torde knapt kunna betviflas. Den historiska dikten eller åtmin-

Digitized by Google

stone den historiska sagan är således säkerligen uråldrig bland alla ariska folk. Men för att en historisk tilldragelse under en längre tid skall fästa sig i ett folks minne, fordras, att denna tilldragelse varit af en för folket afgörande och genomgripande betydelse. Sådana tilldragelser voro inom den nordiska historien bardernas undergång, hvarom sagor bevarats i Beowulf och hos Saxo, och uppsvearnes seger öfver de öfriga stammarne i det nu-

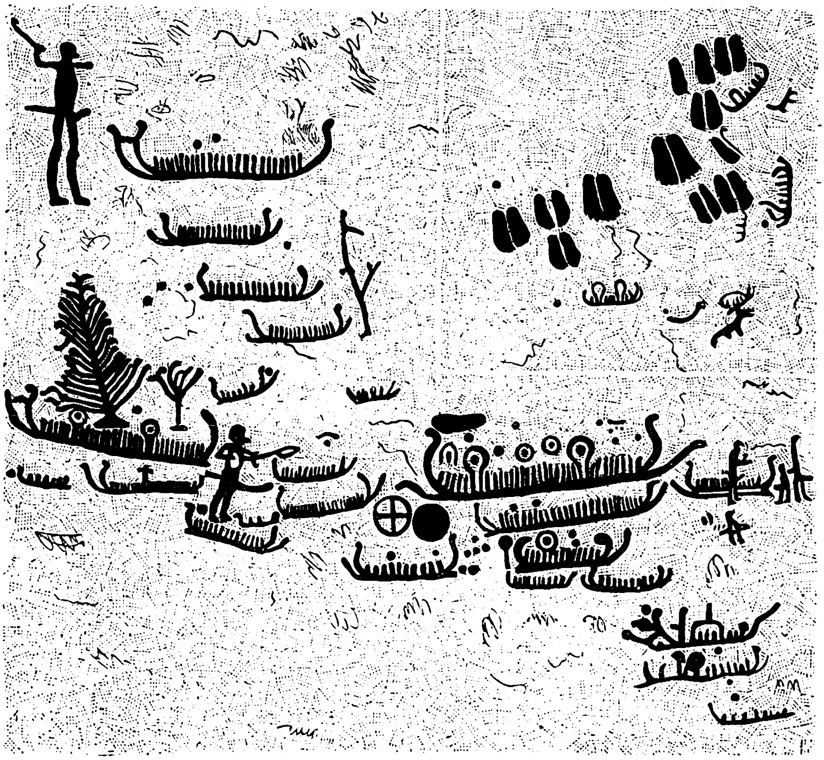

Hällristning vid Lökebärg i Bohuslän.

varande Sverige, hvilken tilldragelse antagligen går igen i sagan om Ingiald Illråde samt måhända ock i traditionen om det stora slaget vid Bråvalla.

Hos våra södra stamfränder voro folkvandringarna en dylik ingripande tilldragelse; hela folk dukade under eller uppgingo i andra, några stammar grundade mäktiga välden, hvilka blifvit bestående ända till vår tid, och nästan alla berördes mer eller mindre af denna totala revolution i alla politiska förhållanden. Dylika händelser, som skaka samhällena i deras grundvalar, måste med nödvändig-

Digitized by Google

het framkalla en blomstringsperiod inom den historiska dikten, och så skedde äfven. På Tacitus' tid besjöngo germanerna ännu Arminius, för hvars svärd Varus' legioner dukat under, men denna seger var icke för germanerna af någon rent afgörande vikt, och den äldsta tyska litteraturen har häller icke bevarat något minne af Arminius' kamp. Alla de hjältar, hvilkas namn fortlefvat till en senare tid, tillhöra folkvandringens upprörda period. Dit höra goternas hjältar Didrik af Bern eller Teodorik den store, Erminrekr, Vidigoia (Viđga), dit höra hunnernas mäktige härskare Attila, burgundernas konung Gunther, frankernas Teodorik m. fl., och det var genom kontakt med dessa historiska traditioner som den väl ursprungligen frankiska myten om Sigurd utvecklades till ett heroiskt epos.

År 437 hade burgunderna och deras konung Gundicarius (nordiskt: Gunnar) i en afgörande drabbning blifvit fullkomligt tillintetgjorda af hunnerna under Attila. Några år senare (453) inträffade en annan händelse, som folkfantasien med dess lust att kombinera tydligen måste sammanställa med den förra. Burgundernas besegrare Attila, för hvars svärd alla germanska folk darrat, afled helt plötsligt. Konungen, som just firat sitt bröllop och på natten drucken insomnat vid sin unga makas, Hildikos, sida, fick en blodstörtning och dog. Det var klart, att för den populära uppfattningen kunde en man som Attila ej hafva dött af en vanlig blodstörtning; mellan hans död och hans gärningar måste det hafva funnits ett samband, och snart hade traditionen detta färdigt. Hildiko gjordes till en burgundisk prinsessa, som för att hämnas sitt folk och sina bröder, de burgundiska konungarne, dräpt Attila under själfva bröllopsnatten. Möjligen hjälpte en namnlikhet till vid denna kombination. De burgundiska konungarne ansågos härstamma från en Gibika, och bland longobarder, bäjrare och saksare funnos visor, som besjöngo en gepidisk konungadotter Rosimund, hvilken tvingats att gifta sig med longobardernas konung Alboin, som nyss förut kufvat hennes folk och dödat hennes fader. Hon hämnades dock båda genom att låta dräpa konungen, medan denne sof. Det var med denna kontamination af longobardiska och burgundiska historiska visor som den mytiska Sigurdssagan råkade i beröring.

Nibelungarne eller de demoniska makter, som vållade hjältens undergång blefvo nu burgundiska konungar, och det trollska väsen, som kommit honom att glömma den befriade jungfrun, blef en burgundisk konungadotter, som genom sin skönhet förstod att fjättra honom. Frånsedt denna förändring förblef själfva Sigurdssagan i det hela densamma. Men den erhöll genom denna kontamination ett nytt och betydande tillägg. Sigurds enka, Gudrún, gifte om sig med Attila, som lysten efter burgundernas skatter lockade dem till sig och dräpte dem — men ej ostraffadt, ty Gudrún hämnades sina bröder genom att dräpa deras mördare. I ästetiskt afseende har sagan ej vunnit på denna sammankoppling af tvänne ursprungligen ej samhöriga motiv. Sigurds lefnadssaga bildar för sig ett afslutadt helt, hvars alla delar sammanhållas af en sträng episk enhet, och denna saga finner sin naturliga afslutning i Sigurds och Brynhilds död. Sigurd, som trolofvat sig med den jungfru han befriat ur drakens våld, hade i dubbel måtto bedragit henne: han hade öfvergifvit henne för en annan och genom ett svek hade han utelemnat henne åt nibelungarne. Han

Digitized by Google

Träportal från Hyllestads kyrka i Norge.

Digitized by Google

hade således ådragit sig en väldig skuld, och hans död var den nödvändiga och rättvisa följden af hans brott. Därmed var hans saga episkt afslutad. Men folkfantasien, som kände ett ästetiskt behof att straffa äfven hans mördare, gjorde detta genom att identifiera de mytiska nibelungarne med de historiska burgunderna, hvilka föllo för Attilas krigarskaror. Som man märker är sambandet till en början blott lösligt, och den enda enheten blir i själfva värket den stora skatten, liksom svärdet Tyrfing sammanbinder Hervararsagans ursprungligen självständiga episoder. Af lust till dessa skatter mörda burgunderna Sigurd, och dessa skatter blifva sedermera anledningen till deras egen undergång. Enheten är svag och tillfällig, men som vi skola se gaf den dock anledning till en ny utveckling af de poetiska motiven; från att handla om en enda hjälte, blir dikten så småningom en tragisk släktsaga, en skildring af det olycksdigra inflytande, som den stora skatten hade på generation efter generation.

Den germanska hjältesagan i norden.

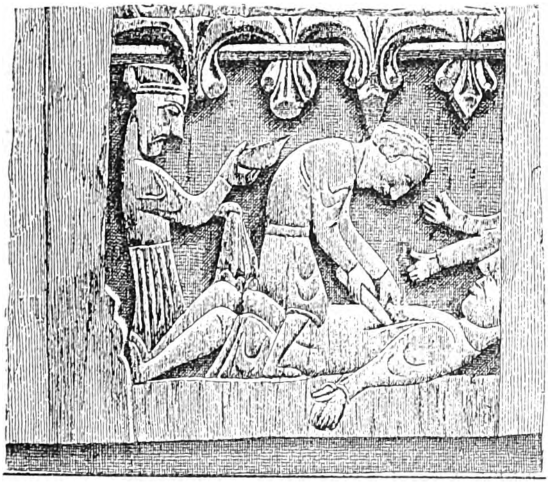

Del af en träportal från Osstads kyrka i Norge.

Medan sagan ännu stod kvar på den nyss antydda utvecklingspunkten, vandrade den öfver från Tyskland till norden; tidpunkten torde med tämligen stor sannolikhet kunna bestämmas till sexhundratalet. Sagan nådde således våra bygder, innan ännu olika nordiska nationaliteter börjat framträda och medan ännu ett enda språk talades öfver hela Skandinavien. Redan på grund häraf är det ytterst troligt, att sagan varit de nordiska folkens gemensamma egendom samt gemensamt utbildats af hela den nordiska stammen; som vi strax skola se finnas äfven direkta bevis härför. På 800-talet, då norden, särskildt Danmark, trädde i en ny liflig både politisk och merkantil förbindelse med Tyskland, skedde antagligen en ny invandring af tyska sagor, men denna immigration tyckes icke hafva varit af samma betydelse som den förra.

Både i norden och i Tyskland utbildades sagan nu vidare, ehuru i skilda riktningar. Den nordiska formen känna vi företrädesvis genom eddasångerna och Vǫlsungasagan, den tyska genom den från Saksen stammande Didriks saga af Bern samt framför

Digitized by Google

allt genom Nibelungenlied, medeltidens mest konstnärliga epos, hvilket omkring år 1200 nedskrefs af en österrikisk skald. Jämför man nu de nordiska och de tyska omdiktningarna af samma sagostoff, så kan det ej nekas, att de tyska röja en vida ursprungligare och mera äkta poetisk kraft än de nordiska. Den svaga enheten stärktes inom den tyska dikten, under det att den i norden snarare försvagades genom att utsträckas till än flera, ursprungligen ej samhöriga episoder. I Nibelungenlied fattades burgundernas undergång såsom en direkt följd af deras förräderi mot Sigurd, och där ändrades det ursprungliga innehållet om därhän, att det blef icke den girige Attila, utan hans gemål, den mördade furstens maka, som för att hämnas den fallne lockar sina egna bröder i fördärfvet. Det är det oundvikliga, nödvändiga i denna hämnd, hvilket hvilar såsom ett tungt åskmoln öfver Nibelungenlieds senare del, och det är känslan af denna dystra nödvändighet, som skänker dikten en så stark tragisk skönhet samt knyter den senare delen oupplösligt fast med den förra. De nordiska folken ägde icke denna fantasikraft, utan blefvo stående vid den tyska diktens äldre, ännu outvecklade form. I de nordiska dikterna duka Sigurds mördare under endast med anledning af Attilas lystnad efter deras röfvade skatter, och de falla icke såsom försoningsoffer åt Sigurds skugga. Deras undergång blir tillfällig, sorglig, men ej tragisk, och de nordiska dikterna förmå ej att gifva oss denna förnimmelse af ett oundvikligt, orubbligt öde, som vi så starkt erfara vid läsningen af Nibelungenlied.

Del af en träportal från Osstads kyrka i Norge.

Undantager man den inledande episoden om dvärgen Andvare, genom hvilken sagan om den stora skatten ställes i samband med gudavärlden, äro de öfriga nordiska nydiktningarna fullkomligt löst påhängda tillägg utan inre sammanhang med hufvuddikten. Så

Digitized by Google

hafva dikterna om Helge Hundingsbane, hvilka troligen självständigt uppkommit i det västra Skandinavien, endast ett genealogiskt samband med den egentliga Vǫlsungasagan, och så stämningsrika dessa dikter än i sig självfva äro, tjäna de såsom delar af Vǫlsungasagan blott att draga intresset bort från den egentliga hufvudhandlingen. Ännu sämre är en annan sammankoppling, hvilken icke blott grumlar enheten i dikten utan ock på ett betänkligt sätt förminskar det ideala draget hos hufvudpersonerna. I den ursprungliga dikten hade förhållandet mellan Sigurd och Brynhildr varit fullkomligt kyskt och värdigt; men af ett tarfligt genealogiskt

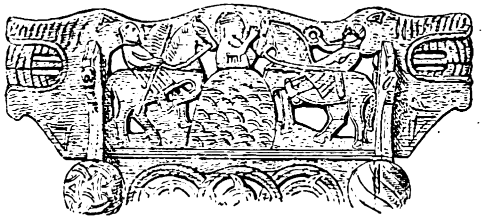

Baksidan af en brudgumsstol från Hiterdals kyrka i Norge.

Sigurdsristning å Ramsundsbärget.

intresse läto de isländsk-norska skalderna dem få en dotter Aslaug, hvilken de sedermera förmälde med Ragnar Lodbrok för att på detta sätt göra Sigurd Fafnesbane till stamfader för åtskilliga norska stormanssläkter. Aldra sämst är den tredje kombinationen. I den ursprungliga dikten hade Guđrún för att hämnas sina bröder med kallt blod dräpt sin make, men hon hade därmed blott fyllt en plikt, och hon ville själf icke öfverlefva dem hon älskat. Hon gifver därför sig döden på samma gång hon dräper sin make; hon hade icke kunnat *lefva* tillsammans med honom, men hon vet, att det är hennes plikt att *dö* med honom. Denna storslagna tanke mäktade den senare isländsk-norska dikten ej fasthålla, utan lät i stället Guđrún gifta sig för tredje gången och då blifva moder

Digitized by Google

åt Svanhildr, Hamđir, Sǫrli och Erpr. På så sätt kopplade man samman Vǫlsungasagan med en annan, ursprungligen gotisk saga, hvilken likaledes vandrat till norden, men först där ställdes i samband med Vǫlsungasagan — ett samband, som på intet sätt kan kallas lyckligt.

Den germanska hjältesagan i Sverige.

Vi vända oss nu till den för oss viktigaste frågan och spörja: hafva dessa dikter också varit bekanta i Sverige eller äro de blott isländsk-norska? Såsom jag redan visat, talar sannolikheten för

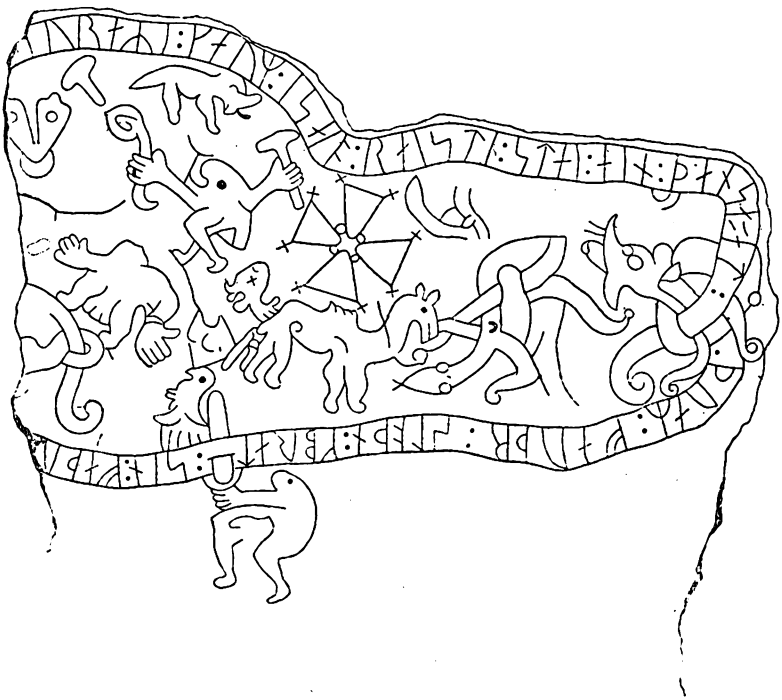

Sigurdsristning å Gökstenen.

det förra antagandet, och denna sannolikhet styrkes däraf, att det ju är ytterst troligt, att en dikt, hvilken var känd i Tyskland och i Norge, äfven varit bekant i det mellanliggande Sverige, ty den sannolika vägen för dessa sångers vandring från Tyskland till Norge har väl varit öfver Danmark och det södra Sverige. Men det finnes äfven direkt afgörande skäl. I den vid midten af 1200-talet nedskrifna þiđriks saga af Bern yttras nämligen i prologen: »men danskar och svenskar veta härom (om Didrikssagan) att berätta många sagor, men en del hafva de behandlat i sina kväden, med hvilka de underhålla framstående män. Många dylika

Digitized by Google

sånger kvädas nu, hvilka för längesedan voro sammansatta efter denna saga. Norröna män (isländare och norrmän) hafva samlat en part af sagan, delvis i poetisk form. Därvid är först att framhålla: om Sigurd Fafnesbane, vǫlsungar och niflungar samt om Velent smed och hans broder Egill.»

Hvad som först i detta yttrande är egnadt att väcka vår uppmärksamhet, är, att prologförfattaren särskildt framhäfver danskarnes och svenskarnes kännedom om dessa sagor, samt att han utsträcker denna till de flesta i þiđriks saga behandlade episoderna. De svenska kväden, på hvilka han anspelar, tyckas sålunda ej blott hafva behandlat de ämnen, hvilka han sedermera nämner d. v. s. sagorna om Sigurd och om Vǫlundr, utan äfven berört andra i arbetet förekommande sagostoff, närmast naturligen Didrik af Bern själf, hvilken i eddadikterna endast nämnes i förbigående. Att Didrik varit bekant för forntidens svenskar, veta vi också af en annan källa, af inskriften på Rökstenen, hvilken förutsätter, att den gotiske konungen varit en i vårt land redan på 800-talet välbekant sagofigur. Slutligen kan nämnas, att själfva Didrikssagan på ett par ställen anspelar på »väringarnes» kännedom om sagorna om Samson (Didriks stamfader), Vǫlundr och Sigurd. Men »väringar» var namnet på den företrädesvis af svenskar bestående lifvakten vid det kejserliga hofvet i Byzans, ehuru det här väl torde få anses såsom en beteckning för nordbon i allmänhet.

Dräflestenen.

En del af dessa sagor — säger författaren vidare — hade behandlats i kväden, hvilka på hans tid redan föreföllo ålderdomliga. Med dessa kväden bör han således afse stafrimmade dikter af samma karaktär som de, hvilka förekomma i Codex Regius,

och näppeligen kan han hafva menat yngre folkvisor eller ballader, ty, som jag sedan får tillfälle att uppvisa, synes hela balladdiktningen först hafva börjat vid ungefär denna tid. Genom denna korta notis antydes sålunda, att vi, hvad heroiska kväden beträffar, ägt en fornlitteratur, som om än kanske icke i ästetiskt värde dock i rikedom kunnat täfla med den isländska.

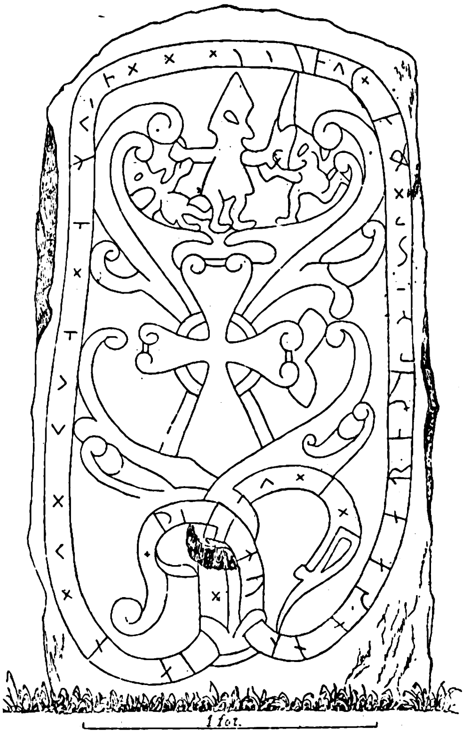

Ramsjöstenen.

Lyckligtvis är detta bevis ej det enda vi hafva för existensen af denna diktning. Det finnes nämligen en serie af **ristningar**, hvilka visa den popularitet, som dessa sagor en gång åtnjutit i forntidens Sverige. Den på samma gång utförligaste och bäst bevarade finnes på *Ramsundsbärget* (sid. 43) i Södermanland. På denna se vi en framställning af Sigurds historia. Figuren nederst visar oss, huru hjälten stöter sitt svärd i Fáfner, och inom slingan upptäcka vi hästen Grane, lastad med drakens skatter samt bunden vid ett träd, i hvilket de ödesbådande fåglarne sitta, som för Sigurd yppa Regins förrädiska afsikter. Längst till vänster hafva vi Regin själf med afhugget hufvud och bredvid honom den konstfärdige smedens yrkesemblemer: hammaren, blåsbälgen, tången och städet. Längre till höger har den konstlöse ristaren placerat Sigurd, hvilken öfver elden steker Fáfners hjärta, och i närheten häraf se vi ett egendomligt djur, i hvilket man igenkänt den från Sigurdssagans inledning bekante uttern, som i sin mun håller den skickelsedigra ringen Andvaranautr.

Några mil från Ramsundsbärget har samma teckning, ehuru i gröfre form, upprepats på *Gökstenen* (sid. 44): alla figurerna återfinnas här, ehuru i en betydligt sämre kopia: hästen Grane påminner smått om en kamel, och uttern har behandlats så fantastiskt, att den af denna teckning att döma lika väl kan föreställa en elefantunge.

I Uppland finnas tvänne andra stenar med Sigurdsristningar. På *Dräflestenen* (sid. 45) ser man öfverst, huru Sigurd genomborrar draken, och strax nedanför en springande figur, hvilken i sin hand håller en ring; midt emot honom har antagligen funnits en annan person, hvilken nu icke längre kan urskiljas. På *Ramsjöstenen* (sid. 46) upprepas samma historia: öfverst Sigurd, som sticker sitt

Digitized by Google

svärd i draken, till höger samma springande figur som på Dräflestenen och till vänster en liggande figur, hvilken att döma af de norska afbildningarna* troligen föreställer Gunnar i ormgropen. Den springande figuren kan möjligen, såsom man menat, vara dvärgen Andvare, hvilken i sin hand bär den ödesdigra ringen, men sannolikare synes mig vara, att vi i honom hafva att igenkänna budbäraren Vinge, hvilken af Guđrún sändes till hennes bröder för att varna dessa för det hotande förräderiet; med denne sände nämligen Guđrún en guldring, i hvilken hon till ett varningstecken knutit ett varghår.

Svårare tolkad är den tyvärr mycket skadade *Ockelbo-stenen* i Gestrikland (sid. 48). Att ristningen afser en framställning af Sigurds historia, kan ej lida något tvifvel: öfverst hafva vi Sigurd genomborrande draken, trädet med fåglarne (här blott en) finnes äfven, likaså budbäraren Vinge, och möjligen hafva vi i det underliga djuret till höger att igenkänna en fantastisk kopia af hästen Grane; den till vänster stående fågeln motsvarar väl den, som äfven på Gökstenen befinner sig på marken till vänster om trädet. De öfriga figurerna sakna säkra motsvarigheter i oss kända Sigurdsristningarna; den åkande figuren kan dock möjligen föreställa Brynhildr, hvilken — enligt den isländska dikten Helreiđ Brynhildar — på en kostbart smyckad vagn åkte först till bålet och sedan till Hels boning,** och i den i sida kläder klädda figuren hafva vi måhända att igenkänna Guđrúns trollska moder, hvilken räckte Sigurd det horn, ur hvilket han drack glömska af sin första kärlek.*** De båda män, hvilka äro sysselsatta med att spela dam, den öfver dem placerade böjda figuren samt de längst uppe till höger befintliga, nästan utplånade bilderna torde däremot icke kunna passas in i några från Vǫlsungasagan kända situationer.****

---

* Då dessa äro upplysande äfven för de svenska, hafva de här meddelats. Se sid. 40—43.

** Samma figur återfinnes måhända på den gotländska *Levedestenen* (sid. 49).

*** Jag anser ej osannolikt, att vi hafva samma här antydda scen på tvänne gotländska stenar. På den ena — från *Hablingbo* (sid. 49) — se vi en i sida kläder klädd figur, tydligen en kvinna, räcka ett horn åt en ridande man; mellan kvinnan och hästen synes ett föremål, som möjligen föreställer ett städ. Samma scen upprepas på *Tjängvidestenen* (sid. 50); en kvinna räcker ett horn åt en ridande man; af de öfriga teckningarna i fältet kan med säkerhet urskiljas endast en med slägga försedd man. Ryttaren har ansetts vara Oden, medan hästen — på Tjängvidestenen säkert och på Hablingbostenen troligen — har åtta fötter, men enligt Vǫlsungasagan stammade Sigurds häst Grane från Sleipner, och det är därför ganska möjligt, att man för att åskådliggöra detta stundom äfven afbildat honom på samma sätt som Sleipner. I hvarje fall tror jag dylika scener återgifva episoder snarare ur hjältesagan än ur myten.

**** Att det i forntidens Sverige funnits en mängd, nu mera icke kända sagor, antydes utom af Rökstenen och Ockelbo-stenen äfven af andra fynd. På Öland anträffades för 25 år sedan några bronsplåtar, hvilka här afbildas å sidd. 52 och 53. Att figurerna å dessa äro hämtade från de sagor, hvilka under järnåldern voro gängse i vårt land, är tydligt, äfven om vi ej längre kunna tolka deras mening. Figurerna sid. 52 måste dock hafva tillhört en populär saga, ty de hafva nyligen påvisats på en hjälm, tillhörande det bekanta Vendelfyndet från vår mellersta järnålder. En fjärde figur — sid. 53 — som också stammar från en Vendelgraf, återgifver tydligen, äfven den, en af den svenska fornsagans hjältar.

Digitized by Google

Hvad lära oss nu dessa ristningar? För det första hafva vi i dem afgörande bevis för, att de sagor, som på Island och i Norge berättades om Sigurd Fafnesbane och om niflungarnes undergång, också varit bekanta i Sverige samt, som det vill synas, berättats med ungefär samma detaljer. Hvad de nordiska tilläggen till sagan beträffar, så är det af ristningen på Ramsundsbärget tydligt, att episoden om den stora skattens första öden varit en gemensamt nordisk saga, som utbildats antagligen redan före nationalitetsklyfningstiden, och denna åsikt styrkes af den obestridliga likhet, som denna saga har med en annan skattsaga, hvilken förekommer i afslutningen af Beowulf. Det andra tillägget, som handlar om Helge Hundingsbane, är däremot säkerligen en västskandinavisk nybildning, som härrör från vikingatågens period och möjligen aldrig varit ens känd i Sverige. Den tredje kombinationen — om Aslaug och Ragnar Lodbrok — är med säkerhet värkstäld först i sen tid i Norge, ehuru självfva sagan om den kloka jungfrun, som vann konungens hjärta genom att infinna sig hos honom hvarken klädd eller oklädd, hvarken mätt eller fastande o. s. v., är en folksaga, hvilken troligen var känd öfver hela norden, ehuru den blott af

Ockelbo-stenen.

Digitized by Google

västskandinaverna kombinerades med Vǫlsungasagan. Den fjärde kombinationen — mellan Vǫlsungasagan och den gotiska traditionen om Hamđir — är säkerligen också västskandinavisk, ehuru självfva Hamđirsagan nog var känd öfver hela norden; den förekommer nämligen ock hos Saxo, ehuru såsom en fristående berättelse.

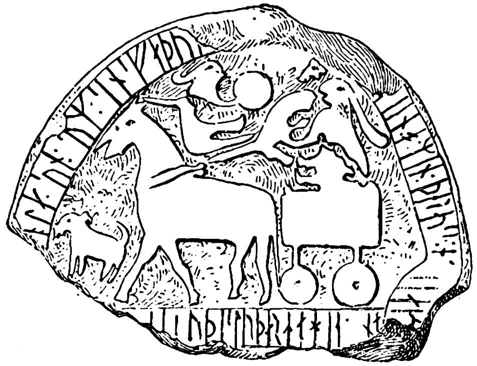

Levede-stenen. (Gotland.)

Ockelbo-stenen synes emellertid häntyda på, att man i Sverige kombinerat Sigurds historia äfven med andra sagor, hvilka numera icke äro kända, och denna nordbons lust att sammanbinda Sigurds historia med andra traditioner är lätt att förstå. Sigurd var en berömd höfding, och det var därför en ära att räkna sig i släkt med honom; hos norrmän och isländare var detta brukligt, och af Rökstenen att döma tyckes samma genealogiska intresse äfven hafva förefunnits hos forntidens svenskar. Anledningen att dessa Sigurdsristningar förekomma på stenar, upprestа för att hedra aflidne, kan visserligen hafva varit rent ästetisk — böjelsen att gifva den häfdvunna drakslingan en rikare utbildning — men den kan ock vara den, att man därigenom velat antyda, att den döde räknat sina anor från forntidens mest berömde sagohjälte. Men då han därjämte väl ansågs stamma äfven från andra af folktraditionens heroer, måste naturligen dessa sättas i ett genealogiskt sam-

Hablingbo-stenen. (Gotland.)

Digitized by Google

manhang med Vǫlsungasagans hjälte, och förmodligen är det på de numera ej kända sagorna om dessa som de oförklarliga figurerna på Ockelbo-stenen syfta; denna bildristning får genom detta antagande ungefärligen samma karaktär som inskriften å Rökstenen och ger oss således antydningar, äfven den, om svenska dikter och sagor, af hvilka spåren redan längesedan grott igen.

Voro dessa förlorade sånger om Sigurd och de öfriga sagohjältarne alldeles de samma som de, hvilka förekomma i Codex Regius? Säkerligen icke. Språket i dessa är redan västskandinaviskt och låter icke längre öfverföra sig på det gemensamt nordiska tungomålet. Dessa sånger voro för öfrigt, såsom jag påpekat, kanske icke ens kända öfver allt på Island och i Norge, ty äfven där fanns tydligen en mängd olika dikter, hvilka på ett individuelt olika sätt behandlade samma episoder i sagan. En stor del af dessa isländsk-norska dikter äro dessutom redan mera lärda och konstnärliga än vi kunna antaga, att de motsvarande svenska varit. Dessa hade säkerligen den äldre þulir-diktningens mera folkliga karaktär, under det att eddasångerna redan röja en invärkan från skaldepoesien. Men skilnaden mellan de bevarade eddadikterna och de förlorade svenska kvädena kan dock knappast hafva varit större än mellan uppteckningar af en och samma norska och svenska folkvisa från senare tid; den olika nationalkaraktären framträder väl äfven i dessa, men olikheten är dock icke

Tjängvide-stenen. (Gotland.)

Digitized by Google

större, än att vi kunna betrakta dem såsom varianter af en och samma dikt, och hvad särskildt dessa fornsånger beträffar, böra vi ihågkomma, att de i det väsentliga utbildats redan på gemensamt nordisk ståndpunkt samt från det södra Skandinavien vandrat till Norge; de flesta af de isländska Sigurdssångerna äro väl blott omarbetningar af äldre, gemensamt nordiska, och ehuru Norge under vikingatiden säkerligen stod framför Sverige i kultur — på grund af de lifliga förbindelserna med Brittannien — så voro under en tidigare period Danmark och Sverige, som *då* lågo närmare den utländska bildningens härdar, äfven hvad den andliga odlingen beträffar hufvudlanden i norden. Före 800-talets början lågo den skandinaviska kulturens hufvudcentra för visso ej så långt i norr som Trondhjemsfjorden, utan i stället på Seland, i Västergötland och Uppland, och där bör företrädesvis ock den gemensamt nordiska diktningen hafva blomstrat. Då emellertid Sigurdssångerna i det väsentliga stamma från denna äldre period, kunna vi, om vi bortse från några nyare, specifikt västskandinaviska drag, af de norska omdiktningarna bilda oss en ganska god föreställning om våra egna fornkväden.

Jämförelse mellan den nordiska och den tyska hjältedikten.

Under sådana förhållanden saknar det ej intresse att anställa en jämförelse mellan tyskarnes och nordbornes sätt att behandla samma ämne; måhända kunna vi redan här spåra vissa egendomligheter i de nordiska folkens konstnärliga begåfning.

Hvad vi först uppmärksamma, är en bristande förmåga att gifva ett sagostoff en rent episk och tragisk utbildning. De nordiska dikterna äro korta situationsbilder, som väl på ett förträffligt sätt återgifva en enskild stämning, men dessa enskilda bilder förmår nordbon icke att sammanarbeta till ett helt. Gör han ett försök, såsom i Hervararsagan, blir enheten endast löslig, och han lyckas, först då han, såsom i de isländska ättsagorna, öfvergifver diktens mark för att beträda den historiska prosans; men i detta fall voro också krafven på en kraftig fantasi betydligt mindre, enär utvecklingen ju på förhand var gifven, och hans konst endast kom att bestå i att utsmycka detaljerna. Under den egentliga medeltiden, då icke blott tyskarne utan äfven andra europeiska folk utbildade sina från forntiden nedärfda sagostoff till väldiga hjältedikter såsom Nibelungenlied, kom nordbon icke längre än till ballader, hvilka i likhet med eddadikterna endast äro episkt-lyriska situationsbilder, och äfven i senare tid, då folket i sin helhet icke längre skapar några poetiska motiv, utan den enskilde, begåfvade individen diktar både dem och arbetet i dettas helhet, har svensken icke lyckats åstadkomma en stor episk dikt. Det är nog att hänvisa på Fredmans

Digitized by Google

epistlar, Frithiofs saga och Fänrik Ståls sägner, för att man skall finna, att äfven den senare episka dikten bevarat samma karaktär som den äldsta; också här hafva vi blott en samling af situationsbilder, hvilkas styrka ligger i den finhet, med hvilken enskilda stämningar komma till uttryck, men hvilkas svaghet vi upptäcka, då vi fråga efter enheten. Också här ligger denna blott i stämningen, och vi sakna den stora fantasikraften, som förmår att tvinga in alla detaljer under en enda grundtanke.

Bronsplåt, funnen på Öland 1870.

Den fantasikraft, som fordras för genomförandet af en tragisk grundtanke, synes äfven brista oss. Frånse vi våra dagars norska sorgespel, om hvars förtjänster det ännu torde vara för tidigt att fälla något omdöme, hafva skandinaverna endast åstadkommit mästervärk på komediens och lyrikens område; till det tragiska skådespelet och den tragiska hjältedikten hafva deras krafter icke räckt till. Ur denna synpunkt är det upplysande att jämföra tyskarnes och skandinavernas behandling af samma myt. I Tyskland utvecklas denna till en ren tragisk dikt, Nibelungenlied, i norden däremot blir den en stämningsrik erotisk dikt (Skírnisfǫr, Svipdagsmál m. fl.). Och då den germanska myten, utbildad till hjältesaga, vandrar öfver till norden, förmå skandinaverna ej att vidare utveckla denna i tragisk riktning, utan i stället förloras grundtanken allt mer och mer ur sikte för de lyriska detaljerna. I Tyskland däremot fullföljer man arbetet med ständig uppmärksamhet på grundtanken och lyckas ombilda alla de motspänstiga detaljerna till moment i en stor tragisk dikt.

Bronsplåt, funnen på Öland 1870.

Äfven i karaktärsteckningen visar sig en skilnad, och äfven här framträder nordbons mera vekt lyriska lynne. Jag vill såsom

Digitized by Google

exempel påpeka det olika sätt, hvarpå Guðrún — eller såsom hon i Tyskland kallades: Kriemhilt — tecknas i norden och i Tyskland. Guðrún är betydligt vekare, mindre utvecklad och mindre individuell än Kriemhilt. Hon står ännu kvar på den gamla germanska ståndpunkten, då kvinnan tillhörde ätten, och hur djupa sorger hennes fränder än tillfoga henne, faller hon dock icke på den tanken att hämnas dessa oförrätter, som blott hon själf lidit; först då man angriper hennes ättemän, känner hon sig uppfordrad till handling d. v. s. hon känner sig, såsom den germanska kvinnan under äldsta tider, företrädesvis såsom medlem af en släkt, icke såsom en individ. För Kriemhilt däremot är det passiva lidandet en öfvervunnen ståndpunkt: man har förorättat henne, och hon hämnas utan betänkande, änskönt de, på hvilka hon hämnas, äro hennes närmaste blodsfränder.

Bronsplåt, funnen på Öland 1870.

Skilnaden är icke tillfällig, ty än i dag bär det nordiska kvinnoidealet vida flera drag, som påminna om den veka, hängifna Guðrún med hennes tysta lidande än om den viljestarka, individuella Kriemhilt.

Bronsplåt, funnen i en Vendelgraf.

Denna lyriska uppfattning visar sig ock i utförandet. Hufvudintresset i Nibelungenlied koncentrerar sig kring de stora tragiska förvecklingarna, särskildt kring de burgundiska konungarnes undergång. I eddasångerna utgöras glanspartien däremot af den öfvergifna Guðrúns klagan; skildringen af händelserna lägges företrädesvis i hennes mun, och framställningen färgas af hennes sorg d. v. s. det är icke handlingen i och för sig, som intresserar, såsom

i den dramatiskt spännande Nibelungenlied, utan handlingen såsom speglad i ett temperament.

Redan här — vid den svenska litteraturhistoriens tröskel — finna vi således en antydan om den riktning, i hvilken utvecklingen sedermera fullföljes.

Digitized by Google

Medeltiden.

Inledning.

I Snorre Sturlosons framställning af slaget vid Svoldern skildras, huru danskar, svenskar och norrmän rycka an mot Ormen långe. Om danskarne säger Olof Tryggvason: »icke rädas vi för de krukorna; det finnes icke mod hos danerne.» Om svenskarne säger han: »bättre vore för svearne att sitta hemma och slicka sina blotbollar än att gå upp på Ormen under edra vapen.» Men om sin landsman Erik Jarl och hans trupper yttrar konungen: »vi hafva att vänta skarpare strid af den hären; de äro norrmän såsom vi.»

Som man märker, äro de nationella fördomarne och den nationella chauvinismen här redan fullt utbildade, t. o. m. i så hög grad att den norska partikänslan hos konungen för ett ögonblick döfvas af patriotismen; äfven hans norska fiender synas honom bättre än de fega danskarne. Ett yttrande sådant som detta är således ett bevis för, att den nordiska folkenheten vid denna tid redan var sprängd och att tre skilda nationaliteter stodo mot hvarandra i norden. Under sådana förhållanden är det intressant att uppmärksamma den karaktäristik konungen gifver af svenskarne. Det nationaldrag han särskildt framhäfver hos dem är deras religiösa bigotteri, och frånse vi det förklenande i omdömet, torde konungen här hafva träffat hufvudet på spiken; det som skilt svenskarne från deras stamfränder tyckes värkligen hafva varit deras starkt utvecklade religiositet. Detta drag, som här för första gången påpekas, möter oss sedermera allt framgent i litteraturen, och under långa perioder trycker denna religiositet sin stämpel på hela vår odling.

Att svenskarne varit varmt tillgifna den gamla hedniska religionen, framgår redan däraf, att det förnämsta offerstället i norden

Digitized by Google

befann sig i Upsala, och de isländska sagorna innehålla många vittnesbörd om våra hedniska förfäders långt drifna religiösa bigotteri. Enligt Ansgarius' biografi betraktades gudarne såsom landets egentliga herrar, och den hedniska vidskeplighet, på hvilken biografen anför så många exempel, bör väl närmast betraktas såsom en yttring af den känsla af beroende, i hvilken landets innevånare kände sig stå till gudarne. Mot de första kristna visade visserligen våra förfäder en äfven af dessa erkänd långmodighet och välvilja, men så snart de kristne i medvetandet af sin ökade makt började gå anfallsvis tillväga, håna de hedniska ceremonierna och kullstörta gudabilderna, blef det slut på tålamodet, och de sparsamma underrättelser vi hafva om denna brytningstids historia antyda, att förbittrade strider mellan hedningar och kristna rasat under närmare tre århundraden i våra bygder; först vid midten af 1100-talet hade den nya religionen blifvit så rotfästad, att hedendomen kunde anses såsom en öfvervunnen ståndpunkt. Bekännelsen hade därigenom blifvit en annan, men det religiösa sinnelaget hade förblifvit detsamma, och de svenska proselyterna voro snart lika ifriga anhängare af den nya religionen som de varit af den gamla.

Då man från Sverige vänder sig till Island, finner man ett helt annat åskådningssätt i religiösa frågor, och Island erbjuder oss det egendomliga skådespelet af ett land, där kristendomen införes genom ett enkelt lagtingsbeslut. Hedningar och kristna hade beslutat att öfverlemna afgörandet om den framtida statsreligionen på ön åt þorgeirr gode; de kristne hade varit nog kloke att före domen muta honom, þorgeirr fälde utslaget till deras förmån — och därmed var denna viktiga fråga afgjord, som i Sverige kostat så mycket blod och så många århundradens strid.

Detta olika sätt att behandla samma fråga måste gifvetvis bero på en olikhet i folkkaraktären, och vi kunna då fråga: huru hade den svenska nationalkaraktären kommit att utveckla sig just i denna riktning? Svaret är icke lätt att gifva, ty såsom vanligt i dylika fall hafva naturligen en mängd faktorer varit värksamma; af dessa vill jag här påpeka några.

Forntidens Sverige var ett vidsträckt, glest befolkadt land, hvars olika byar voro skilda från hvarandra af väldiga skogar och obygder. Naturförhållandena måste oemotståndligt trycka en allvarlig, nästan dyster prägel på folket. Bonden bodde ensam med sina närmaste i en stuga vid skogsbrynet, endast sällan trädde han i beröring med den öfriga världen, då han själf begaf sig till tings eller då en vandrare stannade vid hans tröskel, men för

Digitized by Google

öfrigt vistades han ensam med sina tankar vid gränsen af den mörka, allvarliga furuskogen. Denna afsöndring från världen, bristen på sol och ljus under större delen af året, måste tydligen utöfva en stark invärkan på honom. Italienaren, som väl kan vara vidskeplig och bigott, är i grunden icke religiös såsom nordbon, hvilken tillbringar halfva sitt lif i mörker eller skymning, och i norden hafva de religiösa rörelserna tagit starkast fart i sådana bygder, hvilka varit glest befolkade; sekterismen, i Skåne okänd, har som vi veta haft sitt egentliga stamhåll i Norrland.

På Island och i Norge motvärkades detta inflytande af ett annat och motsatt. Särskildt isländingarne voro ett vaket handelsfolk, och därtill drefvos de genom sitt fäderneslands afskilda läge och brist på en mängd af de förnödenheter, hvilka tarfvades till lifvets uppehälle. Reselusten låg dem för öfrigt i blodet. De flesta af dem härstammade från de norska vikingar, hvilka under århundraden härjat Irland och Skottland och där drifvit kring från den ena bygden till den andra. Detta rörliga, kringflackande lif och den beröring, i hvilken de därunder kommo med de kristne, hvilkas bekännelse de än antogo, än bortkastade, så att säga nötte bort det religiösa allvar de fört med sig från den norska hembygden och gjorde dem till skeptiker och indifferentister; »den gudlöse» är ett icke sällan förekommande binamn på Islands äldsta bebyggare, och ofta höra vi i sagorna män omtalas, hvilka öfvergifvit tron på de gamle gudarne samt blott litade till »egen kraft» — med ett ord, de voro, om denna jämförelse kan göras, den nordiska forntidens renässansmänniskor. Att antaga en ny religion var för dylika hedningar endast en akt af politisk klokhet och betecknar icke en andlig omhvälfning.

Det rörliga handelslifvet fortfor äfven efter kristendomens införande, och tack vare det väckande inflytande, som beröringen med bildade folkslag samt de omväxlande scenerna och äfventyren i en resa medföra, blefvo isländingarne det vaknaste och mest intelligenta af de nordiska folken. Då däremot dessa resor afstannade och därmed det här antydda inflytandet upphörde, tog det nordiska lynnet åter ut sin rätt, och i senare tid hafva de religiösa rörelserna varit lika kraftiga på Island och i Norge som i Sverige.

Forntidens svenskar voro väl ock ett handelsfolk; Birka beskrifves såsom en blomstrande handelsstad, och Adam af Bremen berättar, att hela landet var öfverfyldt af främmande varor. Men de folk, med hvilka svenskarne trädde i handelsförbindelse, stodo under dem i kultur och invärkade således betydligt mindre på

Digitized by Google

dem än irer och skottar invärkat på västskandinaverne. Dessutom upphörde denna handel till en stor del med kristendomens införande, ty de forntida handelsfärderna sammanhängde allt för nära med sjöröfvaryrket för att ej lida afbräck af den fredligare världsåskådning, som med kristendomen gjorde sig gällande. Vid midten af 1000-talet hade dessutom det varjagiska väldet i Ryssland redan russifierats och förlorat sin karaktär af ett nordiskt vikingarike, och då ungefär samtidigt ryssarne sällade sig till den grekiskt-katolska kyrkan, under det att svenskarne öfvergingo till den romersk-katolska, var det klart, att förbindelserna skulle blifva allt svagare och mindre betydande.* Kort därefter uppstod i Nordtyskland det mäktiga stadsförbund, som under namn af Hansan bemäktigade sig all handel i Östersjön, och vid tiden för katolicismens genomförande i Sverige hade vårt folk således upphört att vara ett handelsfolk samt därmed ock förlorat det lifvande och väckande inflytande, för hvilket isländingar och delvis äfven norrmän fortfarande voro utsatta.

Den enda väg, på hvilken Sverige nu trädde i beröring med utlandets kultur, var kyrkans, och folket blef därför ett företrädesvis kristet folk. Den gamla hedniska vidskepelsen fortlefde väl under kristen form; man drog fortfarande lott om den gud, till hvilken man skulle offra, och enda skilnaden bestod i att man nu kallade honom S. Nicholaus eller S. Birgitta i stället för Oden eller Freyr. Men det sedliga idealet hade blifvit ett annat.

Tänkespråken i Hávamál hafva blifvit mycket prisade för den upphöjda världsåskådning, som där kommer till uttryck, och i själfva värket tager sig en bigott och enfaldig medeltidslegend mycket obetydlig ut vid sidan af dess kraftfulla strofer, men granskar man dem närmare, kommer man kanske till en annan mening. Ur Hávamál slår det oss till mötes en kall fläkt från själfviskhetens och världsklokhetens värld; ur den kristna legenden blickar det dock fram ett renare ideal, äfven om detta understundom till hälften skymmes af vidskepelsens och oförnuftets skuggor. Låtom oss ställa de båda idealen sida vid sida.

Äregirigheten hos de ädlare af medeltidens religiösa personligheter riktade sig icke på samma mål som under hedendomen,

* Samtidigt började äfven förbindelsen med Byzans att upphöra. Ehuru tvifvelsutan åtskilliga sagostoff inkommit i Sverige genom den varjagiska lifvakten, var dock detta byzantinska inflytande på den svenska kulturen betydligt mindre än det iriskt-skottska på den västskandinaviska. Den byzantinska kulturen stod nämligen för högt i förhållande till den nordiska, och väringarne tyckas i Byzans företrädesvis lefvat för sig själfva i sina läger, utan egentlig beröring med östromarne.

Digitized by Google

då den tappre krigarens yttersta sträfvan gick ut på att berömmas af samtiden och efter döden fortlefva i kommande släkters minne, utan likgiltig för världens pris och tadel skulle den kristne vara nöjd med att hafva utfört en god gärning, äfven om intet öga uppmärksammat denna; snarare skulle hans mål vara att undfly världens berömmelse. Det ideal af tapperhet, som hägrat för forntidens viking, hägrade ock för munken, men på ett annat sätt. För vikingen fanns det blott ett fysiskt mod, för munken visade sig detta mod företrädesvis i andliga ting: han skulle äga förmågan att lida, att tåligt fördraga hvarje oförrätt och att kufva köttets alla drifter. Förvärfsbegäret, den kanhända kraftigaste lidelsen hos våra hedniska förfäder, hade här slagit om till sin motsats; att förakta världen och dess njutningar var den kristnes första plikt, och utan afsaknad skulle han öfvergifva sina jordiska ägodelar för att fattig och ringaktad taga stafven i hand och vandra ut i Herrens värf. Det svärmeri för frihet och oberoende, som talar till oss ur forntidens diktvärk, har äfvenledes försvunnit; för munken var friheten af ondo. Hans plikt var att lyda, att böja sin syndiga vilja under sina förmäns tuktan och att ordna in sig såsom en ringa stridsman i kyrkans stora här.

Sådant är det ideal, som träder oss till mötes i de flesta arbeten från vår medeltid, och äfven om kanske ingen ägde förmågan att fullt förvärkliga det samma, tryckte det dock sin stämpel på tiden och gaf denna ett annat skaplynne än den föregående perioden haft. Den humanitetens ande, som genomgår kristendomen, röjde sig snart inom lagstiftningen, hvilken gaf kvinnan en rättslig ställning och först förmildrade trälens hårda öde för att sedermera upphäfva hela träldomen; den visar sig på den kristliga kärleksvärksamhetens område och den röjer sig ock på politikens. Under hedendomen hade »främling» varit detsamma som »fiende», för medeltidens världsåskådning bildade däremot alla romersk-katolske kristne ett enda stort samfund, hvars öfverhufvud påfven var. De olika rikena kunde väl såsom förut föra krig mot hvarandra, men det betraktades dock såsom en skyldighet för jordens mäktige att hålla frid med hvarandra, och icke sällan tilläto sig kyrkans män att inskärpa denna lära. Det enda tillfälle, då en svensk man under medeltiden sökt att ingripa i de stora världshändelserna, är just ett dylikt. Från kyrkomötet i Basel afsändes nämligen biskop Nicholaus Ragwaldi till Arras att medla fred mellan Frankrike och Burgund. Till ingångsspråk för sitt tal valde han Pauli sköna ord: »Varer fridsamme, så skall kärlekens och fridens gud vara när eder», och detta bibelspråk

Digitized by Google

utgör den röda tråden i hans tal. Det är ju möjligt, att biskopen själf icke så djupt kände sanningen af den lära han förfäktade; det är också möjligt, att han, så kyrkans man han än var, skulle hafva gripit till svärdet, då vreden kommit öfver honom, men själfva den tanke, som han uttalar, betecknar dock ett stort steg framåt i vår odlings historia. Milstolparne vid den mänskliga utvecklingens väg räknas icke blott efter betydande fakta, utan ock efter de stora idéernas första framträdande, och en dylik stor tanke är det som här håller på att födas: tanken på den eviga freden, och denna tanke är mer än någon annan kristendomens egen.

Det tryck, som medeltidens kristet teologiska världsåskådning utöfvade på vårt land, var emellertid så starkt, att det förhindrade uppkomsten af en världslig litteratur af betydenhet och förkväfde den nationella dikt, som redan fanns före kristendomens befästande. Det är ur denna synpunkt af ett visst intresse att jämföra Sveriges ställning till kyrkan med Islands och andra länders under medeltiden. Island låg nästan bortom kyrkans maktsfär, dess söner hämtade icke sin bildning vid kontinentens stora teologiska läroanstalter, och de nationella, delvis hedniska sedvänjorna och den nationella kulturen lämnades oantastade. Isländarne stodo visserligen såsom handelsfolk i en liflig beröring med Europa, men denna beröring var på rent världsliga områden, och de idéer, de förde tillbaka med sig, då deras skutor återvände till hemlandsön, voro icke teologiska, utan världsligt litterära. Sverige däremot låg nära den kristna kulturens hufvudcentra, och den tid, då Sverige lades under den katolska kyrkans lydnad, var kyrkans mäktigaste period, korstågens och de kraftfulla påfvarnes tid. Kort därefter stiftades medeltidens båda inflytelserikaste munkordnar, dominikaner- och franciskanerorden, hvilka redan några få år efter stiftelsen drogo in Sverige inom sin maktsfär, och vid samma tidpunkt hade de fria skolorna i Paris konsoliderat sig till ett jätteuniversitet, som genom sina lärjungar tryckte den skolastiska bildningens prägel på hela det kristna Europa. Det är icke svårt att förstå, huru den nya bildningens förkämpar skulle ställa sig till de dikter och de traditioner, som på deras tid lefde kvar från den hedniska forntiden. Det hedniska elementet i dessa var otvetydigt och hade icke nötts bort under någon längre öfvergångstid mellan hednisk och romersk-katolsk världsåskådning — såsom i Tyskland, där de gamla hjältedikterna vid 1200-talets början plötsligt uppträda såsom medeltida riddardikter, hvilka då redan hunnit göra sig kvitt alla uttryck, namn och åskådningar, som kunde stöta en kristen åhörarkrets. Icke så i Sverige. På 1000-talet

Digitized by Google

var tydligen den hedniska dikten frisk och blomstrande, och blott hundra år senare kunde de kristne lärarne icke misstaga sig om dess skaplynne och ursprung. De kände det därför såsom en plikt att på samma gång de kullstörtade hedningarnes afgudabilder äfven gå på skallgång efter alla rester af hednisk vidskepelse, och dit räknade de icke blott de gamla gudasångerna, utan äfven hjältedikterna, hvilka sannolikt i Sverige hade en mera osminkadt hednisk karaktär än på Island. Från sin synpunkt handlade de såsom goda fosterlandsvänner, då de på detta sätt afskuro förbindelsen mellan nationens forntid och dess framtid, ty forntiden var för dem en styggelsens och förnedringens tid, som det var deras skyldighet att begrafva i glömska, och landets sanna ära bestod för dem i att helt och odeladt vara kristet.

Förstörelsearbetet var för öfrigt en lätt sak. Dessa sånger bevarades till den ojämförligt största delen blott i minnet; klerkerna voro de enda skrifkunnige, och då de ej vårdade sig om att uppteckna dem och dessutom ingåfvo folket föreställningen om det syndiga i att recitera dem, var det klart, att dikterna efter ett par generationer skulle vara bortglömda, så mycket mer som ett nytt åskådningssätt och nya idéer under tiden gjort sig gällande. Den mindre del af denna litteratur, som fanns upptecknad med runor, fortlefde väl antagligen längre, men efter det latinska alfabetets införande började runskriften att få ett allt sämre anseende och närmast likställas med trolldom, och i följd häraf samt på grund af den tilltagande oförmågan att tyda dessa typer förbisågos dessa rester allt mer och mer; vid medeltidens slut voro de troligen redan förstörda. Redan tidigt synas alla minnen från hedendomens dagar hafva bleknat. Då på 1400-talet en svensk historieskrifning uppstår, har den hedniska traditionens källa redan utsinat, och äfven på 1300-talet visste man om de gamle gudarne ej mera än hvad man inhämtat af Adam af Bremen.

Det starkt kyrkliga trycket och upphörandet af de forna handelsresorna till utlandet voro således de tvänne faktorer, som hindrade uppkomsten af en världslig litteratur. Det fanns äfven en tredje faktor, och denna bestod i landets fattigdom samt brist på en mäktig aristokrati och förmögna, folkrika städer.

Det kyrkliga trycket var förvisso starkt äfven i Frankrike och Italien, men det motvärkades där af andra inflytelser. Italienarne voro som bekant medeltidens mest utvecklade handelsfolk, och äfven fransmännen stodo i en liflig förbindelse med andra nationer, särskildt med orientens, hvars sagostoff i synnerhet under 1100-talet ymnigt strömmade till Frankrike samt där bearbetades

Digitized by Google

och omdanades. Viktigare var dock dessa länders rikedom. Genom dessa rikedomar skapades tvänne världsliga stånd, dels de mäktiga feodalbaronerna, dels de stora handelsstädernas förmögna borgare. Den antika lefnadslust, som tillhör söderns folk, hade hos dem icke förkväfts med kristendomen, och deras förmögenhet satte dem i stånd att underhålla en särskild klass af »jogleres» eller lekare, hvilkas enda uppgift var att med sång, dikt och muntra upptåg hålla detta världsliga sinne vid lif och tillfredsställa dess kraf. Jogleren var den rike, mäktige aristokratens tjänare, och utan tillvaron af en dylik stormansklass hade hans yrke varit en omöjlighet. Men i lekarnes talrika skrå hade det uppstått en mäktig fiende till kyrkan, och genom dem kom den världsliga litteraturen att ställa sig sida vid sida med den andliga. Väl hade Frankrikes äldre, bigotta konungar — särskildt Ludvig den fromme — lyckats förkväfva den gamla frankiska hjältediktningen, men i dess ställe hade en ny och rik diktning uppstått, först under riddarborgens hägn, sedermera i borgerlighetens tjänst, och joglerernes skrå var snart nog starkt att icke blott le åt kyrkans straffdomar, utan ock att med satirens och hånets vapen anfalla dess institutioner och dess tjänare.

Tyskland var väl mindre rikt än Frankrike, dess adel kunde näppeligen upptaga täflan med Frankrikes, men den var likväl nog betydande att framkalla ett särskildt skrå af kringvandrande sångare, först spielmännen, sedermera de ridderliga och borgerliga skalderna, som med sina kväden fördrefvo ledsnadens timmar för slottsherren eller borgaren. Tyskarne med deras rikare gemyt voro väl mera religiöst anlagde än fransmännen, och den världsliga diktningen är hos dem äfven fattigare än hos deras västra grannar, men å andra sidan var det kyrkliga trycket här svagare än i Pariseruniversitetets närhet, och den forngermanska hjältesången kunde därför icke blott hos de hårdkristnade saksarne utan äfven hos sydtyskarne lefva upp i föryngrad gestalt, vårdad hos de senare af en rik feodaladel, hos de förra af de förmögna borgarna i Saksens uppblomstrande handelsstäder.

Men Norge och Island, skall man fråga, fanns det väl där någon aristokrati, och, i så fall, var icke den svenska fullt ut så mäktig och inflytelserik? Frågan kan förefalla fullt berättigad, då man tager hänsyn till den senare utvecklingen, men under den brytningstid, med hvilken vi nu sysselsätta oss, ägde Norge en afgjordt aristokratisk författning, under det att Sverige ägde en lika afgjordt demokratisk. Några lagbestämmelser skola tydliggöra detta. Västgötalagen känner egentligen blott en enda klass

Digitized by Google

af rättssubjekt, bonden, och endast i vissa fall skiljer sig den frigifne från honom med afseende på rättsanspråken; så stadgas det nio markers arfvabot och tolf markers ättarbot för dråp af bonde, men för dråp af frigifven nio markers arfvabot och blott sex markers ättarbot, emedan hans ätt till hälften bestod af frigifne och till hälften af trälar, som enligt den gammalsvenska uppfattningen voro ting, ej rättssubjekt, hvilka såsom sådana kunde kräfva ersättning; för sin personliga del — med afseende på arfvaboten — var den frigifne således likställd med bonden, och någon klass öfver den frie bonden känner lagen icke. Den frie, men icke bofaste mannen ägde samma personliga rätt som odalmannen, om än han icke ägde samma politiska myndighet som denne.

Vända vi oss därifrån till den norska Gulatingslagen, möter oss ett annat uppfattningssätt. Den frigifne har sex öres rätt, hans son en marks, bonden 12 öres, hǫlden eller odalbonden tre markers, lendermannen och stallaren sex markers samt jarlen och biskopen tolf markers rätt, d. v. s. hela samhället är indeladt i klasser, hvilka alla hafva olika rätt. Orsakerna till denna skilnad i samhällsutvecklingen i Sverige och i Norge hafva nog varit flere. I Sverige hade häradet och den större enheten, folklandet, uppstått genom en förening af självständiga byalag, i Norge, där dylika byar motsvarades af enskilda, jämförelsevis långt från hvarandra belägna gårdar, hade de större samhällsenheterna troligen uppstått därigenom, att någon »bondekaxe» på en viss ort svingat sig upp till herre öfver sina grannar, och den klasskilnad, som därigenom blifvit grundlagd, hade under krigiska tider blifvit vidare utvecklad. Det var — såsom Sars anmärker — icke småbönderna, utan blott mäktige män, som voro i stånd att utrusta vikingaskepp samt omgifva sig med talrika skaror af vapenfört manskap, och deras lyckliga plundringståg ökade än mer deras makt och deras rikedomar. Under det att Norges äldsta historia således vimlar af småkonungar, har det i Sverige, så långt tillbaka traditionen går, blott funnits en konung; jarlar omtalas väl äfven, men inför lagen tyckas dessa ej hafva haft annan rätt än bonden.

Denna aristokratiska samhällsordning var det ock, som var anledningen till Islands kolonisation. De norrmän, som emigrerade till denna afsides liggande ö, tillhörde naturligen icke landets fattigare och mera ringaktade befolkning, utan de voro norska stormän, hvilka icke kunde finna sig i det nya envåldskonungadömet och därför föredrogo att utvandra framför att uppgifva de anspråk, som de förmenade sig äga i sin börd och sin förmögenhet.

Digitized by Google

Sverige var således ett demokratiskt land, där den politiska makten i lika mått tillhörde samhällets flesta medlemmar och där äfven förmögenheten synes hafva varit tämligen jämnt fördelad. Norge däremot var ett aristokratiskt land, hvarest ett fåtal satt sig i besittning af den samfälda förmögenheten och det politiska inflytandet. Men i synnerhet under äldre tider var litteraturen en praktväxt, som kunde frodas endast i en aristokratisk jordmån, där den närdes af det öfverskott stormannen hade till sitt förfogande, sedan de nödvändiga utgifterna blifvit gjorda; den demokratiska samhällsordningen däremot bekymrade sig blott om nyttighetsväxter och hade intet öfverskott till lifvets gladare njutningar.

Den norska aristokratien var väl i värklig rikedom betydligt underlägsen söderns, men efter nordiska förhållanden var den dock både rik och mäktig. Den litteratur, som tillhör perioden 800—1300, är också företrädesvis en stormanslitteratur, diktad inom hirden och till en stor del afsedd att prisa eller åtminstone roa stormannen. Mot 1200-talets slut förlorar den norska aristokratien sin betydelse. I Frostatingslagen är klasskilnaden redan något minskad, och i Magnus Lagaböters landslag är den nästan upphäfd, men samtidigt upphör äfven den isländsk-norska litteraturens blomstring. Den hade delvis framkallats af aristokratien och den tvinade bort med denna.

I det demokratiska Sverige fann den världsliga dikten däremot icke någon jordmån, i hvilken den kunde slå rot. Isländska skalder vistades väl vid de svenska konungarnes hof, men dessa massor af småhof, hvilka funnos i Norge, existerade ej hos oss, våra förfäder hade — med några få undantag — ej råd att underhålla skalder och sagoberättare, och någon litteratur jämförlig med den norska uppstod således ej hos oss. Under folkungatiden, då de sista böljoslagen af det europeiska riddarväsendets idéer först nådde vårt land och mäktiga stormansätter började att kämpa om väldet med hvarandra, bröts väl äfven hos oss den gamla demokratiska författningens kraft för att ersättas af ett aristokratiskt fåmannavälde. Denna revolution skönjes ock inom den världsliga litteraturen, som nu onekligen besjälas af det lif och den hänförelse, som känneteckna en uppspirande litteratur. Men strömningen kom för sent. I det öfriga Europa hade riddarväsendet och riddardikten redan spelat ut sin roll, makten hade där öfvergått till borgarklassen, och litteraturen tog äfven färg af denna förändring; den blef torr, prosaisk och didaktisk, och den svenska litteraturen, som skulle hämta sina impulser söderifrån, kunde icke undgå att

Digitized by Google

ryckas med i samma strömfåra. Men icke ens nu kunde vår insats blifva af någon betydenhet. Litteraturens nya gynnare voro de stora handelsstäderna, förmögna skrån och korporationer, rika köpmansfurstar och borgare, och dylika funnos ej i Sverige. Våra städer voro föga annat än befästade bondbyar, och borgarne voro för det mesta tyskar. Vår egen världsliga litteratur under medeltidens sista århundrade blef således endast en svag kopia af ett ålderdomssvagt original, och i självfva värket fingo vi blott deltaga i den medeltida litteraturens dödsarbete. Först då det på 1600-talet i Sverige uppstått en värklig aristokrati, riktad med skatter, röfvade under det trettioåriga kriget, först då erhöllo äfven vi en världslig litteratur.

Men om det således hos oss saknades förutsättningarna för uppkomsten af en världslig diktning, nämligen väckande handelsresor och en rik aristokrati, och om den af landets naturförhållanden och glesa befolkning påvärkade nationalkaraktären samt det tryck, som kyrkan utöfvade, begränsade våra förfäders litterära värksamhet till den religiösa litteraturen, så kommo de till ersättning därför att på detta område taga ledningen i norden. Den skandinaviska medeltidens enda mera betydande religiösa personlighet är Birgitta, och i henne kommer det öfvervägande religiösa elementet i den svenska nationalkaraktären till utbrott. Hon är icke en tillfällig uppenbarelse, utan sammanhänger på det närmaste med föregående århundradens kulturarbete, och hennes personlighet och betydelse fattas först till fullo, då man betraktar henne såsom höjdpunkten af medeltidens nationelt svenska bildning. I hennes orden koncentrerar sig äfven Sveriges hela andliga lif under medeltidens afslutningssekel, och anledningen härtill var väl till en icke ringa del den, att hon förmådde gifva ett fulltonigt uttryck åt de stämningar, förhoppningar och drifter, som i dunklare och oklarare form funnos hos medeltidens svenskar. Denna nationelt religiösa strömning var ock nog stark att rycka det öfriga Skandinavien med, ty äfven på dess kultur blef birgittinerorden af en stor och ingripande betydelse.

Denna nationalkaraktärens öfvervägande religiösa anläggning visar sig ock under nästa period. Också under reformationen är litteraturen så godt som uteslutande religiös, och äfven då kan Sverige i religiöst afseende sägas intaga det främsta rummet bland de nordiska nationerna; åtminstone är Olavus Petri den nordiska reformationens ädlaste och mest storslagna personlighet. Då svenska folket sedermera, fullt utbildadt efter reformationstidens förbittrade strider, till hvilka de öfriga, mindre religiöst anlagda nor-

Digitized by Google

diska folken icke äga någon motsvarighet, stå färdiga att ingripa i de stora världshändelserna, blir det de, som afgöra protestantismens väldiga frihetskamp och stäcka den katolska reaktionens anlopp. Vår stora insats i världshistorien — den insats genom hvilken det svenska folket kan sägas ej förgäfves hafva lefvat — kom således i enlighet med den svenska nationalkaraktären att falla på det religiösa området. Men äfven efter det trettioåriga krigets slut, med hvilket religionen upphörde att hafva denna allt omfattande betydelse för det svenska folket, äfven under 1700-talet, deismens och encyklopedisternas århundrade, tog sig denna religiöst nationella strömning ett sista utbrott i Swedenborgs egendomliga personlighet, och i honom gåfvo vi världen en bland dess siste religionsstiftare.

* * * * * * * * * * * *

* * * * * * * * *

* * * * * *

* * *

* *

*

Den religiösa litteraturen.

Universitetet i Paris och skolastiken.

Den mörkaste punkten i den mänskliga odlingens senare historia är tiden kort före år 1000. Den antika bildningens sista, krampaktiga dödsryckningar hade upphört, och barbariets natt hotade att utbreda sig öfver Europa. Men då man hunnit öfver det kritiska året, som man fruktade blifva världens sista, fyldes mänskligheten af ett nytt lefnadsmod, och en ny kultur, den medeltida, började att spira upp ur gruset af den klassiska civilisationen. I Paris, på den holme, som omflytes af Seinen, samlade det sig en skara af lärare, hvilka hvar och en, oberoende af hvarandra, sökte samla en krets af lärjungar kring sig. Först på 1100-talet började dessa skolor att få någon egentlig betydelse, hufvudsakligen genom den nya dialektiska metod, som då genom Abelard kommit på modet, eller den s. k. skolastiken, hvilken i Paris fick sin egentliga härd. Gemensamma intressen förde de ursprungligen alldeles oberoende

Digitized by Google

lärarne och lärjungarne närmare hvarandra och förmådde dem att bilda korporationer, universitas magistrorum och universitas scolarium, ur hvilka Pariseruniversitetet under 1200-talet slutligen växte fram. Under samma århundrade hade ock den s. k. nationsindelningen uppstått, d. v. s. de i Paris studerande scolarerna hade sammanslutit sig till fyra nationer, den gallikanska, den piccardiska, den normandiska och den angelikanska, i hvilken sistnämnda äfven skandinaverna upptogos. Dess äldsta protokoll gå ej längre tillbaka än till 1333, men ehuru svenskarne kort efter denna tid började föredraga det nybildade tyska universitetet i Prag framför Paris, så är det dock egendomligt att se, huru handlingarna från 1333 till 1350 — mera är ännu ej utgifvet — bokstafligen vimla af svenska namn. Vi taga på måfå året 1339. Bland årets prokuratorer* för den engelska nationen finna vi följande svenska namn: magister Suno de Swecia, magister Andreas Freovati de Smalandia och magister Mathias Laurentii de Suecia, men af dem omvaldes magister Mathias ännu en gång och magister Andreas två gånger. De här nämnda magistrarna voro dessutom icke längre studenter, utan uppehöllo sig i Paris såsom universitetslärare; så föreläste magister Suno i ett auditorium kalladt *Ad septem artes.* I regeln återvände dessa magistrar dock till fäderneslandet för att där mottaga någon högre presterlig befattning, till hvilken de af universitetet rekommenderats hos påfven, och deras i Paris förvärfvade kunskaper kommo således äfven Sverige till godo, men då de naturligen i hemlandet utöfvade ett fullkomligt bestämmande inflytande på den presterliga bildningen, var det klart, att denna helt och hållet skulle taga färg af den i Paris härskande skolastiska metoden.

Redan på 1100-talet hade skandinaver uppehållit sig såsom studenter i Paris, och på 1220-talet höra vi omtalas en magister Stenarus, sedermera biskop i Skara, hvars titel säger oss, att han studerat vid den franska högskolan. 1285 inrättade domkapitlet i Upsala ett särskildt härbärge i Paris för stiftets där studerande söner, och dylika funnos äfven för studenter från Linköpings och Skara stift. Öfver hufvud taget tyckes den sista hälften af 1200-talet hafva varit de svenska Pariserstudiernas glansperiod. Förmodligen funnos under denna tid icke så få svenska skolastiker, men ett oblidt öde har hvilat öfver deras skrifter; i svenska bibliotek finnas de icke, ty det, som i Sverige bevarats af vår medeltidslitteratur, härrör nästan uteslutande från 1400-talet, då dessa

* Chefen för en nation kallades prokurator, och hans ämbetstid var ungefär en månad.

Digitized by Google

författare voro glömda både utrikes och i hemlandet, och det är ett både svårt och ofta otacksamt göra att i utländska bibliotek söka hopsamla resterna af denna litteratur.*

Svenska skolastiker.

Boethius.

Den förste svenske skolastiker, som synes hafva tilldragit sig någon större uppmärksamhet, var en magister **Boethius**, hvilken ehuru troligen dominikanermunk dock studerade vid universitetet i Paris, där han först förvärfvade sig den filosofiska graden och sedermera slog sig ned såsom lärare. Han författade under denna tid en mängd skrifter i skolastisk filosofi, hufvudsakligen i anslutning till Aristoteles — en förteckning från medeltiden uppräknar ej mindre än tretton skrifter — men denna lista är långt ifrån fullständig; i franska och italienska bibliotek finnas ett par däri ej upptagna afhandlingar, och själf citerar han flera skrifter, som där ej äro nämnda, men hvilka han uppgifver sig hafva författat. Det mest berömda af hans arbeten var en utläggning af Aristoteles' topik, och genom denna gjorde han ett kraftigt inlägg i den strid, som då upprörde samtiden, striden mellan nominalister och realister. Det sätt, hvarpå denna kontrovers fördes, förefaller väl vår tid ytterligt främmande, vi stötas af de barnsligheter, den barbariskt-filosofiska jargon och den öfverdrifna, subtila skarpsinnighet, som möter oss i en medeltidsfilosofs skrifter, men i sak rörde striden samma frågor, som än i dag stå på dagordningen. Nominalisterna, dit Boethius hörde, voro medeltidens fritänkare, och syftet med hans arbete var att bevisa, att begreppen icke kunna existera oberoende af tingen.

De argument, som Boethius framförde, ansågos emellertid då af den betydenhet, att motpartiets mest framstående tänkare, såsom den bekante Raymondius Lullius och Petrus de Alvernia, grepo till pennan för att vederlägga honom och hans meningsfrände Sigerius. Men ej nog härmed. 1277 tog äfven universitetets högste chef, ärkebiskopen af Paris, till ordet och fördömde högtidligen 204 kätterska teser, af hvilka de flesta hämtats från Boethius' arbeten, som icke blott voro nominalistiska utan äfven smakade af den arabiske tänkaren Averroes irrläror. Detta tyckes dock icke hafva afskräckt den djärfve skolasten, som ännu sex år därefter förefaller hafva varit kvar såsom lärare i Paris; filosofiska irrläror, som endast spredos inom de lärdes trånga krets, ansågos då ännu ej så farliga, ty, som det synes, belönades Boethius' filosofiska förtjänster med ett kanonikat i Linköping. Där slutade han antagligen sina dagar; sista gången han omnämnes är 1291.

Nicholaus de Dacia.

Boethius var icke någon enastående företeelse, och kort efter honom omtalas andra skolastiker, hvilka voro svenskar eller danskar. I Merton College i Oxford finnas tre predikningar skrifna af en magister **Nicholaus de Dacia**, och i Erfurt har jag påträffat en undersökning af Aristoteles' analytik, skrifven af en magister Nicholaus de Dacia, tydligen den samme som föregående; båda handskrifterna härröra från samma tid eller midten på 1300-talet. Hvilken författaren varit, är svårt att med bestämdhet afgöra; möjligen hafva vi att i honom igenkänna antingen svensken Nicholaus Johannis, hvilken 1339 inskrefs vid Paris universitet, där han sedermera omtalas såsom magister, eller dansken Nicholaus Drukken, som 1340 blef magister, 1342 prokurator och 1344 universitetets rektor.

* En svårighet är, att man ofta icke vet, om den författare man påträffat, varit svensk, dansk eller norrman. Hela norden tillhörde kyrkoprovinsen Dacia, och t. ex. Andreas Freovati de Smalandia kunde därför äfven kallas de Svecia eller de Dacia.

Digitized by Google

I slutet af 1200-talet tyckes den magister **Simon de Dacia** hafva lefvat, af hvilken jag påträffat tre filosofiskt-grammatiska arbeten. Tyvärr kan hans nationalitet icke bestämmas, lika litet som grammatikern **Petrus' de Dacia*** och skalden **Jacobus' Nicholai de Dacia**, som 1363 skref ett längre arbete, kalladt *Liber de distinctione metrorum.*** Med säkerhet svensk var däremot en **Johannes Nicholai**, hvilken 1329 uppehöll sig i Paris och därunder nedskref några ännu bevarade filosofiska anteckningar. Simon de Dacia.

Ingen af dessa sistnämnde — vare sig de varit svenskar eller danskar — hade dock förvärfvat sig något mera berömdt namn. En däremot i Sverige mycket läst författare var dekanen i Upsala **Laurentius Olavi,***** som afled 1332 såsom predikarmunk i Sigtuna, till hvilket kloster han förut skänkt sin icke obetydliga boksamling. Enligt en gammal klosteranteckning har han författat tre arbeten. Af dessa finnas nu blott två kvar, nämligen *Suffragium curatorum* och *Summa decani de ministris et sacramentis ecclesiasticis*, båda till volymen och som det synes äfven till innehållet betydande arbeten i praktisk teologi. Det senare är kändt i icke mindre än tre handskrifter, ett kapitel t. o. m. i fem, och synes, så vidt man af ett flyktigt genomögnande kan döma, fördelaktigt utmärka sig genom sin rediga och enkla framställning. En äfven i utlandet högt skattad författare var Birgittas biktfader och förste lärare, magister **Mathias.** Tyvärr är hans biografi föga känd; första gången han omtalas är 1333, då han redan var magister och kanik i Linköping. För öfrigt veta vi endast, att han deltagit i Magnus Erikssons ryska korståg, som till en del väl tillkommit på Birgittas uppmaning, och att han kort efter sin återkomst aflidit i Stockholm antagligen af den då — 1350 — rasande stora pesten. Genom en anteckning i en Vadstenahandskrift känna vi dessutom namnen på åtskilliga af hans skrifter. Enligt denna skref han ett större arbete, *Homo conditus,* som möjligen återfinnes i en ännu bevarad Vadstenahandskrift, en exempelsamling, *Copia exemplorum,* hvilken likaledes finnes i behåll och i den närma-

Laurentius de Waxald.

Magister Mathias.
Träsnitt från Gothans Birgittaupplaga 1492.

Magister Mathias.

* En Petrus de Dacia, som var matematiker, var dansk, en annan Petrus de Dacia, om hvilken jag strax får tillfälle att tala, var svensk.

** Arbetet är på latinsk vers och handlar om döden, denna världens villor, straffen efter döden, Kristi lidande, treenigheten o. s. v. Författaren kallar sig »Scolaris domine Marie, comitisse de Pembroke».

*** Han kallas äfven Laurentius de Waxald och var född i Östista i Uppland.

Digitized by Google

ste framtiden skall utgifvas, en *Tractatus de modo loquendi,* som måhända är identisk med ett bland Upsala universitets medeltidshandskrifter förvaradt arbete *De ornato modo loquendi,** och en *utläggning af uppenbarelseboken,* hvilken under medeltiden åtnjöt ett stort anseende bland utlandets teologer att döma af de talrika handskrifter, som jag i Tyskland och Italien påträffat. Det bekanta franciskanerhelgonet Bernhardinus af Siena gick t. o. m. så långt i sin beundran, att han, som själf sysselsatte sig med en tolkning af apokalypsens gåtor, helt enkelt inkorporerade en del af Mathias kommentar i sin egen; kapitlen 2 till 16 hos Bernhardinus härröra nämligen från Mathias.

Dennes mest berömda arbete var *Concordancie super totam Bibliam* eller en fortgående kommentar till och utläggning af hela den heliga skrift, ett arbete, som på Vadstenabibliotekets hyllor upptog tre väldiga folianter. Af ett dylikt voluminöst arbete kan det naturligen ej hafva funnits många afskrifter; jag har också blott påträffat ett mindre utdrag — i det vatikanska biblioteket — men detta fragment häntyder dock på, att arbetet varit kändt äfven i utlandet. I Sverige förstördes naturligen de exemplar, som funnos, af reformationstidens vandaler, men lyckligtvis dock icke alldeles, ty sannolikt finnes arbetet delvis i behåll i svensk öfversättning. Det finnes nämligen en parafraserad öfversättning af Moseböckerna, hvilken på språkliga skäl måste hänföras till midten af 1300-talet. Nu veta vi vidare, att den heliga Birgitta för sin räkning lät öfversätta bibeln på svenska, och ett exemplar af denna svenska bibel ägdes på 1340-talet af konung Magnus Eriksson, som väl sannolikt fått detta af Birgitta. Då vi icke kunna antaga, att två svenska öfversättningar gjorts samtidigt, är det tydligt, att den bevarade parafrasen är densamma som den, hvilken tillkom på Birgittas initiativ. Men, kunna vi fråga: hvilket förhållande intager denna parafraserade öfversättning till Mathias bibelglossor? Att den skulle vara en direkt öfversättning af dessa, såsom man förmodat, torde knapt kunna antagas, ty ehuru öfversättningen icke är verbal, utan upptager en mängd glossor eller utläggningar, är den dock en — om än parafraserad och sammandragen — fortlöpande öfversättning, och i det vatikanska fragmentet, som tyvärr blott innehåller konkordantier till det nya testamentets framställning af Kristi passion, finnes ingen fortlöpande bibeltext utan blott en utförlig, skolastisk utläggning af de enskilda bibelorden. Men å den andra sidan finnas så många dylika glossor infogade i den svenska öfversättningen, att denna tydligen bör hafva företagits med en dylik bibelkommentar såsom ledning. Så t. ex. börjar arbetet: »I begynnelsen skapade gud af allsintet himmel och jord, ej af sig själf såsom fadern föder sonen, och ej af något ämne såsom smeden gör en yxa. Jorden var då än öde, tom och mörk; öde, därför att intet växte på henne, tom, därför att hvarken var skapadt fä eller folk, mörk, därför att hvarken var sol eller stjärnor.»

Dessa och liknande utläggningar måste tydligen vara hämtade från någon bibelglossator; likaså måste de lärda teologiska afhandlingar, som inleda och af-

* Detta arbete är på vers med prosaisk utläggning. I samma bibliotek finnes ock en *Poetria nova,* skrifven af »Magister Mathias» och dedicerad till ärkebiskop Olof, hvilken afled 1332. Jag har förmodat, att detta sistnämnda arbete varit detsamma som Magister Mathias De modo loquendi. Detta är dock icke säkert, ty dels är ju titeln ej densamma, dels fanns det i Upsala en kanik Mathias, hvilken uppgjorde sitt testamente 1330 och tyckes hafva varit en af ärkebiskop Olofs närmare vänner. Det är sålunda möjligt, att han författat detta till ärkebiskopen dedicerade arbete, som då är ett annat än Linköpingskanikens. Att han varit magister, uppgifves dock ej.

Digitized by Google

sluta öfversättningen, härleda sig från någon skolastiker. Då nu ingen utländsk förebild blifvit uppvisad och särskildt afhandlingarna förefalla att vara svenska originalarbeten, är det en naturlig slutsats, att denna på uppdrag af Birgitta gjorda bibelparafras värkstälts med begagnande af de bibelglossor, som hennes biktfader Mathias utarbetat.

En annan fråga är, om Mathias själf värkstält denna bearbetade öfversättning. Vid medeltidens slut fanns värkligen en oredig tradition härom, men denna är säkerligen oriktig, ty Mathias samtida och vän, prior Petrus af Alvastra, som i vittnesmålet rörande Birgittas helgonförklaring yttrar sig såväl om den på hennes tillskyndan gjorda öfversättningen som Mathias bibelglossor, gör detta på ett sätt, som tydligen visar, att han anser, att öfversättningen värkstälts af en annan person än den lärde glossatorn. Hvilken den okände bearbetaren varit, veta vi således icke; blott så mycket är säkert, att han tillhört Birgittas närmaste omgifning i början af 1340-talet eller slutet af föregående decennium. Bland dessa äro endast två kända, nämligen Swenungus, som var abbot i Warnhems kloster och följde henne såsom biktfader på vallfärden till Compostella, samt Nicholaus Hermanni, sedermera biskop i Linköping, då ännu en ung scolaris, hvilken var informator för Birgittas barn och äfven lär hafva undervisat sierskan själf; men om den förre är intet vidare kändt och den senare förefaller att hafva varit för ung för ett dylikt värf. Tills vidare måste vi därför anse frågan olöst och få nöja oss därmed, att vi i den svenska bibelparafrasen sannolikt hafva en bearbetning af Magister Mathias bibelglossor. Denna bearbetning omfattar nu blott pentateuken och har säkerligen aldrig sträckt sig till hela bibeln.

Såväl i de afhandlingar, som åtfölja öfversättningen, som i det vatikanska fragmentet visar sig Mathias såsom en man, hvilken fullt behärskar sin tids skolastiska vetande och hvilken älskar att pröfva sitt skarpsinne på de mest svårlösta dialektiska spörsmål. Mathias var tydligen en värklig tänkare, naturligtvis bunden af sin tids föreställningssätt, men inom detta lika fri och självständig i förhållande till all auktoritet som de flesta af den nyare tidens forskare. Att betrakta medeltidens teologer såsom några försagde dogmatiker och protestantismens män såsom frie tänkare, torde knapt vara fullt berättigadt, och man finner hos Mathias yttranden, hvilka mycket väl skulle passa i en luthersk teologs mun. Vi äro, säger han, bundne till att tro allt det, som skrifvits i bibeln, ty hon är skrifven af den helige ande själf. Men bibeln kan förstås på flere olika sätt. Augustinus och andra helige mästare hafva sedermera utlagt henne, men af denna utläggning äro vi ej skyldige att tro mera än de värkligen bevisa vara sant, »och därför må hvar och en som honom täckes hålla S. Augustini ord eller andra helige mästares».

Så kunde en bland medeltidens själfständiga tänkare yttra sig; för den stora mängden blef naturligen en tolkning, som hade kyrkans vise mästare för sig, lika afgörande, som om den upptagits i bibeln själf. Men skilnaden mellan Mathias och reforma-

Digitized by Google

tionstidens män ligger icke så mycket i deras mer eller mindre självständiga ställning till bibeln och de kyrkliga auktoriteterna, som i deras uppfattning af själfva bibeltexten. Luther tolkade denna verbalt, såsom han tolkade hvarje annan bok, Mathias såg däri i främsta rummet en djup allegorisk vishet. Då Mathias glosserar Johannes-evangeliets uppgift, att Jesus efter nattvardens instiftande gick öfver bäcken Kedron, ger denna enkla notis honom anledning till en vidlyftig allegori, i hvilken begreppet »bäck» tolkas i alla möjliga och omöjliga riktningar. Den metod, han här använder, möter oss sedermera allt framgent i vår medeltidslitteratur, särskildt inom birgittinerpredikan, som i principen samt möjligen ock i enskilda detaljer synes vara helt och hållet bygd på Mathias bibelglossor.

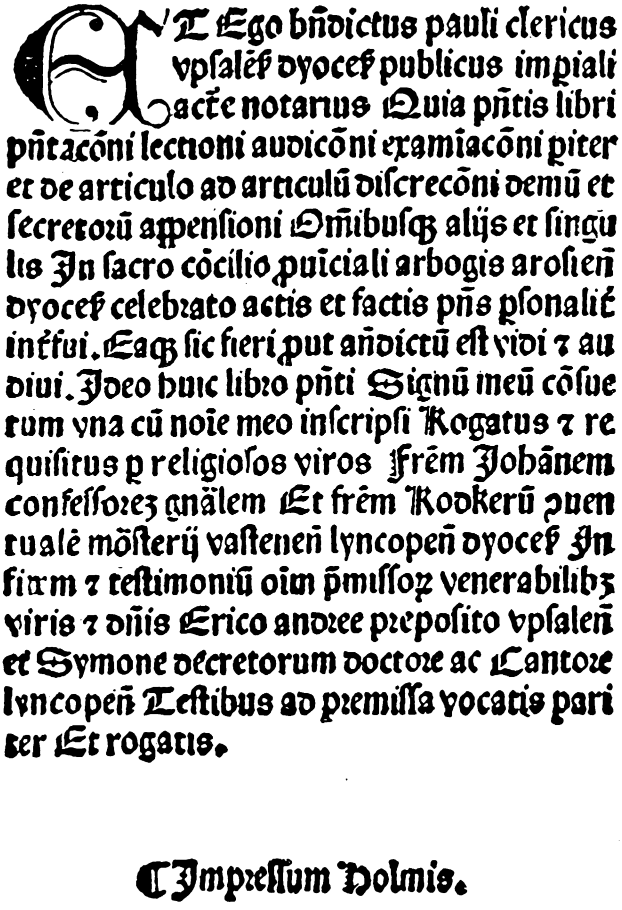
¶ Ego bñdictus pauli clericus vpsalēf dyocef publicus impiali aucte notarius Quia pñtis libri pñtacōni lectioni audicōni examiacōni piter et de articulo ad articulū discrecōni demū et secretorū appensioni Omnibusq3 alijs et singulis In sacro cōcilio puīciali arbogis arosien dyocef celebrato actis et factis pñs psonalit interfui. Eaq3 sic fieri put anoictū est vidi ⁊ audiui. Ideo huic libro pñti Signū meū cōsuetum vna cū noīe meo inscripsi Rogatus ⁊ requisitus p religiosos viros frēm Johānem confessorē gnālem Et frēm Rodkerū puentualē mōsterij vastenen lyncopen dyocef In fidem ⁊ testimoniū oīm pmissoꝝ venerabilib3 viris ⁊ dñis Erico andree preposito vpsalen et Symone decretorum doctore ac Cantore lyncopen Testibus ad premissa vocatis pariter Et rogatis.

¶ Impressum Holmis.

Sista sidan i Vita Catharine (1483).

Men genom en dylik tolkning voro medeltidens tänkare i själfva värket långt friare än reformationstidens i förhållande till kyrklig auktoritet. En enkel tolkning af en bibelvers kan i allmänhet blott blifva en enda; fattas ett yttrande däremot såsom allegoriskt, kan däri naturligtvis inläggas hvilken mening som

Digitized by Google

hälst. Män såsom Mathias voro därför i själfva värket fullkomligt obundna till sin spekulation: de tänkte fritt ut sitt system och sedermera tolkade de bibeln i enlighet med detta.

Pñs liber·dialogus creaturaꝝ appellatus iocūdis fabulꝭ plen⁹ Impressus per Johānem snell artis impssorie mgrm· in stockholm inceptus et munere dei finitus est. Anno dñi M·cccc·lxxxiij·Mensis decēbris In vigilia thome·

Sista sidan i Dyalogus Creaturarum moralizatus (1483).

Mathias är i första rummet dialektiker, och man märker genast, att han erhållit sin bildning vid skolastikens egentliga härd, universitetet i Paris. Men mot den utländska universitetslärdomen

Digitized by Google

reagerar det svenska nationallynnet. Hans fantasi är på samma gång tort matematisk och konkret; än sysselsätter han sig med fullkomligt abstrusa begreppsjonglerier, än söker han att förklara sin mening i bilder, hvilk röja, att mystikens känsloglöd endast ofullkomligt kufvats under dialektikens tvång. Så t. ex. uppkastar han den frågan, huru Gud kunnat låta synden med kvinnan komma till världen. Sedan han med en mängd skolastiska, från Aristoteles och kyrkofäderna hämtade argument undersökt frågan, slutar han sin bevisföring med följande ord: »den som söker hindra all skada, hindrar ock mycket nyttigt; om en man är så rädd att skada sitt korn, att han ej vågar kasta det ned i mullen, så får han ingen gröda, och kornet växer icke till. Af samma skäl låter en falkenerare en dufva dödas, på det att han för henne må få flera. Så låter ock vår Herre törnet växa till, att rosen må utspringa, och därför lät han ock Eva varda. Vår herre skapade kvinnan, ehuru han väl visste, att hon skulle synda, på det att den jungfru måtte födas, som aldrig syndade.»

Då man läser dylika utredningar, märker man sambandet mellan Mathias och hans lärjunge Birgitta. Också hon gör stundom ett försök att med skolastikens torra begrepp utreda en fråga, men endast för att ögonblicket därpå falla tillbaka i den mystik, som lämpade sig bäst icke blott för hennes egen begåfning, utan ock för det svenska folklynnet. Skolastiken var en skapelse af medeltidens — och äfven den nyare tidens — mest rationalistiska folk, af fransmännen; den blef härskande äfven på andra sidan af Rhen, men den förmådde icke att fullständigt döfva den mystik, som närdes af germanernas rikare gemyt och djupare religiositet. Ju mera Pariseruniversitetet förlorar sitt inflytande öfver Tyskland och Skandinavien, ju mera förlorar ock skolastiken i kraft, och ju rikare utvecklar sig den mystiska spekulationen. I själfva värket är Mathias den siste skolastikern i Sverige.

Mystiken. En medvärkande orsak till skolastikens undergång var väl, att svenskarnes Pariserfärder nu började upphörä. 1348 hade det första tyska universitetet grundats i Prag; detta hade visserligen upplösts redan 1409, men samma år upprättades ett nytt i Leipzig, och redan förut — sedan 1392 — fanns ett i Erfurt. Till dessa samt till de kort därefter grundade universiteten i Rostock och Greifswald styrde nu svenskarne sina studieresor, i främsta rummet väl därför att dessa högskolor lågo närmare, men nog äfven därför att de här mera än i Paris kände sig hemmastadda; tyskarne voro väl ej deras landsmän, men i folklynne och åskådningssätt stodo de dem dock närmare än fransmännen.

Digitized by Google

Detta starka beroende af den tyska kulturen, som utmärker 1400-talet i Sverige, stiger under nästa århundrade. 1477 hade väl ett universitet upprättats i Upsala, men under medeltiden höjde sig detta icke synnerligen öfver domskolans ståndpunkt och redan i början af nästa århundrade störtade den bräckliga byggnaden samman för att först efter Upsala möte på fullt allvar återupprättas. Under tvänne århundraden hämtade vårt lands mera begåfvade söner således sin högre bildning från Tyskland, och dels bidrog detta att utveckla svenskens medfödda anlag för mystik, dels var detta beroende naturligen en bland de förnämsta orsakerna till, att reformationen så hastigt och så afgörande vann insteg i vårt land. Men redan innan den svenska kulturen trädt i detta nära beroende af den tyska, särskildt af 1400-talets tyska universitet, hade mystiken funnit en härd i vårt land, och denna

¶ Incipit Vita Beati Brynol-
phi condā Episcopi Scarn̄· In re-
gno Swecie· vna cū miraculis et
attestatiōibus·pro eiusdem Cano
nizatione factis

Början af Vita Brynolphi (omkr. 1490).

härd var det svenska klosterväsendet, hvars uppkomst och betydelse jag nu med några ord vill antyda.

Klosterväsendets uppkomst.

Västerlandets äldsta klostersamfund är som bekant benediktinerorden, stiftad under den egendomliga brytningsperioden mellan antik och medeltida världsåskådning. S. Benedictus själf, hvilken tillhörde en förnäm patricisk släkt, föddes fyra år efter det Roms siste skuggkejsare störtats från tronen af de germanska legotrupperna, och då han var tretton år gammal eröfrades Italien af östgoterna under Teodorik den store. För honom, hvilken var van att i det uråldriga romerska statsskicket se den enda möjliga världsliga samfundsordning, måste den nya tid, som nu randades, te sig såsom förebudet till civilisationens och statslifvets fullständiga undergång. Men han ägde dock en gammal aristokratisk släkts nedärfda böjelse att härska och deltaga i statslifvets utbildning, och samtidigt med det att han i denna mörka dager såg det världsliga samhällets framtid, skymtade för honom tanken på en ny andlig stat, hvilken skulle taga arf efter det forna romarriket och liksom detta omfatta alla jordens folk. Benedictus stammade från Umbrien, detta egendomliga bärgsland, hvarifrån de flesta religiösa rörelser i Italien utgått. Af naturen svärmiskt anlagd hade han redan i sin tidigaste ungdom dragit sig undan världen för att ensam i de simbruinska bärgen

Digitized by Google

lefva ett drömmarnes och späkningarnas lif. Men så småningom fann han dock, att anakoretens späkningar och fiendtlighet mot världslifvets lockelser endast var en självviskhetens täckmantel; eremiten var betänkt blott på sin egen frälsning, ej på dessa tusendens, som vandrade världens vrånga stigar fram mot förtappelsen. Här var det Benedictus ville ingripa. Han samlade alla dessa världströtta enslingar till ett enda stort samfund, till en ny andlig stat, hvilken trädde i stället för den, som krossats af germanernas krigarhorder. Denna stat skulle blifva förberedelsen för det evighetens rike, som hägrade på andra sidan grafven. Dess mål var medlemmarnes eviga väl, ömsesidigt skulle de bistå hvarandra, den svage skulle hos sina starkare bröder finna ett stöd mot frestelserna, den starkares lidelser skulle kufvas under klostertuktens ok, och med sig skulle de förena så många som möjligt af världens barn, betänkta icke längre blott på sin egen frälsning, utan på hela mänsklighetens räddning. Denna stat skulle icke växa till såsom den världsliga, ty äktenskap och jordisk kärlek hade där icke någon plats, men den skulle på ett annat sätt vinna nya medborgare: genom att i sig upptaga världens barn, för hvilka då munkdräkten blef ett den nya födelsens tecken, inseglet på att de blifvit medborgare i ett nytt rike. När detta folk icke längre kunde växa till, när världen icke längre ägde några söner att gifva — då var dess uppgift fyld, den siste munken och den sista människan kunde då i ro sluta sina trötta ögon och vänta tillkomsten af evighetens rike.

Sådan var den tanke, som skymtade för klosterväsendets grundläggare — tanken som aldrig skulle blifva en värklighet. Men vida mera än man i senare tid velat erkänna tryckte denna uppgift sin prägel på lifvet i den tysta klostercellen. Det är sant, att klosterväsendet vid reformationens utbrott redan öfverlefvat sig själf — och så göra ju alla mänskliga institutioner — men knapt en Olavus Petri har haft så hårda ord för munkarnes okunnighet, lättja och osedlighet som en senare tids kyrklige historiker. Jag tviflar icke — säger Olavus Petri om klosterväsendet — »att många märkliga personer, både män och kvinnor, hafva oförvarandes kommit i detta ogudaktiga väsendet och hafva dock af Guds nåd vetat hålla sig till Kristus allena och platt intet hafva förlitat sig på deras lefverne, utan hafva lefvat i en kristelig frihet. Sådana personer hafva varit rättsinnige kristne, ändock de hafva af oförståndighet haft munkars utvärtes åthäfvor». I denna dom kunna vi gärna instämma. Inom klostrets skyddande murar spirade den medeltida religiositetens skäraste blommor, och här var det den andliga litteraturen — vår medeltids mest betydande — odlades och vårdades. Utan munkens trägna och obemärkta arbete — hvad visste vi om våra förfäders lif?

Vid midten af 1100-talet grundlades de första klostren i vårt land. De tillhörde cistercienserorden eller den af den helige Bernard af Clairvaux reformerade benedictinerorden. Säkerligen voro dessa kloster af stor betydelse för vårt lands kultur under den brytningsperiod mellan hedendom och kristendom, som föregår katolicismens afgörande seger vid 1200-talets midt. Men något egentligen litterärt inflytande torde de knappast hafva utöfvat.

I början af 1200-talet stiftades tvänne nya ordnar, af hvilka åtminstone den ena fick en afgörande betydelse icke blott för det religiösa, utan äfven för det litterära lifvet i norden. Dominikanerorden stiftades 1216, franciskanerorden erhöll slutlig påflig stadfästelse 1223. Den senare, grundad af en bland mänsklighetens ädlaste personligheter, hade väl ett mindre litterärt skaplynne och förföll, till en del på grund häraf, snabbare än dominikanerorden; undantaga vi några föga upplysande diarier, hafva dessutom alla minnesmärken af ordens värksamhet gått förlorade. Bättre känna vi dominikanernas historia.

Digitized by Google

Redan fyra år efter ordens stiftande hade rörelsen nått norden, och 1221 grundades de båda första nordiska svartbrödraklostren, det första vid Sko i närheten af Upsala, det andra i Lund. Sju år senare eller 1228 blef »Dacia» eller Skandinavien en bland ordens tolf s. k. provinser. Dominikanerordens betydelse ligger på missionens och undervisningens fält. De äldre munkordnarne, benediktiner- och cisterciensermunkarne, hade ännu något af de gammalkristna eremiternas världsskygghet; de drogo sig gärna undan människovimlet och grundade sina kloster på aflägset liggande orter, dit icke sorlet från den yttre världen nådde dem. De föredrogo att uppsökas af den världströtte framför att uppsöka. Franciskanern och dominikanern handlade tvärtom. De slogo sig ned midt bland människorna, hälst i folkrika städer samt vandrade ut på gator och stigar för att värfva stridsmän för Herrens sak. Den folkliga predikan blef därför en af dessa ordnars viktigaste uppgifter; »predikarebröder» var dominikanernas officiella namn, och öfverallt, på gator och torg, där det samlade sig folk, skulle predikaremunken vara färdig att förkunna ordet. Denna dominikanerpredikans folkliga syfte invärkade också på själfva predikans innehåll och karaktär. Förut hade en predikan bestått af en skolastisk utläggning af texten, *Undervisningen i klostren.*

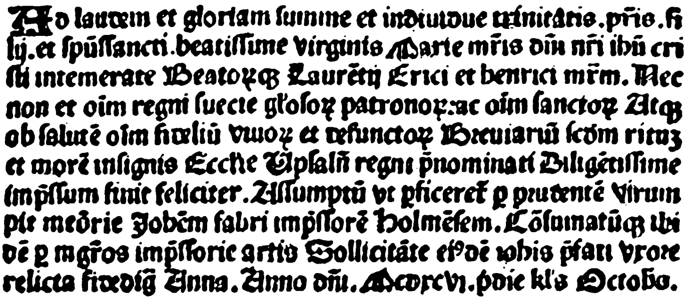
Ad laudem et gloriam summe et individue trinitatis. pris. fi
lij. et spussancti. beatissime virginis Marie mris dni nri ihu cri
sti intemerate Beatorumque Laurentij Erici et henrici mrm. Nec
non et oim regni suecie gloriosorum patronorum: ac oim sanctorum Atque
ob salutem oim fideliu vivorum et defunctorum Breviarium scdm ritum
et morem insignis Ecclie Upsalen regni pnominati Diligentissime
impssum finit feliciter. Assumptu ut pficeret p prudentem virum
pie meorie Johem fabri impssorem holmensem. Consumatumque ibi
dem p magros impssorie artis Sollicitante eiusdem iohis pfati vxore
relicta fidedigna Anna. Anno dni. Mcdxcvi. pdie kl's Octobris.

Slutet af Breviarium Upsalense (1496).

men denna — ehuru naturligen affattad på svenska liksom alla de predikningar, hvilka ej direkt voro afsedda för munkar och prester — var i allmänhet alldeles för lärd och abstrakt att kunna tilldraga sig någon uppmärksamhet från den stora allmänhetens sida, och dominikanerna valde därför en ny taktik. I sina predikningar inkastade de esomoftast s. k. exempel hämtade från sagan, novellen och historien, dessa ofta roande berättelser fjättrade för en stund åhörarnes uppmärksamhet och det var därför lättare för predikanten att vinna gehör, då han efter anekdoten kom med den moraliska tillämpningen. På så sätt uppstod den s. k. exempelpredikan, för hvars betydelse i sagohistoriskt afseende jag sedermera skall redogöra.

Predikan var den väg, på hvilken dominikanerna i främsta rummet undervisade folket, men därför lade de också själfva stor vikt vid munkarnes utbildning till goda predikanter. Ingen fick intagas i orden, förrän han uppnått aderton års ålder, och redan för att blifva antagen såsom novis fordrades åtminstone i några provinser ett visst kunskapsmått. Under novistiden, som alla, hvilka önskade inträde i orden, måste genomgå, meddelades ynglingarne de kunskaper, som för hvarje predikant voro oundgängligt nödvändiga, och förmodligen var det för denna del af undervisningen, som provincialprioren **Augustinus**' nu förlorade skrift *Rotulus pugilaris* var afsedd; den handlade såsom vi

Digitized by Google

veta, om utbildandet af predikanter. När novistiden var slut, uppflyttades den mera begåfvade novisen till scolaris, och han skulle nu under en lector — en dylik var anstäld inom hvarje mera betydande kloster — genomgå en högre kurs. För de mest framstående funnos äfven ytterligare kurser. Hvarje provins skulle nämligen äga tvänne s. k. studia sollemnia eller gymnasialafdelningar, där blifvande lektorer skulle utbildas; i »Dacien» voro dessa troligen förlagda till Lund och Sigtuna. Såsom afslutning på det hela kommo till sist ordens s. k. studia generalia eller universitet, där fullt vetenskapliga studier bedrefvos. Det förnämsta var i Paris, men andra funnos i Oxford, Montpellier, Köln och Bologna. Till Paris kunde endast tre bröder från hvar provins skickas, och vanligen hade dessa förut studerat vid någon af de sistnämnda högskolorna. Ordens studium generale i Paris eller Collegium S. Jacobi var dock fullkomligt skildt från det stora universitetet och var en undervisningsanstalt för sig. Ett liknande kollegium hade också franciskanerorden i Paris.

Den studiekurs munken genomgick, var således strängt enhetlig inom ordens alla provinser, den bildning, som den svenske munken erhöll, var alldeles den samma som den hans franska och tyska ordensbröder erhöllo, de predikningar, som han i sin ordning höll för folket, hvilade på samma förutsättningar och voro till en stor del alldeles de samma som de, hvilka höllos i Paris eller Köln, och genom de båda munkordnarnas värksamhet knöts således Sverige än starkare fast vid Europas kyrkliga medeltidskultur.

Petrus de Dacia. En lycklig tillfällighet sätter oss i stånd att följa en dylik svensk dominikanermunks lefnadslopp och blicka in i den egendomliga känslovärld, inom hvilken 1200-talets människor rörde sig. **Petrus de Dacia** föddes på Gotland troligen på 1230-talet. Af ett vekt och svärmiskt lynne lyssnade han redan såsom barn med hänförelse till de berättelser om helgonens undervärk, på hvilka medeltiden var så rik, och dessa troslifvets bragder tedde sig för hans fantasi i en så guldskimrande dager, att i jämförelse med dem — såsom han själf säger — »började världen och dess njutningar att blekna».

Hans barndom förflöt under dylika drömmar, och då han såsom en ung man stod färdig att inträda i lifvet, föredrog han att draga sig undan dess kamp för att i klostercellen söka den frid, som världen icke kunde gifva.' Han blef dominikanermunk. Sin novistid tillbringade han i ett danskt kloster, där hans begåfning tyckes hafva tilldragit sig provincialpriorens uppmärksamhet, och i hvarje fall beslöt man att utbilda honom till lector, den viktigaste förtroendeposten inom orden. Hvar han genomgått sin kurs såsom scolaris, veta vi ej, men 1266 skickades han till det studium generale, som orden hade i Köln. Där gjorde han efter någon tid bekantskap med en ung kvinna, Kristina från byn Stumbelen (nu Stommeln) i närheten af Köln, och denna bekantskap blef af en afgörande betydelse för hans lif. Ända från barndomen — säger han — hade jag hyst en obestämd trängtan, »att Herren i

Digitized by Google

sin nåd skulle värdigas på så sätt söka mig, att han visade mig någon af sina tjänare, genom hvilken jag säkert och klart, ej blott genom ord utan genom gärningar och föredömen kunde lära mig fatta de heliges lif, någon, till hvilken jag i hjärtlig kärlek kunde sluta mig, af hvilkens gärningar jag kunde uppbyggas och af hvilkens fromhet jag skulle eldas och ryckas bort från den världströtthet, som från barndomen nedtryckt mig». Denna person trodde han sig nu hafva funnit i Kristina, och han slöt sig därför till henne med denna hängifna trohet, som är så karaktäristisk för medeltidens ädlare naturer. När de sedermera skildes, vände hans tankar dock ständigt tillbaka till henne, och för att förhärliga henne samt elda andra i deras trosnit genom att låta dem skåda en dylik bild af kristlig fromhet och ödmjukhet beslöt han att skrifva hennes biografi och i denna skildra alla hennes trosstrider samt de undervärk, som Herren genom henne värdigats utföra. Denna aldrig afslutade lefnadsteckning, *De Vita benedicte Virginis*

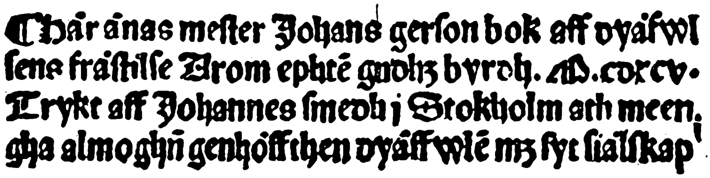
Thär ändas mester Johans gerson bok aff dyäfwl
sens frästilse Arom epthé gudhz byrdh. M.cdxcv.
Trykt aff Johannes smedh j Stokholm ath meen.
gha almoghin genhöffthen dyäffwlé mz syt fialskap

Slutskriften i Gersons bok om Djäfvulens frestelse (1495).

Christi Christine, gifver oss en nästan förfärande inblick i tidens religiösa lif. Kristina var en ytterligt nervös och fantasirik ung flicka, och sjukdomsfröna hade hos henne slagit ut i full blomma. Hemska, vilda fantasier, under hvilka hon trodde sig kämpa mot afgrundsfursten, aflöstes af hypnotiska kriser, under hvilka hon tyckte sig smaka himmelrikets fröjder — och alla dessa sjukdomsfenomen skildrade Petrus i sin bok med en tro, i hvilken något tvifvel aldrig inmänger sig, och en sanningskär, flärdlös åskådlighet, som just genom framställningens tillförlitlighet värkar desto kraftfullare. Aldrig hafva måhända dessa medeltidens nattsidor blifvit målade på ett mera lefvande sätt, och i hemsk sanning lemnar Petrus arbete den moderna litteraturens psykologiska romaner långt bakom sig.

Men jämte denna biografi finnes äfven en samling bref växlade mellan Petrus och Kristina, och dessa låta oss blicka in i en annan sida af medeltidens drömlif.

Dessa bref visa oss för det första, att Petrus var en för sin tid högt bildad man. Hans latinska stil är visserligen öfverlastad,

Digitized by Google

stundom t. o. m. sökt, men detta var ett fel, som vidlådde hela hans samtid; den latinska stilen, som under 1100-talet hade varit jämförelsevis ren, började med det nästa seklet att snabbt förfalla.

Sista sidan af Ars Moriendi, tryckt i Upsala 1514.

I förhållande till sina öfriga samtida var dock Petrus en värkligt betydande stilist, och jämför man hans bref med andra dominikanerbref från denna tid — ett bland dem är skrifvet till honom af

Digitized by Google

en bekant tysk teolog Herman von Minden — så är stilen både enkel och ren. Han visar sig ock fullkomligt inne i tolfhundratalets skolastiska filosofi. Denna hade han först studerat i Köln, sedermera i Paris, där dominikanernas främste teolog, Thomas ab Aquino, föreläste just under hans studietid. Men skolastiker var Petrus dock minst af allt. Mystiken låg redan för hans natur, och dessa anlag blefvo vidare utbildade under klostertiden. I brefven träder oss denna mystik till mötes nästan på hvarje rad, och samtidigt gifva de oss en i fina drag hållen psykologisk roman, som stundom nästan erinrar om Dantes Vita Nuova.

Petrus talar i dem föga om sig själf, han glömmer fullkomligt sitt eget jag och går helt upp i den han älskar. Om hans yttre lif förekomma så godt som inga notiser, och det är, som om den yttre världen knapt existerade för honom. Den orden, i hvilken han ingått, hade visserligen till mål att värka på människorna, men man behöfver ej läsa långt i hans skrifter för att finna, hur främmande denna uppgift i självfva värket var för honom. I detta fall är det karaktäristiskt att jämföra honom och Olavus Petri. Den senare älskade människorna, och — om än äfven han under motgångens dagar kanske någon gång trådde efter ensamhetens frid — så trädde han dock med öfvertygelsens värksamhetsbegär ut i lifvet, och såsom läkaren vände han sig i främsta rummet till dem, som i andliga ting mest voro i behof af hjälp. Petrus de Dacia hade också valt predikantens och lärarens kall, men säkerligen stod han för de fleste af sina åhörare såsom en främling. För den fallne och syndfulle drog sig denna världsskygga natur helt visst tillbaka för att rikta hela sin kärlek på dem, hvilka fyldes af samma evighetsträngtan som han. — I denna olikhet ligger skilnaden mellan medeltiden och reformationen.

Under sin studietid i Köln lämnade han sällan det kollegium, där han med sina kamrater vistades, och ehuru han i tre års tid bodde där, förstod han dock knappast landets språk. I det rörliga studentlifvet i Paris deltog han icke, ty dominikanerna tillhörde icke självfva universitetet utan bodde för sig självfva i Collegium S. Jacobi. Men var det än nästan med rädsla, som han i sällskap med en annan kamrat vågade sig ut ur sin cell, så finna vi å den andra sidan, huru nära han sluter sig till lärare och kamrater. Aldrig möter man i hans skrifter ett hårdt eller klandrande ord mot någon af dessa, utan städse omtalas de med en kärleksfull broderskänsla, och på dem, han älskade, trodde han med en hängifvenhet, hvilken vår tid har svårt att fatta.

Någon kritisk natur var han icke, och han hade glömt sitt

Digitized by Google

eget jag ända därhän, att han fullständigt böjt sin vilja under klostertukten. Den blinda lydnad, med hvilken han och hans kamrater genast — utan knot och utan kritik — hörsamma förmännens befallningar, ger oss bilden af en med ytterlig stränghet disciplinerad här. Barfota och ofta otillräckligt klädda genomströfva bröderna Europa. Så vandrade Petrus i februari månad från Halmstad till Skeninge, d. v. s. genom ödemarker och på fullkomligt obanade stigar, under en köld, »som var skarpare än på många år», och detta ehuru han led af en hjärtåkomma, som måste hafva gjort dessa färder än mödosammare. Sedermera flyttas han från kloster till kloster, deltager i provincialmöten, vandrar »lidande af svåra kroppsliga smärtor» två år före sin död från Sverige till Bologna — och han underkastar sig dessa smärtor, utan att det faller honom in att ifrågasätta lämpligheten af den befallning man gifvit honom.

Kanske renast och ädlast framträder hans karaktär i hans förhållande till Kristina af Stumbelen. Ju mera jag ur denna synpunkt studerat hans af en mystisk glöd fylda bref, desto mera har jag slagits af den egendomliga likhet, som tankarne i dessa bref erbjuda med den lyrik, som i slutet af 1200-talet utbildats i norra Italien under inverkan från de filosofiska studierna i Bologna. Under det att den erotiska dikten hos Provences troubadurer trots alla konventionella snirklar besjungit en värklig, jordisk och oftast äfven osedlig kärlek, fattas den älskade här såsom ett öfverjordiskt väsen, och den kärlek, hon inger, är riktad på dygd och vetande, är en kärlek icke till henne själf såsom ett jordiskt väsen, utan till det öfversinnliga. Kärleken — säger Dante — är själens andliga förening med det älskade föremålet. Den själ, som trår efter det gudomliga, hvilket är själens ursprung, och i en annan själ återfinner det himmelska ursprunget, brinner af begär att förena sig med denna, och denna önskan är starkare, ju mer och kraftigare det gudomliga där är utprägladt.

Till grund för de italienska skaldernas dikter och prosatraktater låg ett filosofiskt system, och åt detta hade tydligen också Petrus de Dacia egnat sin uppmärksamhet, men liksom Dante omsatte denna spekulation i konkret dikt, så äro också Petrus bref fylda af det mest personliga lif; icke blott med hjärnan, utan i främsta rummet med hjärtat hade han uppfattat denna filosofi. Med samma ögon som Dante skådade Beatrice, såg Petrus de Dacia Kristina; också för honom var hon i främsta rummet en ledsagarinna mot höjden. »Frågar mig någon — skrifver han — hvarför jag sätter min ära i denna kärlek och där finner min tröst;

Digitized by Google

denna kärlek, som är så andligen stark, att den fyller mitt hjärtas innersta, så omätlig, att den röjer sig öfver allt, så varaktig, att den tillhör evigheten, så svarar jag, att den beror därpå, att jag funnit guddomens bild utpräglad i dig, att alla dygder skänkts dig och nästan fulländats i dig. Gud fader, som utvalt dig till sonens brud, har rikligen prydt dig med alla naturliga gåfvor. Det är således Gud och Guds gåfvor, som jag älskar i dig, men det är äfven dig och dina goda gärningar, som jag älskar, då jag älskar Gud. När således Gud är orsaken till min böjelse, kan jag, då jag älskar, icke skilja Gud från dig, och, då jag tänker och känner, icke häller dig från Gud, ty i mitt hjärta är du så fast förenad med tanken på Gud, att jag aldrig eller sällan minnes dig, utan att äfven tänka på honom, och nästan aldrig honom, utan att din ljufva bild träder fram för mig. ... Denna min kärlek till dig är mig såsom en Jakobsstege, i det jag hoppas att genom din förtjänst med hvarje dag stiga allt högre upp, till dess att vi råkas däruppe, skåda den högste och nå all vår trängtans mål.»

I ett annat bref ingår han i en längre undersökning af kärlekens väsen. Den värkliga kärleken — skrifver han — »förminskas icke genom afståndet i rummet, försvagas icke af tidens längd och stötes ej tillbaka af olikheten i nationalitet och börd; med allt detta har kärleken intet att skaffa. Ty Guds oändlighet omfattar och förbinder alla skilda orter, hans evighet omsluter och innefattar tidernas växling, hans oföränderlighet utjämnar bördens och folkstammens olikheter. Växling och undergång existera därför icke för den kärlek, som har sitt ursprung i Gud och i Gud sitt mål samt är efter hans sinne. ... De som hysa en köttslig kärlek, trå efter att vara lekamligen nära hvarandra och bäfva för hvarje fjärmande. Oss förskräcker ingen kroppslig skilsmässa, ty den vi älska är oändlig och därför ständigt närvarande. Föremålet för vår kärlek skåda vi städse framför oss, ty i Gud, genom Gud och med Gud älska vi och älskas.»

De egenskaper hos ett föremål — säger han kort därefter — hvilka förmå oss att älska det, äro tre: dess godhet, dess skönhet och dess oföränderlighet. »Men — frågar han — hvad är då skönhetens källa? Intet kan finnas i värkningarna, som ej förut existerat i orsaken. Gud är således icke blott den, som skapar allt skönt i denna världen, utan han är ock den eviga skönheten själf, från hvilken all annan härflyter, och af denna oändliga skönhet har han gjort oss till svaga afbilder.» Människans fägring är således ett återsken af Guds egen, och då denna skönhet förmår oss att älska vår nästa, är det Gud själf vi älska.

Digitized by Google

Af hela andan i Petrus bref framgår dock, att han med skönhet ej menade den kroppsliga skönheten, ansiktets fägring och lemmarnes harmoni, utan den själens skönhet, som präglade sig i det yttre och hvarigenom människokroppen framstod såsom ett Herrens tempel. Det var också denna art af skönhet han funnit hos den unga bondflickan i Stumbelen, och det var denna, som var grunden till hans böjelse.

Denna kärlek förblef han trogen under ett helt lif; åldern minskade kanske något af dess glöd, men intet af dess kraft. Från Paris begaf han sig efter ett års studier hem till Sverige, där han först anställdes såsom lektor i Skeninge. Kring sig förstod han snart att samla en krets af svärmiskt anlagda kvinnor, och säkerligen var det genom hans bedrifvande som det första nunneklostret af dominikanerorden grundades i Sverige. Han tjänstgjorde sedermera vid några andra kloster, och hamnade slutligen såsom prior i dominikanerklostret på sin fäderneö. Under hela denna tid var han sysselsatt med att författa Kristinas biografi, beskref själf hvad han med egna ögon sett, infordrade upplysningar från andra, ordnade de bref, som växlats mellan honom och Kristina, men hann icke att föra framställningen längre fram än till 1282. Såsom ett slags inledning till denna beskrifvande framställning hade han till Kristinas ära skrifvit en latinsk dikt, hvilken han — egendomligt nog också häri lik 1200-talets italienska canzondiktare — försåg med en vidlyftig kommentar af teologiskt-filosofiskt innehåll.

Kristina afled först 1312 såsom en sjuttio års gumma, men redan 1288 hade Petrus de Dacia nedlagt sin penna. Detta år är hans sista bref skrifvet. »Jag vet icke — yttrar han där — om du någonsin mer skall skåda mitt anlete i detta lifvet.» Han ber henne därför framföra hans hälsning till alla dem, med hvilka han i Stumbelen råkat i beröring, och slutar sitt bref med orden: »ännu en gång farväl och farväl — för evigt.» Icke långt därefter erhöll Kristina genom en klosterbroder underrättelsen, att hennes hängifne minnestecknare lämnat det jordiska.

Något mer än ett årtionde efter Petrus de Dacias död föddes en annan, kanske mindre renhjärtad, men mera begåfvad mystiker
Birgitta. till världen, nämligen den heliga **Birgitta**.

De förhärskande dragen i hennes karaktär — om än modifierade på ett egendomligt sätt af de lifsförhållanden, i hvilka hon inträdde — voro en stark ärelystnad och en sällspordt kraftig fantasi. Hos oss, moderna människor, yttrar sig fantasien vanligen i poetisk eller konstnärlig inspiration, hos Birgitta —

Digitized by Google

vår medeltids största poetiska snille — framträdde den däremot i den religiösa extasens form, och detta är ytterligt karaktäristiskt för den svenska uppfattningen under medeltiden. Skilnaden är nämligen i grunden endast en yttre och betingad af tidsförhållandena. I grunden är den religiösa hänförelsen hos Birgitta en konstnärlig.

Både ärelystnaden och den religiösa entusiasmen voro egenskaper, som hon ärft med blodet. Hennes börd var den högsta. Hennes fäderneanor har man i senare tid velat leda upp till den erikska ätten, och om denna ätteledning än icke låter historiskt bevisa sig, är den därför ej alldeles otrolig. Säkert är, att hennes fader, Birger Persson, tillhörde en af det norra Sveriges aldra främsta ätter, och ett bevis härpå hafva vi i det ämbete, som han beklädde, nämligen lagmansämbetet öfver Tiundaland. Detta ämbete gick enligt gammal sed vanligen i arf från far till son inom landskapets förnämsta ätt, och att Birgers släkt tillhört de inflytelserikaste i landet visas äfven däraf, att ärkebiskopsstolen i Upsala intogs af hans farbroder Jacob Israelsson.

Birger Perssons grafsten i Upsala Domkyrka.

Bättre känna vi Birgittas möderneslākt. Hennes moder Ingeborg var en dotter af östgötalagmannen Benkt och Sigrid den fagra, till hvilkas personer det mot medeltidens slut anknöts en romantisk historia, hvilken som bekant i våra dagar blifvit framstäld på scenen i dramat Bröllopet på Ulfåsa. Själfva anekdoten i detta stycke är dock fullkomligt ohistorisk. Sigrid den fagra

Digitized by Google

tillhörde icke någon obemärkt ätt, utan var tvärtom en högboren kvinna, hvilken tyckes hafva varit stolt öfver sin börd, och Benkt lagman var ingalunda bror till Birger Jarl, utan sonson till dennes broder. Han och hans dotter tillhörde således den mäktiga folkungasläkten, och genom sin moder var Birgitta därför befryndad med det regerande konungahuset, hvilket betydde mycket på en tid, då släktförbindelserna spelade en så stor roll. Hennes moder Ingeborg var också medveten om det lysande i denna börd, och Birgitta-legendens författare anse sig därför skyldiga att taga henne i försvar för högmodssynden, hvilken den allmänna meningen tyckes hafva förevitat henne: »Hon dolde sin fromhet — säga de förskönande — och uppträdde i enlighet med högättade kvinnors sedvänja.» Ingeborg Benktsdotters syster, Fru Karin på Aspanäs, hos hvilken Birgitta efter moderns död uppfostrades, skildras ock i legenden såsom en stolt och viljestark kvinna. Detta drag tillhörde således hennes släkt.

Lagman Birgers höga börd uppbars af ett motsvarande politiskt inflytande och af en förmögenhet, som väl kunde kallas furstlig.

Birger Persson var på sin tid den kanske mest betydande mannen i landet. Han var lagman för Sveriges förnämsta landskap — Tiundaland — och då de tre gamla folklanden, Tiundaland, Attundaland och Fjärdhundraland, sammanfördes till en lagsaga, var det Birger Persson som blef den förste lagmannen för det förenade Uppland. Under hans ordförandeskap var det slutligen som den gamla Upplandslagen reviderades och omskrefs. Under den därefter började striden mellan konung Birger och hans bröder intog den mäktige lagmannen en högst betydande ställning såsom härtigarnes främste anhängare såväl med afseende på börden som förmögenheten. Då de voro i ekonomiskt trångmål, var det han, som af egna medel lånade dem den behöfliga krigskassan, och då de utrikes uppnegocierade tusen mark silfver, fordrade man härför hans borgen, hvilken han äfven gaf. Samma framskjutna ställning intog han under förmyndarregeringen och var därunder med om alla de mått och steg, genom hvilka stormännen sökte inskränka konungens makt till fromma för ett aristokratiskt rådsvälde.

Han var äfven en af landets största jorddrottar, och om hans förmögenhet kunna vi göra oss en föreställning genom hans och hans hustrus testamenten. Efter hustruns död erhöllo barnen följande samling af egendomar: Grönaskog, Leggiavi, Åby, Yttraby, Boanäs, Floknisrum, Hagelsrum, Öahult, Mörhult, Hulusfarahult,

Digitized by Google

Hulusryd, Skärsjö, Fogelhem, Rydh, Wi, Döderhult, Torp, Bärg och Hulsjöklo. Vid lagmannens död erhöllo de ytterligare Algö, Ekeby, Laza, Skällorna, Karlaby, Ed, Unö, Inby, Täby, Broby, Suderste, Säby, Finsta, Lidö, Oskeste, Waneste, Sigvalstad, Norra Bärg, Södra Bärg, Bjärkarum, Kätastad och Hulsby. Då arfvingarne endast voro tre och Birgitta erhöll en fjärdedel af dessa jordagods, kunde hon således med fog betrakta sig såsom en bland landets rikaste kvinnor.

Hennes familj var äfven en för sin starka religiositet känd släkt. Lagmannen var nära befryndad med den ansedda släkten Ängel, hvilken bland sina medlemmar räknade icke blott höga prelater och korsfarare utan äfven ett helgon, den heliga Ingrid, död omkring 20 år före Birgittas födelse. Enligt legenden hade Birgers förfäder i fyra led företagit den långa och vågsamma pilgrimsfärden till det heliga landet, och själf vallfärdade lagmannen till S. Jago di Compostella. I sitt och sin hustrus testamenten ihågkom han kyrkor och kloster med rent furstliga donationer, och munkarne ägde ständigt i honom en varm vän.

I Birger Perssons hem, som då troligen var på Finsta i Uppland, ej långt från Upsala, föddes hans dotter Birgitta till världen troligen 1303.

Det var ett rikt hem, egnadt att utveckla stoltheten hos barnet. Svenner, smådrängar, fogdar, skrifvare, kapellaner och munkar befunno sig i den uppvaktande skara, som trängdes kring den mäktige Upplandshöfdingen. Hans gård Finsta var säkerligen lika stor och folkrik som någon kungsgård, och vid detta hof uppväxte nu den unga Birgitta. Men det var nog intet gladt lif som fördes på Finsta. Snarare var det en dyster och glädjefattig tillvaro, egnad att förkväfva sinnets munterhet och gifva näring åt fantasiens alla sjukdomsfrön. Gården var säkerligen ingen murgrönskransad riddarborg — såsom våra dagars fantasi utmålar medeltidens bostäder — utan bestod förmodligen af en samling envånings trähus: härbärget, den s. k. stugan, stekarhuset, visthusen, sömnhusen, fähusen, lador o. s. v. Det hus, dit alla samlades, den s. k. stugan, var antagligen ett väldigt blockhus med ett enda rum, som om dagarne hämtade sitt ljus från de små, i taket anbragta fönstren. Under de långa och mörka vinterkvällarna var det flammande, oroliga skenet från stockvedsbrasan den enda belysning, som gafs åt den stora salen. Från härden midt på golfvet letade sig röken väg ut genom en öppning i det nedsotade taket; skorsten fanns icke, och facklor begagnades endast vid fester. Kring härden och de af röken svärtade väggarna löpte

Digitized by Google

några enkla träbänkar; tapeter upphängdes väl endast vid mera högtidliga tillfällen.

I denna halfskumma sal tillbragte nu husets folk sina kvällar, kvinnorna sysslande med sömnad och lyssnande till husets kapellan, som entonigt föredrog några böner eller något gammalt legendarium, under det att snön genom det öppna rökfånget yrde in i den dystra stugan.

Sådana voro äfven medeltidens mera förmögna hem här i norden, och vi kunna lätt förstå, att det släkte, som fostrades i en dylik omgifning icke gärna kunde få någon glad syn på lifvet. En dyster, pietistisk stämning tvingade sig med nödvändighet på dessa människor, hvilka tillbringade nästan hälften af sitt lif i ett fantastiskt halfmörker.

De anlag till religiöst svärmeri, som funnos hos de mera fantasikraftiga, utvecklades än ytterligare genom den uppfostran, som de medeltida hemmen bibringade. Af de läroämnen, som förekomma i vår tids skolor, kände medeltiden så godt som inga. Fick en flicka lära sig sömnad samt innanläsning och skrifning, var hennes uppfostran fulländad; naturkunnighet och historia ingick så litet i äldre tiders undervisningsplan, att de först på sextonhundratalet upptogos bland universitetens läroämnen.

Den nästan enda lektyr, som medeltidens människor hade — åtminstone de, som ej voro direkt lärde — var helgonlegender, och den invärkan dessa skulle hafva, är ej svår att fatta. Äfven vår tids barn uppfostras vid sagor, där undervärken spela en stor roll, men själfva betrakta de dessa sagor blott såsom en angenäm sysselsättning för fantasien. De tro aldrig på undervärkens möjlighet, och skulle de någon gång göra det, äro de äldre alltid till reds att upplysa dem om, att allt det de läst »endast är sagor». Dessutom motvärkas denna läsning af skolstudierna. Genom dem får barnet lära sig åtminstone de gröfsta elementen af historisk kritik och af naturkunnighet, och det är från denna mera reela synpunkt som det lär sig att betrakta tillvaron. Redan från barndomen hafva vi således en predisposition att tvifla på allt, som strider emot sinneskunskapen, att vädra ett bedrägeri i hvarje ovanligare företeelse och i första rummet tänka på en kritisk undersökning.

För medeltidens människor däremot var legenden eller sagan sanning, och denna uppfattning motvärkades icke af några studier i historia eller naturlära. De fingo således dagligen höra, hurusom försynen stundom nästan blott af en nyck bröt naturens vanliga ordning till glädje eller gagn för hvar och en af kyrkans

Digitized by Google

många hjältar. Det ovanliga blef för dem det vanliga, undervärket — brottet mot naturlagarne — det naturliga. I självfva värket gingo de ständigt och väntade på, att detta ovanliga skulle inträffa, ty undervärkens tid var för dem icke blott det Gamla och det Nya Testamentets tid, utan försynen fortfor alltjämt att visa samma nåd mot kyrkans alla fromma män och kvinnor. I sina böner bådo de därför om att självfva befinnas värdiga redskap för denna Guds nåd; när en ovanligare företeelse inträffade, hade de all möjlig predisposition att anse denna såsom ett undervärk, och de gjorde aldrig något försök att ge denna företeelse en naturlig förklaring, ty ett dylikt försök hade från deras synpunkt varit en synd eller ett tvifvel på Guds allmakt och nåd. Äfven drömmen erhöll en långt större vikt än vi vilja tillmäta den. För oss äro drömmarna endast mer eller mindre rediga reflexer af föregående förnimmelser. Enligt legenden var drömmen en väg, på hvilken Gud och helgonen uppenbarade sig för människan. Så betraktades drömmen äfven af medeltidens människor, och de tillmätte den därför en värklig, reel betydelse.

Det är denna bakgrund vi hafva att tänka oss till Birgittas barndomsår, och med den förstå vi lättare hennes utvecklingshistoria. Sedan hon om kvällen i den halfmörka stugan lyssnat till kapellanens berättelser, gick hon till hvila i sömnhuset, som vanligen under medeltiden bestod af kalla och ödsliga kammare, hvilkas enda bohag utgjordes af sängen, några bänkar och en bönstol. I drömmen återvände nu munkens legender, men mera fylliga, mera lefvande, mera soliga kanske i följd af den kontrast, som den dystra omgifningen bildat till dessa berättelser om trons hjältinnor, om martyrernas undervärk, om kristusbarnet och himladrottningen med hennes »otänkeliga fägring, azurblå mantel och kjortel, glimmande med ett osägeligt sken». Då Birgitta blott var sju år, hade hon sin första religiösa drömsyn, hvilken i Birgittalegenden fattas såsom fullt värklig. En gång under natten — heter det — vaknade hon upp och såg vid bönstolen en kvinna, iklädd skinande kläder och hållande en krona i handen. Då Birgitta sprang upp ur bädden och fram till bönpallen, frågade kvinnan henne: »önskar du äga denna krona?» Då hon jakade, tryckte kvinnan kronan öfver hennes hjässa, så att hon kände, huru dess ring rörde vid hennes tinning. Då hon sedermera återvände till sängen, försvann synen.

Den omständigheten, att legenden bevarat traditionen om sjuåringens dröm, låter oss ana, huru denna betraktats af Birgittas omgifning. Vid uppvaknandet berättade hon antagligen sin syn

Digitized by Google

för kapellanen, och han, som själf haft så mycket att förtälja om de drömmar, som fromma män och kvinnor haft, var naturligen böjd att anse denna syn, såsom en värklig uppenbarelse af himladrottningen. Denna uppfattning måste ytterligare uppelda Birgittas redan förut lifliga fantasi, och nya drömsyner följde snart på den första.

Men det var icke blott hennes fantasivärksamhet, hvars liflighet stegrades genom den uppfostran, hvars hufvuddrag jag nu antydt. Legenderna och drömmarne tjänade ock att väcka barnets slumrande ärelystnad.

Då våra barn läsa om historiens hjältar och hjältinnor, fyllas de väl alla — åtminstone de som äga en något så när liflig fantasi — af begär att själfva en gång i framtiden likna de idealgestalter, hvilkas lefnadssaga synts dem så härlig. Så var det tydligen ock under medeltiden. Men Birgitta och hennes lekkamrater hörde nog aldrig — eller åtminstone sällan — några berättelser ur fäderneslandets historia eller sagohäfder, utan de sagor, som de hörde, voro legender, och där voro idealen andra. Det högsta var där den kristna martyren, som under plågor och smädelser likväl bevarat sin tro, martyren, inför hvilken Gud uppenbarat sig, till hvars räddning försynen afbrutit naturlagarnes vanliga gång och som i helig inspiration förkunnade de straffdomar, som Gud själf omedelbart uppenbarat för sitt utvalda värktyg.

Det var denna idealfigur, som hägrade för Birgittas fantasi, och då hon drömde om att en gång i världen själf blifva något stort, så var det denna art af storhet, som trängde sig inpå henne. Kommo så hennes drömsyner, genom hvilka hon måste anse sig vara ett af försynen särskildt uppmärksammadt väsen — och barnets slumrande ärelystnad hade tagit en bestämd riktning.

Redan innan hon ännu lämnat barndomen bakom sig, blef hon bortgift. Den mäktige Upplandslagmannen ville af numera okända politiska motiv knyta en närmare förbindelse med Närkes höfding, lagman Gudmar, och man kom då öfverens om, att Gudmars båda söner skulle gifta sig med Birgers båda döttrar. 1316 ägde dubbelbröllopet rum. Birgitta var då blott tretton år, och hennes make, Ulf Gudmarsson, ej mer än aderton — således ett mycket ungt par äfven enligt medeltidens uppfattning.

Också detta giftermål blef antagligen af stor betydelse för hennes karaktärsutveckling. Hade hon gift sig med en man, som uppnått mogen ålder, hade antagligen hennes vilja blifvit kufvad och hennes böjelser bestämda af mannens smak. Nu däremot blef hon förenad med en yngling, som efter allt att döma tyckes

Digitized by Google

hafva haft en ovanligt vek natur, och följden blef, att hennes vilja blef den bestämmande inom äktenskapet.

Det var ett strängt lif, som nu började för de unga, ett lif med fastor, tagelskjortor och vallfärder. Hvarje vecka tvättade Birgitta tolf fattigas fötter, genom en särskild tjänare lät hon utdela allmosor åt de skaror af tiggare, som samlade sig, hvar hon drog fram, och utan att skrämmas af de ofta smittosamma och vämjeliga sjukdomar, af hvilka dessa fattighjon hemsöktes, vårdade hon dem och ansade deras sår. Denna stränga religiositet kunde icke annat än tilldraga sig uppmärksamhet, och den unga frun på Ulfåsa blef snart vida berömd för sin fromma vandel och sina stränga seder. I hemmet fogade sig allt efter hennes vilja, och kring sig samlade hon snart en krets af män, hvilka med beundran blickade upp till den viljestarka frun. Såsom lärare åt sina barn hade hon utvalt den unge, begåfvade Nicholaus Hermanni, sedermera biskop i Linköping och bekant såsom en lycklig latinsk skald. Nicholaus var dock ännu för ung att kunna utöfva något direkt inflytande på henne. Af vida större betydelse var därför hennes bekantskap med den förut omtalade Linköpingskaniken magister Mathias. Mathias var Sveriges då icke blott lärdaste utan äfven mest ansedde teolog. Genom honom infördes hon i den medeltida teologiens alla irrgångar, och hon har därför med en viss rätt blifvit kallad hans lärjunge. Ett dylikt personligt förhållande var under medeltiden nödvändigare än nu, då människorna företrädesvis genom det tryckta ordet stå i förbindelse med hvarandra. Birgittas egen boksamling var nog icke stor, och med den hade hon säkerligen icke kommit långt, särskildt som den tidens vetenskapliga litteratur var på latin — ett språk som hon först på sin ålderdom lärde sig. Det var därför af den största betydelse, att hon genom Mathias sattes i förbindelse med samtidens religiösa rörelser. Men det var särskildt en sida af dessa, som för Birgitta blef af en afgörande vikt. Såsom redan påpekats, skref Mathias en kommentar till uppenbarelseboken, och såsom vi veta samtalade han ofta med sin högborna lärjunge om dess gåtor. Birgitta fick således genom honom sin uppmärksamhet riktad på medeltidens rika apokalyptiska litteratur, och hennes lifliga fantasi måste naturligen självständigt arbeta vidare i apokalyptisk riktning. En dylik påvärkan från en lärd teolog är nödvändig att antaga, ty icke ens Johannes Uppenbarelser funnos öfversatta på svenska.

Birgitta kunde, som sagdt, icke latin, men energisk som hon var, lät hon icke detta afskräcka sig. Såsom jag redan nämnt, lät

Digitized by Google

hon för sin del påbörja en öfversättning af bibeln, förmodligen lät hon äfven för sin räkning öfversätta den legendsamling, som är bekant under namnet *Vitæ patrum*, och äfven latinska arbeten, såsom *Speculum Virginum*, af hvilka man ej medhann att göra en skriftlig öfversättning, lät hon dock kapellanen eller någon annan muntligen öfversätta på svenska.

Så fortfor Birgittas lif under religiösa samtal, studier och späkningar. Några märkligare drömmar tyckes hon under dessa år ej hafva haft, åtminstone icke några, som traditionen bevarat. Men kort efter det hon uppnått fyrtio års ålder, inträffade en händelse, som blef bestämmande för hennes lif. Hon och hennes make hade vid denna tid företagit en vallfärd till Spanien, till den helige Jacobs graf i Compostella. På återvägen insjuknade hennes man i Arras, och Birgitta, som med värkligt varm kärlek tyckes hafva varit fästad vid Ulf, greps af förtviflan öfver detta sjukdomsfall, ensam som hon var i ett främmande land. Medan hon då vakade vid sjukbädden, säkerligen öfveransträngd och mer än vanligt nervös, tyckte hon sig se Frankrikes skyddshelgon, S. Dionysius, framför sig. Hon hörde, huru helgonet hviskade tröstens ord till henne och förklarade henne stå under försynens särskilda hägn; ett bevis därpå skulle hon erhålla i mannens tillfrisknande. Ulf kom sig värkligen för denna gången och fick ännu en gång återse sitt hem, men endast för att dö.

Birgitta.
Träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga.

På Birgitta hade detta dödsfall en rent förkrossande invärkan. Det var liksom det sista bandet mellan henne och världen nu slitits sönder, och om denna hennes själsstämning har legenden bevarat en rent gripande berättelse.

På dödsbädden hade Ulf tryckt en ring på hennes finger och bedt henne bära denna såsom en uppmaning att ständigt bedja

Digitized by Google

för hans själ. Men endast några få dagar efter dödsfallet strök hon ringen af sitt finger, och då man förundrade sig öfver den kärlekslöshet, som detta tycktes bevisa, svarade hon: »När jag begrof min man, begrof jag med honom min jordiska kärlek, ty ehuru jag älskat honom såsom min egen själ, önskar jag ej att ens med en örtug mot Guds vilja återköpa honom lifvet. Så länge jag bar denna ring, var den mig liksom en börda, emedan jag då erinrade mig all svunnen glädje. Men nu skall min själ rikta sin kärlek endast till Gud, och därför vill jag glömma både ringen och min make.»

Det har sagts om skalden, att han behöfver »sorgens gåfva» för att lära sig dikta sina sånger, och det var denna tunga gåfva Birgitta nu mottog. »Ditt hjärta — yttrade hon sedermera en gång om sig själf — var kallt och hårdt såsom stål, det fanns däri blott en liten gnista, men hon föll uppå ett svafvelbärg, då världen gick dig emot och din make dog.»

Kort efter Ulfs död, då hon stod bedjande i kapellet, greps hon af hänryckning, tyckte sig skåda Kristus framför sig och hörde honom säga: »Du är min brud och förbindelseleden mellan mig och människorna. Du skall höra och skåda andliga ting, och min ande skall dröja hos dig ända till din sista dag.»

Detta är Birgittas första egentliga uppenbarelse. Förut hade hon väl haft drömsyner, af hvilka några haft karaktären af uppenbarelser, men de hade varit tillfälliga och utan samband med hvarandra. Nu togo dessa en bestämd riktning. Det blef Kristus själf och hans ärorika moder, som vände sig till henne, därför att sonen utvalt henne framför alla andra kvinnor till sin brud. Det var genom hennes röst han ville tala till mänskligheten och tala till denna frälsningens ord. Alla de drömmar, som jagat hennes fantasi sedan barndomsåren, iklädde sig nu lefvande gestalt. Hon var den stora utvalda, den högsta ära, hvarom hon drömt, var nu hennes: hon var Kristi brud; och nu hade hennes kraftiga fantasi fått lösa tyglar. Den ena uppenbarelsen följde på den andra, alla färgade af en inbillningens glöd och en känslans rikedom, som oemotståndligt måste hafva ryckt hennes omgifning med henne. Ingen tviflade på dessa uppenbarelsers realitet, och hennes vänner upptecknade sorgfälligt alla hennes yttranden för att sedermera öfverflytta dem till latinet, på det att Kristi och Marias ord, som af henne förkunnades, skulle komma hela mänskligheten till godo, ej blott Sveriges innebyggare.

När hon mottog sina uppenbarelser, blef hon — såsom hennes biktfäder berätta — liksom sinnesfrånvarande. Den yttre världen

Digitized by Google

försvann för henne, kroppen blef nästan stel och blicken försjönk i åskådande af den andevärld, som hennes fantasi frammanat. Prologen till den 5:te boken af hennes revelationer gifva oss en fullt åskådlig bild af det sätt, hvarpå dessa uppenbarelser tillkommo.

En gång — berättas det här — red hon med sitt husfolk till Vadstena kungsgård. Under ridten vände hon sina tankar till Gud, och i ett ögonblick greps hon af hänförelse och förlorade fullständigt allt kroppsligt medvetande. Hon såg då i andan en väldig stege, som reste sig från jorden upp till himlen. Öfverst såg hon Kristus såsom världsdomare, omgifven af helgon och änglaskaror, men midt på stegen varsnade hon en lärd munk, som hon väl kände. Hans drag hade ett rent diaboliskt uttryck, och hon hörde, huru han framställde den ena snärjande frågan efter den andra till Kristus, men denne besvarade dem lugnt och utan vrede, och hvarje ord gräfde sig djupt in i hennes hjärta.

Emellertid skyndade hennes tjänare fram, grepo tag i hästens tyglar och lyckades efter en stund återkalla henne till medvetande. Men hvarje ord hon hört, mindes hon godt, och så snart hon hunnit fram till Vadstena, upptecknade hon dem på svenska, hvarefter hennes biktfäder öfversatte dem på latin.

Är nu denna berättelse endast ett fromt bedrägeri? Säkerligen icke. Birgitta var förvisso själf öfvertygad om sina syners värklighet, och som jag förut sökt visa, hade både hon och hennes samtid all möjlig predisposition att anse dylika uppenbarelser såsom fullt naturliga. Den häftiga nervskakning, som hennes redan förut starkt nervösa temperament erhållit vid mannens död, hade framkallat hennes första hallucination. Det var, såsom vi skulle säga, ett sjukdomsanfall, som möjligen kunnat botas, så vida hon iakttagit en tjänlig diät, men i stället gjorde hon allt för att göra denna nervsjukdom till permanent. Fastor, späkningar och grubbel bota ingen sjukligt uppeldad fantasi, och den första hallucinationen följdes snart af andra. I det sist anförda fallet hafva vi lätt att förstå anledningen. Hon hade säkerligen nyss förut träffat den ifrågavarande munken, samtalet hade blifvit hetsigt, och hans ord hade, då hon återkallade minnet af samtalet, satt hennes sjuka inbillningskraft i så häftig rörelse, att hon åter fick ett af sina vanliga anfall. Själfva uppenbarelsen är antagligen intet annat än en reflexrörelse af det föregående samtalet, sådant detta gestaltade sig för henne, sedan det genomgått hennes fantasis filtrum.

Dessa revelationer böra helt visst betraktas såsom Birgittas värk. Fantasien, de glänsande, originella bilderna och den glö-

Digitized by Google

dande lidelsen äro hennes, men själfva redaktionen är till en del ett värk af hennes biktfäder.

Birgitta var trots sin begåfning en olärd kvinna, hvilken naturligen icke kände till samtidens ortodoxa teologi. Hon lopp därför lätt fara att i sina uppenbarelser uttala kätterska åsikter, och hon behöfde därför en teologisk auktoritet, hvilken dels kunde sofra hennes fantasier från kätteriets slagg — eller, såsom det på den tidens språk hette: kunde skilja de gudomliga uppenbarelserna från dem, hvilka ingifvits henne af lögnens furste — dels med tyngden af sitt anseende gifva hennes revelationer den vikt och det värde, att de ej stämplades såsom lösa kvinnogriller. Denna auktoritet fann hon i magister Mathias. Innan hennes uppenbarelser sändes ut i världen, underkastade hon dem den ortodoxe teologens pröfning, därefter försåg han dem ofta med en kommentar, i hvilken hennes karaktär af gudaingifven sierska häfdades.

Petrus Olavi, prior i Alvastra.
Träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga.

Då han aflidit, sökte väl Birgitta att ånyo förvärfva en dylik vän, men hennes egentlige biktfader, Petrus af Skeninge, ägde icke den erforderliga lärdomen, och Alvastrapriorn Petrus, hvilken tidtals tjänstgjorde såsom hennes konfessor, var under långa tider tvungen att vistas i Sverige, under det att Birgitta uppehöll sig i Rom. Ehuru hon under denna tid utöfvade en daglig författarvärksamhet, äro de revelationer, som samtidigt släptes ut i rörelsen mycket få, och först då hon vid midten af 1360-talet fått en ny och lärd rådgifvare i den spanske biskopen Alfonsus, hvilken med samma säkerhet som Mathias kunde granska hennes religiösa fantasier, vågade hon ånyo sända ut dessa.

Sina revelationer nedskref hon själf på svenska eller dikterade dem för någon sekreterare. Därefter öfversattes de på latin af

prior Petrus. Men medeltidens öfversättningar hade i allmänhet mera karaktären af bearbetningar än af verbala tolkningar, och så vidt vi kunna döma af en jämförelse mellan den enda svenska originalrevelation, som vi äga af Birgitta, och den latinska öfversättningen af samma uppenbarelse, förfor prior Petrus med en ytterligt stor frihet. Vissa partier äro uteslutna, andra äro tillagda, och äfven där de båda texterna återgifva samma innehåll förekomma afvikelser. Den kritiska sofring, hvarom jag nyss talat, började således redan vid den svenska uppenbarelsens öfverflyttande på latin.

Man har tillmätt dessa revelationer en stor religiös betydelse, och man har i Birgitta velat se en förelöperska till protestantismen — enligt min tanke med orätt. Det är väl sant, att hennes skrifter innehålla häftiga angrepp på munkarnes och presternas sedeslösa lefnad, och det är sant att hennes klandrande ord ofta drabba äfven påfven själf. Men angrepp af denna art träffas öfver allt inom medeltidens religiösa litteratur, de hörde så att säga till ordningen för dagen, och vederbörande togo sig ej synnerligen nära af dem. Själfva grundåskådningen är däremot hos Birgitta fullkomligt ärkekatolsk, och hon ifrågasätter aldrig påfvemaktens berättigande. »En sann kristen tro — säger hon — är, att den påfve, som är utan kätteri, hur mycket han än må vara smittad af andra synder, likväl ej nedsättes så af dessa eller andra onda gärningar, att han ej äger full makt att binda och lösa själarna, hvilken makt han mottagit af Gud.»

Någon Luthers föregångare var Birgitta således icke. Inga framtidstankar blixtra oss till mötes i hennes skrifter;

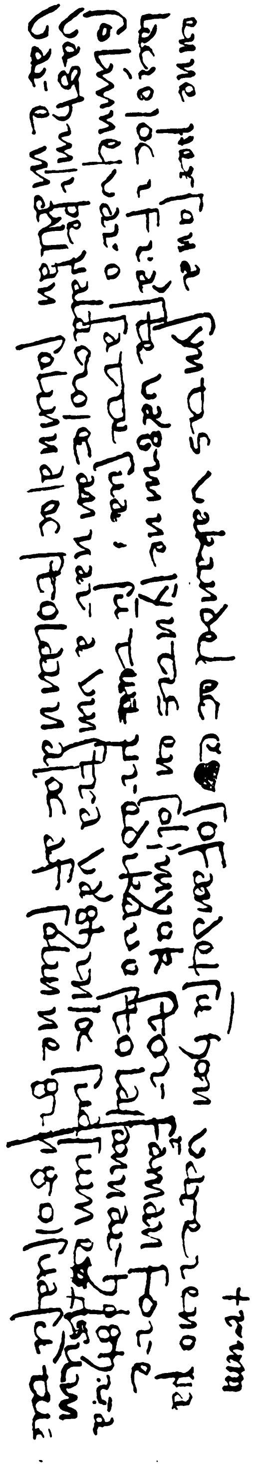

Början af en af Birgitta egenhändligt skrifven revelation.
Originalet i Kongl. Biblioteket.

både politiskt och religiöst hade hon en inskränkt synvidd, som ej sträckte sig ut öfver dagens frågor, och någon sierska var hon icke i den meningen, att framtiden tedde sig klarare för henne än för andra. Men liksom det gamla testamentets profeter icke voro några spåmän utan stora skalder, så var äfven Birgitta i främsta rummet skald, och hennes uppenbarelser voro andliga dikter, hvilka endast iklädt sig revelationens form.

Men äfven såsom skald röjer Birgitta medeltidens egendomliga skaplynne. För konsten ägde hon intet sinne. I sina skrifter talar hon nästan aldrig om något konstvärk, och då detta någon gång sker, är det vanligen med ogillande öfver, att dylika ting draga vårt sinne från det gudomliga. För naturen hade hon däremot en skarp blick, hennes från naturlifvet hämtade bilder äro alltid friska och ursprungliga, ej sällan af en nästan naturalistisk kraft i uttrycket, och dock skådade hon ej naturen med en modern skalds ögon. Så olika hon än i öfrigt kan vara en konstnär som Fra Angelico, erinrar hennes stil dock stundom om den känslige florentinarens bilder. Äfven han kunde gå ganska långt i naturalism, till och med offra åt det fula, men han förstår dock att liksom dränka det hela i ett haf af guld och himmelsblått. Det är icke några bilder från denna syndiga och bristfulla världen, han gifver oss; det vi hos honom se, är endast, huru jordelifvet speglar sig i en ren och på det gudomliga riktad själ. Så är det ock hos Birgitta. Det är icke den värkliga naturen, som vi återfinna i hennes skrifter, utan det är en natur på guldgrund och i himmelsblått, bilder utan slagskuggor och utan skarpa konturer. Då man läser Birgittas skrifter, är det, som stode man på en höjd med skyarna under sin fot; himlahvalfvet hvälfver sig öfver ens hufvud, men icke en flik af jorden skönjes.

Kall är Birgitta dock minst af allt. I hennes skrifter liksom sjuder det af en brännande, mystisk lidelse. Barndomens drömmar och ungdomens undertryckta passioner vända i dessa revelationer tillbaka, färgade af en redan åldrande, passionerad kvinnas kraftiga fantasi. »Min kropp — säger hon själf — är såsom en otämd fåle och min känsla såsom den vilda skogsfogeln.» Med en älskarinnas hela trånad hängifver hon sig åt tanken, att hon är Kristi brud, i glödande färger målar hon brudens hängifna kärlek till brudgummen, och i en uppenbarelse hör hon, huru Kristus hviskar till henne: »om du intet åstundar utan mig, om du försmår allting för min skull, icke blott barn och föräldrar utan äfven heder och rikedomar, så skall ditt hjärta vara i mitt hjärta och upptändas af kärleken till mig, liksom det torra riset upptän-

Digitized by Google

des af elden, och jag skall blifva i dig, så att alla världsliga ting skola varda dig beska och köttets lustar såsom etter».

Men det är icke blott Birgittas rika, konstnärliga fantasi, som tager sig ett uttryck i dessa uppenbarelser. Äfven hennes ärelystnad, hennes böjelse att härska och tvinga sin vilja på andra bryter här fram, och de uppenbarelser, som rikta sig på direkt praktiska, politiska spörsmål äro icke få. Till en början vände hon sin uppmärksamhet på de politiska förhållandena i Sverige, och hennes uppenbarelser voro ofta af en för konung Magnus Eriksson ganska besvärlig natur. Så var det till en icke ringa del hon, som genomdref ett korståg mot ryssarne, ett företag som med hänsyn till rikets utblottade tillstånd och den då rasande digerdöden måste anses såsom ytterst oklokt. I den följande striden mellan konungen och rikets stormän stälde hon sig med sina aristokratiska sympatier afgjordt på de senares sida, och uppenbarelser finnas, i hvilka hon rent ut predikar uppror och konungens afsättning. En af dessa är i detta fall ytterst intressant. Hon utslungar där de skamliga beskyllningar för otukt, hvilka hos eftervärlden brännmärkt Magnus Erikssons minne, men som ej bestyrkas af någon annan källa. Hon förklarar därefter, att Gud beslutat skilja konungen och hela hans ätt från regeringen och i stället skänka kronan åt en infödd svensk man, hvilken skulle styra landet i enlighet med Guds vilja. — Med denne infödde svenske man kan hon svårligen hafva menat någon annan än sin egen son Karl Ulfsson, som då för tillfället befann sig i öppet uppror mot Magnus Eriksson.

Men Birgitta nöjde sig icke med att söka inverka blott på hemlandets politik. Hon sträckte sina blickar ut äfven öfver Sveriges landamären, och med sitt lifliga lynne hade hon snart fattat parti i de stora europeiska förvecklingarna. Också beträffande dem ville hon hafva ett ord med i laget, och medan hon ännu vistades kvar i Sverige, skickade hon ut sändebud till Europas potentater med uppenbarelser, i hvilka Gud genom henne föreskref, hvad de i det eller det enskilda fallet skulle göra eller låta.

Särskildt var det en angelägenhet, som låg henne liksom öfriga religiöst sinnade män och kvinnor varmt om hjärtat. Påfven vistades då nämligen i den franska staden Avignon, i viss mån såsom den franske konungens vasall, och denna påfvens beroende ställning kände hon såsom en djup förnedring för kristenheten. I Rom — i Petrus och martyrernas stad — skulle kyrkans öfverhufvud bo, och redan innan hon lemnat Sverige, sände hon påfven

Digitized by Google

glödande uppmaningar att bryta den babyloniska fångenskapens fjättrar och återvända till kristenhetens hufvudstad. Då hennes böner förklingade ohörda, beslöt hon att själf draga till Rom för att bättre kunna värka för den stora planen. Kort före 1350 lemnade hon därför Sverige för att aldrig mera såsom lefvande återse det.

Hon hade ock ett annat syfte med denna resa. Sedan hon återvändt från en pilgrimsresa, som hon kort efter mannens död företagit till Norge, erhöll hon på Vadstena slott en uppenbarelse, i hvilken Kristus bjöd henne att grunda en ny orden, hvilken i olikhet mot det katolska bruket skulle omfatta både män och kvinnor, och hvari han sade sig vilja diktera klosterregeln för denna. Denna regel, som hon också erhöll under revelationens form, underkastades dock en revision af den i dylika ting förfarne Alvastrapriorn Petrus, hvilken ock torde i det väsentliga hafva redigerat den.

Tanken på en dylik klosterstiftelse sprang tydligen innerst fram ur Birgittas starka religiositet. För hennes fantasi hägrade nog samma bild, som en gång hägrat för S. Benedictus. Likt senapskornet skulle hennes orden växa till och förökas samt ingjuta en ny och helig vilja hos människorna. Med denna orden såsom grundval skulle Gudsriket på jorden uppbyggas. Men i planen spelade nog också hennes ärelystnad in, ty de olika munkordnarnes stiftare — S. Benedictus, S. Dominicus, S. Franciscus m. fl. — höjde sig dock ett hufvud öfver kyrkans öfriga berömda stridsmän, och att ställas vid deras sida var det högsta målet för en medeltida svärmares drömmar. Krigiska lagrar kunde Birgitta såsom kvinna icke vinna, politiska knappast häller, om än hon sträfvade efter att hafva ett afgörande ord med i landets angelägenheter, men helgonets och ordensstiftarens gloria — den *kunde* hon dock nå, och mot detta mål riktade hon nu hela sin viljekraft. Rikets store lyckades hon snart intressera för denna plan: en ny, *svensk* klosterstiftelse var ju en ära äfven för landet; och klostret var dessutom afsedt att blifva en uppfostringsanstalt för adelns döttrar samt en fristad för dem, som önskade draga sig undan världen. Magnus Eriksson gjorde genast en rent furstlig donation till klostret, och kort efter det Birgitta mottagit den nyssnämnda uppenbarelsen, började klostrets murar att resa sig. Men för att orden skulle komma till stånd, fordrades påfvens stadfästelse, och det var denna, som Birgitta nu föresatte sig att utvärka.

Tåligt, men med okuflig viljekraft kämpade hon för sitt mål. Frånsedt några kortare pilgrimsresor stannade hon i Rom i tjugo-

Digitized by Google

tre år, oaflåtligt sysselsatt med sina planer. Hennes böner och straffpredikningar lemnades väl obeaktade, klosterbyggandet i Vadstena afstannade, men aldrig ett ögonblick tänkte hon uppgifva striden. Och slutligen kom den stora dagen. Den 16 Oktober 1367 tågade Urban V in i Rom, och hon kunde då hoppas, att den babyloniska fångenskapens dagar voro ändade. Året därpå kom äfven käjsaren och ledde såsom en trogen tjänare påfvens häst vid betslet, då kristenhetens öfverhufvud red från S. Angelo till Peterskyrkan. Hennes profetiska drömmar voro nu fylda: kyrkans öfverhufvud och de romerska cæsarernes arftagare hade träffats i Petrus' och martyrernas heliga stad, och Cæsars efterföljare hade där erkänt, att han ägde sin makt endast genom kyrkans nåde och såsom dess tjänare. Två år därefter — den 5 Aug. 1370 — underskref slutligen Urban V hennes klosterregel och gaf denna påflig stadfästelse.

Birgitta stod nu vid gränsen af sitt lif. Hennes förhoppningar hade visserligen icke förvärkligats såsom hon en gång drömt sig. Gudsriket på jorden hade icke kommit, påfven stannade icke i Rom, utan återvände i den babyloniska fångenskapens smälek, men något var dock vunnet. Hon kunde nu hoppas, att den orden, som hon stiftat, skulle förmå, hvad hon icke förmått: att omskapa världen och gifva människorna en helig vilja. För henne själf återstod knapt annat än att skiljas hädan. Men dessförinnan ville hon skåda de trakter, där Kristus utfört sitt lidandes värk.

Ehuru redan svag och sjuklig afseglade hon från Neapel, hvarifrån färden öfver Cypern ställdes till det heliga landet. Hon vallfärdade där till alla de orter, som äro bekanta i den heliga historien, sina kroppsliga krämpor betvingade hon med sin starka vilja, och uppenbarelserna strömmade öfver henne med samma kraft som fordom. Sedan detta värf var fulländadt, återvände hon med brutna krafter till Rom, men endast för att dö. Tidigt i gryningen en julimorgon 1373 uppenbarade sig Kristus åter för sin brud för att trösta henne under dödsarbetets plågor, därpå åhörde hon mässan, mottog sakramenten och utandades sin sista suck, omgifven af sina närmaste.

Redan före sin död hade hon ordnat om sina skrifter. Hennes båda biktfäder, Petrus från Alvastra och Petrus af Skeninge, hade då redan samlat hennes uppenbarelser i sju böcker. Denna anordning, vid hvilken revelationernas tidsföljd tyckes i viss mån hafva varit bestämmande, tilltalade dock ej Birgitta, och kort före sin död öfverlemnade hon sina skrifter åt spanioren Alfonsus, hvilken ånyo skulle öfverse, redigera och ordna samlingen. Den lärde teologen, hvilken tydligen ock nagelfor hvarje enskild uppenbarelse, ville värkställa en

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Träsnitt ur Gothans Birgitta-upplaga af 1492.

Efter original i Kongl. Biblioteket.

Digitized by Google

100

Digitized by Google

indelning efter innehållet, men lyckades blott vinna auktoritet åt en enda på detta sätt ordnad bok, *Liber celestis imperatoris ad reges,* hvilken såsom en åttonde bok fogades till den af de svenska skriftefäderna ordnade samlingen; denna åttonde bok innehåller Birgittas politiska revelationer. En annan af honom värkstäld samling, *Tractatus de summis pontificibus,* som utgjorde den andra boken i hans upplaga, blef aldrig vidare bekant, väl därför att han där samlat sierskans alla angrepp på påfvar och prester, och äfven den tredje boken i samma upplaga, *Celeste Viridarium B. Birgitte,* som innehåller Birgittas alla uppenbarelser rörande Kristi och jungfru Marias lif, lyckades ej blifva vidare spridd. Arbetet öfverflyttades dock till svenska af den flitige birgittinermunken **Jöns Budde,** men den enda handskriften gick förlorad vid Åbo brand.

Den upplaga af Birgittas skrifter, som blef den officielt erkända, bestod således af de sju böcker revelationer, som ordnats af Petrus från Alvastra och Petrus från Skeninge, jämte den åttonde af Alfonsus redigerade boken och de s. k. *Revelationes extravagantes,* som härledde sig från Alvastrapriorn Petrus' samlingar och hvilka bestodo dels af sådana revelationer, som ej intagits i några af de föregående böckerna, dels af Petrus' egna anteckningar om Birgitta. Till sierskans skrifter hörde vidare *Regula S. Salvatoris* eller klosterregeln, som ock hade uppenbarelsens form, *Sermo Angelicus,* en samling lektier, hvilka skulle läsas i klostret och som af en ängel dikterats för Birgitta, medan hon var i Rom, samt fyra böner, de s. k. *Quattuor orationes.* Dessa skrifter trycktes slutligen i Lübeck 1492 efter det officiella, i Vadstena förvarade exemplaret, och hafva sedan flerfaldiga gånger blifvit omtryckta. Redan i slutet af 1300-talet blef den latinska texten ånyo öfverflyttad till svenska.

Birgittinsk öfversättningslitteratur.

För norden fick Birgittas värksamhet, särskildt hennes klosterstiftelse, en stor och ingripande betydelse. Det litterära lifvet i Sverige från hennes död ända fram till reformationen anknöt sig till Vadstena kloster och dess dotterstiftelse Nådendal. I Vadstena samlades Sveriges mest betydande medeltidsbibliotek, hvilket torde hafva räknat ungefär 1,400 band, en efter medeltida bokförhållanden mycket hög siffra. Här var det ock, som genom munkarnes och nunnornas flit en icke obetydlig svensk öfversättningslitteratur såg dagen. De utländska arbeten, som öfverflyttades på svenska, voro företrädesvis skrifter af en mystisk färgton.

Mystisk litteratur.

Så öfversattes **Bonaventuras** *Meditationes Vitæ Christi* att i klostret begagnas såsom uppbyggelseläsning, **Susos** *Horologium æternæ Sapientiæ,* icke mindre än sju af de arbeten, som tillskrifvas den helige **Bernhard af Clairvaux, Hugos de Folieto** *Claustrum animæ* och **Henricus de Hassia** båda skrifter *De vitio proprietatis monachorum* och *De vita religiosa.* Endast till de trenne senare känner man öfversättaren, hvilken var **Jöns Budde** eller **Räk,** munk i Nådendals kloster samt en bland medeltidens flitigaste afskrifvare och öfversättare; han lefde under senare delen af 1400-talet. Utom de tre nyssnämnda arbetena och det förut omtalade *Celeste Viridarium* öfverflyttade han en berömd tysk sierskas, den heliga **Mechthilds,** uppenbarelser på svenska; vid Åbo brand gick den, som man trodde, enda handskriften förlorad, men bland Kongl. Bibliotekets samlingar finnes en annan, hvilken dock ännu är outgifven. Bevarad är likaledes hans tolkning af *Elucidarius,* ett bland medeltidens berömdaste teologiskt-encyklopediska arbeten; en annan tämligen afvikande tolkning finnes äfven på fornsvenska, värkstäld af okänd öfversättare. *

* Budde har därjämte upptagits såsom öfversättare af flera arbeten, hvilka han dock endast afskrifvit. Hit höra *Meditationes Bernhardi,* de visionära skrifterna *Guidonis siels opinbarilse* och *Tundalus* m. fl.

Digitized by Google

En annan af birgittinerordens öfversättare var **Mathias Laurentii**, hvilken afled såsom munk i Vadstena kloster 1486. Det arbete han öfversatte, *Speculum virginum*, var en bland Birgittas älsklingsböcker, och då man läser denna af en dunkel, men glödande mysticism genomandade framställning, slås man onekligen af den likhet i bilder och i fantasi, som finnes mellan denna skrift och den svenska sierskans uppenbarelser. Det digra arbetet har formen af en dialog mellan Theodora och Peregrinus.

Den mysticism och den Mariakult, som karaktärisera Speculum Virginum, återvända i än kraftigare gestalt i den sista mera betydande öfversättning, som utgick från Vadstena kloster, nämligen **Alanus' de Rupe** *Jomffru Marie Psaltare*, som 1534 öfverflyttades på svenska. Huru populärt detta arbete vid medeltidens slut var i Sverige, framgår däraf, att den tidens ytterst torftiga bokmarknad har att uppvisa ej mindre än två för Sverige afsedda upplagor af den latinska texten; den första trycktes 1498 på Svartsjö, den andra 1506 i Rostock på bekostnad af Svante Sture. Den smaklöshet, till hvilken medeltidens nervösa och osunda Mariakult här stiger, visar, att man redan nått kulmen och att omslaget stod för dörren. Egendomligt är att tänka, att Olavus Petri redan värkat närmare ett decennium, när denna öfversättning framträdde, hvars hektiska mysticism så bjärt kontrasterar mot den svenske reformatorns nyktra, stundom kalla och prosaiska framställning. När man läser Olavus Petris skrifter jämsides med Vadstenaklostrets sista stora arbete, förstår man, huru skarpt de tvänne tidsåldrarne bröto sig mot hvarandra och hvilka oförsonliga motsatser här stötte ihop. Så t. ex. heter det i Jomffru Marie Psaltare: »Och är vetande, att presterne, hvilka äro min sons ämbetsmän, skola hafva så stor kärlek, att de vilja gärna dö för dem, för hvilka de hålla mässan, att de skola i så måtto efterfölja min son och mig. Och den prest, som så stor kärlek har till själarne, han varder i den kärleken min brudgum, och min son Jesus varder hans son. Och med största glädje och täcknad omfamnar jag därför och kysser den presten andeligen, och så aflar jag på nytt i min kved min son Jesus Kristus andeligen, och intet är mig lusteligare än så afla Guds son andeligen i jorderiket med goda prester.» Så nära stå blasfemien och den ekstatiska fromheten hvarandra.*

Bibelöfversättningar.

Äfven de ansatser till en fullständig svensk öfversättning af bibeln, som gjorts på Birgittas initiativ, fortsattes i hennes kloster. Så öfverflyttade **Budde**

* Till den birgittinska litteraturen hör ock en samling böner, lektier o. s. v., af hvilka väl åtskilliga äro svenska original. Självständiga äro med säkerhet några i uppbyggligt syfte författade bref eller moraliska traktater, af hvilka de utförligaste äro skrifna till konung Kristian I, det ena af abedissan **Ingeborg Gerdzdotter**, det andra (på latin) af konfessorn **Magnus Unnonis**; båda hafva karaktären af utförliga afhandlingar.

Obetydlig är däremot den litteratur, som vid medeltidens slut uppstod vid Upsala universitet. Utom de anteckningar efter därstädes hållna föreläsningar, hvilka gjorts af **Olaus Johannis Gutho**, kan man knapt räkna dit annat än tvänne öfversättningar från den bekante Pariserteologen **Gerson**, båda värkstälda af **Ericus Nicholai**, en för sin tid mycket lärd man, hvilken förvärfvat sig den svåråtkomliga teologie-doktorsgraden och vid denna tid var professor och scolasticus i Upsala. Det ena af dessa båda arbeten, *Aff dyäfwlsens frästilse*, är märkligt därför, att det är den första svenska bok, som blifvit tryckt; den utkom i Stockholm 1495. Det andra af Gersons på svenska öfverflyttade arbeten, *Ars Moriendi* (tryckt 1514), måtte hafva varit synnerligen populärt, då det utom i Ericus Nicholais öfversättning föreligger i tvänne andra tolkningar på svenska.

Digitized by Google

Judits, Esters, Ruts och *Macchabeernes böcker* på svenska, och därefter tolkade generalkonfessorn i Vadstena **Nicholaus Ragwaldi** *Josua bok* samt troligen ock *Domare-boken.* Af okände öfversättare äro *Johannes Uppenbarelse* (omkring 1500), *Apostla Gärningar* (omkring 1385) och det apokryfiska *Nicodemi evangelium.* Äfven delar af *Psaltaren* och profeterne funnos under medeltiden på svenska.

Till denna öfversättningslitteratur hör ock den ej obetydliga legendariska litteraturen. I allmänhet nöjde man sig väl med att läsa dessa legender på latin, och en svensk öfversättning var således erforderlig endast för dem, hvilka icke voro mäktiga kyrkans språk. De flesta öfversättningar torde därför vara värkstälda i eller för nunneklostren. Den äldsta, tämligen vidlyftiga samlingen, det s. k. *Fornsvenska Legendariet,* som är en svensk bearbetning af Jacobus de Voragine ryktbara Legenda aurea, värkstäldes sannolikt för Skeninge nunnekloster troligen redan i slutet af 1200-talet; att denna öfversättning skulle, såsom jag en gång förmodat, hafva gjorts af Petrus de Dacia, är dock knapt troligt. En annan likaledes ryktbar samling *Vitæ patrum,* hvilken tillskrifves Hieronymus, men torde härröra från dennes lärjunge Palladius, öfversattes under senare delen af 1300-talet, sannolikt för nunnorna i Vadstena. En tredje stor samling är *Sielinna Thröst,* som omkring 1430 öfversattes från lågtyskan af någon Vadstenamunk. Arbetet hade det dubbla syftet att tjäna munkar och nunnor till uppbyggelseläsning samt dessutom vara en uppslagsbok, som försåg predikanten med nödiga exempel. — Legender.

En fjärde samling, hvilken af Vadstena kloster omkring 1440 skänktes till dotterstiftelsen i Nådendal, innehåller — utom andra saker — äfven öfversättningar af flere bland medeltidens ryktbaraste legender, såsom Rimbertus biografi öfver *Ansgarius,* legenden om *Gregorius af Armenien, Barlaams och Josaphats saga, Sju vise mästare, Genouepha* m. fl.

Utom dessa större samlingar finnes en stor mängd mindre, hvilka här förbigås, hvarjämte legender bevarats om de flesta svenska helgon. Om något egentligt författarskap till dessa senare, i regeln på latin affattade legender, kan man knappast tala, då de vanligen hafva karaktären af korta protokollsanteckningar eller vittnesmål, hvilka således strängt taget falla utanför den egentliga litteraturens råmärken. Dock känner man i några fall samlaren eller upptecknaren. Så upptecknades en samling mirakler, utförda af *S. Erik,* i början af 1300-talet af **Israel Erlandi**, *Birgittas* lif och undervärk beskrefvos kort efter hennes död af sierskans båda skriftefäder **Petrus Olavi från Alvastra** och **Petrus Olavi från Skeninge**, *S. Katarinas* och *Petrus Olavis* biografier skrefvos af vadstenamunken **Ulfo,** *Miracula S. Crucis Holmiensis* af dominikanern **Gregorius** o. s. v. Andra såsom *Vita S. Brynolphi,* hvilket trycktes omkring 1490, och det till större delen förlorade *Vita S. Ingridis* upptaga blott processhandlingarna rörande kanonisationen. Högre ästetiskt värde har *Vita metrica S. Birgitte,* en på latinsk vers författad biografi öfver sierskan. Denna dikt, som sannolikt skrefs af en Linköpingskanik **Ragvaldus Anundi**, utmärker sig för en jämförelsevis ledig versifikation.* — Legender öfver svenska helgon.

Slutligen förtjänar att påpekas tvänne ganska utförliga legender, författade på svensk knittelvers, nämligen legenderna om *S. Göran* och *S. Olof.*

Denna legendariska litteratur, hvars förnämsta alster jag här påpekat, är vår medeltids rikaste. För den moderne läsaren före- — Karaktäristik af legenden.

* Till trycket befordrades endast tvänne svenska legender, nämligen *Kardinal Manfred* och *Sancta Anna,* den förra troligen, den senare säkert tryckt 1515.

faller den såsom den minst tilltalande. Någon gång möter man väl en vacker, stämningsrik berättelse, men i regeln utmärka sig dessa legender för sin enfald och sitt vidskepliga bigotteri. Likväl är denna litteratur den måhända viktigaste under medeltiden, den hvilken kanske mer än någon annan trycker sin prägel på tidehvarfvet. Med legenden uppfostrades barnet, och för den vuxne var den både uppbyggelse- och förströelseläsning; legenden motsvarade således både vår tids skolböcker och vår tids romaner. Den världsåskådning, som ligger till grund för de flesta, blef således medeltidens egen. Man såg därför tillvaron i en legendarisk sagobelysning, undervärk kunde när som hälst inträffa, hemliga krafter voro ständigt värksamma, naturen och människan voro blott olika stridsfält, där helgon och djäflar kämpade sin oförsonliga kamp med hvarandra. De ideal, som framställdes, voro raka motsatsen till dem, som under renässansen förhärligades. I stället för renässansens forskningsbegär upphöjdes här den blinda tron såsom människans främsta plikt. Hvarje tvifvel, hvarje försök att spörja efter ett hvarför, stämplas såsom en syndfull förmätenhet och undgår i legenden aldrig sitt straff. En prest, som personligen känt Nicholaus Hermanni, hvilken man kort efter hans död sökte få förklarad för helgon, uttryckte en gång en lindrig förvåning öfver, att undervärk redan kunde tima vid hans graf, då så många år förflutit efter Petrus' och Paulus' död, innan några mirakler skett vid deras grafvar, men knapt — berättar legenden — hade han yttrat detta tvifvel, förrän han slogs med stumhet. Gentemot dylika skeptiker prisas de, som utan kritik eller tvifvel tro alla de mirakler, som berättas för dem, och följa de drömmar, i hvilka helgonen uppenbara sig samt gifva sina befallningar. För den värkligt kristne behöfves icke ens att förut hafva hört namnet på det helgon, som man uppmanar honom att åkalla; han skall blott tro, och genom denna tro varder han frälst.

För legenden ter sig hela den jordiska tillvaron såsom oren och syndbesmittad. Den lära, som i oupphörliga variationer predikas, är, att hvarje naturlig drift måste kufvas och undertryckas. Farligast af dessa är kärleken, och det gör ett fullkomligt hemskt intryck att ur denna synpunkt studera medeltidens legendariska litteratur. De själslidanden, som denna kamp måste hafva kostat, förefalla att hafva varit oerhörda. Det oskyldigaste fattas såsom syndigt, någon kysk nakenhet existerar ej, och hela fantasien gör intryck af att vara uppfyld af lasciva bilder. Munken pinar och plågar sig själf, han rullar sig bland törnen för att kufva sin brånad, han sticker sin hand i elden, han fastar och söndersliter sin

Digitized by Google

kropp med gissel och tagelskjortor — men förgäfves; sinnlighetens lockande, förföriska bilder fylla dock ständigt hans fantasi och gyckla för hans drömmar.

Än ohyggligare förefaller denna tillbakahållna lidelse, då den tager sig det enda uttryck, som för den legendariska världsåskådningen var möjligt, då munken riktar sin kärlek till jungfru Maria, nunnan till den himmelska brudgummen, ty de former, i hvilka denna osunda, ekstatiska fromhet bryter fram, äro i regeln så starkt färgade af den ofullkomligt kufvade jordiska passionen, att man ofta icke rätt vet, om man skall känna vämjelse eller medlidande.

Då man blir förtrogen med dessa feberfantasier, förstår man först renässansens stora betydelse, och man måste då erkänna, att den kom såsom en befriare för mänskligheten.

Legenden utgjorde jämväl den hufvudsakliga beståndsdelen i medeltidens predikan, åtminstone i en art af denna eller den s. k. exempelpredikan. Medeltidens predikan.

En bland protestanter egendomlig villfarelse är, att predikningar egentligen först införts genom lutheranerne och att medeltidens varit dels ytterst fåtaliga, dels affattade på latin. Det senare misstaget torde bero därpå, att för protestanten är predikan den hufvudsakliga gudstjänsten, och gudstjänsten förrättas ju inom den katolska kyrkan på latin; man har därför trott, att den katolska predikan liksom gudstjänsten i öfrigt hållits på latin. Men ehuru ett homiletiskt föredrag äfven kunde infogas i ett officium, var den egentliga predikan under medeltiden alldeles oberoende af gudstjänsten. Predikningar höllos visserligen ock af prester, men de egentlige predikanterne voro munkar, särskildt dominikanermunkar, samt äfven franciskaner- och birgittinermunkar, och dessa höllo oftare sina predikningar på gator och torg än i kyrkorna samt utan samband med mässan. Att tänka sig dessa till en okunnig menighet riktade föredrag hållna på ett för denna åhörarkrets obegripligt språk, är naturligtvis orimligt, och i självfva värket voro också medeltidens alla predikningar hållna på landets språk med undantag af sådana, som vände sig till en presterlig åhörarkrets. Det är visserligen sant, att de flesta predikosamlingar, som vi hafva i behåll, äro på latin, men dessa samlingar böra endast betraktas såsom homiletiska arbeten, hvilka af munken begagnades såsom en hjälpreda vid den muntliga predikningen. Från detta latinska predikoutkast fick han disposition, synpunkter, citat och exempel, men dessa element ombildade han sedermera till en svensk predikan. Att utkastet var på latin och icke på svenska,

Digitized by Google

berodde därpå, att latinet var kyrkans internationella språk, och arbeten, som voro afsedda för kyrkans män, voro därför i regeln på detta språk; den svenska öfversättningslitteraturen torde däremot, såsom förut nämnts, hufvudsakligen hafva varit till de icke latinkunniga nunnornas tjänst. Några predikosamlingar — t. ex. de, som Vadstenamunkarne **Olavus Petri** och **Ulpho Birgeri** för sig utarbetat — äro skrifna på ett blandspråk; några ord äro svenska, andra latin, hvilket visar, att handskriften endast var afsedd såsom hjälp för ett muntligt föredrag; det samma antydes däraf, att några predikningar — exempelvis **Clemens Petris** — ofta hafva svenska glosor under de latinska orden.

Att medeltidens predikningar varit få, är likaledes ett misstag. Våra dominikanerbibliotek, hvilka böra hafva varit synnerligen rika på homiletisk litteratur, äro tyvärr förstörda, men af det bättre bevarade Vadstenabiblioteket att döma kan medeltidens predikolitteratur i rikedom upptaga täflan med legenden; den nu i Upsala befintliga samlingen af medeltidspredikningar, af hvilka de ojämförligt flesta tillhört Vadstena kloster, räknar öfver hundra volymer. Visserligen är det svårt att afgöra, huruvida dessa samlingar äro kompilationer eller själfständiga arbeten, men så mycket är i alla fall tydligt, att predikointresset varit synnerligen vaket inom Vadstena kloster; de talrika predikningar, som hållits öfver svenska helgon, måste dessutom med säkerhet hafva skrifvits af svenska författare, och i en mängd andra fall är det tydligt, att svenska munkar författat dessa predikningar eller åtminstone bearbetat dem efter utländska källor.* Vi känna äfven namnen på dessa homiletiska författare. Den mest berömde synes af några samtida anteckningar att döma hafva varit **Johannes Swartprest**, men utom den väldiga foliant, som innehåller hans predikningar, hafva vi fullständiga serier — de tempore och de sanctis** — af Vadstenamunkarne **Jacobus, Clemens Petri, Gerwinus, Johannes Borquardi, Olavus Petri, Henechinus, Acho** m. fl. Ännu 1556 skref **Johannes Paulli** på Tavastehus, där han då satt fången, en latinsk postilla i två band, hvilken han tillegnade den landsflyktige ärkebiskopen Olaus Magni. Fränsedt dessa bevarade samlingar hafva vi underrättelse om andra, som nu ej längre äro

* Icke sällan angifves det, då författaren är utländing. Så t. ex. ägde Vadstena kloster ett exemplar af Jacobus de Voragine predikningar. Författaren nämnes, men därjämte omtalas, att svensken **Olaus Göstavi** hållit dessa predikningar, d. v. s. han hade på svenska föredragit Jacobus de Voragine arbete.

** Med sermones de sanctis menas predikningar på helgonens dagar, med sermones de tempore predikningar på söndagar, juldag, långfredag o. s. v.

Digitized by Google

i behåll; så t. ex. citerar **Johannes Borquardi** icke blott utländska och kända svenska predikosamlingar utan äfven sermones af **Finvidus, Johannes Petri** m. fl., hvilka, så vidt jag vet, nu ej längre existera. Öfver hufvud får man genom dessa citat ett intryck, att Vadstenapredikanterna ägt en ganska omfattande homiletisk lärdom.

Om intresset för predikokonsten vittna ock åtskilliga läroböcker, som användes i klostren*; så finnes det i en samling sermoner från Vadstena kloster en afhandling *De modo predicandi*, hvilken tydligen begagnades såsom lärobok i klostret, och en lärare vid Upsala universitet, **Ericus Nicholai**, skref 1501 en ännu bevarad *Tractatus de modo colligendi sermones et collaciones*.

I jämförelse med dessa på latin skrifna predikningar äro de, hvilka föreligga på svenska, ytterst fåtaliga, och anledningen är lätt att förstå; den latinkunnige munken d. v. s. själfva predikanten behöfde dem ej, ty han var van vid att begagna sig af latinska arbeten, och en svensk öfversättning var således gagnelig, endast då både predikant och församling blott voro mäktiga modersmålet, således i fall som icke kunna hafva varit många; de af Klemming utgifna tvänne första banden af *Svenska Medeltids-postillor* voro antagligen ämnade till uppbygglig läsning för nunnorna i Vadstenaklostret, en annan samling, intagen i det tredje bandet af samma upplaga, var afsedd för ett gille, som väl bestod af icke latinkunnige lekmän. För ett dylikt gille lämpade sig en svensk predikosamling förträffligt; då bröderna samlades, kunde ju en af dem uppläsa en dylik predikan, och man var därigenom nästan lika godt betjänad, som om man hört en värklig predikant.

Äfven dessa predikningar äro ett godt uttryck för medeltidens världsåskådning i dess skarpa motsats mot renässansens. Vi märka här för det första medeltidens böjelse för att stödja hvarje omdöme på auktoritet och dess obenägenhet för ett fritt och oberoende tänkande. Hvarje påstående och hvarje tolkning bestyrkas gärna med några citat från kyrkans vise mästare, och genom dylika citat anser sig predikanten hafva bevisat sin sats. Ännu starkare framträder här medeltidens brist på värklighetssinne. För den medeltida predikanten tedde sig den jordiska tillvaron endast såsom en bild af den eviga; den förra intresserar honom aldrig för sin egen skuld, och några psykologiska observationer söker man hos honom förgäfves. Hela hans uppfattning är allegorisk, och denna böjelse att förflyktiga det konkreta i några intetsägande

* Medeltidens öfriga pedagogiska litteratur nödgas jag förbigå.

Digitized by Google

abstraktioner är egendomlig icke blott för honom utan ock för medeltidens män öfver hufvud, isynnerhet mot periodens slut, då t. o. m. den världsliga dikten får en öfvervägande allegorisk karaktär. På Frankrikes Chansons de geste följde Roman de la Rose, detta voluminösa allegoriska epos, och äfven i den svenska poesien märka vi den döende medeltidens smak för abstraktion i dikter såsom *konung Albrekt* och *Schacktafvels Lek.* Starkast framträder naturligtvis denna tendens i predikan. Den bibliska texten uppfattas aldrig verbalt, man läser där aldrig ut, hvad som värkligen står där, utan spanar i stället efter en dold, allegorisk mening. De fem bröd, med hvilka Jesus bespisade femtusen män, äro rättvisa, goda gärningar, Kristi lekamen, den helige andes hjälpande kraft och himmelrikets hugnad; de tolf korgar, som fyldes af bröden, beteckna dekalogen samt evangeliets tvänne bud att älska Gud och nästan o. s. v. Men man nöjde sig ej med att på detta sätt utlägga bibeln, utan man tillgrep äfven legenden, djurfabeln och den moraliserande berättelsen, och slutligen gick man ända därhän, att man tog snart sagdt hvilken berättelse som hälst; man drog sig ej ens för noveller och anekdoter af en tämligen skabrös beskaffenhet. Galanta äfventyr i samma stil som Boccaccios Decamerone utlades därför af predikanten med samma vetenskapliga allvar, som om han predikat öfver en evangelisk text, och den fördelen hade alltid denna metod med sig, att munken städse kunde påräkna en uppmärksam åhörarkrets för de än hårresande, än muntra historier han föredrog; intresset väcktes, och möjligen dröjde något af detta kvar för den mindre roande moraliska tillämpningen.

Att äga god tillgång på dylika predikoexempel, hvilka han efter egen smak kunde infoga i sitt föredrag, var således af högsta vikt för predikanten. Samlingar af dylika exempel med eller utan tillämpning funnos ock i stor mängd. Legenderna med deras spännande undervärk voro naturligtvis en synnerligen gifvande källa, och en samling som *Sielinna Thröst*, i hvilken berättelserna redan voro ordnade efter vissa principer, var för detta syfte naturligen en mycket god uppslagsbok; arbetet inledes nämligen af sådana exempel, som hafva tillämpning på de olika budorden, och fortsätter med exempel rörande sakramenten, dödssynderna o. s. v. Sielinna Thröst var dock närmast ämnad till uppbygglig läsning; mera direkt afsedd för predikobruk var den s. k. *Järteckensboken*, hvilken i en handskrift finnes sammanförd med en svensk predikosamling. Arbetet innehåller järtecken eller undervärk, först om Kristi lekamen, sedermera om Jesu namn o. s. v., så att predikanten äfven här hade tämligen lätt att finna sig till rätta. Samlingen är egendomligt nog på svenska, under det att öfriga arbeten af denna art i regeln, såsom man kunnat vänta, äro på latin. På detta språk är magister **Mathias'** *Copia exemplorum*, där de icke blott från legenden utan äfven från novellen och folksagan hämtade exemplen äro ordnade i bokstafsföljd.

Digitized by Google

Med undantag af Mathias' samling voro de arbeten af denna art, som begagnades i Sverige, af utländska författare och en gemensam egendom för hela kristenheten. De mest bekanta voro *Disciplina clericalis* och *Gesta romanorum*, båda innehållande fabler, parabler, noveller m. m., den senare därjämte en allegorisk utläggning. Af båda finnas afskrifter, som begagnats i svenska kloster; Disciplina finnes t. o. m. bifogad en af Vadstenakonfessorn Gerwinus utarbetad predikosamling, hvaraf framgår, att han åtminstone anlitat denna omtyckta exempelsamling vid sina predikningar. En tredje likaledes tämligen använd hjälpreda var *Dyalogus Creaturarum moralizatus*, hvilken trycktes i Stockholm 1483. Innehållet är här likartadt; en regel bestyrkes med citat från bibeln och kyrkofäderna, med lämpliga legender, fabler, anekdoter från den romerska historien och novellitteraturen, och i regeln följer en allegorisk utläggning.

I en mängd fall skilde sig dessa predikoexempel från rent världsliga berättelser endast genom den vidhängda allegoriska tillämpningen, och det mötte således inga svårigheter att begagna dem såsom förströelseläsning, ehuru det i så fall var nödvändigt att för nunnans och lekmannens behof värkställa en svensk öfversättning. En samling, som synnerligen väl passade för detta syfte, var den bekanta sagan *Sju vise mästare*, hvilken tyckes hafva varit ganska populär här i landet att döma däraf, att den svenska öfversättningen föreligger i ej mindre än tre olika redaktioner. Samlingen, som i en orientalisk sagoram innehåller en mängd af medeltidens mest bekanta noveller, användes tydligen både såsom exempelsamling och förströelseläsning. Ett annat arbete med detta dubbla syfte var den omfångsrika allegoriska dikten *Schacktafvels Lek*. Med anledning af de olika schackpjesernas namn och uppgift meddelar författaren åtskilliga berättelser och reflexioner, hvilka äro af ett dels roande, dels uppbyggligt innehåll. Originalet var ett latinskt prosaarbete, författadt på 1200-talet af Jacobus de Cessolis, men den närmaste källan tyckes hafva varit en plattysk versifierad bearbetning. Såväl detta som föregående arbete införlifvades med vår litteratur vid midten af 1400-talet.

Härmed hafva vi nått fram till en annan afdelning af vår religiösa medeltidslitteratur eller officiet. Den praktfulla katolska gudstjänsten firades väl i allmänhet efter en bestämd ritual, ehuru afvikelser förekommo inom de olika kyrkoprovinserna och stiften. Den ritual, som utarbetats för de stora festdagarne och för de af hela kyrkan erkända helgonens minnesfester, var således en gemensam egendom för hela kristenheten, men i den mån den svenska kyrkan erhöll sina blott i Sverige erkända helgon, så uppstod nödvändigheten att utarbeta särskilda officier för de fester, som firades till dessas ära. Så uppstod en svensk kyrklig diktning på latin. Officier.

Ett officium bestod af flera delar, af hvilka några voro på vers, andra på prosa. Till de senare hörde böner, evangelietext, psalmer m. m. samt framför allt legenden eller helgonets biografi. Denna sönderdelades i olika afdelningar eller lektier. Hvarje lektie efterföljdes af ett s. k. responsorium eller en kort strof, hvilken utgjorde så att säga det lyriska komplementet till den episka lek-

Digitized by Google

tien. Af officiets öfriga metriska delar märka vi antiphonen, versus, hymn och sequens. Antiphonerna voro korta, af tvänne körer afsjungna växelsånger, hvilka vanligen inledde officiets olika afdelningar. Hymnen och sequensen voro längre körsånger, hvilka metriskt föga skilja sig från hvarandra; sequensen — hvilken uppstått därigenom, att man diktat text till de modulationer, hvilka afslutade hallelujaropen — hade dock ett friare versmått. Metriskt äro dessa dikter egendomliga. De äro nämligen ej, såsom antikens latinska dikter, orimmade samt bygda på kvantitet (stafvelsernas längd), utan — såsom vår tids svenska vers — rimmade och hvilande på aksent.

Det troligen äldsta officium vi hafva är *S. Sigfrids,* som sannolikt skrefs redan 1206, möjligen af den dåvarande biskopen i Växiö **Johannes Erengislonis**; i hvarje fall har författaren tydligen varit en innebyggare i Värend. I senare tid författades ett nytt officium till helgonets ära, men detta är knapt annat än en bearbetning af det äldre. Till 1200-talet höra säkerligen ock officierna öfver *S. Erik* och *S. Henrik,* hvilka sannolikt diktades i Upsala, det förra möjligen af ärkedjäknen, sedermera ärkebiskopen **Fulco**, kanske med anledning af relikernas öfverflyttande från Gamla Upsala till den nyanlagda domkyrkan.

Den förste med full säkerhet kände officieförfattaren är biskopen öfver Skara stift **Brynolphus**, född vid midten af 1200-talet, död 1317. Han skref officier till *S. Helenas, Jungfru Marias* och *S. Eskils* ära samt det härliga officiet *De Spinea Corona,* författadt med anledning däraf, att Skarastiftet erhållit ett fragment af en tagg, som skulle hafva tillhört Kristi törnekrona. Om författarskapet till detta — ofullständigt tryckta — officium har väl rådt olika meningar, och det har af Klemming sammanblandats med en yngre bearbetning. Anledningen till denna förväxling var, att detta officium, liksom andra, i senare tid omskrefs och upplöstes i flera; om officiets ursprungliga form och om dess författare kan dock ej råda något tvifvel.

Bekant såsom latinsk skald är äfven **Nicholaus Hermanni**, särskildt genom sitt officium öfver *S. Birgitta,* som inledes af den berömda antiphonen *Rosa rorans bonitatem.* Han skref äfven officier till *Ansgarius* och *S. Annas* ära. Mera framstående såsom skald var hans samtida, ärkebiskop **Birgerus Gregorii**, hvilken jämte Brynolphus är vår medeltids främste latinska poet. Såväl hans officium öfver *S. Botvid* som hans öfver *S. Birgitta* innehålla dikter af en värkligt stor poetisk skönhet. En tredje samtida till dessa var Vadstenaklostrets förste konfessor **Petrus Olavi** från Skeninge, hvilken utarbetade den för birgittinerorden gällande ritualen eller *Cantus Sororum.* På svenska öfversattes och utlades denna sedermera af **Nicholaus Ragwaldi**; den svenska tolkningen kallas *Jomffru Maria Yrthegardher.* Undantager man Vadstenamunken **Johannes Benechini** († 1461), hvilken skref officier öfver *S. Simeon, S. Joakim, Jungfru Marias systrar* och *S. Katarina,* äro våra öfriga officieförfattare okända. Officiet öfver *S. Brynolphus* anordnades väl sannolikt af helgonets efterträdare Brynolphus III och officiet öfver *Nicholaus Hermanni* af Hans Brask; men om de böra anses såsom författare, är dock ovisst.

Dessa latinska officier hafva äfven en viss betydelse i den svenska boktryckerikonstens historia, enär de utgöra den svenska pressens tidigaste och så

Digitized by Google

Digitized by Google

Hugo Gebers förlag.

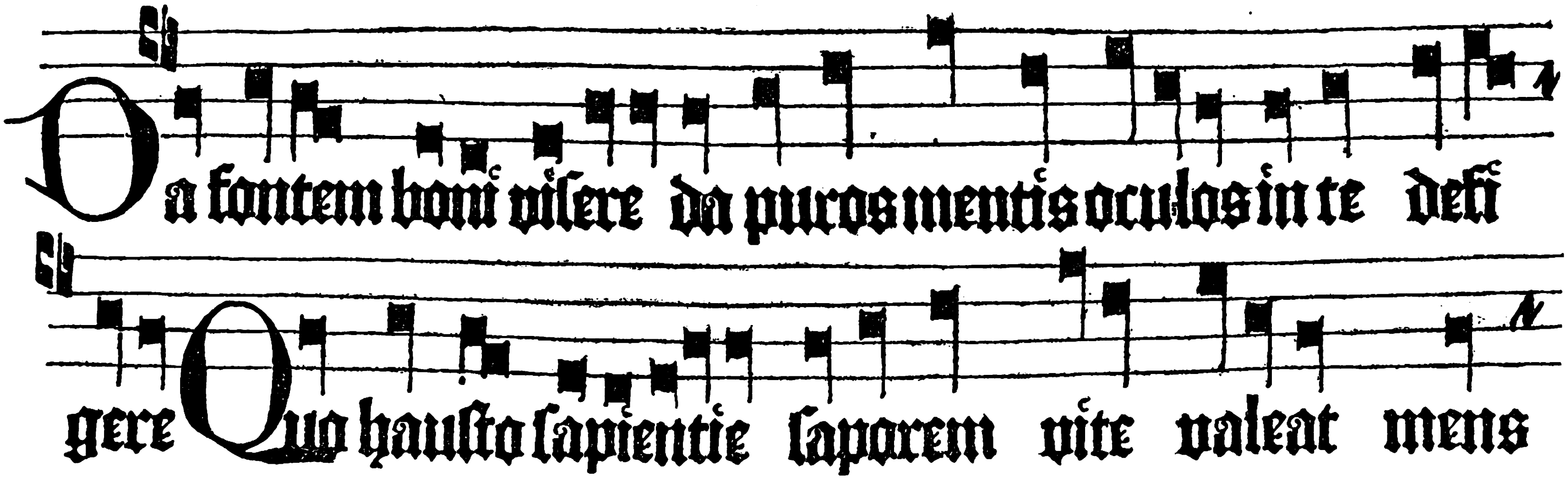

Sångstilen i det svenska Gradualet (tryckt omkr. 1490).

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

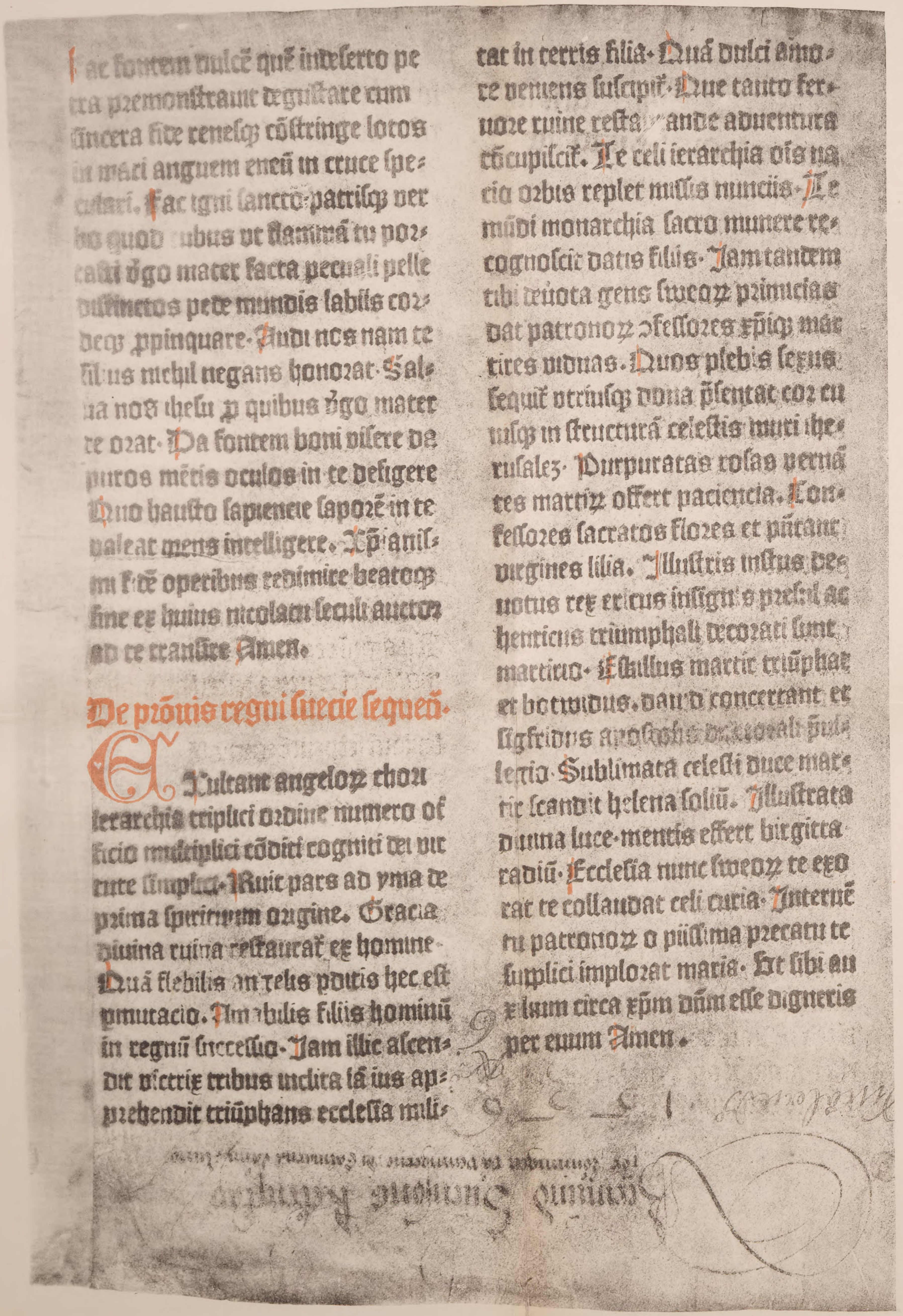

Fac fontem dulcē quē in deserto pe
tra premonstrauit degustare cum
sincera fide teneſq3 cōstringe lotos
in maci anguem eneū in cruce spe-
culari. Fac igni sancto patrisq3 ver
bo quod rubus ut flammā tu por-
tasti virgo mater facta pecuali pelle
dissinctos pede mundis labiis cor-
deq3 ppinquare. Audi nos nam te
filius nichil negans honorat. Sal-
ua nos ihesu p quibus virgo mater
te orat. Da fontem boni visere de
puros mētis oculos in te desigere
Quo hausto sapiencie saporē in te
valeat mens intelligere. Xpianis-
mi fide operibus redimire beatoq3
fine ex huius nicolaiti seculi auctor
ad te transire Amen.

De pronis regni suecie sequen.

Exultant angelorum chori
ierarchia triplici ordine numero of
ficio multiplici cōditi cogniti dei vir
tute simplici. Ruit pars ad yma de
prima spirituum origine. Gracia
diuina ruina restauratur ex homine
Quā flebilis angelis porcio hec est
pmutacio. Amabilis filiis hominū
in regnū successio. Iam illic ascen-
dit victrix tribus inclita saluus ap-
prehendit triūphans ecclesia mili-
tat in terris filia. Quā dulci amo-
re veniens suscipit. Que tanto fer-
uore ruine restaurande aduentura
cōcupiscit. Te celi ierarchia ōis na
cio orbis replet missis nunciis. Te
mūdi monarchia sacro munere re-
cognoscit datis filiis. Iam tandem
tibi deuota gens sweorum primicias
dat patronorum confessores epiq3 mar
tires viduas. Quos plebis sexus
sequitur utriusq3 dona psentat cor cu
iusq3 in structurā celestis muri ihe-
rusalez. Purpuratas rosas vernā
tes martirum offert paciencia. Con-
fessores sacratos flores et psitant
virgines lilia. Illustris inclitus de-
uotus rex ericus insignis presul ac
henricus triumphali decorati sunt
martirio. Eskillus martir triūphat
et botvidus. dauid concertant et
sigfridus apostolus [illegible]
lencia. Sublimata celesti duce mar-
tir scandit helena soliū. Illustrata
diuina luce mentis effert birgitta
radiū. Ecclesia nunc sweorum te exo
rat te collaudat celi curia. Interuē
tu patronorum o piissima precatu te
supplici implorat maria. Ut sibi au
xilium circa xpm dnm esse digneris
per eum Amen.

GEN. STAB. LIT. ANST.

ETT BLAD UR MISSALE UPSALENSE

(tryckt troligen 1483.)

Digitized by Google

Digitized by Google

godt som enda alster. Kyrkor och kloster voro af resterna att döma vid medeltidens slut öfverfylda af gradualer, missaler, breviarier, antiphonarier etc.,* men då dessa icke alltid voro troget afskrifna — och härpå låg ju i betraktande af den katolska kyrkans fasta ritus en viss vikt — kände man tydligen ett behof af att med den nyuppfunna boktryckerikonstens tillhjälp vinna mera stadga och ordning. Det ena stiftet efter det andra började därför att trycka sin gudstjänstritual. 1483 eller året förut inkallades Magdeburgerboktryckaren Bartholomeus Gothan till Sverige, antagligen för att trycka *Missale Upsalense*. Detta arbete, som måhända är vår äldsta tryckta bok, saknar dock årtal och tryckort, och såsom den första i Sverige utgifna boken plägar man därför anse *Vita Katherine*, som enligt egen uppgift trycktes i Stockholm, ehuru året — med säkerhet 1483 — ej angifves. Det första daterade arbetet är därför den förut omtalade samlingen *Dyalogus Creaturarum moralizatus*, som 1483 trycktes i Stockholm af den kringresande bokpräntaren Gerard Leeu. De flesta öfriga arbeten, som under medeltiden trycktes i Sverige eller utrikes på uppdrag af svenska myndigheter, hafva afseende på den latinska gudstjänsten; så trycktes *missaler* för *Strängnäs* stift (1487), för *dominikanerorden* i Finland (1488), och ånyo för *Upsala* stift (1513), *Breviarier* för *Linköping* (1493), *Strängnäs* (1495), *Upsala* (1496), *Skara* (1498), *Birgittinerorden* (1512) och *Västerås* (1513), *manualer* för *Åbo* (1522) och *Linköping* (1525), ett *graduale* (1490) och *Historia Sancti Nicolai* (1523). Därmed voro de flesta af våra svenska officier tryckta, men dessa senare tryck skilja sig ej oväsentligt från de äldsta handskrifterna, och vill man därför känna den ursprunglige författarens eget arbete, måste man återgå till de äldsta manuskripten. Någon på detta sätt utgifven upplaga af våra officier finnes dock icke.

Dessa ritualböcker voro allesamman afsedda för de latinkunnige presterna, hvilka ensamma förrättade gudstjänsten; troligen för nunnornas bruk funnos dock några svenska öfversättningar, såsom Nicholaus Ragvaldis förut omtalade utläggning af Vadstenaritualen samt den 1525 tryckta s. k. *Svenska Tideboken*.

De latinska dikter, som förekomma i officierna, gifva i allmänhet ett rikt och poetiskt uttryck åt den stämningsfulla mysticism, som utmärkte den medeltida katolicismen under dess glansdagar, och de göra det på ett språk, som i välljud och klang under århundraden skulle förblifva ouppnådt i vårt land, samt med en lyrisk flykt, hvilken det likaledes skulle kräfvas århundraden för att på svenskt språk nå. Det är sant, att känslan understundom förkväfves af torra, skolastiska spekulationer, att den stundom mynnar ut i förkonstlade antiteser, men i det hela märker man knapt detta. Äfven då — som det ofta händer — man ej genast fattar den dunkla meningen i en strof, ryckes man dock ofrivilligt med af språkets behag och af den stämning, som hvilar öfver det hela — denna stämning, som så mycket erinrar om Birgittas uppen-

* Med antiphonarium menas en samling af alla vid gudstjänsten förekommande sånger, lectionarium var en samling af alla lektierna eller de stycken som lästes, missale var den handbok, som innehöll mässans ritual, breviariet innefattar en bönbok och en förkortad agenda för gudstjänsten, med manuale menas en handbok för vissa presterliga förrättningar, och graduale var namnet på kyrkans stora sångbok.

Digitized by Google

barelser af himladrottningen med hennes outsägliga fägring och azurblå, stjärnbeströdda mantel. De värka dessa dikter såsom de gotiska kyrkornas glasmålningar. Dessa framställa väl bilder ur den heliga historien, men man uppmärksammar dem knapt; man märker blott, huru dagern i olika skiftningar bryter sig genom det färgade glaset, och denna mystiska ljusflod framkallar en stämning, som kommer oss att glömma målningarnas innehåll för glöden i deras färgspel. Så är det också här: dikternas betydelse ligger i stämningen, icke i innehållet eller de enskilda detaljerna. Eller behöfver man nödvändigt förstå den vackra tanken i denna strof ur Brynolphus dikt om Kristi törnekrona för att få en känning af den anda, ur hvilken den sprungit fram:

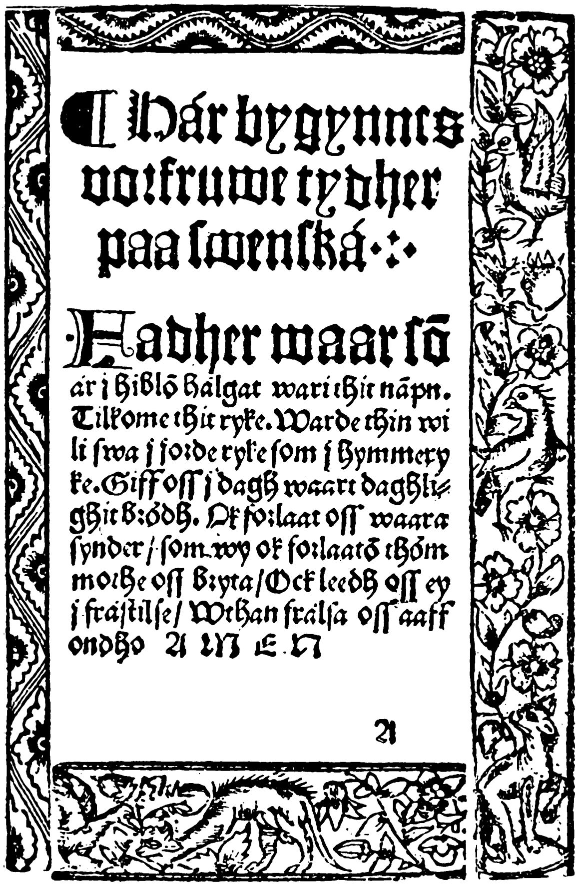
¶ Här begynnes
vorfrwe tydher
paa swenska·:·
·Fadher waar sō
är i himlō helgat wari thit nāpn.
Tilkome thit ryke. Warde thin wi
li swa i jordc ryke som i hymmery
ke. Giff oss i dagh waart daghli
ghit brödh. Ok forlaat oss waara
synder / som wy ok forlaatō thöm
morhe oss brytta / Oc leedh oss ey
i frästilse / Uthan frälsa oss aaff
ondho AMEN
A

Första sidan i den Svenska Tideboken.

Supplicamus, Jesu bone,
nos perducas vi corone
ad coronam glorie.
Tua spina nos confortet,
ut mens nostra leta portet
spinas penitentie.

Ur rent litteraturhistorisk synpunkt äro dessa dikter märkliga. De beteckna nämligen den första beröringen mellan tvänne littera-

Digitized by Google

turområden: det nordiska och det klassiska. Hymnen är väl en skapelse af den kristna medeltiden, men i förkärleken för den utförda poetiska bilden ansluter den sig till antiken, på hvars diktning den utgör en omedelbar fortsättning. Vi erinra oss de utarbetade jämförelserna och bilderna i Vergilii Eneid. Samma poetiska teknik vänder tillbaka i medeltidens kyrkliga latinska dikt; så t. ex. möta vi i ett af Birgerus Gregoriis officier en jämförelse af denna art: liksom rosen växer upp bland skarpa törnen eller den glänsande ädelstenen upptäckes i den mörka jorden, så föddes Botvid af hedniska föräldrar, men såsom den af ålderdomen nedtryckte hjorten ilar till floden eller den förgiftade söker att i vattnet finna ett botemedel, så fann Botvid nytt lif genom dopets bad.

Dylika poetiska bilder voro i Sverige okända. Den fornsvenska dikten — för så vidt vi hufvudsakligen genom den isländska poesien kunna sluta oss till dess utseende — kände ej till den utförda, poetiska jämförelsen. Factum anföras enkelt och naket, utan att belysas genom någon bild; ingen enda dylik förekommer i en så rent folklig dikt som Hamarsheimt. I de senare eddakvädena kan man väl undantagsvis få se en kort poetisk jämförelse, men i regeln nöjde man sig med »kenningen» eller omskrifningen (t. ex. »oxspjutens [= hornens] stormfria bölja» = »mjödet»). Äfven medeltidens poesi är rent relaterande, och om än poetiska bilder någon gång förekomma, svälla dessa aldrig ut till utförliga, i detalj utarbetade jämförelser. Dylika saknas i regeln ock inom reformationstidens svenska poesi, och först då vi genom humanisternas studier blifvit bekanta med den klassiska vitterheten, uppträder den genomförda poetiska bilden äfven inom den på svenskt språk affattade dikten. Men redan före Stjernhjelm hade dessa klassiska bilder förekommit, nämligen i medeltidens latinska diktning.

Vid sidan af dessa latinska dikter, te sig de religiösa sånger, hvilka äro affattade på modersmålet, torftiga och obetydliga. Den latinska kyrkosången uppstämdes i kyrkan af presterna, och i denna tog församlingen ingen del; presten icke blott bad för lekmannen, utan å hans vägnar uppsände han äfven lofsånger till den högstes tron. Men den protestantiska psalmen, som till sitt innersta väsen är en kristlig folksång, saknade dock ej alla förberedelser under medeltiden, ty äfven då älskade gemene man att i sång gifva uttryck åt den religiösa känslan, äfven om detta endast undantagsvis tilläts honom i själfva kyrkan och i så fall vid sidan af den egentliga gudstjänsten. De svenska medeltidspsalmer, som bevarats till vår tid, äro emellertid ej många, och detta kan

Digitized by Google

icke förundra någon, ty dessa visor, som kanske sjöngos på fältet eller då bonden stod upp till sitt arbete, de upptecknades icke af någon skrifkunnig klerk, utan lefde blott på folkets egna läppar. Af de andliga dikter, som Klemming meddelat i sin fullständiga samling af medeltidens rim, är det därför knapt mer än en enda dikt, hvilken i egentlig mening förtjänar namnet psalm, och det är den härliga morgonhymnen *Then signade dagh*, som sedermera icke blott bearbetats för den protestantiska psalmboken, utan ock i sin katolska — aldrig i tryck bekantgjorda — form sjöngs ännu in på 1700-talet. De öfriga, som blifvit bevarade till våra dagar, äro, som det förefaller, öfversättningar af latinska religiösa dikter och sakna den folkliga psalmklang, som återfinnes i Then signade dagh. En af dem, parabeln *Een rikir man ok welloger han*, har dock så till vida en litteraturhistorisk märkvärdighet, som man känner öfversättaren, hvilken var den bekante historikern Ericus Olai; äfven det latinska originalet är bevaradt.

Dramat. Till den kyrkliga kulten hörde ock dramat under medeltiden. Liksom man genom målade bilder sökte för lekmannen åskådliggöra den heliga historien, så började man ock tidigt att vid de stora kyrkofesterna på ett halft dramatiskt sätt framställa evangeliernas berättelse om Kristi födelse, begrafningen m. m. Utan att egentligen förändra bibelversen fördelade man den dialogiskt mellan flera prester, hvilka för detta ändamål särskildt utkläddes, så att de kommo att agera de i evangeliet omnämnda personligheterna. Dessa små rituella dramer, hvilka med all säkerhet förekommit äfven i Sverige,* svälde snart allt mera ut, inskott gjordes

* Ett dylikt finnes i en af Rhezelius 1619 utgifven psalmbok, som enligt utgifvarens uppgift till större delen består af öfversättningar från medeltida dikter. Vi kunna därför antaga, att nedanstående lilla drama redan under medeltiden agerats på latin i svenska kyrkor.

Ängeln:

Varer glad, det blifver ej nöd;
Den I söker är icke död.

Maria:

Käre ängel, jag beder dig,
Hvarest är Herren, säg det mig?

Ängeln:

Han är uppstånden af den graf
Uppå den helga påskedag.

Maria:

Vis oss Kristum, den herre kär,
Som af döda uppstånden är.

Digitized by Google

i bibelversen, hela scener inlades, från bibeln öfvergick man till legenden samt slutligen äfven till profanhistorien, redan tidigt öfvergaf man latinet för det för alla fattbara modersmålet — och så var medeltidens kyrkliga drama färdigt. Gemensamt med vår tids drama äger detta föga mer än dialogformen. Den knapt begränsade byggnaden i det moderna skådespelet saknades här alldeles, och man ansåg sig i dramatisk form kunna framställa icke blott hvilken berättelse som hälst, utan hela världshistorien i sammandrag. Medeltidens skådespel blef således ett kolossaldrama, som ofta tarfvade veckor för att uppföras och en personal, som i talrikhet vida öfvergick hvad en enskild kyrka bland sina prester kunde anskaffa. Då dessutom allt mer och mer profana element inmängde sig i dessa dramer, flyttades de snart ut ur kyrkorna — dock icke fullständigt, ty ända in i senare tid tyckas kyrkliga representationer hafva förekommit. De som togo arf efter kyrkan voro skolan och gillena. Att dylika dramer, om än vida mindre praktfulla och omfattande än utlandets, uppförts äfven i svenska

---

Ängeln:

Kommer nu hit och ser det ock
Rummet där, som han uti låg.

Maria:

Han är ej här, det ser jag väl.
Finner jag honom, är jag säll.

Ängeln:

Se lakanet, där han i låg
Tillhopa svept till tredje dag.

Maria:

Vi se det väl, och det är visst,
Vis oss dock Herren Jesum Krist.

Ängeln:

Går bort till Galileæ land.
I finna'n där, sagt hafver han.

Maria:

Käre ängel, vi tacke dig
Och fröjde oss nu innerlig!

(*Till folket*):

Lofsjunger nu kvinna och man!
Uppstånden är Kristus försann.

En annan öfversättning förekommer i en af Paulinus 1633 utgifven psalmbok. Ett tredje påskdrama finnes i en handskrift i Växiö gymnasiebibliotek. Det består blott af bibelverser, som dialogiskt tilldelats agerande personer och körer.

Digitized by Google

skolor under medeltiden, framgår af en notis om Söderköpings skola; dess rektor utlånade nämligen 1506 ett mysterium resurrectionis, hvilket säkerligen uppförts af skolans alumner.

Att den dramatiska konsten ej varit alldeles okänd för medeltidens svenskar, framgår äfven af några notiser från 1500-talet. Så förbjudes i ordinantian af 1575 att i skådespelen införa den heliga Trefaldighets personer, hvilket visar, att religiösa dramer af den vanliga medeltidskaraktären då ännu voro på modet, och i företalet till Tobie Comedia (1550) intygar Olavus Petri, att »Comedier och Tragedier på uppenbara Spelplatzer» hafva varit öfliga »här i landet som i annor land, sedhan Christendomen hijt kom».

De korporationer, som i utlandet företrädesvis togo dramat om hand, voro gillena, och sannolikt hafva de svenska ej häller stått alldeles främmande för den dramatiska konsten. Gillena hade i allmänhet en mer eller mindre religiös karaktär; på Corpus-Christifesten drog det heliga lekamensgillet i Stockholm i högtidlig procession ut från sin gillestuga vid Skomakaregatan och vandrade med fanor, facklor och heliga kärl genom stadens gator för att slutligen i S:t Nicolai fira en högtidlig mässa. Söndagen därpå hölls gillets stora fest, gillesalen pryddes med löf och blommor, minnesbägarne iskänktes, de högtidliga skålarna druckos och lekare fingo visa sina konster. Måhända kunde vid ett dylikt högtidligt tillfälle äfven en dramatisk föreställning gifvas till jungfru Marias eller något helgons ära. Åtminstone kan det enda svenska drama, som bevarats från medeltiden, mycket väl hafva uppförts vid ett liknande tillfälle. Dramat heter *De uno peccatore, qui promeruit gratiam* och handlar om den nåd, som jungfru Maria bevisade en ångrande syndare, hvilken genom hennes förbön hos sonen befriades från sitt straff.

Men gillena — åtminstone flera af dem — hade ock en världslig karaktär, och bland deras nöjen torde ock folklekar hafva förekommit, som haft en halft dramatisk anstrykning, ehuru dessa förlustelser icke hafva något litteraturhistoriskt samband med medeltidens religiösa drama. På valborgsmässoaftonen — då de flesta gillena firade sin högtidsdag — utvaldes en s. k. majgrefve, hvilken fick agera den inbrytande vårens representant, och till motståndare åt honom utsågs en s. k. vintergrefve. Såsom anförare för hvar sin skara drabbade dessa hop, den ene klädd såsom våren, den andre såsom vintern, och troligen förekom dem emellan någon improviserad dialog, i hvilken de prisade sina respektive företräden. På de utländska kulturspråken förekommer ofta en s. k. träta mellan våren och vintern, hvilken tyckes hafva varit

Digitized by Google

känd i hela Europa, och sannolikt illustrerades de svenska majgrefvefesterna af liknande dialoger, ehuru någon svensk öfversättning af ett dylikt stycke ej är känd.

Äfven fastlagen var en fest, då nordbons tunga lifsglädje tog sig ett utbrott; och särskildt tyckas gillebröderna och handtvärkssvennerna då hafva slagit sig lösa. Enligt Olaus Magni plägade man då styra ut sig på allehanda sätt; några begagnade sidenmasker, slaktaren kunde uppträda iklädd ett oxhufvud, fiskaren kom utstyrd i en annan bizarr kostym o. s. v., och i dessa förklädnader uppförde de tokroliga och oftast grofkorniga »mummerier»; dessa upptåg fortgingo under sex dagar och tyckas hafva varit ytterligt populära, då vi på dem hafva oupphörliga allusioner — tyvärr utan att dessa dock närmare belysa deras karaktär. Sannolikt är väl dock, att dessa upptåg hos oss liksom i Tyskland kunde svälla ut till små farser, och en från medeltiden bevarad träta mellan jul och fasta, hvilken efter alla tecken att döma värkligen synes hafva varit uppförd, spelades måhända vid någon gillefest under den muntra fastlagstiden.

Med dessa fester hafva vi nått fram till den världsliga litteraturens gräns, och till denna skola vi nu öfvergå.

Strid mellan majgrefven och vintergrefven.
(Efter ett träsnitt i Olaus Magnis Historia.)

Digitized by Google

Den världsliga litteraturen.

Riddardikter.

Den världsliga medeltidslitteraturen är, som jag ofvan påpekat, icke rik, men säkerligen var dock våra förfäders kännedom om den europeiska riddardikten vida mera omfattande än de torftiga, fornsvenska resterna af denna litteratur gifva vid handen. I Erikskrönikan och de samtidigt skrifna Eufemiavisorna anspelas på sagorna om Karlamagnus, konung Artus, Didrik af Bern, Persefal, Gawian, Roland, Lanzelot och Ginevra samt på Trojasagan, och dessa anspelningar skulle väl ej hafva förekommit, om författaren ej förutsatt, att sagorna varit något så när bekanta för det auditorium, till hvilket han vände sig. Troligen var det ock med berättelser af denna art, som den tidens spelmän och lekare roade sin åhörarkrets, ehuru naturligtvis blott en ringa del ansågs värdig att upptecknas i skrift eller ens sättas i vers. En lekare, som lärt sig en omtyckt »roman» och förtjänade sitt lefvebröd på att recitera denna, var för öfrigt naturligen lika litet angelägen om, att denna spreds i afskrifter, hvilka gjorde honom själf öfverflödig, som en modern författare är om att hans arbete tryckes af hvem som hälst. De flesta af de dikter, som blifvit mera allmänt bekanta, hafva därför någon förnäm personlighet så att säga till »förläggare», d. v. s. denne bekostade öfversättningen och förvärfvade sig därigenom rätten att skänka den till sina vänner; så äro Flores och Blanzaflor, Ivan och Härtig Fredrik bekostade af drottning Eufemia, Konung Alexander af Bo Jonsson, Historia Trojana af Gabriel Kristerson (Oxenstierna), Didrikskrönikan måhända af Karl Knutsson, och sannolikt hafva äfven de öfriga, som bevarats till vår tid, tillkommit på någon stormans initiativ. Men dessa nu kända arbeten voro säkerligen icke de enda, som voro bekanta för medeltidens svenskar, och större delen af de riddarsagor, som berättades af den resande spelmannen, förblefvo för visso oupptecknade.

Digitized by Google

Att de litterära intressena vid trettonhundratalets början ej varit alldeles undertryckta, kunna vi sluta oss till af den entusiasm, med hvilken Erikskrönikans författare fördjupar sig i skildringen af ridderliga bragder och ridderlig prakt. Det lif, som gaf väckelse och näring åt sångerna om Artus, Karl och deras paladiner, fanns då ännu kvar samt ägde t. o. m. något af nyhetens hela friskhet; riddarväsendet var ju då för kort tid sedan infördt i Sverige. Litteraturen skulle således mycket bedraga, om icke härtig Eriks och Magnus Erikssons män svärmat för riddarsagans hjältar samt med nöje lyssnat till de lekare, som för dem förtäljde om dessa riddares underbara äfventyr.

De äldsta af dessa fornsvenska riddardikter, som finnas bevarade, öfversattes till härtig Erik Magnussons ära på föranstaltande af hans blifvande svärmoder, drottning **Eufemia** af Norge. Genom detta sistnämnda lands beröring med England hade den ursprungligen franska riddardikten där blifvit tidigare bekant än i Sverige, och genom Hakon den gamles försorg hade redan flera af dem blifvit från den anglo-frankiska dialekten öfverflyttade på norsk prosa. Då nu härtig Erik på hösten 1302 begaf sig till Norge för att där ingå förlofning med konung Hakon Magnussons och drottning Eufemias enda dotter, Ingeborg, ville drottningen antagligen bereda sin blifvande, ridderlige måg en angenäm öfverraskning och vände sig därför till en man i hans hird — antagligen en spelman eller lekare — och bad honom att till svensk knittelvers öfverflytta en af samtidens mest berömda sagor, förmodligen den af spelmannens berättelser, som mest slagit an på härtigen. Spelmannen följde uppmaningen, och året därpå var *Herra Iwan* eller dikten om Ivan Lejonriddaren färdig. Eufemiavisorna.

Dikten hör till de s. k. romans bretons, hvilka i slutet af 1100-talet uppstått i Frankrike* och handla om de äfventyr, som utförts af konung Artus' riddare af det runda bordet. En af de mest berömda bland dessa var Ivan Lejonriddaren, hvars saga först behandlades af Chrestien de Troyes, en bland Frankrikes yppersta medeltidsförfattare. Dennes arbete hade blifvit öfversatt på norska, och från denna nu förlorade öfversättning, som endast finnes kvar i en något sammandragen bearbetning, är den svenska dikten öfversatt.** Öfversättningen är på knittelvers, ett parvis rimmadt verslag med vanligen fyra s. k. höjningar eller betonade stafvelser i hvarje vers. Ivan är den första större dikt, i hvilken detta då nya verslag finnes användt, men fullkomligt nytt var det dock icke, ty ungefär samtidigt uppträder knitteln i några kortare dikter, ehuru där dock ej i så utbildad form som i Ivan.

Någon betydande dikt är Ivan icke. Liksom öfver hufvud i medeltidens poesi saknar man egentlig karaktärsteckning; något

* I hvad mån dessa återgå till bretonska traditioner, är en omtvistad fråga. Sannolikt är det bretonska elementet i dessa romaner ganska obetydligt.

** Möjligt är, att öfversättaren ock såsom hjälp begagnat sig af det anglo-frankiska original, från hvilket hans norske föregångare utgått. Detta skulle då vara det enda exemplet på en *direkt* beröring mellan svensk och fransk litteratur under hela medeltiden.

Digitized by Google

försök att framlägga de handlande personernas psykologi förekommer icke, och i det stora hela äro dessa mera typer än värkliga människor. Kompositionen är ytterst löslig. Hjälten ilar från det ena underbara äfventyret till det andra, och dessa äfventyr skulle mycket väl kunna förminskas med hälften eller ökas till det dubbla, utan att diktens svaga enhet däraf skulle lida någon egentlig skada. Diktens liksom den »bretonska romanens» betydelse ligger därför på ett annat område. I »roman breton» framträder nämligen för första gången den idealiserade riddaren. Den föregående franska hjältedikten, den s. k. Chanson de geste, hvilken anknöt sig till Karl den stores person, liksom romanen till Artus, och behandlade nationelt franska ämnen, hade mera stått på värklighetens mark, och dess hjältar hade därför också varit mindre tilltalande. Här hade man däremot riddaren sådan som tidens fantasi älskade att föreställa sig honom — tapper till öfverdåd, ständigt invecklad i äfventyr af den mest underbara art, ej, såsom förut, blott i feodala strider eller i kampen mot trons fiender, höfviskt fulländad i seder och tal, visserligen i det hela religiöst och politiskt indifferent, men genast färdig att för en blick från den älskade »damen» utan betänkande sätta lifvet på spel, och häri, i skildringen af kärleken, ligger det nya och betydande i den bretonska romanen. På de provençalska riddarborgarna och vid Aliénor de Poitous hof hade kärleken blifvit en vetenskap. Man sysselsatte sig där med de subtilaste spörsmål rörande dess väsen, och »damen» hade blifvit nästan en madonna, hvars minsta ynnestbevis ej kunde köpas dyrt nog. Men äfven om man på detta sätt apoteoserade den älskade, fann man sig däraf ej föranledd att hålla äktenskapet i någon större helgd. Kärleken fattades såsom absolut berättigad, och den omständigheten, att en dam var gift, ansågs på intet sätt böra afhålla henne från att skänka sin kärlek åt den vandrande riddare, som i tornej och fejd burit hennes färger. Den bretonska romanen går därför i de flesta fall ut på ett förhärligande af äktenskapsbrottet, och inom den episka dikten var detta en nyhet, hvartill dock den lyriska troubadourpoesien redan visat vägen.

Den bretonska romanen kan således i viss mening sägas vara det mest adekvata uttrycket för medeltidens riddarlif; den uppkom, då detta stod på sin höjdpunkt, och den sökte att förkroppsliga dess ideal. Ivan var en bland de bättre af dessa romaner och, att döma af de talrika öfversättningarna på alla kulturspråk, en bland de populäraste. För det dåtida Sverige passade denna dikt onekligen godt. Genom Birger Jarls och Magnus Ladulås'

Digitized by Google

politik hade Sverige inträdt i det europeiska statssystemet, utländska seder och åskådningssätt hade vunnit insteg i landet, hvarje märkligare tilldragelse firades med riddarslag och torneringar och att döma af Erikskrönikan var den höfviske, äfventyrslystne riddaren den tidens idealfigur. Ivan Lejonriddaren var således en bok för dagen, särskildt passande för den i politiskt afseende visserligen principlöse, men glänsande, praktlystne och ridderlige härtig Erik.

Vi kunna därför med allt fog betrakta Ivan såsom ett uttryck för den tidens idélif i Sverige, men göra vi detta, finna vi ock, hvilka genomgripande förändringar detta åskådningssätt undergått under de öfvergångsår, som skilja forntiden från medeltiden. Det är ej längre det barbariska modet och dödsföraktet, som i främsta rummet förhärligas i Ivan, utan belefvenheten, den ridderliga hängifvenheten samt fulländningen i vapenduglighet, och säll-

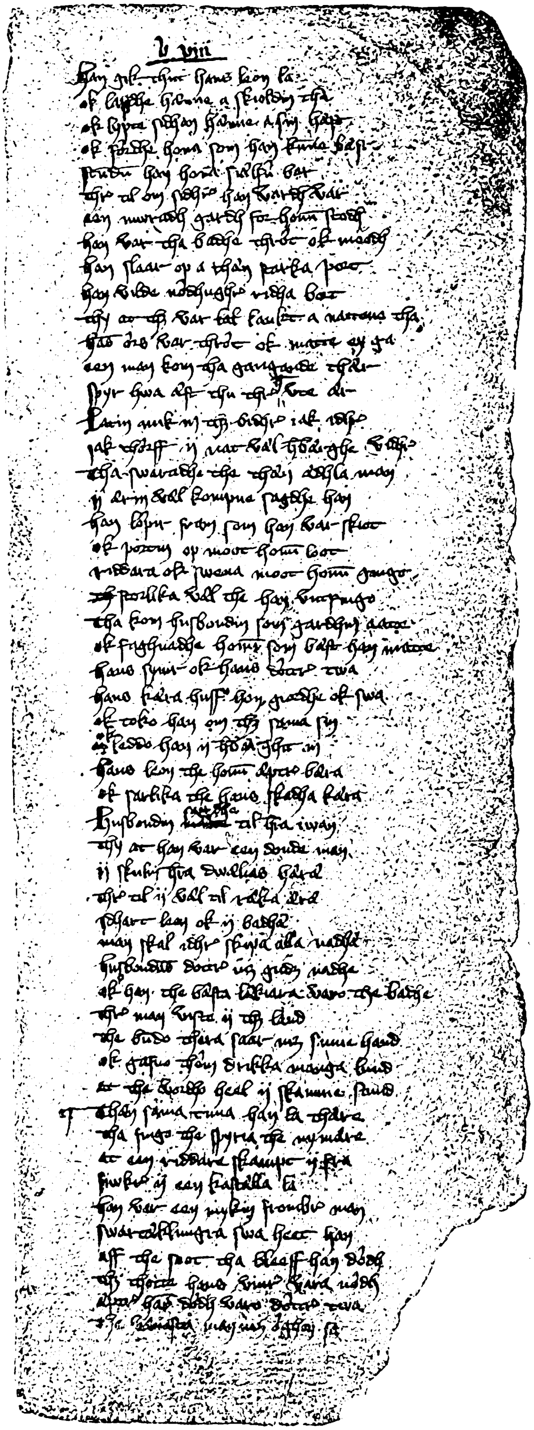

En sida af en pappershandskrift af Herra Ivan (från 1430-talet. Finnes i Kongl. Biblioteket).

skapsskick. Kärleken, som i de gamla dikterna haft en dyster, tragisk bakgrund, har här öfvergått till galanteri; den har blifvit förfinad, förlorat i djup och står icke sällan på gränsen till lascivitet. Men trots de brister, som vidlåda detta nya ridderliga ideal, ligger det dock sol öfver skildringarna; man märker, att ett nytt åskådningssätt håller på att arbeta sig fram, och i Eufemiavisorna äger detta ännu nyhetens hela omedelbarhet och friskhet.

Ivan åtföljdes snart af en andra dikt. 1307 gaf drottning Eufemia härtig Eriks diktkunnige följeslagare i uppdrag att öfversätta en ny dikt, *Härtig Fredrik af Normandie*. Dikten blef färdig året därpå och upptogs troligen med samma bifall som Ivan, ty den rörde sig inom samma idékrets och gick liksom denna ut på ett förhärligande af den höfviske riddaren. Kompositionen är visserligen än svagare, äfventyren mera osammanhängande och osannolika och den erotiska principlösheten än större, men stundtals slår det en dock till mötes en fläkt af värkligt romantisk poesi, och man kan förstå, att dikten i hög grad bör hafva slagit an.

Dikten, som ej finnes bevarad på något annat språk än svenskan — och i en därifrån gjord öfversättning på danska — uppgifver sig ursprungligen härstamma från Frankrike samt närmast vara öfversatt från tyskan. Den senare uppgiften är tvifvelsutan riktig, men den förra, hvars sanning öfversättaren själf ju icke kunde kontrollera, är däremot sannolikt falsk. I Tyskland hade man ungefär ett århundrade förut gjort bekantskap med den bretonska romanen och till en början öfversatt och bearbetat denna, men under senare delen af 1200-talet framträda några tyska dikter, hvilka visserligen uppgifva sig vara öfversatta från franskan, men i värkligheten äro fritt uppfunna af den uppgifne öfversättaren, hvilken sammanfört åtskilliga äfventyr i den bretonska romanens stil samt användt denna dikts teknik. Till denna grupp af tyska efterbildningar hör säkerligen Härtig Fredrik, hvars original likväl gått förloradt.

Kort efter det Härtig Fredrik fullbordats, bröts förlofningen mellan Erik och Ingeborg, och först tre år därefter kom en försoning till stånd; bröllopet firades på hösten 1312, men redan på våren samma år hade härtig Eriks diktkunnige spelman fullbordat en dikt, *Flores och Blanzaflor*, hvari de älskandes slutliga förening efter så många vedermödor på ett synnerligen lyckligt sätt antyddes. Flores och Blanzaflor är icke egentligen någon riddardikt som de föregående, utan ursprungligen en sengrekisk roman, som handlar om tvänne barns kärlek; genom oblida omständigheter skiljas de från hvarandra, men deras trogna kärlek består profvet, och i diktens slut förenas de ändtligen med hvarandra och nå sin längtans mål. Sagan var en bland de mest omtyckta under medeltiden, den förekommer på de flesta europeiska språk, och långt in i senare tid hade Flores' och Blanzaflors trofasta kärlek öfvergått till ett ordspråk.

Här liksom vid Ivan hade öfversättaren en norsk prosaroman såsom närmaste förebild.

När han afslutat detta arbete, tyckes han hafva lemnat härtig Eriks omgifning, och vi höra ej vidare af honom förr än 1320, då han ånyo grep till pennan och författade den s. k. Erikskrönikan, i hvilken han — ty dessa arbeten hafva tydligen samme författare — en sista gång firade sin hjälte, den »milde» härtig Erik, hvilken kort förut slutat sitt lif i Nyköpings gästabud. I sina skrifter har han ej aktat nödigt att yppa sitt namn eller gifva några an-

Digitized by Google

tydningar om sin personlighet. Af de sympatier och antipatier, som möta oss i hans dikter, kunna vi dock draga den slutsatsen, att han icke varit en andlig man, utan snarast en spelman eller lekare, hvilken icke egentligen tillhörde något af tidens politiska partier, utan hvars medkänsla endast leddes af poetiska bevekelsegrunder.

Hans arbeten beteckna emellertid riddardiktens korta blomstringstid i Sverige. Det drag af idealitet, som på härtig Eriks tid ännu hvilade öfver riddarväsendet, utplånades fullständigt under Albrekt af Mecklenburg och unionstiden. Nya intressen, borgerliga, religiösa och politiska, arbetade sig fram, och svärmeriet för den höfviske riddaren efterträddes af en nykter, kälkborgerlig uppfattning af lifvet. Visserligen vände man sig ej alldeles bort från riddarromanen, men denna är icke längre någon exponent för tidens idealism, och den enda synpunkt, ur hvilken den tolereras, är tidsfördrifvets. Man hänfördes visserligen ej längre af dessa vandr nde riddares bragder, man hyste ej häller någon öfverdrifven tro på skildringarnas realitet, men så mycket idealist v r man ännu, att man njöt af att för en stund ryckas med i äfventyrens brokiga vimmel och låta den tröga fantasien tumla om i riddardiktens underbara värld. Unionstidens riddardikt.

Denna senare underhållningslektyr har naturligen vida mindre historiskt värde än Eufemia-visorna, men jag vill dock här uppräkna de rester vi hafva. Den äldsta och mest betydande representanten för denna grupp är *Konung Alexander,* hvilken på **Bo Jonssons** föranstaltande omkring 1380 nedskrefs på svensk knittelvers. Originalet var ett latinskt prosaarbete, *Historia de preliis,* författadt på 900-talet på grundvalen af de sengrekiska, fantastiska sagor, som i Orienten uppstått om Alexander den store och hans tåg till Indien. I versifikatoriskt afseende är dikten ej dålig, men Eufemia-visornas ridderliga ton finnes där ej längre, och öfversättarens — eller Bo Jonssons — val bestämdes tydligen af de vidunderliga äfventyr, af hvilka Alexanderssagan öfverflödar.

Denna dikt har ännu poetisk form; de följande vårda sig ej längre härom, utan hafva valt den med det stämningslösa innehållet bättre öfverensstämmande prosaiska framställningsformen. Den första af dessa prosasagor, *Karl Magnus,* föreligger sannolikt blott i fragment, men med tillhjälp af en dansk öfversättning, som troligen är värkstäld från svenskan, kunna vi dock rekonstruera arbetet. I Frankrike hade det, som förut nämnts, vid den egentliga medeltidens början utbildats en nationell hjältedikt, den s. k. chanson de geste, hvilken företrädesvis handlade om Karl den store och hans män. Några af dessa sånger hade från den anglo-frankiska dialekten blifvit öfversatta på norsk prosa och samlade till ett helt under namn af Karlamagnus saga. Förmodligen voro dessa sagor bekanta i Sverige redan vid 1300-talets början — Eufemia-visornas öfversättare anspelar på dem och tyckes äfven hafva tänkt på att öfverflytta en del af dem på svensk vers — men direkt öfversatta blefvo de först under förra delen af 1400-talet. Af denna öfversättning finnas emellertid endast tvänne partier bevarade — det ena skildrande det ryktbara slaget vid Ronçevaux, det andra, som har en halft burlesk karaktär, Karl den stores resa till Jerusa-

Digitized by Google

lem och Miklagård — men på danska finnas äfven de andra partierna i den norska sagan, och då nu den danska öfversättningen troligen är värkstäld från svenskan, synes sagan äfven på detta språk hafva förelegat fullständigt.

I allmänhet har den litterära samfärdselns väg under den äldre medeltiden gått öfver Norge. Genom sin förbindelse med England stod Norge närmare den europeiska kulturens centrum, Frankrike, än något af de andra skandinaviska landen, och kulturströmningen nådde således först dit för att öfver Sverige sprida sig till Danmark. Något senare kom en annan strömning — från Frankrike öfver Nederland och Danmark till Sverige. Men någon direkt litterär förbindelse synas vi på den världsliga litteraturens område ej hafva haft med Frankrike. De svenska studenterna i Paris lefde i det s. k. »latinska kvarteret», hvars språk var latin, med landets innebyggare tyckes den manstarka lärda republiken vid Seine hafva haft blott ringa beröring, och slutligen var dessa blifvande presters intresse för världslig dikt säkerligen ytterst obetydligt. Genom dem kunde således några chansons de geste ej vandra öfver till Sverige.

Det ästetiska värde, som i allmänhet kan tilläggas chansons de geste, är icke stort. I regeln skildra de blott en monoton följd af strider, och de uppträdande figurerna äro så typiska, att man ganska snart förlorar allt intresse för dem. Den bristfälliga och starkt sammandragna öfversättning, i hvilken de föreligga på svenska och danska, gör dessa fel än mer i ögonen fallande. De båda stycken, hvilka finnas bevarade på svenska, höra dock till de bästa och böra vid ett muntligt föredrag icke hafva tagit sig så illa ut — förutsatt nämligen att berättarkonsten under medeltiden var större än skriftställaretalangen.

Didriks-krönikan, som därefter öfversattes, stammar också från Norge. Vid midten af 1200-talet hade denna saga efter hanseatiska köpmäns berättelser blifvit upptecknad i Bergen, och jag har ofta i föregående kapitel haft tillfälle att hänvisa till denna märkliga saga, som återgifver den nedertyska traditionen om de germanska sagohjältarne Didrik af Bern, Sigurd Fafnesbane, Velint m. fl. Denna norska saga, hvars episoder ju delvis af ålder varit bekanta i Sverige om ock i en annan form, öfverflyttades till vårt språk omkring 1454.

Den sista mera betydande dikten från medeltiden är den vackra och stämningsrika sagan om *Namnlös och Valentin*, hvilken ursprungligen härstammade från Frankrike, ehuru den svenske öfversättarens närmaste original var en platttysk rimdikt. Den svenska öfversättningen är på prosa, ehuru här och hvar några rimpar äfven råkat med. I stil och karaktär påminner denna berättelse ännu om Eufemia-visorna, men valet af den prosaiska formen — trots det rimmade originalet — visar, att vi dock befinna oss vid medeltidens afslutningsår.*

Början af 1500-talet tillhöra tvänne andra dikter. Den ena af dessa, *Paris och Vienna*, som till innehållet närmast erinrar om Flores och Blanzaflor, synes aldrig hafva blifvit fullständigt öfversatt; åtminstone föreligger blott början. Men denna öfversättning är i formelt afseende ganska märklig. Öfversättaren begagnar sig ej af prosan, såsom hans närmaste föregångare gjort, och ej häller af den parvis rimmade, fortlöpande knitteln, såsom Eufemia-visornas skald, utan af ett strofiskt verslag. Strofen består af fyra verser, hvilka hafva alternerande, manliga och kvinnliga rim. Förmodligen berodde valet af detta verslag därpå,

* Alla dessa rimmande och prosaiska dikter finnas utgifna af Svenska Fornskrift-sällskapet. För den, som af ett eller annat skäl ej vill läsa dessa upplagor, men ändock önskar få en föreställning om innehållet i dessa sagor, kan nämnas, att en för ungdomen afsedd bearbetning finnes i »Sveriges Medeltidssagor». (Stockh. 1893, 1894.)

Digitized by Google

att öfversättaren afsåg att skrifva en s. k. romanvisa (hvarom jag i det följande skall tala), och han valde då ett verslag, som utgjorde ett slags kombination mellan romanvisans och rimkrönikans. Sannolikt påbörjades öfversättningen på uppdrag af biskop Hans Brask, hvilken med sina kyrkliga intressen äfven förenade smaken för världslig litteratur. I sin sold hade han, så kyrkofurste han än var, en spelman, och i en instruktion för en prest, hvilken reste till Rom, bad han denne där köpa »några tractatus italici på rim», särskildt Bojardos »Den förälskade Roland»; biskopen ville nämligen låta öfversätta dessa på svenska.

Från 1529 härrör ännu en dylik öfversättning, nämligen af den under medeltiden så bekanta och studerade *Historia destructionis Trojæ* eller det trojanska krigets historia af den sicilianske författaren Guido de Columna. Öfversättningen — liksom det latinska originalet — är på prosa och värkstäldes möjligen af en Sigtunamunk, säkerligen på uppdrag af herren till Steninge, riddaren **Gabriel Kristerson (Oxenstierna)**.

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Dessa nu uppräknade arbeten äro de enda resterna af medeltidens världsliga »morskabslæsning» men jämte dem fanns äfven en annan grupp af arbeten, af hvilka en del står på gränsen mellan den världsliga och den andliga litteraturen. Medeltidens sagolitteratur.

De gamla myter, hvilka under heden tid berättats i vårt land, glömdes naturligen icke fullkomligt bort med kristendomens antagande, och en god del fortlefde tydligen äfven hos oss liksom hos tyskarne såsom folksagor. Men dessa sagor upptecknades i allmänhet icke, och endast genom en slump har en eller annan af de tyska råkat förirra sig in i den skrifna litteraturen. En antydan om medeltidens förlorade mytiska sagor äga vi svenskar dock i de finska *Kalevalasångerna*. Dessa, som under medeltiden — efter kristendomens införande — uppstått genom invärkan från de ryska bylinerna och de svenska balladerna och sagorna, förete nämligen ofta i innehållet en påfallande likhet med de isländska gudasångerna, men detta förutsätter, att de svenska ballader och sagor, som på detta sätt omdanats af finnarne, till innehållet ännu föga skilt sig från de fornnordiska myterna. Som vi i det följande skola se, styrkes denna slutsats af några ännu bevarade riddarvisor från medeltiden. Mytiska sagor.

Antydningar om tillvaron af dylika, ännu halft mytiska sagor erhålla vi ock genom några gamla skulpturer från kristen tid, särskildt genom dopfuntarna. Att reminiscenser af den hedniska myten och hjältesagan kunna förekomma på dessa rent kristna kultföremål, förefaller onekligen egendomligt, men faktum torde emellertid vara obestridligt; så t. ex. finner man mycket ofta kentaurer afbildade på Västgötafuntarna. Tydligen beror denna egendomlighet på samma uppfattning, som möter oss i de romerska katakombmålningarna, där man midt bland kristna bilder påträffar Orpheus, Amor och Psyke m. fl. hedniska sagogestalter. Deras rätt att upptagas i den kristna bildserien är dock lätt att förstå. Liksom Tobias och andra af det gamla testamentets personligheter betraktades såsom prototyper eller »figurer» af Kristus, så betraktades äfven Orpheus såsom en dylik »figur». I och för sig ligger det ingenting orim-

Digitized by Google

ligt i att antaga, att våra förfäder under den äldsta kristna tiden på samma sätt omtydt sina egna mytiska sagor; böjelsen för allegoriska figurtydningar fanns åtminstone med säkerhet hos dem. Så t. ex. förekommer i Råda kyrka (Värmland) en hel bildserie ur Physiologus, ett arbete som just på detta allegoriska sätt förklarade pantern, salamandern, enhörningen o. s. v. såsom »figurer» af kristna begrepp.

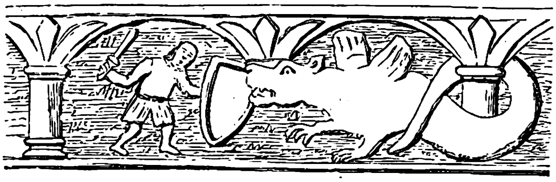

Från en dopfunt från Skälfvums kyrka.

Ser man nu på våra äldsta bildframställningar, finner man ofta på dem en man i kamp med en drake; så t. ex. på dopfuntar i *Skeby* och *Skälfvum* i Västergötland, på en skulpterad relief öfver kyrkdörren till *Tofteryds* kyrka i Småland med flera ställen, och på tvänne reliefer från *Rydaholms vapenhus* ser man å den ena en man, som sticker spjutet i en drake, å den andra en riddare till häst med svärdet i högsta hugg och omhvärfd af blad och grenar; under honom slingrar sig en orm, och bakom honom varsnar man ett djäfvulskt odjur. Dessa bilder kunna framställa Sigurds bekanta drakkamp, som så gärna afbildades af de hedniska svenskarne, de kunna ock framställa Kristus i kamp mot otrons hydra eller någon liknande allegori, men troligen framställa de båda, d. v. s. den gamla nordiska drakkampen såsom en »figur» af den kristna.

Å en annan dopfunt från *Norums kyrka* i Bohuslän är denna kombination mellan kristna föreställningar och hedniska sagomotiv än tydligare. Man ser å den en man, omgifven af ormar, och under hans fötter befinner sig ett föremål, som knapt kan vara något annat än en harpa. Framställningen erinrar slående om de gamla bilderna af Gunnar, hvilken i ormgropen spelade harpa med fötterna (se förut fig. å sid. 40 och 42*), men å den andra sidan ock om den äldsta skulpturens framställning af Kristus i hälvetet. För min del kan jag endast förklara detta fenomen på så sätt, att Gunnar, spelande harpa i ormgropen, betraktats såsom en »figur» af Kristus — alldeles såsom Orpheus i katakombmålningarna.

Dopfunt från Norums kyrka.

Andra gamla figurframställningar t. ex. å en dopfunt från *Vättlösa* i Västergötland och från »sånghusdörren» till *Fardhems kyrka* på Gottland (fig. sid. 127)

* Genom ett förbiseende har figuren å sid. 42 blifvit vänd på sned.

Digitized by Google

innehålla tydligen också figurer ur den mytiska eller heroiska sagans värld, äfven om vi numera icke äro i stånd att identifiera dem.*

Fésagor.

Den primitiva folktro, som under hednisk tid utvecklats till hednisk mytologi, fortlefde naturligen ock under kristen tid och fortlefver ännu i våra dagar. Ur denna folktro, tron på jättar, troll, tomtar, älfjungfrur och vättar har den moderna fésagan eller den egentliga folksagan utvecklats. Första gången denna fésaga framträder inom litteraturen är i slutet af 1100-talet, från hvilken tid de s. k. lays inom den franska litteraturen stamma. Den egentliga uppteckningen af dem faller dock inom en långt senare tid — först inom 1600- och 1700-talen — och den äldsta redaktion, i hvilken vi äga en svensk fésaga, är ett fragment från 1612. Att vår medeltid varit rik på sagor om tomtar, jättar och förtrollade jungfrur är emellertid sannolikt, äfven om de sagor och folkvisor, som behandla dessa motiv, först i långt senare tid blifvit upptecknade.**

Relief från Sånghusdörren till Fardhems kyrka.

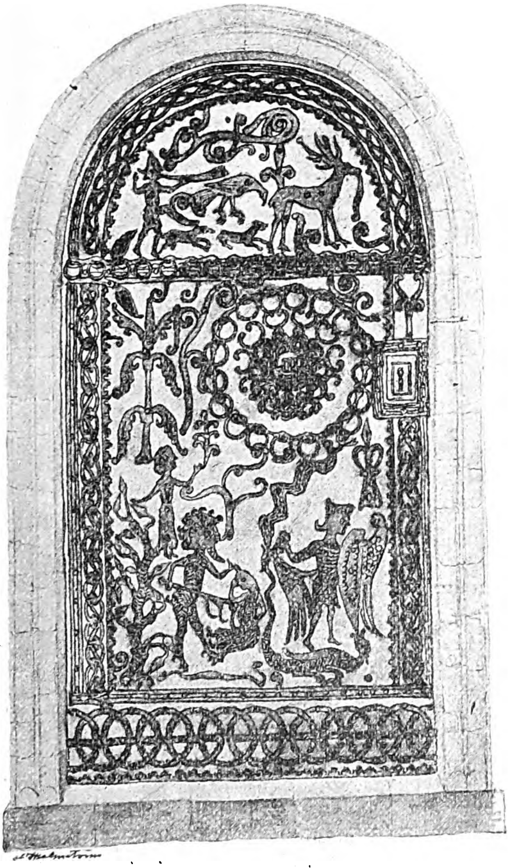

Roglösa kyrkodörr (Österg.).

Vi sakna ej alla antydnin-

* Den ridande figuren å Fardhem-reliefen påminner om den, som förekommer å den norska relief, hvilken här afbildats å sid. 43 och som ansetts föreställa Sigurds ridt till Brynhild.

** Dock må man ej vara för hastig i att återföra alla dylika sagor till medeltiden; den folktro, ur hvilken denna sagovärld vuxit fram, existerar ännu och torde ännu afsätta sig i nya sagor. I flera af våra folksagor framträda de naturväsen, kring hvilka berättelserna röra sig, i en så starkt humaniserad gestalt, att de snarare synas vara skapade af vår tids uppfattning än af medeltidens.

Digitized by Google

gar om denna förlorade, blott på folkets läppar boende litteratur. En allmän-europeisk, äfven i Sverige lokaliserad saga handlade om en jättes misslyckade försök att kullstörta en nybygd kyrka, som han själf uppfört. Denna saga möter oss ännu i bild i *Lunds domkyrkokrypta* i de råa skulpturerna af jätten Finn och hans hustru, och samma historia afbildas troligen å en skulptur i *Forshems kyrka* i Västergötland.

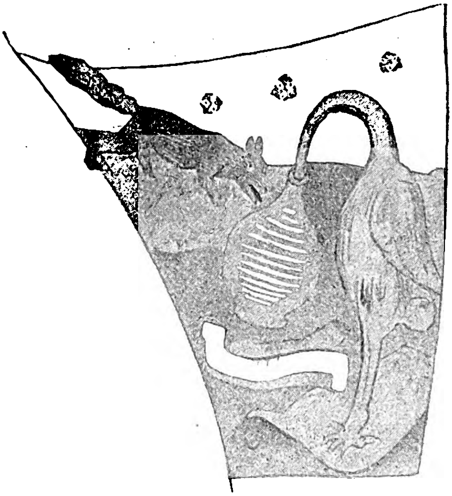

Kyrkomålning i Tolfta.

En annan mera fantastisk saga möter oss på *Roglösa kyrkodörr* (fig. sid. 127). Öfverst skåda vi en jakt med hund och hind, under se vi ett troll, som släpar en kvinna vid håret, en ängel, en drake och en i sida kläder utstyrd figur — säkerligen en hänsyftning på någon numera okänd medeltidssägen, om hvilken traditionen blott vet att berätta, att dörren tillhört »drottning Åmmas borg i Omberg». En saga af samma art antydes af skulpturerna på en gammal furukista i *Rydaholms kyrka;* äfven här framställes en jaktscen, riddaren blåser i sitt horn, framför honom löper en hjort och längst bort i skogen synes en knäböjande jungfru.

Legender. En tredje art af saga är legenden, den enda som i medeltida uppteckning blifvit bevarad till vår tid. Dessa legender, om hvilka redan förut talats i ett annat sammanhang, voro ofta af ett ganska världsligt innehåll och flera af dem skilja sig i innehållet föga från chansons de geste. Icke sällan äro de blott lindrigt omarbetade antika sagor; så t ex. är *Judas Ischariots* legend i själfva värket blott en omskrifning af den bekanta grekiska berättelsen om konung Oidipos. Andra stamma ända från Indien, såsom den så omtyckta legenden om *Barlaam och Josaphat*, hvilken ursprungligen handlat om ingen mindre än — Buddha. För öfrigt betraktades ofta såväl dessa legender som de bibliska berättelserna om David och Batseba, Herodes, Susanna, Simson, Holophernes m. fl. såsom rent världsliga historier, hvilka balladförfattaren icke försmådde att upptaga i sin repertoar; så skall — enligt Bugge — den vida spridda balladen om *Kvinnomördaren* endast vara en omskrifning af den bekanta berättelsen om Holophernes.

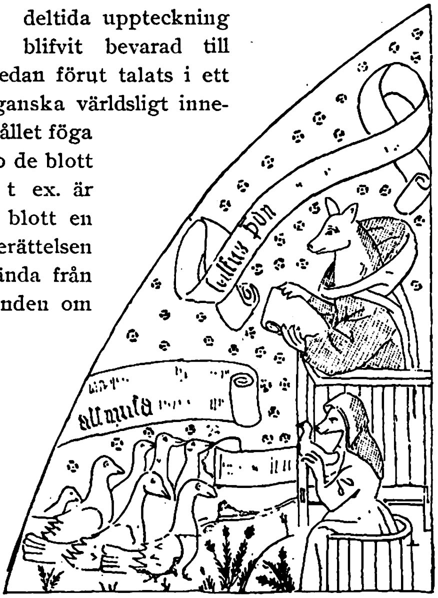

Kyrkomålning i Tolfta.

Djurfabeln. En fjärde grupp af sagor är djurfabeln, om hvars upphof man så mycket tvistat, och som hvars ursprungliga hem man ansett än Grekland, än Egypten

Digitized by Google

Digitized by Google

HUGO GEBERS FÖRLAG.

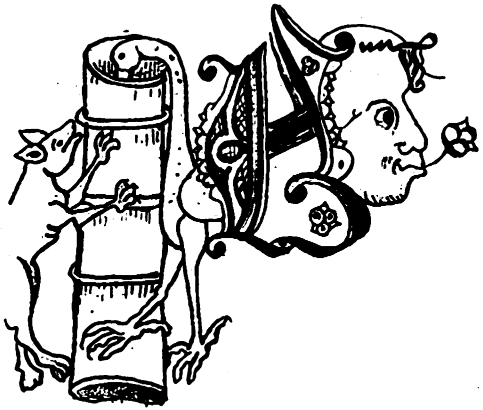

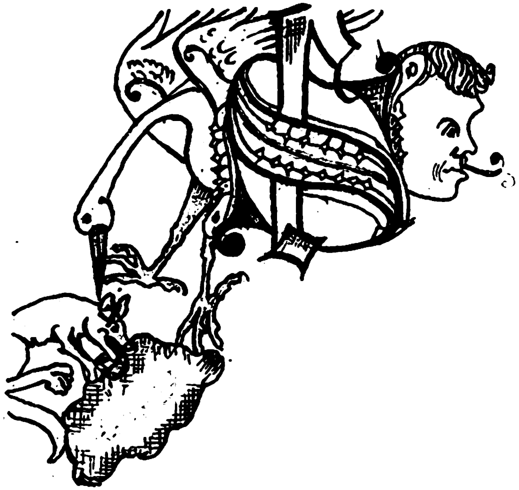

INITIALER UR MAGNUS ERIKSSONS LANDSLAG MED UPPLANDS-LAGENS KYRKOBALK.

Från midten af 1400-talet.

GEN. STAB. LIT. ANST.

Digitized by Google

Digitized by Google

än Indien. Den riktigaste åsikten torde väl vara den, att djursagorna självständigt uppstått i de flesta land; så t. ex. kan den bekanta historien om björnens fiskafänge och hans däraf orsakade korta svans endast hafva uppstått i ett nordiskt land, där isen ligger under en del af året. Men denna fabelns självständiga framväxt hindrar ej, att de flesta fabler i historisk tid vandrat från det ena landet till det andra; från grekiska samlingar stamma väl de flesta af de under medeltiden populära fablerna, och uppslaget till den storartade, självständiga utbildning, som djursagan erhöll i medeltidens väldiga djurepos Reyneke Vos, kom troligen från orienten. I Sverige voro med säkerhet djurfablerna ytterst populära att döma af de afbildningar, som på skilda ställen förekomma.

I en handskrift af landslagen, hvilken på 1400-talet skrifvits i Upland, förekommer en mängd, synnerligen väl målade initialer, hvilka äga ett icke ringa kulturhistoriskt intresse. Bland dessa initialer finnas några, som visa, huru förtrogen man var med djurfabeln; så ser man räfven och storken på gästabud hos hvarandra, räfven, som springer med gåsen på ryggen, haren, som blåser

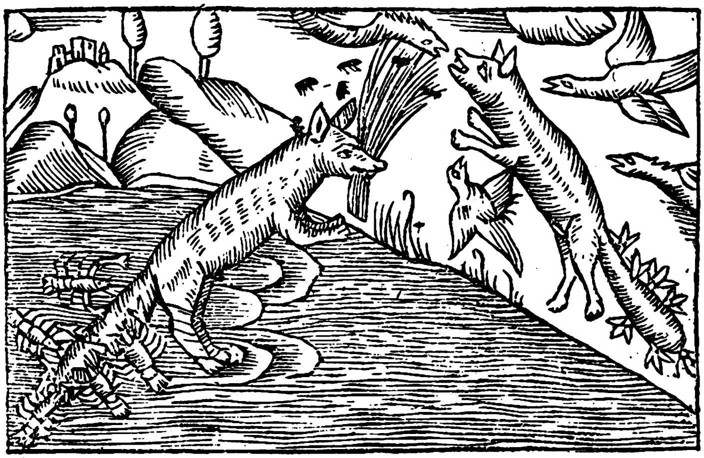

Räfven fångar kräftor och befriar sig från ohyra.
(Efter ett träsnitt i Olaus Magnis Historia.)

säckpipa, och räfven, hvilken predikar för gässen. Tvänne af dessa bilder förekomma ock bland målningarna i *Tolfta kyrka,* nämligen räfvens predikan samt storkens gästabud (fig. sid. 128), och att döma af Olaus Magni tyckes man särskildt hafva roat sig med att uppdikta sagor om räfvens slughet.

Äfven på andra roande historier synes ej tillgången hafva trutit, ehuru några skämtsagor ej finnas bevarade inom litteraturen. Att de likväl varit på modet, framgår däraf, att de t. o. m. tillkämpat sig en plats bland de till uppbyggligt syfte utförda kyrkomålningarna, säkerligen för att i en välkänd »figur» framställa syndens vederstygglighet. Särskildt omtyckta voro några grofkorniga folkhistorier om djäfvulen och den elaka käringen. Bland *Ösmo kyrkas* målningar se vi den bekanta historien om »mjölkharen», detta egendomliga trolldjur, med hvars tillhjälp man kunde stjäla mjölk från grannarnes kor. Ungefär samma historia upprepas i *Vamlingbo* kyrka, och än obscenare former antaga dessa bizarra fantasier i *Litslena.* Inom litteraturen omnämnas de däremot ej förr än i det i början af 1600-talet skrifna dramat *Judas Redivivus,* som dock måhända blott är en bearbetning af ett redan under medeltiden författadt stycke. Skämtsagor.

Digitized by Google

Anekdoter af denna art kunna mycket väl självständigt hafva uppstått hos de flesta folk; en annan art af berättelser tyckes deremot i historisk tid hafva invandrat till Europa från den sagorika orienten.

Orientaliska novellstoff.

Den första litterära beröringen mellan occidenten och orienten skedde genom korstågen, genom hvilka de frankiska eröfrarne i Östern upprättade en mängd feodalstater efter västerländskt mönster, i hvilka de trädde i en liflig, fredlig beröring med österländingarne, samtidigt med det att de fortfarande upprätthöllo samfärdseln med hemlandet. Följden af denna sammanstötning mellan tvänne olika kulturströmningar se vi, då vi vända oss till 1100-talets franska och tyska litteratur, inom hvilken nu en mängd orientaliska sagomotiv uppträda, som säkerligen på muntlig väg — genom hemvändande korsfarare — förts till Europa. Samtidigt pågick en annan, ehuru vida mindre ymnig strömning från öster — öfver Ryssland —, och vända vi oss till Saxos sagohistoria finna vi, huru i hans arbete båda dessa strömningar löpa samman; i Saxos saga om *Hamlet* påträffa vi bägge, — en episod hänvisar på den östra vägen, en annan på den västra. Men hvad som gäller om den danska litteraturen på 1100-talet, gäller — hvad de allmänna strömningarna beträffar — med all sannolikhet också om Sverige, om än kanske inflytelserna här voro mindre kraftiga. Slumpen har dessutom gifvit oss ett vittnesbörd om, att just Hamletssagan varit känd äfven i Sverige, säkerligen ungefär i samma form som den, i hvilken den uppträder hos Saxo. I Rimkrönikan skildras nämligen konung Birgers sinnestillstånd under Nyköpings gästabud med dessa ord:

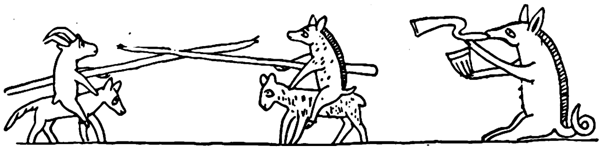

Målning i Råda kyrka.

> Han log fasteliga och gjorde sig gamman
> rätt som han vore en Amblode,
> den sig intet godt förstode.

Att ordet »Amblode» (Hamlet) här kan användas såsom synonym för »dåre», visar, huru välbekant denna saga var för tolf- och trettonhundratalets svenskar.

Målning i Ösmo kyrka.

Samma dubbla strömning kunna vi konstatera också beträffande ett annat sagomotiv. Bland de semitiska folkens sagor fanns en, som behandlade den vise konung Salomos strid med en demonfurste. Detta motiv utvecklades på två fullkomligt olika sätt, å ena sidan till en romantisk äfventyrsdikt, hvilken föreligger i en svensk folkvisa, *Solfager*, hvilken öfver Ryssland vandrat till oss från orienten, å den andra sidan till en vida spridd, grofkornig bibelparodi, *Marcolphus*, som utbildats i Västerlandet och var bekant i Sverige redan på 1400-talet, då Marcolphus och hans hustru finnas upptagna bland målningarna i *Husby Sjutolfts* kyrka.

Denna första strömning från orienten åtföljdes snart af en andra, som i motsats till den tidigare är af mera litterär art. Den berodde på det förut omtalade behofvet för de kristna predikanterna att medels exempel belysa de satser, som de i sina predikningar förkunnade. Man ägde väl förut legendernas rika skatt att använda, men man behöfde nya, mera lärorika och roande, och så vände man sig till den sagorika orienten. Förmedlingen skedde ofta genom judarne, som ju kunde sägas vara såväl österländingar som västerländingar.

Genom deras försorg öfverflyttades de stora orientaliska sagosamlingarna på latin. Först kom *Disciplina clericalis,* som i början af 1100-talet nedskrefs af en döpt, spansk jude, Petrus Alfonsus; mot midten af nästa århundrade öfversattes den indiska sagosamlingen *Pantschatantra* från hebräiskan till latinet under namn af *Directorium vitæ humanæ*, och från östern stammar ock den tredje stora sagosamlingen, *Sju vise mästare.* Genom munkarnes predikningar spredos dessa sagor kring hela kristenheten och blefvo dennas gemensamma tillhörighet, och i deras spår uppstodo västerländska samlingar såsom *Gesta romanorum, Själens Tröst,* Magister Mathias *Copia exemplorum* m. fl. De ojämförligt flesta berättelser af denna art, som under medeltiden spredos i Sverige, voro säkerligen af utländsk upprinnelse; en och annan hade dock måhända svenskt upphof eller hade åtminstone lokaliserats i Sverige. En dylik novell — förmodligen först berättad af någon predikant för att ådagalägga bördens ringa betydelse i förhållande till det sant mänskliga — hade i Sverige af traditionen knutits till en gren af folkungaätten, nämligen den vackra novellen om *Sigrid den fagra;* mot medeltidens slut berättas denna historia af Vadstena-nunnan **Margaretha Clausdotter** i en biografi öfver Birgitta. Historisk är denna tradition icke, utan tydligen är den blott ett vanligt predikoexempel, som af en senare tid förbundits med lagman Bengts och Sigrid den fagras personer.

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Från denna litteratur af sagor, noveller och anekdoter vända vi oss till en annan gren af den världsliga vitterheten, nämligen balladen, hvilken därutinnan är lika den nyss omtalade prosalitteraturen, att den ej finnes bevarad i medeltida handskrift. Balladen.

Från själfva medeltiden äga vi endast några fragment. I den förut omtalade runhandskriften af Skånelagen (omkring 1300) finnes en med noter försedd strof på två verser; i en Linköpingshandskrift från 1400-talet förekomma sju verser af den danska balladen *Ridderen i Hjorteham,* och i en svensk handskrift från midten af samma århundrade läses en balladstrof på fyra verser — detta, jämte några omkväden, är allt. Men på 1500-talet börja de s. k. visböckerna, och särskildt äro de danska talrika och viktiga; icke mindre än tjugufem stycken härröra från 15- och 1600-talen, och detta intresse var t. o. m. så lifligt, att den danske historikern Vedel 1591 kunde af trycket utgifva »Hundrede udvalgte danske Viser». De svenska visböcker, som bevarats, äro däremot både färre och mindre betydande. Det religiösa intresset var under reformations-

Digitized by Google

perioden fortfarande öfvervägande — och betydligt starkare än i Danmark — och i följd däraf innehålla de äldre svenska handskrifterna företrädesvis religiösa samt halft lyriska, halft moraliserande dikter, bland hvilka en ballad blott undantagsvis fått plats. Först på 1600-talet vaknar också hos oss intresset för den mera rent världsliga dikten, och först från denna tid äro våra egentliga balladsamlingar. Samtidigt började man äfven att anlita tryckpressen för att mångfaldiga dessa visor; men resterna af denna lätt förstörda flygbladslitteratur äro tyvärr ganska obetydliga.

Visböcker. Vår äldsta visbok förskrifver sig från tiden omkring 1572 och tillhörde kort därefter en jämtländing **Harald Oluffson**,* efter hvilken samlingen blifvit uppkallad; endast omkring en femtedel af de här införda visorna kunna räknas till balladlitteraturen. Till samma århundrade hör den s. k. *Stierneldska handskriften*, hvilken dock icke innehåller några värkliga ballader, utan blott historiska och bibliska visor. En tredje samling, skrifven omkring 1593, är en liten på Kongl. Biblioteket förvarad *Visbok i sedes*,** hvilken företrädesvis upptager andliga dikter, men dessutom ett tiotal ballader. Ett fjärde handskriftsband, kalladt *WB*, i Kongl. Biblioteket innehåller ett par visböcker från 1500-talet, af hvilka en nästan uteslutande består af ballader, de andra af historiska, religiösa och erotiska dikter samt ballader.***

En visbok af en viss vikt äfven för Sverige är den, hvilken i slutet af 1500-talet skrefs för den danska **drottning Sofias** räkning och som innehåller en stor mängd gamla danska ballader; denna handskrift kom nämligen redan före 1600-talets början till Sverige, där den flitigt studerades af svenska adelsjunkrar och fröknar, hvilka äfven fortsatt samlingen genom att i bandet införa en följd af svenska dikter, af hvilka dock minsta delen är ballader.

Med 1600-talet stiger intresset för den världsliga dikten. **Pär Brahe**, som under en utländsk studieresa påbörjat en samling af italienska, tyska och franska dansmelodier, fortsatte efter sin hemkomst denna samling med att i bandet upptaga några tyska och svenska visor, hvilka möjligen ännu på denna tid — 1620-talet — voro populära såsom dansvisor. Betydligt större än denna blott påbörjade samling är den, som kort därefter värkställdes af en adelsman i Västergötland, **Bröms Gyllenmärs**, hvars visbok upptager öfver hundra nummer, erotiska dikter, psalmer och ballader. Till århundradets senare del hör **Barbro Banérs** påbörjade balladsamling och en sedermera af **Samuel Älf** till Linköpings bibliotek skänkt visbok, hvars innehåll väl företrädesvis är lyriskt, men i hvilken äfven ballader förekomma.

Vår viktigaste balladhandskrift är dock: *Några gamble wijser aff allehanda slagh, widh sin eigen gamble och Enfaldige Composition, aldeles förvtan någor ändring eller Emendation såsom dhe öfwerkomne och vthi hastigheet afskrefne äre.* Samlingen upptager i rundt tal omkring 50 ballader och synes af stilen att döma vara värkställd af en enda person,* förmodligen någon flitig fornforskare från vårt

---

* *Harald Oluffsons visbok* bestod egentligen af tre skilda samlingar. Den första härrör från tiden före 1572 och 1573, och den tredje, som numera är förlorad så när som på några fragment, från 1581.

** Äfven i denna finnas flera olika handstilar, hvilka dock synas tillhöra samma tid.

*** I WB finnas ock inhäftade fragment af några balladsamlingar från 1600-talets slut.

* I bandet — som förvaras på Kongl. Biblioteket och är kändt under namnet *Mytiska sånger och Folkvisor* — har ock, utom lösa visor, infogats en af de visböcker, hvilka skrifvaren lagt till grund för sin samling.

Digitized by Google

storhetstidehvarfs senare afdelning. Från 1700-talets början hafva vi slutligen en på egendomen *Bärgshammar* förvarad visbok i två volymer, af hvilka den ena skall utgöra en ordagrann öfversättning af Vedels Hundrede Viser och den andra bestå af afskrifter af äldre och samtida skillingtryck. Till samma århundrades början hör ock en af **Petter Rudebeck** gjord antikvarisk samling rörande Småland, i hvilken flere intressanta ballader uppteckna ts.

Vid denna tid hade de bildade klasserna redan förlorat smaken för dessa ålderdomliga dikter; de fortlefde visserligen ännu, men blott bland de samhällsklasser, som ännu ej berörts af den nya odlingen. Den moderna dikten — exempelvis Dalins — kunde väl någon gång ikläda sig folkvisans enkla dräkt, men liksom herdekostymen var denna dräkt blott en »habit de campagne», som man snart lade bort och som ej häller rätt passade.

Först med vårt århundrades början kom balladen åter till heders. Den man, hvilkens flit vi hafva att tacka för de stora samlingar, som först gjordes och utgåfvos, är **Leonard Fredrik Rääf**, ett namn som bör ihågkommas, ehuru andra fått hedern af hans arbete. Redan 1811 insände han till Iduna en samling ballader, men af nu okänd anledning blefvo de där ej tryckta. Kort därefter öfverlämnade han till Arvid August Afzelius ej mindre än sjuttio ballader, och nu kommo hans samlingar till användning. I förening med **Geijer** utgaf nämligen **Afzelius** tre band *Svenska Folkvisor* (1814—17) — utan att ens nämna, att den ojämförligt största delen af dessa lemnats af Rääf. I sin samling hade Afzelius företrädesvis infört sådana dikter, som upptecknats efter muntlig tradition. 1834—42 utkommo emellertid **A. I. Arwidssons** *Svenska Fornsånger*, hvilka däremot nästan uteslutande hämtats från de balladhandskrifter, som ofvan omnämnts; äfven denna samling stöder sig, såsom Arwidsson upplyser, företrädesvis på Rääfs afskrifter. I senare tid hafva dessutom stora samlingar gjorts och publicerats af landsmålsföreningarna, fornminnesföreningar och enskilda, hvarjämte åtskilliga af de gamla visböckerna utgifvits af trycket. Det material vi nu hafva att förfoga öfver är således ej ringa, och särskildt i Danmark har under den senaste tiden flera viktiga undersökningar gjorts angående den nordiska folkvisans ålder och karaktär.

Taga vi en hastig öfverblick af alla de dikter, som gå under det gemensamma namnet »folkvisor», finna vi lätt, att dessa hafva ett ganska skiftande skaplynne och stamma från vidt skilda tider. Bland dem har man inrymt ej blott våra ballader, utan ock större delen af vår lyriska renässansdiktning, hvilken alldeles saknar folklig karaktär; de flesta af dessa renässansdikter äro rent litterära öfversättningar från tyskan. Vidare finner man bland de svenska »folkvisorna» dikter som Sinclairsvisan m. fl., hvilka visserligen varit mycket populära, men dock icke kunna kallas folkdikter i vanlig mening. Slutligen finnas några vackra folkvisor från modern tid, som dock näppeligen försvara sin plats i en samling »fornsånger». Men icke ens alla våra ballader förskrifva sig från medeltiden, trots den medeltida karaktär de hafva. Flere af dessa hafva nämligen i jämförelsevis sen tid invandrat till Sverige från Tyskland och Norge — exempelvis *Liten Karin*, som säkerligen ej är äldre i Sverige än det trettioåriga kriget, äfven om sången i Tyskland har ett stamträd, som når upp till medeltiden; invandringen från Norge har nog ej häller varit obetydlig, och troligen hafva de för sin fornåldrighet berömda visorna om *Tor af Hafsgård*, *Herr Alf* m. fl., hvilka först mot slutet af 1600-talet förekomma i svensk uppteckning, jämförelsevis kort tid förut vandrat öfver våra gränser. Andra visor — exempelvis *Kämpen Grimborg* — hafva i sen tid diktats af folkliga skalder, hvilka tagit de äldre och värkliga medeltidsballaderna till mönster och lyckats så väl i

Digitized by Google

sin imitation, att de under lång tid bedragit äfven öfvade litteraturkännare. Åter andra dikter, som fått gälla såsom medeltidsballader, hafva af enskilda öfversatts från tyskan och sedermera spridts såsom flygblad — exempelvis *Grefven af Rom*, som först förekommer i Harald Oluffsons visbok, därpå i ett tryck från 1580-talet samt slutligen, efter närmare tvåhundra års mellantid, i ett nytt tryck af 1761.

Men äfven de visor, som i en eller annan form återgå till tiden före reformationen, kunna endast med en viss reservation betraktas såsom medeltidsdikter, enär de säkerligen ej lämnats oberörda af den senare tidens smak; flere af dem hafva tydligen ingått kombinationer med andra dikter, och få af dem torde ens i våra äldsta visböcker hafva alldeles samma utseende som då de först diktades. Då vi i alla fall med rätta räkna själfva balladdiktningen till medeltiden, är det således för oss af största vikt att hafva några kriterier, på hvilka vi kunna skilja den äkta medeltidsballaden från den nydiktade och fördärfvade.

Karaktäristik af medeltidsballaden.

Den utmärkte danske historikern Johannes Steenstrup har med stor skarpsinnighet värkstält en dylik undersökning. Han påpekar först den strängt episka stilen i våra äkta medeltidsballader; lyriken är förvisad till omkvädet, och själfva dikten inskränker sig till en nästan kärf framställning af nakna fakta. Några kärleksvisor, hvilka äro så vanliga i den tyska medeltidspoesien, förekomma därför icke hos oss, inga naturdikter, inga s. k. Tagelieder — de som upptagits i våra visböcker hör säkerligen till reformationstidens, ej till medeltidens diktning. Det subjektiva, personliga draget saknas alldeles, och skalden gör aldrig ett försök att framhålla sina egna åsikter eller sin egen personlighet, utan såsom äkta epiker döljer han sig bakom sitt värk; hvarje omnämnande af skaldens personliga »jag» kännetecknar visan såsom en yngre tids skapelse. Aldra minst nämner den värklige balladförfattaren sitt namn. Visan om Stolts Elisif är i detta fall betecknande. Den slutar:

Det vill jag säga försann:
Det allt mitt hjärta rörde.
Jag biskop Nils är samme man,
Som detta skref och hörde.

Redan dessa ord äro tillräckliga att stämpla det hela som ett falsarium; så har aldrig en äkta medeltidsballad slutat. Icke häller är det äkta balladstil att lägga hela dikten i den sjungandes egen mun såsom dennes egen berättelse; en dikt som *Jag var mig ett litet barn*, i hvilken den sjungande täljer sin egen sorgsna lefnadssaga, hör till renässansens, icke till medeltidens litteratur: den värkliga balladen nöjer sig med en enkel episk berättelse utan moralisk tillämpning, utan alla reflexioner och utan något subjektivt element. Den äkta medeltidsballaden innehåller ej häller några beskrif-

Digitized by Google

ningar. Naturen eller det omgifvande sceneriet tecknas i några få, korta drag, de uppträdande personernas yttre karaktäriseras på sin höjd med några fullt stereotypa vändningar — lockarna äro gula, kappan i regeln blå o. s. v. —; längre går ej författaren i realistisk karaktäristik. Lika litet inlåter han sig på något försök att karaktärisera de handlandes själsegenskaper; dessa framträda genom personernas egna yttranden och egna gärningar, och författaren gifver aldrig någon psykologisk kommentar till dessa. Några bilder hämtade från naturen och själslifvet förekomma icke, något utbrott af religiös hänförelse slipper aldrig öfver författarens läppar. Steenstrup anmärker med rätta, att det är fullkomligt i strid med den äkta balladstilen, då — såsom i några senare visor — händelsernas hjul drifves framåt genom några religiösa undervärk; mellan legenden och balladen ligger ett oöfverstigligt svalg.

En modern författare är alltid synnerligen angelägen om att gifva sina figurer en bakgrund — han skildrar den omgifvande naturen, han tecknar tidens skaplynne och dess ledande idéer, och söker gärna ställa sin hjälte i rapport med denna omgifning. Icke så balladskalden. Hans figurer likna den medeltida målarkonstens, som stå uppstälda framför den blå eller gyllene bakgrunden, hvilken ingenting säger och ingenting föreställer. Liksom dessa äro hans figurer lösta från allt sammanhang med den praktiska värld, inom hvilken sångaren lefde. Balladens riddare påminna föga om värklighetens. Striden mellan konungamakt och feodaladel, kampen för ägodelar och ståndsprivilegier, oppositionen mot kyrkans öfvergrepp — allt detta förbigås här med tystnad. Det som balladen skildrar är kärleken mellan riddaren och borgjungfrun, kampen man emot man, med ett ord blott de sidor af det mänskliga lifvet, som i strängaste mening höra till individens värld. Af samma skäl afskyr balladen alla massor, och äfven i den punkten liknar skalden medeltidens konstnärer. Någon kamp mellan olika partier förekommer därför icke, ej ens en strid mellan olika folk, och den äkta balladen känner intet fädernesland.

Äfven åt de ballader, som diktats med anledning af vissa bestämda historiska tilldragelser, äfven åt dem har balladförfattaren lyckats gifva en annan bakgrund än den faktiska värklighetens disiga luft; äfven här är scenen balladens diktade drömland, och de handlande personerna ledas af helt andra motiv än deras historiska motsvarigheter. I själfva värket hafva de blott namnet gemensamt med dessa. Balladernas Marsk Stig är en helt annan figur än historiens. Visorna känna intet om de politiska partier, som på Erik Glippings tid kämpade om makten, och Marsk Stig

Digitized by Google

skildras ej såsom partichefen, hvilken fullföljer några politiska syften, utan såsom den enskilde riddaren, hvilken hämnas sin kränkta ära. Realisten skall häri finna balladens begränsning, och i viss mån kan han hafva rätt. Balladens hjältar äro sällan några värkliga, genomarbetade karaktärer, gripna ur lifvet. Snarare äro de skuggbilder från romantikens luftiga värld, ej mera värkliga än Oberons och Titanias lätta följe.

Liksom figurerna äro skildrade naivt, blott från det yttre, så är äfven hela framställningen präglad af en enastående enkelhet och naivitet. Några »kenningar», på hvilka den gamla skaldepoesien var så rik, synas här icke till, några antiteser eller inledande præludier förekomma icke, och utan alla förberedelser kastar sig skalden genast in medias res: »*Det var stolts Adelin*» etc., och sedan framföras händelserna med ett sant dramatiskt crescendo, som värkar desto kraftigare genom balladförfattarens ständiga användande af præsensformen. Inga lärda allusioner försvåra begripandet, handlingen försiggår i ett land, som i de flesta fall lika väl kan kallas England som Danmark, ty i värkligheten står det mycket sällan att utpeka på någon karta.

Denna balladens frihet från all lärd apparat — hvarigenom den skarpt skiljer sig från renässansdikten med dess talrika mytologiska anspelningar — berättigar oss i viss mån att kalla dessa ballader folkvisor: hvar och en kan förstå dem utan några särskilda förutsättningar. Men i själfva värket är denna egenskap gemensam för medeltidens hela episka diktning. Äfven öfver de stora hjältedikterna — t. ex. Rolandsången och Nibelungenlied — hvilar det något opersonligt, och i regeln äro de äfven namnlösa. Den skarpa skillnad i bildning mellan de olika samhällsklasserna, som utmärker vår tid fanns ej under medeltiden. Riddaren hade knapt större bokliga kunskaper än bonden, och all dikt blef därför i viss mån folklig.

Äfven ur en annan synpunkt kunna dessa ballader kallas folkvisor. Medeltiden ägde intet sinne för författarens rätt. Skalden uppfann sällan själf sina motiv, utan lånade dem från andra håll, och en annan författare ansåg sig opåtaldt kunna arbeta om den förres dikt, ändra, lägga till och taga ifrån, utföra vissa episoder, söka nya motiv och kontaminera dikten med ndra.

Den medeltida epiken har häri ett visst tycke med den grekiska plastiken. Äfven här ändrades, varierades och utvecklades typerna i det oändliga, slafviska kopior förekommo nästan aldrig, utan hvarje kopist hade i regeln något att ändra, borttaga eller tillägga, och på så sätt kunde en typ så småningom utvecklas till

Digitized by Google

en annan. Ingen hade egentligen uppfunnit eller skapat denna nya typ, ty den hade nästan såsom en organism vuxit fram ur de föregående; den hade skapats mindre af en individ än af en generation. Och så är det ock med den nordiska balladdiktningens främsta alster, den stora visan om Marsk Stig; i viss mån kan det sägas, att denna ballad diktats af en enda — stor och okänd — skald, men med samma rätt kan ock sägas, att den är diktad af ett helt folk d. v. s. af en följd af enskilda skalder, hvilka varit genomträngda af sin tids poetiska uppfattning.

Däremot kan, såsom ofta påpekats, balladen ej kallas folkdikt i den meningen, att den diktats för folket eller af en man ur det lägre folket. Redan vid första blicken på våra ballader visar det sig, att de skrifvits för samhällets högsta lager; de uppträdande äro konungar, grefvar, borgfruar, riddare, svenner och jungfrur. Icke en enda ballad finnes från folkungatiden, som behandlar borgarens eller bondens lif, ty den äkta balladen är i hvarje tum en aristokratisk dikt. Att den i senare tid äfven i den meningen blifvit en folkvisa, att den sjunges af och fortlefver bland det egentliga folket, under det att de bildade glömt bort den, beror på samma utvecklingslag, som gjort, att 1500-talets granna och färgrika renässansdräkt, sedan den bortlagts af vår adel, ännu i våra dagar fortlefver såsom allmogedräkt.

Jag har hittills blott talat om den nordiska balladen, ej om den svenska, och detta beror dels på svårigheten att skilja danskt och svenskt från hvarandra, dels därpå att den värkliga medeltidsballaden i viss mån torde kunna betraktas såsom gemensamt dansk-svensk diktning. Skall man döma af de nu bevarade dikterna, var tydligen Danmark den medeltida balladens egentliga hemland, ty våra ballader äro icke blott färre till antalet, utan äfven senare samt till en god del baserade på de danska. Men i viss mån torde detta dock kunna förklaras af det sätt, på hvilket medeltidens danska och svenska ballader bevarats till eftervärlden.

Förhållandet mellan den danska och den svenska balladen.

Slutet af 1200- och hela 1300-talet var tydligen balladdiktningens gyllene tid både i Danmark och Sverige. Under denna tid utbildades i Danmark Marsk-Stigcykeln, i Sverige dikterna om Valdemar och Algotssönerna, och om det litterärt-ridderliga intresset hafva vi ett vittnesbörd i Eufemia-visorna samt Erikskrönikan. Samfärdseln mellan Sverige och Danmark var under denna tid jämförelsevis liflig och stegrades än ytterligare under unionstiden. Så småningom hade det utbildats en unionsadel, som ägde gods både i Sverige och i Danmark och som genom giftermål och släktförbindelser var knuten till båda landen. De danska balladerna böra således jämförelsevis lätt hafva vandrat till Sverige och de svenska till Danmark. Att samfärdseln ej varit obetydlig, framgår för

Digitized by Google

öfrigt af den litteratur, som finnes bevarad i medeltida afskrift, och af denna att döma tyckes strömningen snarare hafva gått från Sverige till Danmark än från Danmark till Sverige. Eufemia-visorna och sagan om Karl Magnus öfverflyttades från svenska till danska, likaså Birgittas uppenbarelser, Bonaventuras skrifter, Själens Tröst m. fl. På balladdiktningens område bör denna samfärdsel hafva varit än lifligare, och vi hafva äfven vittnesbörd därom. Dikterna om Marsk Stig, hvilka numera ej äro kända i svensk upp-teckning, sjöngos enligt Ericus Olai allmänt i landet, visorna om Valdemar och Sofia, hvilka uppstått i Sverige, utbildades sedermera självständigt i Danmark, och de svenska klosterrofsvisorna, af hvilka några icke längre finnas i behåll på svenska, föreligga alla i dansk upp-teckning. I det stora hela torde således denna balladdiktning kunna anses såsom en gemensamt dansk-svensk egendom. Särskildt gäller detta naturligen de gamla danska landskapen, men äfven gränslandskapen; åtminstone förete de småländska visor, som Petter Rudebeck upptecknat, stora likheter med de danska.

Dans.
(Målning i Husby Sjutolfts kyrka.)

Med reformationen ändrades detta. Förbindelsen mellan de båda landen så godt som afbröts. Samtidigt började man i Danmark att i historiskt intresse samla de gamla s. k. kämpavisorna, d. v. s. man riktade sin uppmärksamhet just på de äldsta och mest betydande, och på så sätt uppstod Vedels samling samt för öfrigt flera af de äldsta visböckerna. I femtonhundratalets Sverige hade man ännu icke fått denna historiska synpunkt klar för sig, och hos oss var ännu det religiösa intresset det öfvervägande. Våra äldsta visböcker innehålla företrädesvis andliga poem och af världsliga dikter blott sådana, som ännu voro på modet, ännu användes såsom dansvisor d. v. s. just de yngsta. Större delen af de världsliga dikterna i våra visböcker äro därför renässansdikter, och de medeltidsballader, som fått följa med, nå i de flesta fall icke långt tillbaka i tiden. Samtidigt med att således de gamla svenska balladerna bortglömdes, kom en litterär strömning från Danmark. Drottning Sofias visbok blef svensk egendom och Vedels tryckta samling blef bekant i landet. Båda — i synnerhet den sista — tyckas hafva haft stor invärkan på den svenska balladdiktningen under 1600-talet. Särskildt fäste man sig naturligen vid de dikter hos Vedel, som behandlade svenska ämnen; dessa ballader öfverflyttades och omskrefvos på svenska, och häri hafva vi att söka anledningen till, att en så stor del af just våra historiska ballader återgå till danska original. Mot slutet af 1600-talet riktade det då lifliga intresset för fornforskningen väl uppmärksamheten på våra ballader, och, såsom jag förut påpekat, finnas ock några från denna tid gjorda uppteckningar, hvilka för kännedomen om den medeltida balladen äro de kanhända viktigaste, men dels omfattade Rudbeckianernas forskning företrädesvis den »götiska» forntiden, under det att den egentliga medeltiden jämförelsevis föga intresserade dem, dels följde frihetstiden ganska snart på Rudbeckianismens dagar, och därmed upphörde också lusten att samla gamla ballader. Våra bal-

Digitized by Google

ladhandskrifter äro därför få och obetydliga vid sidan af de danska, och då man i våra dagar sökte återupptaga 1600-talets arbete, var det i det hela för sent; de gamla kulturbygderna i Sverige hade allt för kraftigt berörts af den moderna civilisationen, för att folket skulle hafva bevarat någon stor skatt af de ballader, som under medeltiden sjöngos på traktens riddarborgar.

Balladen såsom dansvisa.

Orsaken till att balladen längre bibehållit sig i sin ursprungliga form i vissa delar af Danmark och på Färöarna, torde hafva varit, att den där längre än i Sverige tjänat såsom dansvisa. Särskildt på Färöarna dansar och sjunger man än i dag så som man gjorde öfver allt i norden under medeltiden. Den färöiska dansen — säger Hammershaimb — ledsagas af sång, kväden, kämpavisor och folkliga dikter, hvilka föresjungas af en eller flere, under det att alla instämma i omkvädet i slutet af hvar strof. Innehållet i dikten följes af alla de dansande med spänd uppmärksamhet, och när det kommer något särskildt tilltalande eller gripande moment, präglar detta sig i de dansandes miner och rörelser — när slagets tummel skildras, prässar man hvarandras händer, när segern är vunnen, springer man i jublande flock. Dansen själf består blott i att man håller hvarandra i händerna och bildar en rundkrets, och när flera sluta sig till den, så brytes ringen och en ny rundkrets bildas inuti. Det vanliga sättet, hvarpå dansen »trädes», är det s. k. stigingarstev. Detta består däri, att de dansande röra sig i jämt framåtskridande rörelse åt vänster, så att hvar heltakt i melodien åtföljes af sex steg med fötterna. En något raskare dans är trokingarstev, i hvilken de dansande också bilda en rundkrets, men under sången röra sig fram och tillbaka; den lifligaste dansen är bandadansur, under hvilken de deltagande stå uppställda i två rader midt emot hvarandra, männen på ena sidan, kvinnorna på den andra.

Dans kring den gyllene kalfven.
(Målning i Herkebärga kyrka.)

Ungefär på detta sätt dansade man väl ock i Sverige under medeltiden.* Äfven hos oss sjöngs balladen såsom ackompagnement till dansen. I sin så lärorika skildring af Sverige i början af 1500-talet talar Olaus Magni om de fester, med hvilka sommarens ankomst firades i vårt land. Män och kvinnor — berättar han — samlas då på torgen i städerna

* *När* denna dans upphört, är ännu ej utredt, men redan i slutet af 1500-tales tyckas andra, utländska danser — utan sång — hafva kommit på modet; i Pär Brahes visbok finnas flera sådana. Under sitt franska namn — branle — torde den gamla svenska ringdansen dock hafva fortlefvat under hela 1600-talet.

Digitized by Google

Dans. (Målning i Ørslevs kyrka.)

eller på de öppna fälten, där eldar upptändas samt ringdanser utföras. Under dansen besjunga de de forna kämparnes stordåd i hembygden och i främmande land eller de bragder, som utmärkta kvinnor utfört för att förvärfva sig evig ära och skydda sin dygd. I svenska visor och vid ljudet af strängaspel och pipor skildra de de dåd, som vansläktade och fege ädlingar, grymme tyranner och dygdförgätna kvinnor begått. Vidare sjunga de unga flickorna, därom undervisade af sina mödrar, om de många fel, som de äkta männen hafva — om deras spelsjuka, deras kroggräl, deras smak för granna kläder, deras böjelse för gycklare och deras fylleri. Och ynglingarne å sin sida svara med att sjunga om, huru lata, nyckfulla, lögnaktiga, grällystna, gnatiga, småaktiga och trolösa kvinnorna äro. I olika sånger och vid ljudet af musikinstrument framställa de svekfulla borgares, förslagna skälmars, gårdfarihandlares och falska bönders knep, förrädares och smickrares konster samt girige fogdars dåd. Slutligen saknas ej häller sedeslösa visor.

Som man märker, lämnar den gamle etnologen här en tämligen uttömmande skildring af innehållet i våra ballader eller de sånger, som vid vårens inbrott användes såsom dansvisor. Om själfva sättet, hvarpå dansen utfördes, är han däremot mera förbehållsam, ehuru det uttryck han använder — chorea d. v. s. ringdans* — låter oss förmoda, att han afsett ungefär samma dans, som än i dag är i bruk på Färöarna. De danser, han mera utförligt beskrifver, tyckas hafva varit jämförelsevis ovanliga och intresserat honom mera genom sin ålderdomlighet. På ett ställe omtalar han svärddansen,** som utfördes under sång med en fördansare; den kunde äfven beledsagas af flöjtblåsning eller af både sång och flöjt. En liknande dans var »bågdansen», hvilken utfördes vid ljudet af kämpavisor, pipor eller trummor.*** En tredje krigisk dans kallar han »Hormus». »Elddansen», af hvilken han likaledes gifver en afbildning, torde hafva varit någon gammal rituell dans. Mera lik den vanliga svenska ringdansen tyckes — att döma af Olaus Magnis

* Egentligen talar han om både »choreæ» och »tripudia». Med det senare har han möjligen afsett »springdanser».

** Svärddansen var säkerligen urgammal. Den omtalas redan hos Tacitus såsom öflig hos germanerna.

*** Medeltiden hade en stor mångfald af musikinstrument. Flera dylika afbildas hos Olaus Magni, ofta också i kyrkomålningar. Såsom exempel på dessa senare hafva här återgifvits åtta musicerande änglar från Häfverö kyrka (Uppland).

Digitized by Google

»Lyckohjulet», målning i Herkebärga kyrka. Till venster en lekare.

Spelande änglar med olika musikinstrument. Från målningar i Häfverö kyrka.

Digitized by Google

140

Digitized by Google

Bågdans och Svärddans
(från Olaus Magni).

Elddans
(från Olaus Magni).

»Hormus»-dansen
(från Olaus Magni).

Digitized by Google

Lapparnes dans
(från Olaus Magni).

Musikanter
(från Olaus Magni).

Musikanter
(från Olaus Magni).

Digitized by Google

afbildning — lapparnes dans hafva varit. Förmodligen var den lånad från svenskarnes.

Dans afbildas ock någon gång å våra kyrkomålningar, så i Husby Sjutolft (fig. sid. 138) och Herkebärga (fig. sid. 139), men ingendera af dessa bilder tyckes afse att återgifva den vanliga, högtidliga ringdansen, utan i stället en mera bondsk springdans. En bättre föreställning om den vanliga dansen få vi genom ett måleri i Örslevs kyrka i Danmark (fig. sid. 140).

De hastiga rörelser, som karaktärisera vår tids dans, voro i regeln främmande för medeltidens; gå i dansen eller träda dansen äro de uttryck, som användas af medeltidens författare*, hvilka ock skilja på dansa och springa (d. v. s. utföra springdanser), och samma uttryck återvända i våra i senare tid upptecknade ballader. Äfven dessa skildra en dans af samma skaplynne som den, hvilken ännu förekommer på Färöarna. Så heter det i en visa (Bärghammarvisboken):

Det står en dans ut med å,
Där dansa de höfviska jungfrur två.

Där dansa de höfviska riddare fem,
Stolts Karin hon kväder i dans för dem.

En annan af Petter Rudebeck uppteckna visa börjar:

Så lustelig går dansen på Turlans ö,
Där dansar Lucia väna mö.

Konungen dansar, men Lucia kvad.
»Hvad skall Lucia för visan ha.»

I en tredje skildras, huru herr Nils under bröllopsdansen bortröfvar bruden:

Herr Nils in i dansen språng,
En älskogsvisa kom han på gång.

När dansen gick i fullan dus,
Så stjäla de bruden ur brudehus.

Och dikten slutar med herr Nils' ord:

Jag vann henne hvarken med sköld eller spjut.
Med en skämtvisa tog jag henne ut.

Att balladen användts såsom dansvisa, häntydes ofta äfven af omkvädet, som i den sista visan lyder:

Här dansa fruar och mör.

Sammanställa vi de underrättelser vi hafva, kunna vi föreställa oss medeltidens vanliga nordiska dans på följande sätt. De dansande bildade en ring eller en kedja under anförande af en fördansare eller försångare, hvilken såsom tecken på sin värdighet i handen höll en krans eller en bägare. Han angaf

* T. ex. »Går du i dans, se till, hvilken du tager i handen»; »När I sen jungfrurna leda dansen efter deras sedvänja» o. s. v.

Digitized by Google

dansens början med att sjunga en inledande, lyrisk strof, som innehöll omkvädet och meddelade melodien, eller ock började han direkt med omkvädet och sjöng därefter balladens första strof, som slutade med samma vers, med hvilken han börjat, d. v. s. omkvädet, i hvilket alla nu kunde instämma. Ett exempel på det förra slaget hafva vi i en visa, som börjar:

Här ligga så många stigar till bys,
De äro icke alla slätta.
Väl är den i världen till,
Som råkar på den rätta.
Den älskogen gångar dem väl af.

Ungersven rider i rosenlund,
Han binder sin häst vid rönne,
Så går han i höga loft
Och snackar med jungfrun i löndom.
Den älskogen gångar dem väl af.

Därmed började dansen, de deltagande rörde sig i högtidlig takt antingen åt sidan eller fram och tillbaka, försångaren sjöng den ena strofen efter den andra och de dansande instämde i omkvädet.

Omkvädet.

Genom detta sätt att föredraga visan gjordes en egendomlig boskillnad mellan dess episka och dess lyriska element. Själfva strofen var rent episk; lyriken sparades för omkvädet. Men genom att ofta upprepas af hela skaror af dansande och sjungande fördärfvades dessa omkväden lätt och öfvergingo ej sällan till meningslösa ordramsor, hvarefter de någon gång kunde ersättas med nya, som lånats från andra ballader; i senare tid, då balladen ej längre användes såsom dansvisa, föllo de ofta bort. Betrakta vi emellertid de omkväden, som någorlunda orubbade finnas i behåll, så kunna dessa delas i två stora grupper. Antingen afse de att återgifva själfva grundtanken eller hufvudinnehållet i dikten t. ex. Holger Dansk han vann seger af Burman eller också fäster sig omkvädet endast vid balladens egenskap att vara en dansvisa, hvilken sjöngs vid vårens inbrott, då svenner och jungfrur trådde dansen på de gröna ängarne. Omkvädet innehåller då antingen ett utbrott af dansens glädje t. ex. Här dansa jungfrur eller ett jubel öfver den sköna sommartiden, då allt grönskar och knoppas. T. ex.

Herr Peder han låter sig lysta,
Ty nu går sommaren in.
Så locka' han konungens syster
Allt som kärestan min;
För dagen dagas upp under östan.

Den sist anförda strofen ger oss också ett exempel på dubbelt omkväde, och det är ej osannolikt, att det första sjungits af en flickkör, under det att gossarne svarat med det andra, hvarefter båda körerna gemensamt instämt i det tredje.*

* Ballader sjöngos för öfrigt ej endast till dans, utan äfven till andra rytmiska rörelser, såsom ridt och rodd. Detta framgår af flera omkväden, som säkerligen syfta härpå t. ex. I riden ut om en afton. I en visa heter det:

Widrik rider åt vägen fram.
Han yppa' en visa och kvad.

Digitized by Google

I sammanhang härmed kan påpekas, att vissa af våra folklekar ännu innehålla element, som påminna om den gamla dansvisan. Så t. ex. tillgår leken *Simon i Sälle* på detta sätt:

»De deltagande uppställa sig i tvänne rader midt emot hvarandra såsom till en långdans, karlarne på den ena, fruntimren på den andra sidan. Då raderna röra sig, hålla de dansande hvarandra i händerna. Karlarne börja, skrida framåt mot fruntimrens rad och draga sig åter tillbaka under sången:

Här kommer Simon i Sälle!
Här komma redeliga herrar!
Här komma Södermänner alla!

Fruntimren besvara detta på liknande sätt och sjunga:

Hvad vill Simon i Sälle?
Hvad vilja redeliga herrar?
Hvad vilja Södermänner?»

Ännu på Afzelius' tid lär balladen *Herr Karl eller klosterrofvet* hafva utförts på detta halft dramatiska sätt i vissa bygder af vårt land. På denna mimiska karaktär hos dansvisorna beror måhända deras knapphändighet; mycket af det, som i orden endast antydes, åskådliggjordes måhända genom de dansandes mimik och rörelser.

Versen i våra ballader skiljer sig skarpt från den fornnordiska metern och hvilar på en helt ny princip, i hufvudsak densamma som ligger till grund för versen i den egentliga medeltidens äldsta diktvärk, rimkrönikan och Eufemiavisorna. Under det att den fornnordiska versen — enligt hvad alla mera betydande germanister nu antaga — företrädesvis är bygd på stafvelsernas kvantitet (längd), så är balladversen bygd på aksenten, och under det den fornnordiska versens rim hade legat i början af orden — alliteration — har balladen sitt rim i slutet af versen — helrim eller assonans. Hvarje vers består i regeln af fyra betonade stafvelser, förbundna genom en, ingen eller flera tonlösa, till hvilka i metriskt afseende ingen hänsyn tages. Vanligen anses, att den af två verser (och omkväde) bestående strofen är den äldsta. Hur denna strof uppstått, är en omtvistad och svårlöst fråga, men att den icke — såsom man förut förmenat — utvecklats ur det fornnordiska verslaget kviðuhátt, torde numera få anses afgjordt. Möjligt är, att denna strof, såsom Gaston Paris antyder, står i något — väl indirekt — samband med den äldsta franska carole-strofen. Äfven denna bestod af två verser med omkväde, var liksom den nordiska balladen bygd på Balladens vers.

Den hördes femton miler
Uti det salta haf.

En annan dikt, hvars omkväde dock är korrumperadt, sjöngs förmodligen vid rodden:

Samsing och hans moder sitta öfver bord
I ro och i land.
De snacka så många skämteord,
Men böljan leker så vida.

Äfven i drabbningar sjöngos visor. Så t. ex. sjöngo svenskarne S. Görans visa under slaget vid Brunkebärg. Och slutligen kunde, att döma af ett yttrande i *Konungastyrelsen*, ballader föredragas såsom bordsunderhållning.

Digitized by Google

aksenten och hade ett liknande innehåll. Vanligare än den af två verser bestående strofen är den, som består af fyra.* Icke häller denna står i något samband med de fornnordiska versformerna, utan torde, såsom von der Recke och Steenstrup antaga, från Tyskland hafva vandrat upp till norden tillsammans med de visämnen, som därifrån infördes (t. ex. visorna om Didrik af Bern).

Rimmen äro icke alltid helrim, och ofta betjänar sig balladen af assonansen, antingen den vokaliska (t. ex. str*a*nd och b*a*rn) eller den konsonantiska (t. ex. fe*m* och ko*m*). Det är därför fullkomligt tillåtliga balladrim vi möta i strofen:

Konungen ropte öfver sin gård:
Mine käre hofmän, I kläder er i stål.

Alliterationen, som däremot var så karaktäristisk för den fornnordiska poesien, hör ej hemma i medeltidens ballad, och om dylika rim förekomma, hafva vi häri just ett kriterium på, att den ifrågavarande visan antingen diktats i mycket sen tid — då dylika konstgrepp åter upptogos — eller också kommit till oss från Island eller Färöarna, där man fortfarande långt in i sen tid med ledning af de gamla skinnböckerna diktade kväden med ett fornåldrigt innehåll och äfven fornåldrig form. Använder man detta kriterium, behöfver man ej tveka om, hvarifrån visan om Hammarhämtningen kommit till oss:

Torkarl *s*itter i *s*ina *s*äte, rimmar af sin färd:
Trolltram *h*ar min (guld)*h*ammar stulit, det var en usel färd.
*T*orer *t*ämjer fålen sin i *t*ömme.

Balladens uppkomst.

Det namn, som balladen, d. v. s den vid dansen använda visan, bär i hela norden, är under medeltiden danz. Detta ord är icke, åtminstone ej i denna betydelse, germanskt, utan har direkt eller indirekt lånats från Frankrike. Men då namnet lånats därifrån, är det en viss sannolikhet för att äfven saken importerats från samma land. Låtom oss undersöka denna möjlighet.

Om den äldsta germanska poesien hafva vi ganska goda underrättelser. Folkliga dikter, i hvilka förfädrens bragder besjöngos, omtalas ofta, men aldrig nämnes det, att dessa sånger föredragits vid dansen. Ehuru hvarken den högtidliga, rituella dansen saknades hos germanerna — våra svärd- och elddanser voro troligen rester af denna — eller den lifliga springdansen, hvilken under medeltiden särskildt tyckes hafva odlats bland de tyska och svenska bönderna, som voro jämförelsevis oberörda af den franska kulturen, så tyckas ringdanser knapt hafva förekommit under den äldre germanska tiden, och åtminstone nämnes ingenstädes, att man utfört dans under afsjungande af episka sånger; ej häller den så rika äldre isländska litteraturen innehåller något härom. Öfverhufvud tyckes dansen ej hafva varit vidare utvecklad hos germanerna.**

Vända vi oss till Frankrike, gestaltar sig saken annorlunda. I en vid midten af 800-talet skrifven latinsk legend omtalas en seger, som Klotar II vunnit,

---

* I denna har den andra och fjärde versen i regeln blott tre höjningar.

** Då goterna i sin bibelöfversättning skola återgifva uttrycket dansa, begagna de sig vanligen af ett slaviskt låneord, och tyskarne låna — omkring 1100 — sin beteckning »dans» från franskan; förut hade de lånat från latinet (salzôn = saltare). Däremot är det franska espringuer (utföra springdanser) af germansk upprinnelse (springan). Den bondska springdans, som finnes afbildad i Ösmo kyrka, utfördes vid ackompagnement af musikinstrument, men, som det förefaller, ej under sång.

och författaren tillfogar: »om denna seger är en folkdikt allmänt bekant, hvilken sjunges sålunda, under det att kvinnorna utföra ringdanser»; därefter meddelas den första och sista strofen — tyvärr på latin. Här hafva vi sålunda en episk dansvisa af samma karaktär som våra nordiska ballader; och inom 1100-talets franska litteratur omtalas ringdanser — vanligen kallade »caroles» — mycket ofta. Med ledning af samtida källor tänker sig Gaston Paris dessa på ungefär följande sätt. Carolen utfördes vanligen af kvinnor, men ofta äfven af både män och kvinnor, hvilka dansade under anförande af en försångare eller försångerska, som »sjöng före» själfva dikten, under det att samtliga deltagare instämde i refrängen. De dansande höllo hvarandra i händerna och voro uppstälda i en — vanligen sluten — ring samt avancerade långsamt mot vänster under ackompagnement af sången eller några enkla instrument. Carolens strof bestod antagligen äldst af två verser med refräng. Om själfva innehållet är det svårt att yttra något bestämdt, då man nästan endast äger fragment och refränger i behåll, men som det synes besjöng carolen dels romantiska händelser — såsom våra ballader — dels gick den ut på ett lofprisande af våren och af kärleken; vanligen tyckes innehållet hafva varit öfvervägande lyriskt, ehuru med en episk utgångspunkt. Carolens egentliga blomstringstid var 1100-talet, och redan under detta århundrade spredo sig de franska danserne till Tyskland, som äfven i öfrigt vid denna tid rönte ett starkt inflytande af fransk litteratur och kultur.

Här — i den franska carolen — synes det mig, som om man utan fara för misstag kunde söka källan till våra dansvisor. Att dessa — jag tänker härvid naturligen ej på någon viss, utan på dansvisor i allmänhet — direkt från Frankrike skulle hafva vandrat öfver till norden är föga troligt; sannolikare att de öfver England spridt sig till Island och Norge, samt öfver Nederland och Nordtyskland till Danmark. Sverige kom således att på tvänne vägar stå i beröring med den franska carolen. I England omtalas en dylik dansvisa från 1100-talet; det berättas nämligen i en krönika från denna tid, att kvinnor och flickor under ringdanser besjöngo en saksisk hjälte, och i en annan krönika från samma århundrade hafva vi redan vår vanliga balladstrof. Där skildras, huru Knut den store med sin hird ror fram mot klostret Ely och hör munkarnes sång. Konungen skall då hafva gjort denna improvisation:

Merrie sungen the muneches binnen Ely,
đa Cnut ching rew đer by.

»Rowed, cnites, noer the land
and here we þes muneches sæng.»

Troligen vandrade dansvisan redan under samma århundrade till Island. I en saga, hvilken väl i sin nuvarande form härrör från 1200-talet, men som i hufvudsak återgår till det föregående seklet, omtalas ett bröllop 1119: »där var nu — heter det — glam och stor glädje, muntra upptåg samt många slag af lekar, både danslekar, brottning och underhållande berättelser.» I början af 1200-talet höra vi på Island omtalas en man »Danza-Bergr», och i en ungefär samtidigt nedskrifven saga heter det: »Den leken var mycket omtyckt af folket, förr än den helige Jón blef biskop, att en karl skulle kväda i dans till en kvinna ett vekt och anstötligt kväde, och kvinnan kärleksvisor till karlen.» Slutligen läses i en saga från senare delen af samma århundrade: »Då höll þórđr sin häst tillbaka och kvad denna »danz» med hög röst: »mínar eru sorgir

Digitized by Google

þungar sem blý». Här hafva vi således ett citat från en isländsk dansvisa, men af de anförda yttrandena att döma tyckas de ifrågavarande dansvisorna snarare hafva varit af lyriskt än af episkt innehåll.

Till det östra Skandinavien nådde dansvisan antagligen först något senare; vi blefvo ju senare än norrmännen bekanta med den europeiska riddardikten, och antagligen dröjde det också längre, innan dansvisan nådde våra bygder. Först omkring år 1300 möta vi ett östskandinaviskt balladcitat; detta förekommer i en handskrift af Skånelagen, där denna strof läses:

Drömde mik en dröm i nat
um silki ok ærlik pæl.

Balladens ålder i Sverige.

Men redan förut omtalas »dans» i Sverige — första gången vid Valdemars och Sofias bröllop 1260, och sedermera, under de följande åren, talas ofta om »dans och lek och fager ord» d. v. s. ballader eller dansvisor. Mot slutet af 1200-talet hade således dansvisan nått vårt land, men — kunna vi fråga — är den icke äldre? Visserligen har man så påstått — Grundtvig vill föra upp den nordiska balladen ända till 1000-talet —, men enligt min mening med orätt. Låtom oss undersöka skälen för och emot.

Slutet af 1200-talet betecknar en afgjord brytning inom den svenska kulturen. Medeltidens ledande idéer, utländska sedvänjor, hierarkien och riddarväsendet gjorde då sitt intåg i vårt land, och man är böjd att sammanställa denna sociala omhvälfning med en förändring inom litteraturen. Starka skäl tala ock för en dylik. Ännu i början af 1200-talet begåfvo sig isländska skalder till Sverige, men efter några decennier upphöra deras resor — kan man icke förmoda: därför att deras dikter icke längre ägde någon publik? Kort därefter blifver den europeiska riddardikten — Eufemiavisorna — på modet, och därmed gör sig ock en ny metrisk princip gällande. Den gamla allittererande och på stafvelsernas längd bygda versen efterträdes af den aksentuerade och på slutrim bygda knitteln, som säkerligen ytterst stammar från den franska versen. Denna knittel kan påvisas i slutredaktionen af Upplandslagen (1296) samt i de yngre Södermannalagen, Västmannalagen och Helsingelagen. I den äldre Västgötalagen — början af 1200 — samt ännu i Östgötalagen (1285—95) begagnas för motsvarande partier den gamla allittererande versen; alla lagstadganden, som upptagits från äldre tider, äro, då versen bibehållits, stafrimmade. Slutet af 1200-talet tyckes således i metriskt afseende hafva varit en brytningstid, då den gamla versen upphörde och den nya arbetade sig fram. Detta antagande stämmer med andra kända förhållanden. Verser, skrifna i enlighet med den gamla metrikens fordringar förekomma på våra runstenar under 1000- och 1100-talet; någon knittel har däremot icke blifvit uppvisad i dylika inskrifter, och Saxo, hvilken författade sin historia omkring år 1200, har bevisligen känt och användt flera stafrimmade dikter; däremot kan det ej ledas i bevis, att han känt någon ballad, och dansvisan omtalas öfverhufvud icke i hans vidlyflyftiga arbete. I det fornsvenska legendariet, som härrör från slutet af 1200-talet, märker man, huru den gamla och den nya metriska principen kämpa med hvarandra om härraväldet t. ex,

Ihesu guz son, Ihesu goþe,
blǫt mit hiærta mæþ þino bloþe
at þænkia mz þakom þina pino
af allom hugh ok hiærta mino.

Som man ser, har författaren ännu ej fullkomligt öfvergifvit den stafrimmade diktens mark; då denna dikt skrefs, befann man sig tydligen midt i öfvergångsperioden.

Mot dessa skäl kan endast anföras, att vi äga ballader, hvilka behandla historiska händelser före 1200-talets senare del. För balladdiktningens ålder har detta faktum betydelse, dock endast såvida det kan visas, att dikterna skrifvits samtidigt med de händelser, som de skildra, men såsom jag på ett annat ställe sökt visa, äro just dessa föregifvet gamla dikter af en jämförelsevis sen ålder och skrifna, ej af ögonvittnen, utan efter äldre relationer. Vi hafva således ingen anledning att antaga, att dansvisan förekommit i Sverige före slutet af 1200-talet, och om den än i Danmark torde vara något äldre, kan detta knapt hafva varit många decennier.

Med den förklaring jag gifvit af själfva balladdiktningens härstamning, kunna vi ock förklara den öfverensstämmelse i ämnena, som finnes mellan de nordiska folkvisorna och franska, tyska, engelska samt t. o. m. spanska visor. Men den frågan återstår alltid att besvara: huru kunde dessa visor vandra från ett land till ett annat? De resande klerkerna förde ej dessa ballader med sig tillbaka till hemlandet, ty de togo ingen notis om den världsliga diktningen. I slutet af 1200-talet började man väl hos oss använda utländska legotrupper, men dessa kunna knapt hafva varit balladens bärare. De främmande riddare, som på Magnus Ladulås' tid och sedermera slogo sig ned i landet, kunna nog hafva fört några visor med sig, men i det stora hela var denna immigration väl ej betydande. De tyska köpmännen i våra handelsstäder hade troligen, ännu så länge, intet att skaffa med balladen, hvilken vid denna tid tydligen var en blott för adelsklassen afsedd diktning. Återstå då såsom balladens bärare: medeltidens lekare. Lekare.

Lekare omtalas redan i den äldre Västgötalagen (början af 1200-talet), ehuru ännu endast såsom en föraktad och rättslös klass af gycklare. Kort därefter märka vi dock, huru deras anseende stiger, och i början af 1300-talet utgjorde de tydligen en, om icke aktad, så dock mycket populär klass, hvars tjänster man hade svårt att undvara. Vid hvarje mera betydande fest var lekaren en gärna sedd gäst, hvilken man öfverhopade med gåfvor t. o. m. i så hög grad, att lagstiftningen måste ingripa. Denna tids lekare kan ej hafva varit Västgötalagens föraktade gycklare, och de konster, med hvilka han roade sin publik, voro tydligen andra än björndanser och kullerbyttor. Redan tidigt omtalas han såsom utöfvare af musikens konst, och då han på 1300-talet nämnes, är det vanligen i samband med dans och musik. Det är därför sannolikt, att 1300-talets lekare hos oss motsvarat »spîlmannen» i Tyskland. Denne hade efterträdt dels de gamla »skalderna», dels de ringaktade gycklare, hvilka omtalas under äldre tider och äfven fortfarande existerade, och slutligen hade ett tredje element tillkommit. Spîlmännens klass började nämligen redan tidigt att rekryteras af förolyckade studenter, afsigkomna prester, med ett ord af dessa »clerici vagantes», som spela en så viktig roll inom medeltidens världsliga litteratur. Den tyske spîlmannen var dels musikant och trakterade såsom sådan åtskilliga instrument, dels var han en bärare af tidens episka diktning. På samma sätt böra vi tydligen tänka oss 1300-talets svenske lekare. Med sina sagor och visor drog han från slott till slott, vid de fester, som där gåfvos, sjöng han sina ballader, någon gång — såsom i måleriet i Ørslevs kyrka — anförde han väl såsom försångare dansen, och, om detta ej ansågs lämpligt, var han alltid redo att lära ut sin visa åt den högättade, men icke läskunniga knape, som ville »kväda för» i dansen. Den nedertyske

Digitized by Google

lekaren vandrade långt upp i Danmark — under balladdiktningens första tid tyckes hufvudmassan äfven af de svenska lekarne hafva varit utländingar — och med honom vandrade de nedertyska balladerna samt omflyttades på danska och fördes vidare af någon dansk eller svensk lekare upp åt landet ända till de uppsvenska herrgårdarne i Mälardalen. Ofta behöfver man ej antaga, att en svensk ballad återgår direkt till en motsvarande utländsk. Med sig förde lekaren naturligen ock en hel skatt af sagor, och en af dessa sagor kunde af en annan lekare diktas om till ballader.

Lekare.
(Herkebärga kyrka.)

Öfversikt af balladlitteraturen.

Vår medeltid ägde en stor rikedom på balladmotiv, dels inhemska, dels utländska, och ofta finner man, att motiv af helt olika upphof kombinerats i en och samma ballad.

Motiv från utlandets sagocyklar.

Flera motiv återfinnas i utlandets riddardikter och sagocyklar. Ursprungligen från Frankrike stammar den i norden ytterst populära visan om *Holger Danskes* strid med trollet Burman, hvilken kamp först skildras i en fransk chanson de geste. Från Frankrike vandrade visan — eller sagan — öfver Nederland till Danmark och Sverige, där den så tyckes hafva ingått i folkmedvetandet, att en konstnär, hvilken på 1400-talet målade taket i Floda kyrka (Södermanland), ansåg sig där kunna afbilda denna berömda strid, hvilken han antagligen uppfattade såsom en »figur» af Davids strid med Goliat, som han framstälde i samma målning; under sin bild har han satt den gamla kämpavisans omkväde: Hollager dans han wan siger af Burman. I samma bildserie har konstnären äfven allluderat på tvänne andra ballader. Den ena af dessa, *Sonne Föslings* kamp mot ett troll, var i synnerhet i Danmark mycket berömd; i Sverige hafva vi denna visa blott i några sena och korrumperade redaktioner, ehuru det af denna teckning är tydligt, att visan äfven i Sverige varit ytterst populär. Den tredje teckningen — *Didriks af Bern kamp med Videke Velandsson* — anspelar på en nu mera ej känd folkvisa, tillhörande en stor cykel af dikter om Didrik af Bern, hvilka under medeltiden vandrade in i vårt land från Tyskland; andra visor i denna cykel finnas kvar i uppteckningar från 1600-talet, då de måhända ännu voro populära. En af dem tyckes särskildt hafva slagit an, nämligen visan om *Samsings brudrof*, hvilken dikt ända ned på 1700-talet omskrefs och omdiktades af folkliga skalder; en bland dessa unga efterbildningar är *Kämpen Grimborg*, hvilken kan tjäna såsom ett exempel på 1700-talets fördärfvade balladstil.

Lekare.
(Herkebärga kyrka.)

Lekare.
(Herkebärga kyrka.)

Spilmansmotiv.

Brudrofvet var för öfrigt ett bland de mest omtyckta motiven inom 1100-talets utländska litteratur, särskildt i de tyska spilmansdikterna, och söderifrån

Digitized by Google

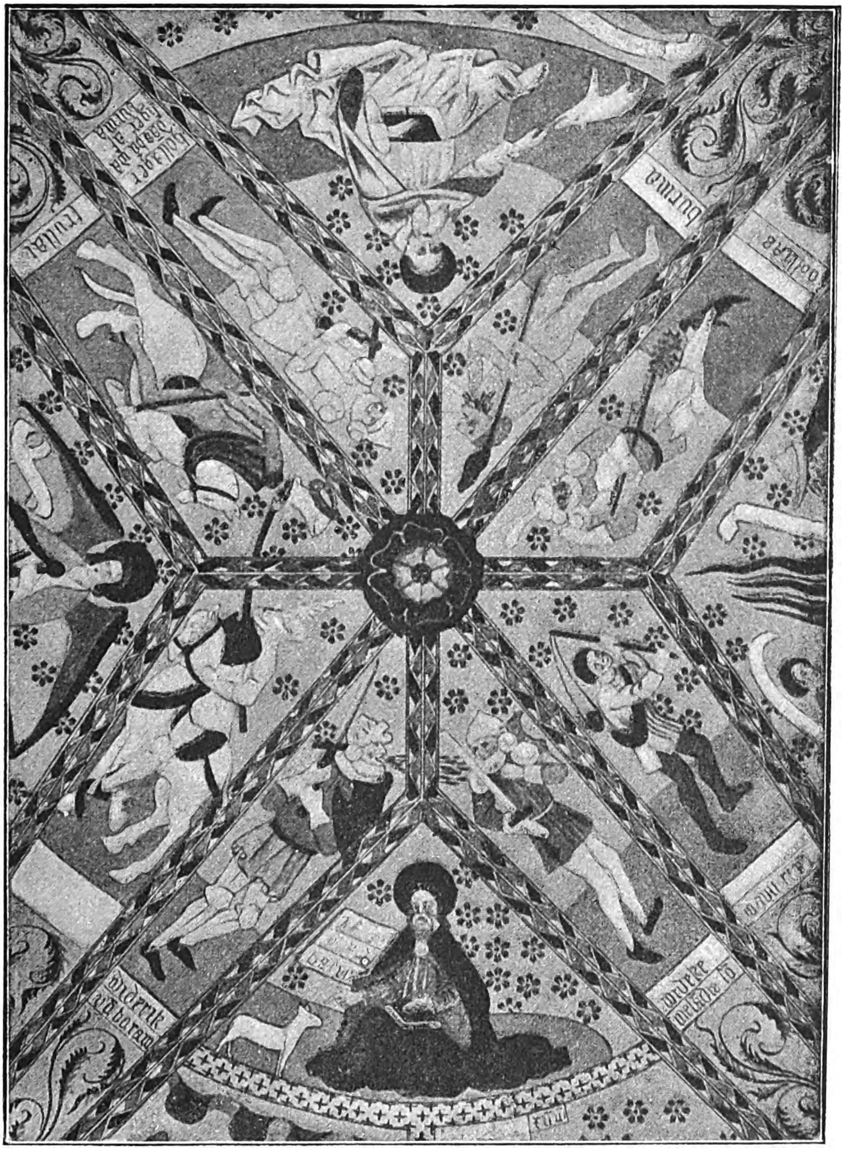

Takmålning från Floda kyrka, Södermanland.

Digitized by Google

Digitized by Google

vandrade en mängd dylika dikter öfver till norden. En, hvilken finnes i en mångfald af variationer, har ungefär följande innehåll. Svennen och jungfrun spela guldtärning, och insatsen är jungfruns kärlek. Då svennen vinner, lofvar jungfrun att vänta honom troget i femton år. Hon håller sitt löfte, men då de femton åren äro gångna, vilja hennes bröder gifta bort henne med en rik friare. Just som bröllopet skall stå, kommer emellertid älskaren seglande tillbaka, röfvar sin brud och

Jungfrun hon somnar i skepparens famn.
Hon vaknar ej förr än i tredje kungaland.

Andra romantiska motiv, hvilka från utlandets medeltidslitteratur trängt in i de engelska och skottska balladerna, återfinnas äfven i våra visor, och efter all sannolikhet hafva de flesta af dem redan under medeltiden vandrat in i vårt land. Ett dylikt motiv hafva vi i balladerna om *Frillans hämd*, som ofta skildra,

Narr.
(Från Olaus Magni.)

huru den öfvergifna på bröllopsaftonen infinner sig hos den trolöse älskaren samt dräper honom och hans brud. Ett annat äfven i England mycket populärt motiv var älskarens strid med jungfruns bröder; detta motiv möter oss i balladerna *Herr Hjälmer*, *Ungersven* samt *Ribbolt*. I den engelska balladen *The Douglas Tragedy* är innehållet detta. Lord William bortröfvar Douglas dotter, Margaretha, men förföljes af hennes fader och sju bröder. I striden stupa de sju bröderna, men då William skall nedlägga fadern, håller dottern hans hand tillbaka, och Douglas blir skonad. Lord William spörjer henne då, om hon vill följa sin fader eller honom, och hon väljer det sista. Men när de kommit fram till en källa, märker hon, huru hans hjärteblod strömmar ned i vattnet. Han säger väl, att det blott är skarlakanskappan, som speglar sig i källan, men då han kommit till sitt hem, ber han modern reda hans säng och lägga den älskade vid hans sida, och — slutar balladen — före midnatt var han död, och då morgonen grydde, hade äfven Margaretha slutat sitt lif. Samma motiv varieras i de svenska balladerna.

I andra ballader besjunges den raska, hurtiga ungmön, som själf förstår att värja sin ära eller rädda en frändes lif, och, som vi af Olaus Magni veta,

Digitized by Google

utgjorde dylika visor en hufvudgrupp bland 1400-talets svenska ballader. Sådana visor äro den af Petter Rudebeck upptecknade *Syster befriar sin broder*, den nu mera förlorade *Jungfrun af Västervik*, som blott föreligger i en dansk uppteckning från 1500-talet, *Luses visa* m. fl. Några af dem hafva måhända självständigt uppstått i norden, andra synas häntyda på sydeuropeiska sedvänjor.

Folksago-motiv. Jämte dessa motiv från utlandets riddarsaga möta oss talrika motiv från den särskildt i England och Nordfrankrike i slutet af 1100- och början af 1200-talet så omtyckta fésagan med dess förtrollade jungfrur och riddare, dess elaka styfmödrar o. s. v. Denna sagovärld återfinna vi i de vackra balladerna *Nils Lagenson*, *Blacken*, *Den förtrollade riddaren* m. fl. I andra möta vi folksagans sköna och grymma prinsessor, hvilka först med olösliga gåtor håna sina friares skarpsinne och sedan kallblodigt döda dem, i åter andra se vi, huru svennen lockas in i bärget, men räddas genom sin självbehärskning, och i den stämningsrika dikten *Harpans kraft* hafva vi en medeltida omdiktning af den antika myten om Orfevs och Eurydike. Flera af dessa motiv, ehuru erinrande om den bretonska laydiktningen och de engelska balladerna, behöfva dock ej hafva lånats från utlandet, utan kunna mycket väl hafva självständigt utvecklats i norden ur samma primitiva folktro, ur hvilken den engelska och franska fésagan växte fram. Vi återfinna ju samma motiv i våra folksagor, och Olavus Petri berättar, att liksom grekerna hade dikter om sina heroer, så hade våra förfäder visor om märklige män, som de kallade kämpar. Deras motståndare kallade de »jättar, resar, troll och annat sådant, och efter det att samma tyranner plägade bo i fasta slott och fästen, så kallade de deras slott bärg, och dem, som däruppå bodde, kallade de bärgatroll, och deras hustrur, som ock arga och onda voro, kallade de gygjor eller annat sådant, som gamla visor och Didriks van Bern historia eller fabel klarliga betyga». Dessa visor handlade om »kämparnes» strid med drakar, lindormar och björnar; andra visor om de listiga dvärgarna och deras svek.

Flera i modern tid upptecknade visor om bärgkungar o. s. v. återgå nog därför till medeltida ballader.

Inhemska motiv. Historiska. Några ballader, hvilka bevarats till vår tid, syssla bevisligen med inhemska motiv, och våra balladskalder föredrogo naturligen hälst sådana romantiska och gripande tilldragelser, som timat i de nordiska frälsehemmen. Så besjunger den dystra balladen om *Ebbe Skammelsson* säkerligen en händelse, som spelat i våra bygder, — och äfven andra exempel skulle kunna anföras.

Särskildt lockande voro naturligen de romantiska händelser, som timat inom konungafamiljen och stormansätterna, och den lekare, som behandlade ett dylikt ämne, kunde alltid påräkna en intresserad publik. En dylik ballad — som nu mera blott finnes bevarad i dansk uppteckning från 1500-talet — behandlar ett klosterrof, som på sin tid väckte stor uppmärksamhet i Sverige. 1245 bortröfvade nämligen Östgötalagmannen *Lars Pärsson* konung Erik Erikssons svägerska ur Vreta kloster och flydde med henne till Norge, där han kort därefter afled. Några decennier senare gjordes detta äfventyr till föremål för en ballad, hvilken tämligen troget framställer det historiska förloppet utan att i nämnvärd mån omgestalta detta — ett godt bevis för, att visan diktats på en tid, då händelsen ännu var i friskt minne. En annan ballad skildrar, huru den sedermera så hatade drottning Sofia, Valdemar Birgerssons gemål, anlände till Sverige och där genom sitt högmod sårade de svenska fruarna; dikten härrör säkerligen från Magnus Ladulås tid.

Mytiska. Andra motiv hämtades från de dikter, som redan under hednisk tid varit spridda i vårt land. Ett bland de intressantaste exemplen härpå hafva vi i visan

Digitized by Google

om *Herr Svedendal.* Såsom Bugge och Grundtvig uppvisat, hafva vi i denna dikt en medeltida omgestaltning af den gamla, på Island upptecknade »eddasången» Svipdagsmál — men en visa, hvilken icke såsom Tor af Hafsgård m. fl. skrifvits på Island eller Färöarna efter gamla skinnböcker, utan som här i det östra Skandinavien direkt utvecklats ur den stafrimmade dikt, som behandlat guden Freys kärlekssaga. Den har därför icke någon fornåldrig karaktär — såsom Tor af Hafsgård — utan har, som man kunnat vänta, hos oss omdanats till en riddarvisa i medeltidens vanliga stil. Omdaningen är dock icke starkare än att vi ännu godt kunna i balladen återfinna den gamla diktens alla detaljer. Och detta exempel är nog icke enastående. En närmare undersökning af finnarnes folkepos Kalevala skall säkerligen i detta låta oss återfinna ombildningar af en mängd svenska medeltidsballader, hvilka haft samma ämnen som de gamla »eddasångerna».*

Det motiv, som behandlats i Herr Svedendal, möter oss för öfrigt uti en annan svensk visa — *Falken Albrektsson* eller *Folke Algotsson* — hvilken föreligger i ett par redaktioner från 1500-talet. Och här hafva vi kommit fram till en ny grupp af visor, nämligen sådana som historiserat äldre ballad- och novellmotiv. Anledningarna till en kombination mellan dikt och värklighet kunna hafva varit flera. En uppdiktad händelse blef naturligen alltid mera intressant, så vida den anknöts till värkliga, kända personligheter, och en historisk händelse vann likaledes i intresse, om den utsmyckades med uppdiktade, romantiska motiv. Denna böjelse att »historisera» måtte för öfrigt hafva legat oss i blodet; denna tendens hafva vi ju redan observerat i Ynglingatals mytiska konungaserie. 1284 hade nu en tilldragelse timat, som tydligen väckt den lifligaste uppmärksamhet. Folke Algotsson, ättling till en bland landets mäktigaste släkter, hade bortröfvat Svantepolk Knutssons dotter, hvilken var trolofvad med den danske drotseten David Torstensson, och flytt med henne till Norge. Med honom rymde några af hans bröder, af hvilka dock en greps och halshöggs; en annan af dem höll på grund af ett annat röfveri på att få dela samma öde, men lösgafs ur fängelset på drottning Märtas bön. Historiserade visor.

Här hade nu tidens balladförfattare en följd af tacksamma ämnen, och genom att förbinda dessa med andra vismotiv gjorde de dem än mer intressanta. I en ballad har man sålunda kombinerat Folke Algotssons brudrof med en från Svipdagsmál stammande riddarvisa, eller rättare sagdt: man har gifvit de i denna dikt uppträdande personerna historiska namn och så vidt möjligt ändrat händelsernas gång, så att denna icke allt för mycket stred mot den värkliga historien. Andra balladdiktare kombinerade Folke Algotssons och hans bröders historia med de allmänna brudrofsmotiven, om hvilka jag förut talat, och på så sätt uppstod det — väl i början af 1300-talet — en ganska rik, halft historisk, halft romantisk diktning.

Till denna höra också de visor, som enligt min menig ursprungligeu handla — icke som man förmodat, om Valdemar Atterdag eller Valdemar den store, utan — om *Valdemar Birgersson* och hans drottning. I balladen om konungens frilla och drottningens grymhet mot henne äro namnen hämtade från den värkliga historien, men själfva den besjungna händelsen säkerligen ur någon äldre novell eller ballad. Denna diktning tyckes hafva varit ganska rik, ty i icke få ballader hafva de historiska personerna redan utbildats till rena typer, och snart vandrade dessa ballader öfver till Danmark, där de på nytt historiserades. Bal-

* På dylika ämnen häntyder ock den nyss från Olavus Petri anförda skildringen af våra ballader vid 1500-talets början.

Digitized by Google

ladernas Valdemar Birgersson blef i Danmark Valdemar den store, och till dennes person knöt man nu nya balladmotiv, som hämtats från utlandet — så den bekanta visan om *Liten Kerstin och Buris*.

Ett tredje exempel på denna böjelse att historisera romantiska motiv hafva vi i balladen om *Folke Lagmansson och drottning Hillevad*, som gör anspråk på att vara en historisk skildring af den nyssnämnde Folke Algotssons kärlek till Magnus Ladulås' drottning, men hvilken i själfva värket behandlar en fullkomligt uppdiktad händelse, som äfven återfinnes i en skottsk ballad.

Unionstidens ballader.

De dikter, hvilka nu omnämnts, göra allesamman mer eller mindre intryck af att tillhöra balladdiktningens blomstringstid, hvilken vi i rundt tal torde kunna sätta till 1275—1425. Åtminstone hafva de ballader, som af ett eller annat skäl kunna räknas till medeltidens afslutningsår, ett ganska olika skaplynne. Historiska händelser behandlas fortfarande, men framställningen är torrare, mera lärd och krönikeartad; så t. ex. i den svenska visan om *Slaget vid Lena*, som skrifvits icke efter traditionen, utan efter historiska källor, och så i den ursprungligen danska visan om *Slaget vid Falköping*, hvilken likaledes diktats långt efter själfva händelsen. I andra dikter gör sig en bigott ton gällande, som är främmande för den äkta balladen, och legenden börjar spela in, så t. ex. i den säkerligen från medeltiden stammande balladen om *Herr Peder och Stolts Inga*, som slutar med att lågorna vägra att bränna den oskyldigt förtalade jungfrun, hvilken efter sin räddning begifver sig i kloster att »tjäna vår Herre så gärna», eller i den egendomliga, på Öland lokaliserade visan om *Fru Gunil och Elof Väktare*, som äfven i det väsentliga torde stamma från medeltiden. Att döma af Olaus Magnis skildring hade man ock halft lyriska dansvisor ungefär i samma stil som de, hvilka vanligtvis möta oss i Frankrikes och Tysklands medeltidslitteratur, dansvisor, i hvilka de unga flickorna gäckades med äktenskapet och gossarne svarade med en drastisk skildring af kvinnornas fel. Enligt samma källa förekommo äfven burleska skildringar ur bondens, gårdfarihandlandens och fogdens lif. Några dylika dansvisor förekomma värkligen i våra äldsta visböcker — såsom *Bröllopskosten*, *Bonden och oxen*, *Den förvända världen* m. fl. — och möjligt är, att de tillhöra medeltidens afslutningsår. De flesta voro väl dock af den art, att man ej ansåg lämpligt att uppteckna dem i de adeliga visböckerna. Att de tillhört medeltidens slut, torde vara säkert; äfven i utlandet sjönk den ideala riddardikten ned till en burlesk gatvisa, och denna dikt kan näppeligen hafva uppstått förr, än dansvisan från borgsalen spridt sig ned till gemene man.

Romanvisor.

Just på gränsen mellan medeltid och reformation uppstod en ny art af ballad, i ästetiskt afseende kanske mindre tilltalande än 1300-talets ballad, men i litteraturhistoriskt afseende märklig. Det var romanvisan. Denna skiljer sig redan till det yttre från den egentliga balladen. Under det att denna behandlar sitt ämne på en tjugu till trettio strofer, nöjer sig romanvisan endast sällan med hundra. I stället för balladens knappa, koncentrerade framställning hafva vi här en bred, utförlig målning. Äfventyr följa på äfventyr — vanligen i främmande land — just då knuten synes lösa sig, stöta nya förvecklingar till, nästan såsom i romans bretons, hvilkas slappa moral också går igen, och med denna brist på högre sedlig kraft förenar sig en sentimentalitet och en öfverdrifven ridderlighet, som ofta står på gränsen till det löjliga. Men denna sentimentalitet, som för öfrigt stundom yttrar sig på ett ganska tilltalande sätt, häntyder dock på, att en ny tid håller på att randas; det subjektiva elementet, nästan undertryckt i medeltidens dikt, bryter här fram, och så till vida innehåller romanvisan ett budskap om renässansen, den vaknande individualitens tid.

De hithörande visorna äro ej många. På gränsen mellan de gamla balla-

Digitized by Google

derna och romanvisan stå *Hagbard och Signe*, som så länge fått gälla såsom en af våra uräldsta ballader, och *Sune Folkesson*, en ganska oskicklig kompilation ur de äldre, äkta klosterrofsvisorna, visserligen diktad ännu under medeltiden, men att döma äfven af den bigotta och moraliserande tonen först mot dess slut. De öfriga, rena romanvisorna — *Flores och Margaretha*, *Torkil Troneson*, *Axel och Valborg* m. fl. — blefvo måhända först under reformationstiden bekanta i Sverige.

Jämte de senast nämnda balladerna har unionstiden också en annan episk-lyrisk dikt, men denna var icke en dansvisa, hvilket framgår redan däraf, att omkvädet saknas. De hithörande dikterna, som blott voro afsedda att sjungas eller läsas, hafva en helt annan karaktär än folkungatidens ballad. Historisk-politisk diktning.

De äro ej många, och såsom skapare af denna diktning har man måhända att anse **biskop Thomas af Strängnäs** († 1443). Den troligen äldsta af hans dikter är sången om *Engelbrekt och Karl Knutsson*, hvilken ännu röjer nybörjaren. Stycket saknar enhet och torde närmast vara att betrakta såsom ett slags rimkrönika på lyriskt versmått. Vida högre står hans storslagna lofsång till *Friheten* samt äfven den allegoriskt politiska dikten om *Trohet*. Möjligen har han från Tyskland erhållit väckelsen till denna i Sverige förut ej odlade historiskt-politiska diktning. Hvad formen beträffar, har han troligen lånat denna från latinska antifoner såsom *Rosa Rorans;* åtminstone äro strofbyggnad och rimflätning starkt påminnande om dessa.

Thomas var onekligen en skaldenatur och i hvarje fall en ypperlig tolk för unionstidens mest ideala sträfvanden. Hans efterföljare voro däremot knapt annat än oskolade rimmare. I slutet af 1449 skref en dylik — ännu under intrycket af den första förbittringen — en dikt skildrande förräderiet vid Visby. Denna s. k. *Gottlandsvisa* synes hafva diktats af en bland de i kampen deltagande »svennerna», ännu innan det svenska krigsfolket fått lämna Gottland, men ehuru författaren säkerligen var lekman, har han dock användt ett kyrkligt versmått, som påminner om den latinska sequensens; genom att i slutet under något varierande form upprepa ett par verser har han likväl sökt åstadkomma något, som l i k n a r balladens omkväde. Denna visa måtte hafva varit jämförelsevis populär, ty kort efter det att slaget vid Brunkebärg utkämpats, efterbildades nämligen Gottlandsvisan i en med en viss hurtighet skrifven *Wisa om Brunchabergx slagh.* Måhända var det under intrycket af samma antidanska stämning, som en annan författare med ledning af rimkrönikan skref en halft allegorisk dikt om *Thord Bondes mord.* Därmed äro de hithörande dikterna uppräknade.* En i poetiskt afseende ganska underhaltig visa öfver *Slaget vid Brännkyrka* 1518 skrefs troligen först under Gustaf Vasas regering; något så när samtidigt med de skildrade händelserna, ehuru känd först i sena afskrifter, torde den s. k. *Dalvisan* vara, som otvifvelaktigen ger ett godt uttryck åt den stämning, som vid befrielsekrigets tid genomgick det svenska folket.

Icke blott till formen utan ännu mer till innehåll och anda skiljer sig unionstidens historiskt-politiska diktning från folkunga-

* Besläktade med denna didaktiskt-politiska diktning är den rena didaktiken, hvars ende representant är biskop **Henricus Tidemanni** († 1500). Några af hans dikter — särskildt *Klokskapsråd för Hushållning* och *Om Bohag* — hafva en viss trohjärtad framställning, som i förening med de kulturhistoriska upplysningar, de innehålla, göra dem ganska läsvärda.

Digitized by Google

tidens ballad. Det skimmer af romantik, som den äldre tidens mera sorglösa lekare förstått att kasta öfver sin sång, hade redan bleknat bort i en dyster gråvädersstämning. Värklighetens isiga vindar slå här emot oss; dess intressen och dess lidelser börja göra sig hörda, och dikten ljöd icke längre i riddarsalen för att leda dansen för adeliga svenner och jungfrur. Nya stånd hade uppstått med andra ideal. De ämnen, man nu älskar, tillhöra ej längre balladens ovärkliga värld, man sjunger ej längre om Valdemars och Tovas kärlek eller Folke Algotssons brudrof, utan det är Visby fall, Engelbrekts mord och slaget vid Brunkebärg, som intressera sinnena. Författaren gömmer sig ej längre bakom sin dikt, utan intager en bestämd partiståndpunkt, uttalar moraliska och politiska lärdomar, och behärskas fullkomligt af sitt ämne i stället för att behärska detta.

Denna dikt betecknar hos oss den medeltida litteraturens afslutning. Öfverallt i Europa tvinar denna bort i allegori och didaktik, och samma utvecklingsgång upprepas här äfven hos oss; alla de dikter, som nu omnämnts, äro starkt didaktiska samt vanligen äfven allegoriska. Den döende medeltiden är i utlandet demokratisk, och så är också denna dikt; den är ej afsedd att roa några danslystna adelsjunkrar, utan diktad att elda ett helt folk till handling. Men i detta demokratiska syfte ligger ock uppslaget till något nytt, och unionstidens dikt bringar lika mycket bådskapet om en ung, lifskraftig tid som dödsbudet från en utlefvad. Den medeltida dikten — i synnerhet balladen — hade varit strängt objektiv; med renässansen bryter subjektivismens tid in, och denna förebådas redan i unionstidens af de olika författarnes personlighet starkt färgade dikt, som i denna punkt föga skiljer sig från reformationens världsliga lyrik. Här hafva vi också för första gången en värkligt svensk dikt. Ännu så länge kläder sig väl den gryende fosterlandskärleken blott i danskhatets dräkt, men de beteckna dock dessa dikter en stor upptäckt inom vår litteratur, — upptäckten att svensken ägde ett fädernesland, som väl var värdt att älska och hvars frihet det var hans plikt att värna, och ur den synpunkten kunna dessa knaggliga rimmerier betraktas icke blott såsom afslutningen, utan äfven såsom fulländningen af medeltidens dikt: de beteckna, att vi hafva lämnat balladens drömland och nu stå på svensk torfva.

* * *
* *
*

Digitized by Google

Samma utvecklingsgång spåra vi inom den historiska litteraturen. Folkungatidens är ridderlig, fyld af svärmeri för det »höfviska» lefnadssättet; det är kring »dust och bohord», »dans och lek och fager ord», som skildringarna röra sig. Under unionstiden har den chevalereska hänförelsen gifvit vika för en trumpen nykterhet i uppfattningen. Man svärmar icke längre för några ideal, och diktningen bär en döende litteraturperiods prägel. Och dock är det ett nytt ideal, som håller på att arbeta sig fram. I stället för folkungatidens glänsande, men själfviska riddare träda nu Engelbrekt — »den gode man», som det så trohjärtadt heter — Sturarne och Thord Bonde, och äfven deras gestalter skymmas så småningom undan för den, som rimmaren, om än omedvetet, gör till sin egentlige hjälte: den svenska allmogen. I samband härmed kan man iakttaga en annan förändring. För den äldre historieskrifningen existerade knapt begreppet fosterland, men ju längre vi komma fram i tiderna, desto starkare klingar den svenska tonen oss till mötes från häfdens blad, och hos den författare, som står på gränsen mellan medeltid och reformation, hos Johannes Magni, har historien redan öfvergått till en stor patriotisk dikt. Historia.

I klostren fördes under hela medeltiden historiska anteckningar — de viktigaste af dessa är *Diarium Watztenense* — men så intresssanta dessa annaler än kunna vara i historiskt hänseende, så kunna de dock knapt räknas till den egentliga litteraturen. Vår häfdateckning börjar därför med den s. k. *Erikskrönikan*, som skrefs 1320—1321, säkerligen af samme begåfvade författare, som förut öfverflyttat Eufemiavisorna till svenska.* Historia kan hans arbete knapt kallas; snarare memoarer. Han börjar visserligen redan med den siste konungen af den erikska ätten, men efter en jämförelsevis kort inledning om de första regenterna af folkungaätten, egnar han arbetets hufvudparti åt den tid, hvars händelser han själf bevittnat, d. v. s. konung Birgers och härtig Eriks tid. Han var tydligen en man i härtig Eriks sold, och denne blir därför hans krönikas egentlige hjälte. Någon partiskribent var han dock icke. Den lysande och ridderlige härtigen var tydligen en man efter hans sinne, för felen i härtigens karaktär ägde han ej Erikskrönikan.

* Båda — såvida de voro två — tillhörde tydligen Eriks hird, och Erikskrönikans författare var personligen närvarande i Norge vid samma tillfällen, som Eufemiavisornas öfversättare befann sig där. Båda alludera på samma riddarsagor och skildra liknande händelser på ungefär samma sätt. Men då härtig Erik säkerligen icke hade någon litterär akademi till sitt förfogande, kan man svårligen undgå att i kronisten och öfversättaren se en och samma person.

Digitized by Google

blick, ty skald som han var såg han mera till ytan än till kärnan, och i det yttre var Erik tydligen en ovanligt vinnande personlighet, tilltalande i synnerhet för den, som svärmade för riddarsagans gestalter. I sin skildring ser denne väl händelserna ur det härtigliga partiets synpunkt. Men han för ej partiets talan, och hans dikt är ingen politisk partiskrift. Han älskar den ridderliga prakten, högsinthet och tapperhet, hvar hälst han finner dessa, under det att förräderi och låghet uppröra honom. Han prisar därför icke blott den mäktige Bjälbojarlen, utan äfven hans ridderlige motståndare Karl Ulfsson, han fördömer i starka ord konung Birgers förräderi i Nyköping, men hans sympatier följa konungens unge son, som blef ett skuldlöst offer för faderns missgärning.

Hans arbete gör mindre intryck af en krönika än af ett historiskt epos, och möjligen ville han ock, att det så skulle uppfattas: den som har lust att höra »fager ord» — säger han — må lyssna till denna berättelse, »förr än vi gå till bords». Det hela går i en rask och hurtig takt, och stundom färgas framställningen af en älskvärd, trohjärtad humor. För de politiska intrigerna har han intet sinne; hvad han fäster sig vid är kamp, tornej och fester, och dessa skildrar han med en kraftig åskådlighet, som skulle hafva väckt en Walter Scotts förtjusning; så t. ex. Birger Jarls affärd till Tavastland. Hjälmar och pansarskjortor — säger han — sattes då i stånd, snäckor skötos ut och löpande skutor, månget gammalt fädernesvärd togs ned från väggkroken, där det hängt mången god dag, knutarne kring penningpungarne löstes, man följde de bortdragande ned till stranden, och »mången röd mun blef då kysst, som aldrig sedan kysstes mer».

Historiska handlingar har han helt visst ej brytt sig om att begagna. Egentligen skildrar han endast sina egna lefnadsminnen, och för den äldre tiden återgifver han säkerligen blott de släkttraditioner, som ännu lefde kvar hos de stormansätter, med hvilka han råkat i beröring. Från dylika — halft poetiska — släkttraditioner stamma förmodligen hans bekanta historia om Ivar Blå, som under sin kappa kunde skaka fram en konung, hans skildring af Karl Ulfsson och framställningen af förräderiet vid Herrevad.

Men i hans egna memoarer finnes en egendomlig lucka. Skildringen går nämligen först fram till 1313; där sker ett bestämdt afbrott, och för åren 1313—1317 har han intet att förmäla, 1317 vidtager väl berättelsen och fullföljes till 1319, men denna gör nu ej längre intryck af att vara skrifven af ett ögonvittne, utan synes hvila på meddelanden från andra. Den tyske historieskrifvaren von

Digitized by Google

der Ropp antog därför, att dikten skrifvits i två repriser d. v. s. att författaren 1313 skrifvit den första afdelningen och 1320 fortsatt denna med den andra. Denna hypotes är emellertid icke riktig, ty i den första afdelningen förekomma flera allusioner på Nyköpings gästabud 1317. Det hela måste därför vara skrifvet i sammanhängande följd. Men sannolikt kan det anmärkta förhållandet på ett annat sätt förklaras. 1313, då han afslutat Flores och Blanzaflor, lemnade han antagligen härtig Eriks tjänst, och han kunde därför ej med egna ögon se händelsernas vidare utveckling, men 1317 stod Nyköpings gästabud, och detta jämte de följande dramatiska händelserna förmådde honom att gripa till pennan, måhända på uppmaning af Mats Kettilmundsson, till hvilken han tyckes hafva stått i något tjänsteförhållande. Han nedskref då sina egna minnen för den tid han själf stått nära händelsernas brännpunkt, och därpå öfvergick han till de senaste spännande tilldragelserna, som ännu voro i hvar mans minne och om hvilka han försågs med underrättelser af forna vänner i härtig Eriks hird.

Öfriga rimkrönikor.

Efter hans dagar dröjer det mer än hundra år, innan vi få ett nytt historiskt arbete, ty den politiska allegorien *En lustig liknelse om konung Albrekt* gör själf knapt anspråk på att anses såsom en historisk dikt. Det var först den engelbrektska folkrörelsen, som satte pennan i hand på en författare, hvilken skref en krönika om den store bondehöfdingen. Arbetet är, om man så vill, förloradt, men i omarbetad form har det ingått i den s. k. *Karlskrönikan,* hvilken skrefs 1440 och 1452 för att förhärliga Karl Knutsson. I politiskt afseende tål denna krönika ingen jämförelse med Erikskrönikan och ej ens med det jämförelsevis friska och folkliga Engelbrektspartiet. Framställningen är torr, oöfverskådlig och utan flykt. Ej högre står dess fortsättningar, de tre s. k. Sturekrönikorna, hvilka skrefvos den första 1470, den andra 1487 och den tredje 1496. Det enda, som i dessa versifierade annaler ännu kan väcka vårt intresse, är den demokratiska uppfattning, som vi spåra bakom de knaggliga rimparen samt det allt varmare och varmare intresset för Sverige, ett patriotiskt patos, som dock företrädesvis tager form af ett allt vildare och vildare danskhat.

Prosaiska krönikan.

Karl Knutssons tid var dock en historiskt intresserad tid, och man kan t. o. m. säga, att den egentliga historien — till skillnad från memoaren — är denna tids skapelse. Förut hade man blott nedskrifvit sina egna minnen eller de traditioner, som ännu lefde kvar; nu började man att med ledning af historiska källskrifter teckna Sveriges öden, d. v. s. man började med historisk forskning. Att dessa försök skulle misslyckas, är tydligt, ty man saknade ännu allt begrepp om källornas värde, och kritik var det just, som brast medeltiden, men att hafva började den historiska forskningen är dock en förtjänst, som ej kan frånkännas Karl Knutssons samtida.

De historiska källskrifter, man hade eller rättare trodde sig hafva, voro följande. Af äldre författare hade man Jordanes gotiska historia, hvilken endast genom en förblandning af goter och götar blef en för medeltidens svenske historieskrifvare användbar källa, vidare hade man Adam af Bremen, några svenska konungalängder och annaler, Erikskrönikan, den förut (sid. 24) omtalade Historia Norwegiæ, som ytterst återgår till Ynglingatal och med hvilken man blifvit bekant redan på 1300-talet, ett utdrag ur Saxos sagohistoria, en dansk årsbok (de s. k. annales esromenses) samt slutligen Didrikskrönikan, där man fann

Digitized by Google

en serie konungar i »Sviþiód hin mikla», hvilka naturligen ansågos vara svenska monarker. Med detta material författade en franciskanermunk i Stockholm, säkerligen på uppdrag af Karl Knutsson, vår första historia, den s. k. *Prosaiska krönikan*. Genom att upptaga en notis från Isidorus af Sevilla, att goterna härstammat från Magogs son Gog, fann han slutligen en föreningspunkt mellan biblisk och svensk historia, och på så sätt hade landet erhållit en lång och lysande rad af sagokonungar, hvilka ledde sina anor upp ända till urpatriarken Noak. Därmed lades grunden till en fabelhistoria, som sedermera under århundraden skulle gå igen hos följande historieskrifvare.

Detta arbete, som skrefs vid midten af 1450-talet, framkallade kort därefter ett annat arbete, den s. k. *Lilla Rimkrönikan*, i hvilken den prosaiska krönikans alla monarker uppträda och själfva berätta sin lefnadssaga. Denna monologiska form måtte hafva slagit an, ty den återkommer i de båda biskopskrönikorna för Skara och Linköpings stift, och slutligen omskrefvos äfven Eriks- och Karlskrönikorna till en serie af regentmonologer.

Detta lifliga historiska intresse hvilade dock till en mycket stor del på politiska motiv, och få af de historiska arbeten, som utgått från Karl Knutssons omgifning, sakna politisk tendens.

Ericus Olai. Ett för sin tid värkligen betydande arbete var däremot **Ericus Olais** *Chronica Gothorum*, som afslutades 1470. Författaren, hvilken efter utländska universitetstudier fästes vid Upsala domkapitel och med anledning däraf kom att tillhöra det nybildade universitetets äldsta professorsuppsättning, afled 1486. Såsom teolog och medlem af Upsala domkapitel såg han väl händelserna ur det kyrkliga partiets synpunkt, men karaktäristiskt är, att ett patriotiskt och demokratiskt åskådningssätt stundom bryter fram i hans arbete — ett tecken på att icke ens det ärkebiskopliga unionspartiet var oberördt af tidens allmänna strömning. Både till formen och innehållet skiljer sig hans arbete fördelaktigt från den närmaste föregångarens. Den Prosaiska krönikan hade knapt haft annat än en serie kronologiskt ordnade notiser; här möta vi däremot ett försök till en historisk framställning, ett försök att uppspåra de handlande personernas bevekelsegrunder, med ett ord: ett historiskt sammanhang. Såsom källforskare står han ej högt. Han har icke utmönstrat något af de arbeten, som hans företrädare användt, och till dem har han egentligen blott lagt en rimmad svensk öfversättning af *Olof den heliges saga*, som genom Karl Knutssons försorg från norsk prosa öfverflyttats till svensk knittel. Men jämte dessa utförligare källskrifter, hvilkas historiska värde han ej förstod att kritiskt bedöma, började han, om ock sparsamt, att anlita den moderne häfdatecknarens förnämsta och säkraste källa — samtida handlingar, och fäster man sig härvid, kan Ericus Olai med en viss rätt göra anspråk på att kallas den svenska historieskrifningens fader.

Digitized by Google

Historien var emellertid, utom teologien, den enda vetenskap, som odlades under vår medeltid. Först vid dess slut finna vi en författare, hvars intressen sträckte sig utöfver dessa områden, nämligen den flitige Vadstenamunken **Peder Månsson**, död 1534 såsom biskop i Västerås, och hos honom berodde detta intresse nog på de väckelser han erhöll under sitt långvariga uppehåll i Rom åren 1508—1524, där han vistades såsom Vadstenaklostrets ombud. Från hans hand äga vi en mängd arbeten i de flesta materier, i krigsvetenskap, i konsulatsrätt, i teknologiska och medicinska ämnen m. m. Alla torde de vara öfversättningar eller bearbetningar från utländska original — så är med säkerhet hans förnämsta skrift, den s. k. *Barnaboken*, hvars original är Erasmus' *Institutio principis Christiani* —, men någon slafvisk öfversättare tyckes han ej hafva varit, och vanligen försåg han sina arbeten med rimmade inledningar af egen fatabur. Peder Månsson.

Utom Peder Månssons skrifter äga vi från vår medeltid blott ett arbete, som icke hör vare sig till lagarne eller den teologiska eller historiska litteraturen, och det är den märkliga skriften *Um Styrilsi kununga och höfþinga.* Fullt originelt är detta arbete icke. I det hela följer författaren Egidius de Columnas De regimine principum, en furstlig uppfostringslära, som skrefs omkring 1250, och äfven i detaljer öfversättes detta ordagrant. Men dels har författaren utom Egidius' arbete äfven anlitat en mängd andra skrifter, dels har han på ett efter medeltida förhållanden synnerligen själfständigt sätt behandlat sina källor, så att dessas innehåll värkligen öfvergått till hans andliga egendom. Framställningen lider väl af medeltidens vanliga fel; synpunkten är ofta skolastisk, författaren gör sig ej sällan skyldig till konstruktion och saknar renässansens blick för det faktiska och konkreta. Men dessa fel framträda här mindre bjärt än annorstädes, och särskildt i stilistiskt afseende har han åstadkommit ett mästervärk. Med full rätt påpekar vår främste kännare af medeltidssvenskan »den kärnfulla stilen och den mästerliga språkbehandlingen, som i satsfogning nästan aldrig visar spår af utländskt inflytande och som kommer uttryckssättet i landskapslagarna tämligen nära». Konungastyrelsen.

Af åtskilliga skäl, hämtade både från innehållet och språket, har man hänfört detta arbete till 1300-talets midt. Dess syfte är tydligen att vara en uppfostringslära för unga konungasöner, och man synes därför böra antaga, att det författats af eller till ledning för den, som hade sig anförtrodd vården om Magnus Erikssons båda söner, hvilka voro födda 1339 och 1340. Närmare känna vi ej författaren. Klemming påpekar med rätta den likhet, som i många punkter finnes mellan detta arbete och de afhandlingar, som inleda Matthias' bibelparafras, men från denna likhet, torde man ej kunna sluta till en gemensam författare. Uppfattningssättet i Birgittas krets var alldeles motsatt det vi här möta. Syn-

Digitized by Google

punkten är här den världsliga klokhetens, under det att den i Birgittas omgifning var starkt kyrklig, nästan anti-royalistisk. Snarare kan man säga, att man i Konungastyrelsen och i Birgittas skrifter möter de tvänne motsatta politiska åskådningar, som under denna tid bröto sig mot hvarandra. Men å den andra sidan kan man icke i författarens världsligt politiska ståndpunkt finna något stöd för åsikten, att han varit lekman, ty en bildning sådan som den vi återfinna hos Konungastyrelsens författare fanns under medeltiden säkerligen blott inom det andliga ståndet, och i striden mellan hierarki och konungamakt stodo flere andlige på den världsliga maktens sida. I början af 1300-talet hade det i Frankrike utbildats en skola af jurister — i regeln alla tillhörande det andliga ståndet — hvilka med talang och hängifvenhet togo konungens parti i hans kamp mot påfvemakten. Dylika män voro ofta såsom kanslerer eller sekreterare knutna till konungens person, och en sådan ställning hade måhända äfven Konungastyrelsens författare, hvilken med all sannolikhet studerat i Frankrike. I hvarje fall böra vi säkerligen söka honom i Magnus Erikssons närmaste omgifning. Att gissa på något bestämdt namn, tjänar till intet, då vi intet känna om den litterära dugligheten och intressena hos de män, som stodo konungen närmast.

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Lagar. Återstår medeltidens afgjordt viktigaste litteratur — lagarne. Men då deras betydelse företrädesvis ligger på ett annat område än litteraturens, kan jag om dem fatta mig kort.

De svenska landskapslagarne hafva uråldriga anor, och äfven i de uppteckningar, som bevarats till vår tid, stöta vi på en mängd germanska rättssedvänjor, som nå upp till och ligga bakom den tid Tacitus skildrar i sin Germania. Dessa sedvänjor, hvilka utbildats af en hel folkstams rättsliga medvetande, togo vanligen formen af korta, kärnfulla satser, hvilka såsom den äldre litteraturen i allmänhet hade en versifierad form, så t. ex. det bekanta arfstadgandet: »gänge alltid hatt till och hufva från», och under denna allmänna rättsprincip subsumerade man det enskilda fallet. Lagen hade också karaktären mera af en samling rättsprinciper

Digitized by Google

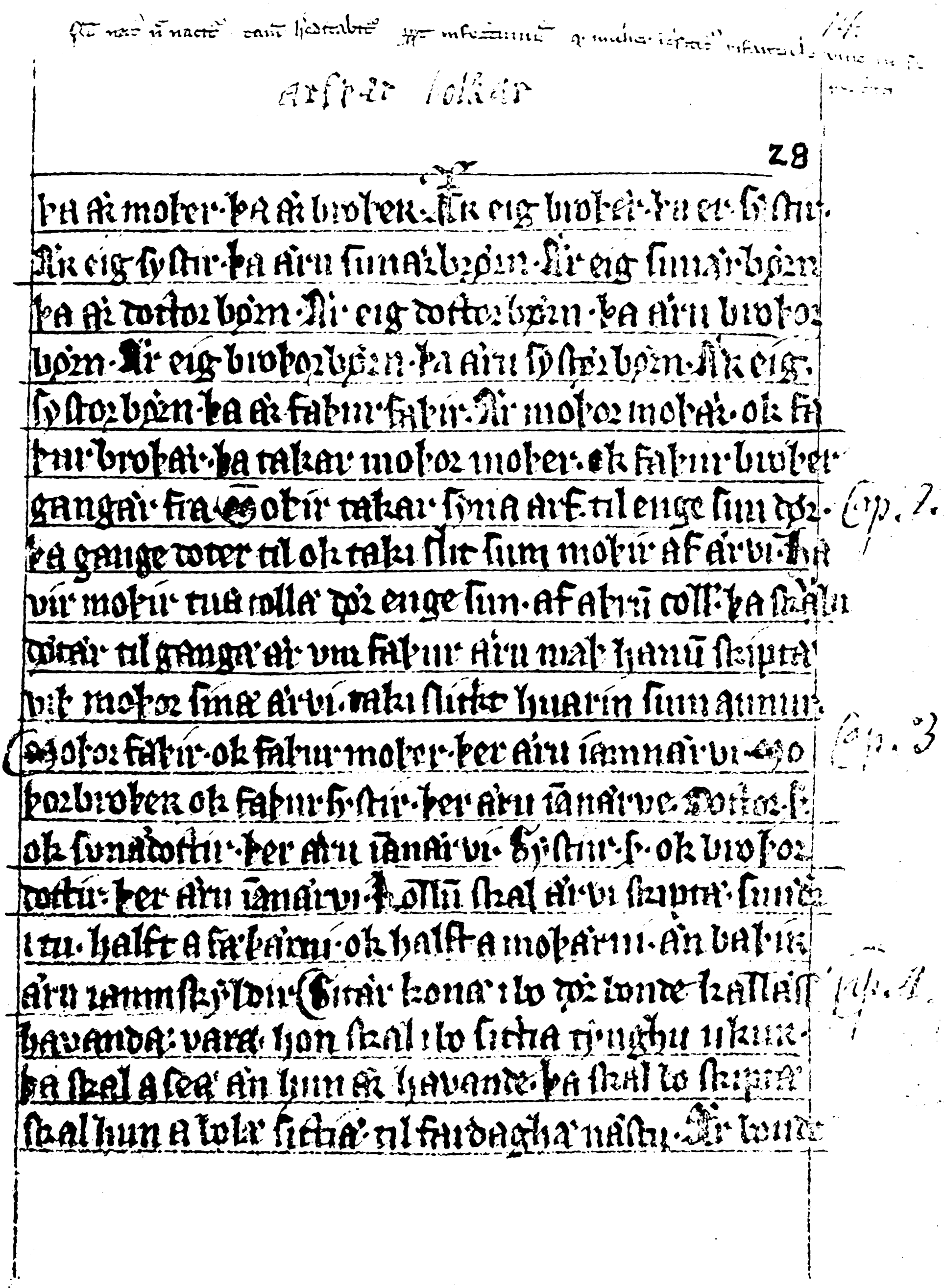

28

þa a moþer. þa a broþer. Ær eig broþer. þa er systir.
Ær eig systir. þa ærfu sunærbørn. Ær eig sunærbørn
þa a dottor børn. Ær eig dottor børn. þa ærfu broþor
børn. Ær eig broþor børn. þa ærfu systær børn. Ær eig
systor børn. þa a faþurfaþir. Ær moþor moþær. ok fa
þur broþær. þa takær moþor moþer. ok faþur broþer
gangær fra. Dottir takær sina arf. til enge sun þer. Cap. 2.
þa gange dotter til ok taki slit sum moþir af ærvi. Ha
vir moþir tua dottær þer enge sun. af aþrri dott. þa skal hu
dottær til gangæ at vm faþur ærfu maþ hanum skiptæ
viþ moþor sinæ ærvi. taki slikt hvarin sum annur.
Moþor faþir. ok faþur moþer. þer ærfu iamnærvi. Mo Cap. 3
þorbroþer ok faþursystir. þer ærfu iamnærve. Dottor s.
ok sunadottir. þer ærfu iamnærvi. Systur s. ok broþor
dottir. þer ærfu iamnærvi. Hollum skal ærvi skiptæ sum
i tu. halft a faþærni. ok halft a moþærni. æn baþir
ærfu iamnskyldir. Sitær kona i bo þer bonde kallass Cap. 4.
havanda vara. hon skal i bo sitia tyughu nætr
þa skal a sea æn hun ær havande. þa skal bo skiptæ.
skal hun a bolæ sitia til fardagha næstu. Ær bonde

EN SIDA UR DEN ÄLDRE VÄSTGÖTALAGEN.

HANDSKRIFT FRÅN SLUTET AF 1200-TALET.

Efter original i Kgl. Biblioteket

GEN. STAB. LIT. ANST.

Digitized by Google

Digitized by Google

än af lagparagrafer. Men ett folk, som äger en dylik lag, har tydligen ock en mycket utpräglad känsla för rätten, och att så varit, skymtar ej otydligt fram i de isländska sagorna. Isländarne själfva voro, af denna källa att döma, snarast begåfvade advokater, som vredo och vände sin lag, så länge detta lät sig göra, för att sedan gripa till själfhämnden. Men när de skildra svenska förhållanden, märker man, att de fått ett intryck af, att här fattades lagen ur en annan synpunkt, och Torgny lagmans gestalt, som i den isländska sagan står såsom den svenska laglydighetens och det svenska lagmajestätets representant, har för den isländska fantasien antagit nästan öfvermänskliga proportioner. Denna lifliga känsla af rätten är tvifvelsutan ett svenskt nationaldrag, som mycket tidigt gör sig gällande. Hvad den svenska allmogen fordrade af sin konung, var icke, att han skulle skipa rätt med juristens samvetsömhet för lagens bokstaf; bonden ville ej, att brottslingen skulle få oskadd slingra sig igenom lagparagrafernas nät, utan var saken klar, skulle konungen göra kort process och straffa. Man älskade — såsom Västgötalagens konungalängd uttrycker det — en konung, som »war riwer i refstum sinum».

Från heden tid höra vi blott omtalas två samlingar af dylika rättssedvänjor, nämligen västgötalagmannen **Lums** lag och upplandslagmannen **Viger Spas** »flockar». Måhända är det mera än en tillfällighet, att dessa båda samlingar tillhöra de båda hufvudfolk, uppsvear och götar, genom hvilkas förening den svenska nationaliteten vuxit fram, och osannolikt är ej, att det i äldsta tid — frånsedt Gutalagen — ej funnits flera lagar än dessa samt att uppsvealagen tillämpats för hela det svenska området, götalagen för hela det götiska. Då bilanden sedermera blefvo folkrikare, afsöndrades de från den ursprungliga lagsagan och erhöllo egen lagman, men därigenom gick ock utvecklingen af de gemensamma rättsprinciperna åt skilda håll, och nya lagar, Helsingelagen, Västmannalagen m. fl., utvecklades ur den forna gemensamma rätten, samtidigt med det att äfven Lums och Viger Spas flockar förändrades.

Huruvida dessa lagar varit i skrift upptecknade, är ovisst; att åtminstone enskilda partier varit det, framgår dock af Upplandslagens företal. Men företrädesvis bevarades de i lagmannens minne. På tinget skulle han för menigheten uppläsa folklandets lag. »Nu skola män till tings fara — säger Smålandslagen — och höra vår lagsaga. Höre de, som här äro, och säge dem, som hemma sitta. Men vår lagsaga hon börjar så.»

Digitized by Google

Med kristendomens antagande och de genomgripande förändringar inom samhället, hvilka blefvo en följd af den egentliga medeltidens inbrott i vårt land, förändrades naturligen de gamla lagarne i icke ringa mån. Nya stadganden tillkommo och gamla blefvo oanvändbara. Men därmed gjorde sig ock ett behof af lagens kodifiering och ordnande gällande.

Lagarnes kodifiering.

Den första dylika redaktion vi hafva är den s. k. *äldre Västgötalagen*, hvilken föreligger i en handskrift från slutet af 1200-talet — det äldsta fornsvenska manuskript som finnes. Redaktionen härrör från början af samma århundrade och värkställdes antagligen af lagman **Eskil**, hvilken tyckes hafva samlat alla lagstadganden, som funnits, afskilt föråldrade paragrafer och tillagt nya samt därefter ordnat det hela och framlagt sitt arbete för västgötarnes ting, som genom att antaga förslaget gaf det laga kraft. Bakom denna äldsta redaktion af den äldsta svenska landskapslagen skymta vi dock en ännu äldre. I sin redaktion har Eskil utan att märka det upptagit det gamla hedniska edsformuläret, och ännu på Olavus Petris tid fanns ett fragment af en äldre redaktion, den s. k. *hednalagen*, hvilket fragment Eskil uteslutit, men Olavus Petri upptagit i sin krönika. Från slutet af 1200-talet är den s. k. *yngre Västgötalagen*, en utvidgad och reviderad redaktion af den äldre från århundradets början.

Ungefär samtidig är den andra götalagen, *Östgötarnes*. »Nu är lagsaga eder lyktad och utsagd med hund och harfpinne; börjar med det högsta och lyktar med det lägsta»* — så slutar lagen, och den har således tydligen varit muntligen föredragen af lagmannen. Men i själfva lagen har denne inlagt sina egna utredningar och förklaringar samt ej sällan lämnat några historiska notiser om enskilda stadgandens uppkomst. Den redaktion vi hafva är således närmast att betrakta såsom lagmannens eget exemplar.

Samtidig är äfven en tredje lag, nämligen den äldsta svealagen eller *Upplandslagen*, hvilken till sin tillkomst skiljer sig från de förut nämnda. Dessa hade tillkommit utan någon medvärkan från konungamaktens sida, endast genom tingsmenighetens eget fria beslut. Men den starka konungamakt, som grundats af Birger Jarl och Magnus Ladulås och hvilken var riksenhetens enda representant, måste tydligen också ingripa på lagstiftningens område. Till en början sker det ännu med en viss tvekan. Upplandslagens företal berättar, att landets gamla lagar befunnits vara i behof af en revision. Tiundalands lagman, Birger Pärsson, hade då uppmanat konungen att råda bot härför, men konungen hade tvekat, ty han ville ej gärna ändra gammal lag. Slutligen hade han dock uppdragit åt lagmannen att utse en kommission, som skulle utarbeta förslag till ny lag. Detta skedde, och sedan denna nämnd slutat sitt arbete, framlagt förslaget för de tre folklandens ting vid Hörendi och detta där antagits, ansåg sig konungen 1296 kunna »af sin konungsliga makt» gifva lagen kraft. Å konungens sida innebar detta dock knappast något försök till en maktutvidgning; snarare var det ett åtagande att med sin makt värka för lagens upprätthållande, ty deltagande i lagstiftning och lagskipning fattades af denna tid ännu såsom en skyldighet, icke såsom en rättighet.

Upplandslagen var i formelt hänseende vår omsorgsfullast utarbetade lag, och den tjänade äfven de efterföljande till förebild: så *Södermannalagen*, hvilken

* Har afseende på, att lagen börjar med kyrkobalken och slutar med några stadganden i byggningabalken om hundar och harfpinnar.

Digitized by Google

erhöll kongl. stadfästelse 1327. Sannolikt hade södermännens gamla lag dock reviderats redan kort efter 1296, ehuru den med anledning af åtskilliga tvister om kyrkobalken ej kunnat stadfästas förr än 1327. I anslutning till Upplandslagen äro ock *Dalalagen, Västmannalagen* och *Helsingelagen* utarbetade, hvilkas nuvarande redaktioner tillhöra början af 1300-talet. Samma förebild — jämte Östgötalagen — återfinna vi ock i *Smålandslagen,* af hvilken blott kyrkobalken finnes i behåll, och förmodligen hade äfven den förlorade *Värmlandslagen* och *Närikeslagen* utarbetats med anlitande af Upplandslagen, ehuru väl den förra — liksom Smålandslagen — ursprungligen hört till götalagarnes grupp. Den enda i form och uppställning afvikande lagen är den, som gälde för *Gottland.*

Samtidigt med denna provinciallagstiftning började äfven inom städerna ett liknande arbete. Inom köpingarne förekommo naturligen en mängd rättsfall, på hvilka landskapslagarne ej voro tillämpliga, och det utbildades snart en tradition rörande dessa. Den första stad, där man samlade dessa rättssedvänjor till ett helt, var Stockholm. Dess lagbok, den s. k. *Bjärköarätten,* omfattar dock nästan uteslutande politistadgar och bestämmelser rörande handel och sjöfart; en annan dylik stadslag var den nu till större delen förlorade *Söderköpingsrätten.* Men som det vill synas, användes dessa stadslagar endast såsom subsidiär rätt vid sidan af landskapslagarne. Af en annan karaktär är *Visby Stads- och Sjörätt,* som mera sammanhänger med hanseatisk än med svensk rätt; den föreligger också endast på plattyska, de hanseatiska köpmännens språk.

Landslagens förberedelser.

Dessa sista lagar häntyda redan på ett nytt skede inom utvecklingen. I äldsta tider hade intet Sverige funnits, endast landskap. Västgöten ansåg sig visserligen stå något närmare uppländingen än han stod t. ex. juten, men skilnaden var blott graduell, och såsom landsman räknade han blott den, som tillhörde samma lagsaga. Tanken på Sverige såsom ett för alla, västgöte som uppländing, gemensamt fädernesland växte endast långsamt fram, och det första steget mot detta mål var korporationens utbildning. Därigenom att korporationen så småningom började träda i landskapets ställe, bröts den gamla provincialpartikularismen, och i stället för den gemenskap, som låg i boplatsen, trädde en ny — samhällsklassens och lefnadsyrkets. Köpstadsmännens Bjärköarätt kan med en viss rätt sägas tillhöra denna kategori. En värklig klasslag ägde man redan före Bjärköarättens tid i den för kyrkans tjänare gällande *kanoniska rätten,* och en ny tillkom i *Gårdsrätten,* hvilken gälde för konungens personliga tjänare. Den äldsta antages tillhöra Magnus Erikssons tid, men torde återgå till en ännu äldre, nu förlorad, från 1200-talets slut. Till dessa klasslagar höra slutligen medeltidens talrika *skråordningar* samt i viss mån äfven dess *gillestadgar.*

Landslagen.

Men först mot medeltidens slut nådde korporationsväsendet den utveckling i Sverige, att de olika stånden kunde uppträda å hela rikets vägnar. Under den äldre medeltiden var konungen riksenhetens ende representant, och det kan ej nekas, att folkunga-

Digitized by Google

ättens monarker till fullo insågo vikten af den uppgift, som i detta fall ålåg dem. Den starka konungamakt, som de skapade, betydde således i själfva värket ett stärkande af det band, som sammanhöll det federativa statsförbund, som hette Sverige, och på lagstiftningens område använde de denna starka konungamakt till att bryta partikularismen. Birger Jarl och Magnus Ladulås gingo i spetsen genom de edsörelagar, som de förmådde alla de olika landskapstingen att antaga, och slutligen lyckades det den så orättfärdigt smädade Magnus Eriksson att fullborda detta lagstiftningsarbete med den lag, genom hvilken alla de landskap, som lydde under Sveriges krona, knötos samman till en enhet. Lagen, den s. k. *Magnus Erikssons landslag*, som var färdig 1347, erhöll sannolikt — med anledning af presterskapets motstånd* — aldrig kunglig sanktion, men antogs det oaktadt så småningom i rikets olika landskap, och därmed var Sverige, åtminstone på papperet, vordet ett. Genom Magnus Erikssons bedrifvande utarbetades kort därefter en gemensam för alla städer gällande lag, den s. k. *Magnus Erikssons stadslag*, som vid århundradets slut torde hafva varit antagen i de flesta svenska köpstäder. Den stöder sig på landslagen och saknar liksom denna kyrkobalk.

Hela detta storartade lagstiftningsarbete är folkungatidens värk. Den närmaste tiden gjorde intet för att fullborda det. Under Kristoffers af Bayern regering reviderades väl den gamla landslagen, men dels kan den s. k. *Kristoffers landslag* knapt sägas vara någon ny lag, dels undanträngde den först på 1500-talet Magnus Erikssons.

Magnus Eriksson hade genom sin landslag lagt grundstenen till Sveriges rike, men hans efterföljare ägde icke förmåga att bygga vidare. Riksenheten representerades fortfarande af konungens person, och under unionstiden försvagades kronans makt allt mer. Lyckligtvis sprängdes riket dock icke i sär. Dels uppstod det i Sveriges allmoge ett nytt riksstånd, som genom den Engelbrektska folkresningen växte allt fastare samman, dels efterträddes unionstidens skuggkonungar af Gustaf Vasa, och med honom hade vi åter fått en man af Birger Jarls och Magnus Ladulås' skaplynne på tronen. Han fullbordade, hvad Magnus Eriksson lämnat ofullbordadt, och i hans hand blef den starka, för undersåten ofta tryckande konungamakten det band, som oupplösligt knöt Sveriges landskap och stånd fast till hvarandra. Då den nyare tiden gryr för vårt land, är Sveriges rike ett fullbordadt faktum, och såsom frukten af medeltidens strider hafva vi — ett fosterland.

* Af samma anledning fick landslagen icke någon kyrkobalk. Hvarje landskap använde därför sin gamla kyrkobalk.

Digitized by Google

Digitized by Google

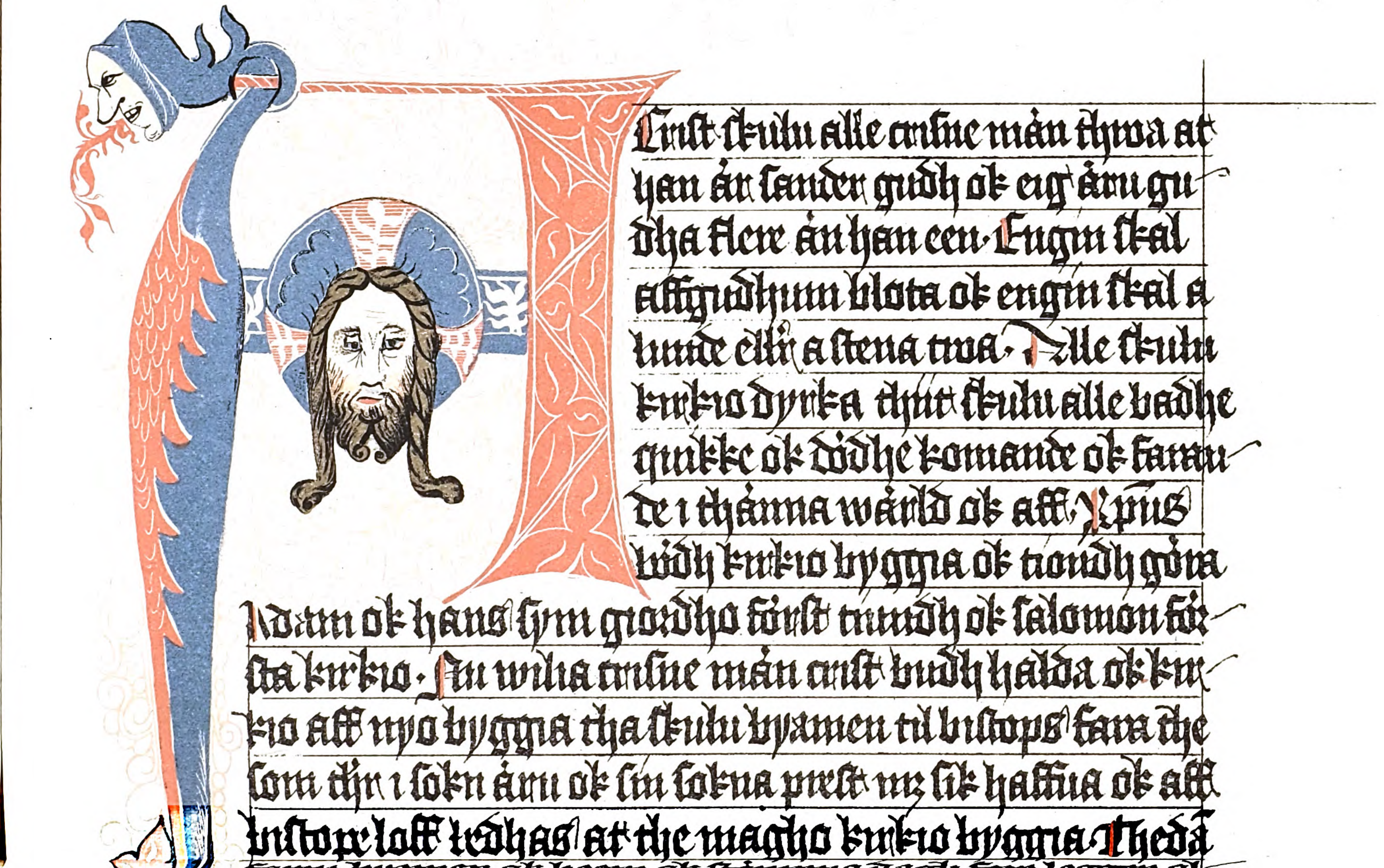

Crist skulu alle cristne män thrwa at
han är sander gudh ok eig äru gu
dha flere än han een. Engin skal
affgudhum blota ok engin skal a
lunde ellr a stena trwa. Alle skulu
kirkio dyrka thit skulu alle badhe
quikke ok dödhe komande ok farand
de i thänna wärld ok aff. Xpus
bödh kirkio byggia ok tiondh göra
Adam ok hans syni giordho först tiundh ok salomon för
sta kirkio. Nu wilia cristne män crist budh halda ok kir
kio aff nyo byggia tha skulu bymen til biscops fara the
som thär i sokn äru ok sin sokna prest mz sik haffua ok aff
biscope loff bedhas at the magho kirkio byggia. Theda

Digitized by Google

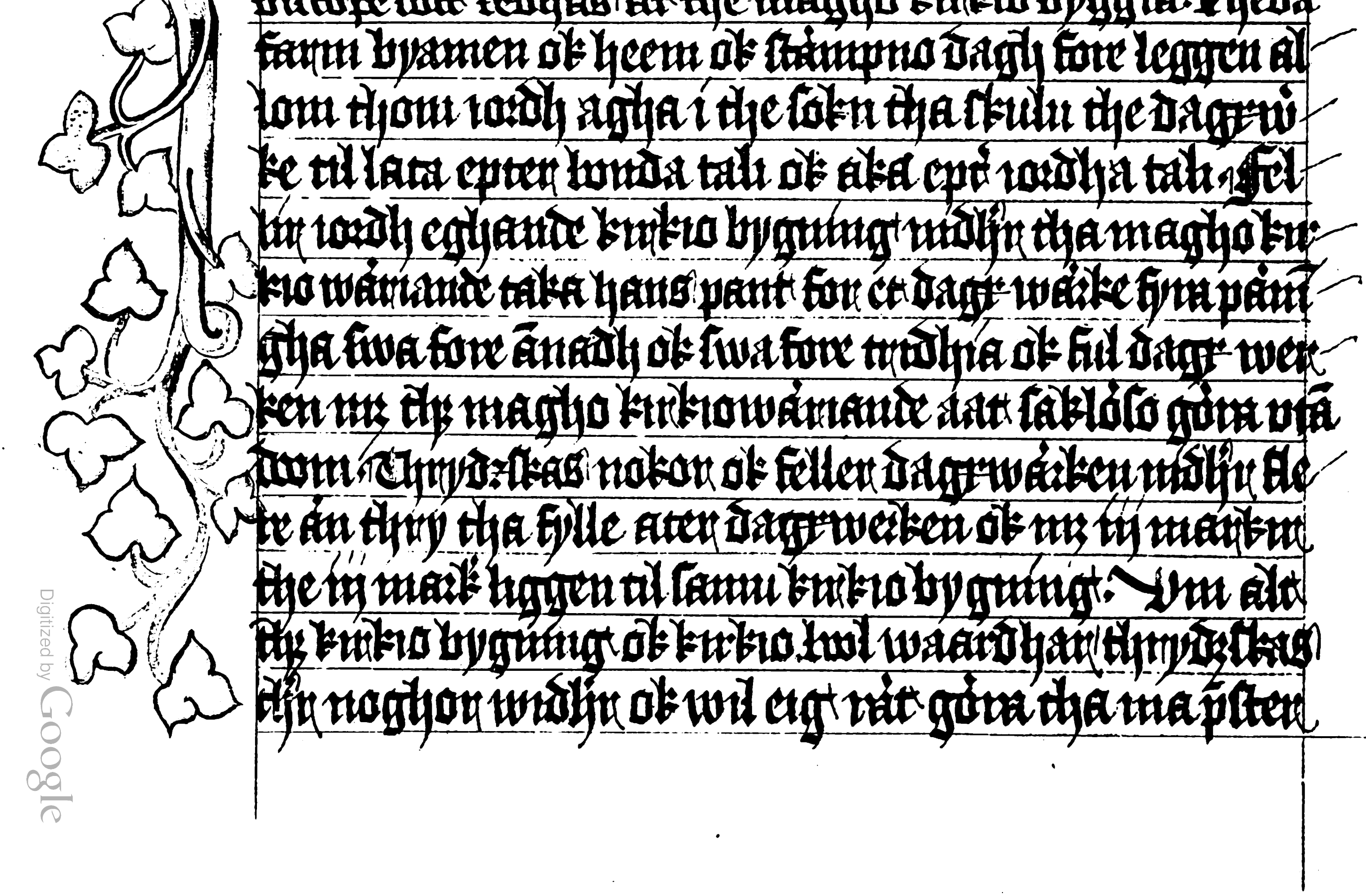

GEN. STAB LIT. ANST.

ETT BLAD UR DEN ÄLDSTA KÄNDA HANDSKRIFTEN AF STADSLAGEN.

FRÅN SENARE HÄLFTEN AF 1300-TALET.

Detta faksimile är från Upplandslagens Kyrkobalk, hvarmed denna handskrift af Stadslagen börjar.

114

Digitized by Google

Renässans och Reformation.

Medeltidens världsåskådning i motsats till renässansens.

Medeltidens asketiskt-teologiska världsåskådning hade i södern kommit såsom en reaktion mot antikens ystra lifsglädje. Denna lifsglädje, kärleken till allt, som jordelifvet erbjöd skönt och härligt, skulle nu undertryckas såsom syndig. Världslifvet kom för den kristne asketen att stå såsom en skärande motsats till det evighetens rike, som hägrade bakom grafvens rand. Detta världslif var icke blott intigt och värdelöst för honom; det syntes honom äfven farligt och rent af fiendtligt. Dess lockelser, världens yttre skönhet, köttets drifter, kärleken, förvärfsbegäret, lusten att värka inom det politiska samhället — allt detta var blott snaror, som den lede frestaren utlagt för hans själ för att leda denna bort från tanken på det eviga. Han skulle fly allt detta. Han skulle draga sig undan världen för att i klostercellens ensamhet rikta sitt väsens alla krafter på det gudomliga; han skulle afsäga sig äktenskapets glädje, ty kärleken var såsom jordisk syndig och familjelifvets band var dock en boja, som höll honom kvar i den ofullkomliga värld, där — i olikhet mot den himmelska — hustrur ännu gifvas och tagas. Med gisselslag och fastor skulle han kufva köttets alla drifter; han skulle öfvergifva fader och moder och — framför allt — skulle han döda sitt eget själfviska jag, det är: undertrycka sin individualitet, ty hans själ skulle helt och hållet egnas åt och gå upp i Gud.

Individualiteten och sinnligheten äro dock makter, som icke kunna dödas. Af ett starkt tryck kunna de väl för en tid hållas kufvade, men så snart trycket minskas, resa de sig åter med föryngrad kraft. Så var det ock nu. Medeltiden är icke endast späkningarnas och asketismens tid; då och då bröt den undertryckta sinnligheten fram och gaf sig i södern luft i goliardernes

Digitized by Google

muntra kärleks- och dryckessånger, i lättfärdiga, öfverdådiga fablaux, i farser, t. o. m. i ystra, bacchanaliska kyrkofester; i norden tog sig denna sinnlighet råare utbrott, och fullt undertryckt var den ingenstädes.

Den makt, som under medeltiden höll köttet i styr, var kyrkan, men då dess herravälde öfver den allmänna meningen aftog, blef naturligen sinnlighetens och individualitetens reaktion dess starkare. När slutligen kyrkan förlorat sin makt öfver sinnena, då efterträddes medeltiden af renässansen — den nyvaknade lifsglädjens och individualitetens tid. Denna nya rörelses hemland var Italien och af lätt insedda skäl. Kontinuiteten med den antika bildningen hade naturligen alltid varit kraftigare i Italien än i andra land; hufvudmassan af befolkningen var af romersk börd, språket ett dotterspråk af latinet, ruinerna talade där ännu sitt kraftiga tungomål, och å den andra sidan var kyrkans makt där vida mindre än annorstädes i den kristna världen. Italien ägde intet skolastiskt universitet som Paris, påfven var för italienarne mindre kyrkans herre än en världslig furste, de kyrkliga skandalerna, nepotismen och korruptionen trädde där mera ohöljdt fram än annorstädes, och genom den flitiga merkantila förbindelsen med saracener och greker hade italienarne lärt sig inse, att bildning och moral ej voro de kristnes uteslutande tillhörighet.

I Italien bröt således renässansen först fram. Dess banérförare sågo däri blott antikens pånyttfödelse, men i självfva värket var renässansen något vida mer än reproduktionen af en död kultur. Renässansen betecknar i främsta rummet personlighetens frigörelse: det syndiga, upproriska jaget sprängde de fjättrar, som medeltidens asketism smidt åt personligheten, blicken, som förut fördjupat sig i ett öfversinnligt fjärran, öppnades åter för denna världens skönhet, naturen tedde sig ej längre såsom syndbelastad, utan lika lycksaligt, slösande skön som under antikens dagar, och begäret att genomforska dess hemlighetsfulla djup vaknade åter till lif.

Petrarca — i så många afseenden den första moderna människan — har i en gripande dialog, De contemptu mundi, skildrat den förtärande kamp, som han hade att utstå, då dessa båda världsåskådningar, medeltidens och renässansens, bröto sig mot hvarandra i hans själ. Inför Sanningen själf samtala Augustinus och han. Augustinus, den kristna världsåskådningens representant, visar upp intigheten i alla hans sträfvanden, syndfullheten i hans kärlek och hans ärelystnad, Petrarca vrider sig under alla dessa anklagelser, hvilka han ej kan gendrifva, han lider djupt, men — han kan

Digitized by Google

dock icke döda sin ärelystnad, han kan ej döda sin själfviskhet eller uppgifva sin personlighet. Kristendomen har förlorat sin makt öfver hans sinne; utan att han själf insåg det, hade den antika hedendomen trädt i dess ställe.

Renässansen förblef länge en uteslutande italiensk rörelse. Engelsmän, tyskar och skandinaver, som af en eller annan anledning kommo att uppehålla sig i Italien, påvärkades väl af humanismen, särskildt i språkligt afseende, så att deras latin blef mera korrekt och elegant än munkens barbariska tungomål, men innerst förblefvo de vanligen samma medeltidsmänniskor som förut.

Det första renässansinflytandet i Sverige.

Den förste svensk, hos hvilken ett dylikt inflytande kan påvisas, är **Conrad Rogge**, död 1501 såsom biskop i Strängnäs. Mellan åren 1455 och 1460 hade han studerat i Perugia, och då han sistnämnda år promoverades till juris doktor, höll han ett ännu bevaradt tal, som visserligen är ganska kort samt i och för sig skäligen obetydligt, men så till vida är det af vikt, som man märker, att det skrifvits med de antika talen såsom mönster, och ur den synpunkten förtjänar det att ihågkommas såsom det första i en oöfverskådlig rad af akademiska vältalighetsprof. Man märker, att Rogge behärskar humanismens oratoriska fraser, men längre än till dessa synes han ej hafva trängt.

Bröderna Magni.

Mera genomträngda af humanismens anda voro bröderna **Johannes** och **Olaus Magni**,* af hvilka den förre föddes 1488, den senare 1490. Johannes studerade först i Löwen, sedermera i Köln, den medeltida obskurantismens säkraste bålvärk i den under denna tid rasande striden mellan humanister och obskuranter. Hans världsåskådning var därför helt visst bestämd, då han såsom sändebud från Sten Sture begaf sig till Italien, där han — troligen 1520 — promoverades i Perugia. Men det oaktadt kunde han ej undandraga sig allt inflytande från den ännu lifskraftiga italienska humanismen. Hans latin är mera vårdadt än hans öfriga samtidas i hemlandet, och det svärmeri för äran, som är så karaktäristiskt för renässansens män, ljuder i kraftiga toner genom hans skrifter.

Af historien känna vi det ömkliga skeppsbrott Johannes Magni led såsom praktisk kyrkopolitiker: från Sverige flydde den siste af konungen erkände katolske ärkebiskopen 1526 till Danzig för att sedermera framlefva sina återstående dagar i landsflykt. Men under landsflykten utöfvade han en flitigare författareverksamhet än någon svensk före honom med undantag af Birgitta. Redan i Danzig skref han 1536 en utförlig historia öfver ärkebiskoparna i Upsala, *Historia Metropolitanæ Ecclesiæ Upsalensis*, hvilken likväl först 1557 (eller — rättare — 1560) utkom af trycket. Detta arbete är otvifvelaktigen en för sin tid ganska väl skrifven kyrkohistoria, och genom sin bekantskap med det påfliga arkivet har författaren riktat den historiska forskningen med flera viktiga dokument, som han här anfört. Af helt annan art är hans andra arbete, *Historia de Omnibus Gothorum Sveonumque Regibus*, hvars första upplaga genom broderns försorg utkom i Rom 1554. Historikern i våra dagar rådfrågar nog aldrig detta arbete, som knapt torde innehålla en enda riktig eller brukbar uppgift. Medvetna osanningar förekomma troligen ganska sällan, men Johannes Magnis historiska metod är så skild från våra dagars, att vi hafva svårt att förklara möjligheten af en dylik

* Själfva kallade de sig vanligen *Magnus*.

Digitized by Google

fantasi. Den ledande tanken för den landsflyktige ärkebiskopen var att för utlandet uppvisa, att Sverige, »folkens modersköte», var uråldrigare och härligare än hvarje annat rike, och i det syftet fabricerade han en rad af närmare ett hundrafemtio svenska monarker ända från Jafets son Magog ned till Gustaf Vasa. Det fordras icke blott en lättrogenhet utan like, utan äfven något af en poets fantasi för att komma till ett dylikt resultat, och båda dessa egenskaper stodo Johannes Magni i rikt mått till buds; hans arbete användes också af skalder såsom Tasso, hvilken från Johannes Magni hämtade ämnet till sin tragedi Il ré Torrismondo. För öfrigt torde samtiden, äfven då den insåg orimligheten af ärkebiskopens historiska kombinationer, ej hafva klandrat honom för hans bristande trovärdighet. Humanismens historieskrifning var lika mycket dikt som historia. Man hade ledsnat på den torra krönikan och föredrog en fyllig, elegant skrifven framställning; syftet var icke den nakna sanningen, utan i främsta rummet afsåg historikern att egna en hyllning åt fursten eller åt fosterlandet, och ur den synpunkten motsvarade Johannes Magnis stora patriotiska dikt fullkomligt renässansens fordran på ett historiskt arbete. **Erik XIV**, i så mycket en renässansman, sysselsatte sig under fångenskapens dagar med att öfverflytta detta arbete till svenska, och efter honom öfversattes det först af **Jonas Petri Base**, därefter af **Terserus** och slutligen af **Schroderus**, hvars upplaga utkom 1620 — således fyra olika öfversättningar på något mindre än sextio år. Det behärskar renässansens hela historieskrifning, och Rudbeckianismen är i själfva värket knapt annat än en ny form af Johannes Magnis fantasier.

Samma varma patriotism, som besjälade Johannes, fylde ock **Olaus Magni**, och äfven hans förnämsta arbete, *Historia de gentibus septentrionalibus* (tryckt i Rom 1555), framgick ur behofvet att för utlandet uppvisa, hvilket härligt land Sverige var. Men med större skäl än broderns arbete kan detta räknas till renässansens litteratur. Olaus Historia är nämligen en etnografisk beskrifning öfver Sverige, närmast afsedd att utgöra en vidlyftig kommentar till en karta öfver norden — den första som någon svensk förfärdigat* — som Olaus 1539 utgifvit i Venedig. Denna s. k. *Carta marina* försågs visserligen genast med en kortfattad kommentar på tre språk, latin, tyska och italienska. Men i slutet af denna kommentar, kallad *Opera breve*, utlofvade Olaus att snart komma med en ännu utförligare beskrifning öfver norden och dess folk; det var detta löfte han infriade med sin Historia de gentibus septentrionalibus. Få arbeten från äldre tid torde i bestående, historiskt värde mäta sig med detta, och det vittnar icke blott om författarens iakttagelseförmåga utan ock om det lefvande intresse för allt mänskligt, som karaktäriserar renässansen. 1518 hade Olaus såsom utskickad af aflatskrämaren Archimboldus företagit en resa till Norrland, Norge och Lappmarken, och därvid hade han tillfälle att högst betydligt korrigera de geografiska föreställningar, som voro rådande rörande Skandinavien. Dessa sina upptäckter framlade han först i Carta marina och Opera breve, men under utarbetandet af dessa utvidgades hans intresse från de blott geografiska frågorna till ett mera allsidigt etnografiskt. Hans nya arbete blef en fullständig beskrifning icke blott af de nordiska län-

* Med en viss rätt kan dock Johannes sägas hafva varit broderns föregångare. Hans Historia inledes nämligen med ett geografiskt kapitel *Situs Scandiæ*, som torde hafva varit utarbetadt redan i Rom 1520, då den tyske geografen **Ziegler** tog kännedom därom. Det har äfven legat till grund för Zieglers geografiska arbete *Schondia*, som utkom 1532. Den karta, som finnes bifogad Johannes Magnis arbete, är däremot ritad med Carta marina såsom förebild.

Digitized by Google

dernas geografiska utsträckning och natur, utan ock öfver folkens seder, »vapen, stridssätt och religion». För hvarje kulturhistoriker är således detta arbete en källa af oskattbart värde, ehuru å andra sidan icke bör fördöljas, att arbetet måste begagnas med en viss kritik, ty dels leder renässansförfattarens begär att »förhärliga» norden honom stundom till väl fantastiska utflykter, dels har Olaus ingalunda befriat sig från de medeltida författarnes kritiklösa godtrogenhet, och han sväljer därför ofta utan betänkande de mest hårresande skepparhistorier, som berättats för honom.

Johannes Magni afled i Rom 1544, 1557 följde hans broder honom i grafven. Båda hade då redan länge stått främmande för det svenska kulturarbetet. Såsom den döende katolicismens siste vapendragare tillhörde de i viss mån medeltiden, ty i Sverige hade renässansrörelsen redan gått upp i reformationen, och det är först med denna som den nya tiden på allvar gör sitt intåg i vårt land.

Renässansen utom Italien.

Renässansen hade under dess första tid varit en uteslutande italiensk rörelse; i viss mån förblef den så äfven fortfarande, och skälet kunna vi lätt förstå. Hos fransmännen, som ju ock äro af romansk härstamning, funnos liksom hos italienarne en stark, om antiken erinrande lifsglädje och ett rikt utveckladt sinne för denna världens skönhet, men å den andra sidan hade det tryck, som medeltidens världsåskådning utöfvade, varit starkare i de parisiske skolasternas hemland än i Italien. Denna världsåskådning blef äfven längre härskande i Frankrike. Då fransmannens kufvade sinnlighet slutligen bröt fram i renässansen, blef utbrottet därför ej så häftigt som i Italien, och den franska renässansen fick häller icke samma afgjordt hedniska karaktär som den italienska; kristendom och hedendom, kalvinism och humanism bröto sig emot hvarandra, och den originella franska renässansen blef därför lika litet hednisk, såsom den italienska, som dogmatiskt-kristlig, såsom den tyska. Huguenotten är en äkta fransk företeelse. Hans lif är hurtigt och utmanande såsom en krigarvisa — dryckeslag, dueller, bataljer, kärleksäfventyr och teologiska disputationer följa i brokig växling på hvarandra i hans lif, och då vi tänka oss honom, är det såsom en ung krigare med handen på värjfästet och käckt uppvridna mustascher, under det att vi däremot gärna föreställa oss hans tyska motsvarighet såsom en allvarlig teologie professor, predikande eller demonstrerande från en akademisk kateder.

I England hade den medeltida världsåskådningens tryck varit mindre starkt än i Frankrike, men den individualism och den sinnlighet, som medeltidens kristendom där lagt i bojor, hade icke varit af samma art som italienarens. Engelsmannen var german och saknade såsom sådan den plastiska skönhetskänsla, som de romanska folken äga. Hans sinnlighet hade framför allt varit

Digitized by Google

brutal. Den tjockhalsade angelsaksaren hade lika litet som den nordiske vikingen varit en krigare af Akillevs nästan vekt svärmiska lynne. Han hade älskat att rista blodörn på sina fiender, leende hade han i ormgropen besjungit sin lefnads bragder, och utan att blinka hade han sett döden i ansiktet. Dessa vilda, barbariska lidelser hade väl kufvats af munkmoralen, men naturellen fanns kvar, och när den medeltida kyrkans makt öfver angelsaksarens känslolif upphörde, bröt den gamle barbaren åter fram — särskildt i den engelska renässansens mest karaktäristiska konstform, i dramat, hvars blodiga scener så väl harmoniera med det engelska lynnet. Ett stycke som Titus Andronikus skulle hafva väckt bifall äfven hos Hengists och Horsas samtida, och först då denna rent engelska renässans påvärkats af den italienska poesiens skönhetskänsla, uppstod den Shakspereska dikten.

I norden och i Tyskland borde renässansen, såsom man kan tycka, hafva fått samma skaplynne som i England. Folknaturellen var ju i det hela densamma. Tyskar och skandinaver ägde lika litet som engelsmännen någon antik skönhetskänsla, och renässansen kunde därför icke hos dem antaga en plastiskt hednisk form. Den store Pan, som nu återuppvaknat ur sin tusenåriga slummer, kunde ej för dem blifva en skönhetens gud såsom för italienaren och fransmannen; snarare skulle han hafva tagit Tors gestalt. Den nordiska och tyska renässansen skulle hafva blifvit brutal såsom den engelska. Men den blef det icke.

Det som skiljer den germanska folknaturellen från den romanska är »gemytet». En religiös strömning har således, om ej andra impulser värka i motsatt riktning, alltid en tacksam jordmån hos germanen, och detta visar äfven den nyare tidens engelska, nederländska, tyska och svenska häfder med deras förbittrade religionsstrider. Hos engelsmännen var likväl detta gemyt mindre kraftigt utveckladt än hos fastlandsgermanerna. Genom Englands läge vid hafvet och den på hafvet förda kampen mot Spanien utvecklades engelsmännen till ett dådkraftigt handels- och sjöfolk, som sände djärfva upptäcktsfarare ut öfver alla haf. Det var det germanska vikingalynnet, som åter stod upp i föryngrad gestalt, och Francis Drakes eller Walter Raleighs samtida egnade ej längre samma uppmärksamhet åt de religiösa tvisterna som deras fäder under den blodiga Marias tid. Fastlandsgermanerna, som ej hade denna sporre till värksamhet, fortsatte medeltidens drömlif; då engelsmannen riktade sin blick utåt, riktade de den inåt, och såsom en tyskt nationell rörelse fick renässansen reformationens form.

Digitized by Google

Renässansen hade till sitt innersta väsen varit en personlighetens frigörelse. När genom invärkan från Italien den medeltida världsåskådningens grundvalar började att skaka äfven i Tyskland — väl ej hos den stora mängden utan blott hos ett fåtal lärde — så blef uppgiften närmast att på det religiösa lifvet tillämpa den nya rörelsens principer. Den teologiska världsåskådningen upphörde således icke; den blott växlade karaktär.

Den italienska humanismen hade såsom filologisk disciplin endast sysselsatt sig med tolkning af de antika skalderna och prosaisterna. I Tyskland började man att tillämpa den nya filologiska metoden ej blott på de hedniska författarne, utan framför allt på bibeln och de äldsta kyrkofäderna. Filologien blef således kristlig utan att därför — hos Erasmus och Reuchlin — uppgifva sin humanistiska karaktär och sin vetenskapliga frihet. Renässans och reformation.

Personligheten, som varit bunden af auktoritetens fjättrar, frigjordes, men världsåskådningen blef därför icke hednisk, och hvad reformationen innerst afsåg, var just att ställa människan i ett fritt, personligt förhållande till Gud: själf skulle hon vända sig till sin skapare utan förmedling af den medeltida kyrkans alla mellanmakter, jungfru Maria, helgon, prester och andra.

Naturen tedde sig för Luther icke blott såsom ett djäfvulens försåt, hvilket hon var inför den medeltida asketismen; den tedde sig ej häller i samma rosiga skimmer som för den italienska renässansen. Den sanne kristne skulle ej fly världen, icke döda köttet; han skulle tvärtom omdana världen till ett gudsrike, och köttets drifter skulle han göra till medel för detta gudsrikes utveckling.

Detta var grundtanken i den nya rörelsen. Renässans är den icke, så till vida som den icke är hednisk, medeltida är den icke, så till vida som den icke är asketisk. I självfva värket är den tyska reformationen en syntes af renässansens starka personlighetskänsla och medeltidens religiösa världsåskådning.

Men medeltidens världsåskådning hade i Tyskland varit kraftigare och mindre utlefvad än annorstädes. Den besegrades därför ej med samma lätthet som i Italien, och utan att reformationens män självfva märkte det, rycktes de med i den medeltida reaktionens strömfåra. Reformationens frihetsrörelse stelnade ganska snart till ett tort, skolastiskt system, som knapt till terminologien skilde sig från medeltidens; grundtanken i Luthers lära — att saligheten blott vinnes genom tron, det är genom en personlig lifsgemenskap med Gud — utvecklades inom kort till läran om bekännelsetrohetens nödvändighet för människans frälsning, och

Digitized by Google

den katolska hierarkien vände i en annan form tillbaka i det vederbörligt ordinerade lutherska presterskapet och i den lutherska kyrkotukten. Vid 1600-talets början, då man genom en serie af bekännelseskrifter utrotat alla irrläror, har den lutherska kyrkan knapt många drag, som erinra om renässansens frihetskämpar; snarare är det medeltidsskolasten, som döljer sig under den lutherska prestrocken.

Och det vetenskapliga lif, som renässansens forskningsbegär framkallat — hvar fanns väl det? Liksom under medeltiden ödslade man bort sin tid på gagnlösa filosofiska spörsmål. Man hade ibland valt nya termer, men i sak sysslade man fortfarande med »quidditates» och »hecceitates», den medeltida logikens »Barbara, celarent» utöfvade fortfarande samma trollmakt på sinnena, det akademiska disputationsväsendet hade tagit ny fart, och naturvetenskaperna, filologien och historien voro vid universiteten nästan lika okända som under medeltiden. Men vid sidan af denna starka reaktionära strömning löper dock en frisk källåder från renässansens och reformationens ungdomsland, och det är brytningen mellan dessa båda strömningars vågsvall, som karaktäriserar den nyare tiden i Tyskland och i norden.

Träsnitt ur Confessio Fidei 1594.
Skuret af J. T. Bureus.

Digitized by Google

Den religiösa litteraturen.

Reformationen i Sverige.

Svensken var, såsom jag förut sökt utveckla, religiöst anlagd, och den medeltida kyrkan saknade i vårt land de kraftiga fiender, som annorstädes vållat dess fall. De påfliga skandalerna voro knapt kända genom hörsägner, och den helige fadern åtnjöt helt visst en obegränsad vördnad. Presterskapets, munkarnes och nunnornas sedeslösa vandel kan ej häller hafva väckt anstöt, ty, som det förefaller, voro kyrkans tjänare i Sverige i regeln fromma, om än kanske mindre begåfvade individer; deras lefnadssätt var trots klostrens rikedomar enkelt, och inkomsterna användes till större delen till humanitära ändamål, såsom skolor, sjukhus och dylikt. Allmogen var ej häller missbelåten med munkarne, och de talrika bondeupproren under Gustaf Vasas regering framkallades till en ej ringa del af ovilja mot de kyrkliga reformerna. Att gemene man af sig själf kommit till insikt om bristerna i den katolska läran, kan häller ej antagas, ty säkerligen tänkte man öfver hufvud taget ganska litet i de religiösa frågorna och nöjde sig med den lära, som kyrkans tjänare förkunnade. Medeltidens världsåskådning var således fast rotad här i landet, och det var endast en yttre impuls, som kom den att vackla.

Såsom jag förut nämnt, stod vår bildning under hela 1400-talet i ett afgjordt beroende af den tyska. Alla de män, hvilka ville förvärfva sig en högre bildning, begåfvo sig till tyska universitet, och det var därför klart, att det andliga lifvet hos oss nästan skulle blifva en afspegling af de samtida rörelserna inom den tyska kulturen. När därför reformationen utbröt vid de tyska universiteten, måste denna strömning tydligen ganska hastigt genom resande studenter sprida sig till Sverige. Som bekant skedde så äfven. Men att reformationen segrade, berodde nog öfvervä-

Digitized by Google

gande på yttre omständigheter, och så till vida är Gustaf Vasa den egentlige reformatorn.

Den synpunkt, ur hvilken han såg den nya rörelse, som i början af hans regering uppstått i Tyskland, var den politiska, och därom är intet ondt att säga, ty därmed betraktade han saken så, som Sveriges konung borde. Med sin klara blick insåg han genast, att orsaken till medeltidens alla olyckor låg i den svaga konungamakten. Konungen var den enda sammanhållande enhet, som förenade alla de kämpande korporationerna och landskapen till ett rike, men unionstidens konungamakt var blott en lekboll i de politiska fraktionernas hand, och konungen, hvars skattkammare vanligen var tom och hvars ämbetsmän utgjordes af självrådiga, nästan oberoende läntagare, saknade all makt att genomdrifva sin vilja. Landets räddning var således en mäktig konung, men på Gustaf Vasas tid betydde en mäktig konung detsamma som en rik konung, som själf kunde aflöna sina ämbetsmän och därför tvinga dem att lyda.

Förr än han kanske hade hoppats, visade den protestantiska rörelsen honom vägen: att indraga kyrkans öfverflödiga rikedomar, och Gustaf Vasa var alldeles för mycket konung för att af några dogmatiska betänkligheter låta hindra sig från att välja denna utväg, som för öfrigt var den enda möjliga. Den katolska kyrkan var dessutom konungamaktens farligaste fiende, ärkebiskoparne och de högre presterna hade varit unionspartiets chefer, och i påfven erkände de äfven i världsliga ting en herre öfver konungen. Kyrkan var således en makt, som det nya statsskickets grundläggare måste krossa, så vida han ville nå sitt mål, och Gustaf Vasa tvekade så mycket mindre, som han med sin nyktert praktiska uppfattning helt visst kände sig mera tilltalad af Luthers lära än af katolicismen.

Men alldeles mot landets önskan och utan något understöd hade icke ens en man med Gustaf Vasas snille och viljekraft kunnat genomföra denna förändring. Till sitt stöd behöfde han en stark opinion i landet, och att hafva skapat denna opinion — det är **Olavus Petris** förtjänst. Ehuru seende frågan ur vidt skilda synpunkter, stå de därför såsom vapenbröder vid hvarandras sida i den måhända viktigaste andliga strid, som utkämpats i vårt land.

Olavus Petri.

Olavus Petri föddes 1493 i Örebro. Efter förberedande studier i hemlandet begaf han sig 1516 till Tyskland, där han slutligen valde Wittenberg till det universitet, vid hvilket han ville fullborda sin bildning. Valet blef afgörande för hela hans lif, ty som bekant var det här, som den protestantiska rörelsen först utbröt, och Olavus Petri kom således att tillhöra den krets af Luthers lär-

Digitized by Google

jungar, som bevittnade, huru den store mästaren själf arbetade sig fram till klarhet i lifvets viktigaste frågor. Han blef därigenom bekant med Luthers lära, medan denna ännu hade det nyvaknade lifvets hela friskhet och innan Luther själf börjat att systematisera sin åsikt. Kort efter reformationens utbrott eller 1519 lämnade han såsom nypromoverad magister universitetet i Wittenberg, och därmed upphörde hans personliga beröring med Luther. Måhända berodde det därpå, att Olavus Petri allt framgent förblef vida mera protestant än lutheran. Protestantismens stora, ungdomsfriska lefnadsprinciper stodo ständigt lefvande framför honom, och de dogmatiska eller rituella frågor, som så intresserade protestantismens epigoner, ägde för honom ännu icke någon vital betydelse.

Vid sin återkomst till fäderneslandet anstäldes han såsom kanslär hos biskopen i Strängnäs och började nu att för en krets af yngre kamrater utveckla protestantismens grundprinciper. Bland hans åhörare befann sig ock en nära sjuttioårig man, den kraftfulle, begåfvade ärkedjäknen Laurentius Andreæ, och genom honom blef Olavus bekant för Gustaf Vasa. Följden häraf åter blef, att han 1524 anstäldes såsom Stockholms stads secretarius, och här i hufvudstaden började nu hans egentliga, betydande reformatoriska värksamhet, en värksamhet, vid hvilken han i lika hög grad betjänade sig af det skrifna som af det talade ordet.

Det, som utmärker hans uppträdande, är den friskhet och det lif, som fylla allt hvad han skrifver eller talar. Det är ingen i Tyskland inlärd läxa, som han återgifver, utan resultatet af en egen lifserfarenhet. Protestantismens hufvudtankar komma också fram med en sällspord klarhet och värme.

Dess enkla, sunda uppfattning röjer sig såväl i Olavus' uppträdande mot skolastiken som i hans predikningar. I de mot Peder Galle 1527 utgifna *Swar påå tolf Spörsmål* uppvisar han med öfvertygande skärpa alla bristerna i den skolastiska teologiens så konstfullt hoptimrade lärobyggnad, och hans *predikningar* gifva en nästan barnsligt enkel utläggning af evangeliet — utan annan hjälp än det sunda människoförståndet. Man märker, att det är en ny tid, som brutit in, en tid som käckt skådar tillvaron med egna ögon utan att villas af allegoriernas, den falska lärdomens eller auktoritetstrons dimma. På samma gång äro dessa predikningar genomträngda af en rörande och upplyftande kärlek till de andeligen fattige, för hvilka skriftens ord ännu voro dunkla gåtor. Den glödande, fantasirika stil, som vi beundrat hos Birgitta, har här fått gifva vika för en nykter, torr prosa, som aldrig höjer sig till vältalighet. Men likväl ligger det något underbart tilltalande i dessa predikningar; där finnes något af hvad jag skulle vilja kalla: enfaldens poesi.

Den personliga uppfattning af människans religiösa lif, som ligger till grund för protestantismen, är icke blott den ledande tanken i Olavus Petris egna skrifter; hela hans värksamhet går ut på att tvinga andra att i de religiösa frågorna tänka fritt och

Digitized by Google

självständigt samt på så sätt träda i ett personligt förhållande till Gud. Olavus är nämligen den förste författare, som skrifvit för de stora, olärda massorna, den förste, hvilken såsom sin hufvudsakliga uppgift satte den: att lära det svenska folket att läsa och tänka. 1526 utsände han sina första folkskrifter, den ena en

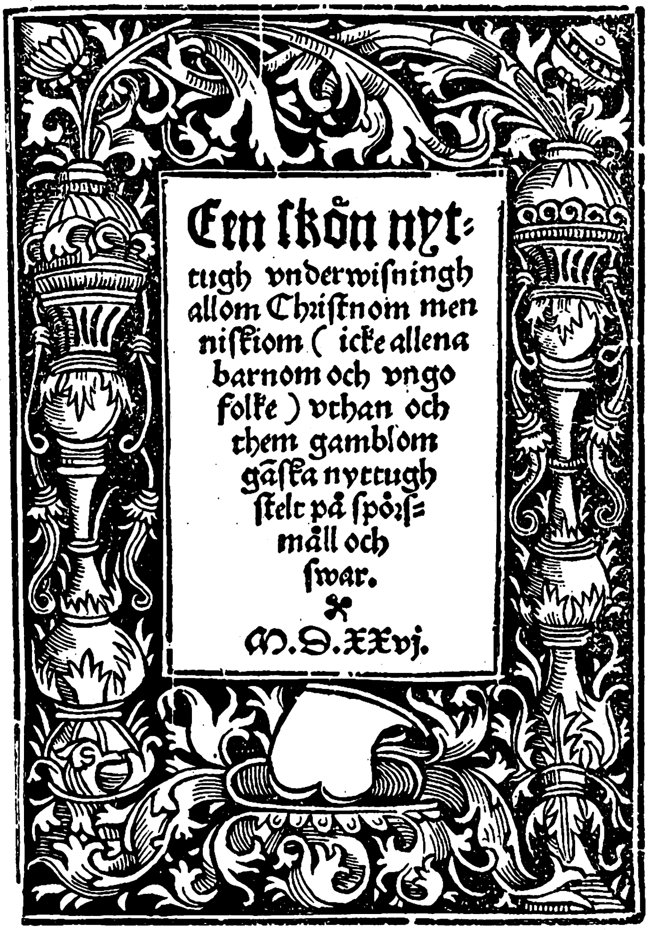
Een ſkön nyt=
tugh vnderwiſningh
allom Chriſtnom men
niſkiom (icke allena
barnom och vngo
folke) vthan och
them gamblom
gāſka nyttugh
ſtelt på ſpörſ=
mål och
ſwar.
M.D.XXvj.

Titelbladet af »Een skön nyttugh vnderwisningh», tryckt 1526.

bearbetning af de böhmiska brödernas katekes, den andra en fri öfversättning af Luthers *Betbüchlein* och den tredje vår första *psalmbok*, 1527 följde två stridsskrifter, den ena riktad mot **Peder Galle**, den andra mot en dansk karmelitermunk, **Paulus Heliæ**, 1528 utgaf han åtta skrifter, 1529 tre, bland hvilka en ny upplaga af den förträffliga, året förut tryckta boken *Om äktenskapet.*

Digitized by Google

Under loppet af fyra år utgaf Olavus således ej mindre än sexton arbeten, och hvad detta innebar, förstår man först, då man tager hänsyn till den svenska bokmarknadens tillstånd före reformationens utbrott. Vår första svenska bok (*Om Djäfvulens frestelse*)

Kan och henda ath flere stadz finnes förseedt warit besunnerligha medh the bokstaffuar å å ö ath then ene står för then andra thz medh en ringa ting kan rettas.

¶ Prentat j Stocholm Åår effter gudz byrd. Mdxxvj. på femtonde dagh Augusti.

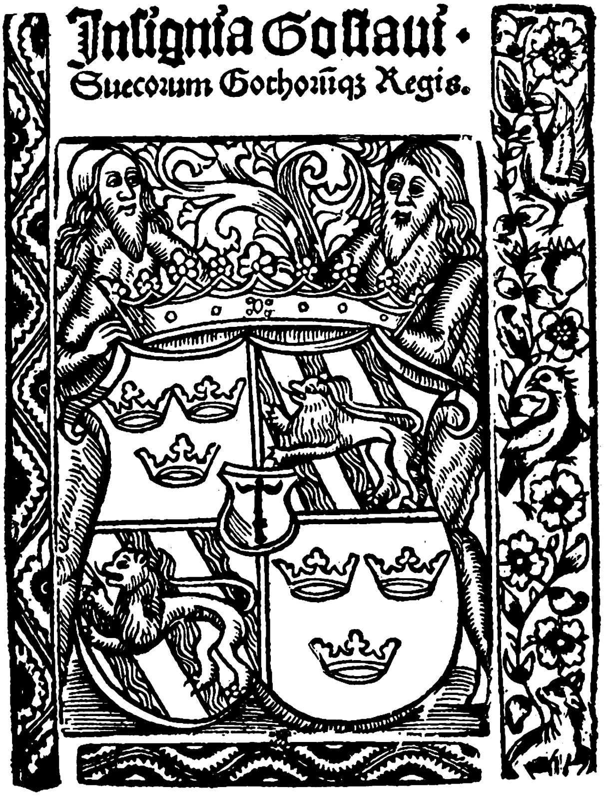

Sista sidan ur Nya Testamentet 1526.

trycktes 1495, den andra (*Ars Moriendi*) först nitton år senare, 1515 trycktes tre små häften å tillhopa 22 sidor, 1523 utkommo två skrifter och 1525 en — detta var hela den svenska litteraturen vid Olavus Petris uppträdande, alla de böcker, ur hvilka det icke latinkunniga folket hade att hämta sin bildning. Redan under de fyra första

Digitized by Google

åren af sin författarvärksamhet gaf han således sina landsmän en dubbelt så stor litteratur som den, hvilken förut fanns. I sitt framställningssätt lyckades han kanske mer än någon annan svensk författare att träffa folkets egen ton. Hans språk är manligt kärnfullt och så vårdadt, att det än i dag kan läsas utan svårighet, och han ägde dessutom en nästan enastående förmåga att åskådligt och enkelt framlägga äfven de svåraste frågor. Gemene man köpte därför icke blott och läste hans skrifter, utan — hvad viktigare är — de förstodo honom. Förut hade litteraturen blott varit till för de lärde; nu blef den ett behof äfven för de breda lagren. Och att hafva åstadkommit detta, är dock ett storvärk. Det är att hafva flyttat ut litteraturen ur de skumma klostersalarna och gjort den till det svenska folkets egendom. Det är att hafva lagt grunden till en värkligt svensk litteratur.

Olavus Petris främsta arbete framgick ur samma begär att förmå hvar och en att själf tänka öfver lifvets viktigaste frågor. 1526 utkom nämligen hans öfversättning af *Thet Nyia Testamentit*, och därigenom hade han gifvit sina landsmän det yppersta medlet att självfva afgöra, om den nya lära han förkunnade var i öfverensstämmelse med skriften eller icke. Öfversättningen kan med skäl kallas ett mästervärk både i stilistiskt och i filologiskt afseende.

Till grund för den ligger icke, såsom man förut antagit, blott Luthers tyska text; arbetet var vida mera kompliceradt än så. Den öfversättning, som den katolska kyrkan hade, den s. k. Versio vulgata, var i flera fall ytterst felaktig och okritisk, och för att råda bot mot dess brister hade Erasmus 1516 utgifvit den första kritiska upplagan af det nya testamentet. I denna återgaf han först den grekiska grundtexten så noggrant detta med dåtidens filologiska hjälpmedel var möjligt, och därjämte hade han värkstält en omsorgsfullt förbättrad latinsk öfversättning. Förtjänsterna hos denna upplaga — särskildt i de senare editionerna af 1519 och 1522 — voro så stora, att Luther lade den till grund för sin tyska öfversättning, och äfven Olavus Petri tyckes hafva utgått från densamma. Men kort därefter utkom Luthers tolkning, och nu kunde han bygga äfven på denna. En undersökning af hans arbete visar nämligen, att den svenska öfversättningen noggrant afväger förtjänsterna i Erasmus och Luthers tolkningsförsök, intetdera följes slafviskt, och i vissa fall tyckes Olavus hafva låtit grundtexten fälla utslaget mellan båda, någon gång t. o. m. mot båda. För sin tid var denna öfversättning således ett filologiskt mästervärk, hvilket blott kunde värkställas af en man, som i Luthers skola lärt sig den moderna filologiska bibeltolkningens metod. Denna omständighet har ock varit ett bland de hufvudsakliga skäl, på grund hvaraf jag ansett mig böra förneka den gamle **Laurentius Andreæ** någon mera betydande andel i öfversättningen. Laurentius Andreæ hade erhållit sin bildning vid medeltidens universitet, innan några bibelstudier börjat och innan grekiska blifvit ett läroämne, hela hans litterära värksamhet inskränker sig till en liten 1528 utgifven skrift *Om tron och goda gärningar,* och han kan därför svårligen, såsom man förmenat, hafva utfört

Digitized by Google

ett dylikt arbete. För Olavus Petri tala dessutom en mängd skäl, hvilka här måste förbigås. Men sannolikt är, att han vid detta arbete biträdts af andra — bland dem ock af Laurentius Andreæ — ehuru deras del svårligen kan hafva varit af någon större betydelse.

Hvad ett dylikt arbete då betydde, framgår af en blick på medeltidens bibelkunskap. Luther berättar, att han först vid 20 års ålder fått en bibel i sin hand, och undersöker man resterna af våra medeltidsbibliotek, finner man snart, att bibelhandskrifterna äro ytterst få*, ehuru dylika säkerligen rönte en vida mildare behandling under reformationstiden än de skolastiska skrifter, missaler o. s. v., som utgöra hufvudmassan af den bevarade medeltidslitteraturen; däremot finnes en mängd glossor till och utläggningar af enskilda delar af den heliga skrift. Häraf framgår otvetydigt — något som man äfven af andra skäl känner — att bibeln äfven i klerikala kretsar föga studerats. Och lekmännen kände den så godt som alls icke — väl ej på den grund, att den katolska kyrkan under medeltiden principielt undanhöll lekmännen bibeln, såsom den gjorde efter reformationen, utan helt enkelt därför att kyrkans män själfva föga intresserade sig för skriftens egna ord. Enskilda delar af bibeln funnos väl, såsom jag förut påpekat, öfversatta på svenska, ehuruväl denna öfversättning — hvad pentateuken beträffar — lika mycket var en öfversättning af magister Mathias glossor som af själfva texten, och denna öfversättning var dessutom föga känd; t. o. m. en man som biskop Brask hade ej klart besked därom. De handskrifter, som funnos, tillhörde för öfrigt klostren, och anslår man dem till ett tiotal, har man säkerligen gissat på en för hög siffra. Slutligen voro dessa öfversättningar företrädesvis från det gamla Testamentet; af det nya funnos endast Apostla Gärningar och Johannes Uppenbarelsebok på svenska. Man kan därför utan öfverdrift säga, att lekmannen var fullkomligt obekant med den kristna religionens viktigaste urkund och att det således var honom omöjligt att på egen hand bilda sig en föreställning i de andliga stridsfrågorna. De religiösa föreställningar, han hade, voro hämtade från legenden och munkens predikan, hvilken aldrig sysslade med bibeln, utan i stället öfverflödade af anekdoter och allegorier, och i dessa framstod Gud såsom ett beslöjadt, mystiskt väsen, till hvilket människan aldrig kunde vända sig direkt, nästan såsom en orientalisk despot, hvilken själf aldrig såg sitt folk och till hvilken en böne-

* Likaså om man går till tidens testamenten. I dylika, skrifna under perioden 1341—1347, uppräknas vid pass 70 böcker, men af dessa blott en bibel, under perioden 1401—1414 omkring 40 böcker, men ingen bibel.

Digitized by Google

skrift blott nådde fram genom en mutad hofmans bemedling. Om helgonen, som buro fram dessa människornas böner, hade man godt besked, om Kristi lif hade man några föreställningar, som hämtats från kyrkomålningarna, de kyrkliga festerna och dramerna,

Swenske son-
ger eller wisor nw på
nytt prentade / förö-
kade / och vnder
en annan skick
än tilförenna
vtsatte

Stocholm

M D X X X Vj

Titelbladet till 1536 års Psalmbok.

men om hans lära kände man intet. Det fanns säkerligen ej tio lekmän, som hade hört eller läst bärgspredikan.

Nu däremot blef en brygga slagen mellan jord och himmel, en brygga, på hvilken hvar och en utan ledsven kunde vandra framåt och uppåt och själf träda i personlig beröring med den högste — utan förmedling af kyrka, helgon eller prester. Där-

Digitized by Google

med var den säkraste grunden lagd till protestantismens fria, personliga uppfattning af det religiösa lifvet.

Olavus Petri visade ock en annan väg till en dylik personlig lifsgemenskap med Gud. 1526 utgaf han nämligen vår första, nu förlorade *Psalmbok*, som dock är känd först genom den andra upplagan af 1530. Psalmen hade väl ej varit medeltiden alldeles okänd, men i den egentliga gudstjänsten hade sånger på modersmålet ingen plats. Presten bad för lekmannen, å hans vägnar utförde han de rituella handlingarna, och för honom uppstämde han de konstfulla latinska hymnerna och sekvenserna. Lekmannen stod utanför allt detta; om han var närvarande eller ej vid den mässa, han betalt, var likgiltigt — den sköttes i alla fall hans hjälp förutan.

Mot denna opersonliga uppfattning af gudstjänsten trädde Olavus Petri på upprepade ställen i harnesk. Då människan — yttrar han — i sina sånger skall prisa »Guds dråpeliga värk, är klart nog, att det skall ske på förståndeligt mål; eljes följer där ingen frukt med och sången hafver icke sitt rätta värk». Gudstjänsten är icke en handling, som presten utför på församlingens vägnar. Doktor Peder — yttrar han — säger visserligen, att det är prestens ämbete att bedja för församlingen, för ty så skedde i gamla testamentet, men »ho hafver lärt honom det, att bedja skall vara något särskildt ämbete i det nya testamentet? Det lekamliga presterskap, som var i det gamla testamentet, betecknar icke något lekamligt, utan ett andligt presterskap i det nya testamentet, i hvilket presterskap hvar och en kristen människa innefattas, och såsom presterna i det gamla testamentet bådo för folket, så bedja ock presterna i det nya testamentet, där hvar och en kristen människa är prest . . . icke så förståendes, att man alltid skall låta munnen gå och så bedja, för ty Kristus Jesus, som lärt oss att vi alltid skola bedja, han hafver ock lärt oss, att vi icke skola vara mångtaliga i våra böner, af hvilket ju nog förståendes är, att den bön, som vi skola alltid hafva, kan ej ske med munnen, men hon måste stå i hjärtat. Därför är den bön, vi alltid skola hafva, en innerlig trängtan, åstundan och hjärtans begäran till det oss behof göres. En sådan innerlig begäran kan alltid vara i hjärtat, ehvad vi göra. Såsom det är med den, som sitter i fängelse, ehvad han gör, äter eller dricker, sofver eller vakar, ligger eller sitter, då hafver han ju alltid en innerlig trängtan därefter, att han måtte varda lös. Så skola ock vi hafva en idkelig trängtan därefter, att Gud ville gifva sin nåd därtill, att hans namn varder helgadt i oss, att hans rike måtte tillkomma, att hans vilja ske måtte och annat sådant, som vi begära. Och detta är en andelig bön och ligger all makten på henne. Men den bön, som sker med munnen, är en ringa sak mot denna andeliga bön.»

Den rätta gudstjänsten består i lydnad för Guds bud, men dessa bud, så vidt de afse utvärtes gärningar, innefattas i budet att älska nästan. Därför är »allt räknandes för gudstjänst, som hvar och en i sin stadga och ämbete gör sin nästa till godo, som Gud honom lofvat hafver, och är så räknandes för gudstjänst, att mannen arbetar för hustru och barn och barnen för sina föräldrar. Men den gudstjänst, som icke efter Guds ord utan efter människofunder uppkommen är, är en fåfängelig gudstjänst . . . Läsa och sjunga sju kyrkans ti-

Digitized by Google

der är icke Guds bud, som tillförene bevisadt är. Den som efter Guds befallning predikar, att hans medmänniskor skola hafva nytta och gagn däraf, han tjänar Gud; men att höra predikan kan ingalunda räknas såsom gudstjänst; sammaledes är sägandes om mässan. Taga vigvatten, bränna ljus och annat sådant, som nu tillgår, hafver Gud icke budit».

Protestantismens hufvudgrundsats med afseende på människans förhållande till Gud — att detta skulle vara fritt och personligt — hade Olavus Petri således med styrka häfdat, och i sin ringaktning för den yttre gudstjänsten hade han t. o. m. gått längre än de tyska meningsfränderna. Också protestantismens hufvudgrundsats om människans förhållande till världen fann i honom en hängifven och följdriktig förkämpe.

Protestanten stälde sig icke, såsom medeltidens anakoreter, fiendtlig till denna världen. Luther hade väl genom yttre späkningar sökt att döda köttets drifter, men efter heta själsstrider hade han funnit, att detta icke lät sig göra. Öfver sina yttre gärningar hade han väl blifvit herre, men tankar och känslor voro dock de samma som förut. Han fann då, att människan icke af egen kraft förmår tillbakaslå synden, utan att endast Gud kan gifva henne makten och viljan att göra det goda. Men var det så, att vi icke kunde undfly denna världen, så skulle vi häller icke rikta våra krafter på detta omöjliga mål, utan fastmera skulle vi söka att ombilda denna världen — samt därmed ock oss själfva — i enlighet med det gudomliga; i stället för att döda det jordiska skulle vi söka att genomsyra det med evighetslifvets anda. Jorden och människan hade ju dock varit ett Guds beläte, och detta gudsbeläte skulle vi söka återupptäcka bland spillrorna. Äfven den obetydligaste jordiska sysselsättning kunde dock göras till ett uttryck och ett medel för det högre lifvet, och det var därför vår skyldighet att stryka bort det syndens trälamärke, som medeltidens världsåskådning tryckt på jordelifvet, och adla detta till det andliga lifvets tjänare. Människan skulle således åter träda ut i världsvimlet och kämpa dess strider, hon skulle icke undandraga sig de förpliktelser, som statslifvet och familjen lade på hennes skuldror, men hon skulle under alla dessa förhållanden handla såsom den, där tillika var medborgare i ett evighetens rike.

Det är dessa tankar, som med en sällspord klarhet och värme återvända i alla dem af Olavus Petris skrifter, som behandla människans förhållande till världen. Vi finna dem naturligen först i den förträffliga, på samma gång skarpa och hofsamma skriften om *Closterleffwerne*.

Digitized by Google

Icke skola vi — säger han — såsom munkar och nunnor fly världen, ty »Guds ord gifver oss en kristlig frihet före, så att vi må fritt bruka mat, dryck, kläder, städer, tider och annor sådana utvärtes ting efter som oss självfva lyster. Samma frihet vill Gud, att vi skola hålla vid makt». Klosterfolket afger löften om kyskhet, fattigdom och lydnad, men dessa löften gälla icke blott för dem, utan alla människor skola vara kyska, andeligen fattiga och hörsamma. Men fattar man kyskheten såsom skyldigheten att afhålla sig från äktenskap, då är kyskheten icke en plikt för någon, utan ett brott. Och hur är det i självfva värket beställdt med klosterfolkets så beprisade fattigdom? »Man öfvergifver sitt eget och lefver i lättja och fåfänghet af annan mans svett och arbete, och när man ser rätteligen till, då är det märkliga rikedomar, som klosterfolk kallar fattigdom. Hafva godt hus och hem, där man kan sofva och vaka, när honom täckes, hafva fri kost och kläder med allt det honom behöfves rikligt nog, det håller jag icke för fattigdom, och det ser man i klostren. Därföre är det falskt, som de berömma sig af, att de följa Kristus efter, för ty han hade icke sådant väsende. De hafva hus som andra slott, men han hade icke så mycket, att han kunde lägga sitt hufvud uppå. Men en fattig bonde, som sitter med hustru och barn för gäst och gångande och måste draga ut skatt och skuld och vet dock icke om aftonen, hvad hans fattiga hustru och barn skola äta om morgonen — den är en rätt fattig och berömmer sig dock intet af sin fattigdom, som de skrymtare göra, som äro i kloster.» Människan är pliktig att arbeta, och i sitt anletes svett skall hon äta sitt bröd. Häremot handla munkarne, som ju lefva af andras gåfvor och allmosor, men »den som älskar sin nästa, han begär icke vara honom till tunga, utan arbetar häldre själf, på det att han kan vara honom till lisa».

Uppfattningen af lifvet såsom ett arbetets och pliktuppfyllelsens lif ligger äfven till grund för Olavus Petris åsikt om äktenskapets väsen och uppgift. Herren skapade människosläktet till att besitta jorden. Det skulle växa till och varda herre öfver allt skapadt; öfver fiskarna i hafvet och foglarna under himmelen. Därför gaf han ock människorna lust att föröka sig, och denna lust »är ju så kraftig i mannen och kvinnan som självfva skapelsen, så att så omöjligt som det är, att en man icke skulle vara man och en kvinna icke kvinna, så omöjligt är dem ock, att de icke skulle hafva lust och vilja till att föröka sig».

Denna naturdriftens absolut tvingande makt betonar Olavus Petri med samma kraft som renässansens naturalister, och liksom de fördömer han hvarje försök att undertrycka naturen. Men skilnaden visar sig, då vi fråga: hvarför skall då denna drift tillfredsställas? För renässansens män hade driftens tillfredsställande varit självfva ändamålet. Icke så för Olavus Petri. Han uttalar sig väl ej särskildt om frågan, sådan som den nu formulerats, men hans mening är denna. Äktenskapets uppgift är icke att tillfredsställa den sinliga driften utan att framalstra ett nytt släkte, och icke blott framalstra utan äfven uppfostra detta. Fyller människan träget — släkte efter släkte — detta uppfostrarens kall,

Digitized by Google

skall jorden så småningom fyllas och tagas i besittning af ett heligt folk och gudsriket på jorden varda grundadt. Målet var för honom således det samma som det, som hägrade för klosterväsendets stiftare, för S. Benedictus, men vägen en annan. För den ene kunde gudsriket blott nås genom mänsklighetens undergång, för den andre genom dess utveckling.

Äktenskapet ses därför af honom nästan uteslutande ur pliktens synpunkt, och för den personliga kärleken mellan man och kvinna har han intet rum i sin lära. Hvad han betonar är mödan och lidandet. Äktenskapet är för honom i främsta rummet en kamp i utvecklingens tjänst. Mannen får arbeta för hustru och barn, och när fienden är för handen, får han gifva sig i döden för deras skull, att de skola sitta i frid och ro, men »när han så gör, gör han Gudi en behaglig tjänst». Sammaledes är ock med kvinnan. Äfven hon får arbeta och sträfva, i jämmer och vedermöda föder hon sina barn, men »hvar så skedde, som ofta händer, att hon i barnsäng läte lifvet till, så gjorde hon det i lydnad för Gud, och det är Gud en behagelig tjänst, henne till salighet».

Samma tanke, som ligger till grund för hans uppfattning af äktenskapets uppgift, tillämpar han ock på rättens och politikens område. Såsom Stockholms stads sekreterare var han bisittare i stadens rätt och förde i denna egenskap protokollen öfver magistratens sammanträden, den s. k. *Tänkeboken*, hvilken än finnes i behåll.* Dessutom skref han en nyss utgifven *Kommentar till Stadslagen* samt framför allt de märkliga *Domarregler*, hvilka ännu pläga aftryckas i spetsen för Sveriges rikes lag. Den uppfattning, som genomgår dessa manligt kraftiga och ädla satser, var då fullkomligt ny inom rättsvetenskapen. För medeltiden hade straffet företrädesvis haft betydelse af vedergällning. Här däremot uttalas för första gången, »att allt straff bör vara till förbättring, och straffet bör vara sådant, om möjligt är, att det icke förhindrar honom, som straffad varder, till att bättra sig», d. v. s. straffet bör snarast vara en uppfostran, som hos brottslingen borttager den brottsliga tendensen och stärker hans vilja till det goda.

Sin politiska uppfattning framlade han först i den märkliga predikan, som han höll vid Gustaf Vasas kröning 1528. Den sats, som han där företrädesvis inskärper, är, att konungen är Guds ställföreträdare på jorden. Däraf följde visserligen å ena sidan, att han ägde rätt att fordra lydnad, och denna under unionstiden bortglömda dygd inskärpes af Olavus Petri med en nästan ytterlig stränghet. Men å den andra sidan var konungen såsom Guds ställföreträdare i främsta rummet skyldig att utföra Guds vilja, och inför denna fordran tedde sig den världsliga politiken

* Denna tänkebok, hvarmed den bevarade serien af Stockholms rådstuguprotokoll börjar, går från året 1524.

Digitized by Google

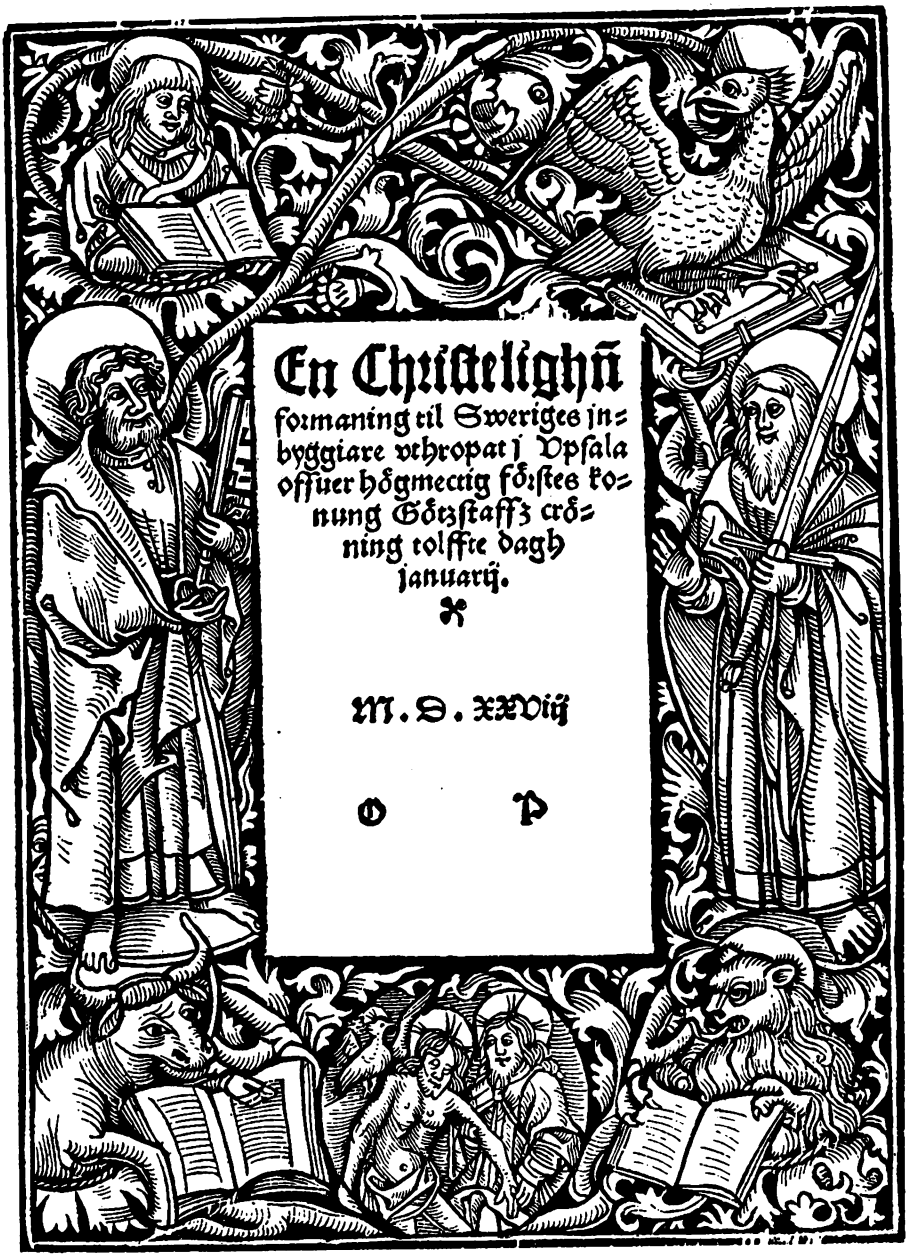

Titelbladet till Olavus Petris kröningspredikan 1528.

endast såsom en underordnad uppgift. »Hvad vore det för en kristen konung — utropar Olavus Petri — som lade sig all vinn om, att i hans rike väl tillgå skulle i det världsliga regementet

och såge dock likväl igenom fingrarne därmed, att hans undersåtar fore illa till deras själar.» Genom dessa och liknande yttranden tenderade Olavus Petri onekligen till puritanernas strängt religiösa stat, men meningen var icke att tillvälla den reformatoriska rörelsens män något inflytande på statens angelägenheter. Liksom Olavus Petri i äktenskapet företrädesvis såg en uppfostringsanstalt för det kommande släkte, som en gång skulle taga jorden i besittning med den rätt, som låg i en helig vilja, så betraktade han ock staten såsom en dylik religiös och moralisk uppfostringsanstalt. Dess uppgift var i främsta rummet att bryta människans onda vilja, att tillse, att brottslingen rättades, att hålla skolor vid makt, och — framför allt — att sörja för, att Guds ord rent och klart predikades, med ett ord: vaka öfver undersåtarnes moraliska och religiösa uppfostran.

Denna pedagogiska synpunkt är den förhärskande icke blott i Olavus Petris predikningar och småskrifter; den återfinnes äfven i hans dikter, i hans psalmer och i dramat *Tobiæ Comedia*, i hvilket han söker att teckna ett äktenskap efter Guds sinne, ett äktenskap, hvilket knytes icke under festglädjens jubel, utan börjar allvarligt, strängt, högtidligt såsom en gudstjänst.

Denna synpunkt är ock den ledande för hans uppfattning af vetenskapens uppgift, och den återfinnes i hans *Svenska krönika*. Äfven denna är skrifven till en »rättelse och varnagel», »så att efterkommande måga lära af deras förfäders välfärd eller fördärf, huru de sig i alla stycken skicka skola och hvad nyttigt eller skadligt vara plägar». Hvar man — säger han kort därefter — allenast vill läsa krönikor »för förvetenhetens skull eller hafva däruti tidsfördrif, så är det så godt oläset som läset». I språkligt afseende utgör detta arbete ett bland vår litteraturs ståtligaste minnesmärken. Det svenska språket har knapt klingat malmrikare, fylligare och mera svenskt än här, och tankarne hafva fått ett kraftigt, koncist uttryck, som nästan etsar sig in i läsarens sinne. Den kritiska skärpa och den förmåga att ransaka skrifterna, som de protestantiska teologerna förvärfvat genom sin bibelkritik och sina undersökningar af de katolska dogmernas utveckling, användas här för första gången på den rent politiska historien. Medeltidens författare hade kritiklöst afskrifvit alla de uppgifter, de funnit, utan att pröfva deras trovärdighet, och för Johannes Magni hade fäderneslandets historia knapt varit annat än en stor patriotisk dikt. För Olavus Petri var historieskrifvarnes plikt en omutlig sanningskärlek, och han uttalar sig med skärpa mot all falsk chauvinism samt visar i handling, att hans blick var oförvillad af nationalhatets dimma.

Digitized by Google

Han är ock den förste, som kritiskt pröfvar de olika historiska källornas värde, och inför denna pröfning ramlar hela den stolta byggnad, som de äldre krönikeförfattarne uppfört. Våra egna handlingar gifva oss »ganska litet rättelse, huru här i riket haffver tillstått, förr än kristendomen hit kom», och åt den danska krönikan* kan man gifva »föga makt», ty den är tydligen skriffven för att upphöja de tre nordiska rikenas forntid. De goter, som eröfrade Rom, hafva säkerligen ej haft något att skaffa med våra svenska götar, utan snarare bott i Ungarn, och Didriks af Bern krönika — ur hvilken föregångarne hämtat så mycket — säges af Olavus Petri ej »komma dem vid, som bo i Sverige».

Men ännu i ett annat fall är han banbrytande. Medeltidens krönika hade endast lämnat en serie af torra fakta utan något samband. Olavus Petri är däremot den förste, som uppställer frågan: hvad är det, som sker i historien. Det svar han gifver är väl ej det samma, som vår tids historiska forskning gifver, ty äfven här ledes han af sin strängt moraliska världsåskådning. Historien blir för honom närmast en väldig tragedi, som visar oss, huru fädernas missgärningar hemsökas på barnen allt intill tredje och fjärde led. Men genom denna uppfattning blir det sammanhang i det hela, historien blir ett helt af orsak och värkan, och på den grund kan Olavus Petri sägas vara vår förste pragmatiske historieskrifvare, den förste, som höjt sig öfver krönikans osammanhängande uppradande af fakta.

Då Olavus Petri skref denna krönika, hade hans och konungens vägar redan skilts åt. 1531 hade Olavus utnämts till Gustafs kanslär eller, som vi skulle säga, statsminister, men därmed började ock olikheten mellan hans och konungens uppfattning af reformationens syfte att framträda, och efter blott två års tjänstetid drog Olavus sig tillbaka eller afskedades — hvilket veta vi ej. Men hans ställning såsom protestantismens främste målsman gjorde honom likväl till en politisk personlighet, hvilkens ord vägde tungt i vågskålen, särskildt som han tyckes hafva förvärfvat sig ett ofantligt inflytande öfver hufvudstaden, ehuru han först 1543 blef dess kyrkoherde.** Hans predikningar blefvo på sätt och vis politiska handlingar, och oförfärad som han var, stack han icke under stolen med sin mening om regeringens politik. Men Gustaf Vasa hörde ej till dem, som tåligt fördrogo kritik, och han tyckte sig med rätta hafva utfört ett sådant värf, att klandersjukan borde tystna. Denna gång grep han därför i med hårdhandskarne. På nyårsaftonen 1539 blefvo det protestantiska partiets båda hufvudmän, Olavus Petri och Laurentius Andreæ, anklagade för högförräderi. Redan den andra januari 1540 var domen färdig — utan att de fängslade fått taga del af anklagelsepunkterna, och domen löd på dödsstraff. Men så långt hvarken vå-

* Härmed afser han förmodligen ett utdrag ur Saxo.

** Olavus tyckes i det längsta hafva dragit sig för att blifva prest samt blott velat vara lekmannapredikant. Först 1539 blef han prestvigd.

Digitized by Google

gade eller ville Gustaf Vasa gå. Då Stockholms stad lade sig ut för sin älskade själasörjare, nöjde sig konungen med att låta staden betala en dryg penningsumma för Olavus Petris lif och frihet, hvarefter anklagelsen fick förfalla och Olavus Petri återgå till sitt forna kall. Äfven Laurentius Andreæ frigafs, dock först sedan han fått afträda hela sin egendom åt konungen.

Sina sista år egnade Olavus Petri troligen åt historisk forskning samt åt sitt kyrkliga kall och vården om Stockholms skola, hvars inspektor han 1542 blifvit. Tio år senare slutade han sitt lif ungefär samtidigt med det att hans gamle vapenbroder Laurentius Andreæ lade hop sina trötta ögon; båda afledo 1552.

Olavus Petri är utan gensägelse reformationstidens mest betydande personlighet på det andliga området; vid hans sida förefalla de öfriga små och obetydliga. Han är ock den ende, som helt igenom är en reformationens man, och den reaktion, som i det öfriga Europa följer på humanismens och reformationens frihetssträfvanden, vidtager i Sverige genast efter hans död för att här i landet fortfara i viss mån ända till upplysningstidehvarfvet. då renässansens idéer åter vända tillbaka, om ock i en annan form.

Utan att själfva ana det afföllo Olavus Petris efterföljare allt mer och mer från reformationens fria, storslagna världsåskådning. Den protestantiska dogmatiken träder i den katolskas ställe, den medeltida skolastiken återtager långsamt men säkert sitt herravälde öfver sinnena, den lutherska kyrkan triumferar väl i det yttre, men endast genom att uppgifva sin karaktär af reformationskyrka.

Men en reaktion är icke endast oberättigad. En religiös ståndpunkt, sådan som den Olavus Petri intog, var i själfva värket omöjlig för ett helt folk; en dylik ståndpunkt förutsätter icke blott en hög bildningsgrad, utan äfven en sedlig storhet, till hvilken endast få kunna höja sig. Den katolska kyrkan med sitt stränga hierarkiska system hade varit nödvändig för att böja och tukta de råa germanska folken. Då den utfört denna mission, kunde det hierarkiska systemet och de kyrkliga formerna anses öfverflödiga, och man kunde — historiskt taget — anse sig äga rätt att återgå till den första kristna kyrkan. Så tänkte sig nog ock Olavus Petri saken, och, åtminstone under sitt första uppträdande, drömde han sannolikt om en kyrka utan egentliga prester, med mycket få och enkla kyrkliga former o. s. v. Men han dömde folkets bildningsgrad efter sin egen. För en dylik kyrka var menigheten ännu ej mogen, och ett försök att införa den skulle helt visst hafva ledt till religiös anarki. I mycket blef den nya protestantiska kyrkan endast en modifierad katolsk med biskopar, prester, helgdagar,

Digitized by Google

bestämda böner o. s. v. Men en dylik reaktion var historiskt nödvändig; endast en trångbröstad, inskränkt och ofördragsam protestantism hade kunnat hejda den katolska motreformationens anlopp. En uppgift stod alltid kvar för reformationens män. Det som närmast ålåg dem var folkbildningens höjande, och för denna hafva de, i synnerhet Olavus Petris främste efterföljare, Laurentius Petri, Paulinus och Rudbeckius, troget sträfvat samt därigenom ock fullföljt Olavus Petris värk.

Den teologiska litteraturen efter Olavus Petri.

På teologiens område har den protestantiska skolastiken föga åstadkommit. Vår teologiska litteratur under denna tid består nästan uteslutande af öfversättningar från tyskan, och några af öfversättarne utvecklade en sådan flit, att deras värksamhet nästan förefaller fabriksmässig. Den, som i detta fall gick längst, var **Petrus Johannis Gothus** (född 1537, död 1616). Under större delen af sitt lif var han bosatt i Rostock, och där öfversatte och tryckte han omkring femtio skrifter, till större delen utgifna på hans eget förlag.

Vida mindre omfattande är den självständiga författarevärksamheten hos vårt lands teologer, och långt ifrån att följa Olavus Petri gå de, ju senare de uppträda, allt längre i reaktion mot den äldre reformationens idéer.

Den förste, hos hvilken reaktionen kan spåras, är **Laurentius Petri**, hvilken efter broderns död utvecklade en flitig skriftställarvärksamhet. Hans framställning saknar dock den folkliga karaktär, som utmärker broderns skrifter, och den friska, omedelbara uppfattningen har här redan gifvit vika för den teologiska konstruktionen. Intresset för de stora protestantiska lifsfrågorna träder i bakgrunden för en ofta småsinnad nitälskan om konfessionella detaljer, och under de sista åren af Laurentius Petris lif var kampen mellan lutheraner, kalvinister, liturgister och katoliker redan i full gång. Förbittringen steg hastigt, och hos författare som **Abrahamus Angermannus**, **Ericus Schepperus** m. fl. hafva de teologiska argumenten redan helt och hållet ersatts af de mustiga invektiven. **Karl IX** gjorde väl från kalvinistisk synpunkt ett försök att bjuda den segrande lutherska ortodoxien spetsen samt invecklades därunder i en hetsig kamp med ärkebiskop **Olaus Martini** — en strid, som dock fördes under värdiga former — men icke ens den vördnad, man hyste för protestantismens räddare, förmådde hejda den ortodoxa strömningen. Ett sista försök att stäfja denna gjordes af de s. k. synkretisterna **Johannes Matthiæ** och **Johannes Elavi Terserus**, men äfven detta misslyckades, och båda straffades med förlusten af sina biskopsämbeten. Samtidigt — eller 1663 — antogs den s. k. concordieformeln. Därmed hade ortodoxien i dess mest järnhårda form blifvit normgifvande, och svenskarne, som på det politiska området uppträdt med en sådan käckhet i Tyskland, bäfvade såsom rädda skolgossar för de tyska teologernas dom om deras renlärighet. Året förut hade det första censurplakatet utfärdats, och genom detta hade regeringen tillvällat sig rätt till en fullständig kontroll öfver allt, som skulle tryckas, läsas och tros i vårt land. Reaktionens seger var således fullständig.

Bibelöfversättningar under reformationen.

Men vid sidan häraf fortsattes dock reformationsarbetet. 1526 hade Nya Testamentet utkommit i svensk öfversättning, och i företalet hade utlofvats, att det gamla med Guds hjälp snarliga skulle efter komma. Men detta var ett vidlyftigt arbete, som icke kunde fullbordas i en handvändning, i synnerhet som Olavus Petri var strängt upptagen af andra värf. I brodern, som 1531 utnämnts

Digitized by Google

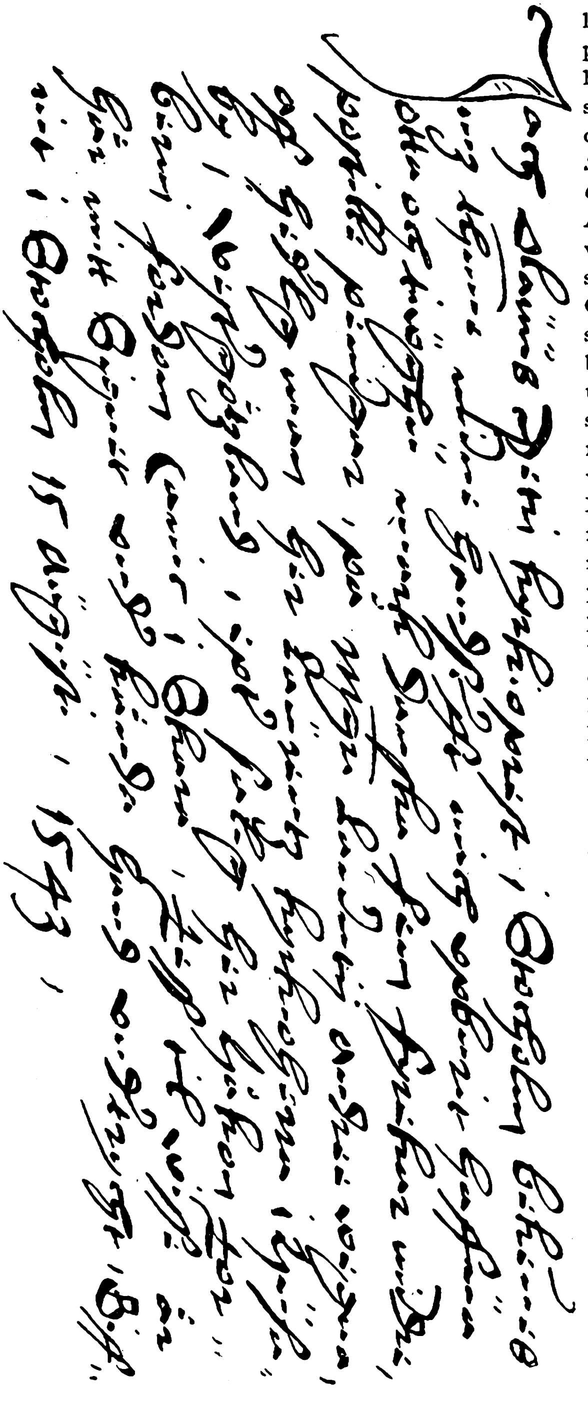

Olavus Petris autograf efter original i Riksarkivet.

till ärkebiskop, hade han väl erhållit en hjälpare, men äfven han hade mycket att beställa. 1536 utkommo dock *Jesu Syrachs book, Salomos wijshet, Salomons Ordspråk* och *Davids Psaltare,* hvilka sägas vara utsatta »i förstonne, till dess hela Gamla testamentet må, som ämnadt är, utsatt blifva». Dessa böcker utgåfvos således blott såsom en proföfversättning, och denna lär vara värkstäld direkt från Luthers tyska öfversättning af 1524. 1538 mottog Olavus Petri penningar att beställa papper till det gamla testamentes tryckning, och i november 1540 hade man hunnit till Psaltaren. Året därpå utkom det stora arbetet: *Biblia, Thet är, All Then Helgha Scrifft på Swensko.* De män, hvilka hafva förtjänsten af detta arbete, äro **bröderna Petri,** och såsom grund för sin öfversättning hade de lagt Luthers tyska text af 1534; om de därjämte begagnat sig af det hebräiska originalet samt af de s. k. sjuttio uttolkarnes grekiska öfversättning, är en ännu icke undersökt fråga.

Det följande bibelöfversättningsarbetet.

Därmed fanns hela bibeln på svenska, och för att underlätta dess spridning utgaf man under de följande åren enskilda delar af den

Digitized by Google

Digitized by Google

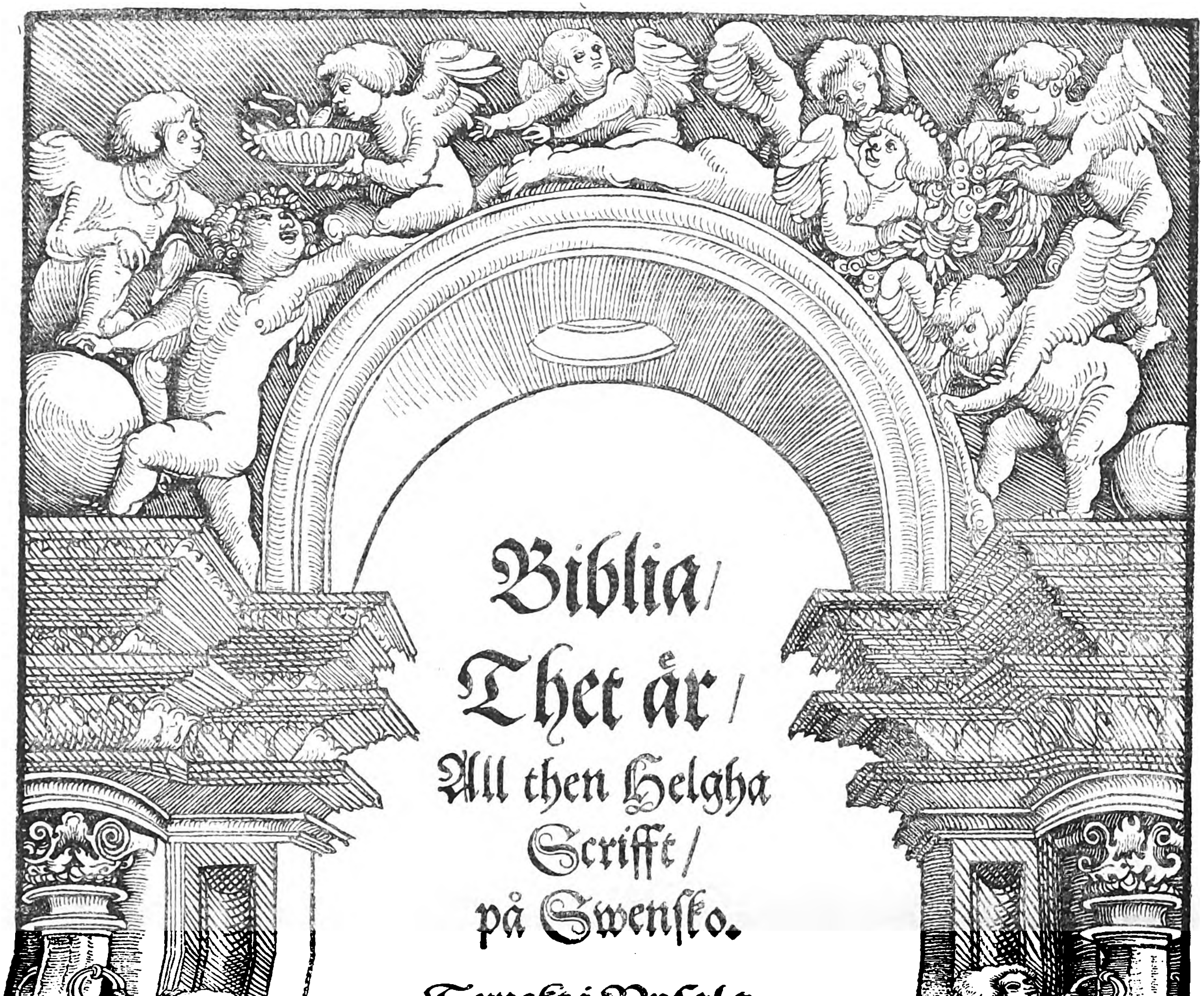

Digitized by Google

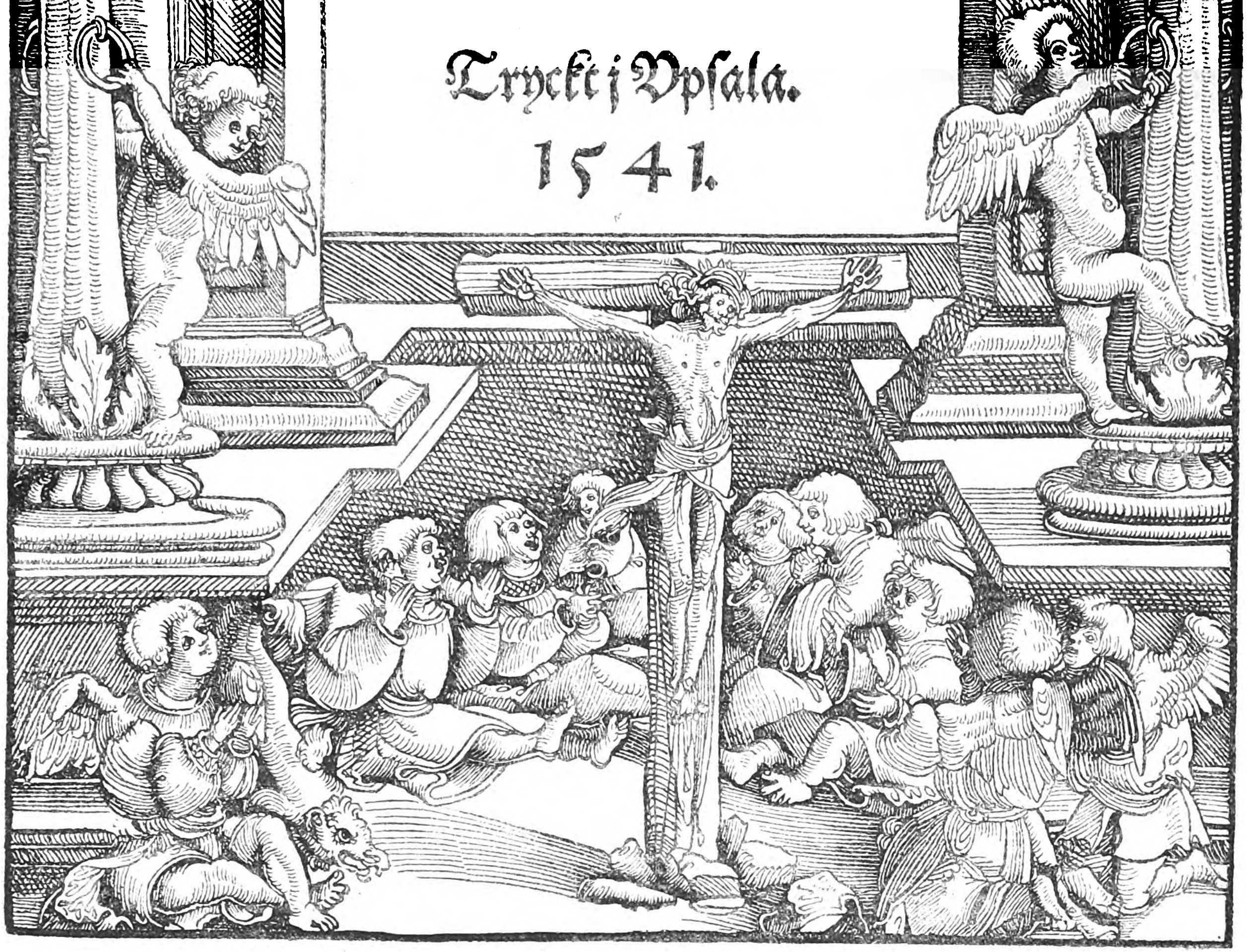

Titelbladet i Gustaf Vasas Bibel.

Efter original i Kongl. Biblioteket.

Digitized by Google

Digitized by Google

nya öfversättningen; så utkommo 1549 *Nya Testamentet, Job, Psaltaren, Ordspråksboken, Predikaren, Vishetens bok, Syrachs bok*, Esters* och *Judits böcker* samt möjligen några andra nu ej kända böcker; alla dessa äro dock omtryck från 1541 års text eller den s. k. *Gustaf Vasas Bibel.* Men under tiden hade Luther utgifvit en ny, reviderad upplaga, och Laurentius Petri fann förmodligen med anledning häraf, att äfven hans öfversättning tarfvade en förbättring. 1560 utkom därför en ny »öfversedd» upplaga af *Psaltaren.* Året därpå följde en likaledes »öfversedd» upplaga af *Ordspråken* och *Predikaren* samt *Vishetens bok* och *Syrachs bok.* 1563 utgåfvos *Job* och *Judits bok,* 1568 *Jesaia,* och möjligen utkommo ock numera förlorade öfversättningar af *första Mose bok* samt *Tobias bok.* Den fullständigt reviderade öfversättning, till hvilken dessa böcker säkerligen utgjorde förberedelsen, blef dock aldrig utgifven, förmodligen med anledning af den gamle ärkebiskopens död; Laurentius Petri afled nämligen 1573. Sedermera togo de kyrkliga tvisterna sinnena så i anspråk, att ingen brydde sig om att i denna viktiga punkt fullfölja de båda första reformatorernas arbete.

Egendomligt nog finnes just från liturgiststriden en antydan om, att katolikerna påbörjat** en ny svensk bibelöfversättning; i en mot den bekante **Klosterlasse** riktad stridsskrift omtalas nämligen »det testamente, du försvenska och uttolka vill, efter du säger Lutheri uttolkan icke vara dig rätt uttolkad till nöje». Säkerligen är det af denna öfversättningen, som man nyligen påträffat en del, nämligen *Ordspråksboken,* hvilken föreligger i en handskrift, som synes häntyda just på Klosterlasse. Troligen blef denna öfversättning dock aldrig mer än påbörjad, och i hvarje fall blef den icke tryckt. Laurentius Petris var fortfarande den enda, men denna var vid århundradets slut så sällsynt, att man ofta måste köpa tyska biblar af brist på svenska exemplar. På Upsala möte begärde därför presterskapet, att bibeln på nytt måtte tryckas. Härtig Karl vidtog genast mått och steg härför, men därvid synes han hafva kommit på den tanken, att denna upplaga dock borde föregås af en revision, och år 1600 nedsatte han en kommission för att utföra detta arbete; året därpå hade denna, hvars främste ledamot var **Olaus Martini**, afslutat sin granskning, hvilken lär hafva varit tämligen flyktig. Emellertid tyckes värkligen tryckningen hafva påbörjats, men blott för att genast afbrytas; 1604 ville Karl låta trycka arbetet i Nürnberg, men då presterskapet vid Norrköpings riksdag s. å. vägrade att anslå nödiga penningemedel, förföll frågan*** för att först upptagas af Gustaf Adolf. 1615 nedsatte denne en ny bibelkommission, hvars mest betydande ledamot var **Johannes Rudbeckius**, med uppdrag att från det grekiska och hebräiska originalet värkställa en ny tolkning. Någon dylik kom emellertid aldrig till stånd, och man inskränkte sig till en lindrig revision af 1541 års text. I detta skick utkom 1618 den s. k. *Gustaf Adolfs bibel,* hvilken nu flitigt omtrycktes och blef gällande ända till den s. k. Karl XII:s bibel af 1703.

Bibelöfversättningsarbetet var ett arf från reformationen, och de teologiska tvisterna mäktade aldrig att fullständigt förkväfva Predikan.

* En upplaga finnes ock af 1543.

** Redan den landsflyktige ärkebiskop **Johannes Magni** hade i Danzig låtit sin följeslagare, Linköpingskaniken **Petrus Benedicti**, öfversätta det nya Testamentet, men denna tolkning, som aldrig synes hafva varit känd i Sverige, är nu förkommen.

*** Karl IX tänkte en tid på att låta öfversätta den reformerte teologen **Johannes Piscators** tyska version, men äfven denna plan öfvergafs.

Digitized by Google

intresset för det. I predikan kan man ock spåra en underströmning från samma håll.

Olavus Petri hade fullständigt brutit med medeltidens obibliska exempelpredikan och sträfvat efter att gifva predikan en strängt evangelisk karaktär. Denna möta vi i hans 1530 utgifna postilla, som hade föregåtts af en två år förut utgifven öfversättning af Luthers postilla; här hafva vi en med enastående flärdlöshet gjord utläggning af evangeliets ord. Samma klara, praktiska blick för det religiösa lifvets behof återfinna vi äfven i hans andra predikningar, framför allt i den, som hölls vid Gustaf Vasas kröning 1528. Men redan under Olavus Petris tid tyckes predikan hafva antagit en allt mer och mer polemisk karaktär. Hufvuduppgiften blef icke längre att upplysa det okunniga folket om evangeliets innehåll, utan att påpeka de villomeningar, till hvilka andra predikanter gjorde sig skyldige, d. v. s. den protestantiska skolastiken trängde in äfven i predikan, och under den heta kampen mellan lutheraner, liturgister och katoliker ansågs den såsom den yppersta predikanten, som till sitt förfogande ägde de mustigaste invektiven. Vid det nya århundradets början mildrades väl dessa, men den protestantiska predikan återvände därför ej till den äldsta reformationstidens lugna, flärdlösa bibelutläggning. I regeln upphörde väl predikan att vara rå, men endast för att blifva lärd. Några andlige talare göra nu i stället ofta rent besatta försök att glänsa med en illa smält humanistisk lärdom, andra uppträda såsom lärda teologer och logiker, hvilka dividera och subdividera ämnet i oändlighet, späcka föredraget med lärda anmärkningar och citat på både grekiska och hebräiska — utan all känsla af att en predikan dock borde, såsom Olavus Petri skref, »af hvar man förstås kunna».

Laurentius Paulinus Gothus.

Med Gustaf Adolf kom det ett nytt lif in i predikan, den känsla, af hvilken konungen själf fyldes: att det nu gälde den evangeliska lärans lif eller död, den känslan trängde ock in i predikan och lade för en tid band både på den skolastiska grälsjukan och på den falska retoriken. Svenskarne kände sig ett ögonblick så-

Digitized by Google

som Guds utvalda folk, fåtaligt och omhvärfdt af mäktiga fiender, men starkt genom sin tro på Herren Zebaoth. Det blef judafolkets kamp mot filisteer och moabiter, som i en annan form återupprepades, och det är också det gamla testamentets kraftiga tonarter, som ljuda igenom de bättre af denna tids predikningar. De, som gå i spetsen, äro Gustaf Adolfs fältprester **Johannes Bothvidi, Isaac Rothovius** och framför allt **Johannes Rudbeckius**, sin

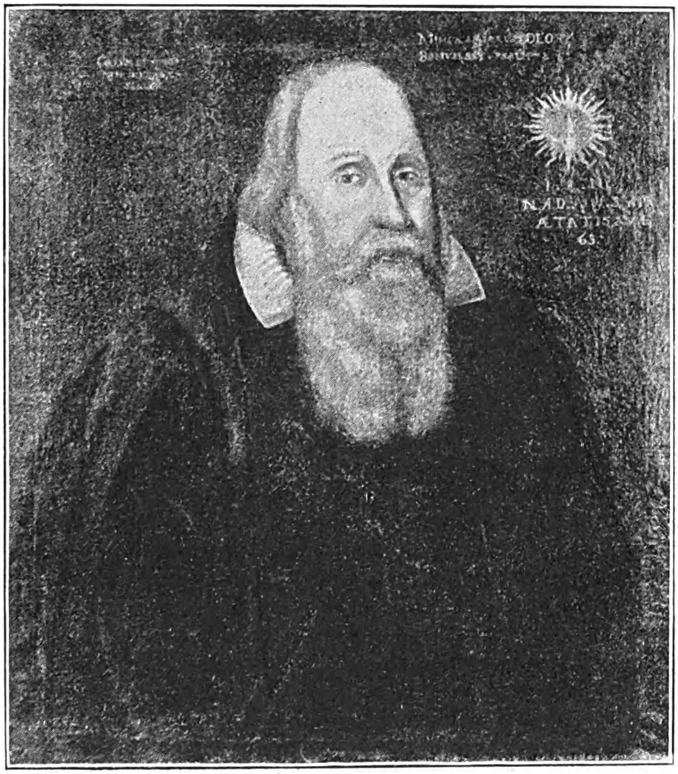

Johannes Rudbeckius.
Efter original i teologiska fakultetens rum i Upsala.

tids både väldigaste talare och väldigaste personlighet, hos hvilken det finnes något både af de gammal-judiska profeternas eld och af deras bärgfasta tro. Men protestantismens riddarfärd varade tyvärr icke länge; den slutade vid Lützen, och romantiken på predikstolen tystnade kort därefter. Elden från reformationstiden hade flammat upp, men blott för ett ögonblick. Stunden därpå döfvades den åter af den protestantiska skolastikens aska, och predikan blef åter lärd, torr och andefattig såsom förut.

Digitized by Google

Reformationen och undervisningen.

Det kanske viktigaste arf, som reformationstidens män hade gifvit sina efterkommande, var plikten att sörja för bildningens höjande och spridning. I en förklaring, som Laurentius Petri skref öfver Västerås Recess, talade han om de gods, som indragits från den katolska kyrkan. Af en dylik ränta — säger han — hade man mångenstädes i Tyskland stiftat en allmännelig kista och drätsel, hvarmed fattigt folk, skolmästare och studenter underhållits, och detta exempel vore väl värdt att följa i Sverige. Men på råd af denna art ville konung Gustaf icke lyssna. Väl hade han gjort sig till den katolska kyrkans arfvinge, slagit under sig dess gods och inkomster, men när det gälde att ikläda sig de förpliktelser, som följde med arfvet, drog han sig tillbaka. Den katolska kyrkan hade icke blott sörjt för sjuk- och fattigvården, hon hade ock underhållit skolor — t. o. m. Upsala universitet — och bekostat djäknarnes studieresor till främmande högskolor. Denna sida af den katolska kyrkans värksamhet erkändes ock af reformatorerna, och de menade, att staten genom att öfvertaga kyrkans egendom fortfarande och i ännu högre grad än den katolska kyrkan var skyldig att sörja för den allmänna bildningen. Detta blef äfven en af de förnämsta tvistepunkterna mellan dem och konungen. Gustaf Vasa var icke den, som utan de mest påtagliga skäl lossade på penningepungen. Han ansåg sig behöfva sina inkomster till fartyg och soldater, och i de skatter, som hopade sig i Herr Eskils gemak, såg han den säkraste borgen för sin makt och rikets trygghet. För den bildning, för hvilken samtidens lärde svärmade, hyste han ej häller någon öfverdrifven aktning, ty färdighet i latinsk grammatik, ledighet att röra sig med några logiska termer och förmåga att vederlägga åtskilliga teologiska villfarelser — den kunskapen hjälpte ej stort i det praktiska lifvet, och af dylika lärdomsljus hade han ej något gagn i sitt kansli och sin räntekammare. Från sin realistiska synpunkt kunde han därför med en viss rätt betrakta lärdomen såsom en gagnlös lyx, och under hans tid gick måhända den allmänna bildningen snarare tillbaka än framåt. Det lilla, som gjordes, gjordes för det mesta af den protestantiska kyrkans män. Icke blott Laurentius Petri utan äfven andra biskopar och prester underhöllo af sina knappa inkomster så många ynglingar de kunde vid de tyska universiteten, särskildt Wittenberg och Rostock, då hemlandet icke längre hade något eget universitet att bjuda, och Laurentius Petri berättas af egna medel hafva underhållit ej mindre än femtio fattige skolarer. 1566 gjordes ett försök att återupprätta Upsala universitet, i det att en professur i grekiska upprättades, hvilken snart därefter efterföljdes af några andra lärostolar, och säkerligen gissa vi ej orätt, om vi tillägga den gamle ärkebiskopen den förnämsta hedern häraf. Ungefär samtidigt — eller 1571 — fick han ändtligen den kyrkoordning antagen, hvilken han så länge sökt genomdrifva. I denna förekommer ock *vår första skolordning*, och genom att i kyrkoordningen inrymma en plats åt denna, har han visat, hvilken betydelse kunskapen ägde i de äldsta reformatorernas uppfattning af den nya rörelsens innebörd.

Men å den andra sidan visar denna skolordning ock bristerna i tidens bildningsideal. Skolordningen utgör nämligen en tillämpning af Melanchthons Sächsischer Schulplan, och dess syfte var att utbilda goda grammatiker. Till följd häraf är det ock så godt som uteslutande åt latinsk grammatik, som undervisningstimmarne egnas, och för de grammatiska reglerna åsidosättas icke blott de klassiska författarne själfva utan ock kristendomsundervisningen. Några andra skolämnen än latin och kristendom upptogos icke i undervisningsplanen. Då denna skolordning dessutom icke alltid kunde tillämpas i följd af

Digitized by Google

brist på dugliga lärare och nödiga anslag, var det klart, att undervisningsväsendet befann sig i ett jämmerligt skick, så mycket mer som det af Erik XIV och Johan III återupprättade universitetet i Upsala efter en kort tillvaro åter hade upplösts.

Samtidigt med det svenska undervisningsväsendets förfall, riktade den katolska propagandan sina blickar på Sverige, och till föreståndare för det i Stockholm inrättade collegium regium, som 1576 öppnades i det forna franciskanerklostret, antogs den hemlige jesuiten Laurentius Norwegus, vanligen kallad Klosterlasse. Därmed började en hänsynslös katolsk propaganda, som visserligen för ögonblicket stäcktes däraf, att Stockholmspöbeln 1580 stormade kollegiet, hvarefter jesuiterna nödgades lämna landet, men endast för att desto ifrigare fortsätta sin agitation på andra sidan Östersjön. 1578 hade Braunsberg ombildats till ett ypperligt jesuitseminarium, och dit lockades nu skaror af svenska ynglingar, hvilka där utbildades till katolska missionärer.

Denna katolska propaganda väckte ändtligen protestanterna ur deras dvala, och nu började både prester och statsmän inse den oerhörda betydelse, som undervisningen hade för protestantismen. Denna uppfattning röjer sig ock i de beslut, som fattades på Upsala möte. För det första beslöt man där att återupprätta Upsala universitet för att därigenom hindra landets söner att draga till utlandet, där de lätt föllo ett offer för jesuiternas försåt. Rätten att utnämna professorer fråntogs den katolske konungen samt öfverlämnades åt de protestantiske biskoparne och universitetet. Hela den lägre undervisningen ställdes under universitetets uppsikt, och ingen skolmästare skulle kunna antagas, förr än han af universitetet blifvit examinerad. Men äfven själfva undervisningen ändrades och erhöll den stridbart protestantiska karaktär, som de hårda tiderna fordrade. Upsala universitet utvecklades till ett strängt protestantiskt prestseminarium och landets skolor till förberedande läroanstalter för detta prestseminarium. Den man, hvilken framstår såsom den mest följdriktige, oförtrutne och hängifne representanten för denna bildningskamp, är **Laurentius Paulinus Gothus** (född 1565, död 1646). Paulinus.

Paulinus erhöll sin egentliga utbildning vid universitetet i Rostock under den bekante David Chytræus, som, ehuru lärare vid ett främmande universitet, mer än de flesta invärkat på den allmänna bildningen i vårt land under slutet af 1500-talet. Under hans ledning utbildades Paulinus till en ifrig ramist d. v. s. anhängare af den filosofiskt-pedagogiska riktning, som utgått från den franske humanisten Petrus Ramus. Utgångspunkten för denne hade varit hat mot den ofruktbara skolastiska filosofien samt mot den antike tänkare, på hvilken hela skolastiken hvilade, nämligen Aristoteles. Ramus hade ock varit den förste, som insett den vidtgående skillnaden mellan hednisk och kristen världsåskådning, och hans mål hade varit en bildning, bygd på rent kristlig grund. Ramisterna voro således fiender till aristotelikern Melanchthons skolplan med dess själlösa regelplugg; hufvudvikten borde enligt deras mening läggas mindre på grammatiken än på läsning af klassiska författare — dock endast af sådana, hvilka icke stötte genom sin utprägladt hedniska världsåskådning. Ramisterna sågo därför ej ogärna, att de antika auktorerna utbyttes mot nylatinska. Men framför allt skulle bildningen vara kristlig; hufvudämnet på skolans ståndpunkt borde därför vara katekes, på universitetets teologi.

Det var dessa åsikter, hvilka Paulinus sökte tillämpa. För vår tid förefaller hans bildningsideal ensidigt, men det var framkalladt af den hårda politiska och kyrkliga nödvändigheten, och i hvarje fall var Paulinus den förste,

Digitized by Google

som med värklig hänförelse egnade sig åt folkundervisningens sak. Genom honom gjordes denna till en bland kyrkans viktigaste uppgifter, och att afhjälpa dess brister blef uppgiften för en följande, mindre hård och kampuppfyld tid. Hans åsikter föreligga dels i 1595 och 1611 års skolordningar, dels i en samling tal och kateketiska arbeten. Af de förra är hans *Oratio de Studio S. Theologiæ recte inchoando* det mest karaktäristiska för hans ståndpunkt; hvarje vetenskap skärskådas här i dess förhållande till teologien, och blott ur den synpunkten fattar Paulinus dess betydelse. Samma åskådning ligger till grund för hans mest betydande arbete *Ethica Christiana,* som i sju delar utkom mellan åren 1617 och 1630. Detta väldiga arbete — det största någon svensk man dittills åstadkommit — var ursprungligen afsedt att vara en handbok vid den kateketiska undervisningen, men hade så småningom svält ut till ett kolossalt encyklopediskt arbete, som från den lutherska teologiens synpunkt behandlade icke blott teologiska, utan äfven sociala, moraliska och politiska frågor. Han hade här gifvit sin samtid en sammanfattning af ultraprotestantismens åsikter, klart och bestämdt formulerade, och ur den synpunkten kan hans Ethica väl kallas ett storvärk.

Paulinus värkade dock icke blott genom sina skrifter. Till professor i Upsala hade Paulinus utnämts 1593, men 1608 kallades han till biskop i Strängnäs, och därmed började hans egentliga arbete i folkupplysningens tjänst. Han började med stiftets prester. Vid synodalmötena tvingades dessa att predika och disputera; dessa möten fingo nästan karaktären af en akademisk examen, men därmed utbildade Paulinus ock presterna till lutherska teologer, hvilka kände och kunde försvara den augsburgska bekännelsen samt därför äfven voro i stånd att uppträda såsom värklige församlingslärare. Samtidigt utgaf han flere mindre kateketiska arbeten och öfvervakade med stränghet, att katekesförhören höllos. Hvarje söndag utom sex skulle presten förhöra sina församlingsbor i katekesen, två gånger om året skulle presten visitera församlingarna inom prosteriet för att utröna folkets kunskapsmått, och vid biskopens visitation skulle presten hålla en katekeslektion, hvarvid hvarje församlingsmedlem ägde att framställa sina anmärkningar mot det sätt, hvarpå undervisningen sköts. Därjämte inrättades småskolor i stiftet, och tack vare Paulinus' nit öppnades slutligen 1626 Strängnäs gymnasium, det andra i riket och under Paulinus' tid föga mindre vetenskapligt anlagdt än Upsala universitet. Det mål, som hade hägrat för de äldsta reformatorerna — en nitisk folkundervisning och en strängt protestantisk högre undervisning — hade Paulinus således i viss mån förvärkligat inom sitt stift.

1637 kallades han till ärkebiskop och prokansler. Han var då sjuttiotvå år gammal, hans krafter voro brutna och tiden hade vuxit om honom. På sin nya plats uträttade han därför föga, ehuru han troget arbetade för sitt mål ända in i det sista. Den 29 november 1646 slutade han sina dagar, och med honom dog den bäste och mest oförtrutne af de män, som utbildats till protestanter under det senare 1500-talets förbittrade religiösa strider.

Redan kort efter det att Paulinus tillträdt Strängnäs stift, hade en ny filosofisk och pedagogisk åsikt framträdt, nämligen nyaristotelismen. Denna, ehuru ännu öfvervägande medeltidsartad, sammanhängde dock närmare med antiken än den skolastiska aristotelismen hade gjort; den hade åtminstone något af humanismens allsidighet och dess blick för värkligheten, och den såg därför i universiteten något mer än blott prestseminarier. Den hade ock en friare uppfattning än den svenska, ultraprotestantiska ramismen, och nyaristotelikerna blefvo därför — om ock blott för en kort tid och inom vissa gränser — det fria tänkandets och den vetenskapliga forskningens målsmän i vårt land.

Digitized by Google

Sammanstötningen mellan de båda åsikterna var ingalunda fredlig. **Jonas Magni**, som 1614 utnämnts till professor i politik, hade nämligen börjat utgifva en serie af disputationer i praktisk filosofi och utgick därvid från Aristoteles etik. Detta framkallade ett svar af Paulinus, och då detta bemöttes af Jonas Magni i en *Defensio Necessaria*, gaf Paulinus ut den förbittrade stridsskriften *Scholæ Eticæ* (1616). Tvisten gälde den aristoteliska etikens berättigande, men med vår tids terminologi skulle vi säga, att striden stått om förhållandet mellan tron och vetandet. Paulinus, som ansåg, att människan genom uppenbarelsen erhållit tillräcklig kunskap om morallagen, bestred behofvet af någon annan kunskapskälla, och han bäfvade tillbaka för att därjämte tillerkänna det naturliga förnuftet någon rätt att döma. Jonas Magni vågade ej häller sätta förnuftet som en jämnbördig kunskapskälla vid förnuftets sida, men han ville dock tillmäta det någon betydelse. I denna blygsamma sats låg uppslaget till den filosofiska forskningens frihet. Nästa steg, som en följande tid skulle taga, var att erkänna uppenbarelse och förnuft såsom likaberättigade kunskapskällor. Men denna ståndpunkt var naturligtvis svår att i praktiken fasthålla, ty då uppenbarelse och förnuft icke stämde öfverens, måste endera fälla utslaget. Vid en oupplöslig motsägelse kunde icke man blifva stående, och upplysningstidehvarfvets filosofi gaf, såsom vi veta, utan tvekan utslaget till den fria tankens förmån. Någon mera ingripande betydelse ägde striden mellan Paulinus och Jonas Magni dock ej. Nyaristotelismen utvecklades ej i den riktning, som man af Jonas Magnis första skrifter kunnat ana. Den blef såsom filosofisk åsikt snart lika formalistisk som den gamla aristotelismen och mynnade ut i ett ofruktbart och löjligt disputationsväsen.

Af större betydelse har detta filosofem varit såsom pedagogisk åsikt, och den man, som här gick i spetsen, var **Johannes Rudbeckius**. Född 1581, anställdes han 1604 såsom professor vid Upsala universitet, där han tillträdde sitt ämbete med en oration *De Literarum et Scholarum utilitate*. Den anda, som går igenom detta af en glödande hänförelse uppburna tal, var icke längre den ensidiga ultra-protestantismens — snarare förnimma vi här den nyare tidens första vingslag. Det är bildningens och den vetenskapliga forskningens välsignelser Rudbeckius prisar, och det ideal, som här hägrar för honom, är vida mera rikt och allsidigt än det, efter hvilket Paulinus hade sträfvat. Då denne tänkt bekämpa jesuiterna genom en strängt teologiskt-protestantisk bildning, vill Rudbeckius slå dem på deras egen mark. Den nya bildning, om hvilken han drömde, skulle icke blott vara teologisk; den skulle framför allt vara humanistisk, och vi skulle icke, därigenom att vi själfva försummade dessa studier, drifva den vetgiriga ungdomen öfver till de bättre ordnade jesuitseminarierna. Det är dessa tankar, som genomgå den följd af ypperliga tal, hvilka Rudbeckius vid olika tillfällen höll till universitetets ungdom, och han sökte äfven praktiskt att tillämpa dem, icke blott under sin professorstid utan äfven såsom biskop. 1619 hade han nämligen blifvit biskop öfver Västerås stift, och med sin väldiga kraft egnade han sig åt sitt nya kall. En biskop var för det ädlare protestantiska åskådningssättet i främsta rummet den andliga bildningens vårdare; så hade ämbetet uppfattats af bröderna Petri, och så uppfattades det ännu af Tegnér. Men få hafva lifligare än Rudbeckius känt, att i folkupplysningen låg protestantismens viktigaste uppgift. Öfverallt i hans stift uppblomstrade skolor. 1632 invigde han i sin stiftsstad Sveriges första och länge enda flickskola, 1623 inrättades i Västerås Sveriges första gymnasium, och här tillämpade han sina nya pedagogiska principer. Läroämnena voro icke längre

Rudbeckius.

Digitized by Google

öfvervägande teologiska såsom i Paulinus' undervisningsplan. Jämte de klassiska språken — latin, grekiska och hebräiska — lästes de matematiska vetenskaperna, historia och geografi, fysik, etik samt t. o. m. medicin och svensk lag, och äfven åt de moderna språken egnade Rudbeckius sin uppmärksamhet. Man märker, att tiden vuxit från ultraprotestantismen, att nya uppgifter arbeta sig fram och att realia så småningom börja att tillkämpa sig en plats i undervisningsplanen. Med 1649 års berömda skolordning nås slutligen detta mål, så vidt det under dåvarande förhållanden kunde uppnås, och samtidigt inträder ock en förändring i den högre undervisningen. Genom Gustaf Adolfs ädla offervillighet hade Upsala universitet erhållit en tryggad ekonomisk existens, och genom de 1626 utfärdade statuterna hade han — så vidt det på lagstiftningens väg var möjligt — höjt det forna prestseminariet till ett värkligt universitet. Men ännu saknades män, som ägde förmåga att uppbära den nya rustningen, och först vid århundradets midt hade det i Loccenius, Schefferus, Olaus Rudbeck och andra uppstått ett nytt släkte, som mäktade fylla de uppgifter Gustaf Adolf uppstält för universitetet.

I vetenskapligt afseende hade den då afslutade perioden föga utfört. Den hade varit en groningens tid, och utvecklingsarbetet hade därför icke kunnat skönjas. Vid 1600-talets midt sköt den späda brodden upp ur marken. Men i växtens utveckling är groningen lika viktig som blomningen och fruktsättningen, och ur den synpunkten förtjänar reformationstiden att med tacksamhet ihågkommas.

Vi äga från denna tid ingen stor vetenskapsman, ingen framstående jurist, läkare, naturvetenskapsman, matematiker eller språkforskare, men reformationstidens män glömde dock aldrig protestantismens pedagogiska uppgift, och detta arf, som Olavus Petri gifvit dem, förvaltade de troget.

Psalmen. Ännu i en annan riktning fortsatte den följande tiden de första reformatorernas arbete. **Olavus Petri** hade 1526 utgifvit vår första *psalmbok* och därmed anvisat en väg, på hvilken den enskilde i sin andakt kunde vända sig omedelbart till Gud. Denna första samling utkom ånyo 1530 och — tillökad — 1536 och 1543. De följande, betydligt förökade upplagorna af 1549, 1567 och 1572 utgåfvos troligen af Laurentius Petri, och denna samling — alltjämt förökad — trycktes i ständigt nya upplagor ända till den definitiva upplagan af 1645, den s. k. *Upsalapsalmboken*, hvilken förblef gällande ända till dess att 1695 års psalmbok (den s. k. *Gamla psalmboken*) antogs. Någon direkt symbolisk karaktär hade Upsalapsalmboken icke, ehuru man så fordrat. Den enskilde hade fortfarande rätt att författa och utgifva andliga sånger, och Upsalapsalmboken var blott den officielt af staten erkända psalmboken.

Såsom ästetisk produkt är den protestantiska psalmen icke tilltalande. Den är hård och stammande samt kontrasterar bjärt mot den glödande mystiken och den välljudande versen i medeltidens latinska kyrkodikt. Man märker, att protestanten lämnat den stora, allmänneliga kyrkan och på egen hand söker finna sig väg. Men detta första försök att på modersmålet gifva ett uttryck åt den religiösa känslan, ville icke rätt lyckas. Det var en hård och bister tid, i hvilken skalden lefde, och de veka, svärmiska känslorna hade domnat på samma gång som katolicismens mariakult. Olavus Petri var ingen lyriker, i psalmen såg han intet

Digitized by Google

känsloutbrott utan i främsta rummet en lärosats, som på ett mera lättfattligt sätt meddelades det okunniga folket. Icke häller den barska karolinska tiden hade sinne för den religiösa lyriken; de mest bekanta af den tidens psalmförfattare äro öfvervägande didaktiker, och först med Frese bryter den religiösa känslan fram.

Och dock ligger det något tilltalande i denna torra, otympliga protestantiska psalm, sjungen som den oftast var af råa, oöfvade strupar. Bonden stämde upp den vid arbetet, den ljöd vid bordet såsom sällskapssång, i sorg och glädje tog man sin tillflykt till den — den blef, om man så vill, trivial, men den var äkta protestantisk däri, att den sökte draga in hvarje jordisk sysselsättning inom det evigas sfär. Och den var till sitt innersta väsen en folkdikt, icke blott så att den enskilda författarindividualiteten här icke framträdde, utan äfven däri, att den förstods af en och hvar. Den idékrets, inom hvilken reformationstidens psalm rör sig, är ännu hela den protestantiska församlingens, den religiösa polemiken kan väl stundom spela in, likaså den dogmatiska lärdomen, men i det hela håller sig psalmen fri från dessa förvillelser och står kvar på folklighetens mark.

Endast så småningom tyckes man hafva insett den fulla betydelsen af en dylik på landets eget språk affattad religiös dikt, och flera handskrifter från 1500-talet visa, att man i landets kyrkor ännu länge begagnade sig af latinska sånger — visserligen blott af sådana, som ej smakade af den papistiska villfarelsen. Ännu i början af nästa århundradet utkom en dylik *Liber Cantus* af trycket (1620 och 1623). Men äfven om latinska sånger fortfarande — och för öfrigt ända in på 1700-talet — sjöngos af djäknarne, så voro dessa dock så till vida protestantiska, att de icke föredrogos af några lejda körsångare utan af församlingens egna medlemmar, och anledningen till detta fasthängande vid latinet var naturligtvis ej några katolska sympatier utan ett rent humanistiskt-pedagogiskt: äfven på detta sätt öfvades ju djäknarne i det oundvikliga latinet.

Den latinska kyrkodikten fortlefde också under en annan form i den protestantiska psalmen. Icke ens Olavus Petri hade dragit sig för att till svenska öfverflytta några af de gamla latinska sångerna, Laurentius Petri gjorde det ännu mindre, och 1619 utkom en stor samling af dylika, öfversatta af **Laurentius Jonæ Gestritius.*** Härigenom räddades visserligen mången god,

* Första upplagan hade utkommit redan 1591, men innehöll blott 21 nummer. Den andra upplagan utgafs af öfversättarens son.

Digitized by Google

gammal medeltidsdikt, men ofta följde äfven sådana sånger med, som röja, att den protestantiska vaksamheten på detta område varit vida mindre spänd än på det rent teologiska.

De religiösa striderna hafva, som nämndt är, lämnat föga spår efter sig i psalmen. Väl hafva vi åtskilliga hetsiga dikter mot papisterna — en mindre samling af dylika, antagligen författad af en för öfrigt okänd **Olof Svensson**, hade redan såsom bihang fogats till psalmboken af 1530 och sedermera ofta omtryckts — men af den liturgiska kampen märkas inga genljud bland våra psalmer. Den liturgistiskt sinnade ärkebiskop **Laurentius Petri Gothus** torde dock hafva författat en samling dikter, hvilken fogats till 1572 års psalmbok och hvari vi finna den stämningsrika psalmen *En syndigh man*, som genom sin äkta lyriska flykt så skarpt skiljer sig från tidens öfriga dikter.

Mera intryck tog den tidens psalmdiktning af kalvinismen. I Frankrike hade den berömde skalden Clément Marot och teologen Theodorus Beza för kalvinisterna värkstält en versifierad fransk parafras af Davids psalmer, hvilken genast tillvann sig en stor popularitet i alla kalvinistiska — samt egendomligt nog också i de flesta lutherska — församlingar, och redan i 1567 års psalmbok har Laurentius Petri upptagit några öfversättningar från den franska psalmparafrasen. Ungefär samtidigt öfverflyttades hela samlingen på tysk vers af den lutherske teologen Lobwasser, och sannolikt var det på dennes tolkning som Karl IX:s kapellmästare **Thorstenius Johannis** stödde sin 1602 utgifna, men nu förlorade parafras *Några K. Davids Psalmer Sangewijs* stälte . . . med en tillhängd melodia*. På Lobwassers text stödde sig ock den svenska öfversättning, som **Carl Carlsson Gyldenhielm** värkstälde under sin fängelsetid i Polen och sedermera utgaf i *Schola Captivitatis*, samt den nya tolkning, som på Gyldenhielms uppmaning utgafs af lektorn i Strängnäs **Abraham Kempe**: *Konung Davids Psaltare* (1650).

Syftet för alla dessa — och andra här ej nämnda — samlingar af andliga dikter var ännu blott religiöst. Först med århundradets midt börjar äfven en annan synpunkt att göra sig gällande — dikten blir då icke längre endast en andaktsöfning; den blir i främsta rummet ett konstvärk.

* Något äldre torde en i manuskript bevarad öfversättning på knittelvers vara. Äfven den tyckes hafva utgått från Karl IX:s omgifning, men kan knapt hafva varit afsedd att sjungas.

Vignett ur Handboken af 1586.

Digitized by Google

Reformationstidens världsliga litteratur.

De religiösa intressena upptogo under denna stormuppfylda tid så alla sinnen, att den världsliga litteraturen knapt odlades. Teologi och filosofi voro de förnämsta vetenskaperna, den klassiska filologien studerades föga trots allt grammatikplugg vid skolor och universitet, och i de få naturvetenskapliga skrifter, som under denna tid sågo dagen, är synpunkten uteslutande den teologiskt-filosofiska, icke den naturvetenskapliga. Blott en enda vetenskap bildar härifrån ett undantag, och det är historien.

Historia

De båda förnämsta historiska arbeten, som utkommo under Gustaf Vasas tid, voro **Olavus Petris** och **Johannes Magnis** krönikor. Ingendera fann nåd inför konungen. Den förres arbete sökte han efter bästa förmåga förstöra, då han i detta såg ett försvar för unionspolitiken och den katolska hierarkien, och äfven i den senares upptäckte han förstuckna anspelningar. Eftervärlden dömde dock mildare. Olavus Petris krönika, som under Gustafs regering endast tyckes hafva lästs i smyg, spriddes snart i allt flera afskrifter, och ehuru tryckt först i våra dagar har säkerligen intet historiskt arbete varit mera studeradt. På kunglig befallning fick visserligen **Laurentius Petri** sammanskrifva en för den svenska chauvinismen mera behaglig krönika, men detta kritiklösa och svaga arbete lyckades aldrig uttränga broderns. På den följande historieskrifningen utöfvade Olavus' enkla, sanningsälskande framställning dock icke något inflytande. Utvecklingen gick snarare i alldeles motsatt riktning, och det var Johannes Magni, som blef mönstret för Sveriges följande häfdatecknare. Det är hans idéer, som återfinnas hos **Messenius, Laurentius Paulinus** och **Baazius.** Johannes Messenius, näst Olavus Petri vår mest betydande äldre historieskrifvare, yttrar själf, att han vördat Johannes Magni såsom fosterlandets ypperste författare samt äfven sökt bilda sig efter denna förebild, och de båda sistnämnda följa honom fullkomligt kritiklöst.

Messenius.

Johannes Messenius (född omkring 1579, död 1636) uppfostrades först i Vadstena kloster och därefter i det berömda jesuitseminariet i Braunsberg, som han först vid 24 års ålder lämnade efter att hafva erhållit en grundlig — efter svenska förhållanden rent af öfverlägsen — humanistisk bildning. Hans dröm vid denna tid var antagligen att såsom sekreterare eller historiograf hos någon stor herre förvärfva sig ära och ekonomiskt oberoende, och besjälad af den mest brännande ärelystnad var han ej så synnerligen nogräknad om de medel, genom

Digitized by Google

hvilka han hoppades nå detta mål. Han försökte först den vanliga vägen och uppvaktade Ermelands biskop Petrus Tylicki med en dikt; troligen i anledning af denna anstäldes han såsom föreläsare vid biskopens hof. Då Tylicki kort därefter erhöll ett nytt stift, hyllade Messenius hans efterträdare, Simon Rudnicki, med ett nytt poem, men utan åsyftad framgång. Efter att en tid hafva frestat lyckan såsom privatlärare i Danzig, gifte han sig med Lucia Grothusen, dotter till Sigismunds forne informator, säkerligen i hopp att genom henne vinna insteg vid hofvet. För att ytterligare stärka sina aktier, tillegnade han konungen en *Genealogia Sigismundi*, genom hvilken skrift han skänkte konungen ett det mest lysande stamträd, men då den väntade belöningen äfven nu uteblef, råkade den hetlefrade och sjukligt egenkäre Messenius i raseri och beslöt att erbjuda sina tjänster åt Sigismunds bittraste fiende — Karl IX. Anbudet antogs, Messenius anstäldes 1609 såsom den svenske konungens litteräre hejduk och afsvor högtidligen hela sitt föregående lif. »Jag vill ock» — yttrade han — »alldeles och af allt mitt hjärta hafva mig afskild från påfven i Rom, konungen i Polen och den papistiska och jesuitiska hopen, ej häller någon gemenskap med dem hafva, utan dem efter min yttersta förmögenhet såsom Guds och min allernådigste konungs argaste fiender hjälpa till att emot stå och förfölja både med ord och gärningar, hjärta och mod, så sant mig Gud hjälpe både till lif och själ uti all evighet. Och där jag varder befunnen mot denna min ed i någon måtto att handla, då skall han vara för mig en fullkomlig sentens och dom, och jag vill utan någon exception, gensägelse och hjälpreda hafva förvärkat både gods och ägodelar, lif och själ.»

Messenius började nu att på konungens uppdrag utgifva en serie af politiska skrifter, riktade mot Sigismund, danskarne och papisterna, af hvilka pamfletter den mest bekanta är den rasande niddikten *Retorsion oc gensuars skrifft*, skrifven mot jesuiterna. Samtidigt kastade han sig på rent historiskt författarskap och publicerade en mängd småskrifter — *Amphitheatrum*, *Sveopentaprotopolis*, *Tumbæ*, *Specula*, *Theatrum Nobilitatis* m. fl. — hvilka dock sakna historiskt värde och för sin tillvaro säkerligen blott hafva att tacka författarens lust att tilldraga sig uppmärksamhet. Samma ärelystnad var den drifvande kraften äfven i Messenius' värksamhet såsom lärare. 1609 hade han utnämts till professor i Upsala, och energisk samt själf skolad i det ypperliga jesuitseminariet i Braunsberg förstod han snart att kring sig samla en hängifven krets af lärjungar, hvilkas undervisning han ledde efter de principer han inhämtat hos jesuiterna. Genom att dessutom låta dessa lärjungar uppföra svenska skådespel, som han själf författat, sökte han att äfven utom universitetet vinna beundrare. Men det öfvermodiga sätt, på hvilket han uppträdde, och det själfsvåld, som hans lärjungar utöfvade och med hvilket den popularitetssvage Messenius nödgades se genom fingrarne, framkallade snart sådana oroligheter inom universitetet, att regeringen fann sig nödsakad att från detta aflägsna de båda förnämsta ledarne Messenius och Rudbeckius. Den förre anstäldes nu såsom ledamot af den nybildade hofrätten och såsom vårdare af rikets arkiv. Men han var nog oförsiktig att inlåta sig i underhandlingar med de polske jesuiterne, och då dessa ränker upptäcktes, fanns ingen nåd för honom. Han kastades först i fängelse samt dömdes därefter (1616) till deportation till Kajaneborg i Finland, där han under ohyggliga lidanden nödgades framsläpa närmare tjugu år. 1635 lösgafs han visserligen, men afled redan året därpå i Ule.

Under fångenskapens kval hade Messenius dock en tröst, som uppehöll hans mod, och det var tanken på den stora rikshistoria, *Scondia Illustrata*, på

Digitized by Google

Johannes Messenius.
Efter porträtt å Gripsholm.

Digitized by Google

Digitized by Google

hvilken han arbetade och som — därom var han viss — skulle bära hans namn till den senaste eftervärld. Själf fick han icke, såsom han hoppats, bevittna dess tryckning, ty först långt efter hans död utgafs detta arbete af **Peringskiöld** 1700—1705. Både till omfattning och historiskt värde är Scondia ett högst betydande arbete. I nio böcker behandlas här nordens — under den senare tiden företrädesvis Sveriges — historia ända från syndafloden till 1616*, och till dessa nio böcker lade Messenius snart andra, som dels från en annan synpunkt behandlade samma ämne, dels skildrade andra närliggande lands historia; 1636 hade antalet böcker uppgått till tjugu. Framställningen är bygd på synnerligen omfattande studier, och Messenius hade begagnat sig af en för denna tid oerhörd mängd af krönikor, memoarer och historiska handlingar. Särskildt för kännedomen om 1500-talet är hans historia därför af ett stort och bestående värde, då han tydligen haft kännedom om icke så få akta, som nu icke längre finnas i behåll. De historiska tilldragelserna bedömas af Messenius med värklig opartiskhet. Han delar icke sina samtidas danskhat, och i de religiösa frågorna ställer han sig fullkomligt utanför de kämpande partierna. Detta till utseendet så objektiva åskådningssätt berodde helt visst dock ej på, att Messenius var likgiltig för den religiösa strid, som upprörde hans samtid, utan kan enklast förklaras af rent personliga skäl. I själ och hjärta förblef Messenius alltid katolik, och hans sympatier följde städse dem, som han trots sitt officiella affall och trots sina antijesuitiska smädeskrifter dock fortfarande betraktade såsom trosförvanter. Prisa sina förföljare, protestanterna, som höllo honom i fängelse, ville han ej; prisa katolikerna vågade han ej, och dessutom synes han ständigt hafva sväfvat i okunnighet om, hvilken som slutligen skulle blifva segrare: Sigismund eller Gustaf Adolf, och han skref därför ett arbete, som lika väl kunde dediceras till den ene som den andre.

Beträffande den äldre tiden följer Messenius utan tvekan Johannes Magni, och i godtyckliga etymologier ansluter han sig till den af den gamle ärkebiskopen följda metoden samt deriverar Mars af mader (= man), Sverige af Skytiod d. v. s. skyternas eller skyttarnes land o. s. v. Men under arbetets gång vaknade hans kritik, och i de sist skrifna delarne bröt han afgjordt med denne föregångare — dock utan att egentligen nå till ett nytt resultat. Till en del berodde detta omslag på den bekantskap han gjort med den s. k. **Jens Mortensons** krönika, ett 1594 tryckt utdrag ur Snorres konungasagor, märkligt såsom det första arbete**, genom hvilket våra historieskrifvare lärde känna den så viktiga isländska sagolitteraturen.

Messenius' kritik af Johannes Magni blef dock ej bekant, och i vår nästa rikshistoria — **Laurentius Paulinus'** *Historiæ Arctoæ Libri Tres* (1636) — återvända dennes fantasterier, förökade med nya. De ligga äfven till grund för vår första utförliga kyrkohistoria **Johannes Baazius'** *Inventarium Ecclesiæ Sveo-Gothorum* (1642), en okritisk kompilation, som dock genom de källskrifter författaren meddelar ännu i dag har en viss betydelse, särskildt för kännedomen om de religiösa striderna under Johan III:s regering.

Regentbiografier och politiska skrifter.

Vår egentligen historiska litteratur under denna tid bestod dock ej af rikshistorier af samma art som de nu nämnda, utan af halft politiska stridsskrifter och regentbiografier, båda framkallade af renässansens högt uppdrifna känsla för

* Den nionde boken, omfattande perioden 1611—1616, är dock förlorad.

** Jag frånser ett redan tidigt under medeltiden bekant utdrag ur *Historia Norwegiæ* och *Rimkrönikan om S. Olof*.

Digitized by Google

äran. Hvarje furste var angelägen om att för undersåtarne och utlandet framlägga sina egna förtjänster eller sina motståndares fel, och de flesta af dem höllo sig därför med poeter, historieskrifvare och politiska pamflettister, hvilka för samtid och eftervärld skulle förhärliga dem och försvara deras politik.

Gustaf Vasa, så prosaiskt praktisk han än i öfrigt var, hade en ytterligt liflig känsla både för den politiska pamflettens och för historiens betydelse. De tillfällighetsskrifter, hvilka utgingo på hans befallning, äro ingalunda få — den mest bekanta är hans *Genswar på then Danske Crönike* (1558), en rasande partiskrift, hvars okvädinsord hoprimmats af **Peder Swart** — och dessutom sökte han efter bästa förmåga sörja för, att hans egen historia nedskrefs på ett sätt, med hvilket han själf kunde vara tillfredsställd. Till den ändan vände han sig först till Olavus Petri och gaf honom ett slags promemoria på de punkter, som han särskildt önskade se behandlade. Men för dylika uppdrag lämpade sig ej den store reformatorn, och konungen erhöll därför afslag på sin begäran. Emellertid misstänkte Gustaf, att Olavus Petri likväl hopskrifvit en hemlig krönika om hans regemente, men denna, som konungen förgäfves efterspanade för att få förstöra, tyckes endast hafva existerat i hans egen inbillning. En annan tid tyckes han hafva tänkt att bruka sin arkivarie **Rasmus Ludvigsson** till detta grannlaga värf, och af hans hand äga vi också åtskilliga kronologiskt ordnade serier af notiser rörande konungens regering, men Gustaf insåg själf förmodligen, att den flitige Rasmus' begåfning ej lämpade honom för häfdatecknarens kall. En bättre stilist upptäckte han i Gensvarets författare, och troligen erhöll **Peder Swart** omedelbart efter det han slutat detta värf uppdraget att nedskrifva konungens egen historia. Biskop Peder drog sig ej undan, men han hann blott att fullfölja Gustaf Vasas biografi till 1533; han dog nämligen redan 1562. Tankarna i hans arbete äro tydligen konungens egna, och just därigenom äger krönikan sitt intresse; den visar oss nämligen, huru Gustaf Vasa själf önskade se sitt lif och sin lifsgärning uppfattade. Peder Swart har tydligen blott skrifvit efter traditionen och konungens egna berättelser samt knappast användt några historiska handlingar. Han begår därför ofta ganska grofva fel, men användt med historisk kritik är hans arbete dock ett värdefullt bidrag till denna tids historia, och framställningssättet är enkelt, värdigt och godt.

Ett bevis på den berättartalang, med hvilken Västeråsbiskopen nedskrifvit konungens biografi, äga vi i det anseende detta arbete åtnjöt och med anledning hvaraf det lades till grund för alla de närmast följande skildringarna af Gustaf Vasas regering. **Rasmus Ludvigsson** fortsatte det med kronologiska notiser för de år, som följde på 1533, och under Johan III:s regering bearbetades och fullbordades Peder Swarts krönika, af ingen mindre än Gustaf Vasas egen systerson **Pär Brahe**. Alla dessa föregående bearbetningar anlitades slutligen af den bekante **Erich Jörensson (Tegel)** för den krönika han på uppdrag af Karl IX skref öfver faderns regering. Denna historia, hvilken utkom af trycket 1622, är i själfva värket blott en ganska klumpig kompilation ur föregående krönikor, men jämte dessa använde han i rikt mått riksdagsbeslut, konungabref och dylika handlingar, hvilka han dock saknade all förmåga att bearbeta; i dessa handlingar torde väl nu arbetets förnämsta förtjänst ligga.

Hans *Konung Eric den XIV:s historia* utgafs först 1751.

Under Eriks tid utkommo naturligen en stor mängd af historiskt-politiska tillfällighetsskrifter, likaså under Johan III:s och i synnerhet under Karl IX:s. De flesta af dessa senare höja sig dock på intet sätt öfver nidskriftens nivå och äga intresse endast såsom bevis på det ursinniga hat, med hvilket Sigismunds

Digitized by Google

parti betraktade den protestantiska fraktionens höfding. Den mest kända af dessa smädesskrifter är *Hertig Carls slaktarbänck,* som troligen skrefs af den landsflyktige **Gregorius Borastus**.

Först med Gustaf Adolf tog den egentliga häfdaforskningen ny fart. Tegels och Messenius arbeten tillhöra helt eller delvis hans tid, och till denna höra ock **Ægidius Laurentii Girs**' trenne krönikor om Gustaf Vasa, Erik XIV och Johan III, hvilka dock först 1745 utgåfvos af trycket. Såsom historiska källskrifter äro de väl föga betydande, men i framställningssättet är Girs icke så litet öfverlägsen sina närmaste föregångare, och af våra historieskrifvare är han den förste, hvilken tagit intryck af antikens. Ännu en fjärde visserligen föga känd, men dock ganska betydande historiker tillhör Gustaf Adolfs tid, nämligen **Petrus Petreius,** som 1615 utgaf *Regni Muschovitici Sciagraphia,* hvari han dels — hufvudsakligen efter ett tyskt arbete — meddelade en krönika öfver Rysslands tidigare öden, dels gaf en geografisk och etnografisk beskrifning af samma land, till större-delen på grund af egna iakttagelser, som han under en politisk beskickning till Ryssland haft tillfälle att göra, och i dessa visar han sig såsom en vaken observator; hans arbete har ock i våra dagar på nytt utgifvits af det ryska arkeografiska sällskapet. Men äfven **Gustaf Adolf** själf var häfdatecknare, om än hans mångfaldiga bestyr hindrade honom från att på detta område blifva, hvad han kunnat blifva. Han påbörjade nämligen en krönika om sin egen regering, men hann endast att lämna ett utkast af de händelser, som föregingo Karl IX:s tronbestigning. Då man läser den store konungens kraftiga, manligt ädla framställning, kan man endast beklaga, att samma penna ej fått teckna hans egen bild och framlägga hans egen uppfattning och planer.

Men Gustaf Adolf värkade på mångfaldigt annat sätt till den historiska bildningens höjande. Så utnämnde han **Ericus Schroderus** till kungl. translator, på det att denne till vårt språk skulle öfverflytta de »sköna och nyttiga böcker» som på främmande språk utgångna voro. Schroderus erhöll ett rikligt anslag och öfversatte den ena folianten efter den andra — såsom den franske historieskrifvaren Comines memoarer, Livius' romerska historia, Osianders väldiga kyrkohistoria, Carions krönika m. fl. Därjämte inrättade Gustaf Adolf den första historiska professionen i vårt land, skapade vårt första offentliga bibliotek — det i Upsala — lade grunden till den följande tidens fornforskning genom att 1630 utnämna de båda första antikvarierna och delade rikets arkiv i tvänne, det nya och det gamla, hvarigenom han kan sägas hafva grundat äfven vårt nuvarande riksarkiv. Han hade således skapat de yppersta förutsättningarna för en framgångsrik historisk forskning, och i viss mån förstod äfven den följande tiden att draga fördel af hans skapelser. Det var företrädesvis till fornforskning och arkivarbete, som häfdateckningen nu vände sig.

För den rent världsliga skönlitteraturen hade man under denna tid föga sinne; därtill voro de religiösa intressena alldeles för starka, och äfven den världsliga dikten erhöll därför gärna en religiös eller didaktisk bismak. Stycken sådana som t. ex. den antagligen af **Laurentius Petri** författade dikten *Om dryckenskap* kunde därför med allt fog upptagas i 1572 års psalmbok. Denna förkärlek för didaktiken röjer sig ock i tidens smak för fabeln. *De æsopiska fablerna* öfversattes både på vers (1631) och på prosa (1603), 1619 utkom Spangenbergs då berömda satir *Gåås Kong,* Didaktisk litteratur.

Digitized by Google

öfversatt af **Johannes Sigfridi**, och 1621 följde *Reyneke Fosz*, som på det skönlitterära området må hända är tidens mest betydande produkt. Dikten är som bekant en i djursagans mask höljd satir öfver människosläktet — kvick, glad och nästan klassisk i den åskådlighet, med hvilken typerna framställas. Men just denna i så många afseenden ypperliga dikt visar, hur nästan rädd man var att hängifva sig åt en odeladt ästetisk njutning. Reformationstiden såg nämligen i denna dikt icke en ungdomsfrisk, glad satir, som just genom sin poetiska kraft fortlefvat genom tiderna, utan i främsta rummet en djup allegori af öfvervägande politisk innebörd; man njöt af den icke såsom af ett poem, utan såsom af en lärobok i statsvetenskap, och för att klargöra dess dunkla läror hade en tysk författare försett dessa med en upplysande politisk kommentar. Den svenske öfversättaren delade samma uppfattning; äfven för honom var boken »allvarsam med nyttiga läror, exempel och språk». Hvem denne öfversättare varit, veta vi ej, men hans versbehandling röjer ett för denna tid ovanligt vaket formsinne; sin tolkning värkstälde han efter en plattysk text, ehuru han kände äfven öfriga öfversättningar, på högtyska, latin och danska.

Ungefär samtidiga med honom voro tvänne själfständiga skalder **Petrus Rudbeckius** och **Martinus Aschaneus**. Den förre, en äldre broder till den store Johannes, utgaf 1624 några diktsamlingar, *Insignis Pueritia* och *Insignis Adolescentia*, båda afsedda till uppfostringsböcker. Den förra är väl mindre betydande, men i den senare igenfinna vi det äkta Rudbeckska draget. Den första dikten, *Om Starcke*, handlar om en svensk yngling, som utan att akta på sin moders klenmodiga råd, drog ut i striden att kämpa för Guds ära och fäderneslandets väl, och i en annan dikt, *Om Hercules*, gifver Rudbeckius ett utkast till den kamp mellan Dygden och Vällusten, som hans mera begåfvade kollega vid Västerås' gymnasium, Stiernhielm, sedermera på ett mera formfulländadt sätt skulle skildra i sin likanämda dikt.

Äfven **Aschaneus** är en betydande didaktiker, hvilkens diktning — särskildt *En lithen Hwsregla* — sammanhänger å den ena sidan med biskop Henriks medeltidsdikter och å den andra med Stiernhielms mera klassiska skildringar af bondelifvet. Aschaneus var en bland våra första fornforskare och hade såsom sådan en öppen blick för det karaktäristiska hos folket, han hade flitigt studerat den äldre medeltida poesien, och hans framställning hade därför fått något af denna tvärhuggna kraft, som utmärker våra ordspråk och äldre sentensdikter, men därjämte finna vi här för första gången något af den breda humor, som sedermera skulle

Digitized by Google

Reyncke Fosz.

Thet är:

En skön och nyttigh Dicht/ full medh Wijszheet/ godh Läro/ och lustige Exempel: Vthi hwilken alle Menniskiors wäsende/ Handel/ Otroo/ List och Snillheet affmålat warder/ sampt medh thet sedliga Förståndet och thenne Books bruuk.

Allom Menniskiom i thenna sällsamma tijden ganska tienligh och nödigh at weta/ etc. Medh sköne Figurer beprydd.

Tryckt och vplagdt i Stockholm/ aff Ignatio Meurer/ 1621.

Titelbladet af Reyneke Fosz 1621.

Digitized by Google

Digitized by Google

blifva ett så karaktäristiskt drag inom den svenska poesien och som i sin fulla kraft framträder först hos Stiernhielm.

Den didaktiska anläggningen röjer sig ock inom den prosaiska litteraturen. Prosaberättelser. Vi hafva en mängd arbeten — såsom **Lælius**' *Jungfrw Speghel* (1591) m. fl. — hvilka stå på gränsen mellan moraliserande traktater och anekdotsamlingar, och de prosaberättelser, hvilka sakna den didaktiska bismaken, tillhöra redan 1600-talet samt stå således på öfvergången till nästa tid; de äro kanske snarast att betrakta såsom förtruppen till den Stiernhielmska perioden. I den troligen äldsta af dessa prosadikter, den grofkorniga sentensnovellen *Marcolphus* och den så populära *Thil Vlspegel* med dess råa, handgripliga skämthistorier, bryter germanens af den kyrkliga moralen endast ofullständigt kufvade naturalism fram; båda, ehuru kända först i tämligen sena upplagor, tillhöra säkerligen redan 1500-talets litteratur och gifva oss således intressanta exempel på den sinnlighetens ständiga reaktion mot den religiösa idealismen, hvarom jag förut talat. Här framträder denna reaktion ännu blott såsom plump råhet. Senare röjer den sig såsom en mera förfinad lifsglädje, och denna visar sig däri, att man vänder sig till de romanska folkens, särskildt italienarnes prosadiktning; de italienska novellerna börja med 1600-talets ingång att blifva bekanta i Sverige såsom *En Doctoris Dotter,* behandlande samma ämne som Shaksperes *När slutet är godt, är allting godt, Grisilla* (1622), *Echtenskaps Kärleeks Ähre-Crona* (1641), upptagande två noveller, af hvilka Shakspere användt den ena för *Cymbeline*, *Apollonius af Tyrus* (1633), som återfinnes i det honom tillskrifna dramat *Pericles* m. fl. Öfversättningen röjer naturligen intet af det klassiska behag och den sprittande, sinnliga lifsglädje, som återfinnas i de italienska originalen. De svenska öfversättningarne, hvilka väl närmast utgå från tyskan och danskan, hafva något otympligt, gudsnådligt och långsläpigt öfver sig, som antyder, att det kyrkliga åskådningssättet ännu härskade med full kraft, och att man ännu liksom fruktade för glädjen och det oblandade ästetiska välbehaget och däri såg något syndigt. Men att dessa noveller likväl kunnat smyga sig öfver den teologiskt-moraliska tullgränsen, häntyder på, att en ny tid är i annarsch. Och denna öfversättningslitteratur ger oss dock naturligen endast en ofullständig inblick i den tidens lektyr. En klarare uppfattning af denna få vi genom den skildring, som Stiernhielm gifver af en ung svensk ädlings bibliotek på 1640-talet:

Men där tiden blefve dig lång, och skulle sig hända,
Att en otidig lust skulle binda din hug till att läsa,
Så vare dig befald den härlige lärare Naso
I sin giljare-konst, Amadis, Marcolphus och andre,
Som i gemen äro tryckte på dansk, Melusina,
Kejser Octavian, Finck Riddare, skön Magelona
Samt den tröstrike, kärlekslärdomsfulle Diana,
Schäfer Amandus, kysk' Amaranth', Eromena, Chariclia,
Eurialus, Fiametta, Calisto, le Cento-novelle;
Uhlspegel, ändock han är något grof och plump uti pussar,
Jämte den tidfördriflige Claus bör inte föraktas.
När du nu kommer till högre förstånd och vill uti lärdom
Yppare blifv' än all' andre, så läs och lägg uppå hjärta
La Macaronica di Coccaj, Rabelais, La Lucerna,
Picaro samt Picara, La Pippa di Pietr' Aretino
Samt den högt-stiliserad' Rhetorica delle Puttane
Jämte hvad mer uti Flättjones ymnoge Bibliotek finns.

Digitized by Google

Reformationens balladdiktning.

Vända vi oss härifrån till den mera lyriska diktningen, hafva vi att observera, att den medeltida balladen under denna tid fortfarande var på modet, ehuru den redan sett sina bästa dagar. Såsom jag redan förut nämnt, torde just under denna tid en stor

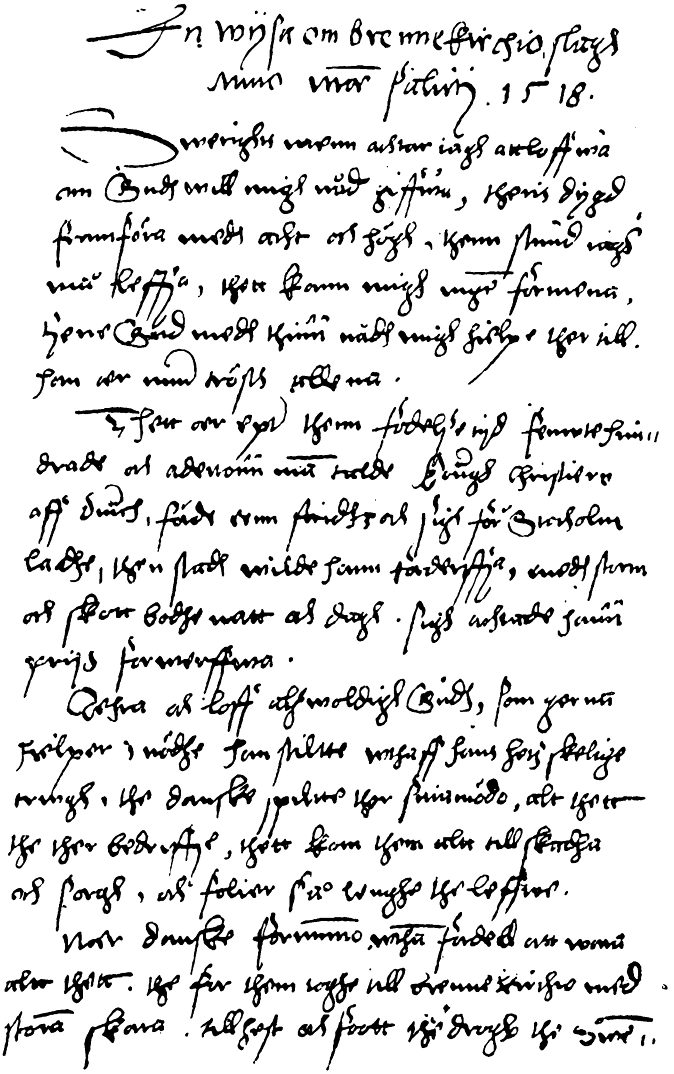

Ett blad ur en af 1500-talets handskrifna visböcker.

mängd dylika ballader hafva införts från Danmark, och härtill kommo nu antagligen också norska visor samt visor från Island och Färöarna. Till denna senare klass höra de bekanta visorna om *Tor af Hafsgård, Herr Alf, Kong Spelman, Ramunder, Hemingen*

Unge, *Esbjörn Prude och Ormen Stark* m. fl., hvilka länge på grund af sin öfverensstämmelse med de gamla sagorna räknats till vår äldsta diktning, men antagligen först nu blefvo bekanta i Sverige. Till den förra klassen hör säkerligen en mängd af våra i visböckerna upptagna ballader, särskildt den yngsta gruppen inom balladdiktningen eller romanvisor som *Habor och Signild*, *Torkil Tronesson*, *Axel och Valborg*, om hvilka jag redan förut talat. Men äfven flere af de visor, som med säkerhet varit bekanta i Sverige redan under medeltiden, vandrade nu in i landet under dansk form. Exempel härpå finnas i mängd. Jag behöfver blott nämna de gamla Didriksvisorna *Tolf starke kämpar*, *Ulf von Jern*, visorna om *Valdemar och Tova* m. fl.

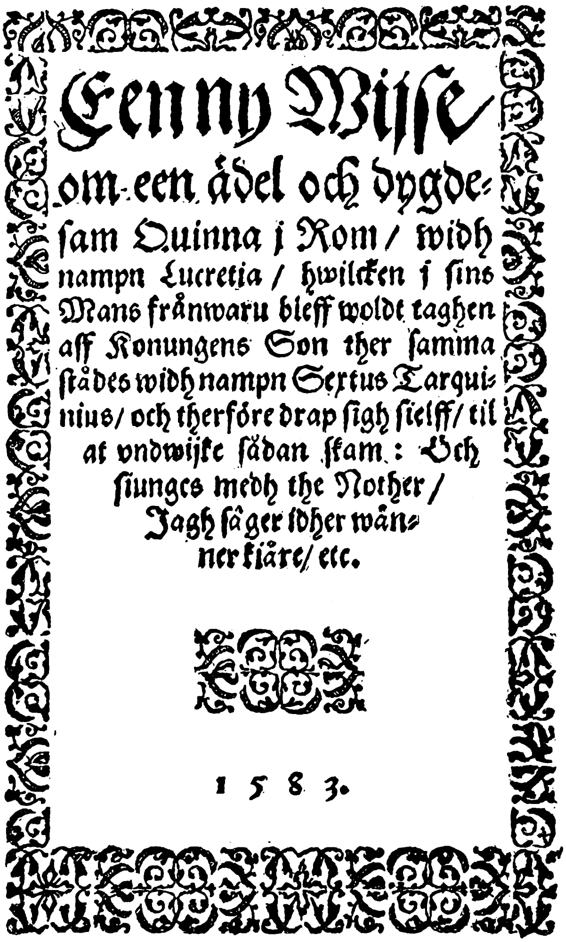
Een ny Wijse
om een ådel och dygde=
sam Quinna i Rom / widh
nampn Lucretia / hwilcken i sins
Mans frånwaru bleff woldt taghen
aff Konungens Son ther samma
städes widh nampn Sextus Tarqui=
nius / och therföre drap sigh sielff / til
at vndwijse sådan skam: Och
siunges medh the Nother /
Jagh säger idher wän=
ner kiäre / etc.
1583.

Titelbladet af vårt äldsta »folkvise»-tryck.

Men balladdiktningen fortsattes äfven i Sverige,* ehuru 1500- och 1600-talets skalder tydligen förlorat det rätta handlaget, möjligen på grund däraf att

* En visa, hvilken finnes i Harald Olufssons visbok — om *Girmundh Smedh* — är tydligen författad kort förut eller vid 1500-talets midt, ty hjältinnan är prestens dotter, hvilket ju häntyder på tiden efter reformationen. Innehållet är den gamla folksagan om den »bedelgranna» mön, som försmådde alla friare och som därför vederbörligen straffades, ett ämne som kort därefter behandlades i en svensk fars. Visans framställning är ännu den medeltida balladens, skildringen har dess knapphändighet och dess åskådliga, raska sätt att framlägga händelserna, men den saknar idealiteten

Digitized by Google

— som det synes — dansen med renässansen i viss mån ändrat karaktär. Man märker, huru skalderna allt mer och mer börja röra sig med stereotypa uttryck och situationer, som hämtats från de gamla, goda visorna, och några dikter äro knapt annat än mosaikarbeten, hoplappade ur dessa. Omkvädet förlorar sin betydelse, får vanligen karaktären af ett löst påhäng eller faller såsom obehöfligt alldeles bort. Exempel på denna fördärfvade balladstil hafva vi i tvänne dikter, hvilka båda tilldragit sig en stor uppmärksamhet och länge — åtminstone den ena — gält såsom mycket gamla, nämligen *Hunding Kung och Hading Kung* samt *Eriksvisan*. Den förra trycktes 1638 och såsom författare uppgifves **David Sithon**. Balladstilen saknas här alldeles. Sithon har företagit sig att på rim helt enkelt omskrifva ett kapitel i Johannes Magnis Historia, och såsom mönster har han valt den gamla rimkrönikan, dock med den skilnaden att han använder alternerande rim och strofindelning, hvarjämte han på hvarje strof häktat ett omkväde. Samma karaktär har den så beprisade *Eriksvisan*, som alls icke tillhör hvarken 1200- eller 1400-talet utan först 1600-talet. Visan är nämligen en öfversättning af en latinsk dikt hos Johannes Magni, som å sin sida endast afsåg att återgifva den s. k. Lilla Rimkrönikans inledningsverser. Johannes Magnis dikt öfversattes — jämte det öfriga arbetet — af **Terserus**, och Terserus' rimmade öfversättning omskrefs af **Schroderus** på ett slags rotvälska, som skulle föreställa fornsvenska och, löjligt nog, också af en bekant språkforskare ansetts så. Framställningsformen är således rimkrönikans — som af utgångspunkten ju är klart — men till hvarje strof hade Terserus fogat ett omkväde — ett tydligt bevis på att man nu förlorat all känsla för balladens och omkvädets ursprungliga karaktär. Ballad har nu blifvit det samma som rimkrönika i strofisk form, och att omkvädet skulle betyda något samt stå i samband med diktens innehåll — därför hade man förlorat sinne. Ett exempel på balladens förfall hafva vi äfven i en egendomlig dikt, hvilken tydligen uppträder såsom en imitation af en folkvisa. Dikten finnes i Barbro Banérs Visbok, handlar om Karl Gustafs segertåg och är tydligen skrifven före konungens död. Imitationen är icke dålig, den är t. o. m. bättre än Gotlandsvisan och liknande dikter, som tjänat till förebild, men man märker, att den söker efterhärma ett långt tillbaka i tiden liggande original, och det gamla romantiska omkvädet »I riden med mig om en afton» passar på intet sätt i stycke med det historiska innehållet. Vid den Stiernhielmska tidens början var balladen tydligen redan något ålderdomligt, främmande, som man väl — såsom sedermera Holmström, Hallman (i *Stolts Elisif*) och Dalin — kunde efterhärma, men hvilket man icke längre förstod. Man behöfver blott höra början af *Konung Carls Wijsa* för att uppfatta det imitativa:

Konung Carel han råder i svealund
  Och låter sina hofmän utrida
Med glimmande hjälmar margelund;
  De skulle mot hedukar strida.
I riden med mig om en afton.

---

och den ridderliga tonen. Den är icke längre höfvisk, utan bondsk, och den är ej fri från en didaktisk bismak.

En annan visa från denna tid är den vackra *Dufvans sång på liljekvist*, som förekommer i *Josephi Historia* (tr. 1601). Den har en starkt religiös ton, som är främmande för medeltidens ballad.

Digitized by Google

Samtidigt med det att man förlorade känslan för den nordiska balladens egendomliga karaktär, började man taga intryck af den tyska, och redan på 1500-talet öfverflyttades en stor mängd dylika till svenska; våra två äldsta balladtryck höra hit, nämligen *Een ny wijsa om een ädel och dygdesam Qwinna vthi Rom* (1583) och *Een lustigh wijsa om een Greffue, som drogh bort j fremmande land* (utan år, men samtidig). Till denna klass höra ock flera s. k. *Tagelieder*, skildrande de älskandes nattliga möte och den utstälde väktarens varningssång, samt legendariska visor såsom den bekanta *Liten Karin*.

Både till form och karaktär skilja sig dessa importerade visor från de äkta nordiska. De sakna omkväde — väl därför att de icke användes såsom dansvisor, utan endast sjöngos såsom sällskapssånger. Flera af dem hafva något långsläpigt hos sig, och sällan gå de i den rent nordiska balladens hurtiga takt. Känslan — såsom vanligt i den tyska poesien — tager sig ett starkt uttryck och saknar den behärskade karaktär, som återfinnes i våra medeltidsballader.

Vår egentliga lyrik är ock till stor del öfversatt från tyskan eller åtminstone bildad efter tyska mönster. Den värkliga lyriken — jag frånser de outvecklade hymner o. s. v. som tillhöra ett folks barndom och hvilka stå på gränsen mellan epik och lyrik — framträder sent hos alla folk och följer efter den episka dikten; så hos greker, tyskar, fransmän och engelsmän. Vi hade under medeltiden så godt som alldeles saknat lyrik, balladen hade varit vårt epos; och nu, när känslan för denna episka diktning förlorades, öfvergick diktningen i lyrik. Det var klart, att de första försöken skulle ansluta sig till den tyska litteraturen, men olyckligtvis var reformationsperioden en föga känslosam tid. Det var den protestantiska logikens och de teologiska disputationernas tid; man beundrade en skarpsinnig slutsats och man förfäktade en sund, torr och kälkborgerlig moral. Men för »stämningen», för de lyriska drömmarna hade denna förståndsmässiga, disputerande tid ej sinne. Lyriken från denna tid är därför med få undantag icke blott formelt bristfällig utan äfven i grunden poesilös. Bilderna äro i allmänhet fullt stereotypa och göra ytterst sällan intryck af att bero på egna iakttagelser. De kunna häller icke fasthållas eller utföras, och man märker, att författaren kritiklöst afskrifvit dem från den sist lästa tyska poesiboken. Ett genomgående drag hos dem är en småstadsaktig klagan öfver onda tungor, öfver »klaffare», som förtala älskaren eller älskarinnan. Aldrig finna vi i dessa dikter lidelsernas glöd eller den äkta lyriska flykten, författaren går aldrig upp i eller hängifver sig helt åt sin känsla, utan inskränker sig till några snusförnuftiga, beskedliga resonnemang. Den lutherska äktenskapsteorien,

Lyrik.

Digitized by Google

som så genomsyrade hela tiden, var häller icke någon god jordmån för den erotiska poesien. Det personliga tycket spelade för den stränge lutheranen ingen roll. Han var skyldig att gifta sig — sak samma med hvem — han skulle skaffa sig barn och uppfostra dem till goda medborgare och sanna kristna; att vägra att gifta sig med den ena, därför att han älskade den andra, som han icke kunde få — denna uppfattning hade för honom varit syndig och katolsk. I tidens erotiska dikter hägrar vanligen äktenskapet med barn och blomma såsom målet, och det gör det i så hög grad, att denna framtidsbild hindrar älskaren att helt gå upp i ögonblickets stämning. Att äga den älskade är icke målet, utan blott medlet, och erotiken gör därför ett kallt, opersonligt intryck, i känslan insmyger sig en viss torr beräkning, och lyriken står på gränsen af didaktik. Icke som om icke också denna art af kärlek skulle kunna göras till föremål för poetisk behandling. Men därtill fordras en stor skald, som äger förmåga att skåda lifvets trivialiteter — såsom det heter med en filosofisk term — sub specie æternitatis, och denna förmåga hade icke reformationstidens män; det triviala blef för dem trivialt.

Detta gäller i allmänhet. I några dikter spåra vi dock en ansats till en friskare uppfattning af naturen. Någon känsla eller, kanske rättare sagdt, någon klar åskådning af denna hade medeltiden ej haft. Den bakgrund, mot hvilken balladens tilldragelser afteckna sig, liknar de gotiska kyrkomålningarnas — i regeln blott guldgrund och himmelsblått, och endast sällan ett allmänt hållet landskap med späda, enstaka träd. Med renässansen öppnades människans ögon för naturen och dess lif, och denna nya uppfattning röjer sig, om ock svagt, i några dikter, hvilka tillhöra denna tid:

Hör göken han galer och tättingen springer,
Steglitsan kvittrar och ljufliga sjunger,
Små fåglar flyga och bygga bo,
Lärkan, svalan och dufvorna bygga,
Älgarna ligga i skogen så trygga,
Men jag allena hafver ingen ro!

Denna diktning är renässansens, icke medeltidens. Renässansen röjer sig ock i det begynnande användandet af den klassiska mytologien och den antika herdevärldens sceneri. Phillis och Amaryllis, Dafnis och Galatea, Venus och Adonis börja skymta i vår lyrik, och i några dikter kväller redan det friska, glada lefnadsmod, som röjer, att den store Pan börjat vakna också i våra bygder:

Digitized by Google

Min kärest hon bor på högt ett bärg,
Qui culmen habet litis,
Och till det hus, så ligger en bro
De gemmis margaritis.
Jag steg mig upp, jag gick där in
Progrediens ad illam.
Hon tog mig så kärligt uti sin famn
Pie palbabit maxillam.

»I varen välkommen, käre herre min,
Spes mea sanitatis,
I skolen dricka det klara vin
De cornibus auratis.»
Hon lade mig uti en silkessäng
Carbunculis opressum.
Där sof jag så sötelig på hennes arm
Diei ad ingressum.

De flesta af denna tids dikter äro namnlösa. Väl kan man uppräkna en tjugo à trettio »författare», men dessa tillhöra knapt litteraturhistorien — hederliga kapellaner, prestdöttrar och adeliga landtbrukare, hvilka för att fördrifva en ledig stund eller illustrera någon fest rimmat hop ett kväde. Öfver denna nivå höja sig blott få. **Christoffer Johansson Ekeblad** gör det knappast, ehuru få af hans samtida torde kunna täfla med honom i produktivitet; **Sven Bryngelsson Dalius** knappast häller, ehuru hans diktsamlingar — *Valet-Skänck* (1681); *En liten ny Cantilen-Book* (1681) och *Finem Respice* (1684) — befordrades till trycket. Vida högre står **Tönnes Langman**, ehuru vi af honom blott äga en enda dikt, hvilken dessutom ej är fullt originell. Den röjer dock ett för denna tid ovanligt formsinne. Dikten handlar om herden Dafnis' klagan öfver den sköna Galateas hårdhet.

Helt skald var blott en af denna tids män — **Lars Wivallius.** Son till en f. d. fogde föddes han 1605 i Närike på gården Wivalla, efter hvilken han sedermera tog sig namn. Vid aderton års ålder kom han till universitetet, men hans oroliga lynne lät honom ej trifvas i de jämförelsevis lugna förhållandena i hemlandet, och utan en skilling på fickan begaf han sig ut i världen att »söka experiens». Wivallius.

Wivallius var en egendomlig natur. Å ena sidan var han en slugt beräknande yngling utan all känsla af heder, en moralisk nihilist, hvilken kallblodigt, utan de ringaste skrupler kunde begå hvilken nedrighet som hälst. Men å den andra var han — och denna egenskap var under ungdomen den förhärskande — en fantasimänniska, som icke blott älskade att drömma om underbara äfventyr utan också brann af begär att kasta sig in i dylika, äfven då intet var att vinna och blott allt att förlora. Vi finna därför ej sällan, hur han offrar en värklig fördel för en imaginär. Han ville lefva ett romanens äfventyrliga lif, hans beräkningar äro trots all skarpsinnighet i grunden mera lämpade för romanens overkliga värld än för den praktiska tillvaron, och fantasimänniskan är honom ständigt öfvermäktig samt lockar den sluge, själfviske intrigmakaren in i det ena galna företaget efter det andra — företag vid hvilka den enda vinsten är, att Wivallius efter en rad af spännande förvecklingar värkligen lyckas rädda sin hals från repet. Då han sedermera berättar om dessa äfventyr, märker man, huru

Digitized by Google

han ännu i minnet njuter af dem; äfven då det kan vara ganska riskabelt att häntyda på dem, kan han dock ej underlåta att lämna sin berättartalang lösa tyglar, och utan att det tjänar till något, fabricerar han på fri hand långa romantiska historier, i hvilka han är hjälten. Aldrig ett ögonblick kan faran förslappa hans fantasi, och hans uppfinningsrikedom och kombinationsförmåga synas kraftigare, då allt hopp är ute och repet eller stupstocken tyckas färdiga att taga sitt offer. Det är som om faran aldrig vore värklig för honom, och han ser den med en blandning af romanförfattarens intresse och vagabondens sorglöshet.

Sådan var den Wivallius, som vid tjugo års ålder, kvick, hänsynslös och fyld af lifsglädje begaf sig ut på äfventyr. Än fick han släpa sig fram såsom den luggslitne, uthungrade studenten, hvilken tog in på värdshus utan att betala och stannade kvar ända till dess man kastade ut honom, än uppträdde han efter någon lyckad kupp såsom den lysande unge ädlingen, hvilkens härlighet varade till dess han blef upptäckt och fick krypa i fängelse, än lånade han sig fram och förklarade sig sedermera, då han var hemma i Sverige, villig att betala dessa italienska och franska fordringsägare, »så framt de komma och kräfva mig; men jag hoppas, de veta icke, hvar jag är hemma», än lyckades han spela af någon resande ett par hundra gulden — förlorade han, försvann han utan att betala — än lifnärde han sig med sitt ritstift, än nödgades han taga värfning såsom soldat, än — och här kommer den viktigaste af hans många metamorfoser — förtjänade han sitt uppehälle såsom en landsflyktig svensk katolik. Från Holland och England hade han nämligen af sitt växlande öde förts till Danzig, hvarifrån han tyckes hafva företagit små excursioner till Polen och i hvarje fall stiftat närmare bekantskap med åtskilliga landsflyktiga herrar samt med — jesuiterna. Om han gaf dessa senare förnöjelsen att omvända honom till den rena läran eller om han redan från början uppträdt såsom katolik, är ovisst, men som det tyckes erhöll han audiens hos konungen själf, som han antagligen uppvaktade med några röfvarehistorier och af hvilken han sannolikt erhöll något understöd till ersättning för sina löften. Emellertid närmade sig svenskarne till Danzig, och den föregifne friherre Erik Gyllenstierna — så kallade han sig nu — hjälptes af jesuiterna förklädd ut ur den belägrade staden. Sedan irrade han under sitt antagna namn omkring i Frankrike, Italien, Tyskland och Holland, ständigt invecklad i äfventyr — i Nürnberg satt han fängslad närmare ett år — och kom slutligen till Danmark, där han af konungens sekreterare lyckades tillnarra sig ett pass, och med kunglig skjuts for den sorglöse vagabonden sedan genom vårt södra grannland, ända till dess han kom till egendomen Björkebärga i Skåne, där ett nytt äfventyr väntade honom.

Björkebärga ägdes af en landsflyktig svensk adelsman Wulff Grijp, en tämligen förmögen, mycket dryg och lika enfaldig herre. Han ägde en enda dotter, Gertrud, och så snart Wulff Grijp och hans svägerska fingo se den unge, svenske friherren, började de reflektera, om icke denne vore ett lämpligt parti för den unga Gertrud. Wivallius märkte planen, och genast for hans fantasi vill med honom. Gertrud Grijp var till hälften förlofvad med en dansk adelsman, och att slå denne ur brädet var redan i och för sig något lockande — i synnerhet när bytet var en ung vacker flicka och ett ståtligt herresäte. Wivallius började genast bygga luftslott. Han skulle gifta sig med Gertrud Grijp,

Digitized by Google

såsom gift med en rik dansk adelsfröken skulle Gustaf Adolf — som ju ej kunde hafva något emot, att Wulff Grijp blifvit dragen vid näsan — benåda honom med adelskap, och med detta skulle svärfadern försonas och nödgas finna sig i det oundvikliga. Sedan stod hela världen öppen för en man med hans talanger, och Wivallius såg sig redan — karaktäristiskt nog — såsom Axel Oxenstiernas efterträdare och Svea rikes kanslär.

Att besegra den frånvarande rivalen och vinna Gertrud Grijps kärlek, var en lätt sak för Wivallius, hvars förmåga att tjusa dem, han ville, var så stor, att den vidskeplige Wulff Grijp sedermera beskylde honom för trolleri; på mindre än en vecka efter sin ankomst till Björkebärga var han förlofvad med Gertrud. Men — så dum var Wulff Grijp dock ej, att han ville gifta bort sin dotter, innan han fått se klara papper. Det fanns således blott en utväg att rädda situationen, och det var ett giftermål utan Wulff Grijps vetskap. Gertrud var ej svår att vinna för planen, och bägge reste efter några förevändningar öfver gränsen samt vigdes i en småländsk kyrka. Wulff Grijp knorrade väl i början, då han ett par dagar senare af sin måg underrättades härom, men enligt beräkning fann han sig i saken, och så till vida hade intrigspelets första akt afslutats efter önskan. Den andra var svårare att bringa till ett lyckligt slut. Wivallius tänkte först fly till Holland, Gertrud skulle förklädd till karl följa honom, och från en säker plats skulle saken vidare ordnas. I följd af åtskilliga motigheter blef den tilltänkta resan ej af, och Wivallius kom ensam till Stockholm, där han skulle söka vinna Gustaf Adolfs nåd. Med en oförsynthet utan like drog han inför denne upp ett porträtt af sig själf — den djärfve äfventyraren, hvilken kan tåla hunger och törst, köld och värme, som aldrig förlorar sin själsnärvaro och som kallblodigt förstår att draga sig ur hvarje fara, såsom exempel anför han sin lyckade giftermålsbragd, skryter af att han vid ett tillfälle fått kämpa med tjugo danskar om sin brud, gycklar öfver att konungen af Danmark gifvit honom fri skjuts och att prinsen bjudit honom på gästabud i Malmö — och efter denna inledning slutar den egendomliga böneskriften med att han erbjuder sig som spion åt Gustaf Adolf samt lofvar att »ur egen pung» uppsätta ett kompani soldater åt konungen.

Möjligen hade hans djärfva plan krönts med framgång, men olyckligtvis hade Wulff Grijp under tiden upptäckt, hvem hans måg i själfva värket var, hans svenska fränder satte sig i rörelse, och Wivallius måste hals öfver hufvud fly från Stockholm. Han ville nu rymma till Tyskland, där en man af hans skrot och korn ju förträffligt passade i trettioåriga krigets virrvarr, men olyckligtvis greps han, då han passerade gränsen, af den ursinnige Wulff Grijp samt kastades i fängelse, och nu började dem emellan en process, spännande som en roman. Wivallius försvarade sig som ett lejon, och först då alla utvägar voro stängda, grep han till flykten samt nådde efter åtskilliga äfventyr öfver svenska gränsen. I Stockholm häktades han ånyo och processen började på nytt. Den fördes med växlande framgång, och Wivallius' rent öfverlägsna talang utvecklade sig nu i hela sin glans. Han författar den ena inlagan efter den andra, med böneskrifter på vers och prosa, med ritningar och fantastiska förslag uppvaktar han de mäktige, än uppträder han såsom den skarpsinnige juristen, än såsom den patetiske skalden, än såsom den kvicke, bekymmerslöse vagabonden, som hånar och gycklar med sin motståndare — och man märker, huru detta spännande spel, hvars insats var hans hufvud, fyller honom med lif och lust. Slutet blef likväl, att han på hösten 1634 deporterades till Kajaneborg i Finland, sedan han redan tillbringat omkring fyra år i ransakningsfängelse, en period, som han likväl då och då förkortat genom lyckade rymningar.

Digitized by Google

I det ohyggliga Kajaneborg tillbringade han sex långa år under de gräsligaste lidanden, men fortfarande spänstig och kämpande för sin frihet. Då emellertid fästningens portar 1641 öppnades för honom och han ånyo trädde ut i lifvet, var han i viss mån en annan man än den yngling, som sexton år förut dragit ut att söka lyckan. Lifvet hade tämligen omildt behandlat honom, lidanden, åren och världserfarenheten hade fått bugt med fantasimänniskan hos honom, och endast den självviske, kallt beräkande intrigmakaren stod kvar. Det var denne, som nu skulle bryta sig en ny bana. I viss mån lyckades detta. Hans sällskapstalanger satte honom i stånd att förvärfva några mäktiga gynnare, genom hvilkas bemedling den f. d. straffången blef anställd såsom auditör vid gardet, hans samvetslöshet och hans virtuositet såsom brännvinsadvokat gjorde det lätt för honom att roffa de borgare och bönder, hvilka råkade ut för honom, och »Seigneuren och Auditeuren Lars Wivallius», som för sina tjänster af kronan erhållit skattefrihet för sin gård Wivalla, slutade sina dagar i ett visst anseende år 1669.

Wivallius förnämsta dikt är hans lif. Hans äfventyr äro värklighetsdikter, som hafva sin yttersta källa i en begåfvad äfventyrares skaldefantasi, och i liffyld åskådlighet stå hans skildringar af karaktärer och situationer vida framför dem, som skrefvos i rent litterärt intresse. Hans framställning af frieriet till Gertrud Grijp — till större delen senare hopdiktad — hans målning af bröllopsmåltiden och det därpå följande samtalet, af den dramatiskt spännande flykten från Christianstads fängelse o. s. v. — allt detta skulle hafva hedrat en af samtidens utländske romanförfattare, och hans lyriska begåfning röjer sig i den hänförelse, med hvilka hans kärlek till friheten tager sig ett uttryck.

»Jag står här — skrifver han i en inlaga — uti mitt långvariga fängelse och ser ut genom gallren och betänker hos mig själf, huru alla ting, som härtill utaf den hårda vintern hafva varit fångna, nu igen genom den blida sommaren friade, frälste och vederkvickte varda. Solen med hela det sköna himmelens firmament prisar nu sin herre och skapare, att han bortdrifvit hafver de kalla, svåra, tjocka, mörka, oblida och bedröfveliga vintermoln med deras snö, köld, fuktighet och kvalma. Jorden kläder sig af glädje med en härlig grön klädning och bepryder och utsmyckar sig med allehanda färgers blomster, gifvandes Herranom en ljuflig lukt och rökoffer till tacksägelse för det hans gudomliga majestät henne ur vinterns kalla och kvalsamma fängelse hulpit hafver. De stora vatten och lustiga vattenströmmar, de rinnande källor och fiskrika sjöar rinna, kvälla och strömma med hjärteligt susande och löje, Herranom till pris, som af dem den kalla, tunga och hårda is borttagit hafver. Fåglarne under himmelen lofsjunga Herranom bittida och sent uppå de gröna kvistar. Djuren på marken fröjda sig i dalarne Herranom till ära, fiskarne på djupet gifva Herren en tacksägelig suckan, att han dem anderum och värme ofvan efter gifvit hafver . . . Men jag står här uti mitt fängelse och ser ut genom de hårda järngallren och tänker, huru de oförnuftiga bestar, som i denna vinter för köld och frost skull hafva varit fångna, nu löskomna äro och uppå marken springa, dansa och glädja sig . . . Gud, du aldra högste, förbarma dig öfver mig, anse mitt elände och bevek deras hjärtan, som makten hafva, att de mig med nådige ögon anse och icke efter mina fienders vilja låta mig fördärfvas.»

Digitized by Google

Ach Herre min Gud, hur äro min fiender många,
Som stå mot mig och efter min wälfärd gånga,
Stämpla med swick, och listige tankar pränga,
Huruledes the må min siäl fälla och fånga.

2.
Som man med list för foglar snaror plär ställa:
Och grafwa för diuret: och unga hiorten att fälla,
Som man med nät plär fisken taga och fiälla.
Så mena the nu theras anslag skole gilla.

3.
The säija: hans Gud wille honom ey mer bortföra,
Wij kunna therför hans siäl nu wälle förstöra.
Och honom hans lif nu plat i grund förgiöra,
Och sen hans lik för fiendar och ramnar föra!

4.
Wij kunna nätt nu afslå alle sorg och möda,
Som wij wille kast hans lif af iorden ryda,
Ja, färga wår hiälm med hans hiertblod röda,
Och sedan hans Namn nämna ibland the döda.

5.
Män Herre min Gud tu äst min sköld och wärria
Achitophels Råd kan tu hindra, och snärria
Honom ther med siälff sambt Absaloms magt förgäria,
Frälß mig min siäl: hielp mig mot unga list bärria.

6.
O ährones Gud, willt dog tin öron tillböja,
Och höra min bön, mit hufwud till ähra upphöja:
Min fiender låt thera egin skam röja,
Och sedan sig sielf slät förtilja och ströja.

Handskrifven dikt af Wivallius.

Digitized by Google

Denna vakna blick för naturen återfinnes äfven i hans religiösa poesi. I den davidiska psalmen såg Wivallius, som ju var en fullkomligt irreligiös natur, företrädesvis det storartade, orientaliska natursceneriet, och detta genomträngde så hans lifliga fantasi, att då han efterbildar denna psalm, märker man knapt skillnaden mellan nydiktningen och originalet. Af vårt lands skalder är han äfven den förste, som med egna ögon skådat den svenska naturen. I hans visor slipper man höra dessa fadda och stereotypa fraser om rosen och liljan, som samtidens rimmare så älskade. Så snart Wivallius rör sig på det erotiska området, förfaller väl också hans dikt till en kall rimdans och ett banalt galanteri, men då han sjunger om naturen, märker man, att hela hans själ är med. När han för sin fantasi återkallar minnet af den bleka gryningen, då daggen ännu blänker i gräset och göken stämmer upp sitt kuku i lunden, eller af våren, då boskapen släppes ut i vall att »få stall under Guds lås» — då känner man, att denna fantasi är den värklige skaldens, och än bättre klingar hans sång, då han, fjättrad och fången, sjunger om friheten såsom lifvets härligaste gåfva. När man läser dessa dikter — särskildt *Ack Libertas, du ädla ting*, och *Warer nu glad, mine fiender all* — kan man ej undgå att känna sympati för den stackars fången, som i sina bojor drömde om den ljufva tiden, då han fritt, med sin ränsel på ryggen, fick bekymmerslöst vandra kring på Guds gröna jord utan tanke på hus eller hem, då han fick lyssna till fågelkvittret samt då eller då ställa till något lustigt skälmstycke.

Wivallius var så helt och hållet fantasimänniska, att han skref sina visor, blott då han satt i fängelse och således endast i dikten kunde lefva med i det värkliga lifvet. En stor del af hans arbeten — såsom den besynnerliga, halflärda och osammanhändande *Svea Rikes Ringmur* eller sorgesången öfver Gustaf Adolf — hafva väl tillkommit endast af det rent praktiska skälet att beveka de maktägandes hjärtan, och denna del af hans poetiska värksamhet upphörde således helt naturligt, då den icke längre gagnade honom. Men hans små visor — där han icke är lärd utan blott skald — de framsprungo tydligen af ett värkligt behof. Men också detta behof fanns blott så länge han satt inom lås och bom. Då var det tydligen en lättnad för honom att i fantasien måla en bild af den härliga värld, som rörde sig bakom fängelsets murar, och det var honom en lisa att drömma om den frihet, han så bittert saknade. Men då han själf kunde lefva ett frihetens lif — då var detta honom nog, och han sjöng icke därom.

Digitized by Google

Hans fantasi behöfde då ej längre röra sig bland minnen och i en ovärklig värld, utan han kunde då åter börja bygga luftslott i den värkliga. Sina dikter brydde han sig ej om. De fortlefde på folkets läppar — de flesta äro väl därför förlorade; själf gaf han blott ut de lärda opera, af hvilka han kunde vänta sig någon direkt praktisk fördel. I dikten såg han blott en lek, icke en hög, allvarlig uppgift — såsom den följande skaldeskolan — och trots det att hans poetiska begåfning kanske var större än hans närmaste efterföljares, blef han därför icke någon reformator, ty äfven därför fordras ett moraliskt patos, som han icke ägde.

Jämte den poesi, för hvilken jag nu redogjort, fanns äfven en annan — på latin. Med reformationen hade följt humanismen — om ock i en blodfattig och tvinsjuk gestalt —, och med denna kom vördnaden för den klassiska dikten, som i formfulländning stod såsom ett oupphinneligt mönster och genom hvilken minnet af forntidens män fortlefvat till den senaste eftervärlden. Hvarje liten furste ville nu spela en Augustus eller Mecænas och sökte sig därför en Vergilius. Dylika växte också upp såsom svampar ur jorden, och den tidens skolordningar drogo försorg om, att tillgången icke skulle tryta. Enligt 1571 års skolordning ålades djäknarne att hvarje vecka författa en kria på vers, och denna skyldighet bibehölls i 1611 års. Liksom man vid de prosaiska kriorna rörde sig med fraser från Cicero, så hämtade man här sina uttryck från Vergilius, och naturligtvis ansågs det opus bäst, hvars alla fraser återfunnos hos den romerske skalden. Och detta gälde icke blott skolans mera blygsamma kriaförfattare; äfven de lärde poeterna ansågo det som en skyldighet att röra sig med dessa »erkändt goda» uttryck, och deras dikter göra därför nästan alla intryck af exercitier. Latinsk diktning.

Endast några få af dessa latinska poeter förtjäna att ihågkommas såsom **Henricus Mollerus**, en tysk humanist, hvilken inkallades af Gustaf Vasa att besjunga några af Sveriges föregående regenter och som kan sägas hafva infört denna latinska diktning hos oss; **Laurentius Petri Gothus**, den första svensk som förvärfvat sig ett visst namn såsom latinsk skald, **Ericus Jacobi, Sylvester Johannis Phrygius** — den mest produktive af dem alla — och **Laurentius Fornelius***. Den sistes dikter prisades högeligen, därför att de voro så skrifna »med phrasibus vergilianis, att en skall intet annat veta, än som själfve Vergilius skrifvit dem». I detta beröm ligger i själfva värket domen öfver hela riktningen.

Men i ett fall är denna diktning af stor betydelse. Den lärde svenskarne för första gången **formens** betydelse. De fingo göra

---

* Fornelius författade äfven vår första poetik, *Poetica Tripartita* (1643), som dock blott är en kompilation af utländska arbeten.

Digitized by Google

bekantskap med en högt utvecklad diktning, den romerska, och de öfvade sig själfva att efterbilda dess form. Det nästa steget var att på modersmålet efterbilda denna konstnärliga, formfulländade dikt. Det var denna bragd, som utfördes af Stiernhielm, hvilken därmed förvärfvade sig rätt till namnet: den svenska skaldekonstens fader, ty först med honom blef svensk diktning en värklig konst, icke blott en lek eller en sysselsättning för några lediga timmar.

Dramat. Det återstår ännu en konstform, hvilken står på gränsen mellan andlig och världslig dikt och som delvis tillhör reformationens, delvis humanismens litteratur; det är dramat. Reformatorerna bemäktigade sig det medeltida dramat, genom hvilket den katolska kyrkans män sökt att i mera åskådlig form framställa den katolska läran, och detta gjorde de nu till en vehikel för protestantismens idéer. Humanisterna vände sig till det klassiska dramat, särskildt till Terentius, och sökte sedermera återupplifva detta samt i det antika lustspelets form ingjuta ett modernt, kristligt innehåll. Båda dessa i grunden olika riktningar bryta sig mot och korsa hvarandra under denna tid, men ett drag är gemensamt för reformatorernas och humanisternas dramer: de tillhöra ännu skolan, deras syfte är pedagogiskt, icke ästetiskt, och först med nästa period erhålla vi ett drama, som saknar den pedagogiska bismaken och i främsta rummet afser att väcka ett ästetiskt välbehag.

Bibeldramat. Vi vända oss först till reformationens skådespel, bibeldramat. Detta drama både liknar och skiljer sig från det medeltida mysteriet sådant detta varit i utlandet samt förmodligen ock i Sverige. Formen är i det hela den samma. Liksom mysteriet är bibeldramat i själfva värket en episk berättelse, som för att göras mera påtaglig framstälts i dramatisk eller rättare dialogisk form. Det innehåller således blott en eller vanligen flera händelser, aldrig en handling, som utvecklats ur mänskliga viljor, och emedan den mänskliga viljan här är af ingen betydelse samt människorna blott dockor i högre makters våld, saknar man också hvarje ansats till psykologi. Personerna komma och gå, läsa upp sin läxa, handla — men aldrig en själsstrid, aldrig ett vacklande. Det kostar Tobias ingen ansträngning att handla rätt, och Judas ingen strid att handla orätt; Adam äter af kunskapens träd, så snart Eva uppmanat honom därtill, och Potiphars hustru gör sin entré med att i tydliga och enkla termer invitera den för henne obekante Joseph till äktenskapsbrott. Och likväl hafva dessa naiva konstskapelser ett visst behag. »Dikten — yttrar Ljunggren om den förnämsta af dem — liknar ett af dessa gamla träsnitt ur tyska skolan,

Digitized by Google

hvilka föreställa scener ur den heliga historien; konturerna äro kantiga, ställningarna tvungna och oskönt vridna, ansiktena stränga, stundom knarriga. Men det oaktadt gör det hela genom den stränga religiösa känslan, det förråder, ett djupt intryck; ty en själ talar dock till oss genom dessa otympliga former.»

I denna allvarliga, djupt religiösa stämning ligger skillnaden mellan reformationens bibeldrama och den senare medeltidens mysterium. Det sistnämnda var visserligen ej så gycklande och blasfemiskt som man ofta påstått, men det religiösa allvaret hade dock vikit, och miraklet spelade hufvudrollen. Nu gjordes dramat till ett medel att åskådliggöra protestantismens religiösa och moraliska åsikter, och dramat fyldes därför af samma högstämda allvar, som går igenom den äldsta lutherska predikan. Särskildt återfinna vi det i det äldsta svenska drama, som blifvit tryckt, nämligen *Tobiæ Comedia* (1550) af **Olavus Petri.** Men det återfinnes ock i de följande: *Jesus lärer i Templet* af okänd författare, *Josephi Historia* (tr. 1601) och *Dawidhz Historia* (tr. 1604), de båda sista af signaturen **T. G.** samt några små trettondagsspel af **Hans Olffson** och **Petrus Pachius.*** I det från tvänne tyska skådespel bearbetade stycket *Holophernis och Judiths Commœdia* (slutet af 1500-talet) har redan ett världsligt element trängt in; stycket är mera dramatiskt, men mindre religiöst idealt än de föregående, och i det egendomliga dramat *Judas Redivivus* hafva vi redan lämnat bibeldramats grund. Stycket skrefs 1614 af skolmästaren i Södertälge **Jacob Rondeletius,** men vi hafva svårt att i honom se den egentlige författaren. Stycket är säkerligen äldre, från medeltidens slut, och Rondeletius har nog endast — för öfrigt högst kritiklöst — bearbetat detta äldre drama. Att han icke — såsom de föregående — stöder sig på bibeln, utan hämtat innehållet från legenden, betyder mindre; man behöfver ej häller fästa sig vid den rått realistiska tonen, men viktigare är, att de idéer, som här förkunnas, icke äro protestantismens, utan den rena, oförfalskade katolicismens, och ett dylikt stycke, där klosterväsendets helgd förfäktas, kan ej vara skrifvet år 1614 i konung Karls gamla härtigdöme. Att ett dylikt stycke nu kunde uppföras, utan att man — icke ens bearbetaren — märkte det icke-lutherska innehållet eller utan att man stötte sig på de realistiska djäfvulsscenerna, visar likväl, att bibeldramat redan sett sina bästa dagar och att också inom dramat det världsliga sinnet börjat reagera mot den kyrkliga idealismen.

Vid sidan af bibeldramat ägde reformationstiden ännu en annan form af drama, nämligen den s. k. moraliteten, äfven den stammande från medeltiden. Moraliteten skiljer sig från bibeldramat och dess medeltida föregångare, mysteriet, däri, att en del af figurerna äro personifierade begrepp. Någon större betydelse hade dessa moraliteter dock icke. Den först tryckta, en *Jwla Comœdia* af **Laurentius Hastadius** (1639), torde vara den mest betydande, men dylika stycken författades dock ända till århundradets slut. Moraliteten.

Vid sidan af detta till formen ännu medeltidsartade drama uppstod ett annat, af antiken påvärkadt. Den grekiskt-romerska tragedien, som utöfvat så stort inflytande på det italienska och franska sorgespelet, hade dock föga invärkan på det tyska och det svenska, och man hade så litet trängt in i dramats väsen, att Tragedier.

* Pachius, som var predikant vid tyska skolan i Stockholm, skref sitt stycke på tyska. Det öfversattes af **Ericus Kolmodinus** under namn af *Genesis Ætherea* (tr. 1654).

Digitized by Google

man ansåg sig kunna åstadkomma en tragedi genom att taga ut ett parti hos t. ex. Vergilius, skrifva om hexametrarne till jamber och hacka sönder den episka framställningen i repliker. På detta sätt förfor den berömde tyske humanisten Frischlinus, och metoden upptogs i Sverige af Laurentius Fornelius och andra latinskalder. Deras försök hafva dock endast kuriositetens intresse.

Terentius' inverkan.

Af vida större betydelse var den invärkan, som det antika lustspelet hade.

Hufvuduppgiften för 1500- och 1600-talens undervisning var, som jag redan nämnt, att utbilda skickliga latinare. Djäknarne skulle lära sig att icke blott skriftligt behandla det latinska språket på vers och prosa, utan de skulle äfven äga förmåga att muntligt uttrycka sig på detta tungomål; i skolan fanns t. o. m. ett särskildt straff för dem, som vid samtal begagnade sig af modersmålet. Men för detta samtalsspråk måste man hafva ett mönster, liksom man haft Cicero för brefskrifningen och Vergilius för dikten. Om förebilden kunde man icke tveka: endast tvänne romerske författare kunde här komma i fråga, nämligen lustspelsförfattarne Plautus och Terentius, och af dessa var den senare naturligtvis att föredraga, enär man i hans komedier återfann det vårdade, urbana samtalsspråket. Terentius blef således en af skolans viktigare författare. Men för att med vederbörlig kraft inrista hans fraser i skolynglingarnes hjärnor, var det ej nog att blott låta dem lära sig hans stycken utantill. Bättre var att låta dem, sedan de under terminen genomgått ett drama, uppföra detta, dels såsom ett examensprof, dels såsom en festlig afslutning på terminens vedermödor.

Dylika Terentius-föreställningar förekommo mycket ofta i de svenska skolorna och vid universitetet, och de påbjudas direkt i åtskilliga konstitutioner. Men en invändning kom man snart — isynnerhet de ultrakristne ramisterna — att framställa mot den kvicke romarens lustspel: de voro icke blott groft osedliga, utan äfven hedniska till sin världsåskådning samt således i intetdera afseendet lämpliga för ungdomen. De tyske nylatinarne började därför att själfva författa lustspel — i Terentius' anda och med användandet af hans fraser, men med ett kristligt eller åtminstone mindre osedligt innehåll. Den mest bekanta af dessa Terentius-imitatörer är den holländske pedagogen Cornelius Schonæus, hvars dramer flitigt uppfördes i svenska skolor; ett af hans stycken, *Vitulus*, finnes t. o. m. öfversatt på svenska af konrektorn i Nyköping **Christophorus Moreus.**

Studentkomedier.

En grupp af dessa Terentius-efterbildningar — vi skulle kunna kalla dem studentkomedier — äger ett särskildt intresse för oss.

Digitized by Google

De röra sig väl med åtskilliga typer, som äro oss bekanta från den romerska komedien, men i främsta rummet teckna de samtidens eget lif. Syftet är dock ännu ej att upprulla en realistisk målning af lifvet; särskildt af studentlifvets förvillelser, vedermödor och framgångar, utan att inskärpa en sund moral hos den studerande ungdomen. Det didaktiska syftet var här såsom annorstädes det hufvudsakliga, och därigenom kom ock studentkomedien att i viss mån närma sig den gamla moraliteten. Typerna äro ofta så abstrakt hållna, att de stå på gränsen af personifierade begrepp, och vanligen splittras handlingen i tvänne parallelt löpande händelseserier, af hvilka den ena visar oss den lastbares förfall, den andra den dygdiges framgångar.

Ett bland de grundläggande arbetena var den tyske humanisten Stymmelius' *Comœdia de Vita Studiosorum*, som 1589 öfverflyttades till svenska af **Johannes Johannis Gevalius**. Men med nästa århundrade erhöllo vi själfständiga svenska efterbildningar. De stycken — *Surge* (1647) och *Bele-Snack* (1649)* — som skrefvos af en finsk student **Jacobus Chronander** visa visserligen riktningens flesta brister: studentkomediens saknad af dramatisk enhet, dess abstrakta karaktärsteckning och dess akademiskt filiströsa moral, men särskildt i några inlagda bondescener visar sig en realistisk kraft, som under mera gynnsamma förhållanden möjligen kunnat gifva uppslaget till ett svenskt lustspel. Denna realism framträder än skarpare i **Samuel Petri Brascks** drama *Filius Prodigus*** (1645), som lämnar oss en drastiskt åskådlig bild af en ung svensks bildningsresa. Men äfven här är syftet det didaktiska; stycket var afsedt att uttala en varning mot den då öfliga seden att sända svenska ynglingar utrikes, innan de erhållit moralisk och religiös stadga.

I början af 1600-talet märka vi dock ansatser till ett drama utan religiöst eller pedagogiskt syfte. Så länge dramat ännu var bundet vid skolan och man saknade en af denna oberoende teater, var det naturligen alltid utsatt för de teologiskt-moraliska tendensernas tryck, och de få stycken, som värkligen lyckades frigöra sig från detta, kunna därför endast betraktas såsom enstaka företeelser, i hvilka den följande tiden förebådas.

Tyskland hade liksom Sverige saknat värkliga teatrar och yrkesskådespelare. Dramerna hade uppförts af djäknarne i skolsalarne eller på skolgårdarne. Men i slutet af 1500-talet började engelska skådespelarband draga kring i Tyskland, och genom dessa s. k. engelska komedianter gjorde tyskarne bekantskap med Komediant-dramat.

* Det förra skildrar tvänne studenter, af hvilka den ene är flitens, den andre lättjans representant. Det senare behandlar på samma sätt äktenskapsfrågan i tvänne jämnsides löpande handlingar.

** Författaren, som var lektor i Linköping, skref dessutom bibeldramat *Acta Apostolorum* och det mytologiska festspelet *Mars Germanicus Victus* — alla på svenska.

Digitized by Google

ett fullt världsligt, i moraliskt afseende tendensfritt drama, detsamma, som uppfördes på Londons teatrar under och kort före Shaksperes tid. Ett bland de stycken, som en dylik trupp 1604 uppförde i Nördlingen, var ett numera förloradt drama Pyramus och Tisbe, och af flera skäl, hvilka jag annorstädes anfört, är det troligt, att det var detta ursprungligen engelska stycke, som under 1600-talets första decennium bearbetades på svenska af **Magnus Olai Asteropherus**, hvilken vid denna tid studerade i Tyskland. Hans drama *En Lustigh Comoedia vidh Nampn Tisbe* skiljer sig skarpt från tidens öfriga dramer. För det första behandlar det

Ur Messenius' Disa.
Gravyr af Eimmart efter Ehrenstrahl.

ett rent »hedniskt» ämne, utan att författaren därför gör något försök att efterbilda det klassiska dramat. För det andra är handlingen här värkligt dramatisk; efter en blygsam måttstock skulle man t. o. m. kunna kalla den spännande, och man märker en omisskännelig sträfvan efter en individualiserande karaktärsteckning. Viktigast är dock dramats fullständiga frihet från all tendens — Asteropherus vill skildra Pyramus och Tisbes bekanta kärlekssaga och han afser därmed icke att inskärpa någon lärdom.

Messenius. Alldeles enastående är detta drama icke. Ett »hedniskt» ämne — den ryktbara Trojasagan — behandlas ock i **Nicolaus Holgeri Catonius**' 1632 uppförda *Troijenborg*, som ock är tämligen fritt från didaktisk bismak, och till samma riktning kunna äfven **Messenius**' dramer räknas. Under sin professorstid lät han, som jag förut nämnt, studenterna uppföra skådespel för den vid mark-

Digitized by Google

naderna församlade menigheten. Först (1611) skrefs *Disa* — sagan om den kloka drottningen, efter hvilken Distingsmarknaden enligt traditionen erhållit sitt namn —, vid den följande Eriksmässan uppfördes *Swanhvita* (tr. 1613), i december 1612 spelades *Signill* vid härtig Johans bröllop, och 1614 trycktes *Blanckamäreta*. Under sin fångenskap skref han slutligen *Christmannus* och *Gustaf I:s Comoedia*, som aldrig uppförts och afgjordt stå tillbaka för de äldre styckena.

Messenius dramer hafva af äldre litteraturhistoriker blifvit högt prisade, väl till en stor del därför att de behandla nordiska ämnen, hämtade från traditionen samt Saxo och bröderna Magni, men någon egentlig dramatisk begåfning torde man ej rättvisligen kunna tillerkänna honom. Karaktärsteckningen är ytlig, äfven efter samtidens blygsamma fordringar, motiveringen svag och framställningssättet är lika episkt som i de gamla bibeldramerna; i hans senare

Ur Messenius' Disa.
Gravyr af Eimmart efter Ehrenstrahl.

stycken är begränsningen t. o. m. mindre än i dessa. Men å den andra sidan var Messenius en skicklig faiseur, som hade sinne för det, som kunde slå an på den tidens publik. Hans dramer — isynnerhet Disa — höllo sig därför länge på scenen samt upplefde en mängd upplagor.

Någon skola bildade han icke. Den ende författare, som kan sägas hafva rönt intryck af honom är **Andreas Johannis Prytz**, författare till *Olof Skottkonung* (1620) och *Gustaf Then Första* (1621), men hos honom äro bristerna än mera påtagliga. De båda stycken han författat äro knapt annat än vanliga rimkrönikor i dialogform.

Detta drama hade väl ej något religiöst-moraliskt syfte — åtminstone icke Asteropherus' och Messenius' stycken. Det var blott afsedt att roa samt att gifva skolynglingarne öfning i att tala och skicka sig. Men konstvärk var det icke, och något dylikt sökte denna tids författare ej ens att åstadkomma. Först med nästa period möta vi ett drama, hvars innehåll är världsligt och hvars syfte är rent ästetiskt. Men detta drama ansluter sig hvarken till Messenius eller bibeldramat, utan direkt till antiken.

Digitized by Google

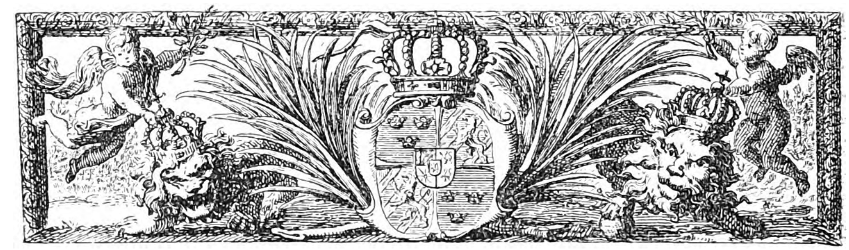

Vignett ur Svecia antiqua.

Stormaktstidens Litteratur.

Det trettioåriga krigets inverkan på kulturen.

Det trettioåriga kriget betecknar en bland de viktigaste brytningspunkterna i den svenska odlingens historia. Med denna tid upphör — eller försvagas åtminstone — det starkt religiösa tryck, som förut hvilat öfver det allmänna åskådningssättet i vårt land, och de krafter, som af detta åskådningssätt hållits bundna — det värdsliga sinnet, känslan för den jordiska tillvarons lif och lust —, bryta för första gången fram. Ur den synpunkten kan det sägas, att renässansens svallvåg nu först nådde våra kuster.

Anledningen är lätt att förstå. Det trettioåriga kriget med dess långvariga, förvildande lägerlif släpte alla de drifter lösa, som kyrkan fordom hållit i styr, och all denna råhet, denna bestialitet, som finnes i det germanska lynnet, tog sig nu ett ohejdadt utbrott; i jämförelse med det lägerlif, som fördes i Tyskland, framställa säkerligen Jan Steens och de andra samtida holländska genremålarnes krogscener en nästan idylliskt fredlig tillvaro. De vanor, som det trettioåriga krigets veteraner under fälttågen förvärfvat sig, lade de icke bort, då de återvändt till hemlandet; så t. ex. ansåg sig krigskollegiet böra erinra öfverstelöjtnant Ture Ribbing, som efter fredsslutet med sina trupper kamperade i Södermanland, att »han nu var i Sverige och icke i Tyskland, där annorlunda sker». De anteckningar, som vi i bref och dagböcker hafva om hufvudstadslifvet vid århundradets midt, visa, att detta på några decennier undergått en snabb förändring. Vi finna en prakt och ett slöseri, till hvilka den föregående, karga tiden ej erbjuder

Digitized by Google

några motbilder, och å den andra sidan en råhet, som visar, att det gamla nordiska vikingalynnet nu åter brutit fram.

Ett par utdrag ur Johan Ekeblads bref skola klargöra denna förändring i lif och åskådningssätt.

I januari 1653 skrifver han: »Den 10 Majus stod Gref Jakobs bröllop på slottet med den sköna Sparren med stor prakt. Förleden Tre Konungars dag blef det spelet hållet på slottet, om huru alla gudarne voro till gäst hos herdarne och herdinnorna. Det hafver varit mycket vackert att se på och hafva (de) lekt intill klockan 7 på morgonen. Rikshofmästaren Ulfeldt var Jupiter eller den förnämste af gudarne, den spanske envoyéen Mars och den polske kanslern Bacchus, hvilken kom inåkandes på en stor tunna och blef dragen med ett hiskeligt stort stop i handen, fullt med vin. Drottningen med härtig Adolf voro med hela hoffolket klädda i herdekläder.»

Det är medaljens ena sida. Den andra är mindre tilltalande. Den 16 februari s. å. skrifver han: »Eljes går här ett rop — dock vill jag hoppas, att det intet sant är — att Gref Gösta Linnardsson skulle vara ihjälstucken af en furste af Holstein, och det på sådant manér, att den fursten har skullat kallat honom en pappersgrefve, däruppå Gref Gösta har skullat gifvit honom en örfil, och strax hafver den andre dragit sin värja och därmed ränt honom tvärt igenom. Gref Göstas hofmästare, som heter Smidt, skall ock i samma tumult hafva blifvit ihjälstucken.»

Den 9 mars heter det: »Eljes är här intet nytt, utom att här hänges hiskeligt mycket folk upp. I dag blef en prest med en annan hängd, så att det väl synes sant vara, som säges, att: kriget gör tjufvarne och freden leder dem till galgen. Jag menar där hänga nu 10 stycken på rad.»

Den 31 mars: »Nytt för denna gången vet jag allenast (!) detta, att de skälmarne neder i Närke, som hade anstiftat det upproret, hafva somliga redan stått ut deras straff och blifvit rådbråkade och somliga blifvit hitförda för att blifva marterade. Som det säges skall den ene, som är förste anstiftaren, blifva en glödande järnkrona på hufvudet satt, förr än han skall dö, för att därmed förlänga pinan, han med den andra väl förtjänt har. I förleden torsdags blef en liten ballett dansad på Jakobsdal, och reser Hennes Majestät mest hvar dag emot aftonen dit ut att spatsera och kommer sent tillbaka.»

Med dylika trefliga historietter uppvaktar Ekeblad sin fader hvarje postdag. Än är det en pikant duell, än är det en historia om en bokhållare, som skurit halsen af en öfverstelöjtnant, sedan båda — efter att på söndagen hafva åhört predikan och därefter anstält ett litet slagsmål — somnat in på golfvet bredvid hvarandra »öfverst fulla» och »goda vänner», än är det en afrättning — Södermalms galge, heter det, är »så fullhängd, att näppeligen däri mer hängas kan, förr än några affalla» —, än är det ett upptåg med dans och granna kostymer, än ett drastiskt dryckeslag.

Det egendomliga i dessa »on dits» ligger ej i själfva händelserna, ty mord och dylika brott hafva ju föröfvats i alla tider, utan i tonen. En af reformationstidens män, kunde, om han be-

Digitized by Google

rättat om dylika tilldragelser, svårligen hafva undgått att bifoga några salvelsefulla kommentarier om söndagens ohelgande, dryckenskapens sorgliga följder o. s. v. För Ekeblad däremot äro några värjstyng, en afskuren strupe och ett par rådbråkningar den alldagligaste sak i världen, och de omnämnas i hans skvallerkrönika med lika stort och lika litet intresse som värdskap och balletter. På 1500-talet hade hvarje brefskrifvare en släng af predikant hos sig, och brefven fyllas mindre af fakta än af moraliska och religiösa reflexioner. Nu däremot träda fakta i förgrunden, och salvelsen försvinner på samma gång som den teologiska synpunkten. Sederna blefvo råa, uppfattningen brutal. Men denna brutalitet, som efterträdde den föregående tidens ofta väl stora gudsnådlighet, hade dock det goda med sig, att den gaf människorna en friskare och friare blick på lifvet. Trots allt ligger det dock något käckt och hurtigt i det lif, som skymtar förbi oss i Ekeblads bref, och i grunden äro hans hetlefrade duellanter och dryckeshjältar kanske icke sämre än Abrahamus Angermannus' grälande samtida.

Det trettioåriga kriget hade nämligen icke blott ett förvildande inflytande på sinnena. I flera fall värkade det såsom ett nytt vikingatåg. Före dess dagar hade svenskarne lefvat blott för sig själfva, utan — i stort sedt — annan beröring med utlandet än den, som låg i de blifvande presternas studieresor till Wittenberg och Rostock. De yttre intrycken hade varit få, och de religiösa rörelserna hade därför gripit sinnena kraftigare, än de annars skulle hafva gjort. Ur detta ensidiga känslo- och fantasilif trädde vi ut med det trettioåriga kriget. Friska, nya intryck trängde sig på dessa drömmande halfbarbarer, som nästan intet sett af världen. Rikedomar, prakt och lyx visade sig öfverallt för deras blickar, hvart de vände sig, och det hela värkade på dem såsom en trollvärld. »Våra finnepojkar — skref Salvius —, som nu vänja sig i vinlandet däruppe (i Sydtyskland), lära ej så snart komma till Savolaks igen. I de livländska krigen måste de ofta taga till godo vatten och mögladt bröd till ölsupa; men nu gör finnen kallskål i stormhatten med semla och vin», och ett par år därefter skref Gabriel Oxenstierna till sin broder kansleren: »vi se nogsamt, huru både officerare och soldater med längtan åstunda dit ut och anse för en stor nåd att få draga till Tyskland.» Och detta berodde nog icke blott på lusten efter vin och semla. Likt de forna vikingarne vände de nu tillbaka icke blott med röfvade skatter, utan i viss mån med en annan syn på lifvet. De voro råa och oftast förvildade, men deras handlingskraft hade blifvit spänd, de hade sett mycket af världen, förvärfvat sig en mängd nya idéer och

Digitized by Google

blifvit praktiskt intresserade män. Och framför allt — det var blomman af landets befolkning och själfva hufvudmassan, som utsattes för dessa nya inflytelser, icke blott såsom förut ett lärdt eller förmöget fåtal. Kort före slaget vid Nördlingen uppgick den svenska arméen i Tyskland (utom bundsförvandternas trupper) till 85,000 man; under 14,000 synas aldrig hafva befunnit sig i Tyskland — 1648 tjänstgjorde 63,000 man svenska trupper på tysk botten — och då man tager i betraktande, att omsättningen mellan hemmavarande och utkommenderade synes hafva varit ganska liflig, kan man förstå, huru omfattande detta nya vikingatågs inflytelser böra hafva varit under de tjugu år, som de svenska trupperna uppehöllo sig på kontinenten. Att Sverige genom sina tyska besittningar på sätt och vis blef en del af »det romerska riket», bör slutligen ej häller förbises. Med ett ord: utlandet med dess idéer hade ryckt oss närmare in på lifvet, och den nationella isoleringens tid var förbi.

Lefnadssättet blef ett annat. Ännu i början af 1630-talet kunde Ogier, det franska sändebudet, anmärka, att riksmarsken, en af landets rikaste män, bodde föga bättre än en fransk småborgare, men redan 1649 intygar hans efterträdare, att lyxen i Sverige var i förhållande till förmögenheten större än i något annat land. Härförarne inrättade sig nästan såsom tyska furstar, öfverallt i landet reste sig nya, praktfulla slott, uppbygda för tyskt guld, och dessa fyldes med konstskatter och andra värdesaker, af hvilka skeppslaster sändes öfver från Tyskland. Det är också från denna tid, som våra flesta och rikast inredda adelsborgar förskrifva sig; jag behöfver blott nämna det mest kända exemplet — Skokloster.

Ökad beröring med utlandet.

Den beröring med utlandet, som genom kriget inledts, fortsattes efter dess slut, om ock under andra former. Resor blefvo allt vanligare, men deras mål blef nu ett företrädesvis praktiskt; de gälde nu oftare de stora industrilanden Holland och England än det renläriga Wittenberg. De flesta unga adelsmän med någon förmögenhet skickades till utlandet för att där i de stora städerna och genom umgänge med berömde män förvärfva den världskännedom, som numera ansågs oundgänglig, och i deras svit fanns alltid någon begåfvad, ung ofrälse student, hvilken såsom informator följde med och därunder fick tillfälle att skaffa sig samma bildning som den förmögne, unge ädlingen. De flesta af de män, som under Karl XI sedermera stego till adelskap och höga statstjänster, hade börjat sin bana på detta sätt.

En antydan om det väckande, praktiska inflytande, dessa resor hade, äga vi i den icke obetydliga litteratur af resebeskrifningar, som nu uppstår.*

Man hade fått blicken öppnad för den värld, inom hvilken man lefde, och man sökte draga den största möjliga praktiska

* Endast en ringa del af dessa reseanteckningar äro utgifna på tryck; de ojämförligt flesta existera ännu blott i handskrift. Några hafva först i våra dagar blifvit utgifna.

Digitized by Google

fördel af allt det nya man såg. Petrus de Dacia hade lefvat öfver ett år i Paris, men hans bref innehålla intet om förhållandena i den stora världsstaden; de handla blott om hans eget själslif. Nu hade det blifvit denna yttre värld, som i främsta rummet tilldrog sig intresset.

Medeltidens och till större delen äfven reformationstidens män hade nöjt sig med kännedom om ett främmande språk: latinet — helt naturligt, ty de intresserade sig blott för den del af befolkningen, som tillhörde det lärda eller kyrkliga skrået. Nu däremot stiger intresset för utlandets moderna språk med en förvånande hastighet. De flesta af den tidens skalder äro eller bemöda sig åtminstone om att vara språkkonstnärer samt skrifva vers på tyska, franska, italienska, holländska, engelska, t. o. m. spanska.

Utländsk immigration i Sverige.

Beröringen med utlandet främjades icke blott genom svenskarnes resor till utlandet, utan äfven genom en utländsk immigration, som till omfattningen väl understiger den, som på folkvandringens tid skedde i Italien, Frankrike och Spanien, men dock kanske mindre än man vanligen är böjd att antaga. De germanska krigarskaror, som där slogo sig ned, voro knappast *folk* i vår tids mening, utan mer eller mindre talrika krigarföljen, som med vapenmakt tilltvingade sig herraväldet öfver landets till antalet oerhördt öfverlägsna befolkning, i hvilken den snart uppgick. Både i social betydelse och i antal torde 1600-talets i Sverige immigrerade befolkning icke så synnerligen hafva understigit en dylik krigarhord, och skillnaden dem emellan låg väl väsentligen däri, att immigrationen på 1600-talet var fredlig samt att assimilationen på grund häraf blef vida snabbare och fullständigare än på folkvandringens tid. Den har därför blifvit mindre uppmärksammad — alldeles som våra dagars tyska immigration till Frankrike, hvilken kvantitativt helt visst öfvergår folkvandringens frankiska invasion.

Ett generationer igenom »rent» stamträd slutar med intellektuelt förfall, under det att rasblandningen ansetts vara en bland de kraftigaste sporrarne till ett folks eller en ätts andliga och kroppsliga utbildning. Så har det varit för italienare, fransmän och engelsmän, och så blef det nu äfven för svenskarne.

Kriget drog naturligen en stor mängd utländingar öfver i svensk tjänst, skottar, engelsmän, reformerte fransmän samt framför allt tyskar, och det har anmärkts, att man på den tidens riddarhus stundom kunde få höra tre språk: svenska, tyska och holländska.

Minst lika betydande var den immigration, som skedde på handelns och de fredliga näringarnas väg. Det starka uppsving,

Digitized by Google

som den svenska industrien under denna tid erhöll, beror nämligen icke blott på inflytelser från den mera fria holländska näringslagstiftningen, utan ock direkt därpå, att massor af utländingar, särskildt tyskar och holländare, på regeringens inbjudan slogo sig ned i riket för att genom sin flit och sin yrkesskicklighet uppfostra landets befolkning. Från Nederland införskrefvos de flesta af den tidens ingeniörer, som särskildt vid kanalbyggerierna erhöllo ett rikt fält för sin värksamhet, från Nederland togs folk för att upphjälpa våra fiskerier och — framför allt — därifrån och från Hartz kom en talrik koloni af bärgsmän och smeder, de stora handelsföretagen, särskildt sjöfarten, drefvos till en icke ringa del för holländska pengar, och för att bevaka sina intressen sände de holländske bankirerna hit en mängd agenter, af hvilka flera öfvergingo i svensk tjänst. I fabriks- och grufdistrikten bestod befolkningen till en god del af inkallade främlingar, och i spetsen för de flesta industriella företag möta vi utländingar. »Under Kristinas senaste år — säger Carlson — utfärdades en mängd af privilegier för olika tillvärkningar, såsom linneväfveri, silkesmakeri, klädes- och sidentygsfärgeri, glas-, pappers- och sockerfabriker, garfverier m. fl., men i förteckningen på dem, som erhållit dessa privilegier, finner man nästan intet svenskt namn.» Och icke blott affärsföretagens chefer voro af utländsk börd; af 685 gesäller, som 1663 funnos i Stockholm, voro ej mindre än 276 utländingar. Också vårt sjöfolk bestod till större delen af utländingar; af skepparne på de 220 fartyg, som 1660 ankommo till Stockholm, voro endast 27 bosatta i hufvudstaden, 28 voro från Holland, 34 från England o. s. v. Detta bättrades väl snart, så att Stockholms handelsflotta, som 1651 bestått blott af 40 skepp, vid slutet af Karl XI:s regering räknade 229 fartyg, och endast en sjättedel af den till 4,000 man stigande besättningen på rikets handelsflotta bestod då af utländingar; men skeppare och styrmän voro fortfarande i regeln holländare.

Äfven inom det lärda skrået möta vi — utom Kristinas hofkrets — flera utländska namn, såsom Loccenius, Schefferus, Chemnitz, Pufendorf m. fl., och här finna vi bäst, huru väl och hastigt dessa främlingar assimilerades med sina nya landsmän: vår storhetstid har icke ägt många, till hela sin värksamhet mera svenska vetenskapsmän än utländingen Schefferus.

Denna förbindelse mellan utlandets och rikets olika delar främjades ock genom kommunikationsväsendets snabba utveckling, genom de nu början de tidningarna och genom anordnandet af regelbundna postförbindelser; från Stockholm utgingo fem postlinier, och den utländska posten sköttes af svenska post-

Digitized by Google

mästare i Hamburg och Helsingör. Med ett ord: den gamla tullgränsen mellan Sverige och utlandet samt äfven de olika landskapen emellan var raserad, så vidt det gälde idéer.

För den svenska kulturen var detta utländska inflytande af den största betydelse, särskildt inflytandet från det praktiska, industriella Holland.

Inom den svenska kulturen vid samma tid och sedan allt framgent kunna vi spåra tvänne motsatta strömningar, den ena svensk, den andra måhända beroende på inflytande från de nya landsmän, hvilka vi nu assimilerade med oss. Ett svenskt drag är lättsinnet, särskildt det ekonomiska lättsinnet — fattigdomens vanlige följeslagare. Det bördiga Danmarks inbyggare sakna alldeles detta nationaldrag, det rika Frankrikes likaså. Visserligen talar man ofta om franskt »lättsinne», men man menar därmed något annat, snarast »liderlighet», och ser man närmare efter, skall man finna, huru ofta denna är förenad med klok affärsberäkning. Men den, som ingenting äger, har icke häller någon känsla för egendomens värde, och vilden är därför den störste slösaren.

Sverige har alltid varit ett fattigt land, och lättsinnet, den bristande beräkningen och oförmågan att taga vara på egna tillgångar och krafter har därför alltid utgjort ett kännemärke på dess innevånare.

Detta drag framträder särskildt vid stormaktstidens början, då genom det trettioåriga kriget en mängd penningar kommit i rörelsen — och förslösades. Klas Flemming klagade bittert öfver detta lättsinne bland hufvudstadens köpmanskår. En köpman, som själf förvärfvat sig någon förmögenhet, »håller icke sina barn till arbetsamhet och kännedom om yrket, utan låter dem tillbringa tiden i lättja och junkrerande. När sedan sonen skall mottaga handeln, förstår han sig icke därpå, är ej häller vid arbete van, utan blifver narrad och snart fattig igen, och sålunda uppkomma inga gamla, goda hus, som äga förstånd och medel att drifva en större handel.» Men detta lättsinne, denna bekymmerslöshet visar sig ock på det rent litterära området, klarast kanske hos litteraturens mest typiske representant Stiernhielm. Han gör ansatser åt alla håll, splittrar sitt intresse och åstadkommer knapt något helt, åtminstone icke efter måttet af sin begåfning. Columbus ger i denna punkt följande ypperliga karaktäristik af honom:

»Han var icke synnerlig god hushållare. Han lät gå penningarne som de kommo, spenderade på dem, som besökte honom, lade pungen på bordet och lät pigan eller gossen ta där ur, när de ville, så att när han låg i sängen och pigan kom in och begärde två hvita runstycken att köpa mjölk för (var mest

Digitized by Google

hans mat), sade han: »tag där, se där ligger pungen på bordet!» Häraf kom att han ett för allt var en torftig man, och hans skrifter kommo till att ligga otryckta, medan uti honom fanns så liten drift, att det kom intet ur händerna på honom; så ock för den skull, att han tog sig så mycket före; han var en jurist, en physicus, en moralist, en linguist eller etymologus, en poet, en antiquist, såsom han ock några år före sin död var præses i Antiqvitets-Collegio. Dessutom idkade han ock Mathesin, ett så helt afskildt studium ifrån de andra. Sin Archimedem Reformatum höll han på sistone föga af, sade sig nu ha hittat på ett bättre grepp, det han i sin Linea Carolina ville visa. Men denna Linea Carolina blef intet tryckt mer än till ett ark eller tu. En gång, när jag var hos honom, skickade boktryckaren Niclas Wankijf till honom och begärde mer materia på den boken att sätta, emedan den förra nu var allt fullsatt. Då svarade han: »Hälsa du Wankijf och fråga honom, om jag skall sitta och pina ut ögonen på mig för hans skull.» Därmed gick gesällen bort, måste taga på ett annat arbete, och Stiernhielms blef så liggande och ligger än i dag.»

Detta är onekligen ett svenskt drag, och det återfinnes hos de fleste af den tidens män — icke minst hos en för öfrigt så praktiskt klok och värksam man som Rudbeck. Icke ens han kommer till ett vetenskapligt resultat, som står i förhållande till hans lysande begåfning. Och man märker ständigt, att han tillhör de stora ansatsernas och de chauvinistiska drömmarnes tidsålder, hvars mest typiske representant är rudbeckianen vid Narva. Han har förutsättningar att blifva en bland sin tids främste naturvetenskapsmän, men sina naturvetenskapliga intressen kastar han så småningom, det ena efter det andra, öfver bord för att jaga efter en fantom. Han är en slösare inom vetenskapen ej blott däri, att han splittrar sina rika krafter på de mest olikartade uppgifter, utan ock däri att han har slösarens brist på nykter beräkning och dennes böjelse att öfverskatta tillgångarne. Hypotesen är för honom ett faktum, och han är i främsta rummet fantasimänniska.

Samma oförmåga att på ett praktiskt klokt sätt tillgodogöra sig den egna begåfningen följer svenskarne långt in i senare tid. Såsom »aand» var Tegnér Oehlenschläger helt visst oerhördt öfverlägsen. Men hvilken har gjort mest af sina pund? Hvilken har åstadkommit mest såsom skald? Utan tvifvel den ringare begåfningen. Och jämnför man vårt lands litteraturhistoria med andra lands, skall man hos oss kanske mer än hos andra nationer af motsvarande storlek finna en följd af originella och rikt begåfvade andar, men hvilkas värksamhet dock mer eller mindre har karaktären af ett — fragment.

Vid sidan af denna strömning går det dock en annan, alldeles motsatt. Storhetstiden är icke endast Stiernhielms, Rudbecks och Karl XII:s tid; den är också Karl XI:s och Polhems. Denna riktnings representanter äro icke fantasimänniskor såsom de andra;

Digitized by Google

de rimma kanske hop något poem — ty detta tillhörde då den bildade mannens färdigheter — men de dikta icke i värkligheten. De likna hvarken den föregående tidens spekulativa teologer eller samtidens snillrike försökare. De äro praktiske män, arbetsamma och duktiga ämbetsmän, och nyttan är deras mål. Under denna tid skymmes det ännu, detta plikttrogna, idoga släkte, af de andres mera glänsande apparitioner, men efter de svenska storhetsdrömmarnes nederlag är det de, som, utbildade i Karl XI:s skola, träda i förgrunden, och den nya tiden är deras: Rudbecks och Karls XII:s århundrade aflöses af Arvid Bernhard Horns och Linnés.

Månne icke denna utilistiska, praktiska strömning, som genomgår vårt storhetstidehvarf och i hela sin kraft bryter fram under frihetstiden — månne icke den beror på de holländska kolonisternas insats i det svenska nationallynnet? I hvarje fall näres hela denna strömning af impulser från den idoga, industriella, praktiskt kloka nederländska republiken.

Denna utilistiska strömning röjer sig mindre inom storhetstidens litteratur, men den bidrar att gifva denna litteratur ett företrädesvis världsligt skaplynne, och den bidrar att genom hänvisning på nya, praktiska intressen bryta den äldre tidens teologiska världsåskådning.

Kyrkans minskade inflytande på kulturen.

Äfven andra omständigheter bidrogo att minska det starkt kyrkliga tryck, som under medeltiden och reformationen hvilat öfver åskådningssättet i vårt land. I viss mån hade det trettioåriga kriget värkat såsom ett nytt korståg. Korstågen hade framkallats genom en våldsam kraftyttring hos medeltidens kyrka, men det sätt, på hvilket de utförts, hade just bidragit att förvärldsliga det religiösa sinnet. Så ock här. Religionskriget hade blifvit ett eröfringskrig. I stället att höja den religiösa känslan, hade det nästan utplånat denna och släpt soldateskens alla själfviska och världsliga intressen lösa.

De misslyckade korstågen hade blifvit det frö, ur hvilket renässansens hedendom sedan spirat upp, och på samma sätt var 1700-talets deism den skörd, som växte fram ur den föregående periodens stora religionskrig.

Kyrkans egen utveckling hade äfven bidragit att försvaga den religiösa känslan. De heta konfessionella striderna under reformationsperioden hade genom den öfverdrifna vikt de kämpande lade på själfva bekännelsen, ledt till en andefattig dogmatism och likgiltighet för det religiösa lifvet. Hos Gustaf Adolfs generation märkes detta ännu icke, men väl hos den nästa. Och härtill bidrog en annan orsak. Den gamla striden mellan stat och kyrka hade slutligen under Karl XI afgjorts med cæsaropapismens fullständiga seger. Kyrkan blef härigenom

Digitized by Google

ett ämbetsverk som alla andra och upphörde att vara i främsta rummet en andlig makt. Men liksom det i Italien onekligen bidrog till det kyrkliga sinnets död, att påfven i stället att vara en härskare blott inom andens värld tillika var en världslig furste, så medverkade äfven denna förändring till den religiösa indifferentismens öfverhandatagande. Presterna hade mindre blifvit folkets lärare i andliga ting än ett slags länsmän; och härigenom kom man att identifiera det kyrkliga lifvet med ett lojalt fullgörande af de i lag påbjudna yttre skyldigheterna att regelbundet besöka kyrkan, gå till nattvarden, erlägga tionde o. s. v. Skötte sig en församlingsbo i detta afseende oklanderligt, ansågs han hafva fullgjort sin plikt såsom kristen. Man märkte icke, att man härmed i självfva värket kommit tillbaka till den katolska kyrkans yttre uppfattning af religionen. Ty hvari låg egentligen skillnaden mellan denna ståndpunkt och den romerska kyrkans föreskrifter om vissa böner, fastedagar, mässor o. s. v.? Katolikerna hade åtminstone hållit på de goda gärningarnes betydelse. Nu fick man blott höra talas om deras värdelöshet. Och den religiösa mysticism, som spirade i klostercellen, innebar dock mera värkligt lif än den teoretiska öfvertygelsen om vissa bekännelseskrifters förträfflighet.

Den protestantiska kyrkans yttre seger betecknar således i grunden dess nederlag. Ett exempel skall belysa detta. Ett ständigt återkommande klagomål under alla Vasaregenterna — ännu under Gustaf Adolfs tid — gälde svårigheten att finna dugliga tjänstemän för statens värf; kyrkan lade beslag på alla lofvande krafter, och Upsala universitet var, som förut påpekats, föga annat än ett prestseminarium. Men redan 1645 kunde den teologiska fakulteten i Upsala skrifva, att de flesta ynglingar af större begåfning nu egnade sig åt politiska studier, ej åt teologiska. Så hastigt hade tiderna förändrats. 1651 förklarades i ett kungligt bref, att det »skall gifva konfusion vid ungdomens informerande, att prestmän äro vordne hittills brukade vid professionerna i facultate philosophica.» Med anledning häraf påbjöds, att till lärarplatserna inom denna fakultet endast lekmän och icke teologer måtte förordnas.

Om litteraturen således förut varit så godt som uteslutande religiös, var det tydligt, att vid denna andliga litteraturs sida nu skulle framträda en världslig, hvilken såsom ny och lifskraftig måste samla det största intresset kring sig. Men till framkallandet af en dylik världslig litteratur bidrogo äfven andra orsaker än det kyrkliga tryckets minskande.

En större litterär blomstring är i allmänhet omöjlig utan en hufvudstad, och en bland orsakerna att Tyskland i litterärt afseende står så långt tillbaka för de öfriga kulturlanden bör säkerligen sökas däri, att Tyskland saknat ett centrum för sitt andliga lif. Hufvudstadens kraftiga utveckling sammanhänger ock i regeln med en ökad litterär lifaktighet. I staden Paris' historia

Hufvudstadens betydelse för litteraturen.

Digitized by Google

är det särskildt tre perioder, som beteckna stadens utveckling — slutet af 1100-talet, 1600-talet och detta århundrade — och alla tre sammanfalla tämligen nära med den franska litteraturens storhetstider.

Sverige hade hittills saknat en egentlig hufvudstad, ty reformationstidens Stockholm — staden »inom broarna» — var knapt annat än ett appendix till slottet. Innevånarantalet var obetydligt. Ännu vid Gustaf Vasas död torde staden ej hafva varit mycket folkrikare än våra dagars Borås, och i en mantalsförteckning från 1582 upptagas blott 327 borgare och 563 K. M:ts tjänare, hvilket väl torde motsvara ett innevånarantal på omkring 5,000 personer.* Ännu 1635 kan man ej anslå Stockholms befolkning högre än till 10,000 à 15,000 personer. Men med en hufvudstad af dessa blygsamma proportioner kunde tydligen icke något litterärt lif uppblomstra; aldra minst var en lifaktig världslig litteratur möjlig. Ett litterärt värksamt samhälle måste såsom bakgrund hafva ett rörligare, friskare lif än det en dylik befästad skråköping kunde erbjuda, andra och större intressen och — framför allt — andra gynnare än de småkrämare, som ännu stodo i spetsen för borgerskapet.

Men med 1636 — under den utmärkte Klas Flemmings öfverståthållareskap — började Stockholms storstadstid. Vid folkräkningen 1663 antecknade man »14,953 människor — adeln och kronans tjänare undantagna», en uppgift som häntyder på ett innevånarantal af minst 40,000 och snarast 45,000 personer.** Denna summa är icke obetydlig, särskildt om vi betänka, att folkmängden

* I de öfriga städerna funnos 1571: i Kalmar 337, i Söderköping 213, i Västerås 171, i Norrköping 148, i Vadstena 135, i Arboga 128 skattande personer, i öfriga städer, om hvilka uppgifter finnas, ändå mindre. Andra, om hvilka uppgifter för detta år saknas, hade mera; så t. ex. funnos i Upsala enligt 1566 års mantalsregister 3 prester, 151 borgare, 224 Kongl. M:ts tjänare och 15 adelstjänare; i Gefle 1 prest, 163 borgare, och 42 Kongl. M:ts tjänare o. s. v. Dessa siffror torde gifva ett ungefärligt begrepp om innevånarantalet i våra städer, såvida man beräknar, att hvarje mantalsskrifven husfader haft ett hushåll af omkring fem personer.

** Detta stöder jag på följande grunder. Enligt samma uppgift funnos i staden och på malmarne 3,784 hus och gårdar, af hvilka blott 846 tillhörde skattskyldige borgare, de öfriga »andra fria ståndspersoner». Då i summan 14,953 blott ingår de 1,413 borgarne, deras familjer och tjänstefolk samt främlingar i staden, bör man skatta de öfrige »fria ståndspersonerna» och deras tjänare (= adeln, dess och kronans tjänare) åtminstone till tre gånger så många. Äfven på en annan, vida säkrare väg kommer man till samma resultat. 1675 föddes i Stockholm i rundt tal 1,800 personer. För närvarande födas omkr. 33 pr tusen och 1760 föddes 39,8. Antaga vi, att det 1675 föddes 40 på tusen — högre kunna vi svårligen gå — komma vi till ett innevånareantal af 45,000. Äfven med 45 per mille — hvilket är orimligt högt — komma vi ej lägre än till 40,000.

Digitized by Google

1840 eller nära 200 år senare ej uppgick till mer än 84,000 personer. Med dessa 40,000 à 45,000 innevånare var Stockholm dock en storstad efter den tidens populationsförhållanden.* Hela Sverige räknade nämligen omkring en million innevånare, och förhållandet mellan landet och hufvudstaden var då således ungefär detsamma som i våra dagar.

Den värkliga betydelse, som Stockholm nu erhållit för landets kultur, angifves dock blott ofullständigt genom dessa siffror. Viktigare är, att hela stadens karaktär hade blifvit en annan. Förut hade staden blott varit en obetydlig köping, hvars innevånare utgjorts af småborgare och handtvärkare. Nu först blef hufvudstaden ett andligt centrum för landet.

Under den äldre vasatiden hade Stockholm knapt varit ett kungligt residens i vår tids mening. Den kungliga familjen förde då en tämligen ambulatorisk tillvaro och flyttade från det ena slottet till det andra för att där förtära kronans inkomster, hvilka ju hufvudsakligen bestodo af naturaprestationer och därför med största ekonomiska fördel konsumerades på platsen. De senare vasaregenterna hade väl ett mera stadigvarande hof i Stockholm, men de ständiga krigsföretagen och resorna hindrade dock staden från att däraf draga någon egentlig fördel. Först med Kristina blef hofvet stationärt i Stockholm, och detta hof kunde i glans och prakt upptaga täflan med de främsta i utlandet. Kring drottningens person flockade sig hela den yngre adeln, utländska makter upprätthöllo vid hofvet mer eller mindre stadigvarande legationer, och den unga, nöjeslystna och snillrika drottningen omgaf sig med en hel stab af utländska lärde, hvilka buro samtidens mest frejdade namn. Någon direkt invärkan på den svenska litteraturen hade dessa icke** — i det fallet äro de snarast att jämnföra med fransmännen vid Fredrik den stores hof —, men de bidrogo likväl att sprida glans kring den gamla vasaborgen.

Viktigast var dock, att Stockholm nu blifvit förvaltningens medelpunkt. Under 1500-talet och ända till 1634 års regeringsform bar denna förvaltning ännu samma provinciella prägel som under medeltiden. Konungen vistades mest på resor för att i de olika landsändarne öfvervaka fogdarne och rådslå med ortens mest inflytelserika personer. Genom den nya centrala förvaltning, som infördes under förmyndareregeringen, blef rådet d. v. s. den högsta

* Sedan denna tid har ju folkmängden stigit med jättesteg. Det folkrika England räknade under 1600-talets senare del endast fem millioner innebyggare, Birmingham och Liverpool 4,000 innevånare hvar.

** Cartesius nämnes ej ens i svenska bref och dagböcker.

Digitized by Google

aristokratien bofast i Stockholm; Oxenstierna ville t. o. m. genom lag tvinga rådsherrarne och öfriga högre ämbetsmän att hafva hus i Stockholm, dit de nyskapade kollegierna förlagts. I hvarje fall samlade sig landets adliga ämbetsmän i hufvudstaden. Då denna tid dessutom var tiden för aristokratiens kraftigaste utveckling, bidrog naturligtvis inflyttningen af landets främsta och mest förmögna samhällsklass i högst väsentlig grad till hufvudstadens förkofran. Den gaf ock anledning till en förändring af dess yttre fysionomi, i det att nya, praktfulla adelspalats — såsom Oxenstiernas, De la Gardies, Wrangels, Bondes m. fl. — nu började att resa sig vid sidan af den äldre tidens anspråkslösa borgarhus. Adeln under senare delen af 1600-talet hade onekligen i viss mån blifvit en annan än förut; den hade allt mer blifvit en civil ämbetsmannaklass, eller rättare: först nu uppstod det en civil ämbetsmannaklass, hvilken visserligen var adlig, men till en icke ringa del rekryterades af borgarsöner, hvilka erhöllo adelig sköld. Den äldre vasatiden hade sökt att skapa ett ämbetsmannastånd, men icke nått längre än till den ringaktade, om ock fruktade skrifvarklass, hvars mest typiske representant är Göran Persson. Först under Gustaf Adolf och ännu mer under förmyndareregeringen börjar adeln att öfvergå i civil statstjänst. Ifrån att hafva varit oberoende, kring hela landet spridda jordbrukare, blifva frälsemännen nu företrädesvis civile och militäre ämbetsmän. Redan under Kristina stiga de ofrälse Johan Skytte och Adler Salvius till rådsherrar på grund af civil duglighet, och under Karl XI följas de af otaliga andra — Lindsköld, Björnklou m. fl.

Denna civila ämbetsmannaadel, koncentrerad i hufvudstaden, förmögen och bildad, hade naturligtvis en helt annan betydelse för det litterära lifvet än den äldre tidens i regeln obildade, jordbrukande frälseklass. Först med dessa civile ämbetsmän erhålla vi en litterär publik, d. v. s. förutsättningen för en litteratur i egentlig mening.

Men icke häller stadens gamla innevånare blefvo kvar på samma ståndpunkt som under reformationstiden. Den nya perioden i Stockholms historia betecknar ock den svenska handelns uppblomstring, och att så är, är betecknande för den oerhörda energi, som det svenska folket uppbjöd under dessa pröfningens år. Denna kraftyttring var så stark, att den räckte till icke blott att utföra Sveriges mest betydande krig, utan äfven till att lämna ett öfverskott för den fredliga idens värf. Odhner anför några belysande siffror. 1635 gaf Stockholms tullkammare blott 50,000 rdr i inkomst, men tio år senare hade denna inkomst stigit

Digitized by Google

till 300,000 rdr. 1633 anslogs rikets hela järntillvärkning till 50,000 skeppund, men 1640 utskeppades endast af stångjärn 85,000 skeppund, och 1642 hade denna utförsel stigit till 135,000 skeppund. Äfven såsom handelsstad var Stockholm utan gensägelse landets centrum. Dess utländska handel utgjorde, enligt hvad Odhner uppgifver, i anseende till kapitalvärde och tullafkastning omkr. 5/8 af Sveriges och Finlands samtliga städers. Påtagliga bevis på det ökade handelsintresset hafva vi i den första bankens upprättande (1656), i stiftandet af flera handelskompanier och i försöken att grunda ett svenskt kolonialvälde.

Denna handelns pånyttfödelse, särskildt hufvudstadens merkantila uppsving, återvärkade äfven på litteraturen. Från tronen gynnades denna knapt. Kristina har trots sitt lifliga intresse för litteratur, konst och vetenskap föga gjort för den rent svenska kulturens höjande; de, som hon gynnade, voro utländingar, ej landets egna söner. Karl Gustaf upptogs af sina krig, Karl XI var alldeles för litet bildad för att kunna eller vilja uppträda såsom någon Mecenas, och hvad Karl XII beträffar, vistades han så godt som hela sin regering i fältlägret. Litteraturens egentlige gynnare voro därför högadeln — i synnerhet Magnus Gabriel De la Gardie — och, såsom nyss nämndes, den civila ämbetsmannaklassen, men äfven borgerskapet hade nu fått litterära intressen. I en partiskrift från 1650 heter det: »Sedan borgmästarne begynt tala franska och italienska och hafva en bok eller några under armen, när de komma till ämbetet, så blir det så gement att tala om salt och kläde; då måtte man låta höra, hvad Tacitus säger och huru vid hofvet tillgår.»

För de fleste af 1600-talets borgare sträckte sig väl de litterära intressena ej längre än till smaken för bröllops- och begrafningsdikter, men de borgerliga festerna hade dock fått en mera litterär karaktär än förut, och den omständigheten, att åtskilliga af den tidens vitterlekare dock kunde lefva af sin penna, häntyder på, att poesien — låt vara i dess mest prosaiska och kälkborgerliga form — i viss mån blifvit en nödvändighetsvara äfven för den burgna medelklassen, särskildt i hufvudstaden.

Först nu blir också litteraturen fast knuten till hufvudstaden. Där värka de flesta af landets mera betydande diktare; vid dess sida håller sig Upsala visserligen ännu uppe, men redan under frihetstiden betecknas äfven universiteten såsom — i litterärt afseende — småstäder; den gustavianska tiden drifver ett nästan obarmhärtigt gyckel med »de Lundska muserna», och de Upsaliensiska slippa knapt bättre undan, d. v. s. hufvudstaden känner sig allt mer

Digitized by Google

och mer såsom landets andliga centrum, och denna hufvudstadens litterära lifskraft är också mätaren på landets.

Publikens smak är alltid i hög grad bestämmande för litteraturen. Den nya publiken var företrädesvis världslig, världslig var ock dess smak, och litteraturen tog naturligen ett starkt intryck häraf samt blef — åtminstone kvalitativt — öfvervägande världslig. Äfven litteratörerna, som förut med få undantag tillhört det andliga ståndet, visa sig nu i regeln vara lekmän.

Den religiösa underströmningen i den karolinska litteraturen.

Men en makt sådan som det svenska folkets starkt religiösa känsla kan väl försvagas, men icke förkväfvas, aldra minst vid det första anloppet. De forna religiösa formerna funnos kvar, och i icke få fall fyldes de ännu af ett värkligt religiöst lif. Redan den omständigheten, att en form finnes, är i och för sig en makt, och detta visade sig ock under de olyckans och pröfningarnas år, som följde på Pultavaslaget, då de svenska fångarne i Sibirien och Ryssland på sina förvisningsorter slöto sig samman till församlingar för att gemensamt fira svensk gudstjänst, och på så sätt blef Pultava för den svenska kyrkan i viss mån en seger, som botade det trettioåriga krigets nederlag. Olyckan blef den jordmån, ur hvilken ett nytt religiöst lif spirade upp, och många af dem, för hvilka statskyrkan blott blifvit en död form, sökte i stället sin tillflykt i pietismen och andra separatistiska religionsläror, som vid denna tid uppstodo. Den världsliga litteraturens framträdande medförde således på intet sätt den religiösas undergång. Hufvudmassan af tidens religiösa dikter äro väl rent konventionella. De äro språköfningar i samma stil som de erotiska dikterna och fyllas lika litet som dessa af ett värkligt kändt innehåll. I formfulländning stå de vida öfver reformationens barska och knaggliga rim, men denna fördel har i regeln köpts på bekostnad af innehållets trohjärtade fromhet. Dock icke alltid. Ty vid sidan af denna dikt finnes en annan, i hvilken den forna religiösa känslan lefver kvar, om än färgad af den nyare tidens mera subjektiva uppfattning.

Det religiösa draget i den svenska nationalkaraktären spåras äfven i den världsliga litteraturen, och detta icke blott i den kvardröjande böjelsen för ett moraliserande innehåll. Den religiösa grundstämningen bryter sig nämligen också mot den nyvaknade lifsglädje, som nu tager sig ett uttryck i dikten.

Reformationstidens strängt religiösa världsåskådning hade väl fallit, och det kyrkliga åskådningssättet behärskade ej längre sinnena med samma universalitet som fordom. Litteraturen blef världslig, dikten företrädesvis en festglädjens dikt, och det gudsnådliga,

Digitized by Google

trumpna draget hos den förbyttes till ett bredt och sundt löje. Men denna nyvaknade lifsglädje har intet hedniskt, kristendomsfientligt hos sig såsom i södern; den erinrar ej om den italienske renässansmannens starka, af lefnadsmod fylda känsla för naturens eviga lif och kraft, den är knapt brutal — såsom man af det gamla nordiska lynnet och af lefnadssättet kunnat vänta. Tegnér har kanske riktigast karaktäriserat denna tid, då han säger, att han varit »glad som samvetsfriden» — det är: att glädjen öfver detta lifvets goda städse hade en varm, religiös underströmning och var förenad med tacksamhet mot all god gåfvas gifvare. De flesta af den tidens män voro fylda af en robust, sund lifsglädje. »Lætus, dum vixit, lætus» lät Stiernhielm rista öfver sin graf, och i det hela gäller denna sats äfven för hans samtid; det är protestantismens känsla af att denna världen dock i grunden är god och ej fientlig mot människan. »Det aldra bästa — sade Stiernhielm — som man i världen äga kan, är ett gladt mod.» Han tackade innerligen — berättar Columbus — »sin skapare, som honom i sina dagar en hälsosam kropp, ett godt förstånd, dagligt bröd, ett förnöjsamt sinne och ett gladt gemyt hade förlänt; hvilket han ock så stark har varit att behålla, så att ingen olyckas anstöt, ehuru svår han ock kunde vara, har någonsin förmått bemälte hans glädje ur hans hjärta störta».

Då den glade Runius — sin tids mest firade skald — afled vid blott 34 års ålder, skall han strax före sin död hafva tömt tre bägare: den första till erkänsla för lifvets ingång, den andra till tack för dess framgång och den tredje till välönskan för dess utgång. Det sista rim han satte hop med döden för ögonen har samma innehåll:

Har Majus varit svår och bitter tid för Runius,
Så ger väl honom Gud en ljuf och rolig Junius.

Denna »ljufva och roliga Junius» kom ock dagen därpå.

Runius' rim är den *svenska* öfversättningen af det latinska: *Lætus, dum vixit, lætus*, och denna, halft elegiskt-religiösa grundton har den svenska lifsglädjen bevarat genom alla tider. Den ljuder i våra mest omtyckta folkvisor, och den återfinnes mer eller mindre hos alla de skalder, som i bästa mening blifvit folkets — den finnes hos Geijer, Runeberg, Rydberg och äfven hos dem, som tillhöra upplysningstidehvarfvet. Det är denna stämning, som bildar molltonen i Fru Lenngrens dikt och som än kraftigare ljuder i Bellmans.

* * *
* *

Digitized by Google

De utländska litteraturriktningarna.

Vid 1600-talets midt hade portarne till utlandets litteratur öppnats, och den nya svenska dikten måste naturligtvis taga starka intryck af denna, särskildt af den tyska, den mest kända och med vår mest befryndade. Innan vi ingå på den svenska litteraturen, är det således nödvändigt att taga en hastig öfversikt af de närmast föregående strömningarna inom utlandets litteratur. Vi börja med Italien, de olika renässansriktningarnas hem.

Ända till 1500-talets början hade Italien på sätt och vis haft tvänne litteraturer, en lärd, latinsk, som nådde sin högsta fulländning med den store humanisten Pontanus, för hvilken latinet blifvit ett fullt lefvande språk, som han i sina dikter behandlade med samma ledighet och elegans som Roms stora skalder, och en italiensk litteratur, hvilken fortlefvat vid sidan af den nylatinska och vid samma tid som denna nådde sin högsta fulländning i Ariostos dikt. Till formen var denna poesi, som fyldes af högrenässansens hela friska, spritande lif, en fortsättning af medeltidens, och den klassiska riktningens män sågo därför ofta med en förnäm ringaktning ned på dessa »olärda» diktalster, som så föga bildat sig efter de antika smakreglerna. Då Ariosto till kardinalen af Este öfverlämnade sin Orlando furioso, högrenässansens yppersta dikt, erhöll han till tack den försmädliga frågan: Messir Lodovico, dove mai avete pigliato tante coglionerie?

En dylik dubbellitteratur var dock i längden omöjlig. De båda strömningarna måste förr eller senare förenas i en enda, och detta skedde äfven med 1500-talets början, då högrenässansen, den själfständigt skapande tidsåldern, slutar och senrenässansen, efterbildningens period, vidtager.

Denna inledes af betydande politiska och religiösa omhvälfningar, och det är dessas resultat, som visar sig i senrenässansens litteratur.

I Tyskland hade reformationen uppstått, och denna möttes i Italien af den katolska motreformationen, hvarmed en ny stark, religiös strömning aflöste renässansens hedendom. Och detta visar sig ock inom litteraturen. Ariostos dikt hade varit en fantasiens fria lek utan all tendens; Tassos Gerusalemme liberata var närmast afsedd att vara ett kristligt epos.

Af ändå större betydelse i litterärt afseende var den starka patriotiska strömningen hos femtonhundratalets italienare. Ända dittills hade Italien varit den

Digitized by Google

politiska splittringens land; först Cesare Borgia och framför allt den kraftfulle Julius II började se saken mer i stort och drömma om en italiensk enhetsstat. Målet var närmast att drifva ut främlingarne ur Italien, men försöket misslyckades, de italienska fristaternas oberoende krossades, och främlingsoket kom att hvila tyngre än någonsin öfver det olyckliga landet. Det nationella förtryckets säkraste följd är den vaknande fosterlandskärleken; så har det varit i Polen, i Slesvig, och så blef det äfven i Italien. Den italienska patriotismen är årsbarn med den italienska frihetens undergång.

Man vände sig först och i främsta rummet med sin kärlek till språket. Tidens främste latinare, Pietro Bembo, blef ock den främste italienske språkkonstnären. Den stränga formkänsla, som han och andra humanister haft vid det latinska språkets behandling, öfverförde han nu på italienskan, och hans värksamhet gick ut på: först att uppvisa det italienska språkets likaberättigande med latinet, vidare att förfina detta enligt humanismens fordringar och slutligen att bestämma mönstren för de moderna skriftställarne. Vid dylika mönster voro nylatinarne ju vana. Brefstilen bildade man efter Cicero, samtalsspråket efter Terentius o. s. v. Nu uppsattes Boccaccio såsom förebild för den italienska prosan och Petrarca för den italienska poesien. Därmed kom sonetten på nytt till heders. Sonettskrifveriet var väl närmast en språköfning, men med Petrarcas språk följde ock andan i hans kärleksdikter, och på så sätt kom renässansens förste lyriker att under många århundraden efter sin död behärska den italienska litteraturen. Och icke blott den italienska. Den nationella språkrörelsen spred sig från Italien till Frankrike, England, Tyskland och slutligen äfven till Sverige, och öfver allt utgör sonetten ett bland de mest betecknande kännemärkena på denna för öfrigt nationella rörelses framträdande; i Frankrike hafva vi Du Bellays och Ronsards sonetter, i Tyskland Zincgrefs och Opitz', i Sverige Stiernhielms och Skogekär Bärgbos.

Större betydelse än Bembo ägde en annan, af äldre litteraturhistoriker ej rätt uppskattad författare, nämligen Giangiorgio Trissino († 1550). Såsom skald är han misslyckad, men han uttalar dock först och kraftigast de idéer, på hvilka hela den följande senrenässansen hvilar. Senrenässansens program

Hans uppfostran hade varit humanistisk, och han hade således redan från barndomen vant sig vid att anse den antika poesien såsom det oupphinneliga mönstret af skönhet och formfulländning. För renässansens italienska dikt, som undandragit sig den klassiska smakens formtukt och lagar, kunde han ej hysa någon aktning; Orlando furioso var för honom en dikt »för pöbeln». Men å den andra sidan var han gripen af den nya nationella strömningen, sitt modersmål, det klangrika italienska språket, älskade denne lärde pedant med en värkligt svärmisk kärlek, och denna varma patriotism i förening med en lika hängifven beundran för antiken kommo honom att såsom mål uppsätta: en italiensk poesi, noga bildad efter den antika såsom mönster. Detta program är hela senrenässansens. I Tasso finner han en efterföljare, som, mer skald än han, lyckas skapa ett epos, som enligt hvad Tasso själf och den tidens ästetiker an-

Digitized by Google

sågo, var på samma gång kristligt som bildadt efter den homeriska dikten. Med andra ord: de båda strömningar inom den italienska poesien, som hittills lupit sida vid sida, förenas nu i en enda, och den nya dikten är — eller rättare: ansågs vara — på samma gång italiensk och klassisk.

Från Italien spredo sig snart senrenässansens ledande idéer till landen norr om Alperna. I Frankrike upptogos de 1549 af den s. k. plejaden eller Ronsard och hans skola, till England, dit de nådde en trettio år senare, gjorde sig Sidney, Spenser och deras kotteri till förkämpar för dessa satser, i Holland finna de med nästa århundrades början representanter i Hooft, Vondel och andra, och ungefär samtidigt proklameras de i Tyskland af Opitz. Till Sverige når denna strömning mot 1600-talets midt och finner i Stiernhielm sin förste och störste målsman.

Programmet var i det hela detsamma i alla dessa land, och de satser, som uttalas i skolans olika poetiker, äro endast variationer af grundtemat: en fosterländsk dikt, på fosterlandets eget språk, men bildad efter antiken.

Låtom oss emellertid något mera i detalj skärskåda programmet.

Intresset för modersmålet.

Gemensamt för alla de olika afdelningarna af denna litterära skola är det varma intresset för modersmålet. Det är denna skola vi hafva att tacka för de första, vetenskapliga grammatikerna öfver de moderna språken, och i regeln hafva deras programskrifter formen af ett försvar för modersmålets rätt. Jag har redan nämnt Bembos skrifter. Den Ronsardska skolan debuterade 1549 med Du Bellay's Deffense et Illustration de la langue française. Opitz började sin litterära bana med ett latinskt tal Aristarchus eller om föraktet för det tyska språket, och i Sverige hafva vi Skogekär Bärgbos Svenska Språketz Klagemål, Stiernhielms försvar för modersmålet i Svea- och Götha-Måles Fatebur, Columbus' Ordeskötsel m. m.

Denna kärlek till fosterlandets språk yttrade sig särskildt i en sträfvan att vilja göra detta allt rikare, så att det äfven på detta område kunde upptaga täflan med antikens, och med riktig takt lånade man dels språkets gamla, vid denna tid utdöda ord, dels uttryck från de förut ringaktade bygdemålen; så gjorde Ronsard och Spenser, och så gjorde Stiernhielm. Genom det flitiga användandet af dylika provincialismer äro denna skolas dikter, särskildt Spensers, men äfven Stiernhielms, ofta ganska svårbegripliga för nutidens läsare. Men tendensen var icke blott patriotisk; den var äfven språkligt riktig. »Kan — säger Columbus —

Digitized by Google

en frisk och stark bonddräng tagas från plogen och bli soldat, kanske ock kapten och öfverste, hvi skall icke ett godt svenskt ord hämtas till den vackra världen?»

Viktigare var förkärleken för arkaismerna, ty därigenom drefs man öfver till ett språkhistoriskt studium, och i viss mening kan denna skola sägas hafva grundlagt den moderna språkforskningen — väl på intet sätt genom de vetenskapliga resultat, till hvilka den tidens språkforskare kommo, ty dessa blefvo så godt som värdelösa i följd af det språkliga materialets otillräcklighet och den vetenskapliga metodens brist på säkerhet — men därigenom att denna skola dock hänvisat på de moderna språkens fornhistoria. I hvarje fall blef denna fornhistoria — både språkets och folkets — ett älsklingsstudium för tiden, icke minst i Sverige. Greker och romare — och med dem de moderne italienarne — ägde ju den stoltaste fornhistoria, och äfven detta sporrade den nya skolans patrioter till täflan. Det gälde för dem att äfven åt de moderna folken förvärfva en lika ärorik forntid som den romerska. I anknytning till gamla, quasivetenskapliga traditioner från medeltiden ledde fransmän och engelsmän sina anor upp till de gamla trojanerne, och i sin aldrig afslutade Franciade, som var ämnad att blifva det franska folkets nationalepos, ville Ronsard skildra, huru det frankiska riket grundats af landsflyktige trojaner. I Tyskland anknöto sig dessa försök till Tacitus' Germania, och i Sverige lyckades stormaktstidens högt uppdrifna patriotism att upptimra den kanske stoltaste, men också luftigaste forntidsbyggnaden.

Den egendomliga blandningen af antikbeundran och patriotism röjer sig ock i behofvet att skapa poetiska epitet i samma stil som de klassiska. Ronsard gick tillbaka till medeltiden, ofta till dess öknamn, och lyckades där värkligen finna flera förträffliga epitet, hvilka han införde i den högre dikten, och jämte dessa skapade han nya, så att hans Franciade i detta afseende, om också icke i något annat, godt kan ställas vid sidan af Homerus. Hans lärjungar, särskildt Du Bartas gingo i detta fall till fullkomlig öfverdrift,* och icke häller Stiernhielm är njugg på »homeriska» epitet. Han har »gull-gåhl-blänkiandes håår», »frisk-dagg-drypande drufvor», »stock-steelnad styfwer» och

»Sielfs-williande-blinde, gullwingade, nakote, snälle,
Lille, med Pijlar och Bloss, och Boga bewäpnade Skytten;
Then hiert-bindande, twingande, stingande, wäldige Kämpen;
Högmods-dämpande, Sinne-beröfwande, Strijdsamme Hielten,
Astrild Fröjas Son.»

---

* Så t. ex. får elden hos Du Bartas dessa epitet:
Le feu donne-clarté, porte-chaud, jette-flamme, source de mouvement, chasse-ordure, donne-âme.

Digitized by Google

Fosterländsk mytologi.

De sista orden föra oss in på en annan sida af skolans värksamhet. Den antika poesien hade haft till sitt förfogande en plastiskt utmäjslad gudavärld, och med sin okritiska beundran för antiken kommo Trissino och hans efterföljare att anse, att äfven en modern poesi ej kunde existera utan en dylik mytologi. Men — här kom svårigheten — skulle man såsom humanismens skalder helt enkelt afskrifva den klassiska mytologien och fortfarande röra sig med Apollo, Jupiter o. s. v.? Både skolans religiösa och patriotiska anläggning talade emot detta. Trissino valde den onekligen bekvämaste, om än därför icke bästa utvägen: han döpte helt enkelt de gamla hedningarne, och i stället att tala om Oneiros och Neptunus, lät han en »angelo» Onerio och en »angelo» Nettuno uppträda. Tasso, mera skald och mera allvarligt religiös, vände tillbaka till medeltidens kristna mytologi, till änglar och djäflar, fransmännen behöllo väl den antika gudavärlden, men fylde denna allt mer och mer med personifierade begrepp, Spenser anlitade äfven de allegoriska figurerna, men jämte dessa hämtade han de öfvernaturliga väsen, han för sin hjältedikt behöfde, från den nationella, engelska traditionen (kung Artur, fédrottningen Gloriana o. s. v.). Stiernhielm förfor på ett ganska egendomligt sätt. Den antika gudavärlden behöll han väl delvis, men i denna infogade han åtskilliga svenska allegorier såsom Fru Lusta, gudinnan »Svada»* och andra, och till dessa lade han den nordiska kärleksgudinnan Fröja samt hennes son Astrild, »id est — säger han — Amor, Cupido, filius Veneris, sammansatt af Ast, det är Kärleek, och ild eller eld, Ignis, quod Kärleeks-Eld». Hos de andra möta vi Frigga (också Venus), någon gång äfven Tor och Oden. Därmed var åtminstone början gjord till en inhemsk mytologi. Hade Stiernhielm haft en bättre kännedom om den fornnordiska gudavärlden, hade han antagligen gått längre; nu blef Eddan bekant i Sverige först några år efter det att Stiernhielm i Hercules skapat ett poetiskt språk och en nationell mytologi, och hans efterföljare ägde icke mästarens djärfhet att nyskapa. Folkvidskepelsen hade dessutom ej ännu förlorat alla minnen af de gamla asagudarne, och i gemene mans ögon voro de gamla valhallsinnevånarne onda andar. Peringsköld talar på ett ställe om »Odin eller den onde djäfvulen, som kallas hin hårde eller hin onde samt Odin ille, Odin den lede, stygge, fule, den elake, arge Odin». Det var sålunda ingen lätt sak att i poesien glorifiera dylika personligheter.**

Metriska reformer.

Uppgiften för skolan var, såsom ofta framhållits, att skapa en modern poesi, bildad efter antiken. Men till den ändan måste först versen reformeras, särskildt måste naturligen den i England, Tyskland och Skandinavien brukliga knitteln, som så erinrade om medeltidens barbari, afskaffas. Man vände sig då först till den antika versen, ty så vidt möjligt borde ju den nyklassiska poesien byggas på samma versmått som den antika. Men svårigheterna voro större än man från början tänkt sig. Först försökte man i Italien att helt enkelt tillämpa de antika kvantitetslagarne, men då man efter några få försök fann, att dessa ej lämpade sig för italienskan, sökte man att bygga versen på den

* Han förfor härvid på samma sätt som en samtida tysk författare, von Zesen, som af Venus gjorde en tysk gudinna »Lustinne», af Pallas en »Kluginne» o. s. v.

** Möjligen kan man också förundra sig öfver, att ingen af den tidens skalder behandlat något isländskt sagoämne t. ex. Sigurds historia. Men det berodde nog på, att stormaktstidens poesi till sitt egentliga väsen var antikiserande och att dess syfte väl var att skapa en fosterländsk dikt, men i antik form. Man föredrog därför att skildra en svensk yngling såsom Hercules framför att framställa honom såsom Sigurd.

Digitized by Google

italienska kvantiteten. Då emellertid kvantiteten i de moderna språken är allt för svagt utvecklad, misslyckades äfven dessa försök. Man förkastade då den kvantiterande versen och sökte att med den italienska versens vanliga hjälpmedel — aksent och stafvelseräkning — närma sig de latinska versformerna. Detta lyckades visserligen bättre, men ej häller denna metriska reform kunde rätt tränga igenom. Trissino använde visserligen för sitt stora epos endecasillabi sciolti d. v. s. tiostafvig orimmad vers — som åtminstone genom sin rimlöshet var afsedd att närma sig den antika versen — men redan Tasso återgick till den italienska hjältediktens vanliga versmått: ottava rima. De franska försöken — för hvilka särskildt Baïf gick i spetsen — vunno likaledes föga framgång, och äfven engelsmännen, Spenser, Sidney m. fl., gjorde föga mer än några snart glömda ansatser.

Bättre framgång hade dessa metriska reformsträfvanden i Tyskland och i Sverige, där den medeltida versen på intet sätt nått den fulländning som i Italien och Frankrike. Den medeltida knitteln var i hög grad formlös; antalet höjningar var ej ens bestämdt, och i själfva värket var det knapt mer än rimmet, som skilde knitteln från prosan. Genom inflytande från Frankrike — särskildt från Lobwassers öfversättning af Marots psalmer, men äfven förut hos de s. k. mästersångarne — började den franska versprincipen, stafvelseräkning, att göra sig gällande i den tyska poesien, och därifrån öfverfördes denna princip mot 1500-talets slut till den svenska. Knitteln upphörde väl ej att begagnas, men verser, som bestodo af ett lika antal stafvelser och vid hvilka betoningen ej spelade någon roll, blefvo nästan lika vanliga. Men denna vers var i själfva värket en vers för ögat, ej för örat, och den saknade den rytm, som vi af ett bundet föredrag äga rätt att fordra.*

Vid sidan häraf gjorde sig en annan princip gällande, ehuru nästan tillfälligtvis, nämligen den som återfinnes i medeltidens latinska dikter, hvilka, såsom jag redan nämnt, voro bygda både på stafvelsernas aksent och på deras lika antal. Dylika verser förekomma redan hos Olavus Petri, men principen tillämpades aldrig med någon vidare stränghet.

---

* Man torde uppläsa detta stycke af Messenius:

Waren alle wälkomne till Ubsala by,
Och så til thenne Comoedia ny,
Adel, Prester, Kiöpmän och Jungfruer sköna,
Ärlighe Matroner, hwar skal röna
I sanning stor nytto, wårt spel medh sigh haffua,
Giffuer oss til, om wij råke snaffua etc.

Denna vers kan ej skanderas såsom vår vanliga vers, ej häller har den ett regelbundet antal höjningar. Däremot skall man, då man räknar efter, finna, att hvarje udda versrad har 12 stafvelser, hvarje jämn 10. Men detta kan blott ses, ej höras.

Digitized by Google

Genom inflytande från antiken kom nu till en fjärde metrisk princip, i det att **Bureus** sökte att — tydligen blott såsom ett metriskt experiment — skapa en på antikens positionslagar bygd svensk vers. Man har nämligen af honom detta leoninska hexameterpar.

Visdoms början sann är visst Guds alfvara fruktan.
Vis mig visan man den i yngskone ratade tuktan.

Detta var ett försök, som väl tillfälligtvis kunde lyckas, men svårligen ofta upprepas med framgång. **Stiernhielm** sökte därför — efter hvad han trodde — skapa en efter antiken bygd svensk vers, men med anlitande af det svenska språkets kvantitetslagar. Enligt dessa skref han hexameter, sapfisk vers, pentameter, adonisk vers, jambisk och trokaisk dimeter catalecticus o. s. v., och hans lärjungar följde honom i denna punkt i spåren, ehuru ingen af dem i versformernas oerhörda rikedom nådde upp till mästaren, hvilken tydligen brann af begär att visa sitt modersmåls möjlighet att återgifva antikens alla konstfulla metra. Men i självfva värket förblandade Stiernhielm tvänne saker. Han trodde sig bygga sina verser på kvantiteten, ehuru han i värkligheten bygde dem på aksenten. Hans Hercules är skrifven på hexameter, men denna hexameter hvilar icke på stafvelsernas längd, utan på deras tonvikt, och det göra också alla de så konstrika versformerna i Then fångne Cupido.

Stiernhielms metriska reform inskränker sig dock ej till dessa antikiserande versformer. Just emedan han ej insåg den värkliga skillnaden mellan den kvantiterande och aksentuerande versen, kunde han trots sin antikbeundran äfven upptaga den medeltida hymnens metriska princip och således fullända hvad Olavus Petri börjat d. v. s. skapa en aksentuerad vers, vid hvilken både höjningar och sänkningar äga betydelse. Denna vers — den samma som är den nu öfliga — skilde sig för Stiernhielm från den antika helt visst hufvudsakligen däri, att den i motsats mot denna var rimmad. Hvad denna vers beträffar, kan han väl ej anses såsom dess skapare, ty redan före honom förekomma flera dikter, affattade på fullt regelbunden, modern vers, men dels florerade vid deras sida både knittel och syllabisk vers, dels framträdde de mera tillfälligtvis och sporadiskt utan att vidare uppmärksammas eller vinna någon större efterföljd. Stiernhielm uppträdde däremot såsom en fullt medveten reformator i kamp mot den forna regellösheten och godtycket; äfven enligt denna metriska princip skapade han en stor mångfald af olika versformer, och — betraktar man den tidens

Digitized by Google

tillfällighetstryck, bröllops- och begrafningsskrifter m. m. — skall man finna, att året 1650, således årtiondet strax efter Stiernhielms uppträdande, värkligen bildar en vändpunkt i metriskt afseende. Knitteln upphör liksom med ens, likaså den syllabiska versen, och i deras ställe träda hexametern och alexandrinen. Reformen var genomförd.

Om fördelarne kan man möjligen hysa delade meningar. Den moderna svenska versen, som nu genom Stiernhielm blef gällande, har otvifvelaktigen genom den regelbundna växlingen af höjningar och sänkningar blifvit stelare än knitteln med dess fritt sväfvande betoning. Men å den andra sidan kan ej förnekas, att den knittel, som fanns vid Stiernhielms framträdande, var så rå, så konstlös och monoton, att knapt någon kunde ana, hvad den i en mästares hand värkligen kunde blifva.

Olyckan var kanske snarare den, att man icke blef stående kvar på Stiernhielms ståndpunkt.

Stiernhielms antikbeundran mötte nämligen motstånd från ett håll man minst kunnat vänta, nämligen från en af samtidens skickligaste klassiska filologer, **Petrus Lagerlöf.** I sina enskilda akademiska föreläsningar, hvilka tyckas hafva varit mycket besökta, vände han sig med stor skärpa mot Stiernhielms försök att efterbilda antikens metra, hvilka han förklarade vara oförenliga med det svenska språkets natur.* Olyckligtvis nöjde sig Lagerlöf ej med detta, utan upptog äfven en annan sats från Opitz' Buch von der deutschen Poeterey (1624), som i så mycket blef grundläggande äfven för svenskarnes ästetiska åsikter på 1600-talet. Opitz, ehuru i det hela stående på samma ståndpunkt som Stiernhielm, hade dock uttalat sig mot lämpligheten af antika metra i tysk vers och förklarat, att en tysk vers måste vara »entweder ein jambicus oder trochaicus». Också i denna punkt anslöt sig Lagerlöf till honom, och i sin svenska verslära upptog han inga daktyliska eller anapästiska versmått.

Lagerlöfs åsikter, förkunnade vid rikets främsta universitet och stödda af Opitz' auktoritet, hade ett ofantligt inflytande — som äfven framgår af de talrika afskrifterna efter hans föreläsningar — och följden af hans uttalanden i denna punkt blef, att den svenska versen ganska snart förföll till samma själlösa monotoni som den tyska. Hexametern upphör** och ersättes af den

* Egendomligt nog tyckes Lagerlöf hafva menat, att Stiernhielms vers värkligen var bygd på kvantitet och ej — som Lagerlöf anser vara riktigt — på aksent, »structura» (d. v. s. stafvelseräkning) och rim.

** Den fortlefver visserligen någon tid, men i regeln såsom rimmad.

Digitized by Google

korrekta, nyktra alexandrinen, som bredvid den hurtigare, karolinska hexametern värkar såsom en rådsherre i mantel och allongeperuk, och de slätkammade jamberna marschera upp efter hvarandra i den svenska versen såsom ett led af preussiska soldater från Fredrik II:s tid. I sina psalmer sökte Spegel ännu att tilllämpa friare principer och förmenade »dactylicum behagligare än spondaicum, och många jambos och molossos icke göra en ljuflig cadens i sången», men detta oppositionsförsök hade endast till följd, att hans psalmer af censorerna omskrefvos till regelbundna jamber, och med 1700-talets början var den jambiska perukstilens välde tryggadt.

Formelt intresse. Detta intresse för diktens form var något nytt för denna tid och beror därpå, att poesien icke längre fattades såsom en lek eller ett tidsfördrif på lediga stunder. Det var en stor kulturuppgift, som hägrade för skalden. Han skulle skänka sitt folk ett epos, sådant som det homeriska, en tragedi sådan som Senecas, en komedi lik Terentius', han skulle efterbilda de antika odena, epigrammen och herdedikterna, och på så sätt skulle han göra sitt ringaktade folk jämnbördigt med antikens.

Greklands och Roms poesi var för honom den mest formfulländade, som fanns, det oupphinneliga mönstret, och denna tids smakläror hafva därför intet annat råd att gifva de unga skalderna än: studera och efterbilda de gamle. Tyvärr följdes rådet allt för samvetsgrant. Högrenässansen hade stått fullt själfständig i förhållande till antiken; senrenässansen vill blott blifva en kopia däraf, och dikten blir därför oftare en frukt af författarens lärdom än af hans konstnärliga fantasi.

Fantasien kom till korta äfven af en annan anledning. För Trissinos efterföljare var skalden ej längre en »rimmare» såsom fordom utan snarare ett slags siare, en »vates» — såsom han kallas i tidens latinska poetiker. Diktens uppgift var ingalunda blott att förnöja utan att under poesiens behagfulla slöja meddela moraliska lärdomar, och skalden var därför i främsta rummet en folkets lärare. Den episka dikten mynnade därför — som jag sedermera skall visa — ut i didaktik.

Äfven dramats uppgift blef moralisk, i det att tragedien skulle lära oss att icke förhäfva oss i medgången, komedien att ej förtvifla i olyckan. Det stående temat i körsångerna är därför lyckans obeständighet, och hjältens tragiska öde framställdes enligt den tidens ästetik för att hos åskådarne åstadkomma en moralisk förbättring. Än starkare ljuder denna moraliserande ton i den lyriska dikten, som blir allt mer och mer reflekterande och didaktisk.

Hos oss berodde detta möjligen till en del på inflytande från Holland. Hvarje folk såg naturligtvis — allt efter sin individualitet — något olika i den antika poesi, som nu af dess skalder uppsattes såsom mönster. Fransmännen tilltalades väl företrädesvis af dess klara, genomskinliga form, men äfven af den grandiosa, pompösa diktionen, och de efterbildade denna inom dikten liksom de i konsten tagit starka intryck af den romerska kejsartidens kalla prakt; de nyktra, borgerliga nederländarne sågo däremot i

Digitized by Google

antiken blott klarheten, men denna klarhet blef för dem en förståndsmässig kälkborgerlighet, som når sin höjdpunkt hos Catz, tidens mest beundrade författare.

Inom den svenska poesien kan man under denna tid iakttaga en skillnad mellan periodens början och dess slut. Under den äldre tiden — t. ex. hos Stiernhielm — är ännu det pompösa elementet förhärskande i dikten, och såsom vignett till detta skede i vår poesis historia tänker man sig gärna Karl X Gustaf, denna dästa, pfalziska bryggartyp, framställd såsom Mars med klassisk rustning och omgifven af välfödda, trumpetande genier med uppblåsta kinder och fladdrande draperier. Den efterföljande tiden däremot blir allt mer kälkborgerligt förståndig, ju längre det lider, och en bland dess sista representanter är den lärda Fru Brenner med sina femton barn och sin färdighet i matlagning och poesi.

Redan från början hade denna litterära skolas män hos poesien företrädesvis fäst sig vid dess formella sida, och i detta fall voro de humanisternas efterföljare. Målet var i främsta rummet att öfvervinna de svårigheter, som ett försummadt och motsträfvigt språk lade i vägen för skalden. Men härigenom öfverskattades formens betydelse, dikten blef så småningom blott form, och därigenom kommo form och innehåll slutligen att lösgöra sig från hvarandra d. v. s. barocken aflöste senrenässansen. Inom konsten känna vi denna stilart med dess osköna, sentimentala former, dess svällande draperier och inre tomhet, och samma stilförskämning möter oss äfven inom litteraturen, där den nya riktningen uppträder under många namn; vi hafva i Italien marinismen, i Spanien gongorismen, i Frankrike Les Précieuses, och i Tyskland är det i synnerhet Die Pegnitzschäfer och den andra Schlesiska skolan, som representera denna förfallsperiod inom renässansen. Barocken.

Alldeles ny kan denna riktning ej sägas vara, ty barocken ingår redan i senrenässansen, särskildt i balletten och den pastorala dikten, och den röjer sig i den tunga, mytologiska prakt, som redan nu utvecklas. Men den äldre senrenässansen äger dock ett allvar och en kraftfullhet, som skiljer den från den egentliga barocken. Die Pegnitzschäfer, Lohenstein och andra af den yngre skolans män ville särskildt emancipera sig från det moraliskt didaktiska, det torra, nyktert kälkborgerliga i Opitz dikt, och i viss mån förfäktade de därutinnan fantasiens rätt. Men äfven för dem var dikten blott form — t. o. m. i högre grad än för den äldre skolan — och fantasien riktade sig således blott på formen, ej på innehållet. I stället för den forna torrheten satte de nya svulst

Digitized by Google

och metrisk klingklang, och i stället för kälkborgerligheten trädde ofta frivolitet och hysterisk sentimentalitet.

Äfven i Sverige finnas representanter för denna riktning — framför allt Dahlstierna — och äfven i Sverige kan den anses utgöra en opposition mot den öfverhandatagande torrheten. Men skolans svenska anhängare skilja sig dock icke så litet från de tyska. Någon frivolitet märkes icke i deras skrifter, ty någon dylik ligger öfverhufvud ej för det svenska nationallynnet, knapt häller någon sentimentalitet, ty denna passade ej för den kraftfulla svenska stormaktstiden. Svulsten och bombasten finnas däremot i rikt mått, men bombasten är ej alltid kännemärket på en svag tid; det äldre Shakspereska dramat, Marlowe's och Kyd's, är så bombastiskt som möjligt, men bombasten är där knapt annat än öfverflödande lifskraft. En dylik lifskraft fanns visserligen icke i den svenska litteraturen, men den fanns hos det svenska folket, och litteraturen står således äfven i detta fall i samklang med lifvet. I den svenska nationalkaraktären ligger för öfrigt en böjelse för bombast, som icke minst röjer sig hos vårt århundrades skalder — äfven hos Tegnér samt framför allt hos hans imitatörer — och denna böjelse för ett braskande uppträdande torde vara ett arf från den karolinska tiden, då vi helt hastigt stego till en stormaktsställning, som ej stod i rätt förhållande till våra krafter; de högtrafvande orden och de stolta laterna fingo då ofta för främlingen dölja de svagheter, vi kände oss äga, och smaken för dessa öfverlefde stormaktstiden.

Den tidens svenskar skildras af utländingarne såsom olidligt högdragna samt nationellt fåfänga och skrytsamma. En egendomlig kontrast mot dessa omdömen bildar den inhemska litteraturen, inom hvilken de framställas såsom föga bättre än apor efter allt utländskt. Men båda dessa omdömen kunna förenas. Svenskarne kände tydligen sin underlägsenhet i förhållande till de stora kulturfolken, de kände sig såsom uppkomlingar och sökte att bevara sin ställning genom att så mycket som möjligt bilda sig efter utlandets förebild — genom att vara så »moderna» som möjligt — under det att de med uppkomlingens stolthet och skryt sökte att gent emot främlingen bemantla denna känsla af underlägsenhet. Helt visst äga 1600-talets svenskar i detta afseenden åtskilliga beröringspunkter med 1800-talets norrmän. Öfver hufvud taget har den tid, då ett folk först uppträder på världsteatern, ett stort inflytande på nationalkaraktärens utbildning. Vi uppträdde där först på barockens tid, norrmännen kort efter den franska revolutionen, och den norske bonden har onekligen ett drag af jakobin hos sig, som hänger

Digitized by Google

kvar i honom såsom ett minne från den tid, då det moderna Norge uppstod.

Denna barocksmak, om hvilken jag nu talat, möttes dock af ett bakslag. Det klara, franska lynnet opponerade sig snart däremot, och genom Malherbe, Boileau, Molière, Racine och andra skapades den franska s. k. pseudoklassiciteten, hvars grundsats återfinnes i Boileaus sköna ord: rien n'est beau que le vrai, le vrai seul est aimable. Äfven denna litteraturperiod är väl så till vida en ättling af humanismen, som dikten ännu företrädesvis betraktas från formens synpunkt, men den tidens smaklärare fordra dock, att innehåll och form ställas i samklang med hvarandra, och därigenom upphör barockens välde. Opposition mot barocken.

I Sverige intränger denna smak så småningom mot stormaktstidens slut — med Werwing, Triewald m. fl. — men den blef aldrig hos oss förhärskande, ty redan kort därefter kom frihetstiden med dess praktiska intressen, och därmed upphörde den gamla humanistiska strömningen, som i dikten företrädesvis tagit hänsyn till formen. För den nya period, som nu randades, blef litteraturen i främsta rummet en vehikel för tidens utilitarism.

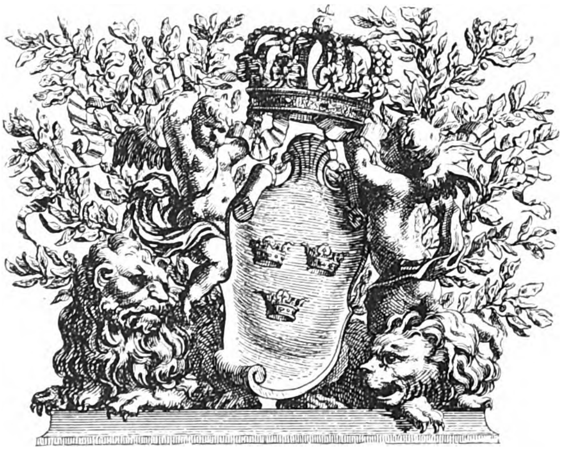

Vignett ur Svecia antiqua.

Digitized by Google

Vignett ur Svecia antiqua.

Språk- och fornforskning.

Såsom nyss påpekats, är ett bland hufvuddragen i denna tids skaplynne den varma kärleken till fosterlandets språk och minnen. Jag vill därför först lämna en kortfattad framställning af, huru arkeologien och studiet af fornspråket började och utvecklades under denna period.

Bureus. Ansatsen utgår från den originelle, mångkunnige **Johannes Thomæ Bureus** (f. 1568, † 1652).

I motsats till samtidens öfrige lärde var Bureus egentligen avtodidakt. Han var därför jämförelsevis oberörd af de filosofiska och teologiska fejder, som upprörde hans universitetsbildade samtida; i stället bröt han på egen hand väg och öppnade för forskningen nya vidder, på hvilka de andra ej funnit något för vetenskapen att skörda. Redan på skolbänken började han på egen hand att lära sig hebräiska — ett språk som då torde hafva varit så godt som okändt i vårt land. De egendomliga bokstäfverna och den allmänna obekantskapen med detta Österlandets mäktiga språk, på hvilket Gud själf och patriarkerna ansågos hafva uttalat sig — detta var naturligen tillräckligt att gifva hebräiskan karaktären af ett mystiskt, hemlighetsfullt språk, som redan till sin art skilde sig från alla andra, och därigenom att Bureus på egen hand sysslade med detta språks gåtor, erhöllo de anlag för mystik, som väl redan af naturen funnos hos honom, ny och rik näring.

I denna mystik fördes han snart allt djupare in. Då han var 24 år gammal, fick han — möjligen genom en händelse — en kabbalistisk bok i handen, nämligen »Arbatel: de magia veterum», hvilken tillskrifves den bekante Agrippa von Nettesheim, och denna bekantskap blef afgörande för Bureus. De mystiska tecknen och de undergörande »orden» spela från detta ögonblick in i hans lif och den uppfattning af tillvaron, som sammanhängde med denna filosofi, blef bestämmande för hela hans åskådning i öfrigt. Ty Kabbala var mera en religionsfilosofi än en linguistisk disciplin. Orden i de mystiska skrifterna tolkades allegoriskt, sammanställdes enligt vissa tämligen godtyckliga principer och ansågos innehålla en kraft, med hvilken kabbalisten kunde behärska tillvaron.

Digitized by Google

Dessa fantasterier, som förefalla vår tid värdelösa och för visso äfven äro det, måste dock tilltala renässansens män, hvilka brunno af begär att utvidga gränserna för det mänskliga vetandet och likt Faust trädde efter en kunskap, som kunde behärska världen. Här — i Kabbala — öppnade sig ett dylikt fält, så vidsträckt, att dess gränser dolde sig i ett mystiskt fjärran, och lika lockande för tänkaren som Perus och Mexicos fabelland för renässansens guldtörstande äfventyrare. Högrenässansens kanske rikast utvecklade snille, Pico della Mirandola, gick i spetsen, Reuchlin och andra följde efter, och vi kunna således ej anse det såsom beroende på någon brist i begåfningen, att Bureus sällade sig till denna riktning inom samtidens vetenskap.

Tre år efter dessa kabbalistiska studiers början kom Bureus att fästa uppmärksamheten vid några mystiska tecken, som voro inhuggna på en sten vid Gråmunkekyrkans portal i Stockholm. Tecknen voro runor, och deras egendomliga, om de hebräiska typerna erinrande form måste naturligen tilltala en man med Bureus' skaplynne. Han började nu att grubbla öfver tecknen.* Till en början intresserade de honom blott såsom ett slags kabbalistisk skrift, men snart började de att få äfven en annan betydelse för honom. Det var ju våra förfäders skrift, och genom studiet af denna öppnade det sig en ny väg för forskaren att förvärfva kunskap om de gamles språk och historia. Man märker, huru detta intresse blir allt lifligare och lifligare hos Bureus. Men olyckan var, att han aldrig fullt kunde befria sig från sin kabbalistiska utgångspunkt. Runorna fortforo att för honom vara en mystisk, hemlighetsfull skrift, han såg dem aldrig med den nyktert pröfvande vetenskapsmannens blick, och hans flesta runologiska skrifter äga därför för vår tid hufvudsakligen kuriositetens intresse. Bäst är otvifvelaktigen hans första arbete, den 1599 utstuckna *Runtaflan*, som inskränker sig till enkla afbildningar af typerna; sämst hans lärda diktsamling *Runa Redux*, som rör sig med en numera obegriplig mystik.

Men nytta gjorde Bureus dock, och genom sina runundersökningar blef han grundläggare icke blott till den följande runforskningen utan ock till 1600-talets hela antikvariska strömning. Han tyckes själf hafva afbildat och genom andra förskaffat sig afteckningar af omkring 200 runstenar, af hvilka visserligen blott en mindre del utgafs under hans egen lifstid.

Äfven regeringen förstod han att intressera för dessa forskningar. Karl IX tänkte ett ögonblick på att för honom upprätta en professur »i runskan» och förbjöd honom t. o. m. en gång att resa utrikes, ty — sade han — »om du dör därute, så förkomma antiquitates». Då Wormius utgaf sina »Fasti Danici» och där först sökte göra den lärda världen bekant med nordens runminnesmärken, befalde Gustaf Adolf Bureus att refutera de danska anspråken samt uppvisa, att runkunskapen först uppstått i Sverige — ett uppdrag som Bureus helt visst med glädje åtog sig, då det ju gälde att skydda egen författareära. På regeringens uppdrag och med fri skjuts började Bureus redan tidigt att resa kring i landet för att aftecka gamla minnesmärken, leta efter manuskript och taga kännedom om skrock, folkseder o. s. v. Hans ännu bevarade anteckningar öfver en resa till Norrland ådagalägga på ett ypperligt sätt den öppna blick, han hade för alla dylika företeelser, och innehålla ett etnografiskt material af betydande värde.

---

* Kunskapen om runorna var aldrig helt utdöd. En liten skrift om runor, författad af Olavus Petri, fanns redan, ehuru den ej var tryckt, och äfven bröderna Magni hade i sina arbeten meddelat runalfabetet.

Digitized by Google

En följd af det intresse, som dessa Bureus' forskningar framkallade, var slutligen, att regeringen 1630 utnämnde tvänne antikvarier med uppdrag att uppteckna runinskrifter, som funnos såväl i böcker som på stenar, samla och afbilda runstenar, spörja efter gamla lagböcker, skråordningar och recesser, desslikes efter krönikor, historier, dikter, rune- och kämpavisor samt gamla mynt; göra ordsamlingar till ett fullständigt svenskt lexikon o. s. v., men framför allt uppsöka sådana »handlingar och skrifter fäderneslandet kan blifva illustreradt med». Till sysslans båda första innehafvare utnämndes Bureus' lärjungar Martinus Aschaneus och Johan Henrichson (sedan adlad: Axehielm).

Såsom häraf framgår, hade Bureus' intresse så småningom utvidgats — från att blott sträcka sig till runorna — till att omfatta hela den nordiska fornkunskapen. Den kanske vackraste och mest betydelsefulla sidan af Bureus' värksamhet är hans nit för uppspårandet och bevarandet af gamla handskrifter. De få norska handskrifter, som redan under medeltiden kommit till Sverige (Didriks af Bern saga, Barlaam och Josaphat samt Orm Snorrasons bok), uppmärksammades af honom — af den förstnämnda började han t. o. m. en öfversättning till nysvenska — och de viktigaste af våra fornsvenska handskrifter (Västgötalagen, Codex Bureanus, Själens Tröst m. fl.) hafva befunnit sig i hans händer och genom hans nit räddats. Bureus är ock den förste svensk, hvilken i litteraturhistoriskt och språkligt* syfte ederat en gammal handskrift, nämligen den första upplagan af *Konungastyrelsen*, som utkom 1634, ehuru den redan var tryckt några år förut — en upplaga som är desto märkligare som självfva handskriften nu är förlorad. Texten synes vara samvetsgrant återgifven, och där den varit korrumperad, har Bureus efter sunda filologiska principer sökt restituera den. Han har dessutom försett den med en redogörelse för alla där förekommande citat samt en ordbok. För sin tid kan denna upplaga med fullt fog kallas ett mästervärk.

Af nästan samma intresse äro hans många och upplysande anteckningar om och ur andra gamla handskrifter, af hvilka flera nu mera äro förlorade — exempelvis den viktiga Söderköpingsrätten — och den pålitlighet, som utmärker Bureus' kontrollerbara notiser, är en borgen för, att äfven de öfriga icke böra räknas till de antikvariska hugskottens klass.

Genom dessa studier leddes Bureus öfver till rent språkliga forskningar, och han är den förste, som af ett uteslutande vetenskapligt intresse studerat vårt språk. 1636 utgaf han en *fornsvensk grammatika*, ett arbete som nu tyvärr är förloradt så när som på några, dock utförliga citat i Aurivillius' först i våra dagar tryckta *Grammaticæ Svecanæ Specimen*. Undantager man jesuitlärlingen **Petrus Cuprimontanus**' blott i praktiskt syfte gjorda och för öfrigt förlorade svenska grammatik, är Bureus' arbete det första, som öfver hufvud sysselsätter sig med modersmålets grammatik, och ända till 1682, då Wallenii korta grammatica utkom, förblef det utan efterföljd. Så vidt man vet, är denna grammatik äfven i ett annat afseende den första i sitt slag, nämligen såsom den äldsta grammatiska behandling, som finnes af något germanskt fornspråk.

Samtidigt var han sysselsatt med förarbetena till *ett svenskt lexikon*, och till den ändan excerperade han flitigt våra gamla lagar. 1651 — ett år före sin död — öfverlämnade han, då urgammal och giktbruten, ej mindre än fyra volymer af dessa samlingar till regeringen; tre af dem hafva förkommit, men den

* Messenius hade väl förut utgifvit rimkrönikorna, men därvid var intresset historiskt.

Digitized by Google

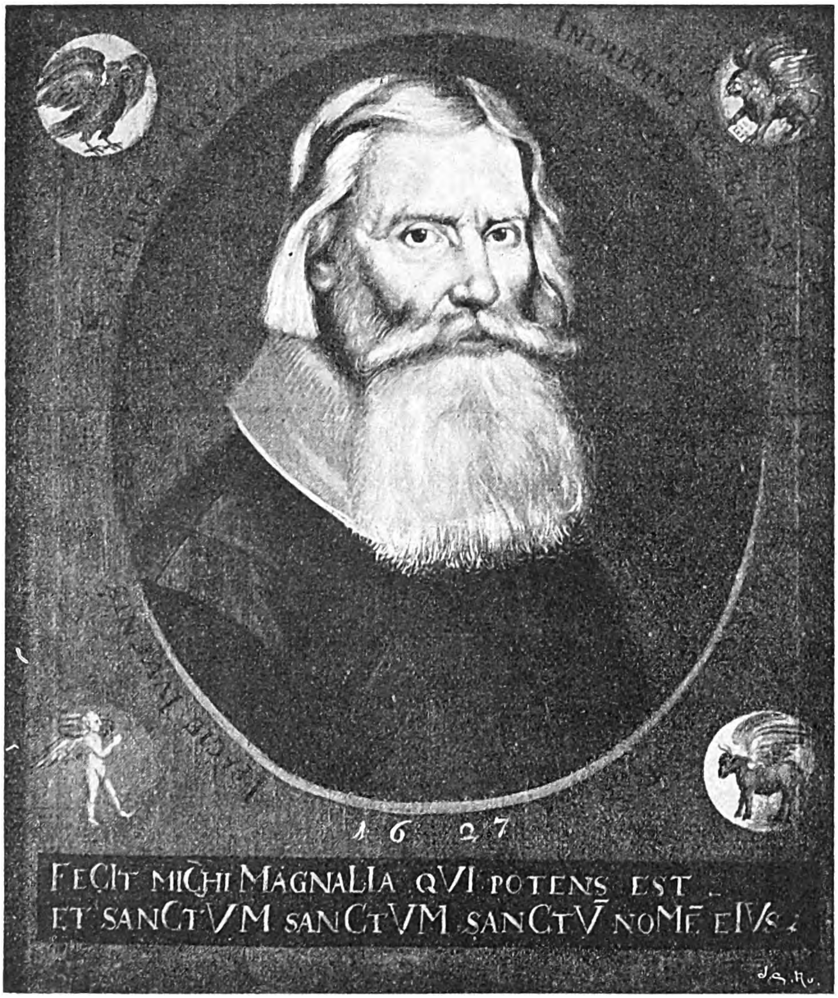

Johannes Bureus.
Efter original på Gripsholm.

Digitized by Google

fjärde finnes kvar och synes vara förtjänt af våra språkforskares uppmärksamhet. Detta lexikon är i hvarje fall det första rent svenska, som finnes, ty jag frånser arbeten som *Variarum rerum vocabula* och **Elaus Petri Helsingius'** *Synonymorum Libellus* (1587), som ju icke framgått ur något intresse för modersmålet.

Betraktar man hela det omfattande värksamhetsfält, på hvilket Bureus rörde sig, får man otvifvelaktigen ett intryck af en dylik mångsidighet i begåfningen, som är kännetecknande för renässansens rikt utvecklade personligheter. Och Bureus var icke blott språkman, fornforskare, etnograf och filosof. Han var ock vår förste infödde kopparstickare och träsnidare. Själf stack han runtaflan, Mora stenar, sitt eget och Messenius' porträtt samt skar det träsnitt, som återfinnes på sista sidan af Upsala mötes beslut. Vi veta dessutom, att han lärt sig att slipa diamanter, gravera sigill — Upsala universitets är af hans hand — att han försökt sig såsom skald, visserligen med ringa poetisk begåfning, men med ett långt vaknare sinne för formens betydelse än någon af hans samtida; att han var en skicklig ritare samt såsom sådan erhöll i uppdrag att rita mönstret till den tapet, som fattades i den praktfulla, af Erik XIV bestälda serien. Enligt hvad hans biograf Stenius upplyser, var han ock utmärkt i geometri, mekanik och astronomi, och den resa till Italien, hvarom Bureus' anteckningar tala och till hvilken Karl IX ville hjälpa honom, skulle enligt Stenius hafva afsett att utbilda honom till arkitekt.

Bureus var således obestridligen en rikt begåfvad natur, och det kan ej nekas, att man hos honom finner något af renässansens beprisade mångsidighet. Men dock drar man sig för att ställa honom på samma plan som t. ex. Stiernhielm, och orsaken är väl den, att det dock hos Bureus finnes något förkrympt. Då man läser hans anteckningar, får man visserligen å ena sidan intrycket af en stor och mångsidig begåfning, men å den andra äfven känslan af att denna begåfning saknat sol och därför ej häller kunnat utvecklas såsom sig bort. Stiernhielm lefde under lyckligare omständigheter, glansen från Kristinas hof kastade sitt skimmer äfven öfver honom; Bureus däremot tillhörde de hårda och sträfsamma tider, då Karl IX:s och Gustaf Adolfs generation genom umbäranden och mödor lade grunden till Sveriges storhetsperiod. Och detta trycker äfven sin stämpel på Bureus.

Till en del berodde det väl på den tidens oviga aflöningssätt, att så många så att säga stannade i växten. Det gör ett egendomligt intryck att läsa om en 35 års man af Bureus' betydelse, att han under pesttiden 1603 mest födde sig med »likpenningar» d. v. s. att han erhöll 12 öre från hvarje sterbhus, åt hvilket han gaf glans genom att följa med likprocessionen, och i slutet af samma år antecknar han: »När mig feltes födan, lagade Gud alltid, att jag antingen fick sägare (= klockor) att bota eller göra signeter, stundom epitalamia och epitaphia», och kort därefter: »Skänkte Pampineus mig en slät daler och en guldklipping för epitalamio och mat fullt upp». I de vanligaste fallen hade ämbetsmannalönen på 1500-talet karaktären af gratifikationer, som stundom utföllo, stundom innehöllos, och löntagaren blef därför föga bättre än en tiggare. Då sedermera en ordentlig lön anvisades, bestod denna i ett gods — Bureus fick Vårdsätra — men denna lön gjorde af vetenskapsmannen en bonde, som framför allt måste vara betänkt på gårdens skötsel.

Att Bureus likväl under sådana omständigheter uträttat så mycket, berodde på hans lefvande intresse och därpå att han — till skillnad från Messenius —

Digitized by Google

var en trots alla besynnerligheter god, nästan barnafrom karaktär. Han arbetade tydligen icke för sin egen äras skull, utan för vetenskapens och fosterlandets, och genom detta intresse för svensk forskning kan han sägas hafva inledt storhetstidens litteratur.

Bureus' efterföljare.

Den följande generationen af fornforskare och språkmän är hans lärjungar, i främsta rummet landets båda första antikvarier **Martinus Aschaneus** och **Johan Henrichson Axehielm.** Den senare (f. 1608, † 1679), Bureus' måg, drogs dock af mångfaldiga andra, särskildt juridiska, bestyr från fornforskningen, och af hans arbeten blef intet utgifvet. Han fortsatte svärfaderns påbörjade öfversättning af Didrikssagan, arbetade likt denne på en svensk ordbok, gjorde samlingar af runinskrifter samt författade en afhandling om runor, som dock endast är ett illa doldt plagiat af en af svärfaderns skrifter. Mera betydande var därför Martinus Aschaneus, hvilken började sin bana såsom »musikant» i Johan III:s kapell, hvarefter han blef fältprest vid liffanan och såsom sådan deltog i Gustaf Adolfs lifländska fälttåg. 1619 belönades han med Hammarby gäll, där han dog 1641, efter att i flera år hafva tjänstgjort såsom antikvarie. Aschaneus var en för sin tid mångsidigt intresserad man. Han var ganska god skald, författade äfven religiösa arbeten, var den förste, som tyckes hafva insett myntkunskapens betydelse för historien, och författade i denna vetenskap flera arbeten, han var en flitig samlare af runinskrifter samt har efterlämnat en mängd småskrifter af topografiskt-antikvariskt innehåll, och äfven såsom afskrifvare och samlare af äldre handlingar, visor o. s. v. har han gjort eftervärlden stora tjänster.

En tredje lärjunge af Bureus var den flitige **Jonas Haquini Rhezelius,** hvars — ännu blott i handskrift bevarade — samlingar rörande Upplands och Ölands fornminnen fördelaktigt vittna om antecknarens nit för vår fornhistoria.

Stiernhielm som språkforskare.

Såsom lärjunge af Bureus kunna vi slutligen räkna **Georg Stiernhielm.**

Stiernhielm, för hvars lif jag längre fram skall redogöra, hade tydligen rönt kraftiga intryck af Bureus. Hans filosofiska världsåskådning hade starka beröringspunkter med Bureus' kabbalistiska spekulationer, och sannolikt var det genom umgänget med denne, som han fick smak för runforskning och studiet af orientens språk. Men därjämte tyckes han äfven hafva påvärkats af de samtida nederländska filologerna. I Holland, särskildt i Leiden, drefvos ifriga klassiska studier, och därjämte hade man där börjat att fördjupa sig i de orientaliska språken. Äfven åt modersmålet egnade man sin uppmärksamhet, och genom offentliggörandet af Tacitus', Jordanes' med fleres arbeten hade den germanska forntiden fått en viss, från den klassiska historieskrifningen lånad glans. Ganska snart kände man ett behof af att kombinera dessa studier af orientens, den grekiskt-romerska antikens och Germaniens tungomål, och så började den jämnförande språkforskningen. I spetsen gick Goropius Becanus, hvilken i Origines Antwerpianæ (1569) samt

Digitized by Google

Hermathena (utg. 1580) sökte uppvisa, att nederländskan varit mänsklighetens äldsta språk. Andra följde efter, såsom Van der Mylius, Justus Lipsius m. fl., och ehuru de flesta af de hithörande skrifterna blott innehålla värdelösa fantasterier, riktade de dock uppmärksamheten på de moderna språkens äldsta minnesmärken. Trots alla förvillelser kunna således dessa nederländare betraktas såsom den moderna språkforskningens grundläggare.

Den komparativa lingvistiken måste naturligtvis mäktigt tilltala en man med Stiernhielms skaplynne. Han var i främsta rummet poet och fantasimänniska, och här hade han funnit en vetenskaplig värld, i hvilken hans rika inbillningskraft fritt kunde få tumla om. Han stannade därför icke såsom Bureus vid hebräiskan och de klassiska språken, utan började att studera äfven andra orientaliska tungomål, och därjämte är han den förste svensk, som förvärfvat sig en mera allsidig kännedom om de germanska språken. Ej blott att han — såsom Bureus — studerade runspråket, våra äldsta fornsvenska handskrifter samt de isländska, som efter Bureus' tid blefvo bekanta; han läste äfven forntyska, angelsaksiska och gotiska, som då voro alldeles nyupptäckta språk, samt synes hafva tagit åtminstone en ytlig kännedom om en mängd andra språk såsom finska och ungarska samt keltiska och romanska dialekter. Hans lingvistiska bildning var således betydligt mera omfattande än Bureus'. Men den nyktert forskande vetenskapsmannens egenskaper voro icke Stiernhielms. Han mäktade aldrig att helt fördjupa sig i något studium eller något arbete och föra detta till slut. Från hans hand hafva vi en oerhörd mängd påbörjade utkast och försök, men nästan intet afslutadt arbete, och de få, som värkligen blefvo publicerade — såsom hans upplagor af *Ulfilas* (1671) och *Västgötalagen* (1663) — vittna alls icke fördelaktigt om hans noggrannhet. Betydande är ej häller hans mot Cluverius riktade stridsskrift *Anti-Cluverius* (utg. af Hadorph 1685), hvari han med stöd af Jordanes' auktoritet söker visa, att goterna utvandrat från Sverige och ej — såsom Cluverius förfäktat — från Preussen. Hans flesta arbeten förblefvo fragment; så hans svenska lexikon, *Gambla Svea och Götha Måles Fatebur*, hvaraf bokstafven A utkom 1643, hans påbörjade, aldrig fullbordade anglosaksiska lexikon, etymologiska arbeten i mängd m. m. Det etymologiska intresset tyckes för honom hafva varit det hufvudsakliga; någon fast metod ägde den tidens språkvetenskap icke, och ännu så länge trefvade man sig blott fram i språkens labyrint. Men just dessa famlande försök måste naturligen locka en man med Stiernhielms kraftiga fantasi och omfattande språkkunskap.

Digitized by Google

Oförtrutet jämnförde han också de mest heterogena språk med hvarandra, öfver allt fann han likheter, och liksom Goropius Becanus velat härleda alla språk från nederländskan, såg Stiernhielm i dem dotterspråk af svenskan.

I våra dagar kunna vi medlidsamt draga på munnen åt Stiernhielms jämnförelser t. ex. mellan svenskan och magyariskan. Men språkvetenskapen måste ju börja med dylika famlande försök att finna likheter, och på 1600-talets ståndpunkt voro de nyss nämnda jämnförelserna ej djärfvare än Justus Lipsius' paralleler mellan persiskan och nederländskan, hvilka först af en senare forskning visats båda tillhöra den europeiska språkstammen. Ofta äro Stiernhielms etymologier för öfrigt både fyndiga och riktiga, såsom t. ex. då han sammanställer lat. Aqua, got. Ahva, sv. å; eller sv. (brud)gumme och gum(se), got. guma, lat. homo; sv. fisk, lat. piscis; got. faihu, sv. fä, lat. pecus, pecunia, och här angifver han icke blott riktigt betydelseöfvergången, utan anmärker ock, att »bokstäfverna b, p, f, v äro af en enda familj samt därför lätt utbytas med hvarandra» — ett yttrande som ju tangerar den berömda ljudlag, som sedermera upptäckts af Grimm. Vid andra tillfällen är han åtminstone fyndig, såsom då han härleder bok af böja på den grund, att de gamles böcker eller »volumina» voro böjda eller hoprullade i form af en cylinder. I en mängd — måhända de flesta — fall bero hans paralleler på tillfälliga likheter.

Hans allmänt hållna språkhistoriska inledning till Ulfilas vittnar för öfrigt om ett visst sinne för språkens bildning. Den allmänt gängse åsikten hade varit, att hebräiskan varit världens äldsta språk — det på hvilket Gud talat till Adam — men att det vid den babyloniska förbistringen uppstått 72 nya språk. Stiernhielm inlåter sig först på en ganska fyndig teologisk vederläggning af denna teori, men öfvergår därefter till en språklig. Intet tungomål är — såsom man vanligen antager — oföränderligen detsamma genom alla tider, utan alla äro stadda i en ständig utveckling, och icke häller hebräiskan, som Noak talade, bildar ett undantag från denna lag. Ur det gemensamma språket bildade det sig först dialekter, och så småningom öfvergick en del af dessa dialekter till särskilda språk. Dessa nya språk sönderföllo åter i dialekter, och äfven ur dessa bildade det sig nya språk. Till den jafetiska språkgruppen räknar han alla europeiska språk utom finskan och ungarskan, hvilkas stora likhet han, så vidt jag vet, är en bland de första, som påpekat. Dock misstänker han ett visst samband mellan grekiska och finska.

Leibniz, som för öfrigt ej var någon beundrare af de svenska språkforskarne, uttalade sig med ett visst erkännande om denna inledning, och onekligen innehåller den en mängd sunda och riktiga tankar.

Wexionius.

På Stiernhielms, Bureus' och den äldre skolans ståndpunkt står ock den företrädesvis såsom statsvetenskaplig författare kände professorn i Åbo **Michael O. Wexionius**, hvilken 1650 utgaf *Epitome Descriptionis Sueciæ*. Wexionius har icke Stiernhielms omfattande lärdom, ännu mindre hans vidtsväfvande fantasi, men å den andra sidan är hans uppfattning nyktrare, och om hans framställning stundom är schematiskt torr, lämnar han dock, då han yttrar sig om Sveriges samtida politiska förhållanden o. s. v., flera uppgifter af värkligt intresse. Särskildt synas hans notiser om de finska, lappska och lettiska språken vara beaktansvärda; hans jämnförelser mellan svenska och tyska äro däremot väl pue-

Digitized by Google

rila äfven för denna tid, och hvad fornhistorien beträffar, ställer han sig fullkomligt kritiklöst på Johannes Magnis ståndpunkt.

Stiernhielm var den mest begåfvade af Bureus' lärjungar, men redan under hans kraftigaste mannaålder hade en annan, sundare och nyktrare riktning gjort sig gällande inom språk- och fornforskningen. Denna inledes af främlingen **Johannes Loccenius** (f. 1598, † 1677), hvilken 1625 utnämndes till professor i Upsala.

Till börden holsteinare, var Loccenius den förste lärde utländing, som på allvar slog sig ned i Sverige och där erhöll ett nytt fädernesland. Den humanistiska bildning, han hade, var grundligare än den, som denna tids svenskar i allmänhet ägde, och han hade såsom klassisk filolog förvärfvat sig en bättre och säkrare metod än den, som stod hans nya landsmän till buds. Hans blick skymdes ej af några kabbalistiska griller, och hans uppfattning var vetenskaplig, ej poetisk. Den första lärostol han beklädde var den historiska, men snart flyttades han öfver till juridiken, och därigenom erhöllo hans studier en fast och sund utgångspunkt. Loccenius kastade sig nämligen med ifver på den svenska rätten, studerade våra gamla lagar, jämnförde dem med andra germanska lagar och blef den, som först grundlade ett vetenskapligt juridiskt studium i vårt land; jämte Grotius, Conring och Stiernhöök kan Loccenius — om än i mindre grad än dessa — anses såsom det germanska rättsstudiets grundläggare. Loccenius.

Johannes Loccenius.
Efter kopparstick i Kongl. Biblioteket.

Banbrytande för den svenska forskningen på detta område voro *Synopsis Juris* (1648) och *Lexicon Juris* (1651).

Men dessa Loccenius' juridiska studier invärkade ock på hans historiska. De föregående häfdatecknarne hade för landets äldre historia så godt som uteslutande stödt sig på krönikornas osäkra vittnesbörd, och deras framställning

Digitized by Google

af forntidens lif hvilade till större delen på fantastiska spekulationer. I lagarna fann däremot Loccenius en samling källskrifter, som innehöllo säkra uppgifter om våra förfäders lif, och det är hufvudsakligen på detta material, som han bygt sina *Antiquitatum Sveo-Gothicarum Libri III* (1647)* — en för sin tid värkligen värdefull svensk kulturhistoria, betydande icke minst därför att den länkade uppmärksamheten på den period, som värkligen med fördel kunde studeras af den tidens forskare, nämligen medeltiden.

I viss mån återfinnas dessa förtjänster äfven i den framställning af Sveriges historia, *Rerum Svecicarum Historia* (1654), som han skref på uppdrag af Kristina och sedermera ånyo omarbetade (1662 och 1676). Men Loccenius kan dock ej frikännas från en viss lättrogenhet, och han insåg ej till fullo, att han i själfva värket hade en annan forskningsmetod än de mera fantastiske svenske lärde. I varm patriotism täflade dessutom denne främling med de infödde, och Rudbeck berättar, att han skall hafva fält tårar i förtjusningen öfver Atland. Han var slutligen en fredsälskande natur, som drog sig för att uppträda mot den svenska chauvinismen, äfven då han kunde känna sig manad därtill. Beträffande den egentliga fornhistorien kan han därför, ehuru i kritisk skärpa vida öfverlägsen föregångare som Paulinus och Baazius, dock knapt sägas hafva fört forskningen väsentligen framåt. I den första upplagan af sin historia ansåg han sig kunna börja först med Sveriges förste kristne konung, men i den nästa öfvergaf han denna kritiska, för chauvinismen sårande ståndpunkt och medtog hela den föregående raden af fabelkonungar.

Schefferus. En vida djärfvare, rikare begåfvad och mera mångsidig forskare var hans måg **Johannes Schefferus,** för hvilken de kritiska principer, som svärfadern sökt tillämpa, voro fullt medvetna.

Då Schefferus (f. 1621, † 1679) kallades till Sverige och 1648 tillträdde den skytteanska professuren i Upsala, stod han redan på höjden af sin tids filologiska bildning, och i sitt nya fädernesland blef han — mer än Loccenius och Freinshemius — den klassiska filologiens egentlige grundläggare. Förut hade man blott sökt att tillegna sig en allt renare och renare latinitet, men Schefferus var den förste, som förde forskningen utöfver denna ensidigt språkliga ståndpunkt in på mera reala områden. För det första utöfvade han en flitig textkritisk värksamhet och utgaf en mängd klassiska författares arbeten. Dessa upplagor äro väl mindre betydande, då de — med få undantag — ej stödja sig på manuskriptstudier, men denna brist berodde väl hufvudsakligen därpå, att man i Sverige i allmänhet saknade klassiska handskrifter. Viktigare voro Schefferus' realfilologiska undersökningar — särskildt rörande antikens sjöväsende — och hans arbeten häri lära länge hafva ansetts såsom fullkomligt afgörande.

Den kritiska skarpblick, som han förvärfvat sig i den mera utvecklade klassiska filologiens skola, kom honom väl tillpass, då han vände sig till den nordiska. Redan kort efter sin ankomst till landet synes han, ehuru detta ej vidkom hans professur, hafva kastat sig på studiet af svenska förhållanden och svensk historia. Den rent bibliografiska kännedom, han förvärfvade sig om vår litteratur, var större än den någon svensk före honom ägt, och främlingen från Strassburg blef den svenska litteraturhistoriens fader. Året efter hans död utgåfvo hans närmaste *Svecia Literata* (1680) en bibliografisk förteckning öfver vår litteratur, hvilken än i dag är af ett oskattbart värde, och hvars säkerhet och fullständighet äro så stora, att man har svårt att förstå, huru det varit

* Utkom i fyra upplagor och öfversattes på svenska 1728 af Nils Hufvedson Dal.

Digitized by Google

Schefferus möjligt att — utan föregångare och utan några offentliga bibliotek af betydenhet* — åstadkomma ett dylikt storvärk. Om hans intresse för den svenska litteraturen vittna ock hans upplagor af åtskilliga medeltidskrifter — *Konungastyrelsen* (1669), en i Registrum Upsaliense upptagen, viktig medeltidskrönika (1673) och Israel Erlandis *Vita S. Erici* (1675) — och hans till texterna fogade anmärkningar röja både kritisk skärpa och en omfattande kännedom om medeltiden. Ett annat vittnesbörd om hans intresse för allt svenskt äga vi i *Memorabilium Sveticæ gentis exemplorum liber* (1671), ett arbete, som, skrifvet med Valerius Maximus såsom förebild, skulle kunna kallas 1600-talets »Svenska folkets sagohäfder». Det var afsedt att begagnas såsom latinsk öfningsbok i skolorna, och i stället för de häfdvunna anekdoterna från den klassiska forntiden bjöd han här skolbarnen exempel, hämtade ur fäderneslandets egna häfder. »Det är en gammal villfarelse — börjar han — att först egna någon uppmärksamhet åt det, som är främmande. För allt grekiskt, romerskt, franskt och italienskt hysa vi vördnad; men det, som alstras hemma, trampa vi under fötterna.» Att i sin mån motvärka denna uppfattning hade han utgifvit denna lilla bok för att visa svenskarne, att deras egna häfder gömde lika goda och ärorika exempel på dygd och mannamod som utlandets.

Schefferus är äfven den förste, som af trycket utgifvit en afhandling i svensk arkeologi. 1674 hade man i Skåne funnit tre stora guldbrakteater, hvilka jämte ett bronssvärd voro de första antikviteter, som kommo i statens ägo; de förvaras ännu i statens Historiska museum. Året därpå utgaf Schefferus om dem en afhandling, *De Orbibus tribus aureis,* hvari han sorgfälligt redogjorde för fyndomständigheterna, beskref och afbildade föremålen samt sökte bestämma den tid, till hvilken de hörde, deras användning o. s. v. Detta förstlingsarbete inom en då alldeles ny vetenskap utmärker sig — enligt omdöme af en bland våra främste arkeologer — »genom lärdom, skarpsinnighet, kritik och en nykter uppfattning af förhållandena, hvarigenom det står vida öfver flera af de vid samma tid och långt därefter utgifna arkeologiska skrifter.»

Sammanhängande med denna arkeologiska afhandling är Schefferus' arbeten om Lappmarken och Upsala. Det förra, *Lapponia* (1673), som från latinet öfversattes till tyska, holländska, engelska (två upplagor) och franska, men egendomligt nog ej till svenska, tilldrog sig på sin tid en stor uppmärksamhet i den lärda världen, men har sedermera blifvit utsatt för ett visst klander. Så till vida kan detta vara berättigadt, som Schefferus ej skref på grund af autopsi, utan stödde sig dels på officiella handlingar rörande Lappland; dels på äldre beskrifningar (såsom **Olaus Petri Niurenius', Sam. Rheens, Torneus'** m. fl.), dels på muntliga meddelanden af lappar, som han utfrågat, men i samarbetet af de ofta stridiga uppgifterna göra sig Schefferus' kritiska skärpa och sunda omdöme gällande.

Mera betydande är hans *Upsalia Antiqua* (1666), en Upsala stads historia, som än i dag äger sitt värde och i hvilken Schefferus' kritiska metod utvecklar sig i hela sin glans. Särskildt ypperlig är den förkrossande vederläggning han gifver af den historiska metod, som sedan den Prosaiska krönikans och Johannes Magnis dagar envåldigt härskat trots Olavus Petris gensaga.

* 1649 ägde Upsala Bibliotek endast fem arbeten af svenske författare. 1680 funnos omkring 80 arbeten af svenske författare — i rikets främsta offentliga boksamling.

Digitized by Google

Detta arbete, som borde hafva banat nya vägar för den svenska häfdateckningen och fornforskningen, blef utgångspunkten för den första litterära kampen i vårt land och ledde värkligen till en sammandrabbning mellan de tvänne olika riktningar, som funnos inom vetenskapen — den kritiska och den fantastiskt patriotiska. Men ungefär samtidigt med det att Upsalia Antiqua skrefs, hade forskningen erhållit ett stort och nytt material, som i viss mån gaf karaktär åt hela den följande tiden.

Den isländska litteraturens pånyttfödelse.

Den isländska litteraturen, som är af så stor betydelse för vår fornhistoria, hade dittills varit så godt som okänd. Under medeltiden kände man blott Olof den heliges saga, som bearbetats till en svensk rimkrönika, och ett kortfattadt utdrag af Historia Norwegiæ, som å sin sida endast är ett utdrag i andra hand ur Ynglingatal, hvarjämte Didrikssagan och några andra norska handskrifter sedan midten af 1400-talet tyckas hafva befunnit sig i Sverige. Med undantag af excerptet ur Historia Norwegiæ och Didrikskrönikan voro dessa dock ej af någon betydelse för den nordiska fornforskningen. Messenius är den förste, som har en ny isländsk källa, nämligen den s. k. *Jani Martini krönika*, ett på danska af den norske lagmannen Mattis Storsson gjordt utdrag ur Snorres Heimskringla, som först 1633 fullständigt utgafs i en dansk öfversättning, värkstäld af Peder Claussen.

Johannes Schefferus.
Efter original på Gripsholm.

Emellertid hade intresset för den gamla sagoöns litteratur åter börjat vakna på Island. Denna, den isländska litteraturens renässans tillhör 1600-talets början. Isländske lärde såsom Arngrim Jónsson, Brynjolf Sveinsson m. fl. började nämligen då att samla de gamla manuskripten, hvilka vid denna tid syntes gå sin undergång till mötes. 1628 sände Arngrim en handskrift af Snorres Edda till den danske fornforskaren Ole Wormius, och därmed inleddes en stor export af isländska handskrifter. En bland de ifrigaste samlarne bland de danske lärde, till hvilka dessa manuskript öfversändes, var den berömde Stephanius. Åtta år efter hans död (1650) sålde hans enka hans samlingar till Magnus Gabriel de la Gardie, och 1669 donerade denne dem till Upsala bibliotek, där

Digitized by Google

de ännu befinna sig. Med den samling De la Gardie skänkte följde äfven den s. k. Codex argenteus af Ulfilas bibelöfversättning, som De la Gardie, — hvilken häri såg ett »götiskt» minnesmärke — velat återförvärfva för Sverige* och för 2,000 gyllen köpt i Holland. Genom De la Gardie ägde vi således icke blott den gotiska litteraturens främsta minnesmärke utan ock en rad af isländska handskrifter, såsom den berömda s. k. Upsala-codexen af Snorres Edda, det enda kända manuskript af den s. k. legendariska Olofssagan, Odd munk m. m.

Ungefär samtidigt fick den svenska forskningen ett nytt tillskott af isländskt handskriftsmaterial. 1658 — samma år De la Gardie köpte Stephanius' boksamling — blef en isländsk student, **Jón Rugman**, på färd från Island till Danmark tillfångatagen och förd till Sverige, där regeringen på bästa sätt drog fördel af sitt byte. Rugman anstäldes i svensk tjänst och sändes 1661 till Island för att samla handskrifter. Han återkom med en rik skörd, som öfverlämnades till det kort därefter inrättade Antikvitetskollegiet, hvars samlingar sedermera ytterligare ökades genom andra isländingars försorg — trots det att den danska regeringen, afundsjuk öfver den svenska statens förvärf, förbjöd utförseln af gamla handskrifter från ön.

Olof Verelius.
Efter original på Gripsholm.

Nu hade man således ett rikligt material, och den närmaste uppgiften var att bearbeta detta. Äfven här grep Magnus Gabriel De la Gardie in med sitt lifliga intresse för svensk forskning, och genom hans bedrifvande utnämndes Verelius 1662 till »professor i antikviteterna» — den förste i vårt land, som innehaft en dylik syssla och tyvärr också den ende. Fem år därefter eller 1667 genomdref De la Gardie inrättandet af Antikvitetskollegium för vården af våra fornminnen och bearbetandet af det nya material, som redan samlats och som man i framtiden hoppades finna.

Olof Verelius, till hvilken han först vände sig, var född 1618 och hade efter några års studier i Upsala begifvit sig på en längre resa till utlandet, där han särskildt studerat »de utländska göternas» historia. Hans intressen voro vid Verelius.

* Handskriften hade ägts af Kristina, men sedermera — antingen genom stöld eller såsom gåfva — kommit i en holländsk lärds ägo.

Digitized by Google

denna tid delade mellan de klassiska studierna och de nordiskt-antikvariska. De senare togo snart öfverhanden — såsom synes af hans troligen kort efter hemkomsten skrifna arbete *Epitomarum Historiæ Svio-Gothicæ Libri Quatuor* (tryckt först 1730), där han ännu står kvar på den äldre skolans ståndpunkt, utan att hafva påvärkats af den sundare metod, enligt hvilken de klassiska filologerna arbetade. Verelius börjar pliktskyldigast sin historia med Jafets son Magog och fäller kort därefter det klassiska yttrandet: »det vore icke mer än rätt, om våra lagars straff drabbade den brottsliga djärfhet, som tillåter sig att sätta så många ryktbara författares sanningskärlek i tvifvelsmål och stämpla annalernas vittnesbörd såsom löjlig godtrogenhet och villfarelse. Jag skulle vilja, att man i deras hårda panna slog de stenblock, som hos oss finnas ristade med runor, hvilka de efterlefvandes kärleksfulla hågkomst i hembygden ristat åt de fränder och bröder, som stupat i Mœsien, Grekland och Lombardiet.»

Dylika yttranden ådagalägga, att Verelius var en man, som var fullt skickad att under den barska karolinska tiden taga vård om våra fornminnen och häfda deras betydelse mot tvifvelsjuka hjärnors hugskott. Så snart Verelius blifvit utnämnd till professor i antikviteterna, började han också sitt värf med ett nit och en arbetskraft, som förtjäna allt erkännande. Bland de afskrifter, som Rugman fört med sig tillbaka från Island, befunno sig ock Gautreks och Hrolfs saga Gautrekssonar — ett arbete, hvilket tillhör den isländska sagoskrifningens förfallsperiod; det är fritt hopdiktadt och ett värk af en enda sagoberättares fantasi. För Verelius var sagan emellertid af ett oskattbart värde, ty Gautrek uppgafs vara konung i Västergötland och Hrolf konung i Sverige; det var således ett kostbart, nytt dokument till Sveriges historia, som han trodde sig hafva återfunnit, och Verelius skyndade sig äfven att utgifva det. 1664 utkom därför *Gothrici et Rolfi Historia* med parallelt löpande isländsk text och svensk öfversättning samt med antikvariska noter af Verelius och politiska af Schefferus — en upplaga som är märklig, därför att det är den äldsta, som blifvit utgifven af någon isländsk saga. För fornforskningen medförde dess publicerande knapt någon vinst; snarare bidrog den omständigheten, att en dylik, sen fantasiprodukt betraktades såsom ett historiskt monument till att ytterligare förvirra begreppen. Den nästa saga, som Verelius utgaf, *Herrauds och Bosa Saga* (1666), är af samma karaktär, och öfver hufvud valde de svenska utgifvarne sådana sagor, att deras publicerande tillskyndade den nordiska filologien mera skada än gagn. *Hervarar Saga*, som Verelius utgaf 1672, är väl ett bland de yppersta alstren af den isländska sagodiktningen, men dels är detta exempel tämligen enastående, dels förstod man icke häller här att skilja saga och historia åt, och samma omdöme kan fällas om *Vilkinasagan* d. v. s. sagan om Didrik af Bern, som först 1715 utgafs af **Peringsköld**.* I regeln tillhöra alla de sagor, som ederades af de svenske lärde — den yngre **Peringsköld, Salan** och **Reenhielm** — samt de i svensk tjänst varande isländingarne **Gudmund Olofsson** och **Islefus Thorlevius**, den sämsta förfallsperioden inom den isländska litteraturen. Af de historiska sagorna trycktes blott få; 1670 utkom **Rugmans** *Norlandz Chrönika* — en präktig folio, som utgick från Pär Brahes tryckeri i Wisingsborg och innehåller i öfversättning ett större utdrag ur Heimskringla, och 1697 utgaf **Peringsköld** en editio princeps af det isländska originalet jämte fullständig svensk öfversättning**;

* Den isländska texten hade redigerats af Bureus, Axehielm, Wijsingh och isländaren Gudmund Olofsson, den svenska och latinska öfversättningen af Hadorph. Peringsköld gjorde knapt annat än utgaf hans arbete.

** Det andra bandet utkom 1700.

Digitized by Google

redan 1691 hade **Reenhielms** upplaga af Odd Munks *Oloff Tryggvasons saga* utgifvits, och 1719 följde den yngre **Peringskölds** edition af *Sogubrot.*

Det var således i alla fall en icke obetydlig editionslitteratur, till hvilken den nye professorn i antikviteterna gifvit väckelsen. Men han var värksam äfven på andra områden; så är Verelius författare af det äldsta, af en icke-isländing författade isländska lexikon, som utkommit af trycket,* nämligen *Index Linguæ veteris Scyto-Scandicæ*, hvars företal han undertecknade 1681, men som först 1691 utgafs af Olaus Rudbeck — tyvärr så slarfvigt, att arbetet genom tryckfelens mängd förlorade en stor del af sitt värde. Äfven fortsatte han den af Bureus började runforskningen, och hans *Manuductio ad Runographiam Scandicam* (1675) är ett i flera fall betydande arbete, men det lider af författarens oförmåga att skilja på saga och värklig historia samt af en svenskhet, som då det gälde vetenskapliga frågor, skymde hans eljes klara blick; arbetet går nämligen ut på att visa, att runorna hvarken omedelbart eller medelbart kunna härledas ur det grekiska alfabetet, utan äro vida äldre än detta.

Då denna runografi trycktes, pågick som bäst det första slaget mellan de tvänne riktningar inom fornforskningen, för hvilka jag ofvan redogjort. De kämpande voro Schefferus och Verelius, och frågan gälde ursprungligen läget af det forna afgudatemplet i Upsala. I noterna till *Hervararsagan* (1672) hade Verelius vändt sig mot Schefferus' i *Upsalia* uttalade mening, enligt hvilken det gamla afgudatemplet legat på den plats i det nuvarande Upsala, där nu Trefaldighetskyrkan reser sig, och gent emot denna åsikt, som Schefferus hämtat från Ericus Olai, förfäktade Verelius fullt riktigt, att templet legat vid Gamla Upsala. Schefferus försvarade sin mening i noterna till *Incerti scriptoris Sveci chronicon de archiepiscopis* (1673), hvarpå Verelius replikerade i *Auctarium notarum in Hervarar saga*, som dock ej utgafs förr än 1677. Schefferus var då genast färdig med ett nytt svar: *De situ et vocabulo Upsaliæ epistola defensoria.* Verelius skulle just utgifva en replik, *Notæ in epistolam defensoriam*, då striden afbröts genom ett af kanslern utfärdadt förbud mot dess fortsättning; Verelius skrift kunde därför ej utgifvas förr än 1681 — efter motståndarens död. Striden erhöll emellertid ett efterspel. Verelius mottog nämligen af en vän ett gammalt manuskript *Annotationes ex scriptis Karoli episcopi Arosiensis excerptæ*, som otvetydigt visade, att han hade rätt, och då han icke ansåg sig bryta mot kanslersförbudet genom att utgifva detta, så lät han aftrycka och utdela dessa nyfunna anteckningar. Men Schefferus blef honom ej svaret skyldig, utan bevisade med en för vår tid bindande klarhet, att det ifrågavarande dokumentet endast och allenast var ett modernt falsarium.

Striden mellan Verelius och Schefferus.

Därmed upphörde striden. 1679 slutade Schefferus sina dagar, och 1682 följde Verelius honom i grafven.

Denna kontrovers är onekligen ganska karaktäristisk för de båda riktningar, som nu drabbade samman. Från det ursprungliga tvisteämnet öfvergick man snart till mera allmänna frågor. Verelius sökte nämligen bevisa, att kyrkan i Gamla Upsala ännu i sina murar bevarade restet af det forna afgudatemplet, han daterade oförskräckt ättehögarne kring gamla Upsala till 3,700 år,

* Redan förut hade dock isländaren **Gudmundus Andreæ** († 1654) författat ett *Lexicon Islandicum*, men detta utgafs först 1683 — således efter Verelius' död — af den danske lärde Resenius.

Digitized by Google

under det att de, som lågo kring den nya staden, blott anslogos till »högst» 2,000 år, och han upptog utan tvekan Johannes Magnis teorier om svenska konungar på Abrahams tid o. s. v. Det var mot dessa fantasterier Schefferus' nyktra bevisning vände sig. Då Verelius stödde sig på traditioner och vågade kombinationer, utgick Schefferus blott från historiska aktstycken, och i skriften mot det nyssnämnda falsariet utvecklade sig hans filologiska kritik till en för denna tid ovanlig skärpa. De båda riktningarna stodo genom denna strid fullt klara gent emot hvarandra. Det gälde nu: skulle forskningen fortgå på de chauvinistiska hypotesernas väg eller skulle den sunda filologiska metoden segra?

Olaus Rudbeck. Till en början såg det ut, som om den förra riktningen skulle afgå med seger, ty på Verelius' sida stälde sig — i viss mån såsom hans spiritus rector — samtidens snillrikaste och genom sin ädla, storslagna personlighet mest betydande vetenskapsman: **Olaus Rudbeck**. Då han torde vara det karolinska tidehvarfvets mest representative man, skola vi något utförligare sysselsätta oss med hans lif och värksamhet.

Olaus var son till det föregående tidehvarfvets kanske kraftigaste och mest helgjutna personlighet, den store biskop Johannes Rudbeckius, och det var icke blott i kroppslig måtto som han var sin faders son. Han var ock hans andlige arftagare.

Hos Olaus återfinna vi faderns stolta härskarlynne, hans rastlösa värksamhetsbegär och hans storslagna offervillighet. Men därjämte finna vi hos sonen några egenskaper kraftigt utvecklade, hvilka hos fadern endast förefunnits mera under anlagets form. Trots all sin barskhet var Olaus Rudbeck en man med lifligt sinne för det komiska, och vi kunna hos honom spåra humoristen lika väl som vi kunna det hos Stiernhielm. Äfven då det gälde ganska allvarsamma ting, bröt detta godmodiga skämt fram. Så t. ex. sökte han på följande kostliga sätt motvärka allmänhetens ovilja mot de anatomiska liköppningarna. Då han slutat dissektionen af en stackare, som ändat sitt lif i galgen, lät han begrafva honom med pomp och ståt. De bägge medicine professorerna gingo i spetsen för liktåget, efter följde studenterna, och till självfva begrafningsakten hade Rudbeck utfärdat denna inbjudan:

»Såsom I, gode Herrar, samteligen hafven Eder till nytto afklädt denna Microcosmi prydnad och den innerligen i alla vinklar och vrår beskådat: alltså är Facultatis Medicæ efter Kongl. constitutionernas innehåll vänliga begäran, det I denna Microcosmum viljen hederligen beledsaga att med äran blifva lagd uti Macrocosmo. Man skulle Eder med sådant omak förskona, därest I, gode Herrar, kunden alla samteligen så nätt tillsammansätta hans lemmar, som I

Digitized by Google

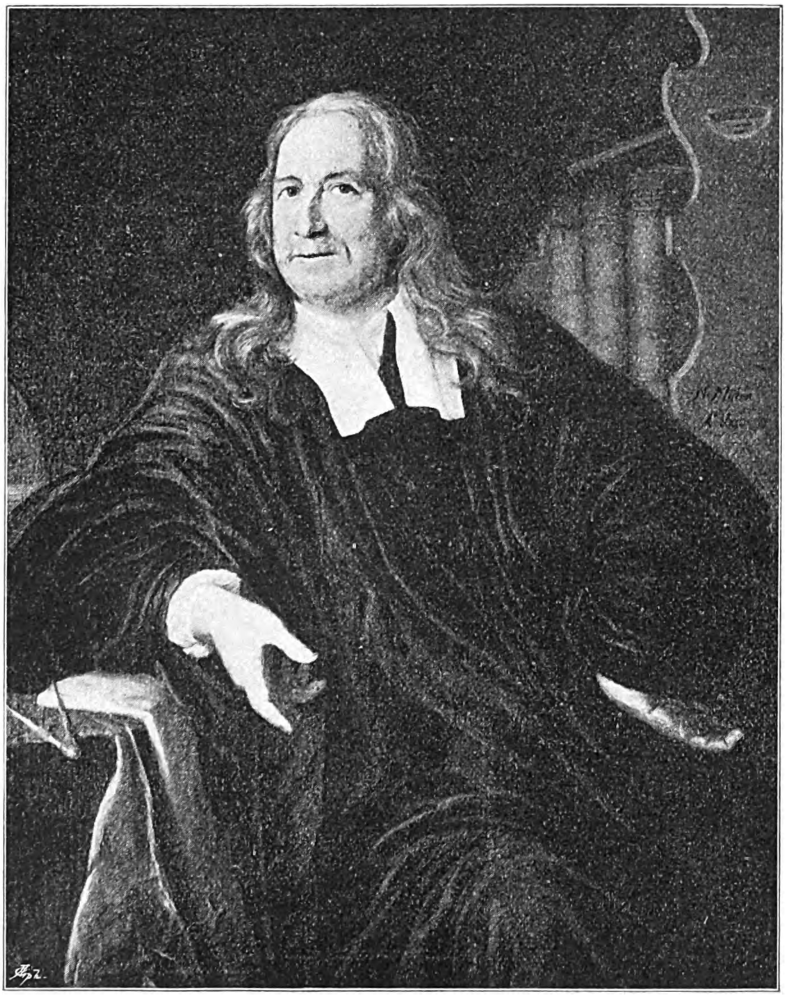

Ol. Rudbeck

Efter original i Upsala Universitetshus.

Digitized by Google

Digitized by Google

hafven dem sönderdelat. Men jag fruktar, fast alla skräddare från Adams tid allt intill denna dag.... voro tillstädes, så kunde de ej det åstadkomma. Hvarföre kommen då flitigt tillstädes och bevisen honom den äran som Kongliga constitutionerna förmå, och för den tjenst han Eder på det anatomiska bordet bevist hafver; i dag strax klockan 2 är slagen.»

Vid ett annat tillfälle tog han sig före — och då var han t. o. m. universitetets rektor — att i föreläsningskatalogen anteckna, att han under den kommande terminen skulle föreläsa öfver det viktigaste af alla ämnen, De Nihilo, och klarligen ådagalägga dess beundransvärda egenskaper och dess bepriseliga tillämplighet så i teologi, medicin, juridik och filosofi som i det allmänna lefvernet — en pik mot det lärda pedanteriet, som af hans kamrater till fullo förstods.

Ett annat anlag, som ock till fröet återfinnes hos fadern, hade hos sonen slagit ut i full blom — nämligen begåfningens mångsidighet. Icke blott att han behärskade nästan alla sin tids vetenskaper och i de aldra flesta af dessa öfverträffade sina landsmän, utan han ägde äfven en praktisk begåfning, som gjorde honom lika kvalificerad till styresman för ett ämbetsverk, till ingeniör, till konstnär, ja kanske också till köpman. Åtminstone var det han, som i allmänhet redde ut universitetets inkrånglade ekonomi, och då man klagade öfver den ringa tillförseln till Upsala, var det han, som — säkerligen till professorskornas stora glädje — anskaffade en fisksump, som hvarje vecka försåg professorshusen med färsk fisk. Boklåda och boktryckeri kommo till på hans initiativ och drefvos en tid på hans bekostnad. Lägger man härtill, att han satte kvarnar i stånd, bygde hus, försåg staden med vattenledning och stenläggning, ordnade postgången genom en särskild postjakt, ledde de musikaliska öfningarna och själf var en bland sin tids främste sångare och komponister, att han själf göt stilarne till sin Atlantica, att han gjorde fyrvärkeripjeser och vattenkonster, att han bygde orglar och förfärdigade kompasser åt den svenska flottan, att han var skald, kopparstickare, ypperlig tecknare och äfven målare, så måste man medgifva, att Rudbeck värkligen med heder uppbar den titel hans belackare gåfvo honom — mäster allt i alla.

Men denna rika begåfning medförde dock en fara, och faktiskt blef aldrig Rudbeck det, som man af hans anlag kunnat vänta. Han blef ej den store uppfinnare, som den, som känt honom såsom yngling, kunnat vänta; han blef knapt den store naturvetenskapsman, som hans första upptäckter tycktes utlofva. Han lyckades icke att omskapa universitetet, hvilket man af ansatserna

Digitized by Google

under hans första rektorat kunnat hoppas, och den ryktbarhet, han hos en senare tid vunnit, har icke varit odeladt smickrande, ty då man nu talar om Rudbeck, är det vanligen för att med ett medlidsamt löje minnas honom såsom Atlanticans författare.

Orsakerna härtill voro mångahanda och lågo dels i hans universalitet, som hindrade honom från att rikta hela sin oerhörda viljekraft på ett enda mål, dels på samtidens vetenskapliga riktning, genom hvilken han fördes bort från anatomien och botaniken till fornforskningen, dels och icke minst på en serie af vidriga yttre omständigheter, öfver hvilka han trots sin energi dock icke kunde göra sig till herre.

Jag skall genom en kort redogörelse för hans lif söka tydliggöra detta.

Olaus Rudbeck föddes 1630 i Västerås, och efter förberedande studier i stadens skola inskrefs han såsom en aderton års yngling vid Upsala universitet. Den uppsättning af lärare, som då fanns där, var väl ej direkt dålig, men undantager man de båda främlingarne Loccenius och Schefferus, ägde dock ingen af professorerna den betydelse, att hans namn fortlefvat i eftervärldens minne. Särskildt voro naturvetenskaperna klent representerade, hvilket ej var att undra på vid ett universitet, där man lade en nästan uteslutande vikt på studiet af de gamla språken och på de filosofiska disputationsöfningarna. Allt naturvetenskapligt studium var förlagdt till den medicinska fakulteten, inom hvilken två professorer hade att sköta samma åligganden, som f. n. vid samma universitet äro fördelade på trettioen ordinarie lärare, och af dessa två förnötte den ene, Stenius, sin tid på de filosofiska disputationerna, och den andre, Frankenius, hvilken såsom botanist icke var utan betydelse, hängaf sig företrädesvis åt mystiska spekulationer öfver den vises sten, utan att sköta de dissektioner, som enligt statuterna ålågo honom. Lärjungeantalet inom den medicinska fakulteten lär också vid denna tid hafva varierat mellan en och två samt sällan öfverstigit den senare siffran — ej att undra på, då hoppet om en dräglig utkomst på denna bana var ganska obetydligt.

Rudbeck som anatom.

Då Rudbeck vid sin ankomst till Upsala slog sig på naturvetenskapernas studium, var detta för honom en ren uppoffring, gjord af vetenskapligt intresse. Någon handledning erhöll han icke, och för sin vetenskapliga utbildning var han uteslutande hänvisad till sin egen intelligens och sin egen kraft. Men han grep sig oförtrutet an med den honom egendomliga energien, började att dissekera hundar, kattor, får och kalfvar — själf uppger han, att han användt ända till 400 — och lyckades att såsom en blott 22-årig student göra en viktig medicinsk upptäckt, viktig särskildt därför, att det är den första, som på naturvetenskapens område blifvit gjord af någon svensk.

Kort förut hade engelsmannen Harvey gjort sin världsbekanta upptäckt af blodomloppet. Fullkomligt hade han dock icke lyckats lösa problemet, och särskildt beträffande lefverns betydelse för blodcirkulationen stod Harvey ännu kvar på den äldre ståndpunkten, enligt hvilken lefvern betraktades såsom blodbildningens centralorgan. Det var denna åsikt, som den svenske studenten lyckades störta med sin upptäckt, att vattenkärlen i lefvern icke förde chylus till detta organ utan lymfa därifrån.

Digitized by Google

Denna upptäckt, hvars närmare detaljer jag här måste förbigå, väckte stort uppseende, särskildt därför att en berömd dansk anatom, professor Bartolinus, året därpå framträdde med en afhandling, i hvilken han tillade sig äran af detta rön. Härom utspann sig genast en strid, hvilken i viss mån blifvit fortsatt ända in i våra dagar. De svenska författare, som skrifvit härom, bland hvilka väl läkarne Hvasser och Hedenius mest förtjäna tilltro, hafva obetingadt gifvit Rudbeck äran af upptäckten, och Hvasser har dessutom sökt bevisa, att Bartolinus helt enkelt stulit upptäckaräran från den ännu obemärkte Rudbeck. De danska läkare, som yttrat sig i samma fråga, hafva däremot sökt förfäkta den mildare åsikten, att båda oberoende af hvarandra gjort samma upptäckt, ehuru några hafva tillerkänt Rudbeck prioriteten, enär hans afhandling bevisligen är ett år äldre än Bartolinus', som då ännu i en detta år utgifven skrift stod kvar på den äldre ståndpunkten.

Första gången Rudbeck offentligen framlade sin upptäckt var vid ett besök, som drottning Kristina, åtföljd af hela sitt hof, gjorde i Upsala år 1652. Redan förut kände hon den unge studenten, ty då hon 1651 besökt Upsala och man på slottet uppfört ett dramatiskt upptåg, hvarvid den unga drottningen själf uppträdt såsom en näbbig kammarpiga, hade studenten Olaus Rudbeck spelat »en herde med skalmeja». Året därpå, då hon återsåg den forne herden, hade denne förbytts i en lärd anatom, hvilken bortlagt skalmejan för dissikerknifven. Hans liffulla föredrag och det epokgörande i hans nya upptäckt fäste uppmärksamheten vid den lofvande ynglingen, som redan vid 22 års ålder visat sig såsom en af Europas snillrikaste anatomer, och han erhöll 800 riksdaler af drottningen samt 200 af Oxenstierna för att resa ut till Holland att vidare utbilda sig.

Strax efter sin återkomst 1654 utnämndes han till medicine adjunkt — en plats, som skapades till enkom för honom — och nu slog han sig med lif och lust på undervisningen. I ett bref af 1659 skref han: »Uti facultate medica hafver, förr än jag hit kom, aldrig varit mer än en eller två studiosi, men nu likväl, sedan jag dem dageligen tre kollegier håller utan någon vedergällning, så hafver jag omtrent en femton stycken lockat till studium medicum.» Kort tid därefter steg antalet till 87, och 1667 nämner Rudbeck, att icke mindre än 173 personer åskådade hans dissektioner. Men utan att Rudbeck direkt förlorade intresset för de rent medicinska studierna, kom han dock icke att vidare fortsätta sina anatomiska upptäckter. Redan före sin resa till Holland hade han egnat sin uppmärksamhet åt botaniken, och vid Kristinas nyssnämnda besök i Upsala hade han till henne öfverlämnat ett häfte ritningar, upptagande afbildningar i naturlig storlek af en stor mängd inhemska örter. När han sedan kommit till Holland, blomsterlökarnes och trädgårdsskötselns förlofvade land, fann hans håg för botaniken ökad näring, och denna håg förkväfde intresset för anatomien. A n a t o m e n kan beklaga detta, men b o t a n i k e r n gör det icke, ty han vördar i Rudbeck det botaniska studiets egentlige grundläggare i Sverige. Denna omkastning blir också mera ursäktlig, då vi minnas, att den medicinska fakultetens två professorer hade att svara för a l l naturvetenskaplig undervisning och att man i den andre af dem, Hoffvenius, fått en ypperlig läkare, som med rätta blifvit kallad den svenska medicinens fader. Ur den akademiska undervisningens synpunkt hade Rudbeck således den fullaste rätt att kasta sig på de grenar af naturvetenskapen, som icke ägde någon representant.

Någon botanisk trädgård fanns då ännu icke vid universitetet, men af egna medel köpte Rudbeck en, där han planterade det förråd af buskväxter, lökar Rudbeck som botaniker.

Digitized by Google

o. s. v. som han likaledes för egna penningar köpt i Holland. Denna vår första botaniska trädgård utbyttes väl snart mot en bättre, som universitetet tog i ersättning för en skuldfordran, men det enda anslag, universitetet beviljade till dess underhåll, var den obetydliga spottstyfvern af 150 daler s. m., en summa som åtgick till trädgårdsmästarens aflöning. Men detta afskräckte ej Rudbeck. Af egna medel uppförde han nödiga byggnader, skänkte själf en tomt till trädgårdens utvidgning och berättar, att han endast till 1670 ur egen pung utgifvit 12,000 daler k. m. för denna institution. Men så blef trädgården också en skapelse, som han med heder kunde visa för resande främlingar. Från Holland hade han medfört 800 arter. 1658 utgaf han en katalog öfver växterna, som — således redan tre år efter anläggningen — då stigit till 1,052, bland dem äfven potatisen, som att döma häraf af Rudbeck odlats här i Sverige redan 100 år före den tidpunkt, till hvilken man vanligen förlagt denna nyttiga kulturplantas införande i vårt land. 1685 utgaf han en ny katalog, och i denna har växtformernas antal stigit till 1,873.

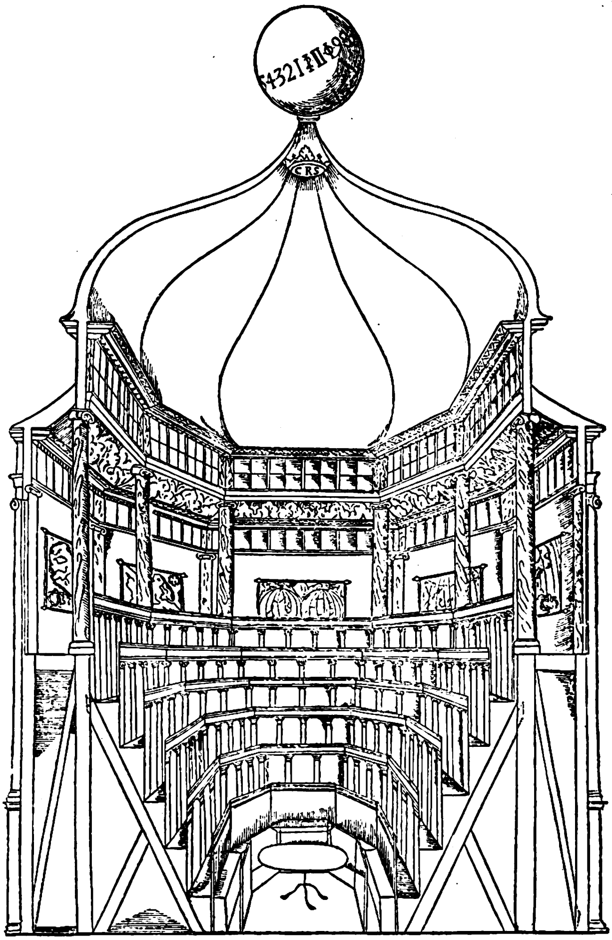

Den af Rudbeck bygda anatomiska teatern.
Från ett träsnitt i Atlantican.

Men den botaniska trädgården var icke hans enda värk på detta område. 1666 hade kanslirådet Coyet på Rudbecks uppmaning skänkt universitetet ett dyrbart herbarium, samladt af den flitige tyske botanisten Burser. Först tänkte Rudbeck på att utgifva detta arbete af trycket, men under förarbetena härför utvidgade han planen och beslöt i stället att publicera ett kolossalvärk, som skulle omfatta afbildningar af alla dittills kända växter. Med sin förmåga att intressera folk lyckades han skaffa sig några mecenater, som ville bidraga till omkostnaderna, själf släpte han naturligtvis till af egen pung så mycket han förmådde, formskärare för träsnitten skaffade han till Upsala, sina lärjungar

Digitized by Google

och sina egna döttrar samt sonen Olof satte han till ritbrädet och lät dem efter naturen afteckna och afmåla de växter, han lade framför dem — och så började det. 1684 voro 1,273 figurer skurna, 100 voro under arbete och omkring 1,300 återstodo. 1687 voro 2,000 figurer skurna, men samtidigt med det att antalet af de färdiga ökades, ökades ock antalet af dem som återstodo. 1697 är det ej längre tal om ett arbete med 3,000 träsnitt. 3,200 äro då redan skurna, och arbetet säges skola i 12 volymer upptaga ej mindre än 7,000 figurer.

1699 var det hela så långt framskridet, att tryckningen kunde börja, och 1701 utgafs det först tryckta andra bandet af *Campus Elysii.* 1702 utkom äfven det första bandet. Men detta år inträffade den förfärande eldsvåda, som lade större delen af Upsala i aska. Rudbeck, såsom vanligt endast betänkt på det allmänna, såg sitt eget hus uppgå i lågor, och med detta icke blott alla hans samlingar och större delen af den nyss färdigtryckta upplagan, utan äfven de flesta stockarne till de otryckta delarne. Han var då en 72 års man, hvilken endast hade några få månader kvar att lefva, och börja om på nytt var honom omöjligt — en tillfällig olycka hade förstört ett helt lifs arbete.

Men dock icke fullkomligt! Man antog, att det handtecknade originalet till Campus Elysii också gått förloradt vid branden. Lyckligtvis har detta icke varit fallet, utan i vår tid hafva elfva af de tolf volymerna återfunnits på Löfsta i Upland. Afbildningarna vittna icke blott om stor konstnärlig färdighet, utan äfven om vetenskaplig noggrannhet och en förvånande stor växtkännedom. Genom detta fynd har ändtligen Rudbecks ära som botaniker blifvit återupprättad, och han framstår nu såsom en föregångare till Linné — en föregångare, som om han än icke kan sättas vid dennes sida, dock utan tvifvel kan räknas såsom en bland vårt lands aldra främste botanister.

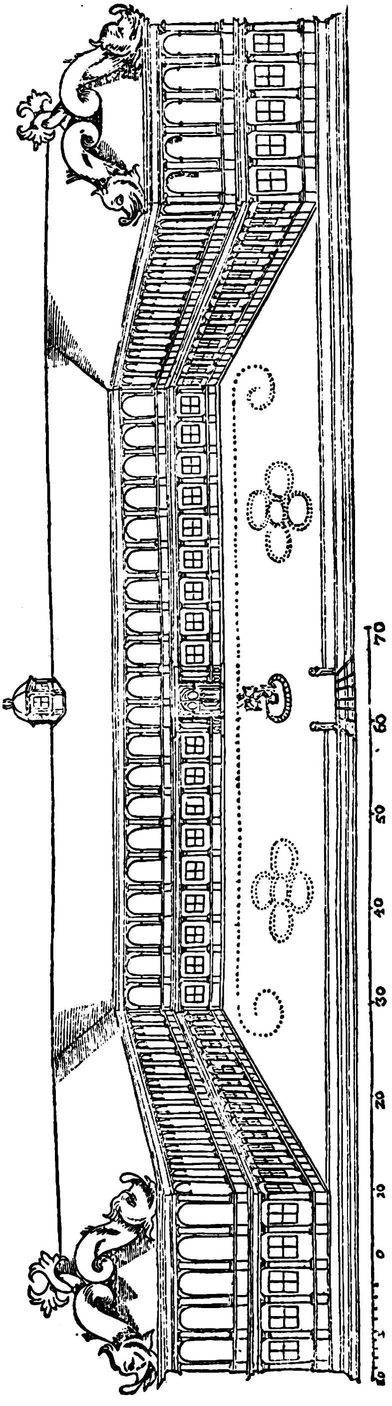

Rudbecks förslag till universitetshus. Från ett träsnitt i Atlantican.

För botaniken försummade han dock icke de öfriga naturvetenskaperna. Under 1660-talet studerade han ifrigt astronomi och anstälde talrika observationer, och äfven kemiens studium främjade han, bl. a. genom inrättandet af det första kemiska laboratoriet i vårt land. Men hans starkt praktiska anläggning kom honom snart att gifva dessa studier en riktning, som stod i bestämd strid mot de dåtida universitetens ensidiga teoretiserande.

Rudbeck såsom praktisk naturvetenskapsman.

1658 hade han utnämnts till e. o. och 1660 till ordinarie professor i den medicinska fakulteten. Men 1665 erhöll han därjämte ett nytt förordnande såsom »Commissarius i landzkulturen» med uppdrag att sprida kännedom om Sveriges kulturalster, deras förädling och mest förmånliga användning. Med anledning af detta uppdrag kom han på en idé, hvars gagn först en senare tid skulle lära sig fatta och som också först då kunde genomföras. Han ville nämligen grunda ett tekniskt lärovärk i Upsala för att därmed för det praktiska lifvets behof utbilda goda yrkesmän, men hvarken regeringen eller det lärda universitetet insåg ännu nyttan af en dylik inrättning, och i ett bref kunde Rudbeck med full rätt skrifva dessa både vemodsfulla och drastiska ord: »Det är med handtvärket som med dyngan, där alla människor stoppa till näsan före, men gifver likväl det härligaste hvetebröd och lif till konungar, furstar, herrar och undersåter i hela riket.» Från det då ännu ganska starka vattenfallet vid Fyrisån hade han skaffat sig en drifkraft, med hvilken han satte icke mindre än 20 maskiner i gång, och en värklig fabriksrörelse hade där måhända kunnat uppstå, om han af vederbörande erhållit något understöd. Men hur ekonomisk han än var, kunde han dock ej drifva allt detta blott med egna medel, och han anhöll därför dels att få begagna några fallfärdiga hus, som tillhörde akademien, dels att få ett anslag af 700 d. s. m. för att reparera dessa, så att de kunde blifva brukbara till undervisningslokaler och värkstäder. Själf förklarade han sig villig att utan ersättning meddela undervisning i åkerbruk, trädgårdsskötsel, landtmäteri, vattenkonstvärk, mekanik, husbyggeri, skeppsbyggeri, fortifikation, kvarnbyggeri samt skötande af järn- och kopparbruk. Det obetydliga anslaget utföll dock icke, och planen kunde därför aldrig fullt utföras, enär Rudbeck lämnades utan allt understöd, men gagnlös var denna hans värksamhet dock icke, ty flere af den följande tidens skickligaste ingeniörer och ritare utgingo ur hans skola. I detta — som i så många andra fall — vållades hans olycka däraf, att han stod så långt före sin tid, att denna ej kunde fatta honom. Först under frihetstiden lyckades hans åsikt om slöjdens betydelse att tränga igenom.

Rudbeck och universitetet.

Genom detta försök att gifva de naturvetenskapliga studierna en praktisk riktning togs naturligtvis en god del af hans tid i anspråk. En ännu drygare upptogs genom de kraf, som stäldes på honom såsom universitetets styresman. Ehuru det ej var hans tur, utnämndes han 1661 vid 31 års ålder till universitetets rektor, och detta åliggande, som endast skulle hafva räckt ett halfår, uppdrogs emot vanan åt honom för ytterligare ett halfår. Men ej nog härmed. Endast några veckor efter det han afgått från rektoratet, utnämndes han till universitets kurator — en plats som då enkom för honom nyskapades och hvarigenom han gjordes till universitetets styresman närmast under kansler, men öfver rektor och konsistorium.

I ett bref, skrifvet i början af hans rektorat, utkastar han planen till de reformer han ansåg behöfliga, och detta program är utan tvifvel ett bland de viktigaste dokumenten i vår bildningshistoria. Rudbeck yrkade först på förbättrade institutioner och påpekade behofvet af en lokal för de anatomiska dis-

Digitized by Google

sektionerna, men Rudbeck var icke den, som blott ordade om nödvändigheten af en sak utan att göra något för dess genomförande. Under sitt rektorat inlämnade han till kansleren ett förslag till byggnad, fick stadfästelse därpå och började såsom själf byggmästare att uppföra den. Den dåvarande gustavianska lärosalen var ett långsträckt envåningshus, och på taket af detta uppförde nu Rudbeck den väldiga kupol, hvilken än i dag finnes kvar. Det hela var smakfullt inrättadt i form af en teater med amfiteatraliskt stigande bänkar, hvilka erbjödo plats åt två hundra personer. Kostnadsförslaget hade uppgått till 10,630 daler k. m., men genom sin förmåga att spara hade Rudbeck bringat ned den värkliga utgiften till 6,893.

Att han skapade en botanisk trädgård och ett kemiskt laboratorium, har jag redan nämnt. Äfven ett sjukhus ville han bygga, men det anslag, han härför utvärkat, utföll aldrig. Vidare förság han under sitt rektorat staden med vattenledning, sörjde för eldsläckningsväsendets ordnande och genomdref stenläggningen af stadens gator. En annan plan, som han hade, blef endast delvis utförd. Rudbeck hade liksom andra märkt, att adeln endast ogärna sände sina söner till universitetet, naturligtvis därför att den undervisning, som där meddelades, var fullkomligt opraktisk och endast afsedd för blifvande prester. Den unge ädlingen måste framför allt lära sig främmande språk och kroppsliga idrotter. Anskaffandet af språk- och exercitiemästare samt uppförandet af nödiga lokaler för ridning, fäktning o. s. v. var således en ytterst viktig sak för ett universitet, som stod i så starkt beroende af aristokratiens välvilja som det dåtida Upsala. Under sitt rektorat inlämnade han därför ett förslag att inrätta ett akademistall, ridhus och bostäder för voltégermästare, fäktmästare, dansmästare och tvänne språkmästare. Arbetet utfördes under Rudbecks ledning mellan åren 1663 och 1665, staten skänkte därtill 7,000 daler k. m. och universitetet endast 2,500, men för denna summa fick man 36 salar. Rudbecks ursprungliga plan hade varit att här uppföra en stor universitetsbyggnad med lärosalar och institutioner, men den summa — 40,000 daler — som Rudbeck fordrade härför, ansågs för stor, ehuru den endast var en tiondel af den, som drottning Kristina kort förut utlofvat till samma ändamål. Det stora, nya universitetshuset blef därför icke uppfördt, och först i våra dagar har det rest sig, egendomligt nog på samma plats, som Rudbeck föreslog, och på ruinerna af hans byggningar.

Såsom häraf antydes, var Rudbeck under större delen af sitt lif den, som på sina starka skuldror uppbar universitetet, och hans bref innehålla ojäfaktiga bevis på den hart när otroliga värksamhet han i detta afseende utvecklade. Men det var icke blott universitetets angelägenheter, som drogo hans intressen bort från naturvetenskapen. Mot slutet af hans lif uppspårade nämligen hans mångfrestande ande ett nytt värksamhetsområde, som han med hela sin energi skyndade att taga i besittning. Detta område, som så lockade hans fantasi, var fornforskningen.

Rudbeck såsom fornforskare.

Det var klart, att en dylik vetenskap mäktigt skulle tilltala en man af Rudbecks skaplynne. Hans fädernesland hade hastigt blifvit en europeisk stormakt, men han och hans samtida hade dock en känsla af att svensken betraktades såsom en uppkomling bland folken, och gent emot detta åskådningssätt gälde det för dem såsom en patriotisk plikt att bevisa, icke blott att svenskarne ägde fullt ut lika stolta anor som de andra folken — detta är ju tanken äfven i medeltidens historieskrifning — utan ock att all kultur från norden spridt sig till det öfriga Europa. Att vetenskapligen eröfra en dylik forntid var för dem en bragd, som väl kunde jämnföras med dem, de nyligen utfört på slagfältet, och

Digitized by Google

dessa senare ansågos först genom dessa fornforskningens landvinningar hafva fått sin egentliga afslutning.

Den, som bragte dessa, förut endast antydda förhoppningar i ett vetenskapligt system, var Rudbeck.

Under sin ungdomstid synes han ej hafva egnat någon större uppmärksamhet åt de antikvariska forskningarna, men då hans vän Verelius blifvit professor antiquitatum samt framför allt då den storartade De la Gardieska donationen af handskrifter kommit till universitetsbiblioteket och Antikvitetskollegiet upprättats i Upsala, kom hans uppmärksamhet att riktas åt detta håll. Emellertid var det blott genom en yttre tillfällighet, som han afgjordt fördes in på fornforskningens fält. Verelius, som då förberedde sin edition af Hervararsagan, som utkom 1672, bad Rudbeck, hvilken var känd såsom en god kartritare, att förse arbetet med en karta öfver Sverige. I ett ödesdigert ögonblick åtog sig Rudbeck uppdraget. Kartan blef visserligen ej färdig, men tärningen var kastad, och från denna stund fjättrades hans håg oupplösligt fast vid denna nya vetenskap. »När — berättar Rudbeck — Professor Verelius lät sin Hervarar saga utgå, bad han mig, att jag ville göra en liten tafla, som innehöll hela denna historiens orter, och såsom därutinnan några gamla ord funnos, som jag lika som i en dröm tyckte mig hafva läst uti de gamla grekers skrifter, begynte jag ånyo läsa alla gamla grekers och latiners skrifter, och gafs så dageligen mer och mer ljus uti våra förfäders handlingar, att jag begynte (för en liten ro skull) uppsätta mina tankar på papperet. När professor Verelius fordrade på sin landtafla, lät jag honom för lust skull läsa det jag skrifvit hade; han bad mig, att jag ville låta salig D:r Loccenius se det och att jag ändtligen ville fara fort därutinnan.»

Då äfven Loccenius uppmuntrade honom — »gubben grät i glädje» — så kastade sig Rudbeck med sin storslagna viljestyrka, som denna gång sporrades af den mest brinnande fosterlandskärlek, öfver arbetet, och frukten blef hans på sin tid så berömda *Atland eller Manheim*, hvars första del utkom af trycket 1679.* Från början hade Rudbeck hoppats att i en volym kunna framlägga alla sina rön, men under arbetet växte materialet, och han fann snart, att han måste tillägga ännu en del. Denna andra del utkom 1689 och följdes 1698 af en tredje. Men ej ens nu var det kolossala värket afslutadt. Då den stora eldsvådan i maj 1702 härjade Upsala och Rudbecks alla samlingar uppgingo i lågorna, voro 52 ark af den fjärde delen redan tryckta, och endast genom en tillfällighet blefvo några få exemplar räddade.** Därmed var trettio års arbete afslutadt, ty några månader därefter slutade den gamle fornforskaren sina dagar.

Rudbeck hade tänkt begå den inom vetenskapens värld oerhörda djärfheten att utgifva sitt arbete på svenska. Redan 1677 hade han vågat att på svenska utfärda ett akademiskt program. »Jag hade väl nu — yttrar han — såsom åtskillige gånger tillförene, ärnat bjuda Eder, gode Herrar, med ett latinskt anslag. Men såsom jag uti inga böcker ännu har funnit, att Aristoteles eller Cicero hafva gjort det götiska eller schytiska språket, som likväl är det äldsta, den äran och den studerande ungdomen till några dygdens öfningar därigenom

* Några exemplar finnas med tryckåret 1675, men detta är falskt. Tryckningen började först 1677.

** Dessa höra nu till bokvärldens aldra största sällsyntheter. Klemming känner endast tre fullständiga exemplar af denna del (d. v. s. med 52 ark) och sex mindre fullständiga. Samtidigt med första bandet utkom 1679 ett band planscher.

Digitized by Google

kallat: alltså vill jag Aristoteli, Ciceroni och hela deras anhang den vanliga äran denna gången afbryta och så, som de på sitt modersmål, nu på goda, rena svenskan, vårt modersmål, Eder alla, gode Herrar, samtligen bjuda.»

Denna yttring af Rudbecks eldiga patriotism väckte naturligen en häftig förbittring i det humanistiska lägret, och Schefferus såg däri en vetenskapens profanation. »Om detta — skref han — blir bekant i utlandet, skola främlingarne fatta den mot våra utmärkta studenter högst orättvisa föreställningen, att vi här hafva en trivialskola, icke ett universitet.» Nu ville Rudbeck t. o. m. utgifva det största vetenskapliga arbete, som dittills utgått från en svensk press, på modersmålet. Hans vänner lyckades väl afstyra denna oerhörda nyhet, och Rudbeck gick så långt på kompromissens väg, att han tillät en vän* att bifoga en latinsk öfversättning, som trycktes parallelt med den svenska texten. Men i företalet yttrar han om sitt arbete: »Jag hafver ock tänkt det allenast låta utgå på vårt modersmål, såsom många andra lärda gjort hafva i de saker, som deras fädernesland hafva angått, och om det vore af något värde, skulle väl sedan finnas de, som det på latin, fransyska eller annat språk tolka skulle, såsom det är skedt med andra mäns böcker. Men såsom både Edert** goda omdöme, så ock andras, som dessa stycken hafva genomläst, ändtligen stått därpå och det värderat, att en latinsk tolkning därjämte strax skulle följa, den jag ock gärna hade själf gjort, fast det någon lång tid hade utdragit, emedan jag nu så många år det språket såväl som andra ringa kultiverat hafver, alltid högre värderandes att bekomma om många saker en noga och viss kunskap än länge bry sitt hufvud med de grammatiska curiositeter, ty hafver jag . . . vunnit en god vän därutinnan, som största omaket i tolkningen på sig tagit.»

Mera nonchalant kunde han knapt hafva yttrat sig om den så beprisade humanistiska lärdomen. Man märker, att den karolinska tidens barska svenskhet redan börjar vinna öfvertaget öfver den nedärfda vördnaden för antiken. Mer än något annat arbete är Atlantican ett barn af Sveriges stormaktstid. I själfva värket är det denna stormaktstid, omsatt i skaldens och vetenskapsmannens fantasi.

Detta visar sig ock både i Atlanticans språk och i dess innehåll.

Rudbecks svenska är ingalunda någon mönstergill prosastil, och Atterbom kan med en viss rätt kalla den »föga städad, ej sällan alldeles ovårdad». Men detta fel mer än uppväges af den friska omedelbarhet, som framställningen äger. Vi hafva hela tiden Rudbeck i hvardagsdräkt framför oss, rödkindad och kraftfull, och vi återfinna i hans språk samma ursvenska, hjärtegoda,

* Första delen samt troligen äfven den andra öfversattes på latin af Prof. Andreas Norcopensis, de följande af Rudbecks systerson P. Salan.

** Företalet är riktadt till Verelius, till hvilken hela arbetet är dediceradt. »Jag hafver — skref Rudbeck — detta mitt ringa värk ingen mäktig, hög och förnäm man, ej häller någon rik och frikostig velat tillskrifva, på det jag icke skulle synas vänta gåfvor eller skänker . . . eller söka ynnest och gunst eller söka den, som mitt ringa värk måtte försvara och kanske fel öfverskyla. Hvilket jag intet söker.»

Digitized by Google

än tjufpojskaktiga, än barnafromma gladlynthet, som utmärkte hans egen karaktär, och framför allt finna vi en lågande hänförelse för allt svenskt — en hänförelse, som gör att stilen stundom höjer sig till en poetisk flykt, som endast få af våra främsta skalder nått. Trots det att Atlantican är 1600-talets kanske lärdaste arbete, är det dock i grunden folkligt. Rudbeck slutar första bandet med att berätta en historia om en bonde, som endast med ledning af sitt sunda förstånd begripit en anatomisk demonstration, hvilken åtskilliga gamla, i sina lärda fördomar fångna läkare ej kunnat fatta. »När bonden — fortsätter han — gick ut, tackade han Gud, att han intet hade blifvit spränglärd; eljes, sade han, hade jag farit vill med dessa gamla; nu förstår jag hvad jag hör, ser, känner och smakar. Alltså säger jag mig önska med den bonden, att jag intet måtte någonsin få den sjukan att inbilla mig vara spränglärd.»

Atlantican är, som sagdt, ett lärdt arbete, men i grunden är den dock en dikt, ett alster af Rudbecks storslagna, af vetenskapliga studier närda fantasi. Målet var helt visst långt tidigare klart för Rudbeck än medlen, och detta mål var ungefär det samma, som ända sedan medeltiden och renässansen hägrat för Europas fleste lärde. Tyskarne, uppeldade genom skildringarna i Tacitus' Germania, hade börjat att dikta sig en den mest lysande fornhistoria, och Rudbecks Atland är endast det svenska svaret på dessa fantasier. Men Rudbeck är icke blott plagiator af en redan gammal idé. Det viktigaste i hans arbete är de nya uppslagen. Han nöjde sig nämligen icke likt föregångarne med en svensk fornhistoria, börjande med Magog, utan med den tidens svenska eröfrarlynne ville han uppvisa, att all europeisk kultur utgått från Sverige och af svenske krigare införts i andra land.

I sina skrifter hade Plato omtalat ett underland, som han kallar Atlantis och som han förlägger långt bort i den då okända västra oceanen. Denna uppdiktade ö skildrar han såsom ett mönsterland, men just denna utopiska skildring grep Rudbeck, som med sin varma fosterlandskärlek i Platos idealland trodde sig återfinna sitt eget fädernesland. Den grekiske tänkaren hade drömt sig ett underland, men Rudbeck, för hvilken Sverige var all härlighets hem, såg detta land framför sig och var stolt och lycklig att vara dess son.

Hans arbete gick först ut på att bevisa, att Atlantis i självfva värket varit Sverige. Men han stannade ej därvid. I de antika folkens alla drömmar om de lycksaligas öar och sälla idealstater såg han blott halft beslöjade hänsyftningar på det land, som för

Digitized by Google

honom var det härligaste och stoltaste, som någonsin funnits, och på så sätt öfvergingo för honom antikens dikter om de elyseiska fälten, hyperboreernas ö och hesperidernas trädgårdar till historiska aktstycken, som alla rörde Sveriges forntid. Och när så var, fann han lätt, att de antika folken från detta idealland hämtat icke blott sin bokstafsskrift utan ock sin gudatro och hela sin så beprisade kultur.

Man föreställer sig lätt, att Rudbeck svårligen kunnat gifva teorier af denna art ens en fernissa af vetenskaplighet, och de lösryckta satser ur Atlantican, som vanligen anföras — t. ex. att Herkules i själfva värket är ett svenskt ord: Här-Kalle; att Thebe är vårt Täbo o. s. v. — klinga i våra öron mera såsom en dåres griller än såsom vetenskapliga satser. Men för att rätt bedöma Atlantican får man ej nöja sig med ett kortfattadt referat, utan man bör gå till själfva arbetet. Rudbeck själf ber i företalet den läsare, »där intet hafver tid att detta värket en gång genomläsa, att han ock intet blad däraf läser, och där han intet hafver tid det tio gånger igenom läsa, intet häller läser en gång . . . ty hela värket är såsom en ked, på hvilken, om en länk är förglömd, så binder hon intet, fast hon aldrig så stark vore.»

Detta yttrande har ofta anförts såsom en bland de mera komiska godbitarne i Atlantican, men i viss mån har Rudbeck rätt. Hans arbete är värkligen strängt systematiskt.* Den senare satsen följer logiskt på den förra; är utgångspunkten riktig — och det förefaller den värkligen i början vara — så är också slutsatsen bindande. Den moderne forskaren upptäcker väl här och hvar ett obetydligt fel, men dessa blifva först i sina konsekvenser fullt tydliga, och ur den synpunkten liknar Atlantican Gullivers resor, där öfvergången från värklighet till fantastisk dikt sker så omärkligt, att läsaren ej observerar öfvergången, förr än han befinner sig midt inne i en diktad värld.

Man behöfver blott läsa den ypperliga början, där Rudbeck framlägger sin kritiska metod. Vill man studera ett folks fornhistoria och tillmäter man folket en hög ålder, är det — säger han — sex vittnesbörd, till hvilka man bör taga hänsyn, först den hos folket lefvande traditionen om dess härkomst o. s. v., för det andra de skriftliga historiska källorna, för det tredje de geografiska förhållandena, för det fjärde tillgången på jakt och fiske — ty i äldsta tider hämtade folken ju häraf hela sin näring —, för det femte den omständigheten, att landet är tätt bebygdt och upp-

* Detta gäller egentligen den första delen, där själfva teorien framlägges. De öfriga innehålla hufvudsakligen oordnade kollektaneer till denna.

Digitized by Google

odladt, som ju häntyder på en gammal kulturbygd, och för det sjätte rikedomen af fornminnen. Det sätt, hvarpå Rudbeck utvecklar betydelsen af dessa kriterier, kan väl kallas snillrikt, och dock finner man redan i denna utgångspunkt grunden till alla misstagen i Atlantican. Liksom växten utvecklas ur fröet, så hafva dessa fullt naturligt vuxit fram ur dessa satser, som han ställer i spetsen för sitt arbete.

Traditionen ägde för Rudbeck ett vida högre värde än för vår tids forskning; den var till sitt väsen lika sann som historien, som blott utgjorde en kodifiering af dessa gamla sägner. Skilnaden låg egentligen blott i framställningens reda, ty traditionen är ofta dunkel och af allegorisk innebörd. Men hvilka följder ett dylikt åskådningssätt skulle hafva på ett systematiskt, historiskt bevis som Rudbecks, är lätt att förstå.

Till traditionen hörde också myten. Redan det obetydliga material, som stod den tidens mytologer till buds, innebar en fara. Man kände egentligen blott den grekiskt-romerska gudavärlden; den nordiska hade väl under dessa år börjat blifva känd, men ännu hade man knapt hunnit studera den närmare. Den uppfattning, som man ännu hade af den hedniska gudavärlden, var dels euhemeristisk — d. v. s. man betraktade gudarne endast såsom apoteoserade människor — dels allegorisk. I mytologien hade man således en historisk tradition och en tradition, som blott alltför lätt kunde föra en man med Rudbecks fantasi på villovägar. Än är Rudbeck euhemerist och ser i gudarna gamla »götiska» konungar, än söker han att bestämma deras natursymboliska betydelse och identifierar på grund af denna den grekiskt-romerska och den nordiska guden. Metoden har som bekant öfverlefvat Rudbeck, men om den än i vår tid med rätta öfvergifvits, hvilar den dock på den riktiga tanken, att det mellan naturfolkens religiösa föreställningar måste finnas en öfverensstämmelse.

Rudbecks uppfattning af historien var också ödesdiger. Han förstod nämligen aldrig — och detta fel delade han med de flesta af sina samtida — att skilja saga och historia åt. Platos uppgifter om Atlantis, de isländska »lygisagornas» romantiska skildringar o. s. v. fattas af honom såsom ren historia, och ödesdigrast var hans oryggliga tro på sanningen af bibelns alla folksägner. Han anmärker väl med rätta, att, därest man vill vederlägga en antik författares uppgifter, måste »det ske genom deras, som vid samma tid lefvat hafva», men denna sats gifver han en högst farlig tillämpning. Plato kan mycket väl skrifva om händelser,

Digitized by Google

som tilldragit sig tusen år före hans tid, utan att det faller Rudbeck in att betvifla hans uppgifter, ty dessa vederläggas ju ej direkt af samtida och äldre författare; men därmed hade han satt historiens hallstämpel på de gamla författarnes alla hugskott om forntiden.

Ännu en annan omständighet bidrog att förvilla Rudbecks begrepp. Den isländska litteraturen hade kort förut blifvit återupptäckt, och såsom vanligt vid alla dylika upptäckter öfverskattade man till en början dess betydelse.

Äfven den tidens språkstudier voro egnade att föra honom på orätt stråt. Man hade, såsom jag förut påpekat, just börjat utvidga sin språkkunskap öfver större vidder än förut — särskildt hade man lärt känna de germanska fornspråken — och det var naturligt, att man skulle börja att söka bringa någon reda i alla de olika språkliga företeelser, man mötte. Först slogs man af de likheter man fann mellan de enskilda orden, och man började därför helt djärft att etymologisera, men dessa försök måste gifvetvis misslyckas, emedan man icke gaf sig tid att grammatiskt studera de olika språken.

Icke häller Rudbeck höjer sig öfver den trefvandets ståndpunkt, på hvilken Stiernhielm befunnit sig. Rudbeck erkänner blott tre europeiska hufvudspråk eller språkfamiljer: det grekiska, det keltiska — latinet är ett blandspråk — och det schytiska eller götiska språket. Hufvudspråk — säger han — kallar man de språk, som helt och hållet så skiljas, »att det ena ordet intet är det andra likt, såsom Folk på svenska, heter på latin Gens, uti hvilket ord man ser icke den ringaste bokstaf vara i det ena ordet lik den andra bokstafven i det andra, med mindre man icke vill göra som Cluverius i sin Germania gör, i det han drager och byter Teut i Dan och Dan i Godh. Jag undrar, att han icke byter det uti än flera såsom Häst, Båck, Galt, Björn, Troll, Warg, att det på sistone stannat i en Wurm. Och får man så byta, så kan man göra alla språk till ett och ett till alla; såsom vänd F uti G, O uti E, L uti N och K uti S, så har du af Folk det ordet Gens.»

Den princip, Rudbeck själf uppställer, är dock föga mindre bekväm, i det han låter alla vokaler och diftonger vara »aldra oftast ombyteliga» (t. ex. sv. Kung, danska Kong, tyska König, eng. King). Konsonanterna kunna ock ofta bytas om, så vida de äro »af en nästan lika natur», såsom 1) B, P, F, W, 2) C, K, Q, G, 3) J och G, 4) D och T, 5) L och R, 6) M och N. Men att ett bestämdt ljud i det ena språket i det andra motsvaras af ett likaledes bestämdt ljud — den tanken har ännu ej runnit upp för Rudbeck. Hans sats bestyrkes därför genom jämnförelser mellan svenskan å ena sidan och latinet, grekiskan, danskan, tyskan o. s. v. å den andra.

Många af ett språks ord äro, som han påpekar, låneord. Ursprungligt är det, om det ingår i en mängd sammansättningar, t. ex. Bygga (hvaraf Byggning, By o. s. v.), låneord däremot, om det ej kan »lämpas till flera ting», t. ex. Petrus såsom svenskt ord. Taga vi så Venus, så är detta tydligen ett götiskt låneord i latinet, ty romarne visste icke, hvad det betydde, och det återfinnes

Digitized by Google

icke i andra sammansättningar. På svenska finnes däremot ordet i sin ursprungliga betydelse vän (skön), och lämpas till en mängd andra ord, såsom vän (amicus), vänskap, vänlig, Vänadis (= Vanadis, Fröja), ovän etc.

Exemplet är karaktäristiskt. Det är nämligen samma rot, som ingår i vän och Venus, men Rudbeck hindras af sin patriotism att se det rätta sammanhanget. Denna patriotism är det ock, som genom hela arbetet villar Rudbecks eljes så klara blick och för honom bort från den opartiskt pröfvande vetenskapsmannens väg in på de bländande, men värdelösa hugskottens stråt. Men å den andra sidan äro de utbrott af ädel fosterlandskärlek, som förekomma här och hvar i arbetet, burna af en så storslaget poetisk uppfattning, att Atlantican endast genom dem försvarar sin plats i stormaktstidens litteratur.

De tre kronorna i Sveriges vapen — säger Rudbeck — beteckna, att »Sem och Jafet äro lika i värde och välsignelse, men Cham, som bär den tredje kronan, som under står, är trälen. Sedan är det ock att betänka — och intet utan Guds försyn — att i hela världen så äro mesta delen kvinnfolken såsom trälar; sedan stå alla regementen antingen hos konungen allena eller hos furstar eller vissa personer. Men uti Sverige är lofligt ifrån alla tider, att alla stånd, den fattigaste som den rikaste, få komma till riksdag och rådgöra om det riket till nytta länder, och kvinnorna äro fria, som fordom sig i krig öfvade, hvilket alla främmande förundra, som ses af Conring Svec. f. 219, hvilket allena nogsamt visar, att i Sverige äro de uppfödde, som intet äro födde till trälar, utan att alla andra i världen styra och regera. Därför hafva de gamla greker intet utan orsak vittnat, att Sverige det kallas gudarnes, konungarnes, yfverbornes och lycksaligas ö.»

Rudbeckianismen och oppositionen däremot.

I Sverige mottogs detta arbete med en nästan enstämmig förtjusning, och äfven från utlandet hördes ansedda stämmor instämma i det allmänna jublet. Visserligen blandade sig ett och annat missljud in i den allmänna hyllningskören, men någon värkligt vetenskaplig vederläggning af Rudbecks djärfva satser hördes ej af ens i utlandet — till en del väl därför, att så öfverraskande Atlanticans resultat än voro, så afveko de vetenskapliga principerna föga från de då allmänt antagna.

I Sverige möttes dock Rudbeck af ett motstånd från ett håll man minst kunnat ana. En bland Rudbecks — och äfven Schefferus' — ifriga beundrare, den flitige **Johan Heysig** (adlad **Ridderstjerna**), hade 1681 och 1685 samt 1692 utgifvit samlingar af lärda mäns omdömen om Atlantican. Bland dessa *Testimonia* förekom ock ett bref, i hvilket en prest vid namn Sitelius i väl kraftiga termer prisade Rudbecks flit och duglighet på bekostnad af Antikvitetskollegiets medlemmar. Detta retade dem, i synnerhet Hadorph och Örnhjelm, af hvilka den senare sedan gammalt var Rudbecks fiende. På deras bedrifvande aflät kollegiet ett ytterligt skarpt bref till De la Gardie, under hvilken

Digitized by Google

både kollegiet och Rudbeck såsom professor sorterade, och påpekade där, att Rudbeck, samtidigt med det att han aftryckte dylika för sig smickrande vittnesbörd, likväl undandrog sig den värkligt sakkunniga dom, som kollegiet kunde fälla om hans arbete. I Sitelii bref hade väl antydts, att kollegiet ej vore i stånd därtill, men blefve en dylik granskning af, skulle det nog visa sig, hvilka grofva fel Rudbeck begått.

På denna ampra skrifvelse svarade Rudbeck i ett bref till De'la Gardie — lugnt och värdigt, men denne senare tog däremot bladet från munnen och aflät till kollegiet en ljungande skrifvelse, i hvilken han kraftigt tog Rudbeck i försvar. Hadorph och Örnhjelm tänkte visserligen att såväl svara på denna tillrättavisning som ock utgifva några »observationer» öfver Rudbecks arbete. Men litterära fejder sågos den tiden ej med jämnmod af regeringen, och aldra minst tåldes ett angrepp på ett arbete, som i så hög grad lände fäderneslandet till ära. Planen kväfdes därför redan i lindan, och Atlantican förblef länge oemotsagd. Dess inflytande på det allmänna åskådningssättet i vårt land var helt visst oerhördt, men hängifna efterföljare erhöll Rudbeck dock blott bland fornforskningens dii minorum gentium.

Den mest bekanta af dessa var hans svåger, juristen **Carolus Lundius,** en utan tvifvel lärd man, men hvars minne dock fläckats af åtskilliga litterära förfalskningar till den goda sakens fromma. Det är nämligen han, som är auktor till den förfalskade s. k. *Agapeti bulla,* hvilken utgafs 1703, säkerligen också till ett annat falsarium, nämligen en med runor skrifven saga om *Hjalmar och Hramer,* som 1690 publicerades af en student, **Lucas Halpap**, samt för öfrigt troligen äfven till flera andra falsarier af samma karaktär. Hans mest bekanta arbete, *Zamolxis* (1687) är en fullkomligt förfelad produkt, men har det oaktadt länge spökat i vår juridiska litteratur. Zamolxis omtalas af antika författare såsom geternas första lagstiftare, men genom den sedvanliga förblandningen af geter och götar inkorporerade Lundius honom i vår laglitteratur, inom hvilken han länge uppträdde såsom vår förste lagstiftare. 1706 höll man på att upptäcka »Samulex lag» — jämte Viger Spas och Lumbs —, med runor skrifven på näfver, och troligen stod Lundius ej alldeles främmande för detta egendomliga fynd, som till stor skada för vår kuriositetshistoria aldrig blef gjordt, utan stannade vid blotta ansatsen.

För öfrigt var det ej många, som direkt fortsatte på den af Rudbeck inslagna vägen. Hans trognaste lärjunge jämte Lundius var sonen **Olaus Rudbeck d. y.**, hvilken dock hufvudsakligen fortsatte faderns botaniska* forskningar, ehuru han äfven försökte sig såsom språkforskare. Såsom sådan jämnförde han finskan och ungarskan — och här vände sig detta etymologiska trefvande ju åt ett riktigt håll —, men utsträckte dessa jämförelser äfven till det «götiska« språket å den ena sidan och å den andra hebräiskan och — kinesiskan. Då dessa fantasier sågo dagen, hade emellertid språkvetenskapen redan vuxit ifrån denna ovetenskapliga ståndpunkt, och Rudbeck betraktades redan såsom en epigon.

De siste Rudbeckianerna voro riksrådet **Gustaf Bonde** (1682—1764) samt presterna **Göran Wallin** (1686—1760), **Johan Göranson** (1712—1769) och **Erik Julius Björner** (1696—1750), men på deras tid hade redan den nya riktningen inom språkvetenskapen besegrat den gamla, och deras vidtflygande fantasier utsattes därför opåtaldt för det allmänna löjet.

* Äfven såsom zoolog var han framstående och började ett arbete om svenska foglar, som skulle motsvara faderns Campus Elysii. De färglagda bilderna äro värkliga konstvärk.

Digitized by Google

Af de värklige vetenskapsmännen hade några väl ock aksepterat Rudbecks teorier. Men de utförde dem ej vidare. Verelius' styfson **Jakob Isthmenius** (adlad **Reenhielm**) — född 1644, död 1691 — tyckes visserligen hafva varit en anhängare af dem, men dels var han såsom forskare föga betydande, dels sysselsatte han sig blott med ederande af isländska sagor utan att försöka sig på någon självständig författarvärksamhet, såvida man undantager en tämligen obetydlig, mot Hadorph riktad stridsskrift, som egentligen blott visar, huru grundligt kritikern själf missuppfattat en utgifvares plikt. Till Rudbeckianerna kan man ock räkna Rudbecks systerson **Nic. Salanus**, som utgaf några isländska sagor, men däremot svårligen Peringsköldarne.

Inom den svenska vetenskapen var Rudbeckianismen mindre segerrik än man i allmänhet antager, ty forskningen hade — till en stor del tack vare Schefferus — redan före Atlanticans framträdande ledts in på en i det hela sund väg, och på denna fortsatte de efterföljande, äfven om en eller annan någon gång tillät sig en rudbeckiansk aberration. Dessa forskningar anknyta sig till Antikvitetskollegiet.

Antikvitets-kollegiet.

Magnus Gabriel De la Gardie — hvilka fel han än såsom statsman kan hafva haft — var en varmt fosterlandsälskande man och hade därför mäktigt tilltalats af den starka patriotiska strömning, som vid århundradets midt uppstått inom den svenska litteraturen. För att gifva forskningen i fäderneslandets häfder en mera fast grund genomdref han 1667 upprättandet af ett särskildt ämbetsvärk, Collegium Antiquitatum, hvars medlemmar — såsom det heter — »med samladt råd och tillhjälp skola alla de ting utarbeta och i ljuset komma låta, som till de gamla svenska och götiska antiqviteternas upplysning och konservation lända kunna».

Till ledamöter i kollegiet kallades Stiernhielm, som blef dess præses, Axehielm, Loccenius, Schefferus, Verelius, Magnus Celsius och Hadorph, hvilka blefvo assessorer. Sedermera inträdde i de aflidnes ställe Arrhenius (Örnhielm), Pufendorff, Normannus, Wester (adlad Westenhjelm), Werwing, Peringsköld och Brenner. Kollegiet förlades först till Upsala, men flyttades 1684 till Stockholm, där ämbetsrum anvisades på slottet. Svårigheten låg i att finna medel till det nya ämbetsvärkets underhåll, och denna svårighet gjorde, att kollegiet 1692 omdanades till en Antiqvitets Arkivum, hvilket delvis förenades med kansli- (d. v. s. riks-) arkivet. Enligt denna nya stat erhöll värket blott en antiqvarius och sekreterare, två assessorer och en translator.

Bättre doterad var Magnus Gabriel De la Gardies skapelse. I stiftelsebrefvet utvecklas först Antikvitetskollegiets uppgift, och därvid ställes i främsta rummet skyldigheten att utarbeta en svensk ordbok; vidare skulle kollegiet utgifva isländska sagor, äldre sven-

Digitized by Google

Consignatio Operum partim confectorum, partim conficiendorum â Collegii Antiquitatum Præside, Vice-præside et Adsessoribus, Anno MDCLXX.

8 Februarij

Georg Stiernhielm Præses, præter Archimedem Practicum imprimendum jam paratum; Dissertationem de Origine, et affinitatibus Linguarum, earumque pertinentes cunctis communes Radices, si suppetunt æs, vita, viresque, typis committere optat.

Historiam Barlaami, ex Suetica veteri in modernam linguam translatam, et absolutam, Sereniss. Regiæ M:ti, et amplissimo Regni Senatui, per secretarium Frankenium, ante semestre, submisse offerri curavit.

Translationi Historiæ Vilcini, adhuc immoratur, eam tamen si adiuvari Amanuensis opera poterit, in brevi absolvere sperat, quamvis imbecillitas oculorum, ipsi in his ut alijs, sæpe remoram faciat. Johannes Axehielm. manu propria.

Johannes Loccenius, post recognitum Opus Historicum, novæ editioni destinatum, Antiquitates suas Sueo-Gothicas nunc pro tempore, ad desiderium Bibliopolæ, prælo subiecit, donec unà cum Historiâ Sueciæ in maiori et luculentiori formâ edantur. Synopsin Juris ad Leges Sueticas accommodatam, cum Jure maritimo Sueciæ Latinè a se verso, et tribus Libris de Jure maritimo antea â se concinnatis, et nunc cum Jure maritimo Suetico collatis, editioni paravit. Hoc tempore verò occupatus est in Latinè vertendis Legibus Sueticis; et Juris provincialis versione ad finem ferme perductâ, in posterum aggredietur Jus Civitatum in Latinam linguam transferendum.

Digitized by Google

284

Joannes Schefferus, editioni paratum habet Anonymum veterem de Archiepiscopis et Episcopis Upsaliensibus. Librum Exemplorum memorabilium gentis Sueticae novis accessionibus quotidie reddit auctiorem. Coepit quoque meditari Observationes copiosiores in Adami Bremensis Scandinaviam.

Olaus Verelius St. Olafs Saga jussu Illustrissimi Dn. Cancellarij, in latinam lingvam vertet, et si tempus permittet, dissertationem de Runographia veteri Scandica consignabit.

Magnus Celsius Fastos Sveogothicos editioni paravit: Jam vero in exponendis Mythologijs Eddicis occupatur.

Johannes Hadorphius Chronicon vetus legum Suecarum et utriusque Rhytmicum, pridem editioni paravit: Sumptus tantum quibus excudantur desiderat. Hoc anno, si Deus vitam dederit, in colligendis antiquis illustrium virorum monumentis, et inscriptionibus sepulchralibus occupabitur. Eos etiam, qui in antiqua patria Historia memorantur, quorum originem ignoramus, et tamen ob virtutes magnopere scire cupimus, ex vetustis eorum literis et sigillis, undiquaque (tam ex Archivo Regio, quam aliunde) petitis, illustrare conabitur, additis familiae eorum insignibus, quae plurimum ex antiquis eorum in templis pendentibus clypeis et vivâ picturâ innotuerunt. Quos porro Historia patria et Genealogiae ignorant et tamen monumenta prodent, hujus vel illius familiae illustria olim fuisse membra, non deerit Genealogijs fideliter inserere, quo aliquando auctiores longe quam antehac ex antiquitatibus publicari queant.

Faksimile af en skrifvelse från Antikvitetskollegiet, innehållande autografer af Stiernhielm, Axehielm, Loccenius, Schefferus, Verelius, Magnus Celsius och Hadorph.

Digitized by Google

ska historiska skrifter och dokument, bearbeta våra äldsta lagar och författa ett glossarium juris, göra samlingar till fäderneslandets kyrkohistoria, uppspana, afrita och i tryck utgifva våra gamla runinskrifter, värkställa arkeologiska undersökningar, särskildt af det forna grafskicket, och härom förbereda ett arbete De sepultura veterum, undersöka och afbilda mynt och sigill, afskrifva gamla släktregister samt göra samlingar till en topografisk beskrifning öfver Sverige. Genom särskildt utfärdade plakat ålades öfriga myndigheter att, då så påfordrades, lämna kollegiet handräckning vid utförandet af dessa uppgifter, och straff utsattes för dem, som undandolde något fynd.

Arbetet fördelades mellan kollegiets medlemmar, så att hvar och en mera odeladt fick egna sig åt en af de uppgifter, som nyss uppräknats. Det arbete, han fått sig ålagdt att utföra, skulle han »privatim» utföra, men vid sammankomsterna skulle han därom meddela sig med de öfriga, så att om »hvars och en arbete collegiatim öfverlägges». Till biträde erhöllo assessorerne fyra amanuenser, en kopparstickare, en formskärare, en famulus samt en isländsk translator — den ofvannämnde Jón Rugman —, hvilken »årligen hvar sommar skall resa in i Norge och ut på Island att där eftersöka och insamla sådana gamla manuscripta, som till svenska historiens illustration kunna vara tjänliga». Hvarje år skulle kollegiet till rikskanslären, under hvilken det skulle sortera, aflämna en redogörelse för sin värksamhet och förteckning på de arbeten, som medlemmarne hade färdiga. Dessa skulle sedermera på statens bekostnad befordras till trycket — en oerhörd fördel under denna tid, då en vetenskapsman eljes, såsom t. ex. Rudbeck, endast genom kännbara ekonomiska uppoffringar och förmögne gynnares hjälp kunde få ett arbete utgifvet.

Johan Hadorph.
Efter original på Gripsholm.

Antikvitetskollegiet är en för det dåtida Sverige ytterligt karaktäristisk skapelse. Redan 1652 hade Kristina framkastat tanken på »en Academia såsom i Frankrike brukas, därmed man kunde mönstra ut de främmande språken och bruka dess bättre vårt». Planen upptogs af Karl XI:s förmyndare, och under denna

ämbetsmannaväldets gyllene tid blef **akademien** ett svenskt ämbetsvärk. I det hela hade kollegiet karaktären af en historiskt-filologisk akademi, men institutionen värkade med iakttagande af ett kollegialt ämbetsvärks ordning, och medlemmarne aflönades af staten, som ock med stränghet öfvervakade, att arbetet bedrefs med vederbörlig fart.

Resultatet af kollegiets värksamhet var också högst betydande, och Hadorph kunde 1690 i folio utgifva en icke mindre än 29 sidor stark förteckning öfver de arbeten, som kollegiets assessorer redan utgifvit eller hade under arbete.* Af Stiernhielms arbeten utgåfvos under denna tid *Ulphilas* och *Anticluverius*, af Schefferus' *Konungastyrelsen*, *Memorabilia*, *Lapponia*, *De tribus orbibus aureis*, Israel Erlandi *Vita S. Erici*, *De Vocabulo et situ Upsaliæ*, *De excerptis Caroli episcopi* och *Svecia litterata*, af Loccenius' tredje upplagan af *Antiquitates Svio-Gothicæ*, *Leges Provinciales*, *Synopsis juris*, *Lexicon juris* och *Jus Maritimum*, af Verelius' *Hervararsagan*, *Manuductio ad Runographiam* och stridsskrifterna mot Schefferus. Af **Magnus Celsius'** ryktbara afhandling, genom hvilken han löste gåtan med de s. k. helsingerunorna, påbörjades tryckningen 1677, men afbröts genom författarens död, sedan blott några ark blifvit färdiga, **Elias Brenners** ryktbara *Thesaurus Nummorum Sveo-Gothicorum*, som kan anses såsom grundläggande för den svenska myntkunskapen, utkom däremot 1690 och 1691** — d. v. s. dessa mäns flitigaste författarvärksamhet sammanfaller med deras deltagande i kollegiets arbeten.

Hadorph. Själen i det nya ämbetsvärket var dock **Johan Hadorph**,*** en man hvars betydelse eftervärlden kanske icke rätt uppskattat. Han var intet snille såsom Stiernhielm och Rudbeck, i motsats mot de flesta af stormaktstidens forskare var han icke en fantasiens, utan en den nyktra forskningens man. Han har ej bygt några skimrande luftslott, icke framkastat några geniala hypoteser; han höjer sig visserligen föga öfver samlarens nivå, men å den andra sidan har han **uträttat** vida mer än hans snillrikare samtida, och fullt medveten om, att hans metod var en annan än Rudbecks, var han nästan den ende, som vågade opponera sig mot Atlanticans författare. Långt ifrån att ryckas med af den allmänna förtjusningen för detta arbete, lät han i sin värksamhet sig snarare ledas af de principer, som Schefferus uppstält för den svenska forskningen.

---

* Redan 1679 hade **Hadorph** utgifvit en förteckning öfver den historiska litteratur, som utgifvits under Karl XI:s regering. Örnhjelm hade året därpå tryckt en lista på de böcker han författat.

** Hans närmaste efterföljare var **Nils Keder**, som 1731 utgaf den tredje boken af Thesaurus och för öfrigt utöfvade en flitig numismatisk värksamhet.

*** Han föddes 1630, blef 1660 akademisekreterare i Upsala, 1666 riksantikvarie jämte Verelius, efter hvars död han blef ensam om platsen, 1667 assessor (ej sekreterare) i Antikvitetskollegiet, 1669 sekreterare i Riksarkivet och 1692 direktor för Antikvitetsarkivet. Han dog 1693.

Digitized by Google

Jag har förut talat om tvänne strömningar inom stormaktstidens kultur, den ena fantastisk, den andra praktiskt nykter. Inom den historiska forskningen är Hadorph den kanske mest utpräglade representanten för den andra af dessa riktningar.

Hans författarskap är ytterst omfattande. Med en viss rätt kan han betraktas såsom Sveriges förste arkeolog. Åtminstone är han, så vidt man vet, den förste, som värkstält en arkeologisk undersökning, nämligen af de bekanta graffälten på Björkön; härför redogör han i företalet till sin edition af Bjärköarätten (1687). Arkeologiska forskningsresor synes han ofta hafva företagit, och därvid utvecklade han såsom runforskare en oerhörd flit samt aftecknade öfver tusen inskrifter, hvilka under hans öfverinseende skuros i trä. Hans afteckningar fylla visserligen ej vår tids fordringar på noggrannhet, men i förhållande till föregående försök beteckna de dock ett stort steg framåt, och vi hafva desto större skäl att vara honom tacksamma, som flera af de inskrifter han meddelat nu äro förlorade. Af sina stora samlingar hann han dock blott att utgifva ett mindre prof, nämligen *Färentuna Häradz Runestenar* (1680); det hela förblef outgifvet ända till 1750, då **Göransson** publicerade Hadorphs träsnitt under titeln *Bautil* — ett för hvarje språkman välkändt arbete, som i rikhaltighet ännu ej är öfverträffadt. Äfven kan Hadorph med en viss rätt anses såsom grundaren af vårt första fornsaksmuseum. I Antikvitetskollegiet hade han nämligen samlat en del föremål från medeltiden, sigill, mynt, däribland flera kufiska, som nyligen påträffats i svensk jord, »åtskillige ting, från lapparne insamlade», samt slutligen »åtskillige stridstyg, dels i gamla ättebackar, dels annorstädes funne, som allt här i detta rum med mycket annat förvaras». Det är denna samling, hvars förste vårdare Hadorph var, som utgör grundstommen för vårt historiska museum.

Såsom utgifvare vände sig Hadorph uteslutande till den rent svenska litteraturen och öfverlämnade omsorgen om de isländska sagorna åt Rudbeckianerne; så utgaf han den medeltida dikten om *Konung Alexander*, den svenska rimkrönikan om *S. Olof*, *lilla Rimkrönikan* och den s. k. *stora Rimkrönikan** samt för första gången *Dalelagen*, *Skånelagen***, *Gotlandslagen*, *Bjärköarätten* samt *Visby Stadslag* och *Sjörätt*. De laghandskrifter han följde — i regeln hade han själf upptäckt dem — voro de bästa, som funnos, och Schlyter, som i allmänhet ej är mild mot föregångare, yttrar sig dock med ett visst erkännande om Hadorphs sätt att återgifva texterna.

Viktig är särskildt hans upplaga af Rimkrönikan, icke för den — efter vår tids fordringar ganska felaktiga — texten***, utan för det bihang, som Hadorph lät åtfölja sin edition. Till denna upplaga fogade han nämligen en serie af historiska handlingar, belysande vårt statsskicks utveckling. Detta förefaller ej vidare märkvärdigt, men, såsom Emil Hildebrand påpekat, betecknar

* Därmed menade man en sammanarbetning af Erikskrönikan och Karlskrönikan samt vanligen äfven någon eller några af de följande Sturekrönikorna.

** Denna var väl tryckt redan 1505 af den danske boktryckaren Gotfrid af Ghemen, men Hadorphs upplaga är den första i vetenskapligt syfte.

*** Den är dock bygd på sex olika handskrifter.

Digitized by Google

denna publikation i viss mån en vändpunkt inom den svenska häfdaforskningen. Medeltidens krönikeförfattare hade antingen nedskrifvit sina egna memoarer eller kompilerat föregående krönikor. Den moderne historikern däremot vågar endast med stor försiktighet hämta sina uppgifter ur krönikornas grumliga källa, utan vänder sig företrädesvis till de historiska urkunderna, dock först sedan han med yttersta noggrannhet skärskådat deras karaktär. Dylika urkunder hade väl såsom ett supplement anlitats redan af Ericus Olai och Olavus Petri, än flitigare hade de begagnats af Tegel och Messenius, men fortfarande blott såsom ett supplement, till hvilket man tog sin tillflykt egentligen först vid de partier, om hvilka den till grund liggande krönikan intet innehöll; då aftrycktes eller refererades helt okritiskt ett riksdagsbeslut eller en dylik handling. Tegels historia — säger Hildebrand — är »snart sagdt ett slags mellanting mellan urkundssamling och historisk framställning, och i största sämja följa stycken ur en äldre skribent och stycken ur ett bref eller en urkund på hvarandra».

Den förste, som anade urkundernas historiska vikt, var Hadorph, och i hvarje fall var han den förste, som utgifvit en större samling af dylika. I företalet till denna publikation säger han sig veta, att »de väl finnas, som dessa gamla bref fast ringa skatta och såsom hyfvelspån af antiquiteterna hålla» — förmodligen afsåg han härmed fornforskare af Stiernhielms, Verelius' och Rudbecks art —, men, enligt hans mening, finner man »ibland dessa (somligom förkasteliga slagg- och hyflespånor) mera guld och dyrbara håfvor, det är tänkvärdige ting till förfädrens beröm, än i somliga andras förmenta guldskrin, som de fast högre värdera». De handlingar, han meddelar, äro visserligen på långt när ej aftryckta med den noggrannhet, som vår tid fordrar — men för sin tid var Hadorphs samling dock ett betydande arbete, och ej ens nu har det förlorat sin betydelse, då flere af de meddelade urkunderna gått förlorade vid den stora slottsbranden 1697.

Samtidigt arbetade Hadorph på en annan urkundssamling af betydligt större anläggning. Den skulle omfatta icke blott de viktigaste statsakterna utan ock förordningar angående handel, näringar, rättsskipning, religion o. s. v. Denna stora samling var 1680 färdig till tryckning, men af en viss skuggrädsla för de farliga följder, som det kunde hafva att meddela handlingar rörande tvisterna mellan konung och folk, inhiberades utgifvandet. En mindre del af samlingen lät Hadorph dock åtfölja sin upplaga af Bjärköarätten (1687).*

---

* Delvis utfördes Hadorphs plan af **Joh. Schmedeman**, som 1706 utgaf *Kongl. Stadgar, Förordningar, Bref och Resolutioner ifrån åhr 1528 in til 1701 Angående Justitiæ och Executions-Ährenden.* En annan del af planen förvärkligades under nästa period af Stiernman.

Digitized by Google

En annan flitig samlare och liksom Hadorph motståndare till Rudbeck var **Claudius Arrhenius*** (adlad **Örnhielm**), hvilken på sin del erhöll uppdraget att bearbeta vår kyrkohistoria. Genom Gustaf Vasas reduktion hade en massa af klosterbref och kopieböcker samlat sig i det kungliga arkivet, där den gamle Rasmus Ludvigsson först sökte bringa någon reda i detta kaos. På Gustaf Adolfs tid ordnades dokumenten, och arkivet delades i tvänne afdelningar, af hvilka den ena omfattade sådana handlingar, som fortfarande voro af aktuelt intresse, den andra däremot sådana, som endast ägde historiskt värde. Dessa senare ökades ej obetydligt genom Bureus' och de följande antikvariernas förvärf, och i viss mån var Karl XI:s tid, då arkivet förestods af män såsom Hadorph och Runell, dess storhetstid. Örnhielm.

Erik Dahlberg.
Efter ett kopparstick i Svecia Antiqua.

Större delen af de gamla medeltidshandlingarna, permebref och kopieböcker, öfverlämnades likväl åt Antikvitetskollegiet för att af Hadorph begagnas. Dessa dokument indelades då i två grupper, politiska och ecclesiastika, och det var dessa senare, hvilka föllo på Örnhielms lott att bearbeta. Af hans hand äga vi också tvänne stora serier, hvilka, ehuru aldrig såsom sådana utgifna, likväl mycket flitigt anlitats af följande forskare. Den ena af dessa serier var hans af två volymer bestående *Bullarium* eller en samling af påfvebullor rörande Sverige, den andra samlingen upptog i tolf volymer alla då kända kyrko- och klosterbref. Vidare egnade Örnhielm sin uppmärksamhet åt medeltidens svenska officier och helgonlegender och sammanförde dessa till en samling, *Svecia Sancta,* hvars två volymer ännu finnas kvar. Arbetet, på hvilket Örnhielm redan erhållit privilegium, blef aldrig tryckt — onekligen till forskningens skada, ty Örnhielm visar här en långt redigare uppfattning af medeltidens kyrkliga lif än flere af hans efterföljare. Han skref äfven de svenska franciskanerklostrens historia — ett arbete, som värkligen tyckes hafva blifvit fullbordadt, ehuru det numera är förloradt i likhet med den allmänna svenska klosterhistoria, som han enligt Hadorph 1690 hade under arbete; ett tredje arbete — *Sweriges Biskopars och Clerkers Historia* — som i denna förteckning säges vara mer än

* Född 1627, professor i Upsala 1668, året därpå assessor i Antikvitetskollegiet, rikshistoriograf 1679, adlad 1684, censor librorum 1689, död 1695.

Digitized by Google

halffärdigt, är likaledes nu okändt. Det enda af hans många arbeten rörande vår kyrkohistoria, som finnes bevaradt, är hans *Historiæ Sveonum Gothorumque Ecclesiasticæ Libri Quattuor* (1689), en svensk kyrkohistoria, behandlande tiden från kristendomens införande till Sverker Karlssons regering. I företalet yttrar han sig med skärpa om de tomma hypoteser, på hvilka hans föregångare* byggt, och med en viss rätt kan han beteckna sitt arbete såsom ett till arten annat; det är värkligen ett allvarligt försök att grunda framställningen endast på diplom och samtida relationer.

Såsom utgifvare har han inskränkt sig till ett enda arbete, nämligen tvänne lefnadsteckningar öfver Ansgarius, af hvilka den ena, författad af Rimbertus, är en bland de viktigaste källskrifter vi äga rörande vår äldre historia; denna edition, *S. Anscharii Vita Gemina*, utkom 1677.

Örnhielms namn är ock förbundet med ett praktvärk, hvilket vid denna tid förbereddes och kanske påtagligast vittnar om den karolinska tidens högt uppdrifna fosterlandskärlek och dess begär att inför utlandet visa, att det fordom så förbisedda Sverige värkligen var i stånd att uppbära sin roll af stormakt. Arbetet är *Svecia Antiqua et Hodierna*, det förnämsta i en hel följd af dylika praktvärk, som utgåfvos under den karolinska tiden.**

Dahlberg. Äran af att hafva planlagt detta arbete tillkommer förmyndarregeringen, som tydligen ville på ett storartadt sätt fullända de ortsbeskrifningar, som pågått ända sedan Bureus' dagar. 1661 erhöll den bekante **Erik Dahlberg** — då ännu blott öfverstelöjtnant — i uppdrag att afteckna Sveriges förnämsta städer, slott och gårdar samt fornlämningar och andra minnesmärken och däröfver upprätta en svensk beskrifning, hvilken **Loccenius** skulle öfversätta till latin. Arbetet tyckes genast hafva börjat med stor fart, men 1677 afled Loccenius, som tydligen författat, icke blott öfversatt texten, och därmed afstannade arbetet på denna för en tid.*** Först 1690 erhöll Antikvitetskollegiet i uppdrag att föreslå en efterträdare, och s. å. utnämndes **Örnhielm** därtill. Den text, som han författade och hvilken ännu finnes i behåll, var dock ej afslutad vid hans död 1695,† hvarefter den berömde filologen **Lagerlöf** af Karl XI erhöll uppdraget att inträda i hans ställe. Lagerlöf måtte hafva arbetat raskt, ty redan 1698 började

* Därmed afsåg han väl dels den förut omtalade Baazius, men dels och framför allt **Petrus Bång,** hvars *Priscorum Sveo-Gothorum Ecclesia* (1675) börjar Sveriges kyrkohistoria med Adam för att sedermera via Magog och andra celebriteter nå fram till — Ansgarius. Bland Örnhielms efterföljare kan man räkna ärkebiskop **Spegel,** hvars *Swenska Kyrkiohistoria* (1708) dock knapt kan anses såsom något själfständigt och betydande arbete, ehuru det ofta citerats. 1716 åtföljdes det af en urkundssamling, *Skrifteliga Bewis*, som visserligen ej är vidare kritisk, men dock icke saknar allt värde.

** Hit hör ock *Emanuelis Tesavri Historia om Götherbas och Longobardernas Regemente uti Italien,* hvartill texten skrefs af Örnhielm och kopparplåtarna graverades af Truls Arwidsson efter de italienska sticken; tryckningen började 1692, men värket utgafs först 1747. Vidare märkas praktvärket *Certamen Equestre,* hvars kopparstick graverats af Eimart efter ritningar af Ehrenstrahl, Pufendorfs *De rebus a Carolo Gustavo gestis* (1692), hvars koppargravyrer stuckits efter Dahlbergs ritningar, flere af Peringskiölds, arbeten, Karl XII:s bibel, Campus Elysii m. fl.

*** Loccenius' text finnes i Stiernmans afskrift i Upsala Bibliotek.

† 1694 hade man börjat tryckningen af denna text, men den afstannade redan efter två folioblad. Den var författad på fyra språk: latin, svenska, franska och tyska.

Digitized by Google

Faksimile af Titelblad till Suecia antiqua.

Digitized by Google

295.

Digitized by Google

trycklingen af hans arbete, men när blott tio ark voro färdiga, afled också han (1699), och **Olof Hermelin*** utnämndes till hans efterträdare, men då Dahlberg samtidigt öfverflyttade till Lifland och Hermelin 1702 afreste till lägret, afstannade tryckningen för att aldrig mer fortsättas.

Arbetet på den illustrativa delen hade ända från 1667 fortgått med bättre framgång. Först graverades plåtarna i Paris, men 1688 hade den holländske kopparstickaren Swidde inkallats, och efter hans död 1697 öfvertogs arbetet af Johan van den Aveelen. Emellertid hade äfven Dahlberg aflidit, och ehuru 354 kopparstick voro fullbordade, kom man sig ej för att utgifva det dyrbara planschvärket förr än omkring 1716 — således då den stormaktstid redan var förbi, hvilken Svecia Antiqua et Hodierna i ord och bild skulle teckna. Nu blef värket i stället en minnesvård öfver en redan svunnen tidsålder. Sådant som det är, är det emellertid ett värkligt storvärk, äfven om det icke i allo är fullt pålitligt och ofta återgifver projekt till slott i stället för värkligen existerande.** Den tryckta texten är icke rudbeckiansk; Rudbeck omtalas väl med stor aktning, men hans Atlantica-idéer aksepteras icke, och Örnhielm hade just på den grund afstyrt Rudbecks medvärkan i företaget.

Vi vända oss nu till några andra forskare från denna tid. Örnhielms efterträdare såsom assessor i Antikvitetskollegiet och Hadorphs efterträdare såsom riksantikvarie var **Johan Peringer** (adlad **Peringskiöld**), född 1654, död 1720. Mer än de nyssnämnda tog han väl intryck af Rudbeck, men rudbeckian kan han dock näppeligen kallas. Hans *Ättartal för Swea och Götha Konunga Hus* (1725) är ett praktvärk, i hvilket de Rudbeckska genealogierna och hugskotten ymnigt spela in, men efter detta och andra halft officiella genealogiska arbeten bör han tydligen icke bedömas såsom forskare. Lika litet kan man lägga honom till last, att han ånyo utgaf Halpaps falsarium, ty på dess äkthet trodde då alla forskare. Han delade visserligen rudbeckianernas smak för de isländska sagorna, men de sagor, han utgaf, förtjänade till fullo äfven den dåvarande forskningens uppmärksamhet; så är den första fullständiga editionen af *Heimskringla* (1697) hans värk. Då så kräfdes, förstod han dessutom att häfda sin ståndpunkt. I ett otryckt arbete *Harda Gudir Trigiar* uppträdde han med både skärpa och lärdom mot Rudbecks godtyckliga runtolkningar samt häfdade där på ett fullt vetenskapligt sätt nödvändigheten af en fördomsfri primärundersökning. Hans förnämsta värksamhet kan därför snarast anses såsom en fortsättning af Schefferus' och Hadorphs. Såsom samlare af medeltidshandlingar var han måhända den flitigaste af den tidens män. I den stora slottsbranden 1697 uppbrunno ej mindre än 18 folianter af hans *Diplomatarium*, men utan att nedslås af motgången fortsatte han sina afskrifter, och ännu finnas af hans hand ett *Bullarium romanum* i tre band (afskrifter af påfvebullor), ett *opus Diplomaticum* eller afskrifter af kungabref i 23 afdelningar, en samling, *Pietas Arctoa*, i sju afdelningar, innehållande afskrifter af testamenten och donationsbref, vidare afskrifter af koncilier m. m. i fem afdelningar o. s. v. — samlingar, hvilka, trots den bristande noggrannhet, som utgör ett kännemärke på denna tids kopior, dock varit till stor nytta för följande forskare samt äfven af dem flitigt anlitats.

Peringskiöld.

Han fortsatte äfven Hadorphs arbete på ett fullständigt svenskt runvärk, men hans största betydelse ligger på ortbeskrifningens område. Med en flit,

* Hermelin tryckte fyra ark såsom fortsättning på Lagerlöfs. Denna upplaga är endast på latin och svenska.

** Initialerna i denna afdelning hafva hämtats från den aldrig utgifna texten samt ofta äfven vignetterna.

Digitized by Google

som väl må kallas storartad, gjorde han samlingar till en fullständig historiskt-antikvarisk beskrifning öfver Sverige, dess kyrkor, runstenar och öfriga minnesmärken. Detta arbete, *Minningsmärken, gamla och nyare eller Monumenta Sueo-Gothorum*, hvars fyra första band innehålla inledning och beskrifning öfver Uppland och hvars sex öfriga omfatta rikets öfriga delar, hvilar ännu i manuskript i Kongl. Biblioteket. En mindre del af sina samlingar hann han dock själf att befordra till trycket; 1710 utkom nämligen det bekanta praktvärket *Then första boken af Svea och Götha Minnings-Merken vthi Vplandz första Del Thiundaland eller Monumentorum Sveo-Gothicorum Liber Primus Uplandiæ Partem Primariam Thiundiam continens*, och 1719 följde dess fortsättning *Monumenta Ullerakerensia*. Peringskiöld har väl här upptagit åtskilliga af Rudbecks satser, men å den andra sidan gör han intet försök att själf fullfölja dem vidare, och rörande den egentliga medeltiden meddelar han en sådan rikedom på uppgifter och handlingar, att hans arbete med en viss rätt kan kallas ett klassiskt värk; en fullständigare beskrifning öfver Upsala domkyrka har än i dag ej utkommit.

JOH: PERINGSKIÖLD.

Från ett kopparstick i Kongl. Biblioteket.

Samlartypen, som vi iakttagit hos Hadorph och Peringskiöld, blir mot slutet af den karolinska tiden allt vanligare. Jag vill här ytterligare anföra några namn:

Heysig. **Johan Heysig** (adlad **Ridderstierna**) upptog särskildt en gren af Schefferus' värksamhet: den bibliografiskt litteraturhistoriska. Af hans hand äga vi en alfabetiskt ordnad förteckning öfver svenska författare och deras arbeten, *Scripta Sveo-Gothorum*, som ännu är outgifven. Ett annat likaledes handskrifvet arbete är *Bibliotheca Svecana*, som är det första försöket till en systematisk, efter innehållet ordnad svensk bibliografi; flera andra liknande arbeten af denne pålitlige och flitige forskare äro förlorade, men de nämnda skrifterna och flera andra likaledes bevarade visa, att Heysig varit en för sin tid ovanligt boksynt man.

Sparwenfeldt. En annan samlare, ehuru på ett olika område, var **Johan Gabriel Sparwenfeldt**, född 1655, död 1729, en bland denna tids lärdaste och mest bereste män samt i viss mån typisk för den senare karolinska tiden. Endast nio år gammal

Digitized by Google

skickades han till Upsala universitet, där han studerade i tretton år, hvarefter han vid tjugotvå års ålder företog en utländsk studieresa, hvilken varade i fem år. Därunder besökte han Norge, Holland, Frankrike, Italien, England och Danmark, samt tyckes öfver allt hafva varit en trägen gäst i de stora biblioteken, där han antecknade och afskref. Kort efter hemkomsten skickades han med en svensk legation till Moskwa, och de tre år, som han nu vistades i Ryssland och på resor inåt Asien, använde han så väl, att han förvärfvade sig anseende såsom en bland sin tids lärdaste kännare af slaviska språk och ryska förhållanden; om dessa slaviska studier vittna än i dag ett af honom författadt *Lexicon Slavonicum*, som i tre folianter förvaras i Upsala Bibliotek. Kort efter återkomsten sändes han på en ny vetenskaplig expedition. Såsom man visste, hade Kristian II eller Gustaf Trolle till utlandet medtagit rikets gamla registratur, likaså misstänkte man, att bröderna Magni fört åtskilliga svenska krönikor och handlingar till Rom, och man förmodade äfven, att det bland den i Frankrike aflidne Johan Casimirs papper skulle finnas åtskilliga saker, som rörde Sverige. Det var dessa dokument, som Sparwenfeldt nu sändes ut att efterspana, men därjämte skulle han besöka de land, där »göterna» och vandalerna fordom vistats, samt där anteckna, hvad han om dem kunde påträffa. Under de fem år, som denna resa varade, anstälde Sparwenfeldt flitiga undersökningar i den riktning, som hans instruktion angaf, och utsträckte resan t. o. m. till Spanien och Afrika, men ehuru det afsedda ändamålet förfelades, var utbytet dock ganska rikt. Sparwenfeldt vände nämligen tillbaka såsom en bland samtidens lärdaste orientalister, hvars omfattande språkkunskap kunde väcka beundran äfven hos en man som Leibnitz; på sin resa hade han ej blott utvidgat sina föregående arkiv- och bibliotekstudier — så var han en bland de första protestanter, som erhöllo tillträde till det vatikanska biblioteket — utan han hade också förvärfvat sig en synnerligen rikhaltig samling af orientaliska handskrifter, som han sedermera donerade till Upsala universitet. En mindre samling tillföll Lund, en tredje Kongl. Biblioteket och en fjärde Antikvitetsarkivet. Öfver alla dessa samlingar, hvilkas förnämsta värde låg i de arabiska manuskripten, utgafs (1705 och 1706) utförliga kataloger.

Joh. Gabr. Sparwenfeldt.
Efter porträtt, tillhörigt Upsala Universitet.

Dessa samlingar upptogo hans tid efter hemkomsten. Utom ett hofämbete mottog han ingen offentlig tjänst, utan egnade sig uteslutande åt studier och brefväxling med Europas lärde.

En ändå ifrigare samlare än Sparwenfeldt var **Elias Palmskiöld** (född 1667, död 1719). Son till en af 1600-talets flitigaste och dugligaste arkivmän, Erik Palmskiöld.

Digitized by Google

Runell (adlad Palmskiöld), och lärjunge till Örnhielm, började Palmskiöld redan vid 25 års ålder sina samlingar. Om anledningen skref Palmskiöld 1702 till Dahlberg: »Det är, Nådige Herre, mer än tio år förlupne, sedan jag af en hjärtelig åstundan att på något sätt kunna hos Eder Höggrefl. Excellens insinuera min ringa person och till att öppna mig vägen därtill, kom uppå de tankar att utaf våra gamla krönikor och historiska handlingar samt hvarjehanda partikulära efterrättelser sammansanka och uti ett corpore tillhopa fatta allt, hvad jag kunnat finna i någon måtto tjänligt till den under Eders Höggrefl. Excellences höga auspiciis i värket varande splendida och makalösa Sveciam antiquam et novam», och han påpekar särskildt, att han afskrifvit en mängd handlingar, hvilkas original gått förlorade i slottsbranden 1697.

För Svecia antiqua kommo dessa handlingar dock ej till användning, men 1724 inköptes de för Upsala universitetsbibliotek och hafva sedan dess utgjort en outtömlig grufva för tvänne århundradens forskare i Sveriges politiska och litterära häfder. Samlingen, som omfattar vid pass 500 band, består af sällsynta småtryck, originalhandlingar, afskrifter och anteckningar rörande svensk biografi, genealogi, historia, topografi, litteraturhistoria m. m.

Detta släkte af samlare, som fostrats af Hadorph och Örnhielm, öfverlefde rudbeckianismens fall, och under 1700-talet representeras det af Stiernman, Benzelius, Celsius, Giörwell och Nordin. Benzelius var för öfrigt vida mer än samlare. Mer än någon annan kan han anses såsom Schefferus' arftagare, ty den mera kritiska metod, som denne grundlagt, nådde först genom Benzelius och Ihre till en värklig fulländning.

Vignett ur Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis.

Lagstudier.

Men det är icke blott såsom samlare, som denna tids män kunna göra anspråk på eftervärldens tacksamhet, och deras fornforskning var icke endast fantastisk. På ett område af denna forskning lyckades det dem redan nu att lägga grundvalen till ett värkligt vetenskapligt studium; det är nämligen inom denna period vi skola söka det svenska lagstudiets skapare.

Reformationstiden betecknar hos oss rättsvetenskapens djupaste förfall. Medeltidens folklige lagstiftare hade ersatts af okunnige lagläsare och af konungarnes tyska eller halftyska kanslitjänstemän; den kärnfulla svenska lagstilen hade försvunnit för ett långsläpigt, utvattnadt kanslispråk, och mosaiska och romerska rättsprinciper hade börjat tränga in. Men Karl IX och Gustaf Adolf hade dock lagt grunden till och skapat förutsättningarna för en ny svensk rättsvetenskap. För det första hade de ordnat den regellösa rättskipningen och med Svea Hofrätt inrättat ett slags juridisk akademi, inom hvilken landets främste jurister kunde öfvervaka underdomarnes sätt att tillämpa lagen. För det andra hade de ordnat den juridiska undervisningen genom att upprätta två professurer, en i romersk och en i svensk rätt; och för det tredje hade de utgifvit landslagen af trycket (1608) samt genom att därjämte publicera några af våra gamla landskapslagar (Upplands, Östgöta och Helsinge) anvisat den stråt, på hvilken rättsstudiet borde slå in.

Dessa sträfvanden buro nu frukt. Man började att studera våra gamla landskapslagar, och alla — med undantag af Smålandslagen, af hvilken blott kyrkobalken fanns och finnes i behåll — utkommo under denna tid af trycket, några utgifna af **Hadorph**, andra af **Claudius Akerman**. Vid universitetet hade **Loccenius** börjat föreläsa öfver svensk rätt; äfven utom detta dref man vetenskapliga juridiska studier, och ett exempel härpå hafva vi i **Claes Rålambs** 1652

Digitized by Google

skrifna och 1674 af Antikvitetskollegiet utgifna *Observationes juris practicæ*, som så länge tjänat våra jurister till ledning. Slutligen erhöllo vi i Stiernhöök en man, som af både svensk och främling betraktas såsom det germanska rättsstudiets egentlige grundläggare.

Stiernhöök. **Stiernhöök** — eller såsom han före adlandet hette **Johannes Olai Dalecarlus** — föddes 1596 såsom son till en fattig bondkaplan. Hans lefnadssaga, som i hufvuddragen är gemensam för så många af vårt lands ädlaste söner, är ett vackert blad i stormaktstidens historia och visar oss, huru en svensk yngling genom umbäranden och sträfsamt arbete kämpar sig fram i lifvet och huru han sedermera med aldrig svikande plikttrohet fullgör de värf, som staten ålägger honom. Stiernhöök blef en af sin tids dugligaste ämbetsmän, men därjämte blef han något mer. Geijer säger: »Hela det sjuttonde århundradet har i Sverige frambragt en enda stor vetenskapsman. Han heter Johan Olofsson Stiernhöök, författare af *De jure Sveonum et Gothorum vetusto*». Yttrandet kan förefalla öfverdrifvet, men i det stora hela torde Geijer hafva dömt rätt. Schefferus var onekligen en framstående forskare, men han kan icke ställas vid Stiernhööks sida. Stiernhielm och Rudbeck voro kanske större snillen, i hvarje fall mera mångsidigt begåfvade, men de voro mera fantasimänniskor och skalder än vetenskapsmän. Stiernhöök var däremot ända igenom vetenskapsman. Häri ligger hans begränsning i förhållande till de nyss nämnde, men ock hans storhet.

Väckelserna till sitt banbrytande arbete, som utkom 1674*, hade Stiernhöök fått såsom professor i Åbo. I hans åligganden ingick då skyldigheten att jämföra Sveriges gällande lag med den romerska rätten, och därvid hade han kommit att fästa sin uppmärksamhet vid åtskilliga stadganden, som visserligen voro föråldrade, men dock syntes honom äga ett historiskt värde. Den samling, han gjorde af dessa, ökade han sedermera med utdrag ur våra förut gällande lagar, gamla förordningar etc., och så kom han på tanken att lämna en historisk framställning af den svenska rättens utveckling. Själfva utarbetandet skedde på uppdrag af Magnus Gabriel De la Gardie, hvars aldrig svikande nit för svensk odling i Stiernhööks arbete erhåller en förtjänt hyllning.

Om det historiska värdet af en dylik undersökning var Stiernhöök fullt medveten. »Bäst — säger han — lär man känna sina landsmän i de uråldriga seder och föreställningssätt, som tagit sig ett uttryck i deras lagar. Kännedomen om dessa seder och föreställningssätt är icke mindre viktig än kännedomen om folkets historia, kanske t. o. m. viktigare, då vi skola döma om nutid och forntid.»

* Titelbladet bär tryckåret 1672, men privilegiet är af 1674. Ehuru tryckt förut, utkom boken således först sistnämnda år.

Digitized by Google

Stiernhöök begränsar sig strängt till detta historiska material och tager ej sin tillflykt hvarken till sina samtidas rika inbillningsgåfva eller de kvasihistoriska krönikornas osäkra vittnesbörd. Vår härstamning från Magog tillåter han sig att betvifla, på sambandet mellan götar och geter tror han icke, och i en kort, men afgörande kritik utmönstrar han fantasterierna om den getiske lagstiftaren Zamolxis ur vår historia, samt påpekar, att man svårligen kan tala om en enskild lagstiftare för dessa långt tillbaka i tiden liggande skeden i vårt folks lif. Den skrifna lagen är jämförelsevis ung, och i äldsta tider hade man endast oskrifna rättssedvänjor. Dessa voro väl tämligen lika för alla germanska folk, men under det att goterna och äfven tyskarna togo intryck af den romerska rätten, fortlefde de germanska rättsbegreppen mera ogrumlade hos de skandinaviska folken, där de fixerades i skrift först af Viger Spa och Lum, samt sedermera under Magnus Erikssons regering.

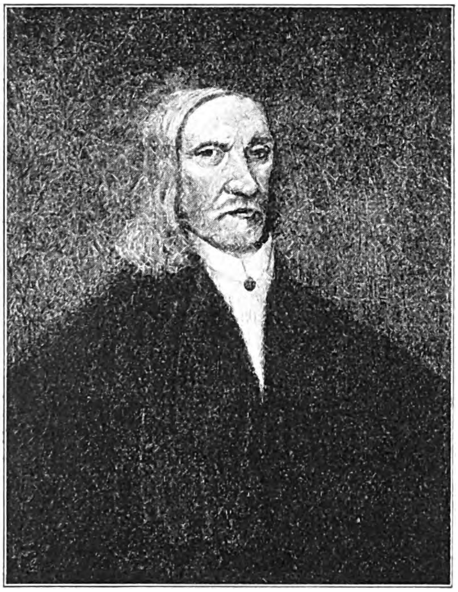
Johan Stiernhöök.
Efter porträtt, tillhörigt Upsala Universitet.

För sin tid är denna inledning ett mästervärk. Med en för 1600-talet enastående förståndsskärpa har Stiernhöök här upptäckt de värkligt säkra källorna till vår historia och utmönstrat de öfriga. Utan att inlåta sig på någon öfverflödig polemik, fasthåller han orubbligt vid sin utgångspunkt, och ehuru forskningen sedan denna tid naturligen gått oerhördt framåt, kunna vi dock icke säga annat, än att de principer, som Stiernhöök uppstält, i det hela stå orubbade kvar.

Efter denna inledning lämnar Stiernhöök en framställning af våra lagars yttre historia — en framställning, till hvilken en senare forskning knapt haft mycket väsentligt att tillägga — samt öfvergår därefter till processens, äktenskaps- och arfslagsstiftningens historia m. m. samt slutar med ett kapitel om de kyrkliga förhållandena, hvari han röjer en viss påvärkan af Hugo Grotius' och andra samtida tänkares läror om »naturlig» religion och rätt.

Öfverhufvud tyckes Stiernhöök hafva varit en för sin tid ovanligt upplyst man. I motsats mot hvad eljes var fallet hos hans samtida hade förståndet

Digitized by Google

tydligen hos honom öfvervikten öfver fantasien. »Den kometen — yttrar han i ett bref till sin son — du skrifver om, är ock här synter och synes än något litet; är ock synter i Tyskland, England, Frankrike och Holland och, som vi visst tro, öfver hela världen. Med astrologorum prædicationibus är föga bevändt, med mindre de hafva observerat, hvad han värkat hafver för 189 år, då denne här kometen är synter, som de mena. Æterna illa sunt Naturæ opera, som hafva sina revolutiones per aliquot secula.» Lika litet som han trodde på astrologien eller kometernas olycksbådande betydelse, lika skeptisk förhöll han sig till samtidens vidskepliga tro på häxor och blåkullafärder. »Du kunde ock — skrifver han till sin son, som var domare i en af dessa sorgligt ryktbara trolldomsprocesser — ingifva förslag om, att denna materia blefve af några theologis, juris peritis och physicis eller medicis ventilerad och öfverlagd. A theologis, ty dessa förelupna acter, där så många hafva måst låta sitt lif, kan icke utan skäl räknas inter casus conscientiæ. A juris peritis, ty dem hörer egentligen att veta det, som bör iakttagas, när öfver blod dömas skall. Af medicis eller physicis, ty sådana förblindningar och phantasmata, som mestadels kvinnfolk och barn förekomma, kunna ock hafva sina naturales causas.»

En tid, inom hvilken lagkunskapen representeras af en man med Stiernhööks omfattande juridiska bildning och säkra känsla för hvad, som var svensk rätt till skillnad från romersk, af en man, så förståndsklar och human* som Stiernhöök, måste nödvändigtvis äga en stor betydelse för den svenska rättens utbildning. Arbetena på vår nu gällande lag, hvilka påbörjades redan under Karl IX:s och Gustaf Adolfs tid, falla också hufvudsakligen inom stormaktsperioden för att slutligen bära frukt i 1734 års lag. Själen i alla de olika kommissioner, hvilka från 1640 hade revisionen af Kristoffers då föråldrade lagbok om hand, var Stiernhöök, hvilken ock i sin egenskap af hofrättsassessor och revisionssekreterare kraftigt bidrog att i tvifvelaktiga, i lagen ej omnämnda fall skapa en juridisk praxis, hvilken sedermera genom kongl. förordningar upphöjdes till lag. I den stora lagkommission, som tillsattes 1686 och som efter fyrtioåtta års förlopp under Gustaf Cronhjelms ordförandeskap bragte det af Stiernhöök började värket till afslutning, hade Stiernhöök ingen plats, men det nya släkte, som efter hans död (1675) tog vid, hade dock till en icke ringa del fostrats i hans skola, och för kommissionens förslag lågo dock hans förarbeten till grund. Hans anda fanns där förvisso. 1734 års lag har med rätta blifvit prisad för sitt svenska kynne. I innehållet ansluter den sig noga till den föregående rättsutvecklingen, och om språket har en så framstående kännare som Rydqvist fält

* Så t. ex. förfäktade Stiernhöök — jämte Stiernhielm — att bötesbeloppen borde stå i proportion till den bötandes förmögenhet, en teori, som tyvärr ännu ej vunnit insteg i vår lagstiftning. Stiernhöök sökte ock förebygga, att den så sorgligt ryktbara konkordieformeln upptogs bland bekännelseskrifterna i vår kyrkolag.

Digitized by Google

detta omdöme: »Vår nu gällande lagbok är den sista lämningen af den gamla storheten; den är utan jämförelse det största konststycke i stilistisk väg, hvilket svenska språket på flera decennier har att uppvisa. Intet af hvad vår tid äger bäst i den vägen, kan nämnas därintill. I gedigenhet, i uttryckets afmätta korthet, rundning och träffande bestämdhet öfvergår detta arbete den trenne århundraden äldre landslagen — en märklig företeelse under en nästan successiv förslappning.»

Stormaktstidens hänförelse för svensk odling och svenskt språk har således i denna lag åt sig upprest ett varaktigt minnesmärke, som öfverlefvat både de antikvariska och de politiska storhetsdrömmarnas fall. Men utan dessa drömmar — hade väl lagen då fått denna svenska kraft, som vi nu i den beundra? Kanske icke. Ty både Rudbecks Atlantica och 1734 års lag äro dock i grunden samma andas barn.

Vignett ur Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis.

Digitized by Google

Historia.

Antikvitetskollegiets historiker.

Med undantag af Stiernhöök voro stormaktstidens män i allmänhet antingen samlare eller språk- och fornforskare. Den egentliga historien odlades däremot föga, och man hade så förälskat sig i forntiden, att man hade föga intresse öfrigt för fäderneslandets mera historiska tid; åtminstone vågade man sig ej på att bearbeta det material, som hopats af Hadorph och andra. Alldeles låg historiens studium dock ej nere, äfven om de flesta af denna tids häfdatecknare voro utländingar, och äfven om svensk historia så godt som aldrig förelästes från en akademisk kateder. Antikvitetskollegium hade dock bland sina uppgifter äfven den, att »vidlyftigare och nogare utföra» de »ting, som antingen af Olao Magni eller Messenio eller Loccenio kunna tillförene och i gemen vara berörda», och, som vi sett, hade såväl Verelius som Loccenius försökt sig såsom historiska författare.

Tvänne andra af kollegiets medlemmar voro så godt som uteslutande historiker. Den ene af dessa, **Tobias Wester** (adlad **Westenhielm**), som 1681 blef assessor i kollegiet, började året därpå att enligt uppdrag författa Gustaf Vasas historia. Arbetet var fulländadt 1712 och lämnades till tryckning, men under dessa olycksår funnos naturligtvis inga medel att bekosta ett dylikt företag, och Westenhielms sju handskrifna volymer hafva fortfarande fått förblifva otryckta. Bättre lycka hade hans medbroder i Antikvitetskollegiet, **Jonas Werwing**, hvars *Konung Sigismunds och Konung Carl IX:s Historier* 1746 och 1747 utgåfvos af Stiernman. Något betydande historiskt arbete är detta lika litet som Westenhielms; Werwings historia är nämligen endast ett illa doldt plagiat från Messenius.

Rikshistoriografer.

Mera än af Antikvitetskollegiet främjades den historiska vetenskapen af de officiella rikshistoriograferna. Faktiskt hade ämbetet förekommit redan under reformationsperioden; såväl Peder Swart som framför allt Tegel och för öfrigt många andra kunde anses såsom officiella historieskrifvare, hvilka författade sina arbe-

Digitized by Google

ten på offentligt uppdrag och äfven honorerades med allmänna medel, men den förste, hvilken burit titeln af »historicus regni», var holländaren **Daniel Heinsius**, som 1618 utnämndes till detta ämbete af Gustaf Adolf. De, som hedrades med denna titel, voro i allmänhet utländingar, och deras värksamhet — som för öfrigt ofta endast bestod i att uppbära lönen — har således mindre betydelse för den svenska litteraturhistorien.

En bland de mera bekanta — utom Loccenius — var **Bogislav Philipp von Chemnitz**, född 1605 i Stettin. Sedan han 1630 ingått i svensk tjänst, erhöll han 1643 af regeringen uppdraget att författa en framställning af Sveriges deltagande i det 30-åriga kriget; året därpå utnämndes han till rikshistoriograf. Såsom sådan utgaf han (1648 och 1653) de två första banden af sin *Der Königlich in Teutschland geführte Krieg;* det öfriga — så när som på en del af det tredje bandet, hvartill manuskriptet förstördes vid slottsbranden 1697* — utkom först 1855—1859. Chemnitz stödde sin framställning på de historiska dokument, som riksarkivet då innehöll, och dessa synes han hafva begagnat både med urskillning och noggrannhet. Hans arbete är därför en bland de viktigaste källorna till det trettioåriga krigets historia, så mycket mer som en stor del af de handlingar, som Chemnitz begagnat, 1697 blefvo lågornas rof. Året efter honom utnämndes Messenius' son, den olycklige **Arnold Johannis Messenius**, till rikshistoriograf med uppdrag att skildra striden mellan Sigismund och härtig Karl, men detta arbete kom aldrig till stånd. Den lärde filologen **Freinshemius**, som 1647 hedrades med titeln af rikshistoriograf, tyckes hafva ansett sig göra nog för sysslan med att hålla några panegyriska tal. Eloqvensen var också onekligen hufvudsaken, och till historiografer valde man nästan uteslutande sådana män, hvilka gjort sig kända såsom vältalare. Gustaf Adolf hade t. o. m. (1625) till rikshistoriograf utsett en skald, **Johannes Narsius**, som i latinska dikter skulle besjunga hans bragder. Vältalare var ock eloquentiæ professorn **Joh. Henr. Boeclerus**, som 1651 — samma år som Loccenius — utnämndes till historiographus regni med uppdrag att skildra det senaste dansk-svenska kriget. Hans teckning, *Historia belli danici*, utgafs först efter författarens död (1672) af Bergenhjelm år 1676. Några mera djupgående historiska studier kan Boeclerus näppeligen hafva drifvit, ty redan två år efter sin utnämning erhöll han rättighet att återvända till Tyskland och där fullborda sitt arbete, hvars förtjänster hufvudsakligen väl ock ligga i den eleganta latinska stilen.

Svensken **Johannes Videkindi**, som 1665 utnämndes till historiograf, efter att förut hafva varit eloquentiæ lector vid Stockholms gymnasium, kunde däremot såsom stilist hvarken täfla med sina föregångare eller med sina efterföljare. Hans första mera betydande arbete, *Thet swenska i Ryszland tijo åhrs Krijgz-Historie* (1671)** gaf anledning till grava anmärkningar mot framställningssättet, och ännu mindre gynnsam har domen utfallit om hans viktigaste arbete, *Gustaff Adolphs den Andres och Stores Historia,* hvars första del utgafs 1691 — tretton år efter författarens död. Detta arbete hade dessutom den oturen att blifva indraget på grund af några »otjänliga» yttranden om främmande nationer, och då fråga kort därefter uppstod om att ånyo utgifva det i förbättrad gestalt,

* Enligt Schefferus' väl riktiga uppgift skulle äfven en femte och en sjätte del hafva funnits. Om så varit, gingo också de förlorade vid samma tillfälle.

** Året därpå utkom en latinsk upplaga.

Digitized by Google

framställde särskildt Palmsköld så många och svåra anmärkningar mot författarens pålitlighet — särskildt i gamla handlingars återgifvande* — att planen förföll; manuskriptet till den andra, redan tryckfärdiga delen har sedermera gått förloradt, och förlorade äro äfven koncepten till hans Erik XIV:s och Johan III:s historia.

En storhet, om än ej på häfdateckningens område i lika mån som på filosofiens, var däremot **Samuel von Pufendorf**, hvilken 1677 blef rikshistoriograf. Denne märklige man hade 1667 af den svenska regeringen kallats till en professur vid det då nyupprättade universitetet i Lund, och såsom lärare vid den sydsvenska högskolan utgaf han sina statsfilosofiska arbeten *De jure naturæ et gentium* (1672) och *De officio hominis et civis* (1673), hvars banbrytande åsikter gåfvo väckelsen till en häftig kamp mellan honom och den gamla, teologiska världsåskådningens män. Då sedermera universitetet under krigsoroligheterna upplöstes, flyttade Pufendorf öfver till Stockholm, där han såsom historiograf började bearbeta det trettioåriga krigets historia. Hans skildring af detta, det voluminösa arbetet *Commentariorum de rebus Suecicis libri XXVI* utkom 1686, och därefter vände han sig till Karl Gustafs historia *(De rebus a Carolo Gustavo gestis)*, som blef färdig 1694, Pufendorfs dödsår, och trycktes 1696** — ett praktvärk med talrika och ypperliga kopparstick efter Dahlbergs ritningar.

Inom historieforskningen betecknar Pufendorf ett afgjordt framsteg. Han stöder sin framställning på de offentliga handlingarnas säkra grund, men under det att dessa hos hans föregångare tämligen osmälta ingått i framställningen, som ofta blott är ett referat af dem, förstår däremot Pufendorf mer än dessa föregångare att sammanarbeta de olika källor, han använder, och han behärskar materialet vida bättre än de. Men i det hela använder han samma historiska metod. Carlson — hvilken efter honom tecknat Karl Gustafs historia — yttrar också om sin föregångares skildring: »Följer man honom på spåren, så finner man i nästan oafbruten följd än ett stycke ur en instruktion till ett sändebud, än ett rådsprotokoll eller ett rådslag, än ett bref från en gesandt vid främmande hof, än ett ställe ur en utgifven bok (såsom t. ex. Terlons Memoirer) o. s. v., hvilket allt han afskrifvit med mycken noggrannhet, men utan att lämna någon uppgift, hvarifrån hvart och ett är hämtadt.»*** Således — icke ens den bästa af 1600-talets häfdatecknare hade fullt lyckats att göra sig till herre öfver materialet, och äfven en Pufendorf blef i det hela stående kvar på urkundsamlarens ståndpunkt.

Hans efterföljare såsom rikshistoriografer — Örnhielm, Lagerlöf och Hermelin — utsågos med direkt afseende på Svecia Antiqua och hunno under sin ämbetstid ej syssla med några andra arbeten än detta.

* Flera af dessa äro dock nu förlorade, och för dessa är således Vidikindis arbete vår enda källa.

** Redan förut hade en svensk, **Johannes Olliequist**, gifvit en — dock obetydlig och knapphändig — skildring af konungens historia, som tryckts 1661 i faderns, Johannes Mathiæ, *Opuscula Theologica*.

*** Pufendorf har också länge ansetts såsom författare till den beryktade politiska pamfletten *Anecdotes de Suède* (1716), som innehåller ett skarpt angrepp mot Karl XI:s envälde och mot reduktionen, men säkerligen har Pufendorf intet haft att skaffa med denna skrift.

Digitized by Google

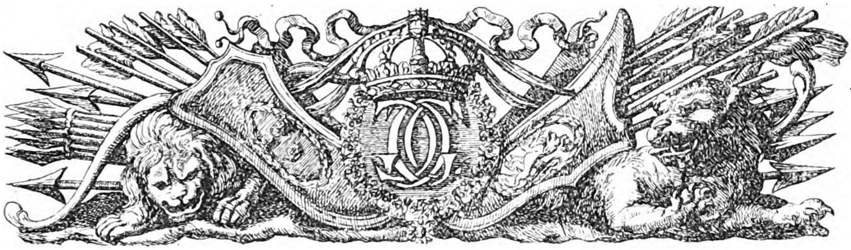

Vignett ur Pufendorf: De rebus a Carolo Gustavo gestis.

Nyare Språk och klassisk Filologi.

»Tyskar och fransoser» — yttrar en af denna tids författare — »äro däruti mycket till berömmandes, att de uti deras språk hafva många öfningsmönster och språkkonstböcker, men uti vårt svenska språk finnes af forna tider näppeligen en, så att vårt språk har blifvit helt regellöst och lika såsom en igengrodd åker.»

Denna klagan var berättigad. Trots den kärlek till språket, som glänser fram ur denna tids skrifter, gjorde man dock föga för dess ans. Man hade stirrat sig blind på forntiden, och då man skulle studera fäderneslandets språk, var det till forntidens man vände sig. Man var ännu för mycket humanistisk aristokrat för att rätt vilja tro på, att de moderna språken kunde vetenskapligen behandlas, och man kände, att kampen om »göternas» och »de latiners» företräde måste stå på fornspråkets mark.

Svensk grammatik.

De försök till en grammatisk behandling af modersmålet, som i tryck blefvo synliga — såsom **Vallenius'** *Project af Swensk Grammatica* (1682), **Boëthius'** *Dissertatio de nonnullis ad cultum Svetici sermonis pertinentibus paragraphis* (1684 och 1685) samt **Tiällmans** *Grammatica svecana* (1696) — äro därför, äfven det sistnämnda, jämförelsevis obetydliga och ovetenskapliga. Bättre äro de, som förblefvo liggande i handskrift, såsom **Aurivillius'** *Grammaticæ Suecanæ Specimen* (1684), som med fog kan göra anspråk på hedern att anses såsom det svenska språkets äldsta grammatika, vidare **Salbergs** 1696 skrifna *Grammatica Svetica* och framför allt **Samuel Columbus'** ofta snillrika *En svensk ordeskötsel*, skrifven 1678, som dock mindre kan kallas en grammatik än en samling grammatiska och

Digitized by Google

lexikaliska anteckningar, nedskrifna med en fin språkkänsla och en ovanligt fördomsfri uppfattning af de lingvistiska företeelserna.

Rättstafningen. Större intresse hade man för självfva rättstafningen, väl emedan man värkligen hade en praktisk olägenhet af den rådande förbistringen. Men här stodo tvänne principer tämligen bestämdt emot hvarandra. Columbus var en ganska avancerad »nystafvare», hvilken såsom ortografisk norm uppsatte uttalet, och i det hela följdes hans principer af Örnhielm samt äfven af Peringsköld och Hadorph. Till denna riktning hörde ock Lejonkulans dramatiker, öfver hvilken »hop ynglingar» antikvitetskollegiet 1692 klagade, att de »hafva sig företagit att annorlunda stafva vårt svenska språk, än det i vår gamla bibel och alla sedermera svenska böcker är skedt, hvarigenom icke allena presterskapet, utan många andra sig högeligen förarga, såsom åkk för och eller ock, Ståkkhålm, härrä, de för dhe eller the, fadär, modär för fadher, modher och många oräkneliga ord, värre stafvade än en klok människa bör göra».

Den andra ståndpunkten, enligt hvilken man borde ansluta sig till den stafning, som fanns i Gustaf Adolfs bibel och kansliskrifvelser från samma tid, representerades af kanslikollegiet och af Lagerlöf, hvilken i allmänhet intog en annan ståndpunkt än Stiernhielms lärjungar. Men ifrigare än af Lagerlöf förfäktades det gamlas rätt af **Urban Hiärne**, som slutligen på grund af sitt hat mot dessa ortografiska »novatores» leddes in i en häftig polemik med **Jesper Svedberg**, en af den »nagelnya, tokota skrifartens» anhängare.

Svedberg hade ifrigt sökt värka för, att hans stafningsprinciper skulle iakttagas vid de nya kyrkoböckernas tryckning, samt äfven lyckats hvad handboken af år 1693 beträffar. Också i den första psalmboken, den s. k. Svedbergska, hade denna stafning iakttagits, men som bekant framkallade denna ett häftigt motstånd, och en bland anmärkningarna gälde just den revolutionära stafningen. Den nya, officiella psalmboken gick därför i strängt konservativ riktning, likaså 1703 års bibel, vid hvilka arbeten man såsom rättesnöre följde några af Hiärne uppsatta *Regler angående orthographien och bokstafveringen*. Svedberg var emellertid ej den, som gaf sin sak förlorad, utan författade en skrift, *Oförgripelige tanckar om thet Swenska språkets förbättrande uti skrifwande och talande*, skrifven 1695 — ett arbete, som kort därefter omarbetades och utvidgades. Denna omarbetning, som var färdig 1701 och bar det underligt klingande namnet *Schibboleth**, fick likväl länge förblifva otryckt, ty det konservativa kanslikollegiet drog sig för att meddela privilegium på dess tryckning, som därför fördröjdes ända till 1716. Arbetet, som är en blandning af rättskrifningslära, grammatik och ordbok, framkallade Hiärnes häftiga förbittring. Han ansåg, att kanslikollegium svikit sina gamla principer genom att låta ett dylikt arbete skåda ljuset, och han beslöt därför att själf skipa rättvisa. Detta skedde med den ursinniga stridsskriften *Orthographia Suecana*, som utgör ett par lösbrutna och omarbetade kapitel ur ett större språkligt arbete, med hvilket Hiärne länge varit sysselsatt. Mot detta sammanskref Svedberg å sin sida en försvarsskrift i två delar, kallad *Heders-Förswar*, och lyckades värkligen erhålla tillstånd att trycka den senare delen (1719), men ej den första. Därmed afstannade detta ortografiska tumult, som upprört sinnena nästan lika häftigt som de rättstafningsfejder, som i våra dagar utkämpats. Hiärne skref väl en replik, *Oförgripelige tanckar och skählige anmärk-*

* Namnet är hämtadt från Domareboken: »Då de Gileaditer bådo ephraemiten att säga Schibboleth, så sade han Sibbolet, och kunde icke rätt säga det ut. Så togo de honom fatt och dråpo honom vid färjostaden åt Jordan».

Digitized by Google

ningar, men denna inhiberades på det för denna tid vanliga sättet: vederbörande som ej älskade litterära fejder, förbjödo helt enkelt tryckningen.

Svedbergs språkliga intressen inskränkte sig för öfrigt ej blott till rättstafningsfrågan. 1721 hade han fullbordat en kortfattad svensk grammatika, som året därpå utkom af trycket, och samtidigt afslutade han en större svensk ordbok, hvilken dock förblef outgifven, emedan författaren ej ville foga sig i att i denna följa kanslikollegiets rättstafning.

Då detta arbete inlämnades till kanslikollegium, fanns redan en svensk ordbok, nämligen **Spegels** *Glossarium Sveo-Gothicum* (1712), och därmed hade storhetstidens språkliga arbete åtminstone på en punkt nått till ett resultat. Redan i den instruktion, som 1630 utfärdats för Aschaneus, hade talats om nödvändigheten af att utarbeta ett svenskt lexikon, och sedermera hade denna uppgift anförtrotts åt Antikvitetskollegiet; Bureus och Axehielm hade arbetat på ett dylikt, men intresset för de vågade etymologierna och för fornspråket trädde snart i stället för nitet för det lefvande språket, och de flesta ordboksarbeten, som gjordes, stannade vid ansatsen. Den förste, som värkligen utgaf ett svenskt lexikon, var Spegel.

Faktiskt åstadkom stormaktstiden således icke mycket för det språk, som dess ledande män älskade så högt — och i denna kärlek voro Hiärne och Svedberg lika; den senare var ingen nyhetsmakare, då det gälde ordformerna, och bägge voro ifriga purister. Hiärne föreslog t. o. m. bildandet af en societet af lärde män, hvilka efter mönstret af den tyska Palmorden skulle rensa språket från främmande ord och återföra det, så vidt möjligt, till den renhet, som det hade på »S. Britas tid». Men äfven om det faktiska resultatet af den värksamhet, som 1600-talets lingvister utöfvade, var obetydligt, var denna värksamhet dock så till vida af stor vikt, som den skapade ett språkligt intresse, som sedermera under nästa århundrade, då de chauvinistiska dimmorna skingrats, yttrade sig i en mindre braskande, men mera sund och framgångsrik sträfvan — i Sven Hofs och framför allt i Ihres storartade språkarbeten.

* * *

De moderna språken studerades visserligen ganska flitigt — mest kanske franskan och italienskan, hvilka då voro på modet; tyskan behärskade de flesta af den tidens män, och för icke så få kunde detta språk nästan i lika hög grad som svenskan betraktas såsom modersmål. Kännedomen om holländskan var äfven tämligen utbredd, mindre däremot kunskapen i spanska och engelska. Whitelocke anför i sin ambassadberättelse en dikt på engelska, som öfverlämnats till honom af några djäknar. Den är visserligen hardt när obegriplig, men den vittnar dock om, att intresset äfven för engelskan hade trängt tämligen djupt ned i samhället. Men alla dessa språk studerades ännu blott praktiskt, och lika litet som man tänkte sig möjligheten af att vetenskapligt studera modersmålet, lika litet — kanske ännu mindre — brydde man sin hjärna med att söka förvärfva sig en vetenskaplig och grundlig kännedom om dessa moderna språk. Moderna språk.

Digitized by Google

Den klassiska filologien.

Endast de klassiska och de orientaliska språken kunde enligt den tidens föreställningssätt blifva föremål för värkliga studier. Men icke ens på dessa områden ville det rätt lyckas. Loccenius och framför allt Schefferus hade väl sökt införa en värkligt filologisk metod, men deras svenska efterföljare blefvo i regeln stående kvar på den äldre humanistiska ståndpunkten, enligt hvilken hufvudvikten lades på skrifvandet och talandet af ett ciceronianskt rent språk. Undantager man **Figrelius**, som skref *De Statuis illustrium romanorum* (1666), har ingen af den tidens svenskar gjort en realfilologisk undersökning, som höjer sig öfver den akademiska disputationens nivå. De utbildade sig i främsta rummet till talare och poeter — härpå gick äfven undervisningen vid både gymnasium och universitetet ut — och flera af den tidens män förvärfvade sig såsom sådane ock ett stort anseende, åtminstone i Sverige. **Johan Columbus** och **Lagerlöf** gälde såsom tidens främste latinskalder; den senare, **Johan Upmark** (adlad **Rosenadler**) och **Laurentius Norrmannus** såsom de förnämsta talarne.

Den uppfattning, som ligger till grund för denna tids filologiska studier, var för öfrigt hela humanismens, och i viss mån har den fortlefvat ända in i vårt århundrade. Humanisterna sågo i antiken mindre ett område, som borde af den historiska forskningen eröfras, än ett skönhetens rike, af hvars skatter de moderna kunde njuta och efter hvars smak de kunde bilda sig. En nyfunnen antik staty var därför under renässansen i främsta rummet ett konstvärk; den restaurerades och uppstäldes bland Donatellos och andra nyare mästares arbeten såsom ett modernt skulpturvärk, efterbildades, men studerades icke såsom ett historiskt monument. Ciceros bref betraktades i främsta rummet såsom mönster, Vergilius' dikter blott såsom arbeten, hvilka voro mera formfulländade än de moderna efterbildningarna o. s. v. Med ett ord: uppfattningen var ästetisk, ej historisk, och undervisningen gick äfven företrädesvis ut på att bibringa lärjungarna en språkligt-ästetisk färdighet.

Öfver denna språkligt-ästetiska ståndpunkt hade de svenske lärde knapt tillfälle att höja sig. Den gren af den klassiska filologien, som då mest sysselsatte uppmärksamheten, var utgifvandet af de klassiska författarne. De förnämsta voro för länge sedan tryckta, och endast dii minorum gentium återstodo. Dylika, från klassicitetens sista dagar, utgåfvos också under denna tid ymnigt, men svenskarne kunde ej följa med i den allmänna täflingen af det enkla skälet, att här i landet ej funnos några klassiska handskrifter af betydenhet. En tid såg det visserligen ut, som om äf-

Digitized by Google

ven för oss liksom för holländarne en ny filologisk ära skulle gry, då Kristina samlade sitt ryktbara bibliotek. Men de dyrbara handskrifter, hon hopat i det kungliga biblioteket, följde med henne till utlandet, och vi stodo åter utblottade. Endast tillfälligtvis lyckades en och annan svensk — såsom Schefferus och Sparwenfeldt — att förvärfva sig några handskrifter, som voro af det värde, att de förtjänade att utgifvas. Det är därför ej att undra på, att våra editorer äro få. Undantager man Laurentius Norrmannus, hvilken äfven efter utländsk måttstock tyckes hafva haft en stor och omfattande filologisk bildning, samt Erik Benzelius, hvilken till sin anläggning snarare tillhör frihetstiden, hafva vi ingen infödd utgifvare af betydenhet.

Något bättre tyckas orientalisterna hafva varit lottade. Genom den lärde **Gustaf Peringer** (adlad **Lillieblad**) hade en samling hebräiska och arabiska codices införts, och denna samling hade sedermera betydligt ökats genom **Sparwenfeldt, Mikael Eneman** och **Olof Celsius**. Inom dessa språk, vid hvilka ett ästetiskt-språkligt syfte ju ej kunde komma i fråga, kunde man också mer odeladt egna sig åt realfilologiska undersökningar, och den hithörande litteraturen är därför jämförelsevis omfattande. Men å den andra sidan var detta studium mer än något annat en »ancilla theologiæ», och detta hindrade naturligen den fria vetenskapliga utvecklingen.

Vignett ur Suecia Antiqua.

Digitized by Google

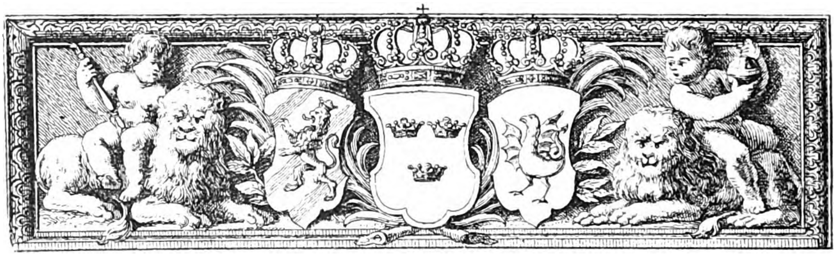

Filosofi och Naturvetenskap.

Protestantismen och filosofien.

För att en värkligt vetenskaplig värksamhet skulle komma till stånd måste tanken först frigöras från de fjättrar, i hvilka den slagits af den teologiska auktoritetstron, och rätten till fri och obunden forskning erkännas. Vägen härtill hade banats genom den revolution i det allmänna åskådningssättet, för hvilken jag i inledningen till detta kapitel redogjort, och i samma riktning värkade ock den bekantskap man mot århundradets midt stiftade med de stora naturvetenskapliga upptäckter, som gjorts i utlandet — Kopernicus', Galileis, Keplers, Harveys m. fl. — och hvilka ju icke stodo i samklang med den gamla aristoteliska världsåskådning, på hvilken den protestantiska teologien hvilade. Men dessa nya åsikter mötte dock, som man kunnat vänta, ett starkt motstånd från den väl organiserade lutherska kyrkan, som efter alla samtida tänkares enstämmiga omdöme i trångbröstad ofördragsamhet vida öfvergick den katolska.

Den medeltida skolastiken hade hvilat på den aristoteliska filosofien, och denna var det ock, som upptogs af de äldsta protestantiska teologerna, som ganska snart lyckades omdana den gamla skolastiska lärobyggnaden till ett fast bålvärk för den nya protestantiska teologien, som vid 1600-talets början blifvit lika abstrakt och spetsfundig som den skolastik, hvilken Olavus Petri hade angripit i sina stridsskrifter mot Peder Galle. Tänkandets vetenskap hade urartat till en lika ofruktbar som löjlig lek med

Digitized by Google

logiska formler, och disputationsraseriet var t. o. m. mera frenetiskt än under medeltiden. Ramismen, som till en början uppträdt såsom en reaktion mot denna protestantiska skolastik, hade här i norden snart krympt ihop till en teologisk dogmatism, hvilken endast till terminologien skilde sig från aristotelismen, och denna, som under kampen mot ramismen ett ögonblick visat ansatser att vilja upptaga tankefrihetens talan, förföll ganska hastigt till det gamla formelväsendet.

Den första oppositionen mot detta kvardröjande medeltida åskådningssätt skedde genom mystiker såsom **Bureus** och **Sigfridus Aronus Forsius**. Betydande var denna opposition icke; i stället för de innehållslösa logiska formlerna sattes kabbalistiska och teosofiska fantasterier, men dessa häntyda dock på, att man ledsnat på de medeltida abstraktionerna och börjat trå efter en mera lefvande och värklig kunskap. Mysticismen.

Viktigare än dessa drömmerier, hvilka ännu sammanhänga med medeltidens för det svenska lynnet så tilltalande mysticism, var den neoplatonism, som i **Stiernhielm** erhöll en representant. Denna neoplatonism, som särskildt odlats i de platonska akademierna i Rom och Florens, hvilar till en stor del på renässansens antikyrkliga sinne och dess vördnad för den mänskliga naturen. Ur denna ville man utveckla en »naturlig» religion, oafhängig af hvarje kyrkolära, och såsom ledsven på upptäcktsfärden valde man Plato, till en icke ringa del väl därför att han för renässansen stod såsom en motståndare till medeltidsskolasternas mästare Aristoteles. Tendensen att finna en dylik »naturlig» religion, som, höjande sig öfver de konfessionella tillfälligheterna, blott upptog det väsentliga i alla religionsformer, är för öfrigt den samma, som återfinnes i de synkretistiska försöken att ena de kämpande kyrkorna, men just genom den motsats, till hvilken denna världsåskådning stod till medeltidens och protestantismens skolastik, klädde den sig i regeln i mystikens dräkt. Platonismen.

Det var till denna neoplatonska renässansfilosofi som Stiernhielm anslöt sig. »I motsats» — yttrar Atterbom — »till de innehållstomma hårklyfvare, hvilkas metafysiska konst och ära grunda sig på förmågan att erfara eller se så litet som möjligt, höll han för en dårskap att vilja tänka öfver Gud, människan och naturen utan öppna och friska ögon för naturens fullhet . . . Han såg i vår värld, under alla dess skiftande former, en oafbruten symbolisk uppenbaring af den gudomliga, och i själfva matematiken en hieroglyfik, där den invigde hittar nyckeln till den högre kunskaps härlighet, det vishetens smycke, som är Minervas halsband.»

De tänkare, som mest invärkat på Stiernhielm, äro neoplatonikern Plotinus och af de nyare Nicolaus Cusanus och Giordano

Digitized by Google

Bruno, och det var tydligt, att en dylik fantasirik, poesifyld världsåskådning skulle tilltala en man med Stiernhielms skaplynne. Stiernhielm var i främsta rummet poet, och det svenska nationallynnet, sådant detta utvecklats under stormaktstiden, fanns hos honom kanske mera utpräugladt än hos andra. Svensken äger i allmänhet icke förmåga att djärft, skarpt och logiskt tänka ut en ny tanke. Han är — och i synnerhet gäller detta stormaktstidens män — företrädesvis fantasimänniska. Några stora tänkare hafva vi icke haft, och originella på filosofiens område hafva vi blifvit, först då vi tagit fantasien till hjälp. Birgitta och Swedenborg äro de enda, hvilkas tankar trängt ut öfver Sveriges gränser, och till deras grupp hör också Stiernhielm.

Den invärkan, han utöfvat på samtidens åskådningssätt, kan icke anslås högt. I följd af hans vanliga bekymmerslöshet förblefvo hans filosofiska skrifter — *Monile Minervæ*, *Templum mentis ac veritatis*, *Umbra Sapientiæ* m. fl. — otryckta och ofullbordade. Hans renläriga samtida förstodo ej häller rätt hans panteistiska världsåskådning. Columbus anmärker som ett lyte hos honom, att han »talte något tvifvelaktigt om den kristna religionen», och han tillägger: »mycket böner och ceremonier höll han intet så mycket af som ett fast hopp till Gud och en stadig tillförsikt till ett godt uppsåt. Sade, att mycken mun-plottring, som i påfvedömet är brukligt med deras radband och myckna mässbevistande, är käringagudfruktighet. Men hafva Gud för ögonen i sitt lefverne och sträfva efter dygd och beröm och ära för dygds skull, det hör en karl till, sade han.» För Stiernhielms ortodoxa samtid klingade dock hans satser betänkliga, och för de flesta gälde han såsom en avancerad fritänkare; skall man tro Benzelius, lär det lifländska presterskapet t. o. m. hafva excommunicerat honom såsom ateist.

Naturrätten. Till utgångspunkten besläktad med denna neoplatonska filosofi var en annan renässansrörelse på rättens område. Medeltidens filosofi och äfven Melanchthon hade antagit tvänne moraliska kunskapskällor: det naturliga förnuftet, som dock förmörkats genom syndafallet, och uppenbarelsen. Förutsatt att åsikten om den mänskliga tankens oförmåga var riktig, kunde det dock alltid äga ett vetenskapligt intresse att se, huru långt man kunde hinna på det naturliga förnuftets väg, och det hade varit en ansats till en dylik undersökning, som i början af 1600-talet gjorts af Jonas Magni. Men de renlärige lutheranerna hyste ej något intresse för experiment af denna art, som de ansågo både farliga och onödiga, emedan gåtorna ju redan på uppenbarelsens väg voro lösta.

Digitized by Google

Kalvinisterna däremot hyste icke denna räddhåga utan grundade den moderna naturrätten. Denna utgick blott från ett studium af den mänskliga naturen, utan anlitande af uppenbarelsens vittnesbörd, men dess satser förklarades dock oryggligt sanna, och dess anhängare tillade stolt: sanna, äfven om ingen Gud existerade.

Såsom naturrättens egentlige grundläggare ansågs den bekante holländaren **Hugo Grotius,** hvilken under en längre följd af år var anstäld i den svenska diplomatiens tjänst och hvars skrifter flitigt studerats i Sverige — bl. a. hade han en ifrig beundrare i Gustaf Adolf. Men den, som först på allvar sökte införa naturrätten vid våra universitet, var **Pufendorf.** Någon större originalitet såsom tänkare kan man icke tillmäta Pufendorf. Hans rättslära utgör ett försök att kombinera Grotius' teorier med dem, som utvecklats af dennes talangfullaste och mest konsekventa efterföljare Hobbes. Mindre följdriktig naturalist än denne senare tager han ibland sin tillflykt till vissa metafysiska satser, som icke höra hemma i systemet, men i det hela står han på Hobbes ståndpunkt och härleder den naturliga rätten ur den mänskliga naturens egoism, ur självbevarelsedriften, af hvilken samhällsdriften i själfva värket blott blir en annan form, då människorna, lämnade åt sig själfva, dels hafva en benägenhet att skada hvarandra, dels äro ur stånd att hjälpa sig själfva. Det är således i människornas eget intresse att de lägga band på sin själfviskhet och till gemensam hjälp och skydd ingå det fördrag, hvarpå staten grundar sig. Sedan detta fördrag ingåtts, slutes enligt Pufendorf ett nytt, hvarigenom styrelsen öfverlämnas åt en individ eller en församling, som i fördraget erhåller rätt att förfoga öfver de öfrigas krafter för att använda dem till allmänt väl.

När Pufendorf, då professor i Lund, förkunnade dessa satser i sin 1672 utgifna *Jus naturæ et gentium*, hade den teologiska renlärigheten naturligen ej svårt att däri uppspåra kätterier. En häftig strid uppstod, men denna slutade med Pufendorfs fullständiga seger, och hans motståndares skrift blef offentligen uppbränd af bödeln.

Orsaken är lätt att förstå. Pufendorfs satser voro måhända tvifvelaktiga ur religiös synpunkt. Men från regeringens voro de obestridligen välkomna. Teorien gick ju ut på, att de enskilda samhällsmedlemmarne öfverlämnat sin makt åt monarken, och med en dylik rättslära kunde Karl XI till fullo sympatisera, så mycket mer som han hvarken var filosof eller teolog och således icke kunde stötas af det mindre renläriga innehållet. En bland Pufendorfs svenske efterföljare, **Lundius,** dref i en disputation t. o. m. den satsen, att monarken »ägde rätt att ostraffadt göra hvad honom behagade», och en dylik teori undertryckte man ej gärna på Karl XI:s och Karl XII:s tid.

Genom dessa satser, som nu offentligen förkunnades från de akademiska katedrarna, hade etiken och samhällsläran löst sig från teologiens förmynderskap, och ungefär samtidigt vann kartesianismen insteg samt med denna den fria forskningens rätt att fälla dom rörande allmänt filosofiska spörsmål.

Kartesianismen kan svårligen anses såsom ett renässansfilosofem; därtill var systemet allt för konstruktivt och för litet naturalistiskt. Renässansens styrka hade varit analysen; kartesianismen Kartesianismen.

Digitized by Google

lägger däremot hufvudvikten på syntesen. Descartes tillhörde Richelieus tid, hvars centralisationspolitik just utgör en reaktion mot renässansens individualism, och det är denna tid, som speglar sig i Descartes' strängt ordnade system — det första fullt genomförda i modern tid. Men detta filosofem var dock vida skildt från de äldre. Descartes var en man, som stod på höjden af sin tids bildning och som fullkomligt kände till de nya, stora naturvetenskapliga upptäckter, som gjorts under renässanstidehvarfvet. Hans system afser i själfva värket att bringa alla dessa nya rön in under en enhetlig världsåskådning. De gamla filosofemen hade helt enkelt förnekat naturvetenskapens nyfunna sanningar; Descartes sökte att med dem bygga ett nytt system, lika enhetligt och genomfördt som de gamla, och däraf kom det sig, att han erhöll sina första och varmaste anhängare bland tidens naturforskare, hvilka särskildt tilltalades af den betydelse Descartes tillmätte induktionen och experimenten. Visserligen stälde han sig ej fientlig mot de positiva religionsformerna — själf var han en troende katolik och undertryckte häldre en mening än han riskerade att få den fördömd såsom kättersk — men han vädjade icke till några teologiska satser utan endast till den mänskliga tankens egen kraft; i motsats till de medeltida tänkarnes böjelse att bestyrka framställningen med citat visar Descartes en nästan öfverdrifven rädsla för att taga intryck från annat håll än sin egen tankevärld; hans system ville vara nytt och fritt från alla lärdomsgriller, utveckladt blott ur tankens eget djup, och för de folk, som icke deltagit i renässansens filosofiska tankearbete, kom därför hans system såsom en befrielse från medeltidens skolastik.

I Holland, hvarest Descartes uppslagit sina bopålar, var det hans lära först väckte uppmärksamhet; där erhöll han sina första lärjungar och äfven sina första motståndare — bland teologerna. I Holland var det ock som våra första kartesianer*, Rudbeck och Hoffwenius, båda läkare, blefvo bekanta med de nya åsikterna. Redan 1664 kunde presterskapet skrifva, att de flesta medici hyllade den kartesianska filosofien, och samma år upptogo teologerna kampen mot denna farliga teori, som nu började sprida sig. Genom en deputation till kanslern fordrade nämligen ståndet, att denne skulle tillse, att ungdomen ej finge »promiscue höra subtiliteter, ja, kanske sådana som de intet förstå, såsom den philosophia Cartesiana, hvars auctores säga, att res fidei äro af den he-

* Dock uppgifves, att redan Rudbecks företrädare, Olaus Martini Stenius, varit kartesian.

Digitized by Google

lige ande troligen annoterade, men icke så res physicæ, chronologicæ etc.» Hittills hade ju teologerna haft en obestridd rätt att förklara äfven de fysiska företeelserna i vår värld, och de kände sig därför förbittrade öfver denna nya teori, som ville undantaga detta område från deras domsrätt. De klagade öfver, att det »rätta studium physices varder förkväfdt och principia philosophiæ, uti så lång tid och af lärda män gillade, varda förvillade», och de

Samuel von Pufendorf.
Från ett kopparstick i »De rebus suecicis».

slutade med att påpeka, att Aristoteles logik dock vore oumbärlig för teologien.

Striden fördes snart öfver till universitetet, där dock Rudbeck och Hoffwenius käckt försvarade sig. Den senare påpekade mot den aristoteliska logikens anhängare, att kunskap i logik dock icke var nödvändig, då läkaren skulle bota en sjuk, och vid en annan sammandrabbning fälde han de stolta orden: »Annat är tron, annat vetenskapen» — ord, hvilka kunna anses såsom den svenska vetenskapens och tänkandets myndighetsförklaring.

Digitized by Google

Denna tvist, som under några år fördes med stor förbittring, saktade så småningom af, men 1686 flammade den upp på nytt. Presterskapet hade till sin sorg funnit, att nästan ingen universitetslärare längre bekände sig till »den gamla och välgrundade filosofien», och ståndet ansåg därför, att radikala botemedel behöfdes. Bland annat föreslogs, att professuren i fysik skulle föras öfver från den medicinska fakulteten (den tidens naturvetenskapliga sektion) till den filosofiska, inom hvilken en pålitlig aristoteliker skulle förordnas till professor i filosofi; att teologiska fakulteten skulle få öfvervaka alla disputationer, att för alla examina skulle fordras goda kunskaper i aristotelisk filosofi o. s. v.

Men nu kommo teologerna för sent. Nästan alla den filosofiska fakultetens män voro kartesianer och svarade med en skarp kritik öfver det gamla systemets brister. Chef för motståndet var nu den talangfulle professorn i matematik, **Johannes Bilberg**, som kort förut med skärpa uppträdt mot samtidens vidskepelse att i kometerna se några från himlen sända förebud om stundande olyckor, och slutet af det hela var, att Karl XI nedsatte en kongl. kommission samt i enlighet med dennas förslag tillät »filosofiens fria bruk och öfning sanningen med goda skäl och experimenter att utleta och styrka samt alla lofliga vetenskaper att föröka».

Den naturvetenskapliga forskningen.

Därmed var den gamla skolans försök att med maktmedel undertrycka den fria forskningen stäfjadt och kartesianismens seger afgjord. Någon större betydelse i filosofiens historia ägde denna seger icke, ty de svenska kartesianerna voro icke några skarpa och djärfva tänkare, som kunna sägas hafva vidare utvecklat de tankefrön, som lågo i systemet. Den filosofiska forskningen ligger nu en gång icke för det svenska lynnet. Men så till vida var detta nya system af stor betydelse för det vetenskapliga föreställningssättet, att detta nu, äfven teoretiskt, lösgjordes från den teologiska världsåskådningen. Först nu blef därför en naturvetenskap möjlig. Väl kan man ej säga, att tidens intressen lågo åt detta håll; de mest representativa männen egnade sig fortfarande åt språk- och fornforskning, men grunden lades dock till den naturforskning, som sedermera under frihetstiden skulle absorbera det största intresset.

Ett vetenskapligt astronomiskt och matematiskt studium grundlades af **Spole** och **Bilberg**, i **Polhem** (före adlandet **Polhammar**) uppstod en mekaniker af icke blott stor vetenskaplig rang, utan äfven med en praktisk begåfning, som gjorde honom till en af tidens märkligare uppfinnare; kemien och mineralogien fingo i **Urban Hiärne** en vetenskapligt skolad representant; till det medicinska studiet, som förut endast existerat till namnet, lades likaledes under denna tid en fast vetenskaplig grundval genom läkare som **Olaus Rudbeck**, **Petrus Hoffwenius**, **Urban Hiärne**, mineralkällornas upptäckare, **M. G. von Block** m. fl., botaniken odlades kanske ifrigast, och **Rudbeckarne**, fader och son, hvilka kunna sägas vara denna vetenskaps egentlige skapare i Sverige, voro för sin tid värkligen framstående naturforskare. Detta nyvaknade intresse röjde sig ock i stiftandet af åtskilliga nya institutioner. 1663 inrättades Collegium medicum i hufvudstaden, 1683 fick Hiärne i stånd ett Laboratorium chemicum, 1697 följde

Digitized by Google

Polhems Laboratorium mecanicum, som ägde bestånd ända till 1825, då det uppgick i det nybildade Teknologiska Institutet, och 1710 — under Sveriges bittraste olyckstid — stiftade Benzelius i Upsala Collegium curiosorum, vårt första vetenskapliga samfund.

Grunden till frihetstidens storartade naturvetenskapliga forskning var således lagd redan under den föregående perioden, och den karolinska tidens män kände också med sig, att de åt de efterkommande lämnat ett dyrbart arf, som det var dessas plikt att vidare förkofra.

»I Helsingland» — berättar Samuel Columbus — »har man förtäljt mig, huru fordom en jätte, benämnd Asmund Båln, som bott mellan Dalarna och Helsingland, hade så mycket lagt sig på att jaga och skjuta, att han alla björnar och odjur hade röjt ur den nejden. När han en gång i sin höga ålder kom, åtföljd af sin son, till en stor sjö och trodde sig intet till att fara omkring den, efter han fann sig nästan af syn och krafter förlåten, då tog han sin son på axeln och frågade, om han såg något på andra sidan sjön. Gossen sade sig där se en skog. Jätten svarade: det är den skogen, som du skall hålla ren från björnar och odjur, som jag har gjort den här. Du ser nu längre än jag, min son; så låt se, att du ock intet stannar, där jag måste stanna, dock så, att du först och främst håller vid makt den här, som jag har röjt.»

Denna saga innehåller en skildring af hela den karolinska tidens bildningskamp. Den uttrycker dess uppskattning af hvad den själf förmått, och den innehåller en maning till det följande tidehvarfvet — en maning, som frihetstidens naturvetenskapliga forskning ej häller kom på skam.

Vignett ur »Certamen equestre».

Digitized by Google

Vignett ur Pufendorfs »De rebus suecicis».

Stormaktstidens diktning.

År 1658 utgåfvos tvänne dikter af trycket: Stiernhielms Hercules och *Thet Swenska Språketz Klagemål* af psevdonymen **Skogekär Bärgbo.** Båda hafva i viss mån karaktären af litterära program, och båda kunna ock betraktas såsom dikter, hvilka inleda stormaktstidens litteratur.

Hvem Skogekär Bärgbo i värkligheten var, tyckes samtiden ej med säkerhet hafva vetat. Man gissade på Presidenten Gustaf Rosenhane, och denna gissning har i den senare litteraturhistorien öfvergått till ett faktum — kanske med rätta, kanske ock utan tillräcklig grund.

Efter den nyss omtalade dikten dröjde det emellertid tämligen länge, innan man på nytt hörde något af Skogekär Bärgbo. Men 1680 utkom hans *Wenerid, För mer än trettio åhr sedan skrifwin,* och 1682 följde *Fyratijo små wijsor Till Svänska språketz öfningh för 30 Åhr sädan skrifwin.* Håller man sig strängt till orden, äro dessa visor således från 1652, men förmodligen äro de något äldre; sannolikt skrefvos de kort före 1650, därefter möjligen Svenska Språketz Klagemål, som i hvarje fall synes häntyda på tiden före Stiernhielms popularitet såsom skald, och yngst är helt visst Wenerid, där skalden onekligen står på höjden af sin diktarkraft.

Samtiden såg i författaren i främsta rummet en lärd man, och i viss mån med rätta. Hans dikter äro nämligen frukten icke blott af en stor poetisk begåfning, utan äfven af en omfattande lärdom och af den fosterländska hänförelse, som är kännetecknande för stormaktstiden. I Svenska Språketz Klagemål visar han sig behärska sin tids antikvariska och klassiska vetande, och i sonett-

Digitized by Google

cykeln Wenerid röjer han stor förtrogenhet icke blott med Tysklands utan äfven med Italiens och Frankrikes vitterhet. En dylik bildning var då något nytt inom den svenska dikten. Reformationstidens skalder hade varit studenter, prester, soldater, men de lärde hade icke egnat sin uppmärksamhet åt den världsliga dikten; i denna hade de endast sett ett tidsfördrif, som knapt var fullt passande den klassiskt bildade mannen, hvilkens språk borde vara latinet eller grekiskan. I sitt litterära program uppstälde däremot Skogekär Bärgbo svensk diktkonst såsom en uppgift, hvilken i högsta mening är värdig fosterlandsvännen och den lärde.

Världen hade darrat för »göternas» svärd, men deras språk var glömdt och föraktadt. Svenska arbeten — och här syftar möjligen författaren på sina egna visor — få ligga otryckta, därför att ingen vårdar sig om en bok, när den är skrifven på svenska, och dock är detta språk uråldrigare, rikare och skönare än andra. Här borde de lärde gripa in. De borde försvara det svenska språket mot grannarnes speglosor, de borde gifva universitetets ungdom svenska böcker i stället för de latinska, ur hvilka studenterna nu hämtade sitt vetande, och de borde gifva oss en svensk litteratur. Ämnen finnas ju nog. Vi äga en hjältesaga, både från forntid och nutid, som är stoltare än andra folks, skönheten och kärleken kunna ju äfven här besjungas, våra »lustiga» sjöar, gröna lundar och vackra öar förtjäna ock att skildras. De svenske lärde måste därför vakna upp ur sin dvala och visa världen, att göterna icke blott kunna föra krig och örlig. Ej må de skylla sig undan med svårigheten, ty

Så är allt, när det börjas.
Allt ovandt synes hårdt.
När flera skrifva spörjas,
Är lätt det förr var svårt.

I denna hänförelse för fosterlandets språk ligger något nytt: uppslaget till stormaktstidens hela diktning. För reformationens män hade språket endast varit ett meddelelsemedel, och de hade föredragit svenskan framför latinet, därför att detta språk bäst förstods af gemene man. Men de hade icke svärmat därför, icke älskat det, emedan det var deras eget och deras förfäders tungomål. De hade därför icke haft någon egentlig litteratur, ty utan en dylik hänförelse kan en nationallitteratur icke uppstå. Thet Swenska Språketz Klagemål är däremot inledningsdikten till stormaktstidens skönlitteratur, just emedan detta kväde så helt och hållet fylles af denna glödande kärlek till Sveriges språk.

Men Skogekär Bärgbos dikter äro nya äfven i ett annat afseende. De äro nämligen och afse att vara konstvärk. De äro de första, i hvilka det finnes en stark och utpräglad känsla för formens betydelse, och häri röjer sig för första gången den antika poesiens inflytande på den svenska. Enligt hvad skalden själf upplyser i företalet till Wenerid, äro sonetterna »ihopsatte till

Digitized by Google

att låta se svenskans i rim skickelighet». Syftet med dikterna var således i främsta rummet en konstnärlig form, ty sonetten var under renässansen hufvudsakligen en dikt för språkkonstnären, och äfven i visorna väljas med omsorg växlande och konstfulla versformer. Denna böjelse att tvinga ett motspänstigt och obändigt språk samt göra det till ett smidigt och skönt uttryck för tanken hade föregående skalder icke haft; denna lefvande känsla för formen ligger icke ursprungligen i de germanska folkens lynne: den stammar från de grekiska och latinska. Skogekär Bärgbo berättar, att han länge hållit sina dikter dolda — han dröjde ju i trettio år att utgifva dem —, att han varit »hård och sträng» emot dem alla, att han offrat några åt elden, andra åt vattnet, med ett ord, att han öfvat en sträng ästetisk kritik med dem, innan han vågat släppa fram dem i ljuset. Men denna ästetiska kritik, hvari vi måhända böra söka anledningen till att vi ej återfinna Skogekär Bärgbo bland tidens tillfällighetsskalder, denna ästetiska kritik var fullkomligt okänd för den äldre tidens män, och genom att på detta sätt uppfatta dikten såsom i främsta rummet ett konstvärk, inleder Skogekär Bärgbo ett nytt skede i vår vitterhet.

Med ytterst få undantag äro alla hans dikter erotiska. Ehuru flera af dem onekligen göra ett personligt intryck och innehålla drag, som tyckas vara hämtade ur det värkliga lifvet, kunna de dock svårligen anses såsom värklighetsdikter i vår tids mening; på sin höjd skildra de värkliga situationer, som i fantasien genomgått en grundlig omdaning. Författaren antyder själf, att anledningen till hans Wenerid varit ett formelt konstnärligt intresse, och hela denna diktsamling är så genombyrd med italiensk sonettfilosofi, utan att någon dikt dock kan sägas vara öfversatt vare sig från Petrarca eller Ronsard, att vi svårligen kunna betrakta det hela annat än såsom en fri, poetisk fiktion. Författarens naturell röjer sig nog ej häller i denna skildring af den smäktande älskarens kärlekshistoria. Snarare återfinna vi denna i några af hans visor, som andas det käcka lefnadsmod, i hvilket vi så väl känna igen den karolinska tiden. Bättre än i Wenerid tro vi honom, då han talar om, hur han med »lustigt spel och ljuflig sång» fördrifver sorgen, hur han mot nageln pröfvar det ädla vinet, som glänser såsom en rubin, hur han svärmar för de »vackra nymfer» alla, och hur han alltid älskat ända se'n sina »späda år», men å andra sidan ej tagit förlusten af en älskarinna hårdare, än att han genast låtit Amor föra honom »i sinnet en annan igen».

Men om Wenerid än icke är en värklighetsdikt, är denna samling icke dess mindre märklig både till form och innehåll.

Digitized by Google

Wenerid är en samling af hundra sonetter, frånsedt en inledningsdikt. Huruvida Skogekär Bärgbo infört denna versform i den svenska poesien, torde vara ovisst; Stiernhielm hade redan 1644 tryckt tvänne »klingdikter», och i tidens tillfällighetstryck äro dylika ej alldeles sällsynta. Men den förste, som skrifvit en hel sonettcykel, är Skogekär Bärgbo, och han kan därför ej utan skäl betraktas som den svenska sonettens skapare.

Sonetten stammar från Italien — ej från Provence — och nådde redan tidigt genom Dante och framför allt Petrarca en stor fulländning. Dess byggnad var sträng och konstfull: tvänne s. k. quadernarer, förbundna genom tvänne i bestämd ordning återkommande rim, samt tvänne s. k. terziner, likaledes förbundna genom blott tvänne rim. Tanken — ty sonetten tillhör reflexionspoesien — framställdes i den första quadernaren och utvecklades i den andra, under det att den första terzinens uppgift var att liksom leda öfver denna tanke i en ny, korresponderande, som nästan epigrammatiskt framställdes i den sista strofen.

Att skrifva dylika dikter fordrade således ett stort herravälde öfver formen, och det var ej underligt, att sonetten lockade renässansens språkvänner; en lyckad sonett var ju i själfva värket ett bevis på, att språket läte bruka sig i diktens tjänst. Petrarcas sonetter efterbildades också öfver allt: i England af Wyatt och Surrey, i Frankrike af Ronsard, Du Bellay m. fl. Men i Frankrike undergick formen en förändring. Petrarcas verser hade varit »endecasillabi» (d. v. s. tio och elfvastafviga); i Frankrike utbyttes dessa mot alexandriner, och då Opitz och hans föregångare sedermera öfverförde sonetten till Tyskland, begagnade äfven de sig af alexandrinen eller den tolf- och trettonstafviga jamben. Samma versmått återfinna vi hos Stiernhielm och Skogekär Bärgbo, och det kunde därför tänkas, att den senares mönster endast varit de franska och de tyska sonettskalderna. Men de talrika likheter, som hans dikter röja med Petrarcas, tvinga oss dock att antaga, att han varit fullt förtrogen icke blott med den tyska och franska utan äfven med den italienska sonettpoesien. Vi kunna göra detta så mycket snarare, som den tidens tyska poesi ej erbjuder något exempel på en hel sonettcykel, riktad till en enda kvinna. Dylika cyklar finnas däremot i den franska poesien samt framför allt i den italienska — jag behöfver blott nämna Petrarcas bekanta sonetter till Laura.

Äfven Skogekär Bärgbos sonetter innehålla en enda sammanhängande kärlekshistoria. Skalden skildrar först, huru han träffas af Amors pilar, men fruktar att yppa sin blyga böjelse, emedan han anar, att Wenerid älskar en annan; därpå följer kärleksförklaringen och så åter kval, emedan deras förening hindras af en anförvant. Denne dör väl, men länge sväfvar älskaren mellan hopp och oro, ty Wenerid reser bort, och han fruktar då, att hon skall blifva en annans brud. Förvecklingarna lösas emellertid till slut, och i den sista sonetten klingar blott lyckliga kärlekens jubel.

Denna kärlekssaga — så i korthet refererad — kan förefalla väl banal, och dock är den erotiska poesi, vi här möta, något nytt inom den svenska dikten. Jag har redan förut sökt teckna reformationstidens uppfattning af kärleken och äktenskapet. Den individuella böjelsen var den tidens män obekant, kärleken kunde de blott tänka sig i äktenskapets form, och i äktenskapet sågo de endast ett medel till släktets fortplantning; t. o. m. i Gustaf Adolfs bref till Ebba Brahe, burna som de äro af en så äkta känsla, stöta vi dock mot en bakgrund

Digitized by Google

af denna protestantiska pliktkänsla, som bjuder att utan betänkande offra den personliga böjelsen, när denna kommer i strid med viktigare intressen.

Här däremot är kärleken strängt individuell — aldrig en tanke på framtiden, ingen känsla för lifvets plikter, endast ett uppgående i nuet. Tanken på den älskade fyller skaldens hela själ, det är henne själf han älskar, och denna känsla förenas icke som för det protestantiska åskådningssättet med föreställningen om andra uppgifter. Den älskades kärlek är honom nog. Jag vill icke säga, att denna ståndpunkt, som väl vunnits genom studiet af de romanska folkens åskådningssätt, är högre än den protestantiska — ty om högre och lägre är här svårt att döma —, men den är afgjordt mera modern, ty det karaktäristiska för kärleken enligt vår tids uppfattning är, att den är strängt individuell. Sonettcykeln Wenerid återspeglar väl ej samtidens åsikter, ty den karolinska tidens erotik var helt visst mera praktisk och robust, men i sin individualism bådar den dock framtiden.

Den gör det äfven i ett annat afseende. För Skogekär Bärgbo var Wenerid måhända i främsta rummet en språköfning, men utan att författaren själf kanske anade det, blef dikten äfven en psykologisk studie — den första inom vår poesi. Diktcykeln utgör en fortlöpande analys af den erotiska känslan och söker skildra först den blyga böjelsen, sedermera kärlekens växlande sorger och förhoppningar samt slutar med att harmoniskt lösa alla dissonanser i den lyckliga kärlekens samklang. Psykologi i vår tids mening finner man väl ej här — därtill har författaren för litet fördjupat sig i värkligheten och för mycket nöjt sig med att analysera självfva begreppen —, men vi hafva här dock uppslaget till den moderna tidens psykologiska diktning. För medeltiden hade denna varit okänd. Balladen hade varit episk och blott skildrat världen från det yttre; reformationstidens diktning betecknar väl så till vida ett steg framåt, som den är lyrisk, men på någon analys af själslifvet inlåta sig den tidens författare icke. De bästa af dem — de som ej nöja sig blott med de stereotypa fraserna — gifva uttryck åt en enskild stämning, men ej mera. Intresset för den psykologiska analysen kom från Italien — från Dantes Vita Nuova och Petrarcas sonetter —, men liksom den kärleksfilosofi, som låg till grund för dessas dikter, på det närmaste sammanhängde med den skolastiska filosofien i Norditalien, så bevarade renässansens psykologiska diktning alltid något af begreppsanalysens karaktär, och i det stora hela är det först vårt århundrade, som höjt sig öfver denna ståndpunkt.

Digitized by Google

Skogekär Bärgbos dikter, som skrifvits samtidigt med och oberoende af Stiernhielms, beteckna dock en äldre ståndpunkt än dennes. De äro visserligen burna af denna varma patriotism och denna hänförelse för det svenska språket, som känneteckna senrenässansens diktning, de röra sig väl inom denna tids mytologiska och pastorala idealvärld, men de äro ännu ej direkt påvärkade af antiken. Skogekär Bärgbos säkerligen äldsta dikter äro de Fyratijo Wijsorna, och såväl dessa som äfven hans sonetter sammanhänga med och utgöra en mera konstnärlig fortsättning af den äldre tidens vislyrik. Detta röjer sig ock i versen. Denna är väl icke den föregående tidens regellösa knittel, men den är ännu ej fullt regelbunden. »Ännu — yttrar en bland våra finaste kännare af den svenska versen — kvarstod såsom ett minne från förgångna tiders mera nationella diktning vanan att mäta versen icke efter stafvelser utan efter versvågornas höjning och sänkning, och då man uppfattade versen mera med örat än med ögat, kunde man lätt öfverse med att en sänkning innehöll två stafvelser i stället för en, blott dessa flöto lätt förbi, eller t. o. m. att en sänkning åstadkoms endast genom ett hopande af konsonanter, som kräfde tid att uttala.»

Då Skogekär Bärgbos dikter utgåfvos, hade redan en strängare och mera monoton vers vunnit insteg i den svenska poesien. Alexandrinen, lånad från Opitz och använd i Wenerid, hade redan förut begagnats i Wivallius' senare dikter samt i **Andreas Sparmans** 1642 utgifna *Sundhetzens Spegel* utbildats till sträng regelbundenhet:

O Sundhet, ädla skatt/ja skatt af alla skatter,
Som för din värdighet/så högt på tron är satter,
Utaf gudinnor all/till ditt altar' det föres,
Hvad som på marken är/i luft och hafvet röres, etc.

Med **Stiernhielm** skulle denna vers vinna ytterligare stadga, och med honom kom ock det starka inflytandet från antiken, hvarigenom stormaktstidens diktning afgjordt bryter med reformationens. Stiernhielm.

Stiernhielms* yttre lif var ganska växlingsrikt, dock ej mer än för flertalet af den tidens svenska ämbetsmän. Han föddes 1598 såsom son till en fattig bärgsman, med hvilken han på äldre dagar — fadern blef mer än nittioårig — troget delade sitt bröd. Om hans första studier känner man intet med visshet, men måhända är han identisk med den »Georgius Olai suecus», som 1614 finnes vara inskrifven vid Rostocks universitet. 1619 påträffa vi honom såsom djäkne i Västerås, 1624 blef han student i Upsala, och samma år finna

* Hans egentliga namn var **Georgius Olai Dalecarlus**. Sedermera kallade han sig **Lilia**, men vid adlandet 1631 antog han namnet Stiernhielm.

vi honom i Greifswald, där han idkade politiska studier; äfven i Wittenberg lär han någon tid hafva uppehållit sig. Vid hemkomsten — han vikarierade då en tid för Stiernhöök såsom lektor i politik och etik vid Västerås gymnasium — tyckes han hafva plägat ett flitigt umgänge med Bureus, och helt visst var det denne, som väckte hans intresse för språk- och fornforskning. 1630 utnämndes han emellertid till assessor i Dorpts hofrätt, och nu tyckes en tid af självständiga, lärda studier hafva börjat.

I slutet af året 1642 hade emellertid den kommission nedsatts, som skulle omarbeta den gamla landslagen, och till medlem af denna utnämndes Stiernhielm. Nu, då han öfverflyttat till hufvudstaden, vidtog hans lyckligaste och mest lysande period. Stiernhielm genomströmmades tydligen af ett nyvaknadt värksamhetsbegär. 1643 började han att utgifva sin aldrig fortsatta svenska ordbok *Gambla Swea och Götha Måles Fatebur,* året därpå följde hans *Archimedes Reformatus,* vid den unga drottningens födelsedag 1643 uppvaktade han henne med en *Heroisk Fägnesång,* året därpå firade han samma fest med en ny *Heroisk Jubel-Sång,* båda på klangfulla alexandriner, och inom kort var han en bland hofvets mest anlitade maîtres de plaisir, som författade de svenska texterna till de balletter och upptåg, som uppfördes vid det nöjeslystna hofvets fester. Möjligen var det han, som till svensk vers öfverflyttade den franska texten till *Thenna tijdzens fantasier,* som uppfördes 1643, och *Heela Wärdenes Frögd,* som uppfördes 1645. Med säkerhet veta vi, att han författat den svenska texten till *Then fångne Cupido* och *Freds-Afl* (båda 1649), samt *Lycksalighetens Ähre-Pracht, Virtutes Repertæ* (båda 1650) och *Parnassus Triumphans* (1651). Till denna tid hör säkerligen ock hans mest berömda dikt eller *Hercules,* hvilken visserligen trycktes först 1658, men redan 1648 lästs af Verelius i manuskript och förmodligen då var en fem eller sex år gammal. Ämnet hade för öfrigt ända sedan ungdomen sysselsatt Stiernhielm.

Han hade nu tydligen anseende såsom landets främste skald, och äfven i utlandet tyckes han hafva förvärfvat sig rykte såsom en framstående lärd. I Holland, dit han begifvit sig på ett kortare besök vintern 1648—1649 för att ordna om tryckningen af ett af sina arbeten, knöt han bekantskap med tidens mest berömde filologer — såsom Heinsius och Salmasius, — med hvilka han äfven efteråt fortfor att stå i brefväxling.

Yttre utmärkelser hopade sig nu på Stiernhielm. 1648 utnämndes han till vice president i Dorpts hofrätt, två dagar senare till riksantikvarie och året därpå till custos archivi eller riksarkivarie. 1651 reste han emellertid tillbaka till Lifland, möjligen på grund af någon onåd, och där stannade han — frånsedt tillfälliga besök i Sverige — till 1656, då han i följd af ryssarnes infall nödgades att i utblottadt tillstånd fly öfver till Sverige, där han under den första tiden tyckes hafva lidit värklig nöd. Denna afhjälptes dock först genom åtskilliga tillfälliga uppdrag, sedermera genom fasta platser — så blef han 1660 medlem af reduktionskollegiet och 1661 krigsråd — och slutligen utnämndes han 1667 till præses i det nyinrättade Antikvitetskollegiet. Hans värksamhet där blef icke långvarig, ty 1672 slutade han sina dagar.

Såsom skald var Stiernhielm högt beundrad af sina samtida, och redan den närmaste eftervärlden såg i honom »den svenska skaldekonstens fader». Denna uppfattning tyckes han äfven själf i viss mån hafva hyst att döma af titeln på den diktsamling han utgaf: *Musæ Suetizantes Thet är Sång-Gudinnorna Nu först lä-*

Digitized by Google

322

Georg Stiernhielm.

Efter porträtt å Gripsholm, måladt af D. von Ehrenstrahl.

Digitized by Google

Digitized by Google

rande Dichta och Spela på Swenska (1668)* — för öfrigt den första samling af världsliga dikter, som höjer sig öfver skillingstryckets nivå. Till en del berodde väl den beundran man hyste för dessa dikter därpå, att Stiernhielm var den förste framstående, lärde och jämnförelsevis högt uppsatte man, som slog sig på diktkonsten, icke såsom ett tillfälligt tidsfördrif utan såsom en värkligt allvarlig uppgift. Redan genom sin samhällsställning adlade han diktkonsten, och tidens öfriga skalder voro stolta öfver att få räkna en sådan man såsom höfding.

Till en mycket väsentlig del torde den förtjusning, som Stiernhielms dikt framkallade, hafva berott på den klassiska, förut inom vår vitterhet okända formfulländningen, men helt visst orsakades dess framgång ock däraf, att denna dikt — särskildt Hercules — var ett uttryck för Stiernhielms egen karaktär med dess genomsvenska kynne.

En bland Stiernhielms sista dikter är hans *Hälse Prijs*, och i denna lofsång öfver själens och kroppens hälsa har han uttalat den ledande grundtanken i sin glada och sunda världsåskådning. »Han var en stålhård natur emot motgången» — så beskrifver honom Columbus — »sade alltid, att bonæ mentis comes est paupertas, och hade ofta intet mer än en tredalers plåt i penningar; dock var han lika glad och lustig.» Då han på flykten från Lifland led skeppsbrott och förlorat hela sin egendom, fälde han dock icke modet. Hans följeslagare — berättar Columbus — stodo »sorgbundne och modfallne, sågo på hvarann med bedröfligt lynne och dumma munnar. Men Stiernhielm, midt i deras varande häpenhet, stiger upp och tar på att dansa och sedan med allehanda lustiga språk bravera lyckan, så att alla måtte le och förgåto stor del af sitt innevarande elaka tillstånd».

Denna glädje öfver lifvets och hälsans gåfva bildar grundtonen i Stiernhielms måhända egendomligaste dikt *Bröllops-Beswärs Ihugkommelse*, som inleder den nästan oändliga följden af stormaktstidens bröllopskväden. Det saknar ej sitt intresse att jämnföra denna dikt med Tobiæ Comedia, som på sätt och vis kan betraktas såsom den dikt, som inleder den föregående periodens bröllopskväden. Äktenskapet hade i Olavus Petris drama endast framstälts under pliktens form, och den allvarliga protestantiska pliktkänslans djupa slagskugga hade tungt fallit öfver skildringen af de båda ungas slutliga förening. Stormaktstidens bröllopskväde

* I en förteckning på hans arbeten upptages ock en »*Poesis nova suetica*», som ansetts vara en — nu förlorad — poetik, men sannolikt var detta blott en annan, äldre titel på Musæ Suetizantes.

Digitized by Google

är däremot i första rummet en festglädjens dikt, som så litet som möjligt ordar om äktenskapets plikter, utan i stället föredrager att med ett vågadt, ofta plumpt skämt jaga blodet upp åt brudens kinder. Bröllopskvädet blir en företrädesvis komisk dikt, som besjunger lifvets njutningar — ofta med en för vår tid rå kraft.

Någon doft af äktenskapets och kärlekens poesi hvilar endast sällan öfver denna dikt. Stiernhielm svarade själf, då Columbus frågade honom, hvad han tyckte om Amore, att »Amor pulchri, honesti, virtutis är det högsta, som vi här hafva. Men Amor Venereus är lik mycket som lust till att gå och göra en annan naturlig gärning; dock så vida honom följer honestas och ärbarheten, är han ett condimentum vitæ humanæ ad propagationem generis humani». Denna nästan stötande nyktra uppfattning af kärleken hvilar utan tvifvel på ett nationelt åskådningssätt. Den erotiska passionen, som så fyller de romanska folkens lif och diktning, spelar i regeln endast en underordnad roll hos den germanska stammen. Något äktenskapsbrott förekom enligt Tacitus nästan aldrig hos de gamle germanerna, och kvinnorna utmärkte sig för sin obrottsliga kyskhet. På Island ansågs det kränkande för en ung kvinnas goda namn och rykte att blifva föremål för en kärleksvisa, och Islands lagbok, den s. k. Grágás, stadgar t. o. m. fredlöshet för den, som diktat en dylik »mansǫngr.» Den naturliga sinnligheten, som ju är en allmänt mänsklig drift, tager sig måhända i våra dagar lika starka och frekventa utbrott hos de germanska folken som hos de romanska, men i regeln har germanens liderlighet — för att begagna Stiernhielms ord — karaktären af en »naturlig gärning» och är icke buren af denna djupa, äfven psykiska lidelse, som absorberar individens alla öfriga krafter. Ser man på de germanska folkens äldre litteratur, finner man lätt, att denna så godt som saknar erotisk lyrik, och när denna slutligen framträder, framträder den såsom en direkt imitation af romanska förebilder. Vi sakna all erotisk poesi före renässansen, och i den vi då få — t. ex. Skogekär Bärgbos sonetter — spåra vi utan svårighet italienska förbilder och italienskt åskådningssätt. De skalder, som mest slagit an på vårt folk — såsom Stiernhielm, Dalin, Geijer, Runeberg, Rydberg och andra — hafva icke varit den lidelsefulla kärlekens sångare, och i Tegnérs dikt är erotiken i hvarje fall icke vidare djup, under det att italienarnes, fransmännens och spaniorernas diktning liksom sjuder och bränner af erotisk lidelse; man märker att denna passion fyller folkens hela åskådningssätt och att lifvets alla öfriga förhållanden här hafva sin centralpunkt. Germanen däremot har ett kallare

Digitized by Google

blod, erotiken genomtränger icke på samma sätt hans väsen, och hans erotiska diktning är därför i regeln icke originell utan genomsyrad af romanska föreställningssätt. Amor, Venus och andra af Cytherens guddomligheter uppträda väl ej sällan i stormaktstidens diktning, men alltid såsom stilla och sedesamma bröllopsgäster, som aldrig komma några förvecklingar åstad. Å den andra sidan kunna vi dock iakttaga, huru den prosaiska, om ock nationella uppfattningen af äktenskapet under denna tid börjar förlora i kraft dels genom inflytelser från de romanska folkens litteratur, dels genom de adliga damernas mera förfinade uppfostran. Stormaktstidens högättade kvinnor voro ej längre såsom på Gustaf Vasas tid blott föreståndarinnor för »mjölkkammaren» och barnaföderskor; äfven de erhöllo ofta en litterär uppfostran, flera af dem skötte omfattande merkantila företag, och genom den kvinnliga personlighetens utbildning blef ock förhållandet mellan man och kvinna i viss mån ett annat. Men den starka, allt förtärande erotiska lidelsen har dock endast sällan tagit sig ett uttryck i den svenska dikten och då alltid hos sådana skalder, hvilka — såsom Kellgren — till sitt åskådningssätt varit lika mycket fransmän som svenskar.

Jag återvänder till den dikt, hvilken står i spetsen för stormaktstidens hela bröllopsdiktning och som gifvit anledning till dessa reflexioner.

Då man från 1500-talets litteratur vänder sig till Bröllops-Besvärs Ihugkommelse och Stiernhielms öfriga dikter, slås man otvifvelaktigen af den oerhörda rikedom på begrepp, som här förekommer. Den föregående periodens skalder hade rört sig med några få, stereotypa fraser, hvilka för öfrigt nästan aldrig hvilat på autopsi; här däremot finner man en ej sällan störande böjelse att karaktärisera föremål och situationer. Författaren vill med all makt göra bilden fullständig, och han fyller den så starkt med realistiska detaljer, att öfverskådligheten någon gång lider. Men en dylik realism, en dylik kanske öfverdrifvet skärpt blick för värklighetens detaljer är det, som kännetecknar den lifskraftiga, nya litteraturperioden. En dylik realism inledes quattrocentos italienska konst, och samma unga kraft talar till oss äfven ur Stiernhielms dikt.

Bilderna i detta egendomliga bröllopskväde likna på ett förvånande sätt de nederländska genremålarnes taflor. En skildring, sådan som den, som Stiernhielm gifver af bröllopsfestens slut, då ölet och vinet redan börja värka på gästerna då

Digitized by Google

En löper här och ler med lek och ljuflige pusser,
En till jungfrurna går, fast stålter i danser, och studser,
En sitter hängande våp, halfsofvande, gäspande, tunglynt.
En med trotsige påck gör mången i stugone misslynt,
En ger upp andan och allt och Bacchi soppa betalar,
En sitter här och gråter, en annan på skinkone ropar,
En vill röka tobak, den andre upphoppar i taket,
En af kärleken är upptänd till visor och älskog,
Sitter, lallar och trallar i vrå, en ropar och skriker,
En spelar kort, en sitter i bänk, både kraklar och kräklar,
En vill knifvas i kväll, en annan fordrar i morgon etc.

— en skildring sådan som denna, och för öfrigt många andra, är nästan en holländsk genretafla omsatt i ord, och vi finna här något af Bellmans enastående förmåga att — se. Det förefaller som om denna förmåga vore egendomlig för nederländare och skandinaver. Tyskarne äga den knapt. Deras mest betydande skalder, Göthe, Schiller, Klopstock, Lessing äga icke denna blick för den yttre världens egendomligheter. Knappast häller fransmän och italienare. Realismen hos en Zola eller en Flaubert gör snarare intryck af mödosam vetenskaplig observation än af denna konstnärens omedelbara blick på lifvet, som vi finna hos Stiernhielm, Bellman, Fru Lenngren och Strindberg. Engelsmännen äga väl i högre grad denna förmåga, men äfven deras realism är företrädesvis af psykologisk art, och genremålarens blick för den yttre tillvaron hafva de näppeligen i lika hög grad som nederländarne. Hos våra skalder är den visserligen ingalunda vanlig, men den finnes dock hos flera af de mest representativa — först bland dem hos Stiernhielm.

Öfver hufvud erinrar stormaktstidens dikter ganska mycket om den nederländska konsten äfven däri, att den kanske mest betydande litteraturen är en »poesie intime». Diktningen är företrädesvis en sällskapspoesi, som skildrar familjelifvet och dess tilldragelser. Väl utgöres kanske hufvudmassan af denna tids dikter af kalla, retoriska praktstycken eller torra, moraliserande betraktelser, men populärast tyckas dock de dikter hafva varit, som skildrade eller, kanske rättare, gaf inblickar i borgarklassens eget lif, och liksom nederländarne tyckas den tidens svenskar hafva njutit af att se sitt eget hvardags- och hälgdagslif återgifvet inom konsten. I förmågan att teckna ett helt lefnadslopp når dock ingen af de efterföljande skalderna upp till fader Stiernhielm i hans Bröllops-Besvärs Ihugkommelse.

Såsom Stiernhielms förnämsta dikt gälde hans *Hercules*. Den hälsades med en enstämmig förtjusning, och man var ense

Digitized by Google

om att från denna dikt datera en ny period inom vår vitterhet. »Din Hercules — skref Verelius till honom — har kommit mig i händer. Hvad jag under läsningen önskade, att då haft tillfälle att tala med dig, du svenske Maro! Där fick jag anledning till det hopp, att äfven vårt modersmål kan hinna utbildas till skönhet ... Många, jag vet det, skola taga dig till eftersyn. Man har blott saknat en att följa ... Du har visat med din dikt, att intet finnes, som ej på vårt språk kan sägas både smakfullt och passande.»

Orsaken till denna hänförelse var helt visst, att Hercules gaf det första, konstnärliga uttrycket åt hela tidehvarfvets litterära

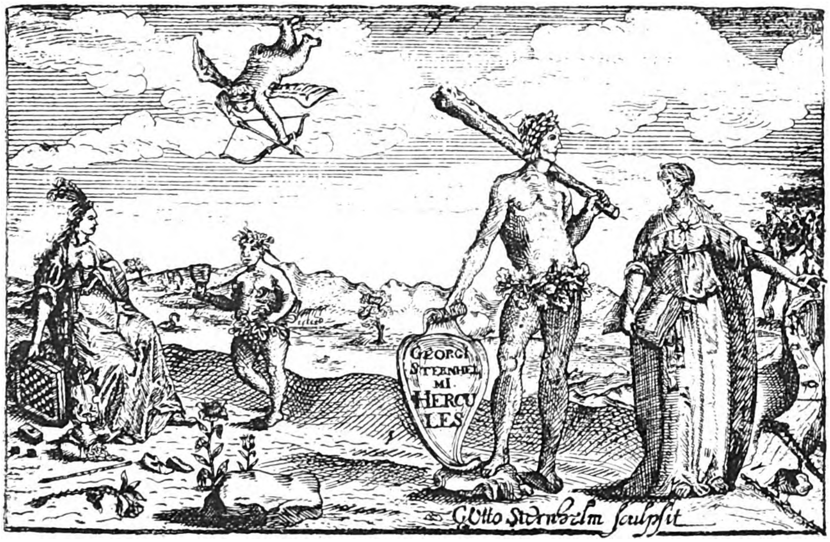

Det kopparstuckna titelbladet till originalupplagan af Hercules (1658).

sträfvanden. Hercules var en ända igenom svensk dikt, fyld af tidens högstämda patriotism och kärlek till fosterlandets språk, men på samma gång diktad med lydnad för antikens smakregler, sådana de af denna tid uppfattades.

Utgångspunkten för Stiernhielms dikt var en lidelsefull kärlek till detta språk, om hvilket han i det mästerliga företalet till Gambla Swea och Götha Måles Fatebur (1643) hade yttrat: »Jag hafver rönt vårt svenska tungomåls fattigdom. Orsaken därtill hafver jag funnit, att det gamla målet är nederlagdt och kommet i förgätenhet — ja, i så tjock förgätenhet, att nästan ingen mer finnes, som det förstår. Det är dock fullt af allehanda märkelige ord och ordasätt, hvilka alla eller mesta delen kunna upptagas, förnyas och så makliga föras i bruk igen, hvilket icke allenast skulle göra vårt mål flödigt och rikt, utan ock ljuft, fagert och prydligt.» Nu ville han visa, att också antikens så firade sång-

Digitized by Google

gudinnor kunde »dikta och spela på svenska», och i Hercules gaf han sitt folk en »poesis nova suetica».

Af poesiens arter ansågs epos vara den förnämsta, och det var på ett dylikt, som de skalder i främsta rummet försökte sig, hvilka anslöto sig till den från Trissino utgående riktningen. Äfven Hercules afser att vara ett epos, nämligen enligt renässansästetikens uppfattning af hjältediktens karaktär.

Den af antikens hjältedikter, som under medeltiden företrädesvis var känd, var Vergilii Æneid, hvilken ofta användes såsom skolbok. Det var klart, att medeltidens abstraktionslystna, skolastiska uppfattning ganska snart i skildringen af Æneas äfventyr skulle se en djupsinnig allegori, så mycket mer som medeltidens eget epos med Roman de la Rose redan mynnat ut i allegori. Men denna uppfattning fortlefde äfven under renässansen, till en del därför, att humanisterna genom en allegorisk tolkning af antikens just ej alltid så sedligt oförvitliga dikter bäst ansågo sig kunna försvara dessa mot teologernas anfall; deras poetiker hafva också ofta formen af »apologier» för poesien.

Dantes dikter äro djupsinniga allegorier, Petrarca förfäktade ifrigt den antika epopéens allegoriska innebörd, och gent emot sina vedersakare ansåg sig Tasso bäst kunna försvara sin Gerusalemme liberata med att i en afhandling söka bevisa, att det hela endast varit en allegori. Spenser tog steget fullt ut, och hans Fairy Queen är värkligen — hvad Gerusalemme liberata icke varit — en allegori. Diktens syfte — säger han — är att genom en dygdefyld lära utbilda en ädling, och för att göra framställningen mera påtaglig och behaglig har jag inlagt den i en historisk fiktion. »Häruti — fortsätter han — har jag följt alla de antika epikerna, först Homerus, som i Agamemnon och Ulysses personifierade en god styresman och en dygdig man, den ene i sin Ilias den andre i Odysseis, vidare Vergilius, som afsåg detsamma med Æneas . . . För några kan detta synas mindre tilltalande, hvilka föredraga en nyttig lära, enkelt framstäld genom en följd af nakna föreskrifter, framför en på detta dunkla sätt höljd i allegorisk förklädnad». Men tiden fordrade en dylik behagfull dräkt för lärosatsen.

Inom den franska litteraturen, med hvilken Tassos Discorsi införlifvades 1638, väckte denna lära liflig anklang, och i Le Bossus så beundrade poetik definierades epopéen såsom »un discours inventé avec art pour former les mœurs par des instructions déguisées sous des allégories d'une action importante qui est racontée en vers d'une manière vraisemblable, divertissante et merveilleuse». Men ett bättre exempel på ett epos enligt denna teori torde icke kunna tänkas än Stiernhielms Hercules, och Verelius hälsade honom icke utan skäl som den »svenske Maro».

Redan formen var fullkomligt ny inom den svenska poesien. Stiernhielm hade här — för första gången, om vi undantaga Bureus' obetydliga hexameterpar* — upptagit det antika epos' stolta versmått, han hade lyckats böja det oöfvade svenska språket in under hexameterns lagar och, utan föregångare, hade han skapat en rent episk stil.

Ett antikt epos kunna vi nu ej kalla hans lärodikt, äfven om vi se bort från senrenässansens förblandning af epos och didaktiskt poem. Stiernhielm såg antiken med sin tids ögon. Liksom

* Bröllops-Besvärs Ihugkommelse är visserligen ock på hexameter, men det är ovisst, om denna dikt är äldre eller yngre än Hercules.

Digitized by Google

nederländarne fäste han sig i främsta rummet vid klarheten, äfven om han mer än dessa — inom dikten — hade sinne för den plastiska åskådligheten. Hans språk med dess omständligt genomförda bilder är mejsladt efter de klassiska epikernas förebild, men hans uppfattning af de mytologiska personligheterna är 1600-talets, ej antikens. I Hercules själf vill han ingalunda skildra den antika heroen utan en svensk yngling, som just utvecklas till sin fulla kraft genom att försmå allt utländskt glitter. Blott namnet är hämtadt från antiken, och det är betecknande, att den af antikens hjältar, som mest tilltalade skalden från det gamla bärgsmannalandet i Dalarne, var Hercules, den minst attiske och mest bondske af de helleniska heroerna.

Fru Dygd och Fru Lusta höra ock hemma inom 1600-talet. De uppträda väl draperade i en viss antik värdighet, men i grund och botten äro de goda svenskor från den karolinska tiden. Lustan skulle en sydländing helt visst hafva uppfattat på ett helt annat sätt, han skulle hafva betonat hennes demoniskt lockande makt och framstält henne under bilden af en mediceisk Afrodite; men Stiernhielms dalkarlsöga såg kanske skarpare, och för honom var hon »sminkad och färgad». Icke häller Dygden erinrar om den sydländska uppfattningen, och hon liknar så litet som möjligt Dantes Beatrice, som ju i Divina Comedia i viss mån kan sägas motsvara den svenska allegorien. Dygden saknar fullkomligt denna öfverjordiska skönhet, som italienaren fordrade af det godas representant; hon är ful som en tysk madonna, men det ligger något rörande svenskt i den skildring, Stiernhielm gifver af henne:

En trofast ädel gudinna.
Hon var sedig uti sin gång och vördig af anseend',
Viktig i later, full med allvar och ärlig af uppsyn,
Brun under ögon och bränd af solsken, mager af hullet,
Renlig i dräkt, snöhvit, af silfverblänkande klädnad,
Slätt och rätt och skär på det ärliga gamla maneret.

»Denna teckning af dygden — säger Malmström — hälst när hon är iklädd kvinnogestalt, är ej synnerligen lockande, minst för en tjugoårig.» Kanske icke. Men nog är den svensk, denna bild af den solbrända, ärliga, trofasta kvinnan i sin enkla, renliga dräkt, och nog tänker sig den svenske bonden sin brud hälst på samma sätt som den gamle dalaskalden. För Olavus Petri hade lifvets uppgift legat i arbetet, och i den punkten tänkte Stiernhielm och han lika. Han visste nog också, hvad han gjorde, då han gaf Dygden ungefär samma drag, som en nutida konstnär skulle hafva

Digitized by Google

gifvit en allegori af arbetet, ty under den gestalten föreställer sig nog en dalabygdens son den kvinna, som han vill göra till moder åt sina barn och till maka i sitt hem.

Hela dikten har — om uttrycket kan tillåtas — något af dalkarlsantik hos sig. Grundtonen är svensk, men därjämte hvilar det öfver den en stämning af antik bondevärld. Man har ej orätt kallat Stiernhielm en svensk Hesiodos, ty han liknar den bœotiske skalden icke blott däri, att hans uppfattning är bondsk, men också däri att hans framställning är klassiskt behärskad och plastisk.

Är nu denna allegori endast en serie af triviala moralsatser, omskrifna på hexameter? Af innehållet kunde man ju så förmoda, ty det hela består nästan blott af Lastens och Dygdens förmaningstal till den unge Hercules. Men den, som af Hercules blott uppfattar den banalt moraliserande tendensen, har icke förstått Stiernhielm. Diktens storhet ligger icke blott i den följd af poetiskt åskådliga bilder, som Stiernhielm här upprullar med samma kraft som i Bröllops Besvärs Ihugkommelse, eller i de kärnfulla satserna, som stundom erinra om Hávamáls, utan framför allt i den stämning, som fyller denna äkta karolinska dikt. Sällan predikas förgängelsens majestät med samma kraft som här, men sällan också det evigas makt. Öfver gruset af mänskliga förhoppningar, mänsklig storhet, kraft och ungdom reser sig såsom det enda bestående: den rena viljan. Och i denna sats har stormaktstiden funnit sitt ädlaste uttryck.

* * *

I en »Stiernhielms skola» har man sammanfört skalderna närmast efter Hercules författare. Men ehuru Stiernhielm utöfvade ett mycket stort inflytande på alla sina efterföljare, var litteraturen dock ännu allt för litet utvecklad, för att vi skulle kunna tala om fullt utbildade litterära skolor. Den starkt antikiserande riktning, som Stiernhielm inledt, lyckades aldrig att tränga igenom icke ens på versens område. Men kvar stod alltid hans lifliga känsla för diktens konstnärliga betydelse, kvar lefde ock detta goda, glada svenska lynne, som med honom för första gången tagit sig ett uttryck i poesien, och poesien slöt sig efter det föredöme, han gifvit i sin bröllopsdikt, allt närmare det dagliga lifvet samt blef mer och mer en sällskapspoesi.

Columbus.

Såsom Stiernhielms direkte lärjunge räknade den närmaste efter världen i första rummet **Samuel Columbus**, och dock var denne till hela sin anläggning ganska olika mästaren.

Digitized by Google

Ehuru död vid unga år lyckades Columbus i hög grad förvärfva sig samtidens uppmärksamhet och sympatier, och detta kunna vi lätt förstå. Såsom språkforskare hade han ett ovanligt klart hufvud, såsom ämbetsman och lärare tyckes han hafva skött sig med oklanderlig samvetsgrannhet, i umgänget var han vinnande, älskvärd och glad, och om hans skämtlynne vittna icke blott hans stundom väl drastiska bröllopskväden, utan ock hans så ofta anlitade samling *Mål-Roo eller Roo-Mål* med dess många karaktäristiska anekdoter. Men ehuru Columbus var fyld af den karolinska tidens sunda lifsglädje, var han dock icke en man af samma virke som Stiernhielm. Hans kroppskonstitution tyckes hafva varit svag, och blott 37 år gammal skattade han (1679) åt förgängelsen.

Denna fysiska svaghet gaf ock sin färg åt hans uppfattning af lifvet. Mera fint danad än de flesta andra af stormaktstidens män, förstod han bättre än desse att uppfatta just skönheten i den tillvaro, som omgaf honom. De

Kopparstick från titelbladet till Columbus: »Den Bibliske Werlden».

bästa partien i hans religiöst-episka dikt *Den Bibliske Werlden* äro de, i hvilka han skildrar Paradisets fägring, och ett mycket ofta återkommande tema i hans diktsamling, *Odæ Sueticæ,* är, att lifvet trots alla vedermödor likväl är en härlig gåfva. Hvad är dock — säger han i en grafskrift — »lifvet för ett ädelt ting! Ty såsom döden intet annat vill säga än fördärf, ruin och undergång, så vill ock lifvet egentligen intet annat kungöra än ljus, kvickhet, blidhet, föda, umgänge, vänskap, förmerelse, hopp och uppkomst», och i en dikt utbrister han:

Är det ej klagan värdt, att vi Guds ädla gåfvor,
Vår ungdoms mod och makt, mång jordens sköna håfvor
Ej längre till vår lust och nöje njuta få?
Bäst vi därmed umgå, så måst vi därifrå.
— — — — — — — — — — — — — — — — — —
Ack himmel! Hvi är dock vårt lif så stackot blifvit,
Hvi har naturen oss ej tusen år medgifvit,
På hvilka vi Guds värk på jorden måtte se,
Allt till den högstes lof och vår förnöjelse.

Digitized by Google

Det är af tillvarons skönhet han företrädesvis njuter, och hans lifsglädje har icke samma starka, bullrande lynne som Stiernhielms. Hos denne hade glädjen öfver lifvet varit en kraftig och genomsund människas; hos Columbus har denna glädje tagit färg af en bräckligare naturs elegiska längtan efter hälsans kostbara gåfva, och äfven här, som i så mycket annat, förebådar han Frese. Under det att Stiernhielms lifsglädje går i den karolinska tidens kraftiga dur, går denna i moll, och denna veka ton är Columbus den förste som anslår.

Då man först läser Columbus' dikter, göra dessa icke något intryck. Författaren förefaller väl mycket såsom en juste-millieu'ens man, hvilken lillgammalt undviker alla öfverdrifter och tämligen snusförnuftigt håller sig till den gyllene medelvägen. Han vill — ett ofta återvändande tema — »foga sig visligt efter vinden» och refva seglen, när det blåser för starkt, under det att t. ex. Englands renässansskalder älskat att för fylda segel styra ut öfver bränningarna.

Flere af de dikter, som Columbus skrifvit, passa tydligen ej häller för hans naturell. En påbörjad dikt, *Svensk Konungason*, förefaller såsom ett kallt allegoriskt epos i samma stil som Dalins Svenska Friheten, och till ett dylikt försök lockades Columbus helt visst blott af samtidens vördnad för den episka dikten, för hvilken han alls icke ägde några anlag. Bättre är visserligen hans religiösa skapelseepos, Den Bibliske Werlden, men äfven dess skönheter äro af lyrisk natur.

Studerar man Columbus' dikter närmare, finner man dock, att man har framför sig en för sin tid värkligt betydande skald, hvars försagdhet till en god del hvilade på ett harmoniskt sinnes ästetiska ovilja mot alla öfverdrifter. Han var icke de nya och djärfva tankarnes skald, utan en lyriker, som lät sitt öra smekas af ordens välljud, och i detta afseende är han den förste inom vår vitterhet. Han tillhörde en genommusikalisk släkt, och detta röjer sig ock i hans visor, särskildt i den ypperliga *Lustvins gavott med de fem sinnena,* som nästan värkar såsom ett musikstycke, äfven då man blott läser denna dikt, och rent härlig är den i dialogen *Grammunder och Barnehold* inlagda sången, hvars strofer stundom erinra om Atterboms finaste centrallyrik. Någon musikalisk grundton hade icke funnits i Skogekär Bärgbos sonetter eller visor, ej häller hos Wivallius. Stiernhielms dikt gör ett öfvervägande antikt-plastiskt intryck, och den gamle dalaskalden saknade alldeles de fina känselnerver, som stodo hans yngre landsman till buds. För Columbus voro de fem sinnenas retningar fullt lefvande, under det att Stiernhielm hade visat germanens okänslighet för de mera subtila sinnesintrycken. Det är ur denna synpunkt af intresse att jämnföra det tal, som Stiernhielm låter Lustan hålla, med den

Digitized by Google

sång, som samma figur sjunger i den dramatisering, som Columbus i förening med mästaren gjorde af dennes episka dikt. Hos Stiernhielm heter det:

Mig följ! Träd mig bi! På lust och fröjdige dagar
Skall dig ej vara brist. Skönt kvinnfolk, lustige bröder,
Spel och sång, godt vin, mjuk säng och kräsliga rätter
Dig skola vara beredd så natt som dag och all ögn-blick.

— — — — — — — — — — — —

Lättja skall bädda din säng och Lättja skall söfva din ögon,
Kättja skall väcka dig upp och Kättja skall blåsa dig eld upp,
Flättja skall vara din id och Flättja skall vara ditt arbet etc.

Den, som på detta sätt tecknar sinnesretningarnas lockelser, har för visso själf aldrig erfarit något af deras ästetiskt berusande makt. Men hur lefvande framträder icke denna i Columbus' vers med dess för 1600-talet rent smältanda välljud:

O Hercules, när dig olust och sorger möta,
Skall kornemust och drufvosaft
med Ceres kraft
Dem strax ur vägen stöta.
Hvad vedervärdigt är, skall du ej nånsin sköta.
Nektar, Ambrosia skall dig din mun försöta.
Då skall du finna dig uppsatt till gudars bord,
Dig själf odödlig gjord.

Den typ, som Columbus skapat i Lustvin, sinnesnjutningens representant, hvilken i viss mån uppträder såsom Dygdens motsats, är också karaktäristisk för honom. Stiernhielm skulle helt visst hafva målat honom med samma drastiska färger, som han begagnat för Kättja, Rus och andra af Lustans följeslagare, men Columbus har icke hjärta att bryta stafven öfver den stackars Lustvin, som trots sina snedsprång dock städse bevarar hela sin medfödda älskvärdhet.

Columbus är således något vida mer än blott Stiernhielms lärjunge. Han är en självständig skald.

I den musikaliska begåfning, som var honom medfödd, låg dessutom ett subjektivt element, som var främmande för tiden i öfrigt, men genom hvilket han kan sägas bilda öfvergången till en följd af senare skalder. Han är härigenom Freses föregångare, liksom denne är Fru Nordenflychts, som å sin sida förebådar Thorild och Lidner, hos hvilka denna subjektivism, som hos Columbus endast finnes såsom en späd brodd, framstår i hela sin obändiga kraft.

* *
*

Digitized by Google

Didaktikerna.

Det var naturligen särskildt en sida hos Stiernhielm, som skulle slå an på den stora mängden af tidens vitterlekare, och det var det moraliserande draget hos honom. Men under det att detta hos mästaren var förenadt med en bred och sund humor, blir tonen hos dessa efterföljare allt torrare, ju längre det lider fram i tiden. I denna nykterhet låg onekligen en reaktion mot den friska lifsuppfattning, som med Stiernhielm jagat bort den äldre tidens salvelsefullhet, och det var denna, som nu på bakvägar ånyo sökte bemäktiga sig litteraturen.

Hos **Werner von Rosenfelt** märkes ännu ej mycket af denna reaktion. Visserligen var han en ganska flitig religiös författare, som ej utan talang versifierade *Davids psaltare*, men grunddraget hos honom är ännu den karolinska hurtigheten. Hans skildringar — särskildt af *Värköös Slåtter-öhl* — äro friska och åskådliga, och stundom hafva hans verser en viss lyrisk flykt. Men Opitz och Catz hafva dock ej varit utan invärkan på honom, och detta märkes särskildt i den jämnförelsevis stela versen, som nästan undantagslöst består af jamber och trokäer.

Med **Petrus Lagerlöf** (född 1648, död 1699) blir det formella intresset mer öfvervägande. Detta visar sig icke blott i hans poetik och i hans där infogade kritik öfver Stiernhielm och andra svenska skalder — en kritik som uteslutande rör sig kring formella bristfälligheter — utan ock i hans dikter. Dessa, som uteslutande äro på jambiskt eller trokäiskt versmått — en daktylisk dikt, som upptagits i Palmskölds och sedermera i Hansellis samling, är nog ej af honom — och undantager man den berömda visan till *Elisandra*, som onekligen har en viss fart i sig, äro hans dikter stela, officiella och torra.

Hans skaldskap har i allmänhet blott bedömts på grund af Elisandravisan, och däremot är intet att anmärka, ty en författare har onekligen en viss rätt att blifva bedömd efter sina bästa och mest karaktäristiska arbeten. Vi kunna därför något närmare skärskåda denna på sin tid så ytterligt populära visa, som onekligen återspeglar en sida hos den karolinska tidens lif. I viss mån kan dikten sägas stå på gränsen mellan den nya och den gamla tiden, och måhända hafva vi häri att söka en af orsakerna till den förtjusning den framkallade, ty på ett stort publicum slå dylika dikter i regeln mera an än de banbrytande nya, som ofta värka främmande och frånstötande. De bilder, med hvilka Lagerlöf rör sig, äro ännu lika stereotypa som hos Stiernhielms föregångare; han sjunger om den älskades »koralle-läppar, rosenmun och alabasterhänder», och af den nya skolans kraftigt realistiska observationsförmåga märka vi inga spår. Men å den andra sidan har han denna nya skolas mera stränga form; strofbyggnaden är konstfull, rimmen rena och rytmen för denna tid lättflytande. I en annan punkt står Lagerlöf åter på den äldre ståndpunkten. Han saknar nämligen den rika lyriska känsla, som Columbus förmått inlägga i sin vers, och erotiken har hos honom ännu något af den äldre tidens sedesamt förståndiga karaktär:

Ack, Elisandra, Damers prydnad,
Afundas ej, att jag dig älska tör.
Din dygd och fromhet det allena gör.

— en dylik sats hade likaväl kunnat höra hemma i Harald Oluffsons visbok,

Digitized by Google

och den är onekligen i stycke med den äldre tidens lynne och med nationalkaraktären, som icke älskade att se den erotiska lidelsen taga herraväldet öfver det sunda förnuftet. Den filiströst snusförnuftiga ton, som möter oss i 1500-talets visor, ljuder dock endast sällan i Elisandra-visan. Snarare återfinna vi där den början de psevdoklassicitetens erotiska idealism, hvars bleka färger mera tilltalade den svenska uppfattningen än de romanska folkens kraftiga sensualism hade gjort. Skalden skildras såsom »stum, tyst och blek» af älskog, han är färdig att dö och »bli till mull», om Elisandra så fordrar, han vördar henne såsom en gudinna, och på hans hjärtas altar brinna kärlekslågor både natt och dag. Detta pretiösa galanteri var onekligen något nytt i förhållande till den äldre vislyriken, och utan att Lagerlöfs samtida kände något behof af att liksom de smäktande damerna och kavaljererna i Hôtel de Rambouillet i värkligheten experimentera med dylika teorier, älskade man helt visst att, om ock blott på lek, för en stund drömma sig bort i Elisandra-visans ideala värld. Den unga adelsjungfrun, som bortgiftes af sina föräldrar, var väl icke någon hårdhjärtad Elisandra, och hennes friare, som lustigt tumlat om på Tysklands och Polens slagfält, var ännu mindre någon blyg, smäktande Damon, men den goda tonen började dock fordra, att friaren gjorde sin »cour» för den utkorade, han måste sucka och bedja, och otaliga gånger fick nog Elisandra-visan halft vemodsfulla, halft sirliga menuett-toner låna sig till ett uttryck för den unge kavaljerens vördnadsfulla hyllning. Under de blyga, nordiska herdestunderna ljödo de till hans luta, de klingade i ensamheten till den unga flickans spinett, och buren af Elisandra-visans så populära melodi — till hvilken ännu fru Nordenflycht skref en af sina sånger — gjöt Lagerlöfs dikt det skimmer af idealitet öfver lifvet, som den tidens människor behöfde.

Det är denna pastorala idealitet, som skyddar Lagerlöfs dikt från att sjunka ned till trivialitet, ty han äger hvarken Stiernhielms glada lynne eller hans realistiska observationsförmåga. Andra skalder sakna äfven denna motvikt, och de skilja sig därför nästan blott genom den mera vårdade, konstnärliga formen och den mytologiska apparaten från den föregående riktningens moraliserande skalder. Att deras för vår tid torra, didaktiska poem, vanligtvis affattade på monotona alexandriner, dock funno en viss genklang hos samtiden tyckes framgå däraf, att dessa diktsamlingar höra till de få, som ansågos förtjänta af att utgifvas i bokform. Till dessa den Stiernhielmska didaktikens epigoner hör **Olof Wexionius** (född 1656, död omkr. 1690), författare till diktsamlingen *Sinne-Afwel* (1684). I inledningsdikten nämner författaren sina älsklingsskalder: Opitz, Gryphius, Ronsard, Catz och Guarini, men af dessa skalder är det tydligen Opitz och framför allt Catz, som företrädesvis varit hans mönster; i en dikt till Stiernhielm hedrar han också denne med namnet »den svenske Opitz». Fullständigt har lusten att moralisera dock ej förkväft den karolinska humorn, ehuru denna äfven i bröllopsdikterna är ganska matt. En annan af dessa didaktiker var den som skriftställare ganska flitige finnen **Daniel Achrelius** (född 1644, död 1692) författare till de episkt-didaktiska poemen *Propheten Daniels Utläggning öfver Nebucadnesars Dröm* (u. å., men 1690) och *Josephs Politie* (1692) samt lärodikterna *Moralia* (u. å., men 1692) och *Man Plä rosa Sölf* etc. (1690), hvari han behandlar samma ämne som en af den gustavianska tidens siste epigoner eller Handens pris. Till denna grupp höra vidare **Didrik Granatenflycht** (f. 1678, död 1726) med den satiriska lärodikten *Penningens Beröm och Last* (1698), **Carl Arosell**, författare af *Centuria Epigrammatum*, **Nils Keder**, i viss mån äfven **Jacob** och **Olof Gyllenborg** m. fl.

Digitized by Google

Fru Brenner.

Den mest typiska representanten för denna riktning är Fru **Sophia Elisabeth Brenner** (född Weber 1659, död 1730).

Såsom författarinna var Fru Brenner flitigare än de flesta och var städse redo att med sin »lärda fjäder» föreviga hvarje märkligare tilldragelse inom det offentliga och enskilda lifvet. Hennes dikter, vanligen affattade på alexandriner, fyllas af tämligen alldagliga reflexioner, hvilka genom sin bredd värka ganska afskräckande på en modern läsare. I allmänhet utmärka de sig för sin sunsförnuftiga torrhet, om hon ock i de religiösa dikterna förfaller till en viss svulst, som visar, att hon ej varit alldeles opåvärkad af den Lohensteinska skolan. Emellertid voro hennes festdikter på sin tid oerhördt populära. Till en del torde väl hennes skalderykte hafva berott därpå, att hon var kvinna — och den första kvinna, som offentligen egnat sig åt diktkonsten. Utan betydelse för hennes popularitet var nog ej häller hennes kloka sätt att sköta den tidens litterära kritik. Några tidskrifts- och tidningsanmälningar af litterära arbeten funnos då ej, utan dessa ersattes i stället af de lofordade verser, som vänner och bekanta till författaren läto aftrycka i ett arbetes början. Fru Brenner var för sin del synnerligen frikostig på dylika loford, och då hon själf framträdde för allmänheten kunde hon därför räkna på återtjänster, så mycket mer som de flesta af tidens mera bekante författare tillhörde det gästfria Brennerska husets umgängeskrets. Att berömma Fru Brenner var för de förnämligare af den tidens vitterlekare endast en skyldig tacksamhetsgärd och för de mindre bemärkta ett tillfälle att komma i ett illustert sällskap. Ej under därför, att den svenska Parnassen genljöd af lofsånger öfver den vittra frun, och i dessa lofsånger instämde allmänheten utan svårighet.

Sophia Elisabeth Brenner.
Efter original på Gripsholm.

Men häri låg helt säkert icke den väsentligaste orsaken till Fru Brenners stora skalderykte. Tidens fordran på poesi afsåg,

Digitized by Google

såsom jag ofta påpekat, företrädesvis formen, och Fru Brenner har värkligen en god form. Hennes vers är icke blott ovanligt korrekt; den är äfven lättflytande, och endast sällan möter man hos henne dylika vårdslösheter, som så ofta stöta hos t. ex. Lucidor och andra af den karolinska tidens värkligt begåfvade författare. I viss mån kunde hon därför med rätta anses såsom den mest fulländade representanten för Stiernhielms skola, såsom den, hvilken bäst lyckats förvärkliga skolans uppgift: att böja det hårda modersmålet till ett lydigt uttryck för tanken.

Äfven det allmänna åskådningssättet i hennes kväden bör hafva gjort henne till en af tidens älsklingspoeter. Hon tillhörde borgarklassen, och hennes uppfattning var dess. Denna talrika klass återfann i hennes triviala betraktelser sina egna åskådningar af lifvet, klädda i barockens majestätiska former, och dessa hade därigenom i de hederliga borgarnes och matronornas ögon fått en idealitet, som icke kunde annat än tjusa dem. Men denna idealitet är icke endast tom. I grunden ligger det onekligen i hennes på samma gång torra och pompösa dikter något godt, naivt borgerligt. En af hennes beundrare gaf henne i ett griftkväde epitetet »Hedersgumma»:

Vår svenska poesi med dig i grafven går,
Och skalde-barnen stå förskräckta och helt stumma:
Far väl, vår poesi! God natt, du heders-gumma!

Epitetet har ofta sedermera blifvit upprepadt för att kasta ett visst skimmer af löje öfver den gamla. Onekligen är det träffande, men kanske göra vi orätt, om vi däri vilja inlägga något förklenande. Äfven hos Fru Brenner fanns det något af den karolinska tidens goda, barnafromma blick på lifvet, något af dess visa förnöjsamhet, dess sinnesro och jämnmod i lyckans växlingar. Det ligger äfven något rörande i den borgerliga klokhet och den frihet från själföfverskattning, med hvilken hon i sin på tyska affattade själfbiografi bedömer sina vittra idrotter:

»Was ist aber an der Weiber Scharfsinnigkeit gelegen? Die Welt wird doch wohl bestehen können, und ob ich bisweilen je einen Vers gemacht, ist's hauptsächlich desswegen geschehen, weil mein lieber und leutseliger Eheherr sich sonderlich daran belustigte; wäre auch wohl kein einziger ohne sein inständiges Anhalten jemals an Tages Licht gekommen. Nunmehr wird das Spiel bald zu Ende sein, indem ich schon das 63:te Jahr zurücke geleget, und nichts mehr als der letzte Auftritt hinterstellig, näml. wohlgemuth und sehlig aus der Welt abzuscheiden.»

⁂

Digitized by Google

Humorister och realister.

Vid sidan af denna moraliserande riktning, som i Fru Brenner har sin mest bekanta företrädare, går en annan strömning, som äfven den återgår till en sida i Stiernhielms diktning: det goda lynnet, sådant som detta särskildt röjer sig i Bröllops Besvärs Ihugkommelse. Representanter för denna riktning möta vi naturligtvis i främsta rummet bland den otaliga skaran af bröllopspoeter, hvilkas plumpa gåtor och obeslöjade hänsyftningar på äktenskapets interiörer ej sällan förefalla vår tid att smaka väl mycket af drängstugan, men i hvarje fall röja en stark och frisk bondes goda lynne.

Den ästetiskt kanske mest betydande samling, som på Stiernhielms tid utgafs, var *Cupidinis och Veneris Kiärleeks-Krijgh* (1669). Af äldre författare uppgifves samlingen vara af **Erik Wennæsius**, en tämligen obetydlig poet, som gjort sig bekant genom en samling af 100 sonetter. Men uppgiften är med säkerhet oriktig, ty de här samlade dikterna äro af olika personer författade på ganska skilda tider. De i ästetiskt afseende mest tilltalande — *Jungfru-Priwilegier* samt troligen ock *Swenne-Frijheet* — äro skrifna af en för öfrigt okänd **Carl Ingebrechtson** och röja en ej ringa naturlig, om än grof esprit.

Lucidor.

Af den karolinska tidens öfriga många bröllops- och begrafningspoeter förbigår jag de flesta för att något längre få dröja vid endast tvänne af dem, bägge betydande skalder och ofta sammanstälda med hvarandra, ehuru de i självfva värket voro hvarandra ganska olika. Den ene är **Lucidor**, den andre Runius.

Öfver **Lucidors** eller — som han i det borgerliga lifvet hette — **Lars Johanssons** lif sväfvar ett dunkel, som forskningen endast ofullständigt förmått skingra. Man vet, att han var ett Stockholmsbarn, men man känner ej ens hans födelseår, och det är blott ett antagande, att detta infallit omkring 1640. Han var son till en för öfrigt okänd kapten Johan Eriksson, men blef redan vid späda år föräldralös samt uppfostrades sedermera af den gamle amirallöjtnanten Lars Mattson Strusshielm, hvilken förmodligen var hans moders stjuffader. Denne dog emellertid redan 1651, och sedan vidtager en stor lucka i Lucidors lif, som man förgäfves på konjekturernas väg sökt ifylla. Något känner man dock. Vid Upsala universitet vistades han antagligen under några år — troligen från 1656 —, men tyckes snart, drifven af samma äfventyrarlynne som Wivallius, hafva begifvit sig ut på resor till Frankrike, England, Italien samt säkerligen ock Tyskland. Hur han kunnat uppehålla sig utrikes, är likväl obekant; att det varit såsom informator åt någon adelig junker, förefaller ganska osannolikt, ty den Lucidor, med hvilken vi sedermera göra bekantskap, röjer alls ingen vana att umgås med högt uppsatte. Ännu mindre lämpade sig denne opraktiske drömmares lynne för ett vagabondlif såsom Wivallius'.

Emellertid förvärfvade han sig på dessa resor en språkkunskap, af hvilken han sedermera vid hemkomsten hämtade sitt lefvebröd — dels såsom translator, dels såsom språklärare, dels slutligen såsom skald på åtskilliga tungomål. Vintern 1668—69 vistades han i Upsala, där han »studenterna i språk informerade och som en annan professor tillstånd hade att intimera», antagligen med an-

Digitized by Google

ledning däraf att universitetets ordinarie språkmästare kort förut afskedats. Men inkomsten måtte ej hafva varit synnerligen riklig, och på sommaren 1669 öfverflyttade han till hufvudstaden.

Af den senare traditionen har hans hufvudstadslif skildrats i mörka färger såsom ett lif i vilda utsväfningar och tryckande armod, men de få tillförlitliga underrättelser, vi hafva, tala afgjordt mot denna mening och visa blott, att Lars Johansson varit en man, hvars lynne och lefnadsvanor afvikit från samtidens och hvilken man därför ej häller förstod. Klarast framstår han i tvänne ypperliga anekdoter, som Columbus meddelat om honom.

»Jag vill nu — säger denne — tala om en svensk Diogenes, som jag har känt; det var Lucidor eller Lasse Johansson. Han gick på gatan och sjöng. Då bad jag honom, att han icke skulle sjunga. Han frågade: hvarför icke? Därföre (så var mitt svar), att det icke är tjänligt. Då bemötte han mig, om icke vädret eller luften voro allmänna och alltså hvar och en hade fritt till att bruka henne, vare sig i sång, spel eller tal. Så vore ock tungan hans egen, och visan, den han sjöng, hade han själf komponerat.

En gång åkte Gref Peder Brahe förbi. Då tog jag af mig hatten som andra och bockade mig. Lasse frågade mig, hvarför jag det så gjorde. Därför att rikets drots åkte förbi, sade jag, och det heter: ära den äras bör. Och han är dessutom en herre, hög af ålder och meriter, och meriter äga vördas och äras. Då svarade han: 'Grefve Peder far sina vägar och jag mina. Om jag har några penningar i pungen, går jag på ett värdshus och lagar om mig det bästa jag kan, och Gref Peder för sig, hvar han vill. Men har jag något att söka af honom, så går jag till honom och bugar och bockar.' När jag bad honom bättre använda sina gåfvor och söka ynnest hos de höga, däraf han kunde vinna både födan och äran, svarade han, att det vore väl tokigt att sälja sin frihet för några hundrade riksdaler om året. Och därtill vore det en idel inbillning om den äran, ty, sade han, om ni sute vid ett herrebord och jag vid ett gårköksbord eller ni sute vid den främre ändan af bordet och jag vid den andra, käre, hvad sällhets förmån hade I framför mig?»

Det ligger något rörande sympatiskt i denna bild. Lucidor, bekymmerslöst sjungande på Stockholms gator, med händerna i byxfickorna och hufvudet fullt af drömmar, är en helt annan figur än Wivallius — denna blandning af fantasirik skurk och romanhjälte. Lucidor smider inga djärfva planer. Inför rätta är han opraktisk och försagd och gör intryck af en drömmare, som hastigt väckes upp af den omilda värkligheten och hvilken blott begär att få återgå till sitt bekymmerslösa drömlif.

I självfva värket var Lucidor intet annat än skald, och i viss mån var han den förste, som gjorde poesien till ett lefnadskall eller åtminstone ett lefvebröd. Men begrafningspoetens yrke var icke vidare väl anskrifvet — i en denna tid utfärdad förordning likställas poeter och tiggare — och från det borgerliga anseendets

Digitized by Google

synpunkt var hans val således ej det lyckligaste. Samtiden förstod häller icke denne poetiske drömmare, och redan kort efter hans död bemäktigade sig den populära mytbildningen hans person. På denna mytbildning hvilar helt visst traditionen om hans utsväfningar, — en tradition, som först synes hafva uppstått, då man om den originelle skalden ej visste mer, än att han under ett kroggräl blifvit ihjälstucken.

På kvällen den 12 aug. 1674 hade han tillsammans med några vänner tillhörande den högre medelklassen — bland dem en löjtnant Storm — slagit sig ned på källaren Fimmelstången vid Kindstugatan. De stannade länge kvar och pratade, ehuru pokuleringen efter 1600-talets nykterhetsprinciper ej tyckes hafva varit vidare flitig. På natten steg Storm upp och drack Lucidor till, men denne vägrade att svara på skålen — enligt den tidens åskådningssätt en grym förolämpning, som antagligen hade sin grund i något gammalt groll mellan poeten och soldaten. Efter ett ögonblicks ordväxling rusade bägge mot hvarandra med dragna värjor, och vid första sammanstötningen sjönk Lucidor med genomborradt bröst till marken. Några ögonblick senare var han död.

Fjorton år efter denna händelse utgåfvos hans skrifter under namn af *Helicons Blomster,** men utom det att upplagan, som redigerades af en boktryckare, Johan Andersin, vittnar om ett äfven för denna tid sällspordt slarf, så är den äfven ganska ofullständig. Med få undantag upptogos endast Lucidors mera officiella poem, och af visorna, som utan tvifvel tillhöra Lucidors bästa dikter, lyckades Andersin endast påträffa några.

De nu bevarade dikterna kunna indelas i lyckönskningar, begrafnings- och bröllopskväden, erotiska och bacchanaliska visor samt psalmer. Af dessa äro lyckönskningarna och begrafningskvädena otvifvelaktigen sämst; endast sällan röjer sig Lucidors värkliga personlighet i dessa stela och officiella dikter, hvilka nästan lika väl kunnat författas af Prilwitz, Bergh och andra af Lucidors vänner i griftpoeternas skrå. Men äfven i hans andra dikter röjer sig en icke ringa vårdslöshet.

Lucidor stod i viss mån kvar på en äldre ståndpunkt än tidens öfriga, mera framstående skalder. Liksom Skogekär Bärgbos dikter sammanhängde också Lucidors med den äldre renässanslyriken, och han är mindre påvärkad af Stiernhielm än öfriga samtida. Klassiska versmått använder han icke, ej ens hexametern, och i allmänhet är han likgiltig för alla konstfullare metra — han har ej ens skrifvit en sonett —, ehuru han å den andra sidan ej delar den senare karolinska tidens räddhåga för de daktyliska versmåtten. Dikten var för denne poetiske bohemien icke ett konstvärk såsom för Stiernhielm, utan sina dikter behandlade han nästan med samma bekymmerslöshet som Wivallius. Själf tänkte han aldrig på att utgifva dem — att begrafningspoem och dylika dikter trycktes, berodde ej på författarens omtanke om egen skaldeära, utan på ekonomiska motiv — och hans visor voro så slarfvigt nedkastade på lösa papperslappar, att Andersin ej ens kunde samla och dechiffrera dem. Han skref dessa visor för sitt eget nöje, utan att låta binda sig vare sig af ästetikens eller språkets stränga regler. Den närmaste eftervärlden klandrade ock hans stora vårdslöshet eller hans »licentia poetica» — såsom det då hette. En stor del äfven af de officiella poemen skref han »i största hast», och han tyckes knapt hafva

* En mindre samling — *Lucida Intervalla* — hade tryckts redan 1685.

Digitized by Google

brytt sig om att se igenom dem, innan han lät dem vandra till boktryckaren. Men denna bekymmerslöshet hämnade sig ock på formen. Provincialismerna hafva därför ej hos honom samma karaktär som hos Stiernhielm, hvilken använde dem för att rikta språket. Här förekomma de — jämte våldsamma och störande sammandragningar — af slarf och likgiltighet.

Men å den andra sidan möta vi hos Lucidor — ojämförligt mer än hos de äldre renässansskalderna — renässansens och barockens hela guda- och herdevärld, och vi finna i hans bättre dikter också denna skarpa, nederländska blick för det värkliga lifvet, som vi redan iakttagit hos Stiernhielm. Båda dessa drag äro för öfrigt hos honom på ett egendomligt sätt förenade.

Renässansens italienare och äfven fransmännen hade lyckats att på ett förträffligt sätt upptaga den antika rococon med dess nymfer, dryader, satyrer och eroter samt hela dess olympiska gudavärld. Dessa väsen få i den romanska konsten och poesien samma lätta, fantasifylda behag som under antiken; genom dem försättas vi in i en på samma gång antikt-plastisk och romantiskt-fantastisk värld.

Germanerna äga däremot icke denna lätta fantasi; den italienska konstens »putti» blifva för dem värkliga barn, och då de skola fånga sylfiderna, slita de vingarne af dem. Deras fantasi är realistisk, när de icke — såsom i Lucidors begrafningsdikter — nöja sig med några klumpiga försök att helt enkelt afskrifva antiken och den romanska renässansen; och då blifva antikens gudar endast några bleka, liflösa abstraktioner, vid hvilkas skapelse den konstnärliga fantasien knapt varit värksam. Endast undantagsvis har därför nordbon lyckats efterbilda den antika rococon. Skall denna begagnas, får den icke imiteras, utan — helt och ända igenom — realistiskt omdanas. Så har skett i den holländska och flamländska konsten med dess kraftige silener och rödbrusiga Bacchusfigurer, dess robusta nymfer och dess knubbiga, rödblommiga amoriner.

Denna nederländskt-antika gudavärld återfinna vi ock i några af Lucidors bättre dikter. Hos honom hafva vi för första gången denne rödnäsade, plussige Bacchus på tunnan, som sedermera blifvit så hemtam i vår diktning och i vår folkliga konst — denna äkta låggermanska gudagestalt, som i hvarje fall är så originell och så typisk; vi hafva Venus, Fröja eller Frigga, som i Lucidors dikt — särskildt i den obscena *Nyss när Fröja satt i badet* — nästan framställes såsom en fet, frisk och rödhullig bondtös från våra egna bygder, vi hafva hela denna egendomliga gudavärld, som vi sedermera återfinna hos den mest nordiska af våra skalder, hos Bellman, om än där adlad genom några drag, lånade från den franska rococons sirliga elegans.

Digitized by Google

Det var just detta äkta nordiska sätt att behandla antikens gudavärld, som stötte 1700-talets pseudoklassiske kritiker. En af dem klandrar honom ock för en stil, »som allt för mycket strider mot de gamles föredömen. Ty hvem kan fördraga, att han i det gudagille, han skildrar, låter Saturnus snarka och slänga med benen, Venus bära sig åt som en tossa, Mars gå omkring och hvissla och Vulcanus uppträda, rökande pipa!»*

Men huru mycket mera lefvande äro ej dessa 1600-talets barockfigurer än den psevdoklassiska diktens urblekta gudagestalter! Lucidors dikt klingar ju nästan såsom preludiet till Fru Lenngrens *Kärleken och Dårskapen.*

Lucidor liknar nederländarne, Stiernhielm och Bellman äfven i ett annat afseende: i konsten att se, och särskildt svälla hans nu tyvärr fåtaliga bacchanaliska visor ut till rent ypperliga målningar af den tidens kroglif, ty äfven i det afseendet erinra de om Bellmans, att de hafva en nästan dramatiskt målande form. Denna framträder än tydligare, om vi tänka oss dessa visor burna — som de helt visst voro — af en liflig, karaktäristisk melodi såsom de bellmanska, hvarigenom de enskilda pointerna bättre framhäfdes, än de nu vid en läsning kunna göra.

»I visan *Kom, käre bröder, kom* — yttrar Lucidors biograf, Josef Linck — hafva vi ju en hel bacchiscen i de bellmanska dryckesvisornas anda framför oss. Skalden uppmanar sina kära bröder till ett gladt lag och att slå bort alla sorger. Han ropar åt drängen, att, om han vill undvika bas, skölja ett glas åt honom i baljan. Men i sällskapet kontrasterar mot de öfrige en »jungfru-grann»

---

* Lidén, hvars ord här citerats, afser den präktiga skildringen i *Astrilds Skallgång:*

Jupiter satt på en stol,
Handen stödd' han på ett bol
Och satt rätt i djupa tankar,
Hvar han skulle kasta ankar:
Svanhamn, guldregn och bli ko
— Det vill han ej mera tro.
Juno satt liksom på vakt,
Gaf med svartsjukt öga akt,
Men Saturn han sof och snarka',
Så att allt i salen knarka'.
Venus fälas lik en tok,
Pallas las uti en bok,
Bacchus satt med sång och drack,
Höll med sin Silenus snack,
Mars had' nästan ingen syssla,
Utan gick för sig och myssla',
Men Vulcanus sög tobak,
Så att röken stod i tak.

Digitized by Google

gosse, som ej är så van att dricka och sitter tyst. »Drick den lilla flickans skål, som bor i nästa gå'l» tillropar honom poeten, och sedan han enligt bruket i stående ställning druckit skålen och tryckt en kyss på glaset, utbrister ett ursinnigt jubel. Värden framsätter två à tre pipor tobak per man, och för att ölet bättre skall smaka, lutar man sig åt väggen och bolmar, så att röken står som ett töcken upp i taket. Sedan dobblas med tärning och kort. Poeten vinner. »Rundadinellula!» Allt ölet är nu utdrucket till sista droppan, men se, se, vinet spritter i stället upp och ned i bägaren. Den stackars ynglingen, som tycker att det kunde vara nog, får en ytterligare uppmaning att resa sig, säga »topp» och klinga laget rundt med glasen och stopen. Men han tömmer ej i botten som en ärlig svensk man. Skrif då upp din förtäring på räknebrädet och gå i säng, min herre, ty vår sed är, att den som ej kan dricka, får bjuda god natt.»

Redan dryckesvisan i och för sig är karaktäristisk för denna tid och för nationallynnet. I södern finnes i själfva verket knapt någon bacchisk poesi. Det är sällskapsglädjen, ytterligare förfinad af drufvans safter, kärlekens rus är mera stegradt genom Dionysos' gåfvor, som man där besjunger, men själfva berusningens vällust, då de kylda lifskrafterna för ett ögonblick värmas genom det tunga ölet och de starka spritdryckerna för att snart domna bort i ett medvetslöshetens nirvana — denna narkosens vällust, genom hvilken tillvarons alla sorger söfvas, är blott känd i det kalla nordiska klimatet. Ruset och rusdrycken äga där betydelse för sig själfva. Engelsmän och flamländare skämta sällan, när de dricka; de samtala knapt, utan stå vid disken och tömma sina glas nästan med ett dystert uttryck. För dem hafva rusdrycken och ruset ett alldeles själfständigt värde, skilt från sällskapsglädjen, och endast hos dem och deras nordiska stamfränder bör det således kunna finnas en rusets poesi.

Efterhärmare inom den erotiska poesien, äro vi här fullt originella, och i den bellmanska dikten har detta, de germanska folkens rusbegär tagit sig ett enastående, orgiastiskt kraftigt uttryck.

Men de första anslagen till denna dikt finna vi redan hos Lucidor. Reformationstidens litteratur har väl att uppvisa en hel följd af dikter, som behandla dryckenskapen, men de göra det endast från moraliskt-religiös synpunkt. De teckna dess sorgliga följder och påpeka den olydnad mot Guds bud, till hvilken drinkaren gör sig skyldig. Nu däremot hade — såsom jag förut påpekat — tiden kastat af sig den kyrkliga moralens bojor, den undertryckta sinnligheten hade åter brutit fram, och man besjöng djärft de njutningar, som man stunden förut hade fördömt.

Vid sidan af den bellmanska orgiastiska visan är väl Lucidors blek, men redan hos honom finnes något af denna bacchiska lidelse, som sedermera bryter fram hos berusningens störste sångare.

Digitized by Google

Också hos Lucidor är temat att »dricka hvar stund och timme», att i glaset släcka kärlekens brand, att förakta den hjärnlösa hop, som kväljes af lifsbekymrens tunga utan att känna det enda säkra botemedlet, och ännu efter döden vill han hvila under ett vinfat, på det att han, om törsten ånyo skulle väcka honom till lif, genast måtte få släcka densamma.

Och dock — Lucidor var ingen glad poet. Han saknade icke blott Columbus' kvickhet utan äfven Stiernhielms goda lynne och sinneslugn. Grundtonen hos honom är dysterhet, icke glädje öfver lifvets och hälsans gåfva. Hans skämt vid bröllopen gör stundom ett nästan hemskt, lugubert intryck, och man kan icke befria sig från en känsla af, att det är en olycklig, som för brödfödan söker spela narr. Hans skämt är råare, mera cyniskt och obscent än hos tidens öfrige skalder, och denna råhet gör icke intryck af att springa fram ur någon naturlig lifsglädjes källa. »Jag hörer att I ären olycklig, Lucidor», yttrade Stiernhielm till honom kort efter det, att den stackars vagabonden skrifvit ett af sina mest slippriga och muntra bröllopskväden, och vanligen uppträdde han under psevdonymer som Lucidor den olycklige, Laurinus den sorgbundne, Celinus der betrübte, Tanatophilander och andra af samma art. Detta intryck af en olycklig gör han äfven på oss, ty då vi föreställa oss denne i förtid skördade, så rikt begåfvade folkskald, är det såsom en blek yngling med ett drag af djupt svårmod öfver pannan. Denna hans dystra världsåskådning kommer ock fram i hans psalmer, hvilka i ett mycket väsentligt fall skilja sig från tidens öfriga.

Dessa hafva i allmänhet något kallt, opersonligt hos sig, flere af dem skrefvos tydligen såsom rena språköfningar, andra i en stund af ögonblicklig ruelse, utan att sättas i samband med lifvet förut eller efter. Liksom italienaren, efter att hafva gjort sig skyldig till ett svårt brott, med stor uppbyggelse kan åhöra mässan och omedelbart därefter begå ett nytt dåd, utan att i sin andakt på något sätt hafva låtit störa sig af dessa tilldragelser i det praktiska lifvet, på samma sätt kunde också 1500- och 1600-talets svenskar skilja på sin andliga och timliga tillvaro. Det var intet, som hindrade dem från att ena stunden lefva ett vildt landsknektlif och stunden därpå rimma hop några psalmer fylda af ruelse öfver synden — i allmänhet. Hos Lucidor däremot spirar denna syndakänsla upp ur en värkligt personlig och lefvande erfarenhets mark. Här möta vi först en individuell syndakänsla, och denna tager sig någon gång form af kraftfulla djäfvulsfantasier, framstälda med de gamle nederländarnes åskådlighet och vilda

Digitized by Google

inbillningskraft. Ett stycke som *It samtaal emellan döden och een säker menniskia* har i hemsk, storslagen skönhet endast sällan öfverträffats af svenska psalmdiktare. Intet är där en inlärd katekesläxa, utan bilderna värka med ett lif och en åskådlighet, som erinra om de gamle renässansmästarnes målningar af dödsdansens växlande scener. Det finnes där något af denna lifliga känsla för dödens hemskhet, som fylde hela renässansen och som väl ytterst sammanhänger med dess kraftiga lefnadslust. För medeltiden och reformationen hade lifvet efter detta tedt sig såsom ett salighetens lif; nu trädde döden liksom under antiken i en hemsk och dyster motsats till lifvets glädje, och denna motsats framstod i hela sin kraft äfven för en skald, hvilken likt Lucidor redan tröttnat på lifvets gyckelspel.

Äfven hans erotiska dikter skilja sig i viss mån från tidens öfriga.

Det hörde till den tidens goda ton att sucka för Phillis, Iris och Amaryllis, och icke så få af Lucidors kärleksdikter höja sig knapt öfver denna konventionalismens nivå; måhända hafva vi här några på beställning skrifna sånger. Andra åter röja visserligen icke någon allvarligare passion, men de andas dock ett stilla svårmod, som bjärt sticker af emot tidens lynne. Dessa sånger göra otvifvelaktigen intryck af att hvila på en lifserfarenhet. Den erotiska lidelsen hörde nog lika litet till Lucidors naturell som till andra karolinska skalders, men i den ström af melankoli, som går igenom i hans diktning, löper ock en fåra, som tyckes kvälla fram ur en krossad kärlekslyckas källa.

»Lucidor den olycklige» hade nog ej blifvit olycklig blott genom sviken tro på kvinnohjärtat, men den senare traditionen visste dock att berätta, att han en gång »haft en labyrint för sin amours skull», och till denna period vill man gärna förlägga de flesta af hans erotiska dikter. Tyvärr känna vi icke den tid, vid hvilken de författats, men som det förefaller tillhöra de ett äldre skede af hans värksamhet. Åtminstone visar han sig redan i sina äldsta bröllopskväden såsom likgiltig för kvinnans kärlek och såsom en cyniker, hvilken, då pennan fritt får löpa, snarast älskar att håna den sällhet, han såsom bröllopspoet skulle besjunga. I grunden andas dessa dikter en likgiltighet för människolifvet och en apati, som gaf samtiden en viss rätt att likställa honom med Diogenes. Måhända berodde denna apati på en nu icke känd kris i hans lif, måhända ock därpå, att han kände sig såsom en rotlös, förfelad existens i det praktiska, värksamhetslystna samhälle, som rörde sig omkring honom.

Digitized by Google

I sin mannaålders början stod han ensam i lifvet, utan huld och skydd, utan släkt och utan hem, och en känslig och reflekterande natur kan svårligen undgå att taga intryck af denna enslighet. Bohemienlifvet tillhör ungdomen; då omstrålas det ännu af frihetens och poesiens sol. Men bohemienen får icke åldras. Kanske var det leda vid den poetiske vagabondens hemlösa lif, som framkallade hans svårmod och hans dödsträngtan. Hans samtid förstod icke denna afsmak vid lifvets skådespel; 1600-talets människor voro därtill för sunda och — skola vi tillägga det — alltför litet utvecklade. Denna generella lifsleda alstras först af en utblommande kultur, och så till vida hade Lucidor den olycklige eller Tanatophilander — såsom han i sina sista dikter kallar sig — nått ett steg längre i utveckling än samtiden i öfrigt.

Runius. Lucidor hade varit den karolinska diktens Fredman. Dess Mowitz var **Johan Runius**.

Hans lefnadssaga är berättad i några få ord — den blef hvarken omväxlande eller lång. Han föddes i Västergötland 1679 såsom son till en prest, förlorade tidigt sin far och fick då lifnära sig genom information. Efter några års studier i Upsala fick han anställning hos grefve Stromberg såsom »sekreterare» och lefde i dennes hus till kort före sin död 1 Juni 1713. Hans dikter utgåfvos 1714 och 1715 under titeln *Dudaim*, och till de två delarne i denna samling fogades 1733 en tredje.

Den blide Atterbom, eljes så kärleksfull och hofsam i sina domar, har varit ovanligt hård, t. o. m. orättvis mot den stackars Runius, kanske uppretad öfver den öfverdrifna popularitet, som Runius ännu långt in på 1700-talet åtnjöt. Men denna popularitet borde dock hafva manat Atterbom till eftertanke, ty ingen blir väl gärna en hel tids älsklingsförfattare utan allt skäl. Och här fanns mycket, som kunde motivera samtidens dom.

Runius ägde icke blott en virtuosmässig ledighet i att rimma, utan äfven — om man frånser några metriska konststycken — en ovanligt ren form; och detta förstod Stiernhielms närmaste eftervärld att sätta värde på. Men det var icke blott rimkonstnären man beundrade. Hos Fru Brenner hade samtiden återfunnit sig själf i idealitetens helgdagsdräkt; i Runius' dikter gick borgarklassens åskådningssätt igen i den realistiska hvardagsdräkten, och i bägge fallen kände man återseendets glädje.

Runius var framför allt borgarklassens skald. För de högt uppsatte strängade han nästan aldrig sin lyra, om man undantager de smådikter, med hvilka han roade sitt höggrefliga herrskap. Men vid alla de fester, som höllos af Stockholms borgare, af kämnerer, krögare, handelsmän, kommissarier, sekreterare, skeppare

Digitized by Google

o. s. v. var Runius städse färdig att rimma hop ett kväde för att därmed glädja de vänner, hvilkas aldrig tröttnande muntrationsråd han tyckes hafva varit. Denna samhällsklass står också i Runius' dikter fullt lefvande framför oss, och hans teckningar erinra nästan om de genretaflor, som utgått från Gerhard Dows skola. Hans

Johan Runius.
Efter ett kopparstick i Kongl. Biblioteket.

kanske mest bekanta dikt, *Friskens och Runii resa till Dalarön Påskaftonen 1712*, har ej utan skäl jämnförts med Bellmans idyller, ty den påminner onekligen något om dem, åtminstone i den åskådlighet med hvilken Dalaröfolkets lif och sysselsättningar skildras. Idyllen passade för öfrigt förträffligt för Runius' naturell, ty för naturen hade han ett mera öppet öga än de flesta af tidens poe-

Digitized by Google

ter, ehuru han skådade den nästan med barnets blick. Det låter ju till hälften såsom en saga af H. C. Andersen, då han vid ett bröllop gifver denna teckning af våren:

Nu är en fröjdetid, nu börja fiskar spritta,
Nu börjar gräset fram ur dystra dvalan titta.
Ehvart ut örat hör, ehvart ut ögat ser,
Allting i glädje mys och ganska ljufligt ler.

Nu är en sångetid, nu höras foglar kvittra,
Nu tilrar lärkan upp, nu hörs steglitsens zittra.
Den klara näktergal är bäst vid flöjten van.
Rördrummen svarar på sin grofva dulcian.

Och har man någon lust till instrument, som skärra,
Så kan en lustig broms på basfiolen snärra.
Att lulla sig till sömns af bi-musiken söt,
Tar bonden för konfekt uppå sin middagsgröt.

Nu är en gästbudstid; det vill sig genast röja,
Ty gamla mor klädt på sin gröna helgdagströja.
Hon bäddar brudesäng åt sina barn på slös,
Ty hela kullen går på friar-staten lös.

Nu är en kärlekstid, då djur och foglar gilja
Och bju' hvarann till såt och kärlig vilja.
De föra fram så nätt sitt älskogsfulla språk;
Om jag dem härma vill, så kommer jag i bråk.

Jag kan mig ej förstå på orrens slappertyska.
Gud vet hvad trasten vill — jag tror han talar ryska.
Likväl så ser man: mor hon nalkas tätt till far.
Så är väl talet mörkt, men meningen är klar.

Men man hade äfven ett annat skäl att älska Runius. Mer än någon annan af Stiernhielms efterföljare är Runius en representant för den karolinska tidens goda, glada skämtlynne, dess stilla, barnafromma förnöjsamhet och dess tacksamma glädje öfver lifvet. Lungsoten lade honom i en tidig graf, men han var glad och nöjd in i det sista; han fick — såsom en minnessångare sjöng — slita »ull och blaggarn mer än sidenstycken», och med sin skräddare tyckes han ej alltid hafva varit i bästa samförstånd, på »ärans trappa», hvarom en af hans dikter handlar, hann han själf aldrig högre än till en mellanställning mellan sekreterare, informator och nådehjon i det grefliga Strombergska huset, men han tyckes aldrig hafva känt någon afsaknad öfver förlusten af denna världens goda. Sina vers strödde han omkring sig för att göra

Digitized by Google

sina vänner och gynnare glada, och några ekonomiska biafsikter synes han icke hafva haft med sitt skaldskap. I en högst besynnerlig produktion, *Rimdantz i Fastlagen*, som han skref några veckor före sin död och hvaruti han låter rimmen dansa en grotesk slängpolska med hvarandra, talar han om versmakeriets vedermödor, hur han rimmar och hostar om hvartannat, men dock måste fram för att få andra att le:

Ty ville jag ge rimmen god dag, slå pennan i rännan,
Platt låta bli allt versmakeri och frälsa min hälsa.
Men hvem får sitt slut föra ut? Hvem känner ej vänner?
En kommer här, en där: »jag tror, kära bror, du är yrsker!
Skäms inte du neka nu förvanta, bekanta galanta?»

— och så skref han ännu en munter bröllopsdikt, fast lungsoten ansatte honom och hjärnan »var dum af matthet och trötthet».

Runius har skrifvit icke så få religiösa poem. De sakna visserligen djup, ty reflexionen var ej Runius styrka, men lyckligtvis bemödar han sig ej häller om någon konstlad djupsinnighet och håller sig likaledes fri från de samtida skaldernas högtidliga pomp. Tvärtom är han äfven här samma goda, älskvärda barn som vanligt, nöjd, tacksam och belåten. Så ställer han följande *Prognostikon* för skottåret 1712:

Förtvifla är att spå sig själf och androm illa;
Att därtill finnes skäl, kan ingen mig inbilla.
    Men hoppas är att spå sig själf och androm väl.
    Så länge Gud är till, så har man därtill skäl.
Så länge Gud är Gud, är han en nådig fader,
Så läng' han nådig är, kan man ock vara glader.
    Där man är glad, där har all fruktan afsked fått,
    Där ingen fruktan är, spår hoppet sig allt godt.
Jag spår ett rart nytt år, uppfyldt med raka saker,
Att björnen lär bli tam och örnen lär bli spaker,
    Att månen torde snart för solen bocka sig
    Och stämma in med oss: O Gud, vi lofve dig.
Jag spår ett godt nytt år för dem, som sorgsne varit,
För dem, som länge nog ha härtills illa farit.
    Det måste ju bli sant, hvad jag dem såleds spår,
    Så framt vi sjunga rätt: Sorgen för glädjen går.

Så länge Gud är till, kan man dock vara glader — det var hans lefnadsfilosofi. Han tackar Gud i sina andliga dikter för allt det goda han fått röna; han har fått lifvets gåfva, hans kropp var utan fel och lyte,

Digitized by Google

Och som de prinsar små
Plä' här sin lifvakt få
Till skydd och ära,
Har ock en änglamakt
Ditt barn måst ha i akt
Och varsamt bära.

I allan tid och ort
Har jag omkring mig sport
De hjältar raska.
O Gud, hvad hög förmån
Är det en mänskoson,
En syndig aska!

Dessa strofer låta ju nästan såsom en visa, med hvilken man vyssjar barnen till ro, men en dylik lämpade sig ock bäst såsom uttryck för den stackars poetens världsåskådning, ty då han slutligen ingick i den eviga sömnen, var det för visso såsom ett barn han återvände till fadershemmet. Själf hade han kort förut sjungit vid en liten gosses bår:

Han dog i rättan tid. De, som med barnenamnen
Få dö, de dö den tid, då himlen hör dem till.
Säll är den, som så ren får falla Gud i famnen:
Jag fick ej dö som barn, men såsom barn jag vill.

Icke ens hans begrafningsdikter hafva någon pompös karaktär, utan äro lika friska, naturliga och — skola vi säga det — pojkaktiga som hans andra kväden. Hans ej sällan nog långt gångna skämt inför dödens åsyn kan väl ofta såra vår tid, men den kraftiga karolinska tiden, som härdat sina nerver vid Narva och Pultava, fann däri intet stötande, och Runius lekte med döden, såsom han lekt med lifvet. Så t. ex. slutar han den nyss citerade dikten med följande lika oväntade som drastiska råd till den lilles föräldrar:

Kan ni ej glömma'n än, så vill jag sakta hviska
Åt syster och dess man, hvad jag i natt har drömt:
I ären bägge två till edra lemmar friska —
Gå bort och gör en ann, så har ni sorgen glömt.

Somliga af dessa griftkväden äro för öfrigt små mästerstycken i drastisk, realistisk karaktäristik. Särskildt ypperlig är hans dikt öfver värdinnan på »Gyllene Tunnan», hvars bild han målar i färger som erinra om Runebergs Lotta Svärd. Man ser, huru gumman med sitt kloka ansikte, sin rena, hvita bindmössa

Digitized by Google

och sin nyckelknippa vid sidan går och pysslar om i källarsalen, mindre beskäftig med att sätta fram stop, tärningar och brädspel åt gästerna — det fick svennen göra — än att öfvervaka vinkällaren, angelägen om att alltid kunna bjuda på en ren och oförfalskad vara, men sträng emot de »unga drängar», som togo sig för mycket till bästa af »Gyllene Tunnans» håfvor, mån om sin »kära gubbe», så länge han lefde, gudfruktig, ärlig och välgörande — »hvad kan man mer väl äska af en kvinna af lika stånd och pund som hon?» Då man läser denna teckning, tycker man sig se ett värkligt porträtt af en hederlig och snäll krögarmor från 1600-talets Stockholm, och dragen etsa sig in i ens minne lika väl som ett af Frans Hals porträtt.

Mest excellerade Runius i sina bröllopsdikter, och här är hans uppfinningsrikedom outtömlig. Hans kvickheter hafva väl genom tidens åvärkan förlorat sin udd, af kärlekens väsen har han visserligen en uppfattning, som kan förklara nyromantikern Atterboms ovilja mot honom, men hans dikt bär dock hälsans färg på sina kinder, och han är i dessa kväden så oförargligt, glittande glad, han rimmar med en sådan oförbrännelig nonchalans och säkerhet, att vi ej hafva svårt att förlåta honom hans försyndelser mot den goda smaken.

Men en egendomlig värkan göra dessa dikter, om vi till dem tänka oss den dystra bakgrund, som det stora nordiska kriget gaf. Medan kampen rasade i Östersjöprovinserna och otaliga af landets söner försmäktade i Sibiriens öknar, medan Sverige vacklade på sina grundvalar, diktades dessa, den karolinska tidens muntraste kväden. Ett dylikt skämtlynne förefaller oss nästan stå på gränsen af hjärtlöshet. Men Karl XII:s tid var en annan än vår. Mer än någon annan period var denna den värkliga lifsglädjens tidsålder. Runius saknade alls icke sinne för de olyckor, af hvilka hans land hemsöktes, men det är, som om intet kunnat stäfja det osläckeliga, karolinska lefnadsmodet. Då en af Karl XII:s bussar firade sitt bröllop, sjöng Runius:

Nog har här delts ut slängar
    I dessa elfva år,
Däraf mång' tappra drängar
    Ha fått sitt banesår.
Låt delas ut nu kyssar
    Och annat ljufligt mer,
Så botas hvad de ryssar
    I släkten rifvit ner.

Digitized by Google

Till bara ris och plaggor
Har Gud ej skapt all skog.
Låt somt ock blifva vaggor:
Här finns ju timmer nog.
Allt lin blir ej till slöjor
Och svepning, hoppas vi.
Somt lär väl barneblöjor
Och brudgumsskjortor bli.

Och Runius var ej den ende af den karolinska tidens män, som förstod att hålla modet uppe. Äfven de, som på närmare håll än han luktat krutröken, visste att skämta, då olycksmolnen drogo sig tätast samman öfver dem. En frände hade Runius i det muntra krigsrådet Israel Holmström, hvars diktning jag strax i ett annat sammanhang får tillfälle att behandla, och det oförbränneliga goda lynne, som bryter fram i karolinernas dikt, kunde ej ens kufvas af fångenskapens lidanden. De svenska krigare, som efter olycksdagen vid Pultava råkade i rysk fångenskap, hängåfvo sig ingalunda åt någon dådlös förtviflan. I Ryssland och Sibirien bildade de svenska församlingar, som i administrativt och religiöst afseende sköttes såsom i hemlandet. Hvar och en af dessa fångkolonier blef ett Sverige i smått. »De hade ock — säger en författare om dessa svenska krigare — från hemlandet fört med sig intresse för studier och för skriftställeri. De lånade hvarandra böcker, som de afskrefvo, uppbyggelseskrifter såväl som tjänstgöringsreglementen. De skaffade sig med stort besvär några latinska, tyska eller franska arbeten, som de öfversatte till svenskan. De nedskrefvo dagboksanteckningar samt författade beskrifningar öfver det främmande landet och dess folk, hvilka anteckningar de stundom försågo med pennritningar och kartor.» Under fångenskapens lediga stunder försökte sig äfven en och annan såsom skald; så t. ex. major Harald Oxe, hvars dikter, ästetiskt visserligen föga betydande, dock visa, att den gamle krigaren i själ och hjärta var en poet; åtminstone äro hans dikter fylda af den karolinska tidens hela fromma och glada världsåskådning.

Den största begåfningen röjer otvifvelaktigen den namnlöse skald, som blifvit kallad »fången i Simbirsk» och i hvilken man velat återfinna löjtnant **Georg Henrik von Borneman**, som vid ännu ej fylda trettio år stupade vid ett försök att fly ur den ryska fångenskapen. I de dikter, hvilka han nedskref, medan han såsom fånge vistades i den ryska staden Simbirsk, röjer sig ett äkta svenskt lynne. Den karolinska tidens hela glada lättsinne går här igen, och stämningarna växla raskt. Vi hafva här vackra religiösa sånger, dikter fylda af högstämd patriotism, allvarliga betraktelser öfver döden och det mänskliga lifvets obeständighet, skildringar af fångenskapens lidanden, klagan öfver fäderneslandets olyckor o. s. v. — men stunden efter det den stackars fången ned-

Digitized by Google

skrifvit dessa patetiska utgjutelser, skämtar han öfver en misstänkt barnsäng inom den svenska kolonien eller stämmer han upp en yster dryckesvisa och prisar i kraftiga ord den ädla dryck, som »Fru Bredendick» förstod att brygga. En annan gång gifver han en lika drastisk som lustig beskrifning på de ryska damerna, och mellan raderna i hans dikter skymtar hela tiden det svenska kolonistlifvet i Simbirsk. Vi se, huru de svenska officerarne dricka, röka, skämta, fira sin jul och leka sina lekar såsom i det fjärran hemlandet, och vi finna ock, huru den dystra förvisningsorten till slut blir dem kär. Då befallningen slutligen kommer, att den svenska kolonien skall förflyttas till Sibirien, nedskrifver Borneman sin kanske bästa dikt, ett farväl till Simbirsk, hvarur följande utdrag må göras:

Jag ondt och godt vill mot med lika sinne taga,
Jag vill — om det går an. Den konst är icke ringa.
Jag har beflitat mig den till att lära här.
Då skall Sembirski mig bli alla dagar kär,
Om jag mitt hjärta kan till sådan stillhet bringa.
Då skall jag aldrig dig, o kära stad, förglömma,
Som mig har sinnets ro, den bästa gåfvan, skänkt.
På dig skall alltid bli uti mitt hjärta tänkt,
Med nöje skall jag städs ditt fängelse berömma,
Ty afsked jag från dig ock uti ängslan tager.
Jag bjuder dig farväl, du bästa Rysslands stad,
Som har mig lärt att ock i fångskap vara glad.
Jag med ett sorgset sinn från dina portar drager.
Farväl, I buskar, hvar jag ofta gått allena,
Hvar sinnet hämta sökt — att sorgen motstå — kraft.
Farväl, I ängar, hvar jag många tankar haft,
Som ännu ska till tröst mig i Sibirien tjäna!
Farväl min stuga ock, på hvilkens långa bräder
Jag i min enslighet gått ofta upp och ner!
Farväl, I kära rum: jag er ej mera ser.
På långa vägen jag nu till Sibirien träder!

Det ligger en viss sordin öfver denna döende karolinska lifsglädje, som ännu flammar upp vid Volgas strand, men det är dock en lifsglädje af härdadt stål, ett arf från Stiernhielms dagar, hvilket icke gått förloradt vare sig vid Pultava eller under fångenskapens kval. *Vixit, dum vixit lætus* hade Stiernhielm velat hafva till eftermäle, och samma grafskrift blef hela storhetstidehvarfvets.

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Digitized by Google

Marinismen. Jag har nu sökt skildra tvänne riktningar inom 1600-talets diktning, hvilka båda kunna sägas återgå till olika sidor hos Stiernhielm: den moraliserande riktningen, som i viss mån leder sitt upphof till Hercules såsom ett didaktiskt poem, ehuru mästarens friska, liffylda didaktik hos dessa epigoner sjunkit ned till torrhet och filiströs sens commun, och vidare den realistiska riktningen, som genom sin glada blick på lifvet, sin friska observationsförmåga och sitt svenska kynne kan anses såsom en äkta och direkt fortsättning på den diktning, som börjat med de ypperliga sedemålningarna i Hercules och Bröllopsbesvärs Ihugkommelse. Denna riktning stod genom sin friska realism i opposition mot de torra moralisterna. Men denna opposition var icke den enda. Till den realistiska oppositionen sällade sig äfven en idealistisk.

Utan att man själf kanske gjorde sig reda därför, hade man dock ledsnat vid de oklanderligt klara, glatta verserna med deras alldagliga innehåll och rimmade prosa, och man kände ett oklart begär att från denna förståndstyngda dikt fly bort till mera ideala rymder. Inom prosadikten spåra vi denna tendens i förkärleken för herderomanen med dess sentimentalt-ideala värld, men samma sträfvan röjer sig ock inom den versifierade dikten. I stället för den klara, nästan bildlösa stilen, börja vi nu möta öfverdrifna, forcerade jämnförelser, en tendens att genom klingande, om ock innehållslösa fraser höja dikten öfver värklighetens nivå — med ett ord den kälkborgerliga förståndsmässigheten ersättes af den falska idealism, som vi kalla bombast.

Rudeen. Denna barockstil framträder ungefär samtidigt — mot slutet af Karl XI:s regering — hos flere författare. Den visar sig hos **Thorsten Rudeen**, född 1661, död 1729 såsom biskop i Linköping, en utan tvifvel ganska begåfvad, ehuru mycket ojämn skald, hvilken stundom — såsom t. ex. i den ypperliga *Gavotte de l'amour* — visade sig äga anlag att blifva en värklig centrallyriker af Columbus' rang. Dessa anlag kommo dock icke till sin rätt, utan i stället vacklade han mellan de olika riktningar, som på hans tid voro på modet. Än anslog han en sinnlig, nästan frivol tonart, som erinrar om Lucidor och Runius, än uppträdde han — detta gäller de officiella dikterna — med torra, moraliserande festkväden, som knapt skilja sig från Fru Brenners. Men hos Rudeen fanns dock värklig känsla, och då denna här ville taga sig ett uttryck, valde författaren utvägen att höja stilens poetiska flykt genom att låna några af marinisternas ihåliga fraser och onaturligt öfverdrifna bilder.

Leyoncrona. Starkare är **Kristoffer Leyoncronas*** frändskap med den andra schlesiska skolan. Den röjer sig redan i hans med denna skola gemensamma böjelse för de romanska folkens mest konstfulla versformer, för sonetten och sestinen,** hvil-

* Född omkring 1662, död 1710 i London, där han var svenskt sändebud.

** Sestinen har i sex strofer endast sex rim. Samma rimord återvända nämligen i en bestämd ordning i hvarje strof.

Digitized by Google

ken han onekligen behandlar med en för denna tid förvånande ledighet. Men än mera direkt framträder denna frändskap i hans mest betydande dikt, den poetiska brefväxlingen mellan *Habor och Signill.* Dylika heroider hafva väl gamla anor inom poesien — de återgå som bekant till Ovidius —, men särskildt populära blefvo dessa fingerade bref genom en medlem af den andra schlesiska skolan, Hoffman von Hoffmanswaldau, hvars *Hielte Bref* 1700 öfversattes på svenska af **Österling.** Leyoncronas dikt är ett försök i samma stil.

Man kan väl ej säga att brefven utmärka sig för någon särskild bombast — därtill var Leyoncrona dock alltför mycket värklig skald —, men de äro dock retoriska deklamationsnummer, hållna i allongeruktidens på samma gång pompösa och precieust galanta stil. Aldrig låta de båda älskande en realistisk vändning halka genom pennan, utan ständigt hålla de sig kvar på den falska idealismens höjder. De äro oklanderligt korrekta i sina känslor och i sina uttryck, de sucka och älska, rodna, bedja och bedyra alldeles såsom den tidens sirliga galanteri föreskref, men också skrifva de knappast för hvarandra, utan för publiken, och man tycker sig nästan se, huru de stå och vänta sin applåd efter väl afslutade kolloraturdrillar. Habor och Signill voro den tidens Frithiof och Ingeborg, och liksom dessa äro de vida mera retoriker än passionerade älskande. De bära fornnordiska namn — liksom Lohensteins hjältar forntyska — men i själfva värket hafva de erhållit sin uppfostran, om ock icke i första hand, från Hôtel de Rambouillets salonger, och den fornnordiska dräkten bära de endast såsom ett slags maskeradkostym för att bättre slå an på Olaus Rudbecks samtida. De äro människor från barockens tidsålder, liksom Frithiof och Ingeborg äro människor från romantikens, och i deras böjelse att föredraga de retoriskt mejslade perioderna framför den erotiska passionens språk ligger helt visst också ett svenskt drag. Denna retorik, som nu med barocken börjar behärska vår

Kristoffer Leyoncrona.
Efter porträttmedalj af R. Faltz, Nationalmuseum.

Digitized by Google

poesi, blir, ju längre vi skrida fram i tiderna, allt mer och mer dominerande och karaktäristisk för den svenska dikten.

Leyoncronas heroider kunna — såsom jag nämnde — knappast anses såsom tvänne älskandes bref, utan snarare såsom författarens resonnemang om kärleken. Och häri hafva de onekligen en viss betydelse för sin tid. Liksom i Skogekär Bärgbos sonetter hafva vi också här ett försök till en kärlekens psykologi. Försöket misslyckades väl, ty Leyoncrona var alltför mycket fången i de konventionella föreställningarnas band för att vara någon observator, men tendensen förtjänar dock att beaktas. Det är densamma, som vi samtidigt återfinna på prosadiktens område; äfven där röjer sig det gryende psykologiska intresset.

Lillienstedt. Till samma riktning hörde **Johan Lillienstedt**,* hvars litterära värksamhet inföll på 1680-talet. Han delade Leyoncronas förkärlek för de sydländska versformerna och skref t. o. m. sonetter och madrigaler öfver rent religiösa ämnen — såsom öfver *Den korsfäste Kristus* —, då han ville öfverflytta en utländsk dikt till svenska, valde han gärna stycken af de italienska barockskalderna och han är den förste, som söker kläda barockens mest omtyckta diktskapelse, *Pastor Fido*, i svensk dräkt, ehuru hans öfversättning endast kom att inskränka sig till spridda delar af det berömda arbetet. Men ännu starkare framträder hans marinism i de religiösa dikterna *Christus nascens, patiens et triumphans*. Marinismen var samtidig med den katolska motreformationen och blef snart en bärare för den sentimentala, hysteriska religiositet, som i södern efterträdde renässansens hedendom, och det kan icke nekas, att Lillienstedt i sin dikt tagit intryck af marinisternas svulstiga sentimentalitet, deras böjelse för forcerade antiteser och deras osmakliga sammanblandning af klassisk mytologi och kristendom.

Dalstierna. Men marinismens och den andra schlesiska skolans egentliga representant i vårt land var dock **Gunno Dalstierna**.** Bekant är han egentligen blott för en enda dikt, det på sin tid så berömda griftkvädet öfver Karl XI: *Kunga Skald med Tusend troplichtige heete Tårar Besprängd* etc. (*Giöta Kiämpa-Wisa om Kåningen å Herr Pädar*, som äfven tillagts honom, är däremot sannolikt af Holmström.) Utom Kungaskald och ett par latinska poem har han endast — häri lika Lillienstedt — skrifvit några religiösa sonetter öfver Karl XI:s frånfälle, ett par grafdikter, som äfven stundom hafva form af sonetter, samt slutligen en öfversättning af Guarinis *Pastor Fido*.*** Såsom skald bör han således bedömas efter sin förnämsta dikt, griftkvädet öfver Karl XI.

---

* Född 1655, död 1732. Han hette före adlandet Paulinus.

** Hette före adlandet Eurelius. Han föddes 1661 och dog 1709 såsom öfverdirektör för landtmäteriet.

*** En annan, dock aldrig tryckt, öfversättning gjordes af den såsom originalförfattare obetydlige **Johan Tobias Geisler**.

Digitized by Google

J. P. Lillienstedt.
Efter kopparstick af P. Drevet. 1710.

Digitized by Google

Af författaren var detta säkerligen afsedt att vara ett slags epos. Härför talar icke blott dess storlek — kvädet upptager 268 strofer — utan äfven versformen; Dalstierna upptog nämligen de italienska epikernas vanliga versmått, ottava rima, som han nu sökte införa i den svenska poesien. För vår tids uppfattning erbjuder denna dikt föga likhet med ett epos. Det är inga händelser, som här skildras, utan det hela består blott af en serie långa tal, i hvilka andra smärre, relationsvis infogats; vi hafva tal af Thalia, af Svea, af de fyra riksstånden, af Karl XI och Karl XII. Denna uppfattning af ett epos såsom en samling versifierade orationer öfver ämnet var dock ingalunda egendomlig för Dalstierna; den återgår till Hercules, som ju nästan helt och hållet upptages af Dygdens och Lastens tal, den återfinnes i Columbus' episka försök Svensk Konungason, och den går ännu igen i Dalins Svenska Friheten. Dalstiernas föreställning om ett epos var således densamma, som gälde under nästan hela den psevdoklassiska tiden i vårt land.

Gunno Dalstierna.
Efter original i Landtmäterikontoret.

En följd af denna teori blef diktens brist på organisk enhet. Uppslag och ansatser förekomma väl, men de öfvergifvas snart och talet länkas in på ett nytt ämne. Men Dalstierna lade väl också mindre an på någon sträng enhet än på de poetiska detaljerna, och onekligen är det själfva stilen, som uppbär dikten. Denna stil var då utan tvifvel en nyhet inom den svenska poesien — åtminstone i den konsekvens, med hvilken den uppträder hos Dalstierna.

Mönstret för honom var den italienska dikten, som vid denna tid, — efter fyra århundradens trägna kultur — nått så långt i öfverförfining, att den stod vid ålderdomssvaghetens gräns. Med manerets moucher och puder sökte man dölja, att ungdomens och medelålderns spänstighet redan flytt sin kos. Den italienska dikten hade blifvit en gammal kokett, som visserligen med en sällspord talang förstod att dölja sina skrynklor, men blott med uppbjudande af den poetiska toalettens alla resurser. Dalstierna, fostrad i ett i jämnförelse med Italien halfbarbariskt land, begrep sig föga på dessa konstgrepp. Han tog sminket för ungdomshälsans färg, han tjusades af de eleganta rörelserna, och han gjorde ett försök att kläda om den svenska dikten efter den italienska modejourna-

Digitized by Google

len. Men man styr icke ostraffadt ut en svensk bondpiga i italiensk hofdrägt från seicento — bondelaterna bryta igenom, hälsans naturliga rodnad tränger fram genom sminket, solfjädern rör sig ibland med väderkvarnsvingens häftighet, den sirliga, afmätta gången afbrytes då och då af några kraftiga, karlavulna steg, och elegansen får nästan genomgående en lifligt parodisk anstrykning.

Så gick det ock med Kungaskalds författare. Han var för mycket dalsländing för att blifva någon god elev i Marinis skola, och man märker, huru hans svenska bondenatur plågas i den moderna dräkt han anlagt. Han försöker sig med Marinis vågade bilder, han låter »svenske män» bada sin botlösa skada i »hjärnans heta å, de salta floder» (d. v. s. gråta), »silfvermånen dra uppå sig den hvita florskappan», Karl XI utbyta »det jordiska Stockholm mot himmelens Jerusalem», »fattigdomen mala bröd på nöjets handkvarn», han talar om »ögats perledike» och »himlens silfvervårta», »bespränger med regn sitt ögas fönsterkarmar» o. s. v. Han slösar med demanter, jaspis och rubiner, safirer och topaser, han rör sig med en geografi, som omfattar hela världen från »Memfis kungsgård» till polens isar, han frammanar Olaus Rudbecks fantastiska Atlandsvärld och sjunger om Riffelbärgen, Atlefjäll och andra »götiska» orter, hans fauna öfverflödar af nordens och tropikens hela djurvärld, de »snälla hafs-svin nosa» kring de svenska köpmännens fartyg, och han spår, att förr skola »de tröga hvalarne vända sina breda ryggar på Dofrefjäll» än Karl XI:s namn förglömmas, hans herbarium innefattar icke blott de nordiska växterna, utan äfven österns alla kostbara specerier, och till sitt förfogande har han barockens abstraktionsrika gudavärld. Hans Svea erinrar om 1600-talets italienska madonnor med deras tårdränkta, nästan inflammerade ögon, deras himmelsvända blick, blekblå köttfärg, bastanta kroppsformer och luftfylda draperier. Man tycker sig i dikten se barockens hela tunga begrafningsprakt: de tjocka, klumpiga guirlanderna, Tiden med sin lie och sitt fladdrande skägg, den sörjande Eftervärlden, som tröstlös står lutad öfver grafurnan, Ryktet, som stöter i sin kopparlur, och hvad mera den tidens jesuiterstil ägde att bjuda.

Och dock — inom denna nästan parodiska maskeradkostym klappade det ett ärligt svenskt hjärta. Dalstierna var värkligen uppfyld af sorg öfver den förlust, som hans fäderneslaud lidit genom den store konungens död, ty för honom, liksom för så mången af den karolinska tidens män, hade fäderneslandet förkroppsligat sig i konungens person. För mången förefaller en dylik rojalism väl mycket närma sig servilismens gräns, men på Karl XI:s tid gjorde den det icke. Under den karolinska tiden var Sveriges historia värkligen dess konungars, och detta märka vi bäst, då vi vända oss till den politiska dikt-

Digitized by Google

ningen under Karl XII:s sista år. Denna diktning — jag tänker på skalder såsom **Bengt von Hofsten** och **Johan Linder** — är onekligen fyld af ett ädelt, fosterländskt patos. Skalderna känna djupt fäderneslandets olyckor, de bedja varmt till Gud om fred, men det faller dem aldrig ett ögonblick in att i konungens genstörtighet se ett hinder för landets lycka. De svåra hemsökelserna fatta de såsom Guds straffdomar öfver folkets synder, och de bedja därför, att han nu skall låta det vara nog med den tuktan, han redan gifvit, men framför allt gälla deras böner: gif oss vår konung åter! Helt visst var detta uppriktigt menadt. Man hade ännu icke lärt sig några parlamentariska distinktioner på konung och regering, och då man älskade sin konung, älskade man ock sitt land. Klarast framträder denna fosterlandskärlekens royalism hos Dalstierna, och trots alla sina fel blef hans Kungaskald därför ett uttryck för en af den karolinska tidens mest kraftigt utpräglade känslor — den känsla, åt hvilken Dalstierna gaf ett så prägnant uttryck i den sonett, med hvilken Atterbom afslutar sin sympatiska teckning af den gamle karolinens lif och diktning:

Gif Gud ditt hjärta, konungenom din tro,
Gif Gud din själ och gif din kung gods, lif och blod,
Gif Gud och kung hvar sitt. Si, så får fanen intet!

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Den franskt-klassiska litteraturens inflytande.

Felet hos den litterära riktning, med hvilken vi sist sysselsatt oss, var att den saknade smak, och detta fel hade ock vidlådit de svenska realisterna samt — om än i mindre grad — didaktikerna. En reaktion mot barockens öfverdrifter hade redan tidigt uppstått i Frankrike med Malherbe, och med de stora skalderna under Ludvig XIV hade denna reaktion vunnit seger. Den klara, eleganta franskt-klassiska poesien hade uppstått, de smaklösa öfverdrifternas tid var förbi, Italiens och Spaniens litterära förmynderskap upphörde, och den franska poesien utvecklade sig till ett ädelt uttryck för det franska nationallynnet med dess logiska skärpa, dess böjelse för klarhet, dess fina esprit och lätta satir. I Sverige blef man tidigt bekant med denna franskt-klassiska litteratur — t. o. m. tidigare än i Tyskland. Sverige var då jämte Frankrike Europas förnämsta stormakt, våra förbindelser med Frankrike voro lifliga, och i viss mån kunde därför åskådningssättet och lifvet vid Ludvig XIV:s hof lättast omplanteras i svensk mark.

Digitized by Google

Lindschöld.

Detta inflytande märkes först hos Karl XI:s gunstling, den bekante statsmannen **Erik Lindschöld.*** Någon stor poet var han visst icke, ej ens för sin egen tid, men han är en af den karolinska periodens älskvärdaste och mest tilltalande skalder. Stiernhielms höga och allvarliga uppfattning af poesien ägde han icke, äfven om han starkt påvärkats af dennes form och världsåskådning. Hvad han afsåg med sin ballett — *Den Stoora Genius* —, sina dryckesvisor, sina erotiska sånger och sina små tillfällighetspoem öfver sällskapslifvets bagateller — t. ex. hans grafskrifter öfver änkedrottningens båda knähundar Belle-Amour och Epelin — var helt visst blott att väcka ett löje för stunden hos det höga herrskap, hvars maître de plaisir han var, lika väl som han var dess trogne och arbetsamme ämbetsman. Lindschöld var sin tids Dalin, och liksom dennes dikt var också Lindschölds kanske blott en »lusteld», tänd vid tronen.

Men en betydelse äga dock hans älskvärda, muntra bagateller. Hittills hade hofvet stått främmande för den svenska litteraturen. Kristina, den första af våra monarker, som hade håg, tid och tillfälle till vittra sysselsättningar, var uteslutande intresserad för den utländska litteraturen, och Stiernhielm spelade vid hennes hof säkerligen ingen mera betydande roll; han fick i uppdrag att värkställa några öfversättningar — det var allt. Lindschöld är däremot den förste hofskalden, och han är det i bättre mening. Han använder endast sällan sin talang i den torra, om ock grandiost anlagda panegyrikens tjänst, utan förstår genom sina lätta, oförargliga visor att hos den tröge och bigotte Karl XI dock väcka ett svagt intresse för svensk vitterhet. Genom honom fick diktkonsten likväl ett fotfäste i hofsalarne. Men den svenska vitterhetens anknytning till hofvet betyder i själfva värket dess förfining. Den vinner i elegans, blir mera lätt och spirituell, och härtill har Erik Lindschöld bidragit genom sina dikter, som icke sällan gifva oss ganska åtskådliga och täcka inblickar i det litterära hoflifvet under den karolinska tiden.

Hofvets damer kunde ej i längden vara roade af samma drastiska skämt, som tjusat en Lucidors eller en Runius' publik af kämnerer, parmmätare och handelsmän, och denna ton passade ej häller för Drottningholm, Karlberg och de nya kungliga slotten med deras om Versailles erinrande salar och parker. Liksom man i öfrigt började hämta sina förebilder från Ludvig XIV:s omgifning, började man ock göra det inom litteraturen. Tyskan,

* Född 1634, död 1690. Han hette före adlandet Lindeman.

Digitized by Google

som förut varit aristokratiens språk, utbytes allt mer mot franskan, brefven affattas på detta språk, och i de handskrifna diktsamlingarna från århundradets slut blifva de franska poemen allt vanligare. **Aurora von Königsmarck**, utan tvifvel en bland denna periods mest spirituella kvinnor och vid denna tid en af stjärnorna vid det svenska hofvet, skrifver nästan aldrig på svenska, utan begagnar sig af franskan; så i det mästerliga epigram, som hon skref öfver Karl XII och hvars fina esprit skulle hafva hedrat en af Frankrikes främsta författare, och så i de målande brefven från Medevi, i hvilka hon lämnat så ypperliga skildringar af det aristokratiska lifvet vid vår äldsta kurort.

Man började att allt mer känna denna franskt-klassiska poesi såsom motsatt den svenska, hvilken hittills varit på modet, och att så var, visas bäst af det oerhörda uppseende, som det väckte, då hofvets damer — bland dem Aurora Königsmarck — 1684 uppförde ett af den franska poesiens mästerverk, Racines *Iphigenie.* Bland de många, som firade denna märkliga tilldragelse, var också Erik Lindschöld. Han vänder sig i sin dikt mot de gammalmodige klandrare, som ogillade, att »damer af förnäm släkt» nedlåtit sig till att såsom histrioner uppträda i »främmande habit», och han gycklar med dem, som ärbart föredrogo de gamla svenska lekarne Blindbock, Nappastek och Nyppe-napp i näsa framför en »lek» som denna:

Monn' den ej mer bevekar
Hjärtat till ärbarhet
Än slika julelekar
Med bodenfaldighet?
Hvad visa de för seder?
Hvad skaffa de för frukt?
Hvem vinner därmed heder?
Hvem lärer däraf tukt?
— — — — — — — — — —
Men här, här är att lära
Umgänges ljuflighet,
Konst, tukt, vett, dygd och ära,
Seder och skicklighet.

I sina anekdoter berättar Columbus om ett samtal han haft med Stiernhielm. »När jag frågade honom — berättar antecknaren — hvilketdera han mer höll af: en bärgsmans grofhet eller en fransmans galanteri, sade han: det vore väl, om de båda kommo till att blandas, halfparten af hvardera, att barnet vandes till en ärbar frihet; däraf skulle deras anda mer uppkvickas och dock behålla den gamla svenska ärligheten.»

Digitized by Google

Slutåren af den karolinska tiden visa oss ock, huru man söker förena dessa båda motsatser, och stundom finner man, huru nästan såsom af en slump ett i fransk ton hållet poem förirrat sig in bland dikter, hvilka för öfrigt höra till de äldre riktningar, med hvilka vi redan sysselsatt oss; så finna vi bland **Fru Brenners** dikter den lilla älskliga *Fogeln Pierros Afskeds-Visa,* som så lifligt erinrar om Fru Nordenflychts bättre lyrik. Hos **Frese** är detta inflytande starkare och mera omfattande. I en kort *Satyrique* har vändt sig mot tidens smaklösa tillfällighetspoeter — måhända afsåg han särskildt den då populäre **Carl Eldh** — och i några dikter söker han anslå den franska poesiens lätt skämtande ton, men han var en både för allvarlig och för känslorik skald för att lyckas i denna diktart.

Den franska sedesatiren skulle naturligtvis mest tilltala den tidens svenska lynnen, ty både den moraliserande och den sedeskildrande dikt, som förut funnos, erbjödo ju vissa likheter med denna, men dess invärkan kan — hvad Karl XI:s tid beträffar — näppeligen anslås högt, ty i det stora hela såg man i Boileau, som naturligen blef mönstret, ännu knappast annat än en moralist och en sedeskildrare i den gamla stilen: för hans rent franska egenskaper — förmågan att gifva språket klarhet och elegans, formfulländningen och kärleken till sanning i dikt liksom i lif — hade man däremot mindre sinne. Hos **J. G. von Beijer** († 1705) finna vi visserligen några försök att efterbilda denna satir, men man märker lätt, att den alldeles icke passar för författarens tunga naturell. Likaså hafva vi en värkligt genomförd satir, författad af en bland tidens mest kände andlige skalder, **Haqvin Spegel**, hvars *Riddaren Herr Högmod Nedfals märkeliga Bedriffter* tydligen var afsedd att vara en satir i Boileaus genre. Författaren säger sig själf icke vilja vara någon Persius, Flaccus eller Juvenalis, utan i stället upptaga den penna, som Boileau »har ifrån sig lagt». Men den franska satirens lätta ton förmår han dock knapt att tillegna sig, utan bibehåller snarast den gamla karolinska tidens smak för den drastiska, halft nederländska skildringen: »bärgsmannens grofhet» är här ännu vida öfvervägande.

Men hos andra skalder har det nya åskådningssättet mera trängt in i blodet, och vi finna hos dem nästan en kamp mellan de båda smakriktningarna. Så hos **Runius**.

Såsom jag förut nämnt, hade Runius tvänne strängar på sin lyra. Den ena anslog han, då han »söp märg i benen» tillsammans med sin gode vän Petter Frisk eller då han besjöng värdinnan på »Gyllene Tunnan», med ett ord vid borgarklassens fester, den andra, då han rörde sig i den höggrefliga Strombergska familjen, då han — i detta fall förebådande Dalin — fungerade såsom rumormästare för »Claestorpsorden», då han för de unga damerna i denna krets skref sina små nätta bagateller, ej sällan på franska, ofta efter en fransk melodi och nästan alla fylda af denna lätta, lekande esprit, som utmärker denna tids franska »poësie fugitive».

Samma dubbelnatur hafva äfven **Holmströms** dikter. Grundtonen är svensk, men nyansen ofta fransk, och ehuru Holmström själf antagligen mycket litet brydde sig om sin litterära värksamhet, innehåller denna — på samma gång den sammanhänger med den äldre karolinska diktningen — flera uppslag, i hvilka den gryende frihetstiden förebådas. Holmström.

Israel Holmström föddes i Stockholm 1660—1665 och inskrefs vid unga år vid Upsala universitet, hvarefter han begaf sig i utländsk krigstjänst. Vid

Digitized by Google

hemkomsten anställdes han i konungens kansli och var vid krigets utbrott generalauditör. Sedan han avancerat till krigsråd, afled han i Litthauen 1708, efter att hafva följt arméens segerlopp och förskonad från att öfverlefva olycksdagen vid Pultava.

Holmström har af traditionen tilldelats samma roll hos Karl XII, som Bellman enligt den folkliga uppfattningen hade hos Gustaf III, och säkert är, att han med sitt muntra, oförargliga skämt mången gång tvingat den allvarlige hjältekonungen att draga på munnen. Det fanns hos Holmström något omedelbart, friskt och folkligt. Hans språk är starkt dialektblandadt och han bemödar sig ej utan framgång om att efterhärma ej blott den gamla folkliga balladen, utan ock den drastiska bondvisan. Han hade hela den friska karolinska lifsglädjen och det nationelt svenska lättsinnet samt var — för att begagna Tessins ord — »alltid glad, alltid fattig, alltid ovålig». Bäst skildrade honom kanske den vän, som i en minnessång karaktäriserade honom med orden:

Alltid from* och alltid trygger
Var han ock för ingen skygger.
Utan pengar gjord' han godt.
Ingen ondt af honom fått.

Man har visserligen talat om ett vemodsdrag hos honom, hvilket skulle bebåda Bellmans »sorg i rosenrödt», men något dylikt finnes knapt. Visserligen har han skrifvit en sentimental pastoral *Den olycklige Sylvanders ynkelige lefverne och önskelige död*, men dels är detta stycke, hvad den halft marinistiska diktionen beträffar, tämligen enastående inom hans diktning, dels bör man helt visst betrakta det — liksom några andra allvarliga dikter — snarare såsom en språköfning än såsom ett uttryck för den muntre generalauditörens värkliga naturell.

I hufvudsak anknyta sig Holmströms dikter till den äldre karolinska sällskapspoesien, äfven om man hos honom saknar det formella intresse, som fanns hos Stiernhielm, Lagerlöf och andra. Så har han liksom Lucidor och Runius skrifvit dryckesvisor, som äro fylda af ett värkligt nordiskt rusbegär; jag tänker särskildt på den ypperliga visa, som blifvit kallad *En suputs försvar*, hvars afslutningstirader onekligen uppbäras af en oemotståndlig, halft djurisk, halft komisk kraft:

Dricka skall jag, druckit har jag,
Drucken blir jag, drucken var jag,
    Dricka är min bästa skatt,
    Dricka skall jag dag och natt.
    — — — — — — — — — —
Nykter, är jag illa mulen,
Nykter, är jag rätt modstulen,
    Nykter, är jag full med pust,
    Nykter, är jag utan lust.
Fuller, är jag full med nöje,
Fuller, är jag full med löje,
    Fuller, är jag väl förnöjd,
    Fuller, är jag full med fröjd.

---

* Ordet har väl här sin äldre betydelse af godlynt.

Digitized by Google

Annan glädje må väl fara:
Dricka skall min glädje vara.
Dricka är min enda ro,
Näst vid tunnan vill jag bo,
Hvad jag äger, skall jag sälja,
Köpa vin och det uppsvälja.
Uti heta strupen min,
Där skall öl och vinet in.
Hvad jag nå'nsin har fått ärfva,
Det jag fått ell' får förvärfva,
Allt skall ösas i min kropp,
Allt i hop skall drickas opp!

Ett svenskt drag ligger också i hans erotiska dikter, som vanligen hafva en plumpt komisk karaktär. Väl hafva vi från den karolinska tiden många idealt hållna kärleksdikter, men de äro åtminstone till andan imitationer efter romanska original; då de svenska skalderna uppträda självständigt — såsom i det komiska bröllopskvädet — äro de i regeln realister, och erotiken ter sig för dem i ett nästan burleskt ljus. Denna burleskt plumpa erotik drifves till sin spets af Holmström, och den får hos honom denna stämning af tungt ölrus, som utmärker Jan Steens rått naturalistiska skildringar af de nederländska böndernas och bondpigornas karesser. Det är därför kanske mera än en tillfällighet, att en af hans visor i denna stil så starkt påminner om en svensk medeltidsdikt — den så godt som enda erotiska vi hafva före reformationen — att den förefaller nästan såsom ett plagiat.

Ett karolinskt drag är äfven hans böjelse för drastiskt åskådliga skildringar, och karolinsk är slutligen den oräddhet, med hvilken han använder det fula eller rent af vidriga för att därigenom göra bilden mera karaktäristisk; så t. ex. hans kraftiga, men vämjeliga skildring af en ung bonddrängs gamla hustru, hvars vissnade behag stå i en så frånstötande motsats till hennes ungdomliga drifter.

Men å den andra sidan röjer sig just på detta område uppslaget till ett nytt manér, som sedermera under frihetstiden skulle blifva det förhärskande. Hos Holmström finna vi nämligen den första ansatsen till den satiriska sedeskildring, som sedermera så skulle blifva på modet, och ett mera friskt omedelbart uppslag än hos Beijer och Spegel. Han har i en visa sökt teckna olika människors »proprium», sökt att i några korta, karaktäristiska drag framställa de olika egenskaperna hos olika yrkens och lefnadsställningars innehafvare. Otvifvelaktigen spåra vi här samma böjelse, som ungefär samtidigt gjorde sig gällande inom den franska litteraturen i »karaktärsteckningar» som La Bruyère's, i de engelska veckoskrifternas porträtt samt inom den svenska litteraturen i Lemwijks *Konst att känna folck* och i Triewalds satirer. Denna satiriska sedeskildring hvilar väl — om än ej i lika hög grad som Stiernhielms — på observation af värkligheten, men denna observation är icke längre den omedelbart åskådande konstnärens, utan snarast tänkarens, som skiljer af de — särskildt i moraliskt afseende — karaktäristiska dragen och sedermera i sin skildring framlägger blott dessa ur den konkreta tillvaron abstraherade drag, oftast med ett bisyfte att därigenom undervisa — med ett ord: skildringen närmar sig nu Hogarths satiriska sedebilder, under det att den karolinska tidens skalder snarast erinrat om de nederländska genremålarne. Maneret i 1600- och 1700-talets skildringar är således olika. Det äldre århundradets målningar hade varit konkreta, det nya århun-

Digitized by Google

dradets blefvo — genom invärkan från den franska klassiciteten — abstrakta, och i det praktiskt-moraliska syftet spåra vi frihetstidens gryende utilitarism.

Hos Holmström märka vi denna abstrakt-satiriska sedeskildring nästan ännu blott till anlaget, det moraliska bisyftet saknas alldeles, och i det hela står han ännu kvar på 1600-talets ståndpunkt, men med hans närmaste efterföljare Triewald äro vi redan helt inne på den psevdoklassiska satirens område.

Att äfven Holmström tagit direkta intryck från Ludvig XIV:s franska litteratur, visas dock af åtskilliga af hans dikter, som åtminstone hvad arten beträffar bero på franska förebilder. Så är han, så vidt jag vet, den förste, som återupptagit den under den karolinska tiden ej odlade fabeln, hvilken inom den humanistiska litteraturen så var på modet; men hos Holmström är det tydligen La Fontaines fabeldiktning, ej humanismens, som gifvit uppslaget. Äfven här följer Triewald efter, och inom kort blifva La Fontaines dikter tidens älsklingsläsning i original så väl som i efterbildning. På samma sätt upptog han det franska epigrammet, till hvars kvickhet och elegans han på ett ganska lyckligt sätt närmade sig, särskildt i den bekanta grafskriften öfver *Pompe*, och slutligen har han tagit starka intryck af fransmännens »epîtres», hvilkas lätta, älskvärda »badinage» onekligen går igen i Holmströms kvicka *Supplique till Konung Karl XII att blifva Chartæ Sigillatæ Commissarius*, i hans *Supplique af Stockholms Fruntimbret* och i den täcka dikt, som han lät åtfölja ett par klippingshandskar, med hvilka han uppvaktade en ung dam.

Fransk är slutligen den frivolitet, som röjer sig i en stor mängd af hans först nyligen bekantgjorda dikter. De äldre skalderna hade långt ifrån varit några dygdemönster, men hos dem hade skämtet varit germanskt plumpt och rått; hos Holmström är det — i de dikter, jag här afser — mera slippertigt än direkt rått. De äldre hade visst icke dragit sig för att blotta äktenskapets interiörer, men de hade dock haft försyn för att skämta med äktenskapsbrottet, ännu mindre hade de glorifierat detta. Holmström däremot har i detta fall den rent franska uppfattningen: äktenskapsbrottet är för honom blott komiskt, ej moraliskt förkastligt, och liksom våra dagars franska skämt nästan uteslutande koncentrerar sig på ett enda område, det sexuella — man behöfver blott taga en fransk skämttidning i hand för att finna denna monomani — så visar också Holmström en tendens att låta detta slags skämt blifva det förhärskande. I sina här afsedda dikter, hvilka dels ännu äro outgifna, dels först nyligen publicerats, ligger onekligen ett uppslag till den lascivitet, som sedermera, närd af impulser från Frankrike, allt kraftigare utvecklas under frihetstiden för att slutligen nå sin kulmen i de gustavianska skaldernas diktning.

Holmström hade i detta fall fullkomligt befriat sig från den kyrkliga moralen, och han hade t. o. m. gjort det i så hög grad, att han — hvad ingen af hans föregångare dristat — vågade skämta med denna moral. Så heter det i en dikt:

Uti katkesen, om jag minns,
Det någon stans upptecknadt finns,
Att du ej får ell' skall begära
Din nästas hustru, d'är hans ära.
Men inte finns där, minnes ja',
Förbud din nästas hustru ta.
Därföre ta, pass på* begära.
Se, så plär jag katkesen lära.

* Pass på = akta dig för, låt bli.

Digitized by Google

Denna dikt betraktades af Holmströms samtid såsom rent blasfemisk, och en antecknare talar t. o. m. om hans »djäflalära». För vår tid, som i detta fall har mera härdade nerver, förefaller dikten tämligen oskyldig, men i sitt slag är den dock den första, och det religionshån, som sedermera, äfven det närdt af impulser från Frankrike, skulle blifva en så karaktäristisk faktor i 1700-talets diktning, leder dock sina anor upp till Holmström.

Slutligen kan påpekas ännu en sista punkt, i hvilken Holmström kan sägas förebåda den följande tidens litteratur. Jag afser den bekanta dikten *Giöta Kiämpa-Visa om Kåningen å Herr Pädar,* som länge gält såsom Dalstiernas, men enligt säkrare intyg är af Holmström. Till formen ville denna dikt, som under allegoriens form skildrar Zar Peters angrepp på Narva och hans bekanta nederlag, ansluta sig till den gamla medeltidsballaden, men, som jag i föregående kapitel nämnt, hade man redan vid 1600-talets början förlorat sinnet för dennas egendomligheter. De gamla balladerna sjöngos väl fortfarande, om än endast undantagsvis inom de högre kretsarne, äfven nya diktades, om också dessa mera äro att anse såsom ett uppkok på de gamla, men i den folkliga dikten börjar redan renässansens herdevärld att tränga in, och den burleska bondvisan vinner nu popularitet framför den idealt hållna balladen — på folkdiktens område en yttring af den karolinska tidens realism och muntra lefnadsmod. Då man därför inom de mera litterära kretsarne skulle återupptaga balladen, var det naturligen ej till den äkta, gamla balladen man vände sig, ty denna kände man nu föga till, utan till halflärda efterbildningar som *Konung Carls Wijsa* (se sid. 210). Till formen erinrar Giöta Kiämpa-Wisa mest om denna dikt, hvilken kan anses representera den sista fasen i reformationstidens balladdiktning. Men den har gått ett steg längre än denna och, både hvad det starkt dialektblandade språket och hvad den komiska tonen vidkommer, tagit intryck af den burleska bondvisan.

Hvad balladformen beträffar, betecknar denna visa således blott ett steg längre i utveckling än Konung Carls Wijsa. Men i ett annat fall hafva vi här ett uppslag till något nytt, nämligen till frihetstidens allegoriskt politiska diktning, ty liksom Holmström här af Herr Peders misslyckade friarfärd till den väna mön »Stolts Narva lilla» gjorde en politisk allegori, så skildrade sedermera Dalin i sin berömda *Kämpewisa* hattpartiets krig mot Ryssland och i en liknande »folkvisa» tecknade fru Nordenflycht tronföljarevalet. Men Giötha Kiämpa-Wijsa kan icke blott anses hafva gifvit uppslaget till dessa och liknande direkta efterbildningar, utan kan äfven sägas förebåda den politiska sagan öfver hufvud, åtminstone så till vida som Holmström här i en barnslig diktart — ty såsom sådan gälde då balladen lika väl som sagan — har inlagt ett allvarligt politiskt innehåll. Att det direkta uppslaget till frihetstidens politiska saga kom från England, förminskar icke Holmströms litterära originalitet.

Hos Holmström finna vi således en egendomlig blandning af gammalt och nytt, af det svenska karolinska lynnet och intryck från den franska litteraturen. Hos en annan af denna tids författare, **Johan Gabriel Werwing**, äro de franska intrycken öfvervägande. Ehuru adelsman tillhörde Holmström medelklassen, han vistades under en stor del af sitt lif i fält, och hans diktning tog äfven intryck däraf. Werwing tillhörde visserligen blott den nya skrifvaradeln under Karl XI — hans fader var historikern Jonas Werwing — men sitt umgänge valde han bland högadelns medlemmar, och såsom diplomat* fick han Werwing.

* Han dog vid troligen ej fylda 40 år såsom svensk legationssekreterare i Paris år 1715.

Digitized by Google

ytterligare tillfälle att utbilda sina sällskapstalanger och odla sin smak. Det franska åskådningssättet var därför för honom fullt naturligt, och sin stil utbildade han utan ansträngning i de franskt-klassiska poeternas skola. Ännu Tessin kunde därför tillerkänna honom »förtjänsten af en lätt och klar diktion».

Någon djupare natur var Werwing icke. Hans erotiska dikter röja icke någon mera varm känsla, utan öfver dem sväfvar alltid något af den franska upplysningstidens skeptiska löje, hans patriotiska sånger äro friska, men de andas icke tidens högstämda, om än braskande fosterlandskärlek, hans griftpoem äro visserligen ej hållna i denna pompösa stil, som då ännu var på modet, och de vanprydas ej heller af barockens osmakliga öfverdrifter, men å den andra sidan är Werwing liksom rädd för att gifva sina minnesbilder denna kraftigt realistiska färgton, i hvilken t. ex. Runius' griftkväden äro hållna; för en dylik drastisk karaktäristik var han redan alltför mycket beundrare af den franskt-klassiska poesien.

Werwing förefaller att hafva varit en starkt sinnlig natur. Han tilltalades därför först af Marinis sensuelt retande, af sentimental lascivitet fylda bilder ur den antika gudasagan, och hans troligen äldsta dikter, skrifna då författaren var föga mer än tjugu år gammal, äro försök att efterbilda detta mönster. I *Narcissus* är stilen ännu outvecklad, men i *Martis och Veneris Sängelag* finnes onekligen en sensuell lidelse och en intensiv lascivitet, som äro främmande för den egentligen karolinska litteraturen. Men om han än i de sinnligt läckra målningarna följde Marini såsom förebild, var han dock icke marinist i uttrycken, och från smaklösheter som Dalstiernas höll han sig redan nu fri. I Martis och Veneris Sängelag kan man måhända ock spåra en påverkan från den frivola franska conten, och i hvarje fall var det till denna franska litteratur, som Werwing efter sina första lärospån vände sig.

Frivoliteten dröjer kvar äfven i denna senare diktning, men den blir nu försatt med fransk esprit, och i denna esprit ligger onekligen Werwings betydelse såsom skald. Den passade för hans något ytliga naturell, för hans lifliga, men ej djupa känsla, för hans klara förstånd och för hans glada, lättsinniga, något skeptiska världsåskådning. Hans styrka synes mig därför ligga i den korta, epigrammatiska dikten, där hans förmåga får göra sig gällande att gifva ett klart, tillspetsadt uttryck åt tanken* — denna för-

* T. ex. följande impromptu, som är ett ganska karaktäristiskt exempel på Werwings diktning. En ung dam hade bedt honom om en gåfva, och han svarade:

Min sköna själf utvälja kan
En skänk, som henne bäst står an
Af tre, som jag vill henne gifva.
I hennes val jag dem har satt,
Som här i ordning nämnda blifva:
God dag, god afton och — god natt.

Digitized by Google

måga, som fransmännens klassiska skalder i så hög grad äga — i dessa små, lätt gycklande erotiska visor, i hvilka känslan aldrig är nog stark att jaga bort det skeptiska löje, med hvilket den världsvane diplomaten betraktade kvinnan och kärleken, och i dessa halft konverserande dikter, hvilka fyllas af en fint bildad sällskapsmänniskas hela älskvärdhet och esprit. Hans kanske flesta dikter äro skrifna till kvinnliga korrespondenter inom aristokratien, äro poetiska bref, reseskildringar, fingerade avisor, halft franska chansoner, »elegier», »airer» och »menuetter», ej sällan ganska skabrösa, men utan den äldre tidens plumpa komik; äfven då Werwing i en poetisk epistel till sin »maîtresse» urskuldar sig för en mänsklig olycka, som drabbat honom i den älskades närvaro, förstår han att behandla det delikata ämnet i samma lätt skämtande och — vi kunna tillägga — för sin tid eleganta ton, som en Voiture använde, då han uppvaktade de »précieusa» damerna i Hôtel de Rambouillet med dikter af ett lika vågadt innehåll.

Den klara, efter fransmännen bildade diktionen, som Werwing halft omedvetet tillegnat sig, framstod för den främste medlemmen af denna riktning, för **Samuel von Triewald*** såsom ett bestämdt mål, till hvilket de svenska skalderna borde närma sig. Triewald har blifvit kallad »den svenske Boileau», och frånser man den stora olikheten i begåfningen, gör Triewald i viss mån rätt för detta namn. Hans mål var i det hela detsamma som den store franske smaklärarens, och dennes skrifter voro de mönster, efter hvilka Triewald bildade sig.

I poetisk själfständighet och fantasikraft står Triewald gifvet tillbaka för de mera framstående af den karolinska tidens skalder. Hans ojämförligt flesta dikter äro öfversättningar eller efterbildningar af utländska original, och hans arbeten vittna i första rummet om en storartad beläsenhet i utlandets vitterhet. Han hämtade sina förebilder från den grekiska antologien, från italienska, franska, tyska, engelska, holländska och danska författare, och äfven af latinska skalder som Horatius och Juvenalis har han starkt påvärkats. Mest kände han sig tilltalad af Boileau och La Fontaine — således af de mest utpräglade representanterna för förståndspoesien under Ludvig XIV:s tidehvarf, och själf var han till hela sin anläggning mera en förståndets än en fantasiens man. I dikten fäste han sig företrädesvis vid den vårdade formen och det klara, logiska uttrycket för tanken, och det var därför naturligt, att han skulle blifva en hängifven beundrare af den franskt-klassiska litteraturen. Alla de impulser från denna litteratur, hvilka vi redan iakttagit, finnas hos honom långt kraftigare än hos dem, med hvilka vi förut sysselsatt oss.

---

* Triewald föddes 1688 och dog 1743 såsom hollsteinskt statsråd. Sverige lämnade han dock redan 1728, och hans litterära värksamhet tillhörde hans ungdom eller 1700-talets första decennier.

Digitized by Google

Den lascivitet, som röjer sig hos Holmström och Werwing, framträder än bjärtare hos Triewald — så i hans frivola contes, i en starkt sensuell dikt till Bellinde, i en öfversättning från engelskan, i hvilken den Stuartska restaurationspoesiens hela råa cynism tager sig ett rent vämjeligt uttryck, och i den originella dikten *Gamla Jungfrurs Beröm* diskuterar han den sexuella frågan med en fördomsfrihet, som erinrar om den gustavianska tidens och som visar, att man i praktiken redan börjat att ganska fullständigt befria sig från den kyrkliga moralen. I en annan dikt, *Bref till Iris*, uttalar han samma sats, som sedermera på ett mera elegant språk återfinnes i Kellgrens bekanta dikt Till Rosalie:

För det en skrynklig hud, en skinn-säck full med knoker
Ej köttsligt synda kan, fördömer sådant tråll
All menlös ungdoms ro; den glad är, kallas toker,
Hvarmed hon hämnas vill, att hon ej vara tål.

Äfven det börjande religionshånet röjer sig i den — för öfrigt ej okvicka — dikten *Susanna*,* och i ett annat stycke riktar Triewald ett våldsamt anfall mot den tidens läseri, pietismen; Triewald är för öfrigt den förste svenske författare, hos hvilken jag funnit ett citat från Bayle's bekanta Dictionnaire, som under upplysningstidehvarfvets äldre skede ju var den ständigt anlitade rustkammare, hvarur tidens alla upplysta andar hämtade sina vapen mot kristendomen. Likaså kan man hos honom spåra en påvärkan af den gryende upplysningens politiska frihetsidéer. Han svärmar icke längre för den krigiska äran, och en bland hans kvickaste och bästa dikter, om den än ej är självständig, är en satir öfver bördens förmenta företräde, kallad *Adelens första härkomst.*

I naturlig, osökt kvickhet är visserligen Werwing ännu hans öfverman, men man märker, att han bemödar sig om samma lätta och lekande stil, som

* Man än i dag med undran örat länar,
När man Susanna nämnas hör.
En gifven korg odödlig henne gör.
En härlig lön! Månn' tro hon den förtjänar?
Två gubbar sökte sig hos henne ställa in
Med tandlös mun, grå hår, surögde, skrynkligt skinn —
En sådan hade Mesalina själf ej kysst!
Men om en hurtig sven, käck, i sin bästa gröda
Till älskog född, enträgen, dristig, tyst
Användt en lika kärlig möda
Att öfver henne segra få —
Månn' tro hon hade ropat då?

Digitized by Google

de franska författarne anslagit, och hans förmåga att gifva udd åt det sagda visar, att han äfven i detta fall ej förgäfves gått i skola hos fransmännen.

Hans beroende af dessa röjer sig ock i de diktarter han väljer, ty dessa äro inga andra än sådana, i hvilka ett reflekterande förstånd kan göra sig gällande, ej en mera rik känsla eller den äldre tidens omedelbara, konstnärliga och konkreta åskådning af tillvaron; då en varmare känsla någon gång bryter fram — såsom i *Tankar öfver döden* — är det vemod, som där röjer sig, mera den reflekterande melankolikerns än känslomänniskans. Satiren och lärodikten voro därför de diktarter, som företrädesvis lågo för hans lynne, och till denna klass höra hans mest betydande arbeten: hans Bref till Iris, hans öfversättningar af Boileaus första, femte och åttonde satir, hans dikt om adeln och de ästetiskt-kritiska dikter, hvilka strax skola omtalas. Hos honom är satiren fullt utbildad i 1700-talets manér, den är, såsom jag först sökt utveckla, öfvervägande abstrakt och didaktisk, utan någon tendens till den karolinska tidens breda, konkreta och drastiska målningar; den är också vida mera subjektiv — en naturlig följd däraf att den är mera reflekterande.

Vidare försökte Triewald sig i epigrammet, i sonetten och i fabeln, som ju ock tillhöra förståndspoesien, och slutligen har han i vår litteratur infört den franska conten, som sedermera med Leopold och Oxenstierna skulle nå en fulländning, hvilken man af Triewalds ännu karolinskt klumpiga försök har svårt att ana; han har inom denna diktart lämnat två öfversättningar från La Fontaine: *Enketröstaren** och *Hans Carvels Ring*, samt en, så vidt man vet, själfständig bearbetning af en fransk anekdot, af Triewald kallad *Ålpastejen*. Conten — eller den frivolt komiska berättelsen — har gamla anor inom den franska litteraturen och är ett förträffligt uttryck för fransmannens lätta lynne, hans sedliga indifferentism, hans sensualism, hans logiska skärpa, hans kvickhet och hans förmåga att berätta. Frivoliteten är hos Triewald ännu väl grof, och han förstår ej att berätta med detta skälmska behag, som af språket gör en slöja, hvilken blottar nuditeterna, i det att den synes vilja dölja dem, han har icke lyckats höja sig till denna lätt skämtande, spirituelt kåserande ton, som de franska conteurerna visste att anslå, men såsom de första försöken äro hans dikter dock af stor betydelse, och bredvid den mera naiva karolinska tidens grofva komik värka hans conter onekligen såsom franska skönheter i mouche och puder vid sidan af hederliga Stockholmsmatronor. Både genom sin form och sitt innehåll visa således dessa conter, att en ny tid står för dörren.

Triewald var, såsom jag redan nämnt, mera en förståndets man än en fantasiens och känslans. Och dock ägde äfven han

* Behandlar den gamla anekdoten om matronan på Ephesus, hvilken inom litteraturen först uppträder hos Petronius.

Digitized by Google

en värklig hänförelse — för den poetiska formens renhet och för uttryckets logiska klarhet. Med sin satirs gissel sökte han att drifva ut bröllops- och begrafningspoeternas rimmarskara ur den svenska diktens helgedom, och om han härvid än blott plagierade Boileaus tankar, hade han dock gjort dessa till sina egna och var tydligen fyld af den lära han förkunnade.

Genom nyromantikernas kritik har man vant sig vid att anse denna lära såsom inbegreppet af allt småsinnadt skolmästeri, och man föreställer sig gärna Boileau såsom en knarrig gammal gubbe i robe och allongeperuk, snusförnuftig, pedantisk och trångbröstad — och dock var Boileau, då han skref sin L'art poëtique, en ung man, Molière's vän och vapenbroder och likt denne fyld af ungdomens hela entusiasm för sanning inom lif och dikt.

Äfven Triewald var föga mer än en yngling — blott tjugo år — då han skref sin förnämsta dikt *Om dem som inbilla sig vara poeter*, och han var endast trettiotvå, då han författade den friska satiren *Emot våra dumma poeter*. I den förra diktens inledning vänder han sig till skaldekonstens genius och frågar, om han utan håg och drift skall nöja sig med att »med illa bundna ord ge ut en mager skrift»:

Det ser man nu i kapp så många skocktals göra.
Man får mer kackland' gäss än svanesånger höra,
När man, dig till förakt, mer vers på trycket ser,
Än hösten gula blad af träden skakar ned.

Det hålles för en skam i rim ej pennan föra,
Sig själfver hufvudbrått och andra ledsnad göra.
Dock — stoden bygges ej af oförfaren hand,
Som fria skall ens namn från tidens skarpa tand.

Den ord med andra ord förmår tillsamman rimma
Och många rader kan med tvång tillhopa limma,
Den heter ej en skald. Hvar tok det göra kan,
Se'n rimregistret först är bläddradt af och an.

Att med ett sammanljud vid ändan orden svara —
Det är ett ringa fnask. Förstånd bör kärnan vara.
Ett infall, täckt och nätt, det gifver märg och must.
Rim örat, men förstånd kan gifva sinnet lust.

Förstånd bör kärnan vara — i dessa ord ligger 1700-talets hela ästetik in nuce. Bristerna i denna lära hafva nu i snart ett århundrade framhållits, men knappast förtjänsterna. Häri låg dock ursprungligen en berättigad opposition mot det meningslösa, svassande ordprål, emot dessa oändliga rimmerier utan innehåll och tanke, till hvilka barocken förfallit, och Triewald upptager i

Digitized by Google

själfva värket den äldre senrenässansens teori om dikten såsom en helig konst, hvilken hade till uppgift att leda folkens moraliska och ästetiska utveckling. Skalden skulle därför med omsorg välja sina mönster, han skulle studera Greklands och Roms skalder, han skulle känna hvad Italiens, Frankrikes, Englands och Spaniens vitterhet alstrat ypperst, han fick ej likt tidens snyltande griftpoeter hålla sin penna fal och prisa tvifvelaktiga dygder. En Warnmark kunde väl narra sina platta rimmerier på enfaldigt folk, men dylika dikter voro med rätta bestämda att sluta såsom pepparstrutar, ej att bevaras och lefva i efterväldens minne. Den värklige skaldens uppgift var att upphöja förtjänsten, att utan människofruktan tukta lasten, han skulle »kväda sanning», ehvad det gälde, ty »sanning sanning blir, fast ingen ville läsa'n»:

> En glupsker röfvare plär hata ljus och dagen.
> Kast käpp bland hundars hop, så gnäller den blir slagen,
> Men den hvar straffe-dikt med nöje läsa kan,
> Som ej af samvetsagg invärtes klagas an.

Denna ästetiska kritik var onekligen en nyhet, ty de äldre skalderna hade pliktskyldigast endast hyllat, aldrig klandrat hvarandra. Visserligen hade den karolinska tiden ej saknat poetiker; 1651 hade **Andreas Arvidis** *Manuductio ad poesin svecanam* — vår första svenska poetik — utkommit, men detta arbete, som återgifver den Stiernhielmska skolans ästetiska åsikter, är för det första endast ett kritiklöst mosaikarbete, kompileradt ur samtida utländska arbeten — mest anlitas naturligen Opitz — och för det andra äro de regler, som där gifvas, hämtade från den mest ytliga uppfattning af poesien; någon smaklära är Arvidis arbete i hvarje fall icke. **Lagerlöf** hade väl i sina föreläsningar — öfver poetiken och svenska språket — lämnat en kort ästetiskt-kritisk framställning af den svenska litteraturen, men dels äro omdömena väl summariska, dels saknar man äfven här några ledande ästetiska principer.

Dylika visa sig först hos Triewald, och i stort sedt förblefvo dessa gällande under hela 1700-talet. Det är sant, att det föregående seklets kritik var ganska småaktig, att den höll sig vid diktens yttre form och sällan trängde till dess kärna, att den icke förmådde höja sig till någon bred, storslagen och fördomsfri betraktelse af det litterära lifvet, men en dylik skola var dock en nödvändighet för dikten. Utan Malherbe och Boileau hade vårt århundrades franska poesi helt visst ej nått denna enastående formfulländning, som så skarpt skiljer den ifrån den tyska poesien, hvilken aldrig genomgått en dylik — kanske pedantisk — skola, och först genom den af Triewald grundlagda kritiken blef en Kellgrens dikt möjlig.

Den väckelse, Triewald gifvit, var nämligen ej förgäfves. Genom honom blef Boileau en faktor äfven i den svenska vitterheten, och 1721 utkom mästarens berömda L'art poëtique i svensk öfversättning, värkstäld af **Joachim von Düben**.

Digitized by Google

Vignett ur Frese: Werldslige Dikter.

Romanen.

Af denna tids världsliga litteratur återstår ännu att med några ord beröra romanen och dramat.

Romanen — i dess fullt utvecklade form — tillhör ett mera framskridet skede i ett folks litterära lif; den förutsätter ett psykologiskt intresse och en blick för värkligheten, som blott existera hos dem, hvilka lämnat ungdomens drömmar bakom sig. Det äldsta språket är det bundna; prosan tillhör ett folks mannaålder, kanske dess ålderdom.

Renässans-novellen.

Först mot medeltidens slut uppträder därför en prosaroman, hvilken ännu blott genom den obundna formen skiljer sig från medeltidens senare versifierade epopéer. Innehållet är lika fantastiskt — i regeln äro dessa romaner blott prosaiska bearbetningar af riddardikterna — och det prosaiska föredraget har ännu ej lyckats frigöra sig från intryck af de versifierade förebildernas språk. En värklig prosastil och värklig prosadikt uppstodo därför först i Italien såsom frukter af den italienska renässansens mera mognade smak. De italienska novellerna öfverflyttades väl redan under reformationstiden på tyska och därifrån — ofta genom dansk mellanhand — på svenska, men dessa öfversättningar visa blott, huru fjärran den tyska och svenska bildningen stod från den italienska. För det första valde man i allmänhet sådana noveller, i hvilka det medeltida åskådningssättet ännu ej öfvervunnits af renässansens, och hvilkas moraliska och didaktiska tendens ännu ohöljdt framträdde. För det andra visa öfversättningarna, att man ännu ej förstått att tillegna sig italienarnes ästetiska uppfattning af litteraturen. Syftet är icke — såsom i Italien — att åstadkomma ett konstvärk. Språket är lika omständligt, taftologiskt och urvattnadt som i de teologiska afhandlingarna, och man märker, att begreppet »vitter prosa» ännu ej existerade för den tidens människor. Den fina psykologien i de italienska no-

Digitized by Google

vellerna har äfven gått förlorad i öfversättningen. Man stod ännu på barnets ståndpunkt, och barnet intresserar sig blott för hvad som händer, icke för motiven till handlingarna. Liksom inom medeltidens ballader låg därför också inom dessa äldsta prosanoveller hufvudvikten på händelserna, och dessas snabba utveckling brytes endast genom några triviala moraliska reflexioner, som infogas i novellerna, liksom de förut hängts efter de medeltida predikoexemplen.

Denna art af prosadiktning fortsattes naturligen under stormaktstiden och har fortlefvat ännu längre såsom folkläsning; så hafva vi från denna tid *Apollonius af Tyrus, Faust* m. fl., och till deras klass kunna vi ock räkna Apulejus' världsberömda saga om *Amor och Psyche,* som 1666 öfverflyttades till svenska och ganska snart öfvergick till en mycket populär folksaga (»jungfrun, som såg på sin käresta vid ljus»).

Men berättelser af denna art få med denna tid tydligen en annan publik än förut; de öfvergå till folkläsning och barnböcker. Så öfversatte den svenska residenten i Amsterdam **Harald Appelbom** den berömda indiska sagosamlingen *En Book om konungars Liuus eller Conduite, componerat af den wijse Pilpaij*, hvarmed han 1663 uppvaktade den då åttaårige Karl XI, och 1712 erhöll den unge härtigen af Holstein *Prof af the gamble Indianers wijshet,* öfversatt af **Olof Leijonstedt** och försedd med ypperliga ritningar af öfversättaren.

Den mera bildade publiken hade då redan fått en annan smak. Redan i slutet af reformationsperioden hade herdedikten börjat blifva populär; pastorala dikter finnas redan hos Tönnes Langman och i de samtida visböckerna, och med Skogekär Bärgbo, Lagerlöf, Rudeen m. fl. blir denna pastorala dikt det ideala uttrycket för tidens lif. En naturlig följd häraf blef, att den gamla novellitteraturen nu ersattes af herderomanen. Herderomanen.

Denna har som bekant gamla anor och når tillbaka ända till den Alexandrinska tiden, då Longus författade världens första herderoman, Daphnis och Chloe, och särskildt under renässansen blef herderomanen en älsklingsdikt för söderns folk — dels på grund af det starka inflytandet från antikens eklog- och idylldiktning, dels därför att tidens starka naturalism tarfvade ett idealistiskt komplement, och detta fann man i denna pastorala diktning. Redan Boccaccio skref den första herderomanen i modern tid, Ameto, och vid senrenässansens början var diktarten redan fullt utbildad genom Sannazaros Arcadia samt framför allt genom Montemajors Diana. Höjden af popularitet nådde herderomanen slutligen genom d'Urfée's Astrée (1610 och följande år).

De äldre — såsom Ameto och äfven Arcadia — äro ännu ej fullt utbildade romaner, utan förefalla snarast såsom en serie ekloger, förbundna genom en prosaisk berättelse, och äfven i den senare romanen förekomma i regeln talrika dikter inströdda; därjämte afbrytes framställningen af långa bref och retoriska praktstycken. Språket är ännu den poetiska prosans och står ofta på versens gräns. Men å den andra sidan märker man dock — äfven i Sverige — en tydlig sträfvan att skapa en värkligt vitter prosa till skillnad från den vetenskapliga, politiska och moraliskt-pedagogiska. Syftet öfver hufvud taget är nu — och detta är det viktigaste — att äfven på prosadiktens område skapa värkliga konstvärk, ej blott en uppbygglig eller nöjsam förströelseläsning. Genom detta mer eller mindre klart uttryckta syfte inleder herderomanen

Digitized by Google

på prosans område samma period som Skogekär Bärgbos sonetter och Stiernhielms Hercules på den versifierade diktens. Men den starka realismen i den Stiernhielmska dikten saknas alldeles.

De uppträdande personerna röra sig i romanen inom en ideal värld, som icke känner den värkliga tillvarons lidelser. Dessa små herdinnor, hvilka — såsom i den till svenska öfversatta romanen *Then olyckelige Sylvani och Doris historia* — äro klädda i silkesstrumpor och broderade skor, hvilka hafva så lätt att svimma och råka i »alteration», hvilka aldrig af sin känsla förledas att röja den »ardenta inclination», som tär deras själ, men städse böja sig för konvenansens fordringar, hvilkas yttranden nästan klinga som de än sirligt eleganta, än vekt idylliska tonerna i en menuett från 1600-talet — dessa små kyska och pudrade herdinnor böra dock hafva tjusat renässansens hetblodiga condottieri och den karolinska tidens i krig, dueller och dryckeslag pröfvade kavaljerer. Ty det låg likväl en tjuskraft i detta af den högsta kultur förfinade bondelif, som upprullade sig framför dem i dessa romaner, och hvilken skär idealism låg icke — trots all onatur — utbredd öfver de älskandes kärlek! Man höre blott, huru den trogne herden Sylvanus skrifver till den älskade:

»Min aldra skönaste Doris! Min död skall änteligen komma snart eller måste jag dageligen se Eder, min sköna! Ty endera af dessa skall ske. Jag kan intet lefva åtskild från Eder käresta presence, och af Eder absence är all min suckan och olust. Förbjud mig aldrig att älska Eder, ty min amour skall aldrig ändas, min trohet aldrig manquera, min stadighet aldrig blifva ostadig.»

eller hennes svar:

»I begären, discrete Sylvanus, att jag skall svara på Edert bref. Så vill jag nu säga, att om Eder affection är så ardent uti eder själ, som hon visar sig i brefvet, så älsken I sannerligen väl, och må jag tacka Eder högeligen, som för min skull gör Eder en sådan tortur. Men om den skall vara så stor som I sägen, dubiterar jag mycket; skall dock tiden gifva vid handen att bättre döma om Edra actioner. Emellertid ären I så god och tron, att Doris hafver en particulier inclination att hedra och estimera Edra meriter.»

Levertin har i sitt arbete om Gustaf III som dramatisk författare gifvit en mästerlig skildring af erotiken i 1600-talets franska drama. »Chevaleriet — säger han — hade i Frankrike lagt första grunden till en aristokratisk uppfattning af förhållandet mellan man och kvinna, chevaleriet med sin kvinnokult, sin erotiska pagetjänst, sitt sätt att uppfatta kärleken såsom alla dygders fullkomnarinna, hvilken, likgiltig för yttre samhällsplikter, enade två och två utvalda och värdiga hjärtan för att ur deras gemensamma låga smälta fram hvad mänskligheten ägde högst och ädlast.» Renässansens platonism hade ytterligare eteriserat detta ideal, och hos

Digitized by Google

Racine har kärleken snarast fått karaktären af en ömmare, mera sublim vänskap, tillfredsställd, när den finner sin motsvarighet. Man och kvinna äro hvarandra fullt jämnbördiga. »Båda tänka och känna lika klart, båda glömma aldrig etiketten i den slottsvärld, till hvilken de höra, men de äga häller intet kvar af hvad kärleken under lägre tak kan hafva af borgerlig förtrolighet eller beräkning. Båda äro också stolt medvetna om att tillhöra fåtalet af känslans aristokrati; de äro lyckliga och olyckliga, som blott une belle âme eller une âme noble kan vara det, och de känna denna distinktion midt in i fröjd och förtviflan, som redan Dante aldrig glömde, att hvad han genomgått, blott hade giltighet för — un cor gentil.»

Denna kärlek sträcker dock en af sina rötter ned i renässansens herdevärld. Äfven inom denna återfinna vi detta cor gentil, som klappar hos Racines hjältar och hjältinnor, äfven där iakttaga vi samma ovilja mot de starka, plebeijskt sensuella sinnesrörelserna, samma vördnad för det öfverförfinade sällskapsskickets fordringar och samma ridderliga hängifvenhet, och äfven inom denna värld bär känslan en blekt aristokratisk hy, som erinrar oss om de nobelt matta och discreta färgtonerna i 1600-talets gobeliner.

Både språket och världsåskådningen äro den ideala poesiens, och dock saknas icke häller här den realistiska underströmningen. I de inströdda brefven kunna vi studera 1600-talets öfverkultiverade, aristokratiska brefstil och i samtalen tidens förfinade konversationston. Men vi kunna gå ännu längre. Romanens herdar och herdinnor äro i självfva värket ej annat än förklädda kavaljerer och damer från författarens egen samtid. Redan i Ameto hade Boccaccio skildrat sin egen omgifning, och så hade alla hans efterföljare gjort. Celadon blef den ideala omklädnaden för en af societetens heroer, i Amaryllis dolde sig en af hofvets kvinnliga skönheter, hela romanen blef en i diktens hölje framställd skildring af tidens eller snarare den aristokratiska societetens egen historia, och ett af dess retmedel bestod i lockelsen att finna nyckeln till de gåtor, som romanen framställde. I viss mån var den ideala romanen således också en realistisk.

Den var det äfven i det psykologiska intresset. I herderomanen händer nämligen ganska litet; hufvudvikten ligger på analysen af de älskandes känslor, på deras tal och deras tankar, och självfva tilldragelserna äro få och föga invecklade. Men den psykologiska analysen är ännu icke vår tids. Man befann sig ännu i filosofiens, icke i naturvetenskapernas århundrade, och man föredrog att konstruera och analysera ett begrepp framför att skrida

Digitized by Google

till en minutiös undersökning af värkligheten. Psykologien inom herderomanen är därför lika primitiv som inom sonetten.

Denna roman blef vid midten af århundradet bekant i Sverige, och i Kristinas Amaranter-orden finna vi redan dess invärkan på hoflifvet hos oss. De förnämsta af utlandets herderomaner studerades, och man sökte äfven öfverflytta dem till vårt språk; så hafva vi i handskrift bortåt ett tjugotal till svenska gjorda öfversättningar, hvilka helt eller delvis falla inom herderomanens område.* Men vi hafva äfven tvänne försök att själfständigt behandla diktarten. Det viktigaste är **Urban Hiärnes** *Stratonice.*

Hiärne. Urban Hiärne var utan tvifvel en bland stormaktstidens märkligare personligheter, på samma gång en representant för den karolinska tiden och en bland frihetstidens föregångsmän. I sin ungdom fantasimänniska och poet, blef han under mannaåldern och på ålderdomen de »nyttiga» vetenskapernas kanske mest utpräglade målsman, hvilken bedömde företeelserna nästan från samma utilistiskt nyktra synpunkt som frihetstidens män. Han var Rudbecks lärjunge, men af mästarens mångskiftande väsen tog han blott upp vissa sidor, nämligen dem, som ägde frändskap med frihetstiden.

* I allmänhet föreställer man sig denna litteratur såsom ganska obetydlig, hvilket den icke är. Af de rena herderomanerna hafva vi en öfversättning af d'Urfée's *Astrée*, som det synes nedskrifven vid sekelskiftet; den slutar i första delens tredje bok. I en handskrift från 1704 föreligger *Then olyckelige Sylvani och Doris Historia;* från ungefär samma tid är en blott påbörjad öfversättning af Sir Philip Sidney's *Arcadia*, under det att Barclay's berömda politiska roman *Argenis* redan omkring 1670 öfverflyttats till svenska af **H. Appelbom.** Voiture's *Alcidales och Zelide* hade före 1674 öfversatts af signaturen **B. P.**; samtidig är en tolkning af d'Audiguier's *Lysanders och Calistas Historia.* Hufvudmassan af denna tids romaner tyckes hafva öfversatts från tyskan och tillhör den s. k. heroiska romanen, som uppstått genom en förening af herderomanen och den s. k. Amadisromanen, i hvilken medeltidens riddardikt slutligen mynnat ut. Hit höra *Irenii af Cypern och Asteriets Kärleks Händelser,* som föreligger i en handskrift, hvilken är äldre än 1673, *Alidasco och Felinde*, som tyckes tillhöra Karl XI:s regering, *Menalippe och Alarico Formoso* (troligen från början af 1700-talet), *Den durchläuchtiga Zulima*, öfversatt af signaturen **A. F.**, *Then olycksaliga Princessans Arsinoes Curieusa Kärleks Beskrifning,* **Celanders** *Den olyckliga Barsine, Cronprinsässa af Armenien* m. fl. Till samma klass kan man ock räkna några halft historiska romaner, af hvilka den mest betydande är M:lle de La Force's *Then tappre och älskande Gustaf af Wasa,* som efter en tysk mellanhand öfversatts till svenska af **Adam Leijell.**

Alla de nu nämnda romanerna förblefvo under denna tid otryckta, ehuru icke så få af dem förekomma i flera handskrifter, några t. o. m. i olika öfversättningar. Tryckta blefvo endast **Schönheits** öfversättning af Grimmelshausens *Kyske Joseph* (1696), **Runius'** 1709 gjorda öfversättning af Préchac's *Den durchleuchtiga Genuesiskan* samt **Granatenflychts** tolkning af Fénelons bekanta *Telemack* (1721). Christian Weise's *The Tre yppersta Erz-narrar,* som i svensk öfversättning utkom på 1690-talet, tillhör däremot en helt annan klass af romaner.

Digitized by Google

Det var den skarpsinnige naturforskaren och »landzculturens» nitiske befrämjare, som i första rummet blef hans läromästare.

Rudbeck hade under hela sitt lif varit en dubbelnatur. Såsom naturvetenskapsman och praktiker kan han i viss mån sägas hafva inledt frihetstidens utilitarism, men såsom Atlanticans författare var han på samma gång den mest utpräglade representan-

Urban Hiärne.
(Själfporträtt i kopparstick.)

ten för stormaktstidens fantastiska forskning. Hans yngre samtida Hiärne befriar sig däremot från denna dubbelhet, och med honom går stormaktstidens kultur öfver i frihetstidens.

Hiärne föddes 1641 i Ingermanland såsom son till en fattig prest. Vid femton års ålder både faderlös och hemlös, kom han öfver till Sverige, där hans flit och framför allt hans talanger snart skaffade honom mäktiga gynnare. Hiärne var nämligen en efter tidens svenska måttstock ovanligt begåfvad konstnär. Han ritade, målade och graverade, och beställningar tyckas icke hafva trutit honom. Därjämte var han i själ och hjärta poet, och hans ännu bevarade dag-

Digitized by Google

bok visar, att den praktiska tillvaron ännu tedde sig för honom i ett overkligt, poetiskt skimmer. Han diktade och drömde, och gränsen mellan renässansens fantiserade herdevärld och värkligheten var ännu så föga skarpt markerad i hans väsen, att han ofta öfverskred denna gräns utan att själf märka det.

Men i Upsala utsattes han för ett annat inflytande. Olaus Rudbeck och Hoffwenius togo honom nämligen om hand. De understödde honom väl i hans försök att skapa en svensk teater och uppmuntrade honom i hans konstnärliga sträfvanden, men de utbildade honom äfven och framför allt till en framstående läkare, och de nya intressen, som följde med denna lifsuppgift, blefvo snart de förhärskande. Hiärne bibehöll väl det brinnande nit för det svenska språket, som är karaktäristiskt för stormaktstiden, men likt frihetstidens män vände han sig icke till forntidens, utan till samtidens svenska språk. Några nya dikter skref han icke mera, och ungdomspoemen förblefvo otryckta och outgifna, men han förlorade dock icke fullkomligt skaldens blick för tillvaron, och då han sedermera såsom naturvetenskapsman skildrade naturen, gjorde han det ofta icke blott med forskarens iakttagelseförmåga, utan äfven med poetens känsla och fina uppfattning. Men i det hela var han såsom mogen man till sin anläggning i främsta rummet naturforskare och praktiker.

Såsom läkare har Hiärne knutit sitt namn till tvänne storvärk. Han upptäckte som bekant den första »surbrunnen» i Sverige, källan i Medevi, och med ett vetenskapligt nit och en praktisk klokhet, som erinra om den följande periodens »ekonomer», förstod han att göra detta hälsovatten populärt och slå konkurrerande kvacksalvare ur brädet; mest bekant af hans hithörande skrifter är *Den lilla Wattuprofwaren* (1683).*

Så viktig denna upptäckt än är i den svenska medicinens historia, förefaller den dock obetydlig vid sidan af ett annat inlägg, som Hiärne gjorde i en af tidens mest brännande frågor, nämligen i de sorgligt beryktade trolldomsprocesserna. Såsom ett sista utbrott af medeltidens sjukligt religiösa öfvertro hade dessa fantasier om häxor, blåkullafärder och förbund med den onde gripit sinnena med en hemsk våldsamhet; äfven tidens mest upplysta andar rycktes med af denna dystra vantro, som likt en pestsmitta utbredde sig öfver landet och hvars spår betecknades af de flammande häxbålen. Endast i ett af Sveriges landskap afrättades sjuttioen kvinnor på den korta tiden af två månader, och öfverallt i landets kyrkor uppsändes på regeringens befallning böner till Gud om bistånd emot den lede fiendens försåt. Att hafva funnit bot mot denna hemska farsot, är Hiärnes ovanskliga förtjänst.

Hiärne hade nämligen 1676 blifvit utnämnd till bisittare i den konsistorialrätt, som skulle ransaka och döma i dessa trolldomsmål. Till en början var Hiärne fången i samma fördomar som de öfrige, men snart ledde läkarens skarpa blick honom på den rätta vägen, och i ett mästerligt *Betenckiande* framlade han orsakerna till den själssjukdom, som gripit sinnena. Han visade, att angifvelserna härflöto dels ur illvilja och hämndbegär, dels ock ur en sjuklig inbillning, och särskildt äro hans observationer rörande patienternas sinnesvillor märkliga; man finner i dessa anmärkningar frihetstidens naturvetenskapliga observationsförmåga och praktiska klokhet, och man märker, att Hiärne fullkomligt befriat sig från den äldre tidens teologiska, på konstruktioner hvilande världsåskådning.

---

* Redan förut hade han utgifvit *Een kort Berättelse om the nyss vpfundne Suurbrunnar wid Medewij* (1679) och *Een uthförlig Berättelse om the nyys opfundne Suurbrunnar widh Medewij* (1680). 1707 utgaf han *Kort Anledning Til Hälsobrunnars och Mineral-Watns vpletande* (utkom äfven på latin).

Digitized by Google

Denna klara, öfvertygande skrift, som tillika så fördelaktigt vittnar om författarens mod, satte en damm mot trolldomsraseriet. De anklagade frikändes, och efter 1704 blef ingen bränd såsom häxa i Sverige. Hiärne hade således den tillfredsställelsen att redan långt före sin död se sina idéer erkända.

Samma framsynthet röjer sig i Hiärnes öfriga skrifter, och äfven i dem anticiperar han frihetstidens åsikter. Hiärne var icke blott en utmärkt läkare; han var äfven en framstående kemiker och mineralog, och med den följande periodens böjelse att gifva vetenskaperna en praktisk tillämpning blef Hiärne den förste, som gjorde de svenska bärgvärken till föremål för ett värkligt studium. Han undersökte våra grufvor, företog i detta syfte resor ända till Norge och kom därvid »under väder, att i Jämtland och Härjedalen skola vara några goda malmstreck», han införde förbättrade metoder vid malmens brytning och ledde först såsom assessor, sedermera såsom vice president i Bärgskollegium under en längre tid den svenska grufdriften.

Vårt land äger som bekant tvänne källor till rikedom: järn och trä, och egendomligt nog var Hiärne den förste, som insåg den nationalekonomiska betydelsen äfven af skogens rationella vård. I *En liten Œkonomisk Skrifft om Wedhsparande, huru man i desze knappa Tijder med Weden som efter handen begynner at tryta, bättre omgås skall* (1696) tog han till orda i denna fråga, hvars vikt ännu ingen insåg.

Frihetstidens skaplynne spåras ock i hans böjelse att popularisera vetenskapen. Icke blott att hans viktigaste skrifter, såsom hans arbeten om mineralkällorna och skogshushållningen samt hans *Bergslykta*, genom hvilken han sökte intressera regeringen och allmänheten för bärgsdriften, voro affattade på svenska och skrifna på ett allmänfattligt språk, utan han var äfven städse redo att med vetenskapens auktoritet och bevis uppträda mot gängse fördomar och missbruk; så t. ex. är han en bland de förste, som tagit till orda emot det öfverhandtagande bränvinsdrickandet.

Slutligen är han en frihetstidens föregångare äfven i det ohöljda förakt, med hvilket han uttalade sig om de gagnlösa filosofiska hårklyfverier, med hvilka den äldre tidens »aristoteliker» visat sitt skarpsinne. Öfver hufvud taget ägde han lika litet som frihetstidens män några sympatier för de opraktiska universitetsstudierna. Det är mera — yttrade han — att finna ett sanningsrön än göra tio disputationer vid akademien.

Hiärne afled först 1724 — således då den tid redan grytt, som han i så mycket förebådat. Men han hade icke alltid varit den praktiskt kloke, skarpsinnige naturforskare och ekonom, som han var vid sin lefnads afton. Under de första ungdomsåren hade äfven han svärmat och drömt, och det är detta drömlif, som på ett så älskvärdt sätt speglar sig i hans roman *Stratonice*.

Då denna roman skrefs, var Hiärne blott 24 år. Af hans dagbok finner man, huru hans tankar då ännu voro fylda af herderomanens sentimentalt fantastiska skildringar; öfver allt i lifvet sökte han motsvarigheter till dessa och diktade därför om de alldagliga händelserna i sitt lif till episoder i en roman, i hvilken han själf var hjälten. Denna dagbok visar oss äfven, att han hade en Romeos behof af att älska och därföre också var färdig att af den första unga kvinna han mötte skapa en Juliet. Då dagboken börjar, är han Fidellinas olycklige älskare, och jämte henne skymta Stratonice.

Digitized by Google

vi andra figurer i denna aldrig utförda herderoman ur det värkliga lifvet: Phyllis, Lindamor och Delius. Men strax därefter börjar en annan roman. Hans broder Thomas, som vistades hos guvernören Bengt Horn i Reval, förmådde honom att resa öfver till Estland, och där, vid Bengt Horns hof i Reval, såg han en ung flicka eller rättare ett barn på tretton år, hvilket kom honom att glömma Fidellina. Margareta Bielke — så hette den unga flickan — blef nu hjältinnan i den nya roman, han diktade, eller Stratonice: den första och enda han utförde.

Man har kallat Stratonice en herderoman. Detta kan vara berättigadt så till vida, som namnen äro hämtade från pastoraldikten och den anda, som hvilar öfver det hela, är densamma, som möter oss i samtidens herderomaner. Men i hufvudsak är Stratonice en värklighetsskildring, och måhända hafva vi häri att spåra en yttring af det värklighetssinne, som är kännetecknande för den karolinska tiden och som icke fullkomligt förkväfdes ens inom den pastorala dikten. Alla de uppträdande äro personer ur det värkliga lifvet, och hvarken deras karaktärer, yttranden eller handlingar hafva genomgått någon stark omdaning i Hiärnes dikt; han har blott uppfattat dem — icke såsom de värkligen voro — utan såsom hjältar och hjältinnor i den herdevärld, inom hvilken hans fantasi rörde sig. Någon egentlig roman är Stratonice häller icke. Händelserna äro få och obetydliga, och den kärlekshistoria, som där skildras, har inga spännande förvecklingar, icke ens någon afslutning. Intresset ligger blott vid att skildra Celadons d. v. s. Hiärnes eget känslolif, och utan att författaren är någon djupare psykolog, har han dock, kanske just på grund af sin naivitet, lyckats gifva en åskådlig bild af en ung drömmare från den karolinska tiden.

Erotiken erinrar kanske mest om den vi redan känna från Skogekär Bärgbos sonetter. Den är på samma gång svensk och influerad af romanska föreställningssätt. Vi finna här denna blyga, något bleka nordiska kärlek, som aldrig höjer sig till den sensuella lidelsens språk, som knapt vågar yttra sig i en energisk handling, utan blott drömmer, hoppas och lider — denna kärlek, som vi så väl känna från Tegnérs teckning af Ingeborg, och det är karaktäristiskt, att, ehuru Hiärne här berör ett problem, som sedermera skulle blifva ett bland de mest tacksamma och oftast använda inom den erotiska dikten, nämligen de älskandes åndsskillnad, så liksom försmår han att begagna sig af detta för att ej framkalla någon skarpare konflikt. Å den andra sidan märka vi lätt, huru inbyrd denna fantasiens kärlek är med italiensk sonett-

Digitized by Google

filosofi. I slutet af romanen samtalar Celadon med den vise Sophronius om sin kärlek. Sophronius, som erinrar sig, »att Stratonice hunnit föga öfver tretton år, frågade herden, hvi han toge sig före att älska ett barn. Denne förehöll honom, huru uti sådan ungdom bodde så stor snillhet och förstånd jämte otrolig dygd och tukt, att det vore omöjligt att icke kunna hålla henne kär. Se, så förnam Sophronius väl, att han icke älskade henne annat än som billigt var, förutan kättja och begärelse. Det är väl, sade han, att du älskar på sådant sätt, som är en gudelig kärlek. Vi älska de öfverjordiska på samma vis, och räknas till de förnämsta dygder och en port till alla goda seder, som uppväcker en till att sky och förakta det, som orenligt är.»

Detta klingar ju nästan såsom en svensk öfversättning från 1600-talet af ett stycke ur Dantes Vita nova — ett arbete, som Hiärne säkerligen ej kände — och visar, huru starkt inflytande denna sonettfilosofi hade på renässansen i alla land.

Leyoncrona.

Vid sidan af denna i hvarje fall täcka och naiva skildring af den karolinska tidens drömlif förefaller **Leyoncronas** namnlösa försök obetydligt. Hans roman, af hvilken endast början bevarats, var emellertid anlagd att blifva en värklig herderoman, tydligen med stor apparat, och man misstager sig näppeligen, om man påstår, att flera af de dikter, som äro kända under Leyoncronas namn — såsom t. ex. det vackra *Sorgekvädet* — och för öfrigt äfven andra, som icke finnas införda i Hansellis samling, varit ämnade att ingå i denna roman och så att säga bilda delar af densamma. Men Leyoncrona saknade Hiärnes naivt poetiska sinne, och hans allt för blomstrande och bombastiska prosastil kan icke dölja denna brist.

Inflytande från den isländska sagan.

Lika omtyckt som herderomanen tyckes under denna tid den isländska sagan hafva varit. Man läste dessa sagor — isynnerhet dem, som voro från förfallsperioden — icke blott såsom historiska berättelser, utan äfven såsom vanliga romaner. De hafva också — om jag frånser Halpaps förut omtalade falsarium — framkallat en svensk efterbildning: *Den Yfwerborne Herculis saga* eller ett försök att behandla Karl XII:s historia (till belägringen af Thorn) såsom en isländsk saga. Stilen är fullkomligt rudbeckiansk:

»Uti Svea land och det gamla Göta rike hafva alltid sådana prinsar och konungar varit uppfostrade, som haft vördnad hos sitt eget folk, förundran hos de frånliggande, ära och fruktan hos dess grannar. Ty det gamla Manheim är så uti odalskrifter bekant, att dess beröm af manbarhet aldrig bortglömmes, så länge båge och pil blifva burna och skäckta med svärd dragen i härfärd. Ty ifrån norden äro de största utfärder gångne, som de Iberer, Galler, Celter, Germaner och Schyter öfvervunnit. De hafva så manneligen sina länder igenom seger utvidgat, att dess kolonier i öster och väster intill det Mäotiska träsket och det Gibraltiska hafvet alla riken bebott.»

Ibland afbrytes framställningen såsom i herderomanerna af inströdda verser — i förbigående sagdt: ej dåliga och ganska mycket påminnande om Dalstiernas, hvars bombast och yfverborna svenskhet här återfinnas — och det hela har liksom Stratonice karaktären af en nyckelroman, hvars gåtor dock lösas genom upplysningar i marginalen; så t. ex. omtalas på följande sätt, att Nor-

Digitized by Google

denhielm blef den unge konungens informator: »jämte det att denne segersamme Hercules i sina unga år dageligen hämtade de sötaste vatten utur Helicons källa, som hans sinnen så uppfriskade, att den gamle kloke Seneca, som hade den nåden att bispringa honom nyckeln till alla vetenskaper, förundrade sig öfver dess framsteg och tilltagande i så dygdiga och blomstrande slöjder» etc.

Jag har velat påpeka denna aldrig tryckta roman, emedan den synes mig på ett ganska märkligt sätt förebåda såväl frihetstidens politiska saga som ock — i någon mån — dess roman. I hvarje fall utgör den isländska sagan en af de viktigaste förutsättningarna för Mörks Adalrik och Göthilda.

Den piccareska romanen.

De arbeten, med hvilka vi hittills sysselsatt oss, hafva mer eller mindre varit uttryck för den idealistiska strömningen inom senrenässansens litteratur. Men det fanns ock en realistisk.

I Spanien hade den gamla realistiska renässansnovellen utbildats till en ytterst originell roman, den s. k. piccareska romanen eller skälmromanen, som redan på 1600-talet blef bekant och efterbildad i det öfriga Europa, ehuru den först under nästa århundrade skulle nå sin fulländning i Le Sage's, Fieldings och Smollets diktvärk. Denna piccareska roman liknar den gamla riddarromanen däruti, att den består af en serie af äfventyr, hvilkas sammanbindande enhet ofta är ganska svag, men den skiljer sig från denna därutinnan, att äfventyren här sakna hvarje ideell fernissa och bestå i lyckade skälmstycken, kärleksäfventyr o. s. v. Hjältarne äro inga riddare, utan i regeln äfventyrare, hvilka stå nästan utanför det borgerliga samhället, och under det att riddarromanen rört sig i en overklig, fantastisk värld, innehåller den piccareska drastiska skildringar af värkligheten, ofta med en satirisk bismak.

Alldeles obekanta voro ej de franska och tyska piccareska romanerna hos oss, och de erhöllo äfven en efterbildning, som — att döma efter stilen i handskriften — tyckes tillhöra början af 1700-talet. Efterbildningen heter *Le Kamels Lefwernes Historia*, men ehuru hjälten förklaras vara son af den i vår historia ej alldeles obekante Jacob Neff och händelsen delvis tilldrager sig i Sverige, förefaller romanen dock knapt att vara originell, utan gör snarast intryck af en utländsk roman, som genom några lindriga förändringar af personer och lokaliteter gjorts till svensk. I motsats till Stratonice öfverflödar denna berättelse af öfverraskande, romantiska händelser, som så starkt tagit den okända författarens eller bearbetarens intresse i anspråk, att föga eller intet af detta blifvit öfver för den psykologiska analysen. Såsom ett första försök i en riktning, som sedermera under frihetstiden vidare fullföljdes, saknar denna roman dock ej sin betydelse.

Den fantastiska reseskildringen.

Därmed är den egentliga romanens historia under detta skede afslutad. Men vi äga också en annan prosadikt, som, om än obetydlig, dock har ett visst intresse såsom förebudet för frihetstidens.

I utlandet hade — delvis efter antika förebilder — uppstått en satirisk-fantastisk reselitteratur, skildrande tillståndet i imaginerade land, naturligen i satirisk motsats till värkligheten. Dylika arbeten, hvilka genom sin satiriska innebörd stodo i en viss opposition mot tidens ideala litteratur, voro under den egentliga renässansen synnerligen populära — jag vill erinra om det mest bekanta: den engelske statsmannen Thomas Morus' Utopia — och äfven i 1600-talets Frankrike hade denna dikt genom Cyrano de Bergerac och andra nått en viss popularitet.

Digitized by Google

Också den karolinska tiden har att uppvisa ett försök i denna riktning, nämligen **Olaus Verelius'** *Peregrinatio Cosmopolitana*, som först skildrar en resa till Cosmopolis eller »Världens» stad och sedermera sväller ut till en målning af hälvetet och de olika skaror och personligheter, som där dvaldes. Denna del af skildringen är onekligen gjord med en viss kraft, ofta med en rå humor, och Verelius' olycka är kanske, att den moderne läsaren här ofrivilligt tvingas till en för den svenske författaren föga smickrande jämförelse med Dantes bekanta dikt; men att en dylik tanke öfver hufvud tränger sig på läsaren, kan ju vara heder nog för Verelius.

Den förra delen af skildringen har en annan karaktär. I Cosmopolis möter författaren en följd af olika personer: den strålande sköna damen, hvars fägring visar sig vara mera toalettkonstens än naturens värk, den magnifike seigneuren, hvars själ frätes af oro för kreditorernas kraf, den sörjande enklingen, som egentligen gråter öfver begrafningskostnaderna, den förtviflade enkan, som bedragit sin man, medan denne lefde, och nu blott tänker på ett nytt gifte o. s. v. Verelius får således tillfälle att gifva en serie karaktärsbilder af det slag, som sedermera genom La Bruyère och de moraliska veckoskrifterna blefvo på modet, och däri, såsom förebådande dessa porträttstudier, har väl Peregrinatio Cosmopolitana sin egentliga betydelse. I och för sig är satiren rätt tam, och det är ganska betecknande för detta ortodoxiens tidehvarf, att den kyrkliga satir, som här förekommer, vänder sig icke mot den svenska statskyrkan, utan mot katolicismen.

De moraliska veckoskrifterna förebådas äfven af en annan författare, den Karaktärsstudier. till Sverige landsflyktige Bornholmske presten **Olof Svensson Lemwijk.** På sitt nya fäderneslands språk utgaf Lemwijk en mängd skrifter, men af dessa är det blott en, som för oss är af vikt, nämligen hans *Konst att känna folck, sigh siälff och andra* (1673). Förebilden har här tydligen varit den grekiske författaren Theophrastos' Karaktärer, hvilka sedermera äfven efterbildades af La Bruyère, men denna förebild är begagnad på ett fullt själfständigt sätt. »Ehuru — yttrar Meyer, som först påpekat Lemwijks betydelse — af moraliskt innehåll, är denna bok i själfva värket något mera; den gifver nämligen en serie af korta karaktäristiker af dygder och laster, och dessa äro ej ensidigt och abstrakt tecknade, utan författaren söker i dem på ett så objektivt sätt som möjligt afmåla sin tids människor. Man får visserligen erkänna, att dessa skizzer vimla af högst naiva drag, men de äga också en stor mängd träffande, stundom värkligen humoristiska pointer och visa öfver hufvud taget, att författaren haft blick för den mänskliga karaktärens egendomligheter. Åt eftervärlden skola de alltid gifva en intressant och trogen bild af 1600-talets människor med deras fel och svagheter.»

I dessa karaktärsskildringar ligger för öfrigt uppslaget icke blott till de halft novellistiska porträttstudier, vi sedermera finna i Argus, utan äfven till den egentliga romanen, som ju förutsätter en skarpare reflexion än den, som den karolinska tiden ägde, och en mera realistisk observationsförmåga än den, vi finna i herderomanen. Romanen är bygd på karaktärer, och genom att först hafva länkat uppmärksamheten på dessa försvara Lemwijks satirer sin plats i vår litteraturhistoria.

Befryndade med dessa skizzer äro de s. k. maximer, som under 1600- Maximer. talet voro så på modet och på hvilka vi hafva de yppersta exemplen i Larochefoucaulds blixtrande kvicka, af en äkta fransk esprit fylda aforismer. Dessa visa nämligen en psykologisk skarpblick, en människokännedom och en världsmannens fördomsfria uppfattning, som icke kunde annat än invärka sporrande på dem, som i romanen skulle skildra det mänskliga lifvet sådant det i värklig-

Digitized by Google

heten var.* Också inom den karolinska litteraturen förekomma dylika »maximer» — ehuru karaktäristiskt nog nedskrifna på franska. Författarna — Drottning **Kristina** och Grefve **Johan Oxenstierna** — voro hvarandra lika däri, att båda under större delen af sitt lif vistades i utlandet, där deras arbeten** ock nedskrefvos samt kanske mest däri, att båda buro på de krossade förhoppningarnas bitterhet — en bitterhet, som äfven tagit sig ett uttryck i deras, särskildt Oxenstiernas aforismer. Den skeptiska fördomsfrihet, som man finner hos Larochefoucauld och som åtminstone Oxenstierna att döma af hans lif och bref äfven tyckes hafva ägt, saknas dock i regeln i dessa svenskfödda författares maximer, och ofta äro deras yttranden mera baserade på den äldre tidens så att säga officiella moral än på självständiga psykologiska iakttagelser. Men om dessa maximer således än icke kunna tillmätas något större inflytande i psykologiskt afseende, hafva de dock en viss stilistisk betydelse. Genom att syssla med dylika aforismer lärde man sig onekligen att gifva tanken en kort, träffande och tillspetsad form, som stod i afgjord motsats till den äldre tidens omständliga, på upprepningar och omsägningar så rika stil, och så till vida innehålla dessa maximer det första uppslaget till denna lätta, spirituella prosastil, som så småningom utbildades under 1700-talet för att slutligen i Leopolds bref nå sin fulländning.

1600-talets prosadikt är således icke utan all betydelse och förebådar i mångt och mycket frihetstidens, särskildt de moraliska veckoskrifterna — ja, vi kunna t. o. m. säga, att den karolinska tiden äger ett arbete, som med en viss rätt kan kallas en moralisk tidskrift eller åtminstone innehåller fröet till en dylik. Jag afser den egendomliga skriften *Seignieur Hans Hanssons Drömmar,* troligen författad af ingen mindre än **Olaus Rudbeck.** Af denna skrift trycktes — så vidt man vet — blott tvänne nummer, troligen 1679, men i det enda kända exemplaret förekommer dessutom inhäftadt ett handskrifvet tredje nummer, hvilket tyckes häntyda på, att man afsett något i stil med en periodisk, väl blott för ett enskildt kotteri skrifven publikation. Det första numret handlar om tobaksrökning, hvilket ämne diskuteras i en dialog mellan Mäster Thadler och Mäster Warhafft, det andra sysselsätter sig på samma sätt med skvallret, i det tredje skildras en drömresa till Dofrefjäll, hvarifrån hela världen öfverskådas, och slutligen hafva vi början till en fjärde essay, handlande om frieri.

Innehållet i denna publikation är således detsamma som i de moraliska veckoskrifterna, och ej häller behandlingssättet skiljer sig mycket från det i dessa vanliga. Hade således denna skrift blifvit fortsatt samt utgifven på regelbundna tider, hade den med en viss rätt kunnat göra anspråk på att anses såsom världens äldsta moraliska veckoskrift — trettio år äldre än The Tatler.

* För att gifva den, som icke känner Larochefoucaulds författarskap, en föreställning om arten af dessa maximer, kan det vara nog att anföra ett af den spirituelle härtigens mest bevingade dicta: »Les veillards aiment de bons préceptes pour se consoler de n'être plus en état de donner de mauvais exemples.»

** Kristinas hithörande arbeten heta *Ouvrage de Loisir* och *Sentiments.* Oxenstiernas *Recueil de Pensées* utgåfvos i fem band 1720—22. Såsom en sjätte del tillkom 1731 *Bouquet de diverses fleurs.* På svenska är blott hans samma år tryckta *Johan Oxenstiernas Betrachtelser i Ensliget.* Af hans *Pensées* utkommo en mängd franska upplagor, hvarjämte arbetet öfversattes på danska, tyska och italienska, men ej på svenska. Hans *Bouquet* öfverflyttades däremot till författarens modersmål 1767.

Digitized by Google

Scen ur »upptåget» vid Karl XI:s kröning. (Ur Certamen equestre.)

Dramat.

Det gamla skoldramat var dödsdömdt i och med inbrottet af den nya tid, som följde på det trettioåriga kriget. I en eller annan landsortsstad kunde väl fortfarande i den för tillfället utpyntade skolsalen gifvas någon »kort och förskräckeligh Tragoedia» såsom Simon Magus eller en »ynkelig Comoedia» såsom Thet himmelska Consistorium, men dessa dramers tid var nu förbi. Den Stiernhielmska tidens män fordrade ett nytt drama.

För uppkomsten af ett dylikt var tillfället onekligen gynnsamt, ty dramat, särskildt sorgespelet, sammanhänger i regeln med ett folks kraftigaste nationella utveckling. Det helleniska dramat var jämnårigt med atenarnes segrar öfver perserna; i det salaminiska slaget kämpade Aiskylos med, Sophokles anförde den gosskör, som firade segern, och Euripides skall enligt en tradition hafva blifvit född samma natt som slaget stod. Det spanska dramat och den

Digitized by Google

spanska världsmonarkien tillhöra samma period, det engelska dramat uppstod omedelbart efter segern öfver den stora armadan, det franska växte fram samtidigt med att Richelieu grundade Frankrikes hegemoni i Europa, och det nådde sin kulmen under Ludvig XIV, då Frankrike stod på höjden af politisk makt. Europas konstnärligt mest begåfvade folk, italienarne, fingo däremot icke något betydande nationelt drama, liksom de häller icke erhöllo någon politisk storhetstid, och lägst stod dramat i det olyckliga, politiskt sönderslitna och splittrade Tyskland.*

Midten af 1600-talet var otvifvelaktigen en tidpunkt, då det svenska folkets nationella krafter spändes med en dittills icke anad styrka — det var vändpunkten i vårt nationella lif. En dramatisk litteratur började också att denna tid spira upp äfven hos oss, men af fröet blef aldrig blomma; vi fingo då intet nationelt drama, och vi hafva knapt fått det sedermera. Anledningarna härtill voro tydligen flera. En orsak låg nog i nationallynnet, som är af mera lyrisk än dramatisk anläggning, en annan låg däri, att vår politiska stormakt dels icke var fullt naturlig, icke — såsom i England, Frankrike och Spanien — motsvarades af en liknande ekonomisk bärkraft, dels ock var af allt för kort varaktighet för att hinna afsätta en så fullmogen frukt som ett nationelt drama; en tredje anledning låg däri, att hofvets inflytande på teatern var betydligt starkare än medelklassens. Det stora nationella dramat är nämligen ett hufvudstadsbarn, stammande från medelklassen och uppvuxet bland denna, ofta vanvårdadt, men starkt och härdadt, icke en palatsens bortklemade, grant utstyrda lilla sjukling, som vaktas för alla vindar, men just därför dukar under för första kalla fläkt.

Hofluften har aldrig i något land visat sig välgörande för det nationella dramat, utan detta har, uppburet af de breda lagren, vanligen utvecklat sig just i kamp mot hofdramat. Englands stora drottning, Elisabeth, har icke, såsom man ofta påstått, främjat den shakspere'ska tragedien. Hon föredrog några smickrande maskspel framför egentliga dramer, och det var på Londons folkteatrar, som den stora dramatiska konsten hade sitt hem. På samma sätt var det i Spanien, och icke ens i Frankrike var dramat framkalladt och uppburet af hofvet. Corneille's, Racine's och Molière's bästa arbeten skrefvos för de offentliga teatrarna, och de stycken, som diktades direkt för hoffestligheterna, äro deras afgjordt sämsta samt bristfälliga särskildt i dramatiskt hänseende.

* Troligen böra vi också sammanställa våra dagars norska drama med den samtidiga, kraftigt nationella utvecklingen i vårt broderland.

Digitized by Google

Stockholm hade visserligen under denna tid vuxit till en efter svensk måttstock betydande stad, men så betydande var staden ännu icke, att den — såsom Elisabeths London och Ludvig XIV:s Paris — kunde bilda någon motvikt mot hofvet. I striden mellan »stad» och hof måste »staden» således afgjordt duka under, men därmed var äfven dramats utvecklingsmöjlighet afskuren.

Dramatiska Hoffester.

Det som särskildt karaktäriserar renässansens hoffester, är den ofta barocka, ej sällan rent smaklösa praktlystnaden. Det eljes så vakna konstsinnet hade här urartat till smak för det öfverlastade. Man nöjde sig ej med diktkonstens och musikens skapelser, ej ens med kostymskräddarens och dekorationsmålarens dyrbaraste fantasier, utan man tog därjämte sin tillflykt till fyrvärkarens och ingeniörens konster och uppfinningar, man lånade till och med någon gång de zoologiska trädgårdarnes innevånare för att låta dessa uppträda på tiljan i de praktfulla festtågen, och den ene fursten eller hofmannen sökte öfverbjuda den andre i förmågan — att slösa. Det dramatiska element, som ofta kom till för att gifva de löst sammanhängande scenerna någon enhet, är i regeln föga starkt, väl därför att dylika festföreställningar egentligen blott afsågo att vara skådespel för ögat, ej för tanken. Innehållet — för så vidt man kan tala om något dylikt — är äfven mer än lofligt magert: en smickrande hyllning åt den höga person, till hvars ära festen gafs.

Upptåg.

Dylika festföreställningar voro af flera slag. Fästa vi oss blott vid dem, som i Sverige voro på modet, voro dessa af tre slag: upptåg, värdskap och balletter. Upptågen voro processioner, utförda af personer, föreställande mytologiska eller allegoriska personligheter, och dessa tåg slutade i Sverige alltid med en ringränning mellan de tvänne partier, af hvilka tåget bestod. Det litterära element, som ingick i upptågen, var ej betydande och bestod vanligen i ett kartel eller fejdebref, som upplästes vid framkomsten till rännarbanan och hvaruti någon allmän sats förfäktades*, hvarefter tågets olika afdelningar kunde framträda och på vers eller prosa förklara sin ställning till den uppstälda stridsfrågan eller hylla festens föremål. Särskildt lysande voro de fyra upptåg, hvilka höllos vid Kristinas kröning. Det första, som bekostades af Karl Gustaf, har dessutom en viss märkvärdighet, så tillvida som Stiernhielm härvid medvärkat. Upptåget hette *La Pompe de la Felicité* eller — på svenska — *Lycksalighetens Ähre-Pracht*. En beskrifning på detta är upplysande för hela arten.

Tåget, i spetsen för hvilket en pukslagare och åtta trumpetare redo, drog genom hela staden, öfver Hötorget in på rännarbanan, där det stannade inför den läktare, från hvilken drottningen åskådade det hela. När det i lysande an-

* Det äldsta kända upptåget hölls vid Gustaf Adolfs kröning 1617. I detta uppträdde Gustaf Adolf själf såsom »göternas konung Berik» och förfäktade i kartelet, dels att göterne voro komne från Sverige, dels att den svenska nationen icke stod efter någon i världen.

Digitized by Google

tika dräkter utstyrda följet ridit in på rännarbanan, upplästes kartelet, i hvilket riddaren Eudemon och hans tvänne »gesäller» Philander och Dorisel förfäktade, att — såsom det heter i den svenska texten — de krigiska segrarna intet annat voro än »en bedräglig inbillning» och att Cupidos »smekeri» blott var »streck och snaror till att inveckla och fälla ett tappert hjärta uti en neslig själfsinsförgätenhet», då däremot det högsta goda bestod i fridsamhet och endräkt. Till försvar för denna sats ville de »uppsätta lif och blod» och förklarade sig redo att möta hvarje riddare, som vederdelen mainterade, »till häst och fot, med stäckande och bräckande».

Därefter defilerade upptågets olika afdelningar i tur och ordning förbi läktaren. Efter trumpetarne, som inledde processionen, redo Mars' trenne riddare Philopater, Democrates och Theander, därpå Örlig och Mars, åtföljda af trenne danserskor i ljusgröna, guldstickade tunikor, spelande luta, harpa och viol, sedermera Venus åkande i en praktfull char, dragen af osynliga krafter. Bakom henne på vagnen stod lyckans gudinna på ett blått klot, endast iklädd en slöja och i handen bärande en fana. Efter gudinnan redo först riddarne Philander och Dorisel, därpå fejdebrefvets utställare Eudemon, på hvars blåa sköld namnet Christina lästes i gyllene skrift. Därpå kom en ny praktchar med Lycksalighetens, Fredens och Endräktens kvinnliga guddomligheter, omgifna af nymfer och chariter och följda af — bärget Parnassus, på hvars spets Apollo stod och vid hvars fot de nio muserna sutto spelande och sjungande. Tåget afslöts af åtta sadlade handhästar, som fördes af krigare och nymfer, samt en i rödt, blått och guld klädd ryttartrupp.

Efter kartelets uppläsande hade Mars' trenne riddare hvar sitt anförande. Philopater förhärligade kampen för fäderneslandet, Democrates striden för friheten och Theander kriget för religionen. Efter dem tog Amor till ordet, klandrande de förres »courages sanguinaires» och prisande kärlekens ljufliga strider, hvarpå Eudemon förfäktade den i kartelet uppstälda satsen, i hvilken äfven Lycksaligheten instämde. Efter ett tal af Apollo afslutades det hela med en »Consert des muses» och ett anförande af »Les Heros».

Dessa tal höllos antagligen på franska — det språk, på hvilket de ursprungligen voro författade. Den svenska öfversättningen, som är Stiernhielms värk, har mera karaktären af ett program till deras tjänst, som ej voro mäktiga det språk, som numera blifvit hofvets och de förnämes. Den skiljer sig ganska mycket från den franska texten.

Värdskap. Värdskapen voro ett slags maskerader, vid hvilka några agerade värdfolk, andra gäster.* De deltagande utförde således vissa improviserade roller, men därtill tyckes också i regeln det dramatiska elementet hafva inskränkt sig, och i sak skilde sig värdskapen väl föga från mera enhetligt anordnade kostymbaler.

Balletter. Högst stodo de s. k. balletterna, som naturligen icke böra förblandas med dem, som i våra dagar uppföras på teatern. Renässansens balletter hafva definierats såsom »rimmade sångspel med dans och musik, vanligen af ett allegoriskt innehåll», och deras uppgift var att i de pompösa former, som stodo den tidens hofskalder till buds, inlägga en smickrande hyllning åt festens föremål.

Balletten har helt visst gamla anor, ehuru dess efemära karaktär har vållat, att dess historia är föga känd. Men äfven om något liknande festspel före-

* Ett dylikt omtalas i Ekeblads sid. 227 citerade bref.

Digitized by Google

kommit under medeltiden — då väl i det praktälskande Frankrike* — tillhöra dessa balletter med hela sin karaktär renässansens tidsålder, och helt visst stod deras vagga i Italien; de berömda allegoriska och mytologiska festtåg, med hvilka Lorenzo de' Medici sökte vinna det florentinska folkets gunst och till hvilka han skref sina ypperliga canti carnascialeschi, hafva åtminstone starka beröringspunkter med den senare tidens balletter. Fullt utvecklade blefvo dessa dock först vid renässansens hof, och här var det hofven i Turin och Paris, som gingo i spetsen; i England, där dylika festspel blefvo på modet under de första Stuartarna, kallades de maskspel och fingo, som naturligt var i Shakspere's hemland, en mera rent dramatisk karaktär. På kontinenten däremot lades hufvudvikten, liksom vid upptågen, på den dekorativa prakten, och för denna offrade man gärna enheten och sammanhanget i de olika scenerna.

Med dessa balletter bryter först renässansen på allvar in i vår dramatiska litteratur, och redan en blick på personförteckningen visar oss, att vi lämnat det religiösa skoldramat bakom oss. I *Heela Wärdenes Frögd* hafva vi de allegoriska personligheterna Fama, Prudentia, Justitia, Skrymteriet, Sanningen m. fl.; vidare de mytologiska Jupiter, Mercurius, Mars, Pan och Diana. Eolus uppträder med de fyra vindarna, Amphion drages af tvänne sirener i en concha öfver hafvet, Neptunus visar sig på en hvalfisk, hvilken sedan öppnar sig och utsläpper de tritoner, som skola utsprida Kristinas lof öfver världen, och till detta redan blandade sällskap sälla sig en fransman, en engelsman, en holländare, tyskar, spanjorer och — tidningsförsäljare; i *Parnassus Triumphans* är samlingen än mera brokig. Men denna exotiska, mytologiska och allegoriska värld, inom hvilken balletten spelar, säger oss, att syftet med dessa festspel icke längre såsom i skoldramat är religiöst eller moraliskt, utan i viss mån ästetiskt, ehuru detta ästetiska element mera kommer fram i musik och dekoration än i den poetiska texten. Världsligheten, som nu på alla områden trängt fram, bröt sig med balletten äfven in i dramat, och så till vida kan balletten sägas inleda den nya period, med hvilken vi nu sysselsätta oss.

Utan all betydelse voro dessa festspel ej häller. De gåfvo onekligen sällskapslifvet en väl behöflig förfining och motvärkade lägerlifvets förvildande inflytande. Genom dem fördes de unga krigarne tillsammans med hofvets damer, de tvingades att lägga band på sina fältvanor, de måste försöka att vara smidiga, höfviska, stundom sentimentalt svärmiska, och de fingo öfva sina vid kommandoropen vana strupar i att deklamera franska verser, i hvilka den kvinnliga skönheten hyllades och fredens välsignelser prisades.

* Om den s. k. Ballet des ardents, som 1392 uppfördes i S. Marcel haft samma dramatiska karaktär som de senare balletterna, är dock ovisst.

Digitized by Google

Men på den dramatiska konstens utveckling hafva de näppeligen på annat sätt invärkat, än att de förbättrat dekorationsväsendet och den sceniska apparaten. För den rent svenska litteraturen stodo balletterna så godt som främmande. De anordnades af hofvets franska ballettmästare — af hvilka Antoine de Beaulieu är den mest bekante — de skrefvos af franska författare, uppfördes på franska, och oftast blef den utländska texten ej ens öfverflyttad till svenska.

Af den äldsta i Sverige kända balletten, *Le Ballet des plaizirs de la vie des enfans sans soucy* (1638), finnes ingen svensk text. Af den nästa, *Le Ballet du cours du monde* (1642), gjordes väl en tysk öfversättning, men ingen svensk, och först *Ballet des Phantaisies de ce temps* (1643) föreligger äfven på svenska, likaså *Le Monde Reiovi* (1645), men däremot hvarken *Les Effects de l'Amour* eller *L'Amour Constant* (båda 1645) eller *Les Passions victorieuses et vaincves* (1649). Tvänne andra sistnämnda år uppförda balletter *Le Vaincu de Diane* och *La Naissance de la Paix* föreligga däremot på alla tre språken, likaså *Le Parnasse triumphant*, men *Les Boutades ou Proverbes* (1650), *Les Liberalitez des Dieux* (1652) och ännu tre andra blott på franska. Först 1669 förekomma tvänne ursprungligen på svenska skrifna och äfven på svenska uppförda balletter, nämligen Columbus' dramatisering af Stiernhielms Hercules och Lindschölds *Den Stoora Genius*.

De franska författare, som skrefvo dessa balletter för det svenska hofvet, voro naturligtvis tämligen obscura personer; dem vi känna till namnet äro **de Monthuchet, Hélie Poirier** och **Urbain Chevreau**. Af de fem svenska öfversättningarna hafva de tre senare med säkerhet gjorts af Stiernhielm samt möjligen ock de två första.

Stiernhielms balletter.

I en olycklig stund framkastade Hammarsköld den paradoxen, att Shakspere skulle hafva »funnit en mäktig medtäflare i Stiernhielm, i fall denne genom karaktärsutvecklande dramer gifvit fri fart åt sitt mäktiga snille». En dylik jämförelse — absurd i alla afseenden — är orimlig redan därför, att Stiernhielm i sin bästa ballett, *Then fångne Cupido*, endast i fri öfversättning återgifvit Poiriers franska text. Man kan för öfrigt betvifla, att Stiernhielm med någon större lust egnade sig åt detta författarskap; åtminstone synas de tre balletter, hvilkas svenska text med säkerhet härrör från honom, visa ett ständigt tillbakagående i intresse. Then fångne Cupido är i flera afseenden ett ypperligt stycke. Den svenska texten med dess rika växling af antika orimmade metra är redan ur språklig och versifikatorisk synpunkt ett mästervärk för sin tid — den är ju från 1649. Visserligen kan man ej jämföra denna ballett med Shakspere's allvarstyngda, tankedigra och af det värkliga lifvets stormar upprörda dramer, men den är dock fyld af renässansens hela älskvärdhet. Hjälten i stycket, den lille Cupido, som kärleksdrucken står och krusar sitt hår framför en

Digitized by Google

spegel eller som uppträder väpnad med en silfversköld, på hvilken den kyska Dianas bild är målad, värkar nästan såsom en antik camée. Hvarken han eller de öfriga figurerna tillhöra det värkliga lifvet, utan erinra snarare om renässansens arabesker och vignetter med deras »putti», deras sjöjungfrur, tritoner och amoriner, hvilkas kroppar omärkligt öfvergå i eleganta bladornament och snirklar. Något dramatiskt lif äga de icke, redan därför att vi aldrig ett ögonblick tro på deras existens, och de intressera oss blott såsom de fantastiska, obestämda gestalterna i en lyrisk dröm. Men denna charme hvilar knapt öfver de båda senare balletterna *Freds-Afl* och *Parnassus Triumphans.* Utom det att de franska texterna till dessa stycken äro betydligt sämre och icke gåfvo anledning till en dylik antik rococo, är språket icke utmejsladt med samma omsorg som i Then Fångne Cupido. De orimmade versslagen hafva ännu öfvertaget i Freds-Afl, men i Parnassus Triumphans använder Stiernhielm nästan undantagslöst rimmade, och i dessa kunde hans poetiska naturell knapt göra sig gällande med samma kraft som i de orimmade. Väl finnas äfven här ypperliga dikter — t. ex. Sirenens sång i Parnassus Triumphans, som har en lyrisk klang, hvilken eljes ej höres hos Stiernhielm —, men i det hela påminna dessa stycken föga om den store språklige nydanare, som i Then fångne Cupido brottades med språkets svårigheter och sökte lära antikens sånggudinnor att dikta och spela på svenska. Med Parnassus Triumphans upphörde också Stiernhielms arbete för Kristinas hofteater.

Resande trupper.

Det intresse, som de högt uppsatte egnade åt dessa festspel, hindrade, såsom jag redan påpekat, uppkomsten af ett folkligt nationelt drama. Ett annat hinder låg i de utländska skådespelartrupper, som gästade landet och naturligen genom sin rutin blefvo allt för svåra konkurrenter för landets egna söner, då dessa sökte grundlägga en svensk teater. Under den äldre tiden voro dessa i regeln tyska och holländska, och att dessa teaterband åtminstone med en relativt god vinst kunde gifva offentliga representationer i hufvudstaden, visar, huru starkt uppblandad med utländingar hufvudstadens medelklass var. Men denna omständighet gjorde det naturligen än svårare för den svenska dramatiken att bryta sig väg; den stöddes, som man häraf finner, hvarken af hofvet eller af medelklassen.

Den äldsta skådespelartrupp, som under någon längre tid vistats i landet, var Christian Thums, hvilken kan följas från 1628 till 1652, ehuru vi så godt som intet känna om arten af de »komedier», som Thum och hans kamrater uppförde såväl enskildt för hofvet som offentligen för allmänheten. 1648 gästades

Digitized by Google

vårt land af en trupp s. k. engelska komedianter,* 1652 af ett italienskt sällskap, 1653 af ett holländskt, som möjligen är identiskt med det, som nästa år och 1655 uppträdde i hufvudstaden, och 1666 tog regeringen i sin sold ett holländskt teatersällskap, som under Johan Baptistas ledning kort förut anländt till landet. Denna trupp, hvilken, såsom vi strax skola se, äger en viss betydelse i vår teaterhistoria, dröjde kvar ända till slutet af 1674 och tyckes hafva utöfvat en synnerligen flitig värksamhet. 1680 infann sig en tysk trupp, och möjligen är det på en af denna gifven representation, som den äldsta i Sverige bevarade teateraffischen har afseende. Affischen, som säkerligen härrör från 1684, är i själfva värket en tämligen utförlig, på svenska affattad redogörelse för det stycke, som skulle spelas — antagligen till deras tjänst, som ej voro mäktiga det tyska språket —, och själfva dramat är oss åtminstone till ämnet välbekant; det var nämligen den gamla Disasagan, som de tyska skådespelarne upptagit på sin repertoar i en ny bearbetning, helt visst i förhoppning att genom detta patriotiska ämne ytterligare locka den svenska publiken. 1690 anlände en ny teatertrupp till landet, hvilken bar den klingande titeln Nordische Commoedianten in hochdeutscher Sprache. Denna trupp stannade här ända till 1697, under någon tid täflande med ett italienskt sällskap under Sebastiano del Scio.

Vi känna föga till dessa truppers repertoar, men så vidt vi af spridda notiser kunna döma, bestod denna af stycken, som svårligen kunnat värka förädlande på svenskarnes smak. I Tyskland var det ett, som det föreföll, oöfverstigligt svalg mellan det lärda dramat — läsedramat — och folkdramat. De stycken, hvilka uppfördes, vanligen kända under namnet Haupt- und Staatsactionen, voro råa dramatiseringar af de gamla folkböckerna, nya bearbetningar af medeltidens mysterieskådespel, förvildade ättlingar af de engelska skådespel, som vid 1600-talets början öfverförts till Tyskland, halft tablåartade skildringar ur den nyaste politiska historien o. s. v., och utan tvifvel var det dylika stycken, som uppfördes på de tyska teaterbandens scen i Stockholm. Först de »nordiska komedianterna» tyckas hafva upptagit ett eller annat franskt stycke på sin repertoar.

Men den smak för fransk vitterhet, som gjorde sig gällande mot slutet af Karl XI:s regering, återvärkade äfven på dramat. Man vet, att såväl Columbus som Werwing åtminstone varit betänkta på att öfversätta stycken af Corneille och Molière, och 1684 uppfördes, såsom jag redan nämnt, Racine's Iphigenie af hofvets damer. Det var därför i enlighet med smakriktningen hos de bildade samhällsklasserna, då regeringen på Nicodemus Tessins initiativ beslöt sig för att inkalla en fransk trupp. Detta sällskap, som anlände hit på hösten 1699 och stod under ledning af Rosidor, bestod af sju skådespelare, sex skådespelerskor, tre sångare, en sångerska, fyra dansörer, en dansös, fem musikanter och en dekoratör — således ett jämförelsevis talrikt sällskap. Det förefaller att hafva varit en bland de bättre franska landsortstrupperna, och dess representationer hade under den första tiden att glädja sig åt stor popularitet såväl hos hofvet som hos allmänheten. Men efter blott tvänne år började intresset att svalna — hufvudsakligen väl med anledning af kriget — en del af truppen afskedades, representationerna blefvo fåtaliga och med 1706 upphörde lönerna att utbetalas, hvarföre de återstående medlemmarne afreste till Frankrike.

Denna trupp, som under den första tiden af sin härvaro utöfvade en synnerligen flitig värksamhet, hade på sin repertoar den nyaste franska dramati-

---

* Se härom sid. 223. Vid denna tid bestodo dessa s. k. engelska komediantband uteslutande af tyskar, ehuru det gamla namnet bibehölls.

Digitized by Google

kens alster och uppförde således stycken af Racine, Molière, Dancourt, Regnard m. fl. Genom dessa föreställningar utvecklades ytterligare den smak för den franskt-klassiska vitterheten, som vi redan på andra områden iakttagit, och inom dramat kan Rosidor sägas hafva inledt den riktning, som under ett århundrade skulle behärska vår litteratur.

Teatrar.

Hvar spelade nu dessa trupper? I det gamla slottet, Tre Kronor, inrättades först 1647—49 den s. k. balettsalen, och före denna tid samt äfven efteråt uppfördes hofvets balletter samt de komedier, som af resande trupper gåfvos inför hofvet, än i den ena, än i den andra salen, i hvilken en s. k. »lafve» eller brädställning uppbygdes, och på denna för tillfället inrättade scen gafs balletten eller dramat. Om någon fast hofteater kan man således ej tala.

Det första för allmänheten uppförda komedihuset låg på Söder. 1640 erhöll nämligen den förut omtalade Christian Thum 200 riksdaler »till hjälp och

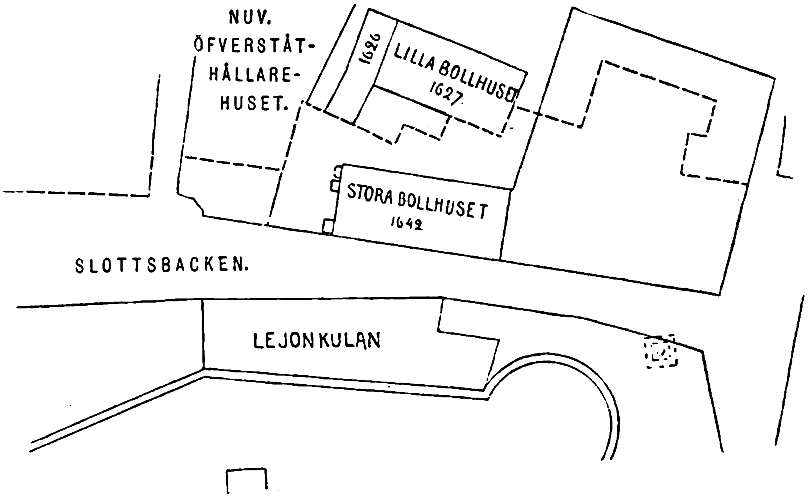

Plan af Slottsbacken, Bollhusen och Lejonkulan på 1600-talet.

befordran att uppbygga ett spel- eller kommedihus i sin gård på Södermalm», och möjligen begagnades denna teater äfven af andra trupper. Om dess öden känna vi intet.

Mera bekant är det nästa komedihuset, ehuru man haft tämligen motsägande och sväfvande uppgifter om dess läge. För att förstå detta är det nödvändigt att kasta en blick på det gamla Stockholms karta. Den breda och långsträckta plats, som nu kallas Slottsbacken, fanns icke till på Tre Kronors tid. Från Skeppsbron drog då i stället en tämligen smal gata upp mot Storkyrkan, till höger begränsad först af en låg byggnad, kallad Svarfvarevärkstaden, sedermera af den s. k. Lejongården, hvilka båda lågo omedelbart framför slottets vallgraf. Till vänster begränsades denna gata af en lång mur, bakom hvilken en till slottet hörande trädgård befann sig. I denna trädgård uppfördes 1627 ett s. k. bollhus, hvilket ännu finnes kvar; 1725 såldes det nämligen till finska församlingen och tjänstgör än i dag — och i ett i det hela tämligen oförändradt skick — såsom dess kyrka. Ett stycke framför detta s. k. lilla bollhus bygdes 1642 ett större, som således kom att omedelbart med sin ena långsida gränsa till den nyss omtalade smala gatan. Dess läge var således midt emot den

Digitized by Google

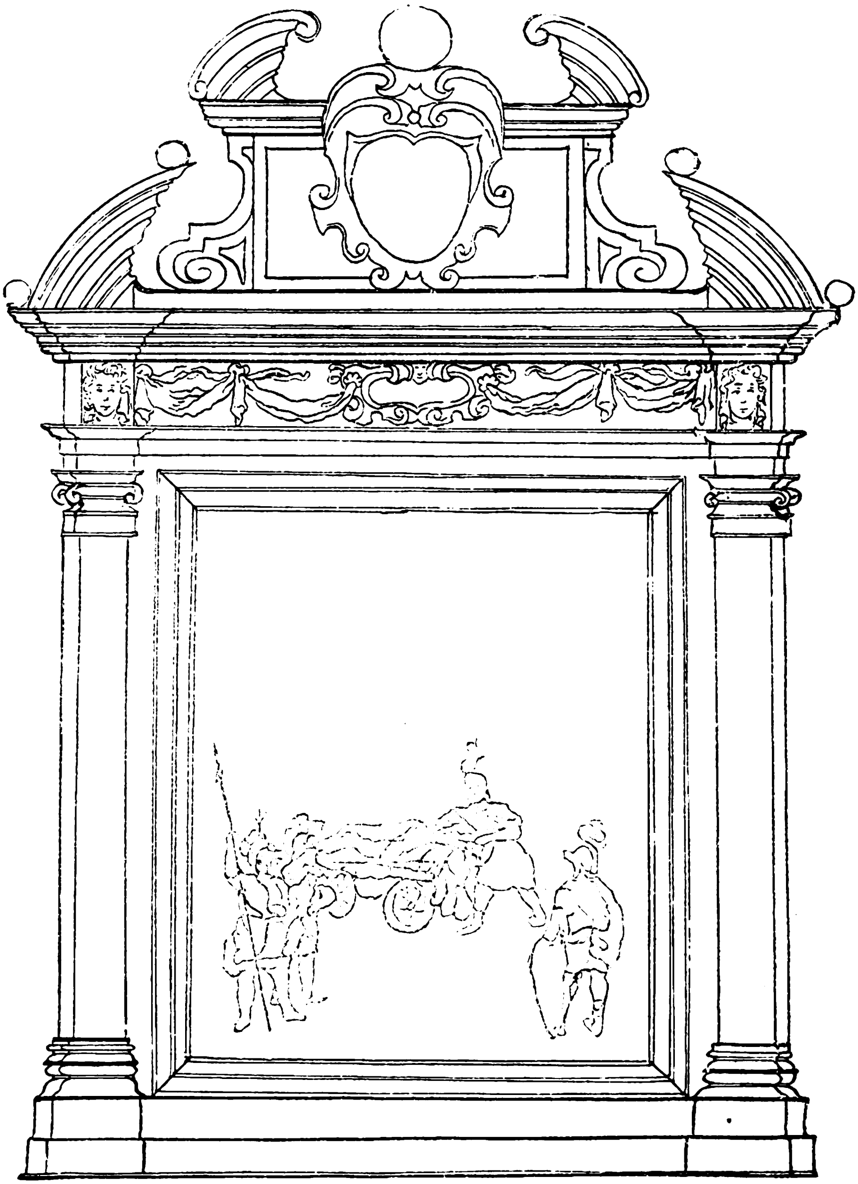

»Lejonkulans» Proscenium.
(Ur Löberödshandskriften i Lunds universitetsbibliotek. I midten framstalles en scen ur *»Darius»*.)

Digitized by Google

gamla Lejonkulan, hvaraf bollhuset på grund af sin närhet ofta fick namn, och ungefär midt i den nuvarande Slottsbacken. Huset var såsom vi veta 100 fot långt, 40 fot bredt och 28,4 fot högt. I detta hus, som kvarstod ända till 1793 och är bekant under namnen Stora eller Nya Bollhuset, Kongl. Teatern, Komedianthuset, Kulan på Stockholms slott och Lejonkulan, inrättades 1667 en teater, som under en längre följd af år skulle blifva den svenska Thalias hem. Nyssnämnda år erhöll nämligen den förut omtalade Johan Baptista och hans kamrater 315¼ riksdaler »till betalning för den omkostnad, hvilken de efter kongl. ordres till en teaters uppbyggnad gjort hafva». Med »teater» menas här dock blott »scen», och i öfrigt förblef säkerligen bollhuset, som redan hade ett galleri, tämligen orördt. Själfva scenen bestod nog blott af den förut omtalade »lafven», och det är ovisst, om några egentliga dekora-

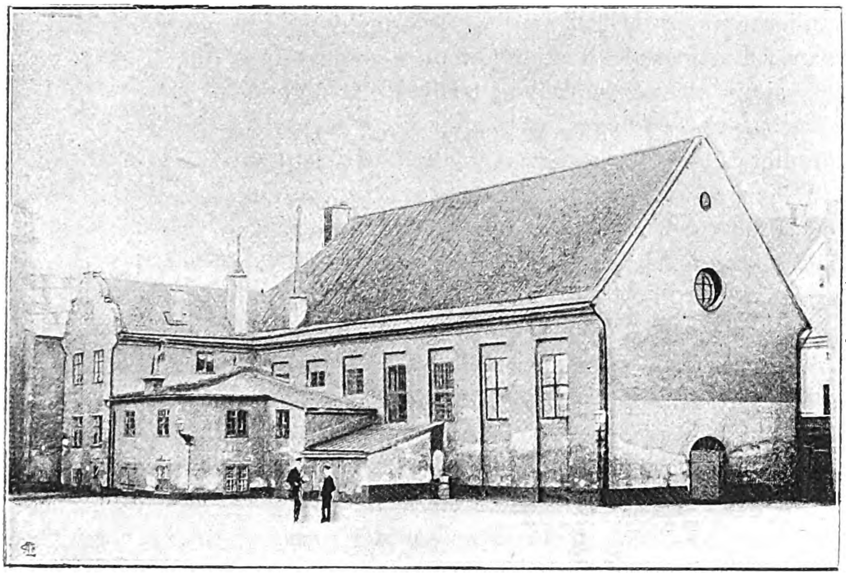

Finska kyrkan, fordom det lilla eller gamla Bollhuset.

tioner förekommit före 1686; ännu den Rosidorska truppen hade blott tvänne dekorationer, den ena föreställande ett palats, den andra ett torg.

Den 22 Febr. 1667 invigdes vår första egentliga scen med det för tillfället skrifna festspelet *Stockholms Parnas ofte Inwijdingh van de Koninckliche Schouburg* samt tragikomedien *Orondaat en Statira,* och ända till 1782, då Stora operan öppnades, fungerade den såsom Stockholms enda kongl. teater.* Först den 16 mars 1792 gafs den sista föreställningen i Stora Bollhuset.

Jag har nu redogjort för de tvänne fiender, som det vid denna tid uppspirande svenska dramat hade, nämligen hofvets festspel och de främmande teatertrupperna. Innan jag öfvergår till

* Under 1600-talet gåfvos dock representationer äfven i det gamla eller lilla bollhuset.

Digitized by Google

detta drama, vill jag först i största korthet erinra om, huru det moderna dramat i andra land uppstod.

Det antikiserande dramats uppkomst.

Då Trissino 1515 skref Sophonisba, den första antikiserande tragedien på modernt språk, var det hans mening att till skillnad från medeltidens regellösa skådespel skapa ett italienskt drama, i alla afseenden bygdt efter det antika, och samma mål stod klart äfven för hans efterföljare. I Frankrike skref Jodelle 1552 Cléopatre, den första tragedien på franskt språk, och i England följde det första antikiserande sorgespelet tio år senare, nämligen Sackville's och Nortons Gorboduc. Till en början uppfördes dessa antikiserande dramer af författarne själfva och deras vänner, men tämligen snart afstod man därifrån; vid universiteten och i lärda kretsar kunde väl en eller annan representation gifvas, men i det hela sjönk denna tragedi ned till ett läsedrama.

De stycken, som värkligen uppfördes på folkteatrarne, voro däremot föga förfinade ättlingar af medeltidens profanmysterier.

Men snart kom det till en kontakt mellan de båda riktningarne. Det dramatiska författarskapet vid folkteatrarne var, särskildt i England, ett jämförelsevis inkomstbringande yrke, och detta gjorde, att åtskilliga unge män med god klassisk bildning, men med ruinerade affärer slogo sig på att skrifva dramer för den stora publiken. Å ena sidan måste de taga hänsyn till denna publiks smak och hindrades därigenom att förfalla till det lärda pedanteri, åt hvilket Trissino och hans efterföljare skattat, men å den andra sidan kunde de häller icke undgå att taga intryck af den måttfulla och strängt begränsade klassiska tragedien. Det nya dramat blef därför ett barn både af medeltidens mysterium och af det antikiserande dramat, i England och i synnerhet i Spanien påminnande mer om det förra, i Frankrike mera om det senare. I Tyskland kom det däremot icke till en förening mellan de båda motsatserna; Gryphius', Hallmans och Lohensteins tragedier voro blott läsedramer, och på teatern uppfördes endast Hanswurstiader samt Haupt- und Staatsactionen.

Hiärnes trupp.

I Sverige utgick den antikiserande riktningen, såsom naturligt var, från Upsala. I sin självbiografi berättar Hiärne, att han redan såsom ung af sina lärare öfvats i att agera i Schonæus' Terentianska komedier; alltså — fortsätter han — »till att divertera ungdomen upprättade jag mig uti Slottet uti den bästa salen en teater, hvartill sal. Professor Rudbeck, som var en älskare af allt det, som artigt och kvickt var, mig allvarligt och flitigt halp. Jag målade teatern själf, antog till agerande personer af ungdomen, dem, som jag fann därtill mest kapable, hvilket gjorde, att jag snart

Digitized by Google

blef bekant hos alla icke allenast uti Upsala utan ock i Stockholm öfver allt, hälst att komedier af svenskt folk var den tiden mycket rare, vetandes man intet att på 30 år för detta någon Comedie i Upsala vara hållen».

Emellertid skulle den unge Karl XI komma till Upsala för att där — som det hette — studera, och Hiärne, som till sin teater innehade den bästa slottssalen, »som med ovidianska fabler i gipsvärk sirad var», fick af Rudbeck befallning att antingen utrymma salen eller där till konungens »plaisir» uppföra något skådespel. Hiärne valde det sista, och, samtidigt med det att hans egen kärleksroman utspelades, skref han sorgespelet *Rosimunda*, vår första klassiska tragedi, som den 15 aug. 1665 uppfördes på Upsala slott. Kostymer erhöllos från den gamla ballettgarderoben från Kristinas tid, och skådespelare blefvo Hiärne, bröderna Wollimhaus (sedermera grefvarne Gyllenborg och Lejonstedt), Samuel Columbus m. fl. Representationen, som började kl. 2 och slutade först mellan 7 och 8 på kvällen, aflopp till åskådarnes synnerliga belåtenhet.

Det ämne,* Hiärne tagit sig för att behandla, hade länge varit kärt för de antikhärmande tragöderna, väl hufvudsakligen därför att det erbjöd stora likheter med Senecas bloddrypande, gräslighetsfylda tragedier, hvilka under renässansen voro de mest kända och uppburna af antikens, och i behandlingssättet afviker Hiärne föga från de regler, som med Trissinos Sophonisba blifvit gällande; man kan t. o. m. säga, att han lyckas vida bättre än de skalder, som i andra land gått i spetsen för samma riktning. Redan i början af stycket, som inledes af hämndgudinnan Nemesis monolog, få vi en förkänsla af de olyckor som skola tima, och under hela utvecklingen hvilar det en äkta tragisk, olycksmättad stämning öfver dramat. Alboins självförhäfvelse — man kunde säga: antika »hybris» — och trygghet gent emot den fara, som åskådaren känner, men på hvilken han själf ej vill tro, bidraga att förstärka den dystra, tragiska färgtonen, och den oblidkelighet, med hvilken den slutliga katastrofen närmar sig, erinrar nästan om det antika ödet. Handlingens utveckling är förträfflig och hvarje akt innebär en stegring, möjligen med undantag af den sista. Vidare äger värkligen hvar och en af hufvudpersonerna — ehuru Hiärne icke alltid fullt riktigt utvecklar detta — en tragisk skuld, som berättigar hans undergång, samtidigt med det att åtminstone hjältinnan tillika fylles af ett i viss mån berättigadt patos. Rosimunda.

* Longobardernas konung Alboin hade dräpt Rosimundas fader, gepidernas konung, därpå gift sig med henne och tvungit henne att dricka ur faderns hufvudskål. Rosimunda hämnades genom att mörda Alboin.

Digitized by Google

I likhet med antikens tragedier framställer Rosimunda egentligen blott katastrofen. Alboins brott är redan begånget, då stycket börjar, och syftet är därför mindre att framställa någon rik och komplicerad handling än att såsom i de antika dramerna utveckla ett mäktigt tragiskt patos. I jämförelse med det Shakspere'ska dramat händer det därför ganska litet i Rosimunda, akterna upptagas mest af långa monologer, i hvilka hufvudpersonernas kraftiga affekter bryta fram, och vi få här lika litet som hos de antika tragöderna bevittna någon karaktärs-utveckling; sådana hufvudpersonerna äro vid styckets början, äro de vid dess slut. Likaså sakna karaktärerna — såsom ständigt i detta antikiserande drama — all mångbestämdhet; de äro fylda af ett enda patos, äro representanter för en enda lidelse, och detta drag, som sedermera gick öfver till det franskt-klassiska dramat, gör, att de förefalla oss liflösa och abstrakta. Karaktärsteckningen, särskildt af Helmiges, hvilken blir redskapet för Rosimundas hämnd, är visserligen bygd med fransk logik, men psykologien gör liksom inom sonetten och romanen ännu blott intryck af begreppsanalys.

Äfven i andra punkter märker man Hiärnes starka beroende af den gällande ästetiken. Genom en missuppfattning af Aristoteles definition af det tragiska hade man förklarat, att ett sorgespel antingen borde väcka medlidande eller fruktan, och Hiärnes stycke var tydligen afsedt att framkalla den »fasa», som man snart hade satt som tragediens mål i stället för »fruktan». Från det antikiserande dramat har han vidare upptagit de körsånger, med hvilka alla akterna (utom den sista) afslutas, och innehållet i dessa sånger är det öfliga eller betraktelser öfver lyckans växling. Ytterligare har han från detta drama upptagit bruket af förtrogna, och i likhet med Jodelle och andra dramatiker af samma skola låter han de aflidnes vålnader ofta ingripa i handlingen. Den från Seneca ärfda förkärleken för en sentensrik stil och korta, antitetiska repliker återfinnes likaledes hos honom, och hvad de bekanta s. k. tre enheterna beträffar, iakttagas dessa hos honom ungefär lika noggrant som hos Trissinos öfriga efterföljare. Handlingen är en och begränsad, äfven om afslutningen härutinnan något brister, tiden omfattar visserligen något mer än ett solhvarf, men är tydligen ganska kort, och det hela spelar i ett allmänt hållet rum, som åtminstone ej växlar under samma scen. Slutligen rör sig detta drama blott med furstliga personer. I det hela är således Rosimunda ett ypperligt exempel på en tragedi enligt den definition, som gifves i Andreas Arvidis poetik, som trots sin ytlighet dock afspeglar tidens ästetiska teorier:

Digitized by Google

»En tragœdia — yttrar Arvidi på sitt naiva språk — är till sitt majestät den heroiska dikten likformig, allenast att hon sällan lider, att man ringa ståndspersoner och släte saker införer, efter som hon handlar om konungslig lefvernes farligheter, och för den skull i henne införas suckan, landsflyktighet, mord, brand och annat fasligt».

Med Rosimunda kan Hiärne således sägas hafva på dramats område inledt den riktning, som — hvad beträffar litteraturen i allmänhet — börjat med Stiernhielm, och han liknar mästaren i förkärleken för orimmade, daktyliska versmått. Knitteln, som förut enväldigt härskat i dramat, blef med denna tragedi aflyst, och redan detta visar, att vi här hafva att göra med ett alster af den nya Stiernhielmska vitterheten. Epok i det svenska dramats historia bildar Rosimunda dock framför allt däri, att detta sorgespel är det första drama, som afser att vara ett k o n s t v ä r k, en svensk tragedi, bygd efter den antika smakens lagar.

Det är sant, att detta drama ej är fullt originelt, ty — såsom Doc. Wrangel påpekat i ett ännu ej utgifvet arbete — är den holländske humanisten Zeve-

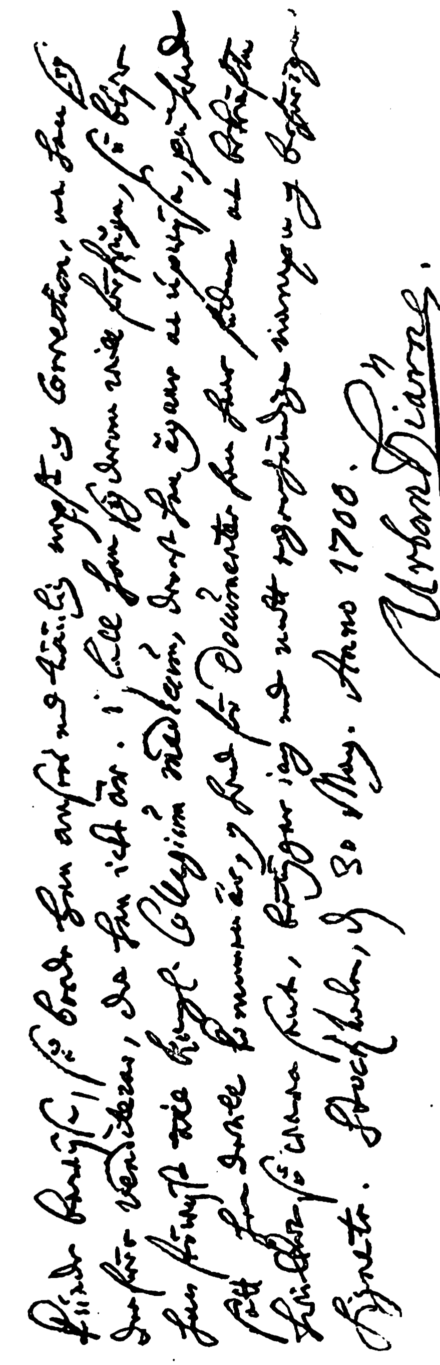

Urban Hiärnes autograf. (Ur Kongl. Bibliotekets samlingar.)

Digitized by Google

cotius' latinska tragedi Rosimunda dess förebild. Men öfver hufvud taget gälde under äldre tider ej våra dagars stränga fordringar på originalitet. Corneille's Cid skulle nu stämplats såsom ett oförsynt plagiat, de flesta af Shakspere's stycken likaså, och Hiärne förhåller sig till sin förebild lika så fri som renässansens skalder i allmänhet till sina. Direkta öfversättningar förekomma sällan, och likheten inskränker sig i regeln till att Hiärne från Zevecotius i grunddragen lånat själfva utvecklingen af ämnet samt parafraserat vissa scener i dennes drama; en mängd andra saknas däremot i förebilden. En förtjänst hos Hiärne var i hvarje fall hans lyckliga val af ämne och den förmåga han visar i att fasthålla och tillämpa skolans ästetiska teorier.

Just afvikelserna från förebilden äro för oss af det största intresset att studera. De röja nämligen tendenser, som, om de utvecklats, helt visst gått i samma riktning som den, på hvilken det engelska dramat under Elisabeth slog in, och de visa, att denna riktning bäst passade för den svenska nationalkaraktären, ehuru utvecklingen sedermera på grund af andra inflytelser kom att gå åt alldeles motsatt håll. Zevecotius' stycke är nämligen ganska odramatiskt och var tydligen blott afsedt att läsas; större delen upptages af monologer och körsånger, hvilka blott innehålla reflexioner öfver det skedda. Hos Hiärne däremot är intrigen vida mera komplicerad och spännande, och händelserna föras här värkligen fram på scenen — Alboin, hvars mord i förebilden blott omtalas, mördas här inför åskådarnes ögon. Hiärne hade tydligen en god blick för hvad som sceniskt »gjorde sig»,* och detta röjer sig öfver allt i hans dramatiskt effektfulla stycke, när man jämför detta med Zevecotius' stela läsedrama. Det engelska dramats lifliga, spännande handling, hvarigenom detta skiljer sig från det antikiserande, finnes således till tendensen äfven hos Hiärne.

Äfven i en annan näraliggande punkt afviker han alldeles afgjordt från förebilden. Renässansens ästetiker hade skarpt skilt på tragedi och komedi och i dem sett tvänne oförenliga konstarter. I de antikiserande sorgespelen kunde således några komiska scener ej inblandas, och dylika saknades äfven sedermera i Corneille's och Racine's stycken. I England däremot började man redan tidigt att i de allvarliga skådespelen inlägga en komisk bihandling — alldeles såsom i medeltidens mysterier. Under äldre tider stod denna vanligen ej i någon förbindelse med hufvudhand-

* Häri har han en viss frändskap med Messenius, som icke varit utan invärkan på honom.

Digitized by Google

lingen, utan löpte parallelt med denna, men så småningom sökte man att allt mer sammanarbeta dem. En dylik blandning af allvar och skämt fanns ju i det mänskliga lifvet, och i betraktande af engelsmännens realism, var därför en dylik utveckling fullt naturlig. Helt visst var det samma realism, som kom Hiärne att i detta fall bryta med Zevecotius. I sitt drama inlade han nämligen en komisk bihandling, hvars olika scener han dock icke skriftligen utarbetade utan endast antydde; själfva utförandet öfverlämnades åt de spelandes improvisationsförmåga. Sammanhanget mellan denna bihandling och hufvudhandlingen är ännu ganska löslig, men onekligen finnes en tendens att knyta dem samman.

Detta förstlingsarbete på tragediens område var således mer än vanligt löftesrikt — och dock blef det utan någon större betydelse. Hiärne själf lämnade snart Upsala, dragen till andra sysselsättningar, och inom truppen fanns ingen, som kunde upptaga hans fälda mantel.

En bland de kvarvarande, **Anders Wollimhaus** (sedermera Grefve **Lejonstedt**) skref i slutet af 1660-talet en annan tragedi, *Dido,* men denna röjer på intet sätt Hiärnes dramatiska förmåga. Ämnet är visserligen antikt, handlingens enhet jämförelsevis noga iakttagen, och författarens syfte har helt visst varit att åstadkomma ett konstvärk, men krafterna voro alldeles för otillräckliga.

För öfrigt känner man föga till Hiärnes trupp. Säkerligen var det denna som 1669 uppförde Columbus' dramatisering af Stiernhielms Hercules, af truppens medlemmar äro äfven några dramatiska bröllopsdikter, man vet också, att truppen åtminstone någon gång uppträdt på Bollhusteatern i Stockholm, men redan i början af nästa decennium befann teatern sig i upplösningstillstånd. I konsistoriet klagades öfver, att medlemmarne »skämde akademien med sina actiones»; skådespelarne kunde ej sina roller, utan än läste de från papperet, än blandade de in obsceniteter af egen uppfinning, universitetet till skam.

1682 kom det emellertid nytt lif i den dramatiska värksamheten inom den gamla universitetsstaden. Under Olaus Rudbecks och Lagerlöfs ledning bildade det sig ett nytt skådespelarsällskap, som till en början anspråkslöst spelade i det »kungl. stallet» (således i den byggnad, som nu fått vika för det nya universitetshuset). Efter fyra år hade emellertid krafterna vuxit, så att sällskapet beslöt att äfven uppträda inför hufvudstadens publik. Tack vare Lindschölds understöd* fingo studenterna rätt att för sina

Svenska teatern 1682—1691.

* Truppen erkände upprepade gånger sin tacksamhetsskuld till sin Mæcenas. På hans namnsdag 1688 uppvaktade man honom med balletten: *Sång- och Fägne-Gudinnornas nyligen upslagne Tiäll under den Store Atles Blomstrande Lind, På den Swenske Parnasso i Nordanlund* (af **Daniel Wallenius**), och på namnsdagen 1689 hyllades han med den af **Börk** skrifna balletten *Ärans oförwisneliga okk Lagerljkt grönskande Linder.* Samma år uppfördes på konungens födelsedag balletten *Lycko-Pris,* författad af **Börk, Johan Widman** och **Georg Josuæ Törnqvist** (sedan **Adelcrantz**).

Digitized by Google

representationer begagna det nya Bollhuset eller Lejonkulan, och där upprättades mellan åren 1686 och 1691 den första svenska teatern. Förmodligen spelade man dock jämförelsevis sällan, ty åtminstone under den första tiden fortsattes ännu föreställningarne i Upsala, och då medlemmarne sedermera så småningom öfverflyttat till Stockholm, fingo de där andra sysselsättningar, hvilka togo deras tid i anspråk. Yrkesmässiga skådespelare voro de icke, snarare amatörer, som af kärlek till svenskt språk och vitterhet egnat sig åt den dramatiska konstens upphjälpande, och detta visas äfven däraf, att de — så vidt man vet — endast spelat stycken, som författats af truppens egna medlemmar.

De äldsta stycken, som bevarats af deras repertoar, äro från 1687, och båda äro författade af **Johan Celsius**, som året förut till Karl XI:s ära skrifvit ett festspel, af hvilket dock blott ett fragment finnes i behåll. Intetdera af de bevarade styckena från 1687 är i samma stil som Rosimunda.

Celsius' *Disa* behandlar det gamla, särskildt i Upsala populära sagoämnet, och liksom Messenius' lika nämnda »Comœdia» är äfven Celsius' stycke ett rent folkskådespel utan allt beroende af antiken. Det skiljer sig egentligen blott i en punkt från den föregående periodens dramer — knitteln förekommer nämligen icke längre. Disa är i stället helt igenom på prosa — Dido hade endast delvis varit det — och i detta val af framställningsform hafva vi tvifvelsutan att spåra icke blott ovilja mot den äldre tidens otympliga vers, utan ock ett inflytande från den starka realistiska strömningen inom tidehvarfvet; prosan anger ju en tendens att bringa dramat närmare det värkliga lifvet. Den nya truppens äldsta stycke, som skrefs för Distingsmarknaden i Upsala, kan således betecknas såsom ett försök att bygga vidare på det gamla, medeltida dramats grund, och af den omständigheten att detta drama åter togs om hand af den nya riktningens män, hade man kunnat vänta en kraftig uppblomstring af det folkliga skådespelet, möjligen ett försök att förena detta och det antikiserande dramat med hvarandra. Men däraf blef intet. Celsius' kort därefter skrifna drama, *Orpheus och Eurydice*, som uppfördes i Stockholm, har en helt annan karaktär. För att förstå denna måste vi kasta en blick tillbaka på utlandets litteratur.

Skulle man jämföra den grekiska tragedien med någon modern konstform, blefve det icke närmast med våra dagars sorgespel, utan snarare med operan eller oratoriet. Den grekiska tragedien var nämligen ett musikdrama, och de första moderna operorna voro i själfva värket afsedda att återupplifva detta an-

Digitized by Google

tika musikdrama, som man icke längre ansåg vara riktigt imiteradt i Trissinos och hans efterföljares retoriska tragedier. De första operorna voro Rinuccinis och Peris Dafne (1594)* och Eurydice (1600). Men någon egentlig nyhet inneburo dessa icke. Redan förut hade ett starkt musikaliskt element ingått i pastoralen eller herdedramat, och skillnaden mellan pastoral och opera blef därför mera en grad- än artskillnad, ty äfven operorna upptogo till en början samma ämnen som pastoralerna, och det syfte, som Rinuccini haft med sitt musikdrama — att återupplifva den grekiska tragedien — detta syfte hade äfven föresväfvat Angelo Poliziano, författaren af Orfeo, världens första herdedrama (1472), samt ännu klarare uppfattats af Guarini, med hvilkens Pastor Fido (tr. 1590) pastoralen ansågs hafva nått sin högsta fulländning. Att för öfrigt dylika dramer — trots de naivt pastorala ämnena — kunna värka såsom grekiska tragedier, kan icke annat än erkännas af den, som haft tillfälle att åhöra Glucks härliga tonskapelse Orfeo.

Celsius' Orpheus och Eurydice bör helt visst betraktas såsom ett försök i denna riktning, och utan tvifvel var det Angelo Polizianos Orfeo, som i första eller andra hand utgjorde författarens förebild. Det svenska stycket är visserligen ingen opera, men ett starkt musikaliskt element ingår däri; några, visserligen mindre, partier sjöngos, och vid andra angifves det, att musik exekverats. Denna musikaliska pastoraltragedi — med antikt ämne och i viss anslutning till den grekiska tragedien — var äfven en konstform, som förträffligt passade för tidens smak; om Rosimunda varit ett uttryck för den Stiernhielmska tidens mera rent klassiska riktning, passade pastoraltragedien med dess sentimentalitet, dess förkärlek för italienska versformer och dess prakt i dekorationer** bättre i

* Dafne blef äfven Tysklands första opera. Opitz öfversatte nämligen Rinuccinis text till tyska, och till denna text skref H. Schütz ny musik. Operan uppfördes i Torgau 1627.

** Lejonkulan hade nog ej mer än två värkliga dekorationer, nämligen ett palats och en skog, men man tyckes hafva hjälpt sig dels med tillfälliga dekorationer, genom hvilka palatset kunde förändras till flera olika rum och den andra dekorationen föreställa såväl »en vild skogstrakt» som en hafsstrand, dels genom dubbla skåderum, ett yttre och ett inre, någon gång t. o. m. tredubbla. För denna tids teaterpublik var sceneriet helt visst glänsande. Första »öppningen» i Orpheus framställer »en grön skog». I den andra hafva vi samma dekoration i det inre skåderummet, i den tredje likaså, men här måste det yttre skåderummet hafva framstält en hafsstrand, ty man ser, huru Neptunus »gömmer sig i vattnet». Den fjärde akten framställer »en mörk skog med grymma bärgsklyftor och innanföre den eldsprutande afgrunden», i hvilken en del af »öppningen» spelar.

Äfven teatermaskineriet hade — tack vare balletterna — höjt sig vida öfver den nivå, på hvilken man stod på Messenius' tid. I t. ex. Philomela »nedkommer Pallas af himlen med en sky omgifven», och vid scenens slut »föra skyarne henne upp i luften». I Phaeton, som skildrar hjältens bekanta färd med solens spann, »visas fyra rasande och eldsprutande hästar flyga i skyn», därpå öppnas det inre skåderummet, »hvarest vagnen ligger omkull och Phaeton bredvid såsom död, öfver hvilken

Digitized by Google

stycke med den marinism, som samtidigt gjorde sig gällande inom den lyriska och episka dikten. Celsius första försök blef häller icke utan efterföljd. Från de närmast följande åren hafva vi nämligen icke mindre än tre andra pastoraldramer: *Phaeton* af okänd författare, *Phyches Sårg- okk Fröjdespel* (1689) — en efterbildning af Molière's, Quinaults och Corneille's operadrama — af **F. T. Bergman** samt *Apollo** (1688) af **Isak Börk**, truppens flitigaste författare.

Celsius' Orpheus bibehåller bäst pastoraltragediens skaplynne. De öfriga, som antagligen skrefvos för hofvet i Stockholm, kunde däremot icke undgå att taga intryck af dess drama — balletten. Och däröfver kan man ej förundra sig. Operan, som tidigast var afsedd att blifva ett musikdrama i antik stil, öfvergick i alla land allt mer och mer till en musikalisk ballett, och de svenska styckena följde i detta fall blott med den allmänna utvecklingen.

Den tendens till en mera liflig handling, som jag påvisat i Rosimunda i förhållande till dess förebild, skönjes för öfrigt äfven i Celsius' stycke; under det att t. ex. Eurydices död hos Poliziano blott omtalas, inträffar denna här på scenen.

Men för dessa pastoraltragedier öfvergaf man icke försöken i den riktning, som inledts af Rosimunda, och vi hafva ej mindre än fyra tragedier, som mer eller mindre gå i denna stil, ehuru det musikaliska element, som funnits i de nyssnämnda pastoraltragedierna, därför ej försvann. Dessa tragedier äro *Hippolytus*, *Troas*** och *Philomela* af okände författare samt *Darius* (1688) af **Börk**. Minst tilltalande är Philomela, som röjer en tydlig påvärkan från Thyestes, en af Senecas mest bloddrypande tragedier, och utan tvifvel var det författarens mening att med det gräsliga ämnet framkalla den tragiska »fasa», som så lifligt tilltalade renässansens tragöder, men detta syfte motvärkas i en icke ringa mån af den nästan ballettartade afslutningen, i hvilken vi liksom i den antika saga, som legat till grund för stycket, se de handlande hufvudpersonerna förbytta i — fåglar. De trenne andra tragedierna voro däremot afsedda att väcka »medlidande», och denna afsikt röjer sig särskildt i Darius, som är en fem akter igenom fortsatt

---

ur skyn sjunges en visa». Sedan sången upphört, ser man Phoebus »uti det allra innersta skåderummet, sittandes i några mörka skyar». Efter hans klagotal »slutes det innersta skåderummet, och följande inträde afhandlas i det andra, hvilket helt svart och mörkt visas».

* Likheten mellan Börks Apollo och Opitz' förut omtalade Dafne, äro, ehuru båda behandla samma ämne, knapt så stora, att ett samband dem emellan kan antagas.

** Det är dock icke fullt säkert, om ock mycket sannolikt, att denna tragedi skrefs för den nu omtalade truppen och icke för den föregående.

Digitized by Google

lamentation. Då stycket börjar, är Darius redan besegrad af Alexander, och tragedien framställer således efter antikt mönster endast hans slutliga olycksöde, för hvilket han — som det synes — skuldlös dukar under. Ungefär samma karaktär har Troas, en bearbetning af Senecas Troades — dock utan körer och med tydlig tendens till en lifligare handling än i förebilden. Äfven detta stycke innehåller knapt annat än en fortsatt klagan af Hecuba öfver de olyckor, som drabba henne efter Trojas undergång. Bäst är Hippolytus, i hvilken författaren behandlat ett af renässansens mest omtyckta motiv.* Icke blott att språket har en klang och en verve som sällan i denna tids dramer; äfven byggnaden är mera korrekt än vanligt. Författarens hjälte är den kyske Hippolytus, som motstår frestelsen, icke den af sina lidelser sönderslitna Phädra, och den unge författaren hade tydligen ingen föreställning om det psykologiska intresse, som en dylik karaktär erbjöd. Han lägger därför hufvudvikten på skildringen af Hippolytus, som skuldlös går under, i det han bevarar sin karaktärs hela renhet. Från dramatisk synpunkt var detta val af hufvudperson onekligen ett fel, ty inom dramat kan svårligen en Hippolytus afvinna oss samma intresse som en Phädra, men Herculesidealet från Stiernhielms dagar värkade ännu på denna tid, och för den erotiska lidelsens tragik ägde man intet sinne; i intet af denna tids sorgespel, om man undantager Wollimhaus' otympliga försök, tecknas denna lidelse med någon sympati, och i Hippolytus vill författaren — såsom han uttrycker det i den vackra prologen, hvilken nästan klingar såsom Herculesdikten, omsatt i dramatisk form — visa, huru »dygden segrar sist utöfver världens lycka». Men att han, oaktadt hela dramat afser att förhärliga dygden, likväl haft en viss sympati öfrig för den olyckliga Phädra, visar, att den psykologiska blicken dock skärpts, sedan Stiernhielm i sin dikt tecknade Lustans gestalt.

Fullt originell är Hippolytus lika litet som Rosimunda. I ämnets utveckling och äfven i vissa enskildheter följer författaren Senecas tragedi med samma namn, men liksom Hiärne söker äfven han att gifva ämnet en mera modern behandling, och betecknande är, att den starka lidelsen i Phädras kärlek så mycket som möjligt dämpats i den svenska efterbildningen och ersatts af en tämligen blek sentimentalitet.

Såväl Hippolytus som i viss mån Philomela, Troas och Darius

* Phädra älskar sin styfson Hippolytus, men då denne vägrar att besvara hennes brottsliga kärlek, anklagar hon honom falskeligen att hafva våldtagit henne. Hippolytus straffas och Phädra dödar sig själf.

Digitized by Google

skilja sig dock i några väsentliga punkter från Rosimunda och andra antikiserande tragedier samt stå snarast i utvecklingen midt emellan dessa tragedier och det senare franskt-klassiska dramat. Detta visar sig ej blott däri, att kören bortfallit och de växlande, orimmade versformerna ersatts af den retoriska alexandrinen,* utan äfven däri att Hippolytus ej blott framställer själfva den tragiska katastrofen utan äfven visar oss utvecklingen till denna. Den riktning på det franskt-klassiska dramat, som antydes dels af Iphigenia-representationen 1684, dels af den franska truppens inkallande 1699, antydes således äfven i Lejonkulans drama, och kort efter sällskapets upplösning öfversatte en af dess medlemmar, **Georg Törnqvist,** Racine's — dock mest antikiserande drama — *Esther*, det äldsta franskt-klassiska stycke, som finnes på svenskt språk.

I ingen af Lejonkulans tragedier förekommer någon komisk bihandling. Men truppen försummade därför icke lustspelet, och inom detta anslöt man sig afgjordt till den mera folkliga riktning, som man med Disa tycktes vilja beträda.

Truppens komiska repertoar bestod nämligen af friska, om än föga konstnärligt utförda farser eller s. k. nachspel, så benämnda därför att de uppfördes efter de allvarliga skådespelen. De flesta af dem äro sångspel, dock icke med omväxlande melodier; i stället har hela det lilla dramat formen af en enda »visa». Innehållet är ofta skabröst. Ett nachspel, som uppfördes i Upsala 1685, ehuru det trycktes först 1700, handlar om en hustru, som först mottager tvänne älskare, den ene efter den andre, samt därpå på ett fintligt sätt lyckas föra den hemkommande mannen bakom ljuset samt rädda de båda »kurtisanerna»; ett annat nachspel, hvari ett liknande tema varierades, trycktes 1691. Ett tredje stycke, *Den Olyckligen gifte Putzdrummel*, är liksom Disa på prosa samt betydligt utförligare än de nyssnämnda visorna. Själfva motivet erinrar om det, som Holberg användt i Henrik og Pernille, och behandlingen röjer onekligen en icke ringa komisk verve.

Men äfven mera höfviska sångspel funnos. Ett, som trycktes redan 1683, är en dialog mellan en »monsieur och en jungfru» och skildrar »ett rätt metodiskt frieri» i den tidens sirliga stil; ett annat, i hvilket fem personer uppträda, börjar i en tämligen smäktande herdestil, men öfvergår mot slutet i en mera drastisk komik.

Under de år truppen värkade, hann den således att göra en icke obetydlig insats i vår dramatiska litteratur, men dess värksamhet saknade icke sina obehag. Skådespelarens yrke stod då

* Darius värkar stundom såsom ett af Leopolds sorgespel i förgrofvad form. Redan i detta drama hafva vi denna uppstyltade, ihåliga deklamation, som sedermera möter oss i 1700-talets tragedier, och vi kunna äfven iakttaga samma böjelse för abstrakta uttryckssätt.

Digitized by Google

i anseende föga öfver lindansarens, och mången fann det därför upprörande, att studenter egnade sig åt detta kall. Att på fullt allvar öfvergå till yrkesskådespelare hade de väl icke tänkt; så småningom erhöllo de tjänster i hufvudstaden, och detta i förening med klandrarnes speglosor förmådde dem att för alltid taga afsked af teatern. 1690 anlände för öfrigt de »nordiska komedianterna» till Stockholm, och de svenska skådespelarne förmådde säkerligen ej att uppehålla konkurrensen med dessa medtäflare.* Samma år afled äfven deras beskyddare Lindschöld. 1691 uppfördes därför deras afskedsstycke, *Valete theatren*, och med detta afslutades den första svenska teaterns värksamhet.

Utan värkliga yrkesskådespelare kan ett drama icke existera, och för dylika var Stockholm ännu för litet. De onekligen stora ansatser, som röja sig i Lejonkulans dramer, ledde därför ej till något resultat. Medelklassen förmådde icke att uppbära och genom sina fordringar utveckla det antikiserande dramat till ett nationelt och folkligt, och från hofvet möttes de unga af likgiltighet eller af de höges förkärlek för balletter och upptåg.

* Dessa erhöllo nu rätt att spela i Lejonkulan eller det stora Bollhuset, under det att svenskarne hänvisades till det lilla.

Scen ur »upptåget» vid Karl XI:s kröning. (Ur Certamen equestre.)

Digitized by Google

Vignett ur Certamen equestre.

Den religiösa litteraturen.

Då Karl XI 1693 firade hundraårsminnet af Upsala möte, kunde han, från sin synpunkt sedt, med stolthet blicka tillbaka på det gångna seklets utveckling. Den likformighet och den ordning, som för honom stodo såsom ideal, voro strängt genomförda: den svenska statskyrkan hade utvecklats till ett i flere fall förträffligt ämbetsvärk, och all makt och myndighet äfven i andliga ting var samlad i den envåldige konungens hand. Den långa kampen om kyrkans frihet hade afgjorts genom 1686 års kyrkolag, i hvilken kyrkan gjordes till ett organ för staten och ställdes i ett så starkt beroende af denna,

Digitized by Google

att det onekligen låg en viss sanning i de ord, som fäldes af den hetlefrade och modige dalapresten J. Boethius. »Konungen hafva de — yttrade han om lagens författare — uppsatt för en herre uti den dyrköpta Jesu Kristi församling, att han ock uti de stycken, som Jesu Kristo tillhöra och dess församling, skulle efter eget behag och godtycke och annat stadga och förordna ... In summa: det fattas icke mycket, att de hafva velat gjort den salige konungen till en påfve och antikrist». Redan 1663 hade konkordieboken blifvit gällande för den svenska kyrkan, och året därpå hade stadgats, att den, som afveke från kyrkans lära, skulle straffas icke allenast såsom en kättare, utan ock såsom den allmänna rons och säkerhetens förstörare och förvillare.

Den individuella frihet i andliga ting, som ännu fanns under den äldre protestantismens dagar, hade vid tiden för jubelfesten redan ersatts af en förstelnande likformighet. Församlingsmedlemmen skulle t. ex. bevista gudstjänsten i sin kyrka och tilläts icke att efter godtycke välja en annan, och hospitalspredikanten i Linköping, som råkat utdela nattvarden åt några, som tillhörde domkyrkoförsamlingen, åtalades härför, ehuru han undslapp med en varning, emedan man förmodade, att han icke gjort det af »någon arghet», men konsistoriet tillade, att om han vidare utdelade nattvarden åt »någon, som borde komma till domkyrkan», så skulle denna afvikelse från god ordning »komma att stå honom dyrt». Men i denna uniformitetssträfvan fullföljde Karl XI:s tid blott de tendenser, som kunna spåras tillbaka ända till Laurentius Petris dagar, och konungen — i allt en värkställighetens man — bragte dock de arbeten till afslutning, på hvilka den ena kommissionen efter den andra fruktlöst arbetat under närmare ett århundrade.

Kyrkolagen. Jag har redan nämnt kyrkolagen af 1686, som ersatte 1572 års kyrkoordning. Den slutliga redaktionen af detta arbete torde kunna anses såsom **Lindschölds** värk.*

Handboken. Då Karl XI tillträdde regeringen begagnades ännu 1614 års handbok. Då denna först utfärdades, åtföljdes den icke af någon befallning om dess bruk; snarare kan sägas, att Gustaf Adolf blott gaf sitt tillstånd till dess begagnande. Men den nya handboken af 1693, som för öfrigt jämförelsevis föga afviker från den gamla, utfärdades af konungen »till orubbad regel och rättesnöre», hvarifrån ingen skulle understå sig att afvika.

Redan 1645 hade man erhållit ett för rikets alla kyrkor gemensamt böneformulär, och femtio år därefter fingo vi vår första strängt officiella psalmbok. Ännu i kyrkolagen af 1686 hette det härom: »De psalmer, som härtill varit bru-

* Af äldre förslag äro **Laurelius'** och **Emporagrius'** — båda från 1655 — de viktigaste. I bägge häfdas ännu kyrkans frihet gent emot den världsliga makten.

Digitized by Google

kade och uti Upsala-psalmboken äro införda, skola ock härefter vid gudstjänstens förrättande sjungas; där ock några andra, af gudeliga och lärde män författade, befinnas vid öfverseendet komma öfverens med Guds ord och trons renhet samt tjäna till andakt och uppbyggelse, må de jämnväl tryckas och vid gudstjänsten brukas.» Men en dylik valfrihet var i själfva värket alldeles stridande mot karaktären i det symbolismens tidehvarf, som nu nått sin kulmen, och friheten blef äfven af kort varaktighet.

Psalmboken. Tanken på en ny psalmbok utgick från **Svedberg**. Han och hans dåvarande vän Urban Hiärne började nämligen på egen hand en revision af den gamla Upsalapsalmboken, uteslöto föråldrade psalmer, rättade rim och meterfel i andra, diktade och öfversatte själfva nya samt lånade och omarbetade andra, som funnos i nyare samlingar af svensk religiös poesi. Därvid hjälptes de af den sedermera så bekante Jakob Boethius, då ännu lektor i Västerås, samt professorn i Upsala Israel Kolmodin. På Svedbergs initiativ nedsatte konungen 1691 en kommission, bestående af biskop Erik Benzelius d. ä., Svedberg och Kolmodin, med uppdrag att inkomma med ett förslag till ny psalmbok; »dock — yttras det i konungabrefvet härom — måste vid de bekanta psalmerna, hvilka tillförene finnas i de auktoriserade psalmböckerna och församlingen kan merendels utan bok sjunga, ingen märklig ändring ske utan den där högnödig skattas».

Svedberg, som var komittéens drifvande kraft, arbetade raskt, delvis med hjälp af Spegel och Petrus Lagerlöf, och redan på våren 1693 kunde han öfversända sitt arbete till Upsala att granskas af den teologiska fakulteten därstädes. Allt tycktes lofva en god utgång, ty förslaget gillades och underskrefs af ärkebiskopen och alla teologie professorerna, och äfven en af preseståndet nedsatt kommission hade blott några obetydliga rättelser att göra. Svedberg vågade då med konungens tillstånd* att utgifva sitt arbete, och 1694 utkom *den s. k. Svedbergska psalmboken*, innehållande 482 psalmer. Af dessa kan, enligt Totties undersökning, Svedberg själf antagas hafva författat 16 och öfversatt 20.

Under denna tid, då den teologiska grälsjukan vid minsta oförsiktighet bröt ut, var det dock ingalunda lätt att gifva ut religiösa arbeten, isynnerhet om dessa skulle tillmätas en symbolisk karaktär. Den trätlystna biskop Carl Carlsson lyckades också, biträdd af Superintendenten Jakob Lang och professor Crispinus Jernfeld, uppväcka en storm emot det Svedbergska arbetet, som förklarades innehålla svåra irrläror; så t. ex. stämplades versen: »Then tu ock födde af tin krafft» såsom obiblisk, ty enligt Hebreerbrefvet födde fadern sonen icke af sin kraft, utan af sitt väsen. Likaså ansågs uttrycket: »påtog mans hamn» såsom kätterskt, ty då det svenska »hamn» motsvarade det grekiska »phantasma», innehöll denna vers en förnekelse af Kristi sanna mänskliga natur och en förnyelse af gnosticismens och manekeismens doketism. Anmärkningarna — säger Tottie, hvars samvetsgranna framställning jag här följt — »utgöra ett belysande exempel på ortodoxismens sed att bedöma alla kyrkliga lifsyttringar, således äfven psalmdiktningen, ur synpunkten af sträng dogmatisk noggrannhet.»

Emellertid framfördes dessa anmärkningar med en sådan häftighet, att äfven Karl XI imponerades och nedsatte en ny kommission för att ånyo pröfva förslaget. Granskningen, i hvilken äfven Svedbergs trenne angripare deltogo, mynnade emellertid ut i några obetydliga anmärkningar, och det såg ännu en gång

* Samtidigt erhöllo professorerna Olaus Rudbeck och Harald Vallerius i uppdrag att sätta musik till psalmerna. Det vill synas, som om Vallerius så godt som ensam utfört detta uppdrag.

Digitized by Google

ut, som om den Svedbergska psalmboken skulle slippa fri, i synnerhet som konungen själf förklarade, att »allt hvad de gjort så stort väsende af att vara så groft kätteri och villfarande meningar stannar allenast uti en onödig ordaträta.» Emellertid hänvisades förslaget till en ny granskning af samtliga Sveriges och Finlands biskopar, och vid detta möte blef den Svedbergska psalmbokens öde beseglADT. Dels klandrade man de ändringar Svedberg gjort i de af ålder brukliga psalmerna, och särskildt ansåg man, att för stor hänsyn tagits till versens välljud, när psalmboken framför allt borde vara »ren och oanstötlig för de lärde och ljus och tydlig för de enfaldige»; dels framställdes anmärkningar mot såväl de uteslutningar af gamla som de tillägg af nya psalmer, som Svedberg gjort. Då biskoparnes mening gillades af den i religiösa ting undergifne konungen, kunde således den Svedbergska psalmboken, hvars tryckning Svedberg af egna medel hade bekostat, ej längre användas. Den blef äfven ofördröjligen konfiskerad, och Svedberg erhöll aldrig full ersättning för de utgifter han fått vidkännas för arbetets tryckning, som dock skett på regeringens uppdrag.

Den nya psalmboken, som redigerades af de vid det nyssnämnda mötet församlade biskoparne, blef dock endast en reviderad upplaga af den Svedbergska. Mindre ändringar frånsedda, nöjde man sig med att utesluta 75 nummer och tillägga 6, så att hela antalet steg till 413, hvarjämte man ofta återgick till de gamla läsarterna i de psalmer, som Svedberg bearbetat. Denna nya psalmbok, som 1695 godkändes af Kungl. Maj. — den är äfven bekant under namnet *1695 års psalmbok* — utkom året därpå för första gången af trycket och blef, som bekant, gällande till 1819. 1698 utfärdades påbud om, att denna psalmbok, och ingen annan, skulle i rikets kyrkor begagnas.

De uteslutna psalmerna voro i allmänhet de nytillagda, men äfven många af dessa hade fått stanna, hvilket framgår däraf, att den gamla Upsalapsalmboken blott innehållit 182 svenska psalmer. I den definitiva samlingen inrymdes således psalmer af **Spegel**, **Svedberg**, **Arrhenius**, **G. Ollon**, **Columbus**, **Lagerlöf**, **Lindschöld**, **J. Kolmodin** m. fl.

Samma stridslystnad, som den Svedbergska psalmboken väckte till lif, framkallades ock af den nya katekesen. Någon uniformitet på detta område hade den äldre reformationstiden ej känt till. Luthers berömda barnbok hade icke förr än 1572 (möjligen redan 1548) öfversatts på svenska, och det dröjde länge, innan den lyckades tillkämpa sig en fullt dominerande plats i undervisningen. Massor af andra utländska katekeser öfversattes, och äfven en mängd svenska författades, såsom af Olavus Petri, Laurentius Paulinus, Johannes Matthiæ, Laurelius, Terserus m. fl. I det ena stiftet sköttes undervisningen på ett sätt, i det andra på ett annat. Men det var klart, att det begär efter likformighet, som nu kan spåras på alla områden, särskildt här skulle göra sig gällande, ty inom undervisningen var onekligen en dylik enhet till fördel. Önskningar i denna riktning uttalades ock vid ett par tillfällen af presteståndet, men först 1686 nedsatte regeringen en komitté för detta ändamål. De flesta af medlemmarne voro dock upptagna af andra bestyr, och arbetsbördan kom att nästan uteslutande falla på **Spegel**. Då dessutom regeringen till ytterlighet påskyndade arbetet, var det ej att undra på, att detta blef ett hastvärk.

Katekesen.

För sin nya katekes begagnade Spegel dels äldre svenska arbeten, dels och framför allt några tyska, bland dem äfven Speners Einfältige Erklärung. Valet af förebilder var onekligen godt, ty i dem gjorde sig gällande en praktisk tendens, som eljes ej var vanlig under detta renlärighetens tidehvarf. Men Spegel hann ej med vederbörlig omsorg sammansmälta de olika källskrifter han begagnade, och hans katekes har därför blifvit kallad ett mosaikarbete.

Digitized by Google

Den af Spegel i komittéens namn utarbetade katekesen blef emellertid gillad af konungen och utgifven redan 1686 under titeln: *D. M. Lutheri Catechismus med enfaldige Spörsmål förklarad och efter höga öfverhetens befalning utgången, på thet Prästerna enhälligt öfver hela rijket skola bruka samma sätt vid ungdomens undervisning och förhör uti kristendoms stycken.*

Knapt hade emellertid arbetet lämnat boktryckaren, förr än stormen bröt lös. Många anmärkningar voro befogade — dock näppeligen den för irrlärighet — men ofta vittna de, såsom Tottie påpekar, »om den renlärighetsformalism, bokstafsträldom och stridslystnad, som utgjorde skuggsidan af tidehvarfvets teologiska och kyrkliga sträfvanden». Karl XI gaf dock vika för stormen, lät indraga boken och anbefalde dess förnyade granskning. Efter åtskilliga meningsbrytningar erhöll slutligen ärkebiskop **Svebilius** i uppdrag att med ledning af de gjorda anmärkningarna omarbeta Spegels katekes. Svebilius erhöll endast två månader på sig, men lyckades det oaktadt att till allmän belåtenhet fullborda värket. Denna nya Svebiliska katekes blef därpå 1689 gillad och stadfäst såsom en norm för religionsundervisningen i hela riket.

Bibelöfversättningen.

Samtidigt voro Karl XI:s män sysselsatta med ett vida mera omfattande och maktpåliggande arbete — bibelöfversättningen. Redan Laurentius Petri hade varit betänkt på en omarbetning af den första öfversättningen, Karl IX och Gustaf Adolf likaså, men af ansatserna hade aldrig blifvit något annat resultat, än att den gamla öfversättningen — efter en obetydlig revision — utkom i en ny upplaga 1618. Ej häller nu nådde man det åsyftade målet. Karl XI nedsatte väl 1691 en bibelkommission, bestående af Erik Benzelius d. ä., Svedberg, Kolmodin och Rönnow, men då dessa började konferera med den teologiska fakulteten, som skulle granska deras arbete, visade det sig, att man ej kunde enas om principerna, och preseståndet, som 1693 yttrade sig i frågan, uttalade sig i allmänhet emot alla större förändringar i den gamla öfversättningen, som man betraktade nästan med samma ögon, som katolikerna betraktat versio vulgata. Svedberg tyckes hafva stått ensam om sin åsikt, att den nya öfversättningen borde — såsom den kungl. instruktionen befalde — troget återgifva originalet. »Jag blifver — skref han — vid min mening, som jag alltid haft och som ingen kan mig den betaga, nämligen att vi borde hafva Guds heliga ord i den mening och det förstånd, som Herren Gud oss det gifvit hafver.» Men då äfven ärkebiskopen anslöt sig till dem, som ville bibehålla »de gamla ordasätten», och lyckades få frågan hänskjuten till rikets samtliga konsistorier, afstannade arbetet. 1695 erhöllo väl biskoparne befallning att granska bibelkommissionens öfversättning, men då dessa, som i allmänhet voro fiender till en ny tolkning, i stället föreslogo att med några förbättringar blott omtrycka 1618 års bibel, blef detta också konungens beslut. Den nya bibeln, som utkom 1703, skiljer sig således från Gustaf Adolfs endast däri, att några smärre, förändringar vidtagits, tryckfel rättats o. s. v., men i det hela återgifver denna liksom Gustaf Adolfs texten i den s. k. Gustaf Vasas bibel.

Det arbete, som reformationens män påbörjat och i hvilket de hade sett den protestantiska rörelsens grundval: ett rent och klart återgifvande af bibelns ord — detta arbete afstannade nu under symbolismens århundrade af konservativ räddhåga att rubba det bestående. Men däri ligger ock en antydan om, att den reformatoriska rörelsen uttömt sin kraft och att statskyrkan — lik-

Digitized by Google

Titelbladet i Karl XII:s Bibel af 1703.

Efter original i Kongl. Biblioteket.

Digitized by Google

Digitized by Google

som den katolicism, som föll för Olavus Petri — hade börjat stelna i sina gamla former.

Tager man en öfverblick öfver de ledande personligheterna inom det andliga ståndet under denna tid — och vi hafva dock namn som Svebilius, Spegel, Svedberg, Gezelius far och son, Erik Benzelius d. ä. m. fl. — skall man också finna, att dessa framför allt äro framstående ämbetsmän. De äro ypperliga stiftschefer, de värka nitiskt i folkupplysningens tjänst och de bidraga värksamt till försvenskningen af de nyvunna provinserna. Men de äro knapt några stora teologer. Och i självfva värket kan detta icke väcka någon förundran. Man var öfvertygad om, att statskyrkan satt inne med all sanning, och man hade därför ej behof af att söka någon ny. Att vidare utveckla denna sanning var häller icke rådligt, ty öfver allt lurade försåt, och äfven den mest ortodoxe löpte dock fara att blifva beskyld för irrlärighet, så vida han vågade sig ut på de egna farvattnen. Den teologiska litteraturen under denna tid består därför mest af kateketiska och pedagogiska arbeten, predikningar, uppbyggelseskrifter o. d. och frånser man den teologiska disputationslitteraturen, som förefaller ganska värdelös, återstår knapt annat än Gezeliernas s. k. Bibelvärk.

Detta arbete, som återger bibeltexten efter 1703 års upplaga, men i anmärkningarna anför afvikelserna från grundtexten och Luthers sista version samt vidare innehåller förklaringar och parallellställen, påbörjades af den om Finlands kultur högt förtjänte biskop **Johannes Gezelius d. ä.** (1615—1690) — för öfrigt känd såsom tidehvarfvets flitigaste läroboksutgifvare — och fortsattes af hans son och efterträdare Åbobiskopen **Johannes Gezelius d. y.**, som har den hufvudsakliga förtjänsten af detta arbete. Själf hann han dock blott att (1711 och 1713) utgifva det nya Testamentet. Det gamla utgafs först efter hans död (1718) af hans måg, biskopen i Vexiö **David Lund**, som därvid lade sista handen. Det gamla Testamentet utkom 1724—28.

Men äfven på undervisningens fält började kyrkan förlora sitt inflytande. Den egentliga folkupplysningen och den lägre bildningen öfver hufvud stodo väl fortfarande under presterskapets ledning, och på detta område fortsatte särskildt Johannes Gezelius och Spegel nitiskt det värk, som påbörjats af Paulinus. Men den högre undervisningen emanciperade sig allt mer från kyrkan. På Paulinus' tid hade gymnasier och universitet företrädesvis varit prestseminarier, och nästan blott teologiska ämnen hade där studerats. Men redan i 1649 års skolordning, af hvilken 1693 års blott är en revision, hade de reala vetenskaperna tillkämpat sig ett rum, och i värkligheten blefvo dessas betydelse än större för den allmänna bildningen. 1649 års skolordning led nämligen af

Statskyrkans förfall.

Digitized by Google

det felet att ej tillräckligt tillgodose lärarnes aflöning, hvarjämte den saknade en ordentlig befordringslag, och en följd häraf blef, att platserna blefvo mycket illa besatta. Detta åter gjorde, att de förmögnare klasserna i allmänhet föredrogo privatundervisningen framför de offentliga skolorna, och denna privatundervisning ordnades naturligen så, att de praktiska kunskaperna fingo företräde framför de teologiska. Äfven vid universiteten arbetade sig dessa mer och mer fram; universiteten började öfvergå till världsliga ämbetsmannaskolor, och i samma mån kommo också teologerna, sysselsatta med sina renlärighetstvister, att stå främmande för det värkliga lifvet.

Under denna period står presterskapet ännu på höjden af sin tids bildning, och de ledande männen kunna ännu sägas vara ledare för kulturlifvet i allmänhet. Men de äro det ej längre ensamme. Vid sidan af dem hade det uppstått ett världsligt lärdt stånd, och detta hade mer än det andliga bemäktigat sig de nya idéerna. Det var därför tydligt, att ledningen så småningom skulle glida öfver i lekmännens händer. De andlige, som icke följde med sin tid, blefvo efter; de upphörde att främja kulturen, och snart förmådde de häller icke att hejda dess utveckling.

I värkligheten hade kyrkan således, trots det lysande i dess yttre maktställning, förlorat en god del af sitt inflytande, och protestantismen hade — i regeln, ty undantag finnas naturligen i mängd — öfvergått till en död form, hvilken icke längre fyldes af det lif, som pulserat i reformationtidens kyrka.

»Religionen här i landet — yttrar en skarpsinnig italiensk iakttagare, som på Karl XI:s tid besökte Sverige — sitter för öfrigt icke djupt», och af den engelske ambassadören Whitelocke's skildring af det religiösa tillståndet i Sverige kort efter det trettioåriga krigets slut finner man, att de maktägande egentligen blott intresserade sig för enheten i bekännelsen, icke för det religiösa lifvet;* äfven

* Tvänne samtal äro härför belysande. Det första fördes af ärkebiskop Lenæus och Whitelocke:

Whitelocke: Det är en lycklig belägenhet att lefva tillsammans i enighet, men man tillåter ej här hvar och en att tänka som han vill i andliga saker.

Ärkebiskopen: Ingen må gå efter sina egna inbillningar eller nya tankar, som äro stridande emot den antagna läran, och gör någon det, så bestraffa vi honom strängeligen.

Whitelocke: Det är något för hårdt, och det tyckes, som om kyrkan tillagt sig nästan detsamma som ofelbarhet.

Ärkebiskopen: Sådant veta vi alldeles icke af, men söka endast att förekomma oenighet i församlingen och tvedräkt dess medlemmar emellan.

Digitized by Google

från högkyrkligt håll har i våra dagar ortodoxismens kyrka karaktäriserats såsom en »polisinrättning». Men åskådligast har kanske Svedberg skildrat det dåvarande tillståndet:

»Jag suckar och hjärteligen klagar, så ofta jag därpå tänker, huru illa de flesta lutheraner förstå Lutheri lära, huru illa de förstå, hvad tron är på Frälsaren Herren Jesus Kristus, menande, med det de med sinnet och minnet fatta och med munnen bekänna, att de genom tron allena på Kristus skola salige varda, så skall ock tron vara allena, och likasom hålla för en katolsk och villfarande lära: drifva, öfva och bevisa trons frukter, goda gärningar. Och så tro och så lefva de flesta, bättra't Gud! Gå de i kyrka och på sina vissa tider om året till Herrans nattvard och därjämte lefva i allehanda syndiga köttsens gärningar — ingen nöd: sola fides, stortron skall allt göra't. Ingen skall säga dem annat än de äro goda lutheraner och kristne samt blifva utan någon gensaga saliga. Ack min Gud! — utropar han kort därefter — du, som uppväckte och utrustade Lutherum med din frimodighets anda att igen föra den kristliga läran om trona, uppväck ock en Lutherum, som med lika frimodighet och välsignadt eftertryck förer igen ett kristligt lefverne!»

Till det kyrkliga förfallet bidrog ock, att pastoraten betraktades nästan

---

Whitelocke: Detta är ganska godt, men jag tviflar, att det kan vinnas i denna världen, där förargelse måste komma.

Ärkebiskopen: Men ve den, genom hvilken den kommer!

Whitelocke: Den kan äfven så lätt komma genom för stränga band på ens tänkesätt som genom nya meningar.

Ärkebiskopen: Vi pålägga ingen att tro något, som ej grundar sig på Guds ord.

Whitelocke: Hvilken uttyder det ordet?

Ärkebiskopen: Guds församling.

Whitelocke: Jag tror, att den heliga skrift bäst uttyder sig själf.

Ärkebiskopen: Det är sant, men lärde män kunna bäst undersöka de där befintliga mindre tydliga ställena.

Det andra samtalet fördes mellan Karl Gustaf och Whitelocke.

Whitelocke: Vi (i England) hafva visserligen olika tankar i religionssaker, men utan att den allmänna säkerheten därigenom på något vis störes.

Karl Gustaf: Men mig tyckes, att den dock löper fara, om ej enighet i religionen bibehålles.

Whitelocke: Vi kunna ej däri se någon fara, och anse såsom en alla kristna tillåtlig frihet att dyrka Gud på hvad sätt de finna tjänligast för sin själ.

Karl Gustaf: Men föreställom oss, att detta sättet ej vore öfverensstämmande med Guds ord.

Whitelocke: Det blifver då för deras räkning, som följt det.

Karl Gustaf: Men åligger det icke högsta makten att leda och föra dem till den rätta vägen?

Whitelocke: Vi anse bättre att genom saktmodighet och förmaningar föra dem till rätta än att göra det med våld och lägga bojor på människors samveten, som här sker.

Karl Gustaf: Men om man genom saktmodighet ingenting kan uträtta?

Whitelocke: Då hafva de största skadan däraf.

Karl Gustaf: I denna sak äro vi något nogräknade här i landet.

Digitized by Google

såsom en familjeegendom. Den, som ville hafva ett gäll, ansågs skyldig att — som det hette — »konservera» (d. v. s. gifta sig med) företrädarens enka eller dotter, och t. o. m. en man som Svedberg kunde helt ogeneradt föreslå en i sina kunskaper klen prest till erhållande af ett pastorat i Skarastiftet, emedan han lofvat, att han, därest han fick gället, skulle gifta sig med företrädarens enka. I regeln voro landtpresterna föga bättre än bönder, och äfven i Spegels stift — Linköping — som väl var ett bland de bättre, funnos prester, som alldeles saknade böcker, t. o. m. bibeln.

Detta kyrkliga förfall hade två följder: å ena sidan den religiösa indifferentism, som förbereder och mynnar ut i 1700-talets upplysningsfilosofi, liksom denna i Frankrike förbereddes af »les libertins», och å den andra pietismen och liknande kyrkliga rörelser, i hvilka den religiösa känslan tog sig ett utbrott, sedan statskyrkans portar blifvit stängda för den, som trådde efter det andliga lifvets fullhet.

Fritänkeriet var väl ännu föga utveckladt. Visserligen yttrade De la Gardie 1670: »att vår ungdom i främmande land super mycket ondt in, det är att beklaga. Men det är mer att beklaga, att de här i landet supa in atheismum, förrän de resa.» Likaså skrifver en antecknare från frihetstiden om lifvet på Kristinas tid, »att en och annan gjorde i sin tanke kvickt narr af gudstjänsten eller låtsade endast för syns skull sätta foten dit». Men »ateismen» yttrade sig väl ännu blott i likgiltighet för de religiösa formerna.

Mera betydande var den motsatta rörelsen. Den starka religiösa känsla, som fanns på bottnen af nationallynnet, men som nu icke längre leddes af statskyrkan, denna kraftiga religiösa fantasi, som fordom tagit sig ett uttryck i medeltidens mystik, den måste dock skaffa sig ett utbrott, och detta skedde i den farsot, som under Karl XI:s tid drog fram genom landet och särskildt härjade de af ålder mest religiöst anlagda bygderna — i trolldomsraseriet. Medeltidens vilda hallucinationer vände åter tillbaka, hela tillvaron befolkades på nytt af demoniska väsen, och inbillningskraften, som den protestantiska förståndsmässigheten så länge hållit i tygeln, blef åter lika fri, som den varit på Birgittas och Petrus de Dacias tid.

Jesper Svedberg.

Men äfven inom de mera bildade klasserna gjorde sig en religiös rörelse gällande, hos vissa ännu inom statskyrkans råmärken, hos andra åtminstone delvis utom dessa. Af de olika skiftningarna är den dock den mest intressanta, som kan iakttagas hos **Jesper Svedberg**, ty hos honom återfinna vi mer än hos andra den äkta, gammalsvenska religiositeten med dess mystiska grundton, dess dragning åt apokalyptiska fantasier och dess rikt poetiska anläggning. Till sin naturell erinrar han om en af 1300-talets drömmare, men en medeltida drömmare, som blifvit uppfostrad och bildad under den förståndsklara protestantiska ortodoxiens gyllene tid. Denna naturell, som äfven återfinnes hos hans vida ryktbarare son, undergick hos denne en ny skiftning, beroende därpå,

Digitized by Google

att Svedenborgs uppfostran var naturvetenskaplig och att hans bildningsperiod sammanföll med den uppspirande rationalismen.

Jesper Svedberg föddes i Dalarne 1653. På fädernet tillhörde han en gammal bärgsmannasläkt; på mödernet var han af presterlig härstamning, och denna börd var nog icke utan inflytande på hans naturell. Det är nämligen en gammal iakttagelse, att bärgsmannasläkter ofta hafva anlag för mystik; likaså att bärgsfolk i regeln äro mera religiöst anlagda än slättbygdens innevånare. Och hade Svedberg från föregående generationer ärft det svärmiska, religiösa sinnelaget, var det tydligt, att detta hos ett så fantasirikt barn som den unge Jesper än mera skulle utvecklas genom den första uppfostran. Hans barndom förflöt nämligen i en aflägsen bygd, dit de nya idéerna från hufvudstaden knapt trängde fram, och hans föräldrahem var ett enkelt, gammaldags hus, i hvilket bibeln utgjorde den enda, men också dagliga läsningen. Den religiösa fantasien hos honom började därför tidigt att hämta näring från detta studium, och liksom före honom Birgitta diktade äfven han redan såsom barn om sitt eget lif efter bibelns legender. Så t. ex. höll han vid sex års ålder på att drunkna, men räddades i sista stund. Själf såg han i den öfverståndna faran ett djäfvulens försåt. »Kanske» — yttrade han sedermera — »han, som är en slug ande, hade kunnat märka något på mig, att jag torde i längden göra honom och hans rike något afbräck.» Då han var nyss fylda tretton år, hade han i drömmen en uppenbarelse — konkret och liflig — både af de fördömdes kval och af himmelrikets sällhet, och man märker, att Svedberg lätt kunnat utvecklas till en religiös

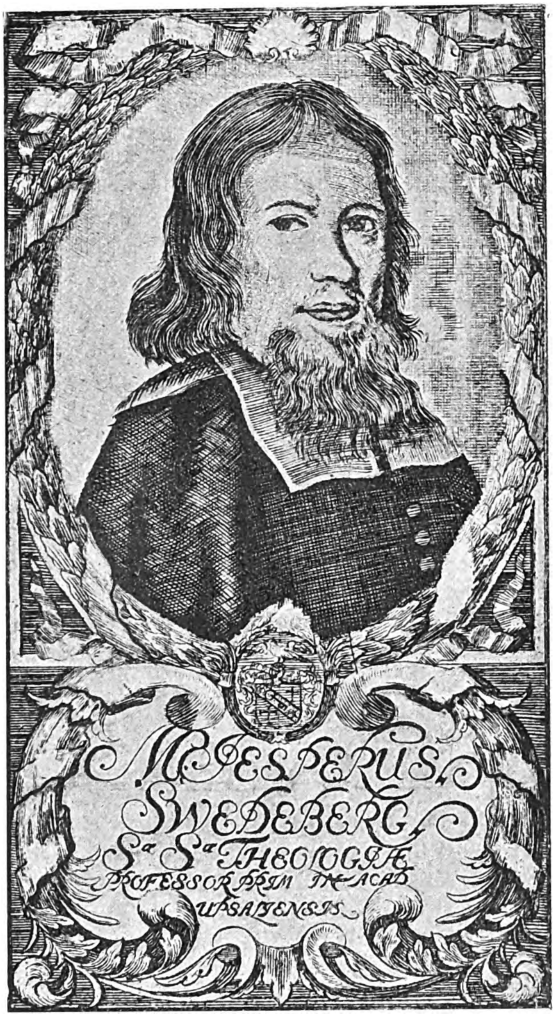

J. Svedberg.
Efter Olaus Thelott, Upsala 1700.

Digitized by Google

fantast, så vida ej andra inflytelser nu kommit till och värkat i en motsatt riktning. Men vid tretton år skickades han till Upsala; därifrån for han till Lunds universitet och så åter tillbaka till Upsala. De impulser, han mottog vid de lärda högskolorna, voro rakt motsatta dem, som förut påvärkat honom — klassiska studier, benhård logik och nykter, protestantisk skolastik. Han kan icke hafva undgått att röna intryck såväl af dessa studier som af den nya omgifning, i hvilken han kom, men den religiöst anlagda fantasimänniskan satt för djupt i hans väsen för att han skulle blifva fullkomligt omvänd. Någon lärd teolog blef han aldrig, hans inbillningskraft stöttes snarare tillbaka af den protestantiska skolastiken, och under hela sitt lif visade han en påfallande likgiltighet för de renlärighetstvister, som så intresserade hans samtida. Ej häller synerna och uppenbarelserna från det fördolda upphörde, äfven om deras intensitet dämpats af de klassiska och teologiska studierna samt af det praktiskt värksamma lif, han — olikhet med sonen — förde. Denna prædisposition gjorde honom också alltid mycket benägen att sätta tro till alla de under, som af den folkliga godtrogenheten berättades.

Den ovilja, han på grund af sin naturell hyste mot dogmatiska tvister, utvecklades än ytterligare genom en resa han gjorde. Sedan han 1683 blifvit prestvigd och ingått ett förmöget gifte samt blifvit regementspredikant, företog han nämligen en längre resa till utlandet — icke till de lutherska universiteten i Tyskland, af hvilka han blott på genomresa besökte några, utan egentligen till England, Frankrike och Holland. Den lutherska exklusivitet, han möjligen ännu hade vid utresan, försvann nu nästan alldeles, och särskildt nödgades han att med tanken på den katolska kärleksvärksamheten i Frankrike erkänna: »De uti sin villfarande tro efterkomma enfaldeliga Kristi befallning. Vi uti vår stortro, som hos oss härskande är, öfva inga barmhärtighetsvärk.» Och klarare och klarare rann det upp för honom, att religionen dock väsentligen var lif och icke lära. Denna resa, som varade i två år, hade således ett stort inflytande på Svedbergs utveckling. De religiösa tendenserna hos honom togo nu en afgjordt praktisk riktning, och både härigenom samt genom sin breda, toleranta uppfattning utvecklades han från en mystiskt anlagd svärmare till en af frihetstidens föregångsmän.

Kort efter hemkomsten utnämndes han till hofpredikant och lyckades att genom sina praktiska, friska predikningar, kanske också genom sitt varmt konungska sinne, att vinna Karl XI:s synnerliga ynnest — en ynnest som han äfven bibehöll hos sonen. Tack vare detta stöd steg Svedberg ganska snabt. 1690 utnämndes han till kyrkoherde i Vingåker, 1692 blef han professor i Upsala samt kallades genom konungens nåd 1702 till biskop i Skara stift, på hvilken plats han förblef till sin död 1735. Och han gjorde sig äfven förtjänt af de utmärkelser, som tillföllo honom, ty i nästan alla de kyrkliga företag, som utfördes under Karl XI:s regering, tog Svedberg en värksam del, icke sällan — såsom vid psalmboken och bibelöfversättningen — såsom den ledande och drifvande kraften. Om hans språkliga arbeten har jag redan talat, och såsom stiftschef värkade han med ett rent protestantiskt nit i folkupplysningens tjänst. Ej blott att han lifligt intresserade sig för katekesundervisningen — inom hvilken han var en ifrig fiende till den mekaniska utanläsningen, hvilken han sökte motvärka genom att utgifva en lärobok, som icke var uppstäld i frågor och svar — utan han upprättade äfven ett tryckeri i Skara, från hvilket billiga folkskrifter och skolböcker utgåfvos; vid sockenkyrkorna sökte han inrätta ett slags lånebibliotek, och vid sidan af den dyrbara s. k. Karl XII:s bibeln lyckades han

Digitized by Google

få utgifva en billig folkupplaga, hvarigenom den kostbara boken kunde spridas i vida kretsar.

Som predikant var Svedberg — jämte Spegel — den måhända främste på sin tid, och i hans predikningar lefde den äldsta reformationstidens enkla, praktiska och bibliska föredrag på sätt och vis åter upp. Såsom jag förut påpekat, hade predikan under ortodoxismens tid sjunkit ned antingen till ett värdsligt vältalighetsprof eller till ett tort, lärdt föredrag, som, hvilka fördelar det än kunde hafva med afseende på disposition, polemisk skärpa och logisk klarhet, i hvarje fall icke fyldes af något religiöst lif. Svedbergs föredrag brister mycket ofta i dispositionen, framställningen är icke sällan vulgär, de bibliska citaten användas ofta till öfvermått — i alla dessa fall står den mera konstnärlige Spegel öfver Svedberg — men å den andra sidan är det något friskt, folkligt hos honom, som saknas hos de öfriga, syftet är alltid praktiskt, och Svedberg inlåter sig hvarken på någon religiös polemik eller på dogmatiska tvistepunkter; däremot kan han icke alltid undertrycka sina mystiskt-apokalyptiska tendenser. Men i hvarje fall är det en renhjärtad, originell personlighet, som träder oss till mötes med sina individuella egendomligheter, sina starka antipatier och sympatier, och det är denna personlighet, som binder samman föredragets olika delar. Svedbergs predikningar* äro nämligen till skillnad från tidens öfriga starkt subjektiva, och i denna subjektivism ligger bådskapet om en ny tid.

Det var emellertid först med pietismen, som denna subjektivism skulle framträda i en mer eller mindre direkt opposition mot statskyrkan.

Under Svedbergs mannaålder började denna pietistiska rörelse äfven i Sverige, men ehuru Svedberg i mycket sympatiserade med denna, kan han dock icke räknas som pietist redan af det skälet, att han med sin motvilja för dogmatiska tvister hvarken tyckes hafva tagit reda på pietisternas stridsskrifter mot de ortodoxe eller dessas svar, och den personliga beröring han i Stockholm hade med pietisterna var obetydlig. Men å den andra sidan sällade han sig ännu mindre till deras vedersakare. I sin själfbiografi berättar han en historia, som ej illa karaktäriserar hans uppfattning af de båda partien. »Och må jag — skrifver han — ej hafva långt betänkande vid att här berätta, hvad som sig i Stockholm tilldrog. En kyrkoherde från landsbygden, som var nog världsligt sinnad, den jag väl kände, predikar där i största församlingen annandag pingst, och i förmågo af dessa textens ord: »Så älskade Gud världen» etc. far grufveliga ut mot s. k. pietister och fördömer dem till nedersta hälvetet med ganska häftig ifver. Han varder af kyrkoherden (i den ifrågavarande Stockholmsförsamlingen) bjuden till gäst om middagen. De sitta under

* Svedbergs viktigaste predikosamlingar äro *Guds barnas heliga sabbats ro* (1710—12) öfver årets evangelier samt *Sanctificatio Sabbati* (1734) öfver årets epistlar. En lärobok i predikokonsten är hans *David och Nathan* (1713).

Digitized by Google

aftonsången och pläga sig in på midnatten, berömmande hvarandra, hvilka pelare de voro i församlingen och rena trones ifrige försvarare och nitälskande förfäktare mot pietisterna. Den samme presten låg sedan om morgon på gatan, att alla, som den dagen gingo i ottesången, sågo honom där ligga som en so i orenligheten.» Den skildring Svedberg inför preteståndet gaf af den enda konventikel, han af vetgirighet besökt, var i det hela ytterst sympatisk, äfven om han ogillade, att lekmän uppträdde såsom prester och att pietisterna på grund af vissa presters syndfullhet förnekade dessa förmågan att utföra presterliga handlingar. Sin skildring slutade han med följande för det renläriga ståndet beska ord: »Således gick där till, som nu sannfärdeliga berättadt är. Jag går därmed hem väl förnöjd. Men innan jag kom hem i mitt härberge, det jag hade på Norrmalm icke långt ifrån Barnhuset, hjälp, Herre min Gud, hvad syndigt väsende jag då hörde på källarne, krogarne och i månget hus. Och på detta taltes intet på riksdagen. Glad var jag, att jag själf fick se och höra, huru det egentligen gick till hos de s. k. pietister. Går det så på andra orter hos dem till, är visserligen en stor synd att dessa förtala, lasta, fördöma och förfölja.»

Nyvaknadt religiöst lif.

Den ställning, som Svedberg intog till statskyrkan och pietismen, intog han icke ensam. Redan innan den sistnämnda rörelsen från Tyskland spridt sig till Sverige, hade röster höjt sig mot statskyrkans ensidiga formalism. **Dan. Ananders** *Nova concionandi methodus* (1683) — ett i många afseenden betydande arbete — yrkar starkt på den protestantiska predikans reformering i mera enkel, kristlig och praktisk riktning, och **Oluff Ekman**, författare af *Siö Nödz-Löffte* (1680) klagar likaledes bittert öfver det religiösa lifvets förfall. Särskildt vänder författaren sig mot sina ståndsbröder: »Vet man — skrifver han — hvad som sig tilldragit i gamla och nya testamentet, hvilka kätterier varit hafva och äro, kan man vederlägga dem, kan man klokt och snält disputera och svara till allehanda invändningar, äfvensom uppfinna något nytt, artigt och subtilt, då tycker man allt vara väl beställdt.» Men detta var dock icke det väsentliga. »Vi måste — fortsätter han — hafva den innerliga kärlek, som visar sig i nit och ifver för Guds ära. Men hvar finnes väl denna kärlek? Hafva vi icke våra ögon mera riktade på underhåll och inkomster än på Guds ära och de arma fårens föda? Kan man icke frukta, att de flesta äro nöjda, allenast folket går i kyrkan, brukar Herrans nattvard och förer ett i någon mån dygdesamt lefverne?» Hos andra yttrar sig denna religiösa rörelse i en utpräglad fiendskap mot statskyrkan — såsom hos de af tyska mystiker påvärkade finska svärmarne Ulstadius, Uhlegius och Schäfer samt hos den halft sinnessjuka **Eva Frölich**, hvilken på 1680-talet utgaf en följd af rasande, vanligen på tyska tryckta stridsskrifter mot Stockholmspresterna.* Utländska uppbyggelseskrifter af

*) Några titlar torde vara tillräckliga för att belysa innehållet: *Eine wahrhaftige Propheceying und Auszlegung über 2 Pet. Cap. 3 wegen der neuen Himmel* (1686) och *Evangelium vm dausendjährigen Reiche Christi* (1687).

Digitized by Google

Arndt,* Thomas a Kempis,** De la Serre,† Scriver,†† Johan Gerhardt m. fl. äldre författare, hvilka hade en större eller mindre frändskap med den pietistiska rörelsen, började nu öfversättas och utgifvas i nya upplagor, och äfven svenska original utkom — såsom t. ex. *Ett Andeligit Apoteek*††† af **Catharina Gyldenstierna.**

1694 utfärdades det första plakatet mot religiösa »privata sammankomster i husen och andra hemliga konventicula». Detta edikt, som hotade de skyldige med stränga straff, var dock ännu blott närmast afsedt för Sveriges tyska provinser, och först 1702 tyckes den pietistiska rörelsen hafva uppmärksammats i det egentliga Sverige. Men därmed inleddes en hel rad af processer och åtal. Förbrytelserna voro oftast ej svårare, än att de anklagade beskyldes för att hafva samlat sig i någon meningsfrändes hus för att genom religiösa samtal, psalmsång, bibelläsning och andliga föredrag gemensamt uppbygga hvarandra. Någon större utbredning fick pietismen dock knapt förr än efter fredsslutet, då de svenska fångarne strömmade tillbaka från Ryssland och Sibirien, ofta med en helt annan blick på lifvet än de haft, då de en tjugo år förut dragit ut med den unge hjältekonungens glada segerhär. »Vi kommo — skref en af karolinerna — igenom denna utvärtes nöd till närmare eftertanke om vårt andliga tillstånd.» På sina förvisningsorter studerade de nu flitigt andliga skrifter, och de läste dem med en annan uppfattning än förr. Hälst valde de nu pietistiska eller pietistiskt färgade arbeten, och till egen och kamraters uppbyggelse öfverflyttade de dem ej sällan till modersmålet. Äfven samlade de sig till gemensamma andaktsstunder, ofta utan presterlig ledning, och konventikelväsendet var därför redan i Sibirien fullt utbildadt. Men när de sedermera återvändt till Sverige och där ville fortsätta detta lif, grep statskyrkan in, ty dessa nya »lägervanor» betraktades ej med samma öfverseende som de, hvilka det trettioåriga krigets veteraner en sjuttio år förut fört med sig till Sverige. Skildringen af den strid mellan statskyrkan och frikyrkan, som nu utbröt, tillhör dock icke detta tidsskedes historia; ej häller är här platsen att lämna en framställning af de dogmatiska skiljaktigheterna mellan båda eller redogöra för den litteratur af småskrifter, i hvilka pietismens satser framställdes.

Blott en sak behöfver här påpekas — grundtanken i den pietistiska rörelsen: att kristendomen är l i f och icke l ä r a. Ty härutinnan upptog pietismen en äkta protestantisk idé gent emot statskyrkan, som genom inflytelser från medeltidens skolastik allt mer

---

* *Fyra Böcker om een sann Christendom* utkom redan 1647 och omtrycktes 1695. *Paradijs Lustgård* utkom 1648 (i två upplagor) och omtrycktes 1674, 1681, 1685, 1695 och upprepade gånger under 1700-talet. Äfven den tyska upplagan trycktes i Stockholm 1696.

** Den första upplagan af *Christi Efterfölielse* är af 1666, och samma århundrade utgåfvos upplagor 1675, 1684 och 1695.

† *Tanckar om Ewigheeten* utkom 1677 i tvänne olika öfversättningar, den ena af **Thomas Hiärne**, den andra af **Petrus Brask**, hvars tolkning ånyo utkom 1685 och 1694. Brask försvenskade ock 1686 De la Serres *Döds Tankar.*

†† Hans *Tröste-Skatt* utkom 1697.

††† Boken utgafs dock först (1677) på tyska i Riga samt året därpå på svenska.

Digitized by Google

och mer affallit från den reformatoriska rörelsens utgångspunkt: människans personliga förhållande till Gud.

Pietismen uppträdde först såsom en fiende till statskyrkan, och samtidigt uppväxte i rationalismen en ny motståndare till denna. Äfven rationalismen, som om än icke direkt framkallats, så dock närts af statskyrkans förfall, återgick till en annan af protestantismens idéer, från hvilken statskyrkan likaledes så småningom affallit, nämligen den fria tankens rätt att pröfva. Det var mellan dessa trenne makter, statskyrkan, pietismen i dess olika former och rationalismen, som slaget kom att stå och väl ännu står. Till en början anslöt sig statskyrkan snarast till rationalismen, och därmed öfvergick 1600-talets ortodoxism i 1700-talets flacka neologi; sedermera har hon lärt sig inse, att pietismen i dess sunda form icke behöfver uppfattas såsom en mot den lutherska kyrkan fientlig makt. Det återstår, att hon äfven erkänner den fria tankens rätt. Ty på dessa bägge grundvalar, den fria tanken och det religiösa sinnelaget, hvilar dock den äkta protestantiska kyrkan — nu, liksom på Olavus Petris dagar.

* * * * * *
* * * * *
* * * *
* * *
* *
*

Religiös diktning.

I den litteraturriktning, som inleddes af Trissino, ingick äfven ett religiöst element, ehuru detta icke framträdde hos alla af skolans anhängare. Riktningen uppstod samtidigt med den katolska motreformationen, och dess idéer återfinnas särskildt hos Trissinos store efterföljare Torquato Tasso, hvars Gerusalemme liberata var ämnad att vara ett klassiskt epos, men äfven och framför allt ett kristligt; dikten firade ju striden om Jerusalem, de kristnes Troja, samt var fyld af den nyvaknade katolicismens hela svärmiska trosnit. Äfven Spensers Fairy Queen var ett i grunden religiöst epos, som förhärligade det engelska folkets troskamp, och öfver hufvud kan sägas, att ett bland hufvudsyftena för den riktning, med hvilken vi nu sysselsätta oss, var att skapa ett på samma gång klassiskt och kristligt epos. Det var detta mål, som hägrade för den främste af de hugennottiske ronsardisterna, Salluste Du Bartas, då han skref senrenässansens kanske mest berömda och efterbildade dikt, La Premiere Sepmaine, i hvilken

Digitized by Google

han besjöng skapelsedagarne, och det var detta mål, som slutligen nåddes af riktningens djupast anlagde skald — John Milton, författare af Paradise Lost.

Columbus.

Äfven inom den svenska poesien förekomma ansatser till ett dylikt epos — misslyckade, kunna vi genast tillägga, ty för en rent episk dikt lämpar sig ej svenskarnes företrädesvis lyriska begåfning.

Det första försöket gjordes af **Samuel Columbus**, hvars *Den Bibliske Werlden* helt visst afsåg att vara ett försök till ett skapelseepos. I fem jämförelsevis korta dikter skildrar författaren först världens och Adams skapelse, Paradisets lustgård, Evas födelse samt syndafallet samt öfvergår därefter att i två dikter behandla den försoning, som skedde genom Kristi födelse, samt slutar med en dikt om den yttersta domen och uppståndelsen. Redan af denna innehållsredogörelse märker man, att den episka tråden är ganska svag, och vi kunna knapt häller betrakta Den Bibliske Werlden annat än som en samling lyriska dikter af religiöst innehåll. Men i vår religiösa poesis historia äro de ej utan sin märklighet. »Eders högvördighet — säger Columbus i dedikationen till ärkebiskop Stigzelius — är icke okunnigt, att jag några år vid den kungl. Akademien i Upsala för detta mig har uppehållit, i hvilken tid jag må bekänna mig såväl på Sions bärg som på Parnass min största förlusten och käraste vistande haft hafva.» En dylik sammanställning af Sion och Parnassen hade helt visst af reformationstidens män, af Olavus Petri och Paulinus Gothus, ansetts såsom rent hädisk, och i själfva värket anger denna sammanställning också en ny period. Den betecknar afslutningen af reformationstidens konstlösa rimmerier, hvilka endast haft till syfte att gifva läsaren en religiös uppbyggelse, och den angifver, att man af den religiösa dikten nu äfven fordrade, att den skulle vara ett konstvärk. Men utan att Columbus själf misstänkte det, uttalade han också med dessa ord, att den gammaldags fromma uppfattning, som tagit sig ett uttryck i de barska och knaggliga rimmen, nu var förbi, att världsligheten, som segrat på alla andra områden, nu också bemäktigat den religiösa dikten, och att dennas syfte nu icke längre i främsta rummet var religiöst, utan ästetiskt.

I själfva värket skiljer sig häller icke stormaktstidens religiösa dikt från den världsliga. En författare kunde välja ett religiöst ämne, men behandlingssättet och stämningen blefvo i det stora hela de samma som i de världsliga dikter, han skref, och det kan därför här vara öfverflödigt att närmare ingå på **Fru Brenners**

Digitized by Google

voluminösa *Jesu Christi aldraheligaste Pinos Historia*, **Lillienstedts** *Christus Nascens, Patiens et Triumphans* och öfriga andliga poem; det blefve blott att upprepa omdömen, som förut fälts om dessa författare i allmänhet. Men det är karaktäristiskt, att sonetten nu blef en mycket vanlig form för en andlig dikt; dylika religiösa sonetter hafva vi af Lillienstedt, som äfven skref en »madrigal» öfver det betlehemitiska barnamordet, **Maria Gustava Gyllenstierna**, som från tyskan öfversatte omkring ett halft tusental sonetter, behandlande Kristi lif, Dalstierna m. fl.

Haquin Spegel.

Blott en skald, hvilken jag förut endast haft tillfälle att i förbigående omnämna, må här något utförligare behandlas, nämligen **Haquin Spegel**. Samtiden såg i honom Sveriges Du Bartas, och äfven om eftervärlden ej kunnat dela den beundran, man fordom hyste för hans diktskapelser, kvarstår dock alltid vördnaden för en af kyrkans icke blott mest betydande utan äfven ädlaste personligheter, och på grund häraf hafva vi också en skyldighet att något närmare sysselsätta oss med hans lifsgärning.

Spegel föddes 1645 i Ronneby i Blekinge, då ännu en dansk provins. Fadern, en fattig handlande, var dock svensk och hade endast några månader före sonens födelse flyttat bort från sin fosterbygd i Småland.

Haquin Spegel var, som det förefaller, ej från början af sin studiebana bestämd för det presterliga kallet. Från Ronneby öfverflyttades han till Lunds katedralskola, som före universitetets upprättande ännu kunde betraktas såsom en högre undervisningsanstalt, begaf sig därifrån till universiteten i Greifswald, Rostock och Wittenberg, Leipzig och Köpenhamn samt utsträckte resan vidare till Holland och England. Öfverallt tyckes han — trots de korta uppehållen — hafva drifvit grundliga studier, men äfven egnat sin uppmärksamhet åt det praktiska lifvets företeelser. Förmodligen var det också under denna resa, som han lade grunden till sin i 1600-talets Sverige enastående kännedom om den då moderna europeiska litteraturen, hvarom det berömda företalet till Guds Werck och Hwila vittnar. Vid hemkomsten blef han informator först hos burggrefven i Malmö Ehrenberg, sedan hos riksamiralen Gustaf Otto Stenbock, med hvars söner han begaf sig till det nyinrättade universitetet i Lund. På Stenbocks uppmaning lät han då 1671 prestviga sig, och samma år utnämndes han till änkedrottningens hofpredikant. Därigenom kom han i beröring med Karl XI, hvilken snart insåg, hvilken stor praktisk begåfning här fanns att taga vara på, och efter denna stund gick det raskt med befordringarne. Vid blott trettio års ålder kallades han till konungens öfverhofpredikant, superintendent öfver fältpresterna samt præses i hof- och fältkonsistorium. Efter krigets slut, under hvilket han troget stått vid den unge konungens sida, utnämndes han till superintendent öfver Gottland, som då i och för försvenskningen behöfde en kraftfull stiftschef. Från Gottland kallades han 1685 till biskop öfver Skara stift, därifrån förflyttades han 1691 till Linköpings biskopsstol, och 1711 steg han slutligen till kyrkans högsta värdighet, i det han då utnämndes till Svea rikes ärkebiskop. Såsom sådan afled han 1714.

Kanske mera än Svedberg kan Spegel sägas hafva varit själen i den kyrk-

Digitized by Google

liga värksamhet, som utvecklades under denna tid. För psalmbokens revision arbetade han nitiskt, om hans värksamhet för den nya katekesen har redan talats, äfven i förarbetena för den nya kyrkolagen deltog han, likaså i bibelöfversättningen, för folkbildningens höjande och skolväsendets förbättring har kanske ingen af Karl XI:s män uträttat mera än han, såsom stiftschef var han den måhända dugligaste under denna tid, jämte Svedberg var han vidare den främste af de samtida predikanterna, och dessutom uppträdde han såsom kyrkohistoriker

Haquin Spegel.
(Efter ett kopparstick af E. Brenner.)

och ordboksutgifvare samt utvecklade slutligen en åtminstone till omfattningen större poetisk värksamhet än någon af hans föregångare och samtida.

Spegel var en ovanligt ren karaktär, fri både från egennytta och småsinthet, och hos honom framträda otvifvelaktigen ortodoxiens vackraste sidor: dess laglydnad, dess plikttrohet i ämbetsutöfningen, dess visserligen nyktra, men praktiskt kloka, från öfverdrifter och svärmeri fria uppfattning. För Spegel var dessutom den Augsburgiska bekännelsen icke blott lära, som den var för så många af hans samtida; han var också en oskrymtadt from man, äfven om han icke ägde Svedbergs mera rika temperament och varma känsla och äfven om förståndsklarheten hos honom var mera utvecklad än känslan. I lärdom var han Svedbergs öfverman, och den citatrikedom, som man finner i hans skrifter,

Digitized by Google

röjer en värkligt storartad beläsenhet, icke minst på det skönlitterära området. Få af denna tids män voro hans likar i varm och hängifven kärlek till fosterlandet. Vid det stormiga utskottsmötet 1710 förde Spegel ordet i preseståndet. Det gälde nu tunga, extra ordinära bevillningar, och dessa bekämpades ifrigt; t. o. m. Svedberg förklarade: »vi måste också laga, att det icke alldeles går under med vårt stånd.» Den, som då kraftigast förde det olyckliga fäderneslandets talan, var Spegel: »Vi måste hjälpa något hvar — yttrade han — eljes går det aldrig an. Hvad förslag man ock gifver, lära vi intet slippa därmed; något måste vi efter vår underdåniga plikt nu kontribuera. Hvar och en får lof att hjälpa efter sin yttersta förmåga, och när vi det gjort, kunna vi hafva ett trygt och godt samvete.»

Samma varma kärlek till fäderneslandet röjer sig ock i den hänförelse, han ständigt ådagalade för dess språk. Liksom Stiernhielm sökte han att rikta det med lån från fornspråket och dialekterna, och liksom dennes diktning framgick också Spegels ur begäret att »hedra modersmålet» samt lusten att visa, att hvad som sagts på andra språk lika väl kunde sägas på svenska.

Utom af denna kärlek till fosterlandets språk drefs han till diktning äfven af andra skäl. Poesiens konst var honom kär i och för sig. »Ingen vill — säger han — eller kan vägra poesien sitt rätta beröm, utom den, som är så vrång och afvog, att han ej kan lida, det där är sommar uti året och ungdom uti människans lefverne.» Redan som yngling hade han därför sysselsatt sig med diktkonsten, ehuru han sedermera — med strängare ästetiska fordringar — ansåg sig böra förstöra sina förstlingsförsök, som han karaktäriserade såsom icke blott barnsliga »utan ock världsliga». I de sista orden antyder han det tredje motivet, som förmådde honom att gripa efter skaldens penna. »I synnerhet — säger han — är poesien ganska tjänlig till Guds lof och pris, ty andakt synes uti densamma så fager som Aron uti sina silkeskläder eller som förbundets ark, öfverdragen med klart guld. . . . Man må för den skull intet undra, att jag i lika måtto hafver fattat lust till poesien och vinnlagt mig att blifva kunnig i den konsten, som ingen hafver hatat utom de, hvilkas arghet hafver varit så stor som deras oförfarenhet.»

Med dessa förutsättningar var det tydligt, att han skulle försöka sig på ett stort religiöst epos, och han valde då det ämne, som mest slagit an på hans tid: skapelsehistorien. »Besynnerliga — yttrar han — hafva poeter mycket därom skrifvit, ty till att förtiga hvad hedningarne Lucretius, Ovidius etc. hafva diktat, så hafver en fransysk herre, G. de Salluste, Seigneur du Bartas år 1580 påtagit sig den mödan och uti sitt språk så berömmeligen utarbetat La Sepmaine premiere, att man nästan i alla andra språk hafver sökt att efterfölja honom, ty Alessandro* hafver uttolkat hans verser på italienska, Lermæus på latin, Silvester på engelska, Zacharias Heins på holländska, Hubnerus och Werder på tyska, M. Andreas Arebo på danska.» Det var i dessas spår Spegel

* Rörande denna öfversättning synes Spegel hafva misstagit sig. På italienska bearbetades Du Bartas' dikt af Tasso, och någon öfversättning af Alessandro upptages icke i de italienska litteraturhistorier jag haft tillfälle att rådfråga.

Digitized by Google

följde, då han 1685 utgaf *Guds Werck och Hwila* — ett arbete, hvars popularitet visas däraf, att nya upplagor utkommo 1705,* 1725, 1745** och 1857.

Spegel saknade, såsom af hans nyss citerade ord framgår, således icke förebilder, och utom de nämnda ansåg man, att han begagnat en dikt, som Lucidor skulle hafva skrifvit öfver samma ämne; det förefaller t. o. m. som om man i några kretsar velat stämpla Spegel såsom Lucidors plagiator. Mot dessa misstankar försvarade han sig själf och, som det synes, med rätta. I hvarje fall påminner Guds Werck och Hwila icke om Lucidors nu kända dikter, och endast ett osäkert rykte är vårt stöd för, att Lucidor öfver hufvud behandlat skapelsehistorien. Spegels självständighet är icke dess mindre ganska ringa, och hans dikt kan knapt kallas annat än en bearbetning af Arrebos Hexaemeron, som å sin sida endast är en bearbetning af Du Bartas' Sepmaine. Afvikelserna och tilläggen äro i regeln försämringar.

Enligt de teorier, som hyllades af Trissino och hans efterföljare, borde »poeten» vara en lärd man, och denna mening delades af Spegel. »Ingen vardt — säger han — fordom dagar hållen för poet, med mindre han var utöfvad i all filosofi och världslig vishet, kunnandes densamma på ett konstigt sätt och med bekväma och ljufveliga ord utföra.» Den lärdom, som Spegel fordrade af skalden, blef emellertid den klippa, på hvilken hans dikt led sitt ästetiska skeppsbrott. Guds Werck och Hwila är nämligen ett repositorium för alla möjliga lärda notiser. Än har dikten karaktären af en teologisk afhandling, än erinrar den om en lärobok i geografi, än bjuder den på en nästan ändlös namnlista på växter, däggdjur, fåglar, fiskar, mineralier, himlakroppar o. s. v. och riktigheten af diktens uppgifter bestyrkes hela tiden genom den väldiga citatapparat, som vidfogats i marginalen. Det lärda pedanteriet hindrade emellertid icke författaren från att förfalla till en annan ytterlighet — bombast och smaklöshet. Smaklöst är nämligen det flitiga bruk, han i denna kristligt religiösa dikt gör af den antika mytologien, och rent marinistiska äro de bilder, af hvilka han esomoftast begagnar sig; så t. ex. liknas människan

* I denna upplaga — och de följande — intogos också *Thet öpna Paradis* samt dess fortsättning *Thet tilslutna Paradis*.

** I denna upplaga trycktes äfven *Thet Återwunna Paradis* och *Salomons Wishet*, som förut särskildt utgifvits 1711. Vidare infördes i denna upplaga några smärre dikter, *Emblemata Lincopensia*, samt *Regium Horologium*, en öfversättning från Jacob Worms danska original. Enligt Spegels egen uppgift var denna öfversättning af »en fältprest», icke af Spegel. »Fältprestens» namn var möjligen **Andreas Hallander.**

Digitized by Google

vid ett palats, men denna i och för sig möjliga liknelse utföres i detalj så, att munnen göres till palatsets dörr, näsan till dess skorsten, hvars tvänne pipor sorgfälligt omnämnas, o. s. v.

De brister, som vidlåda Guds Werck och Hwila, framträda väl mindre i fortsättningsdikterna, Thet öpna, tilslutna och återwunna Paradis, möjligen därför att Spegel här utom Du Bartas äfven ägde Milton till förebild, men lyckade kunna icke häller dessa dikter kallas. De hafva väl ett religiöst innehåll, men knapt någon religiös lyftning. Spegels samtid, till det yttre så strängt ortodox, var i grund och botten världsligt sinnad, och detta intryck göra äfven dess största och mest berömda andliga dikter.

Någon lyrisk begåfning ägde Spegel knappast häller. Han saknade Svedbergs naiva, konkreta uppfattning, och förståndet hade hos honom alltid öfvertaget öfver känslan. Hans psalmer hafva väl enstämmigt prisats icke blott af samtiden, utan ock af eftervärlden, men det kan ifrågasättas, om icke domen påvärkats af den vördnad, man hyst och hyser för en af kyrkans främsta personligheter. Det lärdomsprål och den brist på smak, som vanpryda Spegels episka dikter, återfinnas visserligen icke i hans folkliga psalmer; de äro enkla och naturliga, snarast något torra. Men den poetiska flykten och den varma färgtonen i Psaltaren lyckades Spegel icke att bevara i sin svenska parafras.

Detta arbete — en fullständig parafras af Davids psalmer* — började han, medan han var superintendent på Gottland troligen i syfte att genom dessa sånger vänja folket vid det nya fosterlandets språk. Snart hade han hela Psaltaren färdig i svensk parafras; och 1688 utgaf hans beskyddare och vän **Lindschöld** en mindre del af dessa dikter — jämte åtta af sina egna — i ett arbete, kalladt *Barna Bibel*, hvars första upplaga fyra år tidigare utkommit utan dessa dikter. Meningen var, att den fullständiga parafrasen strax därefter skulle utgifvas, och Spegel hade redan gjort upp kontrakt med boktryckaren Keyser. Därmed stannade emellertid företaget af. Den kort därefter sammanträdande psalmbokskomittéen erhöll i stället Spegels parafras till sitt förfogande, men den efterkom icke hans önskan att i psalmboken för sig upptaga en fullständig parafras af Davids Psaltare; endast omkring trettio af dikterna infördes i den Svedbergska psalmboken, och detta antal inskränktes än ytterligare i den definitiva redaktionen af 1695.

Mera lyckade än dessa parafraser af Psaltaren synas mig Spegels öfversättningar och bearbetningar af tyska protestantiska psalmer, af Paul Gerhards, Rists, Francks med fleres sånger. Dessa bearbetningar, som först — dock blott till en del — utgafs i ett bihang till 1686 års *Manuale*, hafva visserligen icke de gamla, barska protestanthymnernas stålklang, men flere af dem röja ett fint poetiskt sinne, en känslig uppfattning och en hjärtats fromhet,

* Dylika parafraser hade förut — utom de i föregående kapitel nämnda — författats af **Anders Sparman-Palmcron, Gabriel Magni Kling** och **Werner von Rosenfelt**, men ingen af dessa parafraser hade befordrats till trycket.

Digitized by Google

som göra dem till de bästa alstren af vår psalmlitteratur; jag behöfver blott erinra om Spegels öfversättning af Gerhards sköna aftonpsalm: Nu hwijlar heela jorden. Men hans förhållande till de tyska originalen är en ännu ej tillräckligt undersökt fråga, och andra psalmer i denna samling stå ganska lågt samt äro knapt annat än rimmad prosa.

Jämte Svedberg och Spegel hafva äfven andra förvärfvat sig namn såsom psalmister, såsom **Lagerlöf, Gustaf Ollon, J. Kolmodin, J. Boethius** och framför allt **Jacob Arrhenius,*** hvars *Psalme-Profwer* utgåfvos 1689 samt i ny, tillökad upplaga 1691. Dikterna äro i allmänhet enkla och flärdlösa, formen är ren — kanske bättre än Spegels — men något stort religiöst patos äga de icke, lika litet som tidens öfriga psalmdikter. Ty ett dylikt finnes i själfva värket blott under de betydelsefulla brytningarne i folkens lif. Det fanns hos israeliterna, när de i kamp mot filisteer och moabiter utvecklade sig från en ökenstam till ett mäktigt folk, och det är denna religiöst-patriotiska stämning, som ännu ljuder i Psaltaren. Det fanns under den första kristna tiden, under Luthers och Olavus Petris dagar, men detta patos fanns icke på Karl XI:s tid — psalmbokskomittéernas och de symboliska skrifternas period. Och där ett dylikt patos icke finnes, där finnes häller icke någon äkta psalmdiktning. Den andliga folksången — ty en sådan är psalmen — är icke något komittéarbete, utan denna sång måste välla fram ur folkets eget bröst, och liksom vid den världsliga folkvisan är det menige man, som själf afgör, hvad som bör bibehållas och hvad som bör förkastas. En tid, då en psalms värde uppskattas icke efter dess poetiska kraft och religiösa lyftning, utan efter dess dogmatiska renlärighet, kan för öfrigt ej vara den andliga diktningens blomstringsperiod.

Pietisterna, som — hvilka brister de än må hafva haft — likväl voro målsmän för ett mera innerligt religiöst lif än statskyrkans, ville häller icke erkänna den officiella psalmboken såsom sin, utan diktade och sjöngo egna psalmer. Den pietistiska psalmboken, *Mose och Lambsens wisor*, som utkom 1717 och sedermera omtrycktes i ständigt nya upplagor ända till 1877, uppgifves vara författad af **Georg Lybecker** och **Jonas Rothåf.** Ästetiskt stå dessa andliga visor måhända tillbaka för dem, som diktades af statskyrkans män, kanske också religiöst, och de sakna det manliga svenska allvar, som de officiella psalmerna hafva, men å den andra sidan möta vi här en mera varm och rik

Pietistiska psalmer.

* Född 1642, död 1725 såsom professor i Upsala.

Digitized by Google

känsla, som dock någon gång närmar sig gränsen af hysterisk sentimentalitet. I dispositionens klarhet nå de vanligen icke upp till de officiella psalmerna, men däremot göra de ett mera lefvande intryck. De hafva en personlig stämning och en subjektiv karaktär, som ganska skarpt sticka af mot den stela objektiviteten i de statskyrkliga sångerna. Och i denna subjektivism ligger onekligen förebudet om en ny period äfven på den andliga diktens område.

Frese. Tiden för en dylik brytning var nu mogen, och alldeles samtidigt med Mose och Lambsens wisor uppträdde en religiös skald, som med vida större ästetisk begåfning än Lybecker skulle gifva ett mera fulltonigt uttryck åt den nyvaknade religiösa subjektivismen. Det var finnen **Jacob Frese.**

Frese föddes omkring 1690 i Viborg, där hans fader var en, som det tyckes, jämförelsevis burgen handlande. Sedan han åtnjutit privat undervisning i hemmet och en tid studerat vid Åbo universitet, flyttade han 1712 öfver till Stockholm, där han erhöll anställning i kansliet. I detta ämbetsvärk tjänstgjorde han ända till sin död 1729.

De diktsamlingar, vi äga af hans hand, utgåfvos alla af författaren själf. 1725 började han med dubbelsamlingen *Andelige och Werldslige Dikter*, till hvilka såsom bihang slöt sig *Kårta Sede-Läror*. 1728 följde *Några Poetiske Samblingar* och *Passions-Tankar*.

Då Frese anlände till Stockholm, var han antagligen en ännu föga utvecklad yngling. Af ett drömmande, vekt sinnelag, synes han i rikt mått hafva ägt denna äkta lyriska, sensitiva anläggning, som vi ofta återfinna hos våra finsksvenska skalder såsom Creutz, Franzén och framför allt hos författaren till Idyll och Epigram. Men denna begåfning kunde ännu icke göra sig gällande i den omgifning, med hvilken Frese först råkade i beröring. Det var nämligen Runius och hans glada kamrater, som först blefvo den unge finnens umgängesvänner, och det var det skaldskap, som utöfvades inom denna krets, som först och ännu några år efter Runius' död, framstod såsom mönstret för honom; så försökte han i några begrafningsdikter såsom t. ex. öfver Grefve Falkenberg och Elias Brenner anslå Runius' ordlekande manér, men utan att nå dennes drastiska åskådlighet eller glada nonchalans; så gjorde han i en visa: »Baggen sökt' ett bröllop stifta» ett misslyckadt försök att dikta i vännens plumpt komiska stil. Bättre framgång hade han väl, då han sökte upptaga Runius' franska manér och efterbilda dessa små, älskvärda bagateller, med hvilka Runius uppvaktat sina högadliga beskyddare, men äfven här brusto honom den naturliga kvickheten och det naturliga skämtlynnet. Icke häller kunna vi säga, att han funnit sig själf i det på sin tid berömda, versifierade tal, i hvilket han på riddarhuset firade Karl XII:s återkomst, ehuru talet dock stundom får en f i n s k klang, som sticker af mot den högtrafvande, panegyriska retorik, som då var på modet och som Frese efter bästa förmåga sökte efterbilda. Värkligen goda för sin tid äro några idylliskt-erotiska kväden, som tyckas vara inspirerade af Elisandra-visan. Men icke häller i dem återfinna vi Freses egendomliga naturell.

Digitized by Google

Redan vid sin ankomst till Stockholm var Frese sjuklig, och särskildt vid vårens inbrott tyckes den feber, hvaraf han led, ständigt hafva brutit ut med förnyad styrka. Under den första tiden hade han dock långa mellanperioder af sundhet, men med året 1724 tilltog sjukdomen med en sådan våldsamhet, att Frese märkte, att slutet ej var fjärran. Ännu i fem år skulle han uthärda sina plågor, men mellan lidandets väkter diktade han sina bästa sånger, de sånger i hvilka han helt och ända igenom är sig själf.

Sjuka barn få ofta öfver sina anleten ett drag af ideal skönhet, och ett skimmer af denna art hvilar ock öfver Freses Vårbetraktelser. Fjättrad vid sin sjukbädd gladde han sig under den första tiden — trots den vemodsfulla kontrasten — ännu åt den »ljufva» våren, då den »väna jord» löstes från vinterns band, då de hvassa vädren blefvo lena och då skogens sångare stämde upp sina visor:

Tänk! Lärkans fjärde sång mig nu i örat gäller,
Och åter sker, att Gud sig mot mig vreder ställer.
När genom luften hon med sina vingar ror,
Då är det ren så dags, att plågan i mig bor.

Ack! Hade jag din röst och dina lätta vingar,
Med dem du dig i hast till solens grannskap svingar,
Så flöge jag dit upp och klagad' så mitt ve,
Att Nåden ej min nöd skull' utan tårar se.

Den fina, känsliga uppfattning af naturens skönhet, som röjer sig hos Columbus, vände här ånyo tillbaka, kanske ännu mera skär genom den slöja af svårmod, som ligger utbredd öfver Freses diktning, och det är denna stämning, som bildar grundtonen i de ofta härliga Morgon- och Aftonpsalmer, han vid samma tid skref. Dessa dikter hafva en själfullhet, ett melodiskt välljud och en äkta lyrisk klangfärg, som då ännu icke nåtts af någon bland våra skalder.

Men ju tyngre sjukdomen lade sin hand öfver honom, desto tätare blef ock den slöja af svårmod, genom hvilken han såg tillvaron, och den yttre världen kom nu att för hans själs öga te sig annorlunda än förr. »När mörkret — skref han — omsatt mig på alla sidor, jag menar, när sjukdom, sömnlöshet och själfva döden trängt in till mig, har jag icke velat lämna mina tankar ledige, på det att de icke skulle dragas till synd, utan häldre öfvat och uppehållit dem i nyttige tings betraktelser.»

I sina tidigare dikter hade han delat samtidens beundran för hjältekonungen på tronen, och i sitt tal på riddarhuset hade han

egnat honom en säkerligen mer än officiell hyllning. Visserligen ljuder i detta tal som i så många andra festkväden från denna tid ropet på fred, men ännu så länge är freden blott något, som man hoppas af konungens nåd, och Frese hade lika litet som någon annan öppen blick för, att det förnämsta hindret låg i Karl XII:s kärlekslösa egenvilja. I Sede-Läror har han dock ändrat ståndpunkt och med tydlig hänsyftning på den aflidne konungen skrifver han:

Den öfverhet, som sin spira vidtager mera att visa myndighet än kärlek, är närmare att öfva tyranni än att befrämja landets fred. Lycksalig är den konung, hvilken grundar sin regering med nåd och mildhet i undersåtarnes hjärtan, men ändå lycksaligare hans undersåtar. Han förmår allt öfver folket; men billigheten allt öfver honom. Att vinna seger, är mycket; men att vinna sig själf och med sig själf sina undersåtars hjärtan, är fast mera....

Hafvet stod lugnt och stilla. Vädret saktade sig. Luften var ljuflig och klar, marken grönskade och träden blomstrade. Fred föder af sig all lycksalighet. En fredsam konung är större än den hä rar fångne för. Den senare är lik en man, som försvarar sin åker emot sin granne och förtrampar därmedelst så väl den som sin nästas. Den förre är lik den, som i skörd-anden hjälper till bärgning. Då allt står i krigslåga, äro lag och rätt landsförvista, men i fredstiden upphjälpas de afmattade konster, det ödelagda landtbruk, de förkränkte och ohelgade stadgar. Fred föder; ofred öder.

Den ståndpunkt, Frese här intager, är icke längre stormaktstidens. Mellan Sede-Lärorna och Rudbecks Atland ligga Fredrikshald och Nystad, och denna brytning afspeglar sig ock i Freses maximer. I dem är det redan frihetstidens idéer, som möta oss.

Men också i ett annat afseende hade han ändrat ståndpunkt. Under hans svåraste sjukdomstid — midten af 1720-talet — hade den pietistiska rörelsen tagit stark fart i hufvudstaden, och en bland dess målsmän var kapellanen i Freses församling Carl Kiellin. Under sjukdomen tyckes denne hafva flitigt besökt honom, och i en dikt, skrifven vid Kiellins död 1728, talar Frese om, huru ofta Kiellin intalat honom frid och tröst samt »liksom med våld fört honom till Gud». Pietist — om man däri inlägger någon dogmatisk betydelse — tyckes Frese väl ej hafva blifvit, och hans sjukdom hindrade honom antagligen från att besöka de pietistiska konventiklarna, äfven om han det velat, men i mångt och mycket röjer han dock en påvärkan af pietismen, icke blott af dess svärmiska religiositet utan ock af dess animositet mot statskyrkans världslige prester. Så heter det i Sede-Läror:

Äst du kallad till läroämbetet, så lef icke annorlunda än du lärer, ty eljes kan Gud taga den gyllene tungan ur den rofaktige Achans tjäll, hvarest hon

Digitized by Google

intet annat gör än ropar till honom om hämnd och straff. Den läraren, som annorlunda lefver än han lärer, är en förmummad djäfvul.

Var icke af de löse bestrykare, som predika folket ur landet, utan af de tordönsbarn, som väcka upp syndaren af sin säkerhets sömn. Predika så tron, att du ock fordrar dess frukter.

I hans sista större dikt, Passions-Tankar, vibrerar onekligen en pietistisk ton — icke så, att man kan betrakta denna poetiska framställning af Kristi lidandes historia såsom en förstucken tendensdikt, i hvilken skalden bakom skyddet af ett högt ämne söker rikta en förgiftad pil mot motståndaren. Men då Frese skildrade fariseerne och de skriftlärde, trängde sig dock bilden af samtidens ortodoxa presterskap på honom, och utan att han själf kanske märkte det, tog hans teckning färg af den uppfattning, som man i de pietistiska kretsarne hade af statskyrkans andlige.

Någon tendensdikt var detta hans sista större arbete icke häller därför, att lifvets äflan och strid vid denna tid redan tedde sig för honom i ett dunkelt och aflägset fjärran. Dödens skönhet syntes honom nu förmer än lifvets, och den evighetsträngtan, som, om ock svagt, röjer sig redan i hans tidigaste dikter, framträder i det kväde, hvarmed Poetiske Samblingar afslutas, med en styrka och en intensitet, som kanske aldrig öfverträffats i vår litteratur. Den ande, som där bjuder världen farväl, har redan skuddat jordestoftet af sina vingar och är färdig att höja dem till flykt:

Nu sluter sig min vandring och min möda!
  Nu, Gud ske lof, min jämmer sluter sig.
Nu får jag se, för dagens morgon-röda,
  Hur Gud, min sol, han evigt lyser mig.
O huru glad min själ till frid jag sänder!
  I tankar re'n jag vistas utom mig!
Jag flyttar bort, och till de sälla länder.
  Nu, Gud ske lof, min jämmer sluter sig.

Nu få I ro, I trötta leder, smaka,
  I, hvilkom ro i världens öde trytt.
Jag önskar ej min vandring mer tillbaka,
  Se'n jag har hit till kalla skuggan flytt.
Hur hvilar sig min kropp i kyla sanden
  Och i sitt rum en ljuflig svalka får!
Hur gläder sig hos Gud den sälla anden!
  O huru väl mig dock på slutet går!

Som fåglar små sig ganska glada göra,
  När solens sken dem lockar ut till ro,
Men rätt så snart sig åskan låter höra,
  Strax söka upp sitt hus, sitt hem och bo,

Digitized by Google

Så söker jag min säkerhet att njuta:
Här torde bli — ho vet? — en usel tid,
På det, om Gud sin grymhet vill utgjuta,
Jag hvila må och sofva sött i frid.

Protestantismen hade afsett att vara en individens frigörelse. Icke genom kyrkan, utan direkt skulle den religiöse individen träda i beröring med den högste. Men i dikten lyckades man icke höja sig till denna individualism. De äldsta protestantiska psalmerna äro — och detta ligger i psalmens begrepp — sånger för den kristna församlingen och blott för den. Den enskilde hade ännu icke något behof af att därjämte uttala sina individuella känslor, sin sorg och sitt hopp; han kände och tänkte ännu blott såsom medlem af församlingen. De första, i hvilkas religiösa dikter en individ träder oss till mötes, äro Lucidor och framför allt Frese, och därför hafva vi också rätt att i deras, i synnerhet i Freses dikter se uppslaget till ett nytt skede i vår andliga diktnings historia.

Slutvignett ur 1697 års psalmbok.

Rättelser.

Sid. 2 r. 22 uppifr. *står* fjorder *läs* fjordar
» 5 r. 9 » » i redan » redan i
» 6 r. 10 » » följa » snedt
» 11 r. 25 » » väl » alla
» 21 r. 31 » » viss » en viss
» 23 r. 4 » » auditiorium » auditorium
» 30 r. 6 nedifr. » den » en
» 31 r. 5 uppifr. » Rígþula » Rígsþula
» 39 r. 1 nedifr. » utelemnat » utlemnat
» 47 not 3 » medan » emedan
» 68 och 69 Nicholaus de Dacia, Simon de Dacia och Jacobus Nicholai de Dacia voro troligen danskar, icke svenskar. Uppgiften om grammatikern Petrus de Dacia bör utgå. Det arbete, som redan på 1400-talet tillskrefs honom, är af Martinus de Dacia.
» 69 r. 6 uppifr. *står* 1329 *läs* 1339
» 69 r. 11 » » 1332 » efter 1332
» 69 not 3. Laurentius de Waxald var ej född på Östista, som han först på äldre dagar köpte.
» 88 r. 20 uppifr. *står* ingick *läs* ingingo
» 101 r. 36 » » Hugos de Folieto Claustrum animæ *läs* Claustrum animæ af okänd författare.
» 113 r. 16 » » anföras *läs* anföres
» 116. Ännu i början af 1700-talet fanns i E. Brenners bibliotek en hel samling af svenska medeltidsdramer, hvilken nu är förlorad.
» 124 r. 35 uppifr. *står* råkat *läs* råkat komma
» 134 r. 22 » » hör » höra
» 151 r. 10 nedifr. » menig ursprungligeu *läs* mening ursprungligen
» 162 r. 10 » vid Hörendi *utgår*.
» 176 r. 6 » *står* bearbetning *läs* öfversättning af en bearbetning
» 176 r. 5 » » öfversättning » bearbetning
» 197 r. 12 uppifr. » förnuftets » uppenbarelsens
» 216 r. 7 » » beräkande » beräknande
» 233 r. 19 » » en » ett
» 241 r. 7 » » han » den

Digitized by Google

Sid.	241 r. 11 o. 33	uppifr.	*står*	Lætus, dum	*läs*	Vixit, dum
»	244 r. 8	»	»	till	»	i
»	252 r. 6	nedifr.	»	afseenden	»	afseende
»	260 r. 10	uppifr.	»	europeiska	»	indoeuropeiska
»	284 r. 8	nedifr.	»	en	»	ett
»	333 r. 15	uppifr.	»	smältanda	»	smältande
»	336 r. 16	nedifr.	»	lofordade	»	lofordande

Digitized by Google

Digitized by Google

Enär det tyvärr visat sig att detta arbete, särskildt dess senare afdelning, kommit att taga mera utrymme än ursprungligen beräknadt var, hvartill i någon mån det rika illustrationsmaterialet medverkat, har det funnits nödigt att öka häftenas antal icke obetydligt öfver det först tilltänkta, något som i öfrigt från vägande håll inom pressen förordats såsom önskvärdt. Hällre än att, såsom ock ifrågasatts, afbryta andra delen vid 1809, har man vidhållit den ursprungligen i prospekten framhållna planen att i denna del slutföra skildringen af de stora författarne, som verkade under seklets början och som vid dess midt gingo hädan, äfvensom af deras närmaste omgifning.

Förra afdelningen föreligger nu färdig. Den senare, som kommer att raskt fortgå, beräknas omfatta högst femton häften.

Författarne och förläggaren.

Stockholm, Central-Tryckeriet, 1896.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google